MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1918–1919
1919–1945

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

8/2.

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

TÍZ KÖTETBEN

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

PACH ZSIGMOND PÁL

a szerkesztő bizottság vezetője

ANDICS ERZSÉBET
BEREND T. IVÁN
ELEKES LAJOS
EMBER GYŐZŐ
HANÁK PÉTER
KÓNYA SÁNDOR
KOVÁCS ENDRE
LEDERER EMMA
LIPTAI ERVIN
MÁLYUSZ ELEMÉR
MÁTRAI LÁSZLÓ
MÉREI GYULA
MUCSI FERENC
NEMES DEZSŐ
PAMLÉNYI ERVIN
RÁNKI GYÖRGY
SINKOVICS ISTVÁN
SZABAD GYÖRGY
SZÉKELY GYÖRGY
R. VÁRKONYI ÁGNES
VASS HENRIK
ZSIGMOND LÁSZLÓ

GLATZ FERENC

a szerkesztő bizottság titkára

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1984

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1918—1919
1919—1945

FŐSZERKESZTŐ

RÁNKI GYÖRGY

SZERKESZTŐK

HAJDU TIBOR
TILKOVSZKY LORÁNT

2. KÖTET

HARMADIK, JAVÍTOTT KIADÁS

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1984

A KÖTET SZERZŐI

BEREND T. IVÁN, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, JUHÁSZ GYULA, KÓNYA SÁNDOR, LACKÓ MIKLÓS, MÁRKUS LÁSZLÓ, L. NAGY ZSUZSA, ORMOS MÁRIA, PINTÉR ISTVÁN, RÁNKI GYÖRGY, SIKLÓS ANDRÁS, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZUHAY MIKLÓS, TILKOVSZKY LORÁNT

LEKTOROK

PAMLÉNYI ERVIN · GUNST PÉTER · SIPOS PÉTER

ISBN 963 05 3322 7 (összkiadásszám)
ISBN 963 05 3323 5 (8. kötet)
ISBN 963 05 3325 1 (8/2. kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

A mellékletek szerkesztője: Glatz Ferenc
A képek gyűjtésében közreműködött: Csurdi Sándor
A térképek összeállításában és készítésében közreműködött: Bereznay András
Az időrendi áttekintést összeállította: Márkus László
A mutatókat készítette: Bojtár Anna és Tárnok Irén

Printed in Hungary

VII. FEJEZET

MAGYARORSZÁG NEMZETGAZDASÁGA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1. A BIRTOKSTRUKTÚRA ÉS A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS STAGNÁLÁSA

Magyarországon a mezőgazdasági termelés a két világháború között jórészt a birtokstruktúra korábbi egészségtelen arányainak fenntartása mellett folyt. Míg a szomszéd országokban végrehajtott földreformok az első világháború előtti birtokstruktúrát módosították, Magyarországon továbbra is a nagybirtok uralta az ország mezőgazdaságát, s üzemi struktúra és színvonal szempontjából is súlyos elmaradottság jellemezte az országot.

A földbirtokmegoszlás 1935-ben

A földbirtokok					
nagyságcsoportja (kat. hold)	száma	%	területe (kat. hold)	%	átlagterülete (kat. hold)
0–5	1 184 783	72,5	1 631 246	10,1	1,38
5–10	204 471	12,5	1 477 376	9,2	7,23
10–20	144 186	8,8	2 025 946	12,6	14,05
20–50	73 663	4,5	2 172 300	13,5	29,39
50–100	15 240	0,9	1 036 162	6,5	67,99
100–200	5 792	0,4	805 164	5,0	139,01
200–1000	5 202	0,3	2 124 801	13,2	408,46
1000 fölött	1 070	0,1	4 608 849	29,9	4 307,20
Összesen	1 634 407	100,0	16 081 844	100,0	9,84

Az első világháború után világszerte módosult a mezőgazdasági termelés struktúrája. A tengeren túli országokban már a 20-as években krónikus mezőgazdasági túltermelés jelentkezett, amelynek hatása

Európában is érződött. Nyugat-Európa e hatást az állattenyésztés és a takarmánytermelés fejlesztésével próbálta leküzdeni, az exportáló országokban azonban jórészt megakadt a mezőgazdaság fejlődése. Magyarországon is a 20-as évek második felének kisebb konjunkturális periódusa után a válság katasztrofális hatása következett.

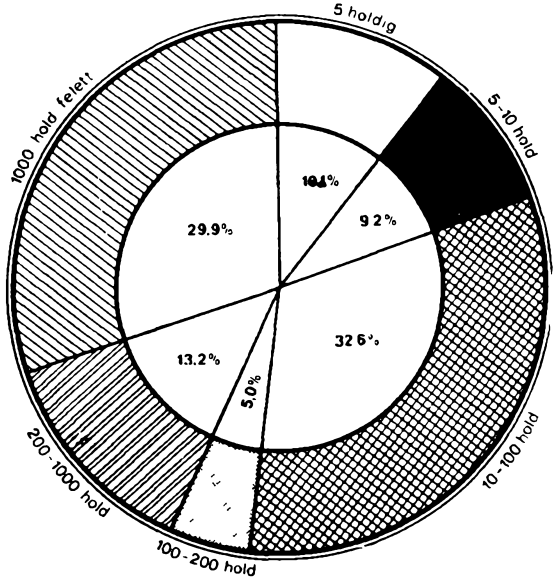

Földbirtokmegoszlás a két világháború közötti Magyarországon az ország területének arányában, birtokkategóriánként (1935)

A mezőgazdaság fejlődésének feltételei az 1929—1933. évi gazdasági válságot követően a piacviszonyok javulása folytán kedvezőbbé váltak. 1933 után az ipar is kijutott a válságból, s ezáltal a mezőgazdaság piaci helyzete megjavult.

Ugyanilyen hatásuk volt azoknak az intézkedéseknek is, amelyeket az egyes országok kormányai a válság alatt a mezőgazdasági termelőerők megsemmisítésére, a termelés fejlődésének mesterséges visszatartására és a termelés korlátozására hoztak; hasonló hatása volt továbbá az 1934. és 1936. évi világméretű szárazságnak is, aminek következtében például

Magyarországon 1934-ben a búzatermés több mint egyötöddel lett kevesebb, mint az 1926—1930. években (17,6, illetve 22,3 millió q). A válságból való kilábaláshoz azonban a termelékenység és a technikai színvonal tekintetében nem volt szükség komoly előrelépésre. Az önköltség leszorítása és a földjáradék növelése elsősorban nem a technikai fejlesztés, hanem a munkabércsökkentés, illetve fokozatos állami támogatás útján történt.

A mezőgazdaság gépesítése az 1929—1933. évek visszaesését követően 1934 után lett valamivel élénkebb. A válság legsúlyosabb éveiben a gépi technika fokozottabb alkalmazására kedvezőtlenek voltak a feltételek: jelentős különbség állt fenn ugyanis a mezőgazdasági termények ára és a mezőgazdasági gépek árszínvonala között. Míg a terményárak 1929-hez viszonyítva 1933-ra közel felére estek, a mezőgazdasági gépek ára csak 20%-kal csökkent. A munkaerő, az igavonó állatok alacsony ára, valamint az üzemanyag drágasága miatt inkább az állatok igázásához folyamodtak, mintsem a traktorok használatához.

A rendkívül nagyszámú mezőgazdasági munkaerő-tartalék léte a gépi technika nagyobb arányú bevezetését szociális okokból is lehetetlenné tette: a kormány tartott attól, hogy a munkanélküliség fokozódása az amúgy is nagy társadalmi feszültséget még inkább elmélyítené.

A magyar mezőgazdaság gépesítettsége a vezető tőkés országokhoz képest nagy elmaradottságot mutatott. Magyarországon 1935-ben 812 hektárra jutott 1 traktor, s 1000 hektárra 1 aratógép. A 100 holdon felüli gazdaságokban levő aratógép-állománnyal a kalászosok területének mindössze 16%-án lehetett gépi aratást végezni.

A gépesítés az 1934-től 1938-ig terjedő időszakban lényegében stagnált, az 1925—1929. évek ütemét meg sem közelítette. 1938-ban mindössze 7000 traktor volt az országban, s ezeknek 50%-a a gazdagparaszti gazdaságokban. Tehát az állomány számbelileg nem gyarapodott; az évi átlagnövekedés — 200 traktor — legfeljebb a kiesetteket pótolta.

Hasonló volt a helyzet a mezőgazdasági technika egyéb területein is, továbbá a műtrágyahasználat, az öntözéses gazdálkodás, a vetőmag-nemesítés stb. vonatkozásában. Mindezen területeken természetesen jelentkeztek bizonyos eredmények (a búzanemesítésben egészen jelentős eredmények), de mindez nem, vagy csak alig változtatott az elmaradottságon.

A technikai fejlődést gátolta a tőkehiány és a hitelintézetek elzárkózása a jelzálogkölcsönök folyósítása elől. Amíg a 20-as évek második felében a jelzálogkölcsön térhódítása hozzájárulhatott a technikai fejlesztéshez, a válság kirobbanásával ez a helyzet megváltozott. A bankok nem voltak hajlandók hosszú lejáratú kölcsönt nyújtani a mezőgazdaságnak, mivel nem látták biztosítottnak annak visszafizetését, amíg a régi adósságok rendezésre nem kerülnek. Különösen megnehezedett a kölcsönfelvétel a bankkamatláb csökkentéséről szóló — 1931. évi — miniszterelnökségi rendelet megjelenése után. A jelzálogkölcsön rendkívül szűk kereteit mutatja, hogy amíg az 1925—1929. évek átlagában évente keletkezett jelzálogkölcsön 132,4 millió pengő volt — beleértve a gyárakra és bérházakra betáblázott kölcsönöket is —, addig az 1934—1938. évek átlagában csak 12 millió pengő, tehát az 1925—1929. évinek nem egészen 7%-a, a törlesztés összege ily módon magasabb volt, mint az új teher.

A mezőgazdaság hiteligényeinek kielégítése főleg a zöldhitelre — vagyis 1 éves hitelre — korlátozódott; ilyen rövid lejáratú hitelre pedig természetesen nem lehetett alapozni a mezőgazdaság technikai fejlesztését.

Alig volt változás a mezőgazdaság egyoldalú szerkezetében. A gabonaneműekkel bevetett terület az 1934—1938. években valamelyest csökkent az 1929—1933. évekhez képest; mégpedig a szántóföld területének 53,7%-áról 52,5%-ára. A gabonaneműeken belül a kenyérgabona vetésterülete azonban szinte alig változott. Növekedett a kapásnövényekkel, szálastakarmányokkal, ipari növényekkel, hüvelyesekkel stb.

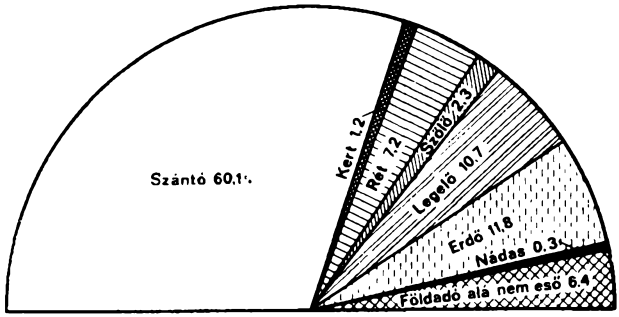

A földterület %-os megoszlása művelési ágak szerint (1930)

bevetett terület. Ez a növekedés a gabonaneműek és az ugarterület csökkenése, valamint a szántóföldterület növekedése útján következett be. A vetésszerkezetben történt változás mindenképpen előrelépést jelentett, hiszen a belterjes művelést igénylő kultúrák aránya növekedett meg.

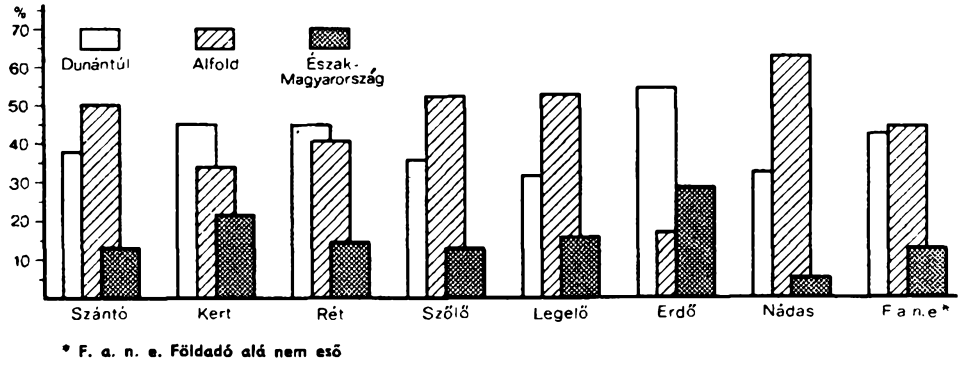

* F. a. n. e. Földadó alá nem eső

Az egyes tájegységek részesedése a művelési ágakban (1930)

Különösen torz volt a mezőgazdaság szerkezete a 20 kat. holdon aluli paraszti gazdaságokban, ahol például a gabonaneműek és a kapásnövények a learatott terület közel 9/10-ét foglalták el. Ezzel szemben az ipari növények mindössze 0,6%-kal, a hüvelyesek 0,3%-kal, a takarmánynövények pedig 9%-kal szerepeltek. Az állami gazdasági és árpolitika kiszorította a kisgazdaságokat az ipari növények termesztéséből. Alig volt valamivel jobb a helyzet a 20—100 holdas gazdaságokban. A nagybirtokon már sokkal kedvezőbb szerkezet figyelhető meg: a learatott területnek 4,3%-a ipari növénnyel, 2,5%-a hüvelyessel, és 19,5%-a takarmánynövényekkel volt bevetve.

A vetésterület szerkezeténél nagyobb arányú változás mutatkozott a terméseredmények terén. A 7 főterményt, valamint a takarmányrépát, a lóherét és a lucernát tekintve, a terméseredmények a válság időszakához képest több termény vonatkozásában figyelemreméltó növekedést mutattak. Így a kukorica termésmennyisége 29%-kal, a burgonyáé 20%-kal, a takarmányrépáé 26%-kal és a lucernáé 60%-kal emelkedett. A búza termésemelkedése közel 4%-os volt, míg a többi kalászosé 8—10%-kal csökkent.

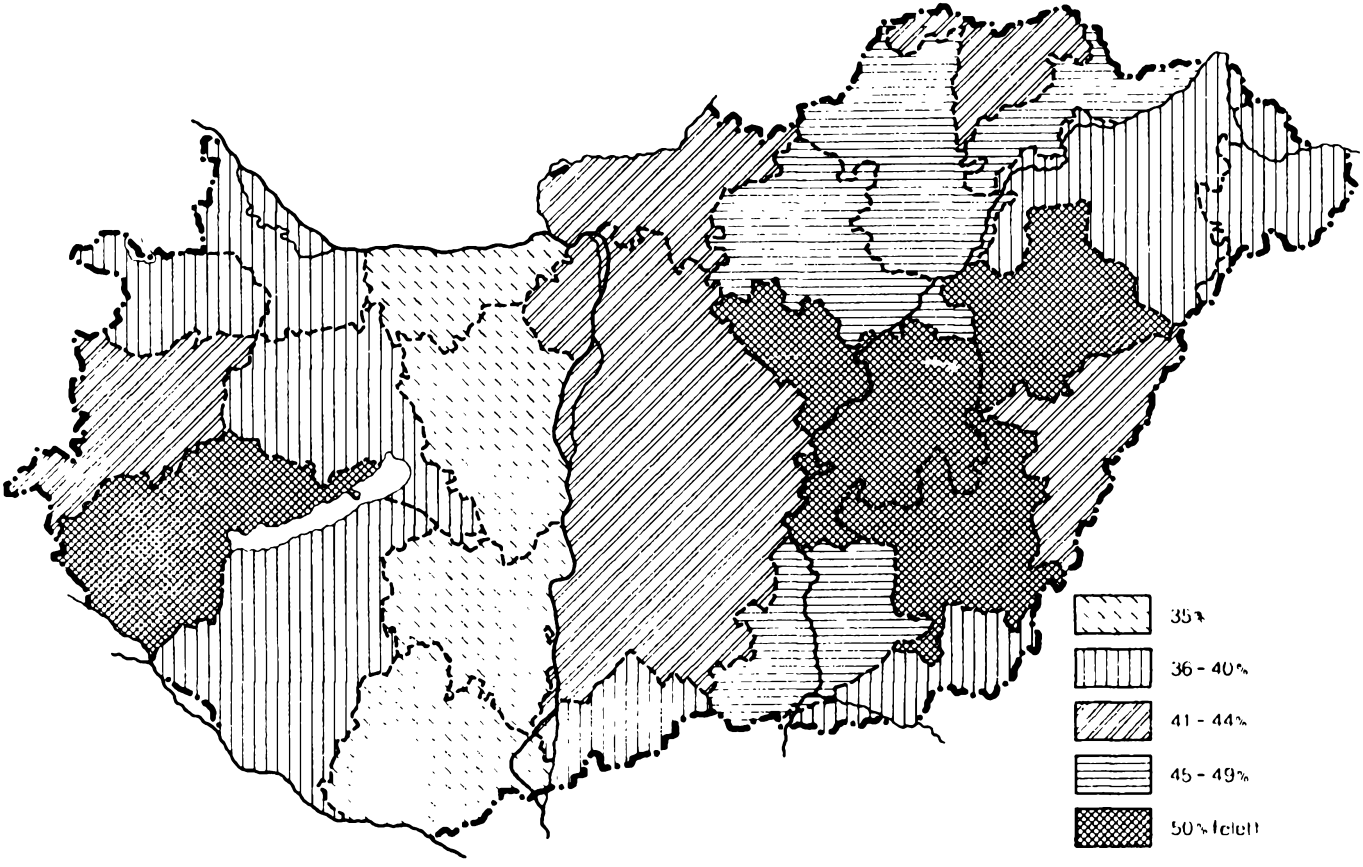

A kenyérgabona vetésterületének részesedése a szántóföld összes vetésterületéből 1935-ben (megyei átlag alapján)

A fejlődés tehát csak azt jelentette, hogy néhány termék esetében sikerült elérni, illetve túlhaladni a válság előtti szintet, de a fő termékek közül a rozs, az árpa, a zab, a cukorrépa termésmennyisége a válság alatti mennyiséget sem érte el. Még nagyobb az elmaradás a háború előtti évekhez viszonyítva.

Bizonyos előrehaladás mutatkozott a 30-as évek második felében az állattenyésztés terén is; míg 1925 és 1934 között az állatállomány állandóan csökkent, 1934-től növekedett. Ez azonban csak azt jelentette, hogy 1938-ra — a ló kivételével — elérte az 1929. évi szintet, de az 1925. évit még ekkor sem.

A tőke és hitelhiány nem tette lehetővé a feudális maradványoknak a munkaviszonyok területéről való visszaszorulását sem. A számtartás-statisztikai adatok szerint 1936-ban a nagybirtokon az 1 kat. hold mezőgazdasági területre eső munkabérek több mint 10%-át a részesmunkások bére tette ki. A részesbérlet nagyságára következtethetünk az országos adatokból is. Így például 1935-ben a 100 holdon felüli birtokokból a bérbe adott terület 28%-a kishaszonbérlet volt, ami zömmel részesbérletet jelent. Ez most sem egyszerűen a feudális maradványok puszta továbbélését jelentette, hanem — nem utolsósorban — a mezőgazdasági nincstelenek életlehetőségét biztosította.

A mezőgazdaság fejlődésére vonatkozóan felsorolt adatok szerint tehát a 30-as évek második felében végbement fejlődés csak azt jelentette, hogy a mezőgazdaság ezzel elérte a válság előtti szintet, több területen azonban még azt sem.

A magyar mezőgazdaság elmaradottsága nem minden birtoktípuson figyelhető meg egyforma súllyal. A tőkés bérleti gazdaságok fejlettebb gazdálkodást folytattak, jobb volt a gépi ellátottságuk, magasabb volt a műtrágyahasználatuk. Például az 1000 holdon felüli bérleti gazdaságokban — 1935-ben — 55%-kal több aratógép, 62%-kal több vetőgép, 71%-kal több traktor stb. jutott egy gazdaságra, mint a saját kezelésű gazdaságokban; a 100 holdon felüli tőkés bérgazdaságokban 130%-kal nagyobb volt a műtrágyával trágyázott terület, mint a saját kezelésű gazdaságokban stb.

A tőkés bérletek belterjesebb jellege kidomborodik az állattenyésztés terén is. A 100 holdon felüli bérgazdaságokban 100 holdnyi szántó-, rét- és legelőterületre ugyancsak 1935-ben 24%-kal több szarvasmarha —

számosállatban kifejezve —, 61%-kal több sertés stb. esett, mint a házi kezelésű gazdaságokban. Még nagyobb a különbség az 1000 holdon felüli kategóriában: szarvasmarhából a bérgazdaságokban 100 holdnyi területre 107%-kal, sertésből pedig 157%-kal esett több, mint a saját kezelésű gazdaságokban.

A fejlettebb tőkés bérleti gazdaságok sem változtatták meg azonban a magyar mezőgazdaság elmaradottságának általános képét: a 100 holdon felüli birtokoknak ugyanis csak 1/5-e vagy 1/6-a volt a bérlők kezén, és a nyugati országokhoz viszonyítva ezek fejlettsége is csak viszonylagos volt.

A mezőgazdaság általános stagnálásának képétől bizonyos eltérést jelentettek az alföldi mezővárosok, vagyis az amerikai utas fejlődés elemeit mutató területek. Itt a gazdasági színvonal, a technika, a termelési struktúra fejlettebb volt. Az intenzív művelés, a nagyarányú munkabefektetés virágzó szőlő-, gyümölcs- és zöldségkultúrát teremtett, amely a kisbirtokok magasabb jövedelmében is jelentkezett.

A gyümölcs- és zöldségtermelés mellett — elsősorban a gazdagparasztoknál — fontos szerepet töltött be az állattenyésztés is, elsősorban a baromfi- és egyes területeken a sertéstenyésztés.

A magyar mezőgazdaság két világháború közötti fejlődésének mérlege a következő:

a szántóföldi termelést illetően a vetésszerkezet 1911—1915-höz képest alig változott. Az ugar területe csökkent; ez a csökkenés csak a 30-as években következett be; 1911—15-ben az összes szántóterület 5,4%-a volt ugar, 1925—1928-ban 5,2%-a, 1934—1938-ban 2,3%-a. Viszonylag kedvező a kép a gabonaneműek vetésterületének alakulását illetően is, amennyiben 6,4%-os csökkenés figyelhető meg. Jelentősen növekedett a kapásnövények és a hüvelyesek vetésterülete. Stagnálás tapasztalható viszont a belterjesség szempontjából oly fontos kultúrák terén, mint a szálastakarmányok és ipari növények.

Nem kedvezőbb a kép a terméseredmények vonatkozásában sem. A fő terményeket tekintve a háború előtti szintet — 1934—1938-ban — meghaladta a kukorica terméseredménye 53%-kal, a búzáé 11%-kal és a burgonyáé 10%-kal; a rozsé, az árpáé, a cukorrépáé és a zabé viszont jelentősen elmaradt emögött (a felsorolás sorrendjében 13%-kal, 14%-kal, 38%-kal, illetve 39%-kal).

Hasonló a helyzet az átlagtermést illetően is. A háború előtti szintet csak a búza és a kukorica átlagtermése haladta túl — 7%-kal, illetve 15%-kal —, míg a többi terményé még az 1925—192^. évi szintet sem érte el.

Különösen szembeötlő a magyarországi növénytermelés fejlődésének lassú üteme akkor, ha a termésátlagok alakulását a nyugat-európai országokéval hasonlítjuk össze. Németországban pl. a búza termésátlaga 1929—1935-ben az 1889—1895. évek átlagához képest 51%-kal, Franciaországban 24%-kal, a burgonyáé 60%-kal, illetve 37%-kal nőtt. Olaszország búzatermésének átlaga az 1929—1933. években 1909—1913-hoz képest 37%-kal, Finnországé 55%-kal, míg Magyarországé ugyanezen időszakban csak 6,5%-kal növekedett.

A fejlődés üteme még a kelet-európai országokban is magasabb volt, mint Magyarországon. Csak a búzára vonatkozó adatokat említve Lengyelországban 30%-os, Jugoszláviában 10%-os, Romániában 17%-os volt a növekedés, miközben Magyarországon csak 2%-os. Egészében azonban a magyarországi termésátlagok az importáló fejlett ipari országokénál voltak alacsonyabbak, viszont az átlagtermés mennyisége túlhaladta az exportáló országok színvonalát, a tengeren túli exportáló országok termésátlagai ugyanis csökkentek.

A háború előtt nem volt kedvezőbb a kép az állattenyésztés terén sem. A 20-as évek első felében gyarapodott az állatállomány, 1926-tól kezdődően csökkent — ez 1932—1934-ben aztán zuhanásszerűvé vált —, majd 1935—1938-ban folyamatosan emelkedett. Mindez azonban csak azt jelentette, hogy a válság előtti szintet érte el, illetve haladta túl valamelyest, de az 1925. évit nem, még kevésbé a háború előttit; 1911-hez képest a szarvasmarha-állomány 1938-ban 12%-kal alacsonyabb, a sertésállomány 21%-kal, a lóállomány 9%-kal és a juhé 32%-kal, az egész állatállomány — ugyancsak számosállatban kifejezve — 15%-kal.

Az állattenyésztésben is messze elmaradtunk az európai országok mögött, így pl. 1935-ben 100 km² mezőgazdasági művelés alatt álló területre Németországban 170%-kal, Finnországban 117%-kal, Ausztriában 113%-kal, Csehszlovákiában 103%-kal, sőt még Lengyelországban is 57%-kal és Jugoszláviában is 14%-kal több szarvasmarha jutott, mint Magyarországon.

Az állatállomány számszerű ingadozásával, hosszú időszakon át tartó csökkenésével szemben bizonyos fokú minőségi javulás, belterjes irányú fejlődés következett be. A szarvasmarha-tenyésztésben a tarka marha további térhódítása figyelhető meg; aránya az 1924. évi 73%-ról 1938-ban 78%-ra nőtt; fokozódott a tejtermelés, növekedett a tejelési átlag. A sertésállományon belül a hússertések aránya az 1924. évi 6%-ról 1938-ban 19%-ra nőtt; növekedett a húshozam is.

A magyar mezőgazdaság fejlődésének két világháború közötti megrekedése rendkívül élesen vetette fel a magyar mezőgazdaság általános elmaradottságának kérdését. Amint láttuk, a magyar mezőgazdaság oda jutott, hogy az adott időszakban a fennálló gazdasági és társadalmi viszonyok között képtelen volt dinamikusabb fejlődésre, a nyugat-európai országoktól való lemaradás behozására vagy azok színvonalának akár csak megközelítésére. A két világháború között tovább erősödött az első világháború előtt is már megfigyelt tendencia: a kelet-európai és általában az elmaradott országok mezőgazdaságának színvonala elmaradt a vezető tőkés országok mezőgazdaságának színvonala mögött. A mezőgazdaság fejlődése természetesen függvénye az ipar és más mezőgazdasági ágazatok előrehaladásának, illetve a külső felvevő piac alakulásának is. A külső piac nagyobb arányú kiszélesedése viszont csak a háborús konjunktúra megindulásától, a 30-as évek közepétől következett be. Még rosszabb volt a helyzet a belső piac vonatkozásában: az ipar fejlődési ütemének lelassulása nem adhatott ösztönzést a mezőgazdaság fejlődésének. A belső piac kiszélesedése csak a háború hatására következett be, a mezőgazdaság tehát a 30-as évek közepéig lényeges ösztönzést nem kapott. A mezőgazdaság stagnálása azonban nem csupán magyarországi jelenség volt, hanem az iparosodás lassúsága, s a külső piacok csökkenése folytán lényegében hasonló volt a helyzet valamennyi, a gazdasági fejlődésben elmaradt kelet-európai országban, függetlenül attól, hogy a birtokmegoszlást mi jellemezte. Más szóval: a mezőgazdaság magyarországi megrekedése nem önmagában a porosz utas fejlődésből fakadt, hanem az ország általános gazdasági elmaradottságából, a nemzetközi konjunktúra kedvezőtlen alakulásából. A magyarországihoz hasonló volt a mezőgazdaság fejlődése pl. a nagybirtoktól mentes Bulgáriában vagy Jugoszláviában, ahol a paraszti gazdaságok voltak túlsúlyban.

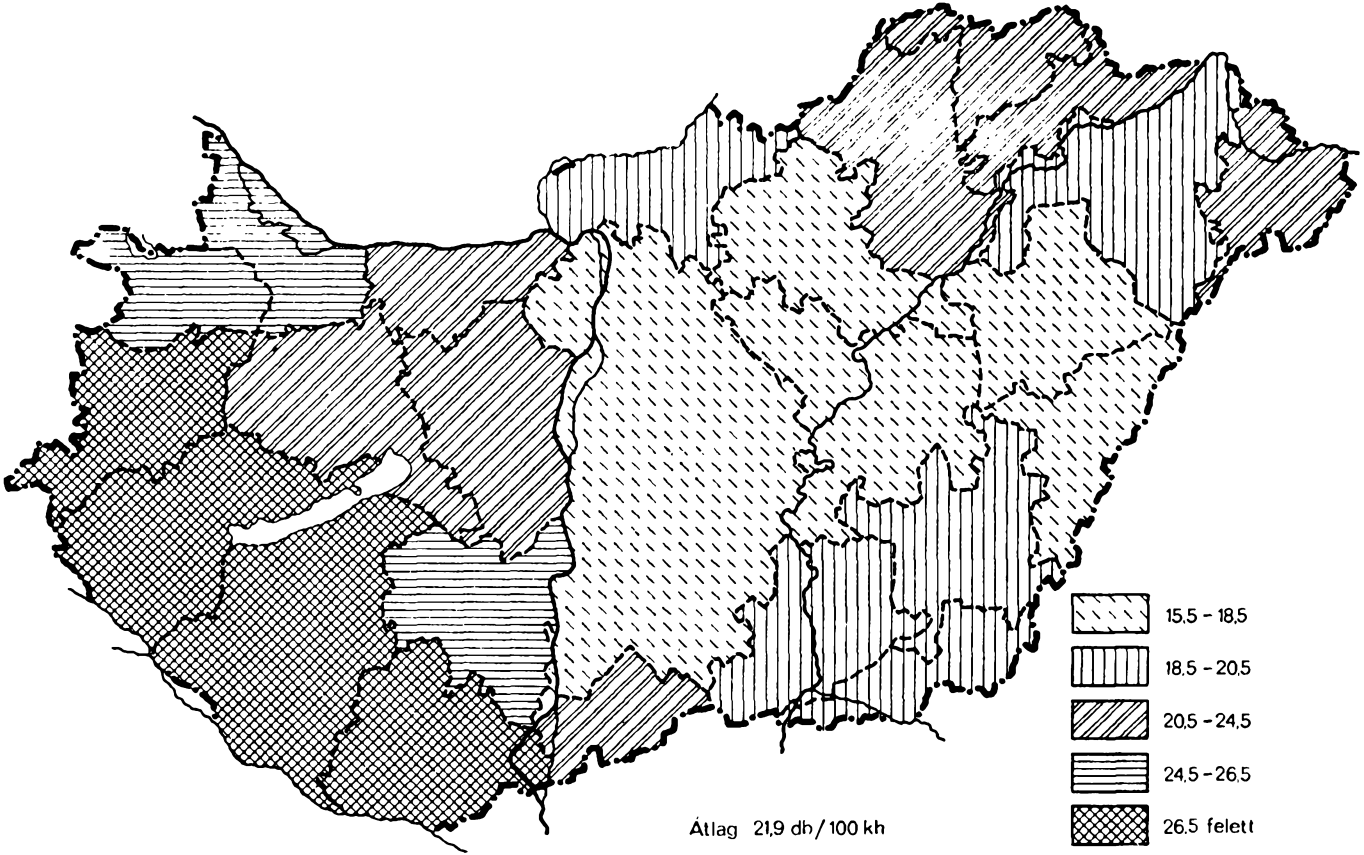

A 100 kat. hold mezőgazdasági területre jutó állatállomány sűrűsége 1935-ben

Magyarország mezőgazdasága nem tudott felzárkózni a 30-as években Nyugat-Európában jelentkező megújulási tendenciához, mivel nagy exportfeleslege szűk belső piac és magas önköltség mellett alakult ki. Így nem tudta felvenni a versenyt a fejlett belső piaccal rendelkező exportáló országokkal, de a viszonylag magasabb életszínvonal következtében termelési költségei magasabbak voltak a balkáni országokénál is. Az ország adott társadalmi-gazdasági struktúrája az adott nemzetközi konjunktúrában nem nyújtott megfelelő bázist a mezőgazdasági fejlődéshez.

Így a két világháború közötti időszakot tekintve a mezőgazdaság szerepe egészében véve csökkent, akár a foglalkoztatottságot, akár a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulást tekintjük. Ez olyan körülmények között következett be, amikor nemcsak a mezőgazdasági termelés stagnált, hanem az ipar fejlődésének üteme is jelentősen lelassult. A fejlett kapitalista országok mezőgazdaságával szemben fokozódott a magyar mezőgazdaság elmaradottsága, ugyanakkor csökkent előnye az elmaradottabb kelet-európai országokkal szemben.

2. AZ IPAR FEJLŐDÉSE ÉS SZERKEZETI VÁLTOZÁSAI

A két világháború közötti, egészében rendkívül mérsékelt növekedési periódusban az ipar vált a gazdasági fejlődés legfőbb tényezőjévé. Bár a gyáripari termelés növekedése is csak mérsékelt lehetett, egyes részterületeken mégis lényeges előrehaladás történt. A bányászat, a kohászat és az energiatermelés területén, azaz a hagyományos iparágakban az általános lassú előrehaladást néhány új ágazat meghonosítása vagy nagyobb lendületű előretörése egészítette ki.

A magyarországi szénbányák kapacitása az adott technikai színvonalon 10—12 millió tonna között mozgott. Ennek jelentős részét a két világháború közötti években nem használták ki, a termelés 7—9 millió tonna körül maradt.

A szénbányászat termelőképességét ebben a helyzetben alig bővítették. (Említést érdemel a Pusztavám környéki és az oroszlányi kitermelés megindítása.)

A bányamunka gépesítése alig haladt előre. Csak a lóvontatás kiszorítása (30%-ról 10%-ra csökkent) és a kötél-, lánc- és motorikus szállítás lassú növekedése (22%-ról 36%-ra) említhető, míg a kitermelés gépesítése változatlanul elmaradt, még 1938-ban is csak a vájárok 7%-a dolgozott fejtőkalapáccsal, a rakodás pedig úgyszólván teljesen kézi erővel történt.

A széntermelés — lényegében a meglevő kapacitások teljesebb kihasználása révén — az 1913. évi 7,1 millió tonnáról 1929-re 7,9, majd 1938-ra 9,4 millió tonnára, vagyis kereken 30%-kal növekedett. A szénbányák elsősorban két hatalmas bányakonszern (Magyar Általános Kőszénbánya Rt., Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.) tulajdonában voltak. A feketeszéntermelést pedig az osztrák Duna Gőzhajózási Társaság ellenőrizte.

Sok hasonlóságot mutat a vaskohászat fejlődése is. A rossz minőségű vasérc termelésének háború utáni csökkentése következtében a kohászati kapacitások jó része kihasználatlanul maradt. 6 kohó közül 1929-ben is csak 5, majd a válság idején 1936-ig csak 4 volt üzemben. A termelés szükséges fejlesztését a meglevő kapacitások teljes kihasználásával érhették el. A modernizálás gyenge lépéseit elsősorban az elavult Bessemer-acélgyártás (korábban az össztermelés kb. 10%-a) teljes megszüntetése, az elektroacélgyártás meghonosítása (1938-ban az összes acéltermelés 7%-a) jelentették. Az ország 340 ezer tonna nyersvasát az állam diósgyőri és a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. ózdi kohóiban csapolták, a 660 ezer tonnás acéltermelésben a fenti vállalatok mellett a csepeli Weiss Manfréd Művek részesedett.

A bányászat és a kohászat fejlődésében fontos szerepe volt viszont a fémkohászat fejlődésének. A 20-as évek dunántúli bauxitkutatásainak rendkívüli eredménye nyomán a Bakony hegység nyugati nyúlványainál, majd Fejér megyében Európa egyik leggazdagabb bauxitlelőhelyére bukkantak. 1925-ben az Alumíniumérc Rt. német tőke közreműködésével kezdte meg a gánti bánya kiépítését, s 1929-ig félmillió tonnás termelést ért el. A termelés színvonala a háború kirobbanásáig csak kevéssel haladta meg ezt a mértéket. 1934-ben a Bauxit Tröszt felépítette első, 10 ezer tonnás timföldgyárát is, amely a hazai bauxittermelésnek csak 5—10%-át dolgozta fel, de mégis megvetette az alumíniumipar alapjait Magyarországon. Még ugyanezen évben indult meg Csepelen az első alumíniumkohó építkezése, melynek nyomán 1935-ben már sor kerülhetett az első

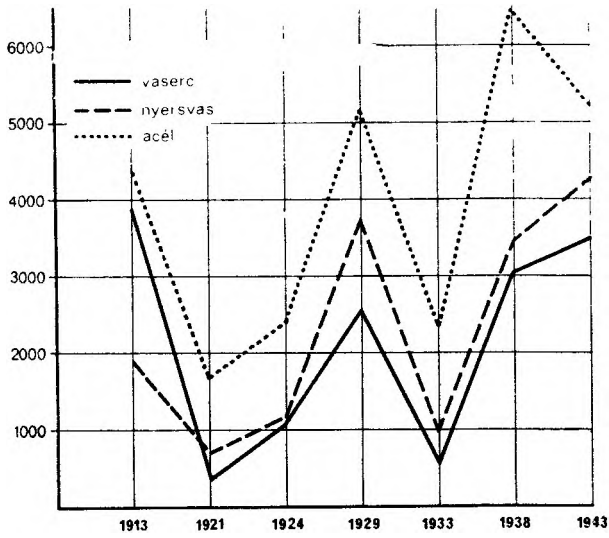

A vas- és acéltermelés alakulása
(összehasonlítható országterületen)

csapolásra. 1937-ig a csepeli alumíniumkohászat 48 kemencével, 1,4 ezer tonna kapacitással üzemelt.

A bázisiparok fejlődésének egyik legjelentősebb mozzanata a villamosenergia-termelés fellendülése volt. 1921-ben az új határok között maradt villamosenergia-termelés 276 millió kW-ot tett ki, ami fejenkénti 35 kW-os mennyiségével háromszorosan meghaladta a háború előtti országos színvonalat. A világháború után bekövetkezett villamossági expanzió — az olcsó új előállítási eljárás feltalálása és a magasfeszültségű távvezeték alkalmazása, ami lehetővé tette a felhasználás területének korlátlan kiterjesztését — valamelyest Magyarországra is átterjedt. Már 1921 után jelentősen bővítették az Elektromos Művek telepeinek kapacitását, a nagy szénbányatársaságok 1925-től kezdték meg új erőművek és távvezetékek építését. 1929-re 9 erőművet létesítettek, s közel 2,5 ezer km távvezetéket építettek ki.

A villamosítás a válság éveiben sem szakadt meg, s bár lassuló tempóban, a 30-as években is tovább haladt. Legjelentősebb új létesítménye az angol közreműködéssel felépített Bánhidai Centrálé és a budapesti távveze-

ték volt. 1929-ig az országban kereken 3,5 ezer km villamos távvezeték volt, 1938-ra közel 12 ezer km, a villamosenergia-termelés pedig 1921-hez képest az első évtizedben közel megháromszorozódott, 1938-ig viszont több mint négyszeresére, közel 1 milliárd kW-ra emelkedett.

Sajátos fejlődési utat tett meg a gépipar. Az első évtized a fejetlen keresés-kapkodás jegyében telt el. Míg a gépgyártás világszerte hatalmas fellendülésben, megújulásban volt, új ágazatainak kiépülése és a tömegtermelés révén, addig a magyar gépipar a tőkebefektetések elégtelensége, a szűk piacok folytán nem tudott bekapcsolódni a gépgyártás átalakításának nemzetközi folyamatába. A régi ágazatokhoz való ragaszkodás hanyatlást jelentett (a gépipari termelésnek a 20-as években is mintegy a felét tette ki a mezőgazdasági gép-, vagon-, híd- és hajógyártás, viszont csak 15%-át az elektrotechnikai, 5%-át az autóipar).

A hagyományos jármű- és mezőgazdaságigép-gyártó ágazatok tengődtek, több gépgyárat leállítottak. Az iparág tehát egészében stagnált; az 1938. évi termelés csupán az első világháború előtti szintet érte el. A két világháború közötti években csak lassan tört utat a gépgyártás néhány korszerű új ágazata, illetve gyártási területe.

A hagyományos cikkeik eladására képtelen mezőgazdasági gépgyárak már a 20-as évek első felében megkezdték a traktorgyártást (Hofherr-gyár, MÁVAG). A termelés azonban a szűk belső piac következtében rendkívül kis szériában történt.

Jelentős próbálkozások folytak az autógyártás meghonosítására is. A Magyar Vagon- és Gépgyár, a Ganz és a Magyar Általános Gépgyár is hozzálátott az autógyártáshoz, ebbe később a MÁVAG és a Weiss Manfréd Művek is bekapcsolódtak. A 20-as évek második felében évente 200—300 személygépkocsi készült el, s ez nem volt gazdaságos. A nagy gépgyárak — kapacitásaik kihasználására — úgyszólván kisipari módon dolgoztak, egy-egy rendelést elvállalva állítottak elő bizonyos számú gépkocsit, teherautót vagy autóbuszt. A legtöbb gyár hamarosan abba is hagyta gyártásukat. A 30-as évekre csupán a MÁVAG és a győri Magyar Vagon- és Gépgyár teherautó-gyártási ágazata maradt fenn, kicsiny szériákkal; a személygépkocsi-gyártás teljesen megszűnt.

Meghonosodott azonban a motorkerékpár-gyártás, amit 1923-ban külföldi alkatrészek összeszerelésével a Méray Motorkerékpárgyár indított el, majd főként a Csepel motorkerékpárok gyártása révén vált jelentőssé.

A Ganz gyár az 1925-től megkezdett motorkocsigyártással, majd 1928-tól a 220 lóerős Diesel rendszerű Ganz—Jendrassik-motor szabadalmával teremtett exportlehetőségeket. E külső kivitelében és teljesítményében egyedülálló gyártmányaival az amerikai kontinensre is betörhetett. A 30-as években mintegy 550 motorkocsit és sínautót exportált.

1933-ban kezdte meg a Ganz hajógyár a Duna-tengerjáró motoros hajók építését; a háborúig négy darab készült el.

Fontos szerepet játszott a Ganz gyár a legdinamikusabban fejlődő gépipari ágazatban, az elektrotechnikai iparban is.

A korszerű technikára alapozott modern tömegtermelés csupán az elektrotechnikai ipar egyes ágazataiban tudott lépést tartani a világszínvonallal. A Ganz gyár, amely legtöbb gyártmányával elmaradt ugyan a technika legújabb vívmányaitól, a Bláthy Ottó által 1923-ban kidolgozott árammérővel berendezkedhetett 150 ezer db-os kapacitásra, és benyomulhatott még az amerikai piacra is.

Az Egyesült Izzólámpagyár amerikai kapcsolatai révén átvette a háború alatt élre tört amerikai izzólámpagyártás új vívmányait, majd 1931-től Bródy Imre találmánya révén a kriptonizzók gyártásával erősítette meg nemzetközi pozícióját. A gyár mérnökei ugyanakkor kidolgozták a kriptongáz olcsó nagyüzemi előállításának módszerét is. A gyár 53 országba exportálhatta termékeit. Az újabb technikai követelményekkel lépést tartva, a gyár 1922-ben berendezkedett elektroncsövek gyártására, a 20-as évek végétől megkezdte a rádiócsőexportot is. A magyar rádiócső-termelés a 30-as években tízszeresére, az export tizenkétszeresére ugrott. Az Egyesült Izzólámpagyár 1931-ben megvásárolta a Magyar Wolframlámpagyárat (Orion), ebben az üzemben koncentrálta a rádió- és a rádiócsőgyártást. A gyorsan kiépülő rádióipar a 30-as évek végén már évi 40—50 ezer db rádiókészüléket termelt, ¾ részben exportra.

Az elektrotechnikai ipar gyors térhódítását mutatja, hogy az 1938-ban a gépipar termelésének már 30%-át tette ki. Egészében megállapíthatjuk, hogy a gépiparnak csak azon ágazatai mutattak érdemleges előrehaladást, amelyekben sikerült exportpiacokat biztosítani.

A hagyományos ágazatok visszaszorulása és az új modern ágazatok előretörése által meginduló belső átcsoportosulás ellenére 1938-ig a gépipar egész termelési volumene nem haladta túl az első világháború előtti szintet.

A nehézipar modern, gyorsan teret hódító ágazatai között találjuk Európában a vegyészeti ipart. Az első világháborút követő évtizedben Magyarországon — akárcsak több más iparágban — a vegyiparban sem sikerült kialakítani az új lehetőségekhez igazodó gyártási struktúrát. A vegyészet — egyébként elmaradott — hagyományos ágazatai általában hanyatlottak.

Az iparág fejlesztését egyetlen nagyobb vállalkozás mozdította elő: 1928-ban szerződés jött létre a Péti Nitrogénművek felépítésére, kimondottan katonai célokból, de formailag az eddig úgyszólván hiányzó nitrogénműtrágya gyártására. A válság éveiben üzembe helyezett gyár 26 ezer tonnás kapacitását a 30-as évek első felében csak 2/3 részben tudta kihasználni, az évtized közepére — hadiipari meggondolásokból — mégis 38 ezer tonnára bővítették a kapacitást.

Ez időtől a háborús készülődés burkolt formái már általában konjunktúrát teremtettek a vegyiparban. Ennek jellegzetes megnyilatkozásaként került sor 1935-től a Hungária Műtrágyagyár újjászervezésére. Az ország legnagyobb vegyi gyára ez időtől rendezkedett be számos, Magyarországon addig nem gyártott nehézvegyészeti cikk előállítására.

Hasonló törekvések vezették a gyógyszeripart, főként a Chinoin gyárat, gyógyszeralapanyagok gyártására; Péten — Varga József eljárása alapján — megindult a műbenzingyártás, megkezdődött az aktív szén gyártása stb.

A vegyészeti ipar helyzetében lényeges változást hoztak az eredményes olajkutatások és az ásványolaj-kitermelés megindulása a Dunántúlon 1937-től az amerikai érdekeltségű Magyar—Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) keretében.

Miután néhány vegyészeti ág termelése a 30-as években ugrásszerűen növekedett, két-háromszorosára bővült, számos új cikk gyártása honosodott meg, a vegyészeti ipar a két világháború között a leggyorsabban fejlődő ágazatok egyike lett: gépparkja megkétszereződött, munkásgárdája mintegy 2/3-dal, termelése pedig közel felével nőtt.

A fogyasztási iparok negyedszázados fejlődése sok vonatkozásban eltért a nehézipar fentebb vizsgált ágainak növekedésétől. Míg ez utóbbiak a két világháború között többségükben, néhány kivételes ágazattól eltekintve, stagnáltak, és csak a háborús készülődés és hadigazdaság éveiben értek el gyors növekedést, addig a fogyasztási iparok jelen-

tős része éppen fordított pályát futott be. Ezek számára a két világháború közötti években érvényesülő piaci elzárkózás kedvező, még a nagy válságtól is alig zavart konjunktúrát teremtett, gyors termelésbővülést tett lehetővé.

A leggyorsabban fejlődő iparág a textilipar volt. Már a háború utáni káoszban, 1920—1922 folyamán 43 új gyáralapításra és 14 jelentős üzembővítésre került sor.

A 20-as évek hatalmas textilipari alapítási hulláma az egész magyar gyáripar beruházásainak 1/3-át kötötte le. Elősegítette az iparág kiépítését, hogy a vállalkozók olcsón juthattak üresen álló gyárépületekhez, volt malmokhoz, hadiüzemek telephelyeihez, és hasonlóképpen olcsón vásárolhatták meg az expanziós szakaszán túljutott és nagyobb arányú technikai rekonstrukció periódusába lépő nyugat-európai textilipar kiselejtezett, de még működő gépi berendezéseit. Számos esetben — korábbi piacaik megtartására — csehszlovák textilgyárak települtek át Magyarországra, illetve létesítettek itt fiókvállalatot, áthozva az üzemek átalakítása, fejlesztése során leszerelt régi gépeket. Az iparág expanziója a depresszió éveiben is folytatódott.

A rendkívüli fejlődési tempóra az iparág gépparkjának különleges ütemű bővülése utal. A pamutfonó orsók száma az 1921. évi 33 ezer darabról 1929-re 196 ezerre, 1938-ra pedig 324 ezerre, vagyis közel tízszeresére ugrott. A pamutszövőszékek száma 4 ezerről 12, majd 14 ezerre, három és félszeresére, a gyapjúfonó orsók száma kétszeresére, a gyapjúszövőszékeké hatszorosára emelkedett.

A két világháború között rohamosan bővült, ötszörösére nőtt a textilipar munkáslétszáma is (13 ezerről 64 ezer főre), a termelés pedig már 1925-ben kétszer, 1929-ben háromszor és 1938-ban négyszer akkora volt, mint a háború előtt. Ezzel a hazai textilipar alkalmassá vált a belföldi igények teljes kielégítésére, jóllehet a 20-as évek elején a belső fogyasztásnak még alig egyharmadát fedezte.

A textiliparhoz hasonló konjunktúra és növekedés jellemezte a papíripar helyzetét is. 5 új gyár alapítása révén a papíripar kapacitása a 20-as években 2 ezer tonnáról 34 ezer tonnára ugrott, s ezzel a hazai fogyasztásnak mintegy 40%-át fedezte már; 1938-ra a papíripar kapacitása mintegy 90 ezer tonnára emelkedett, s a textiliparhoz hasonlóan a papíripar is a legtöbb cikk esetében alkalmassá vált a hazai fogyasztás kielégítésére.

A papírtermelés értéke a két világháború között mintegy két és félszeresére ugrott.

Sajátos utat járt be az élelmezési ipar is. A dualizmus kori Magyarország vezető iparága, melynek termelését 80%-ban a malom-, cukor-, szesz- és söripar képviselte, az új helyzetben régi struktúrájával túlméretezetté vált, korábbi exportpozícióit, sőt nyersanyagbázisát is elveszítve, kapacitásának jelentős része kihasználatlan maradt. Míg a vezető budapesti exportmalmok 1912-ben 9,4 millió mázsa gabonát dolgoztak fel, a 20-as évekre a feldolgozott gabonamennyiség 2—2,7 millió mázsa között mozgott csupán. A legnagyobb malmok egymás után szüntették be működésüket. Állandóan csökkenő kapacitásukat sem tudták kihasználni, így a malomipar még 1937-ben is termelőképességének csupán 45%-ával működött. A malomipar termelése a 20-as évek végén elért legjobb foglalkoztatásakor is csak a háború előtti termelés felét érte el, a 30-as években azonban ezt a szintet sem tarthatta, sőt 1938-ban is közel 10%-kal maradt el mögötte.

Hasonló tendenciák jellemezték az élelmiszeripar egyéb vezető ágait is. A hagyományos élelmiszeripari ágak hanyatlásával vagy csak a kapacitás jobb kihasználásán alapuló fellendülésével szemben az élelmezési iparnak csak néhány új ágazata érhetett el számottevő fejlődést. Míg az első világháborút követő évtizedben lényegében egyáltalán nem sikerült megtalálni az élelmezési ipar fejlesztési lehetőségeit, addig a 30-as években már megindult az intenzívebb ágazatok fejlesztése. A fejlődés élvonalába a konzervipar került, mégpedig elsősorban a konzervipar új ágai, a gyümölcs- és paradicsomkonzerv-gyártás, melyet világpiaci viszonylatban is nagy teljesítményű, modern ágazattá építettek ki. A válság előtti évekhez képest a főzelék- és gyümölcskonzervgyártás 1937-re kétszeresére bővült. Az élelmezési ipar új ágai főként exportra dolgoztak, amit jól mutat, hogy a főzelék- és gyümölcskonzervexport ugyanezen években mintegy tizenháromszorosára, a paradicsomkonzerv kivitele pedig egyenesen hússzorosára emelkedett.

Az ipar egyes ágazatainak fejlődésében mutatkozó technikai előrehaladás és a magyar műszaki találmányok révén elért fejlődés az elektromosiparban, a műszeripar egyes ágaiban és a gyógyszervegyészetben nem feledtethetik a lényeges különbséget az első világháború előtti ipari-technikai fejlődéshez képest. Amíg ugyanis a 19—20. század fordulója táján

néhány alapvető ágazatban, az ipar eléggé széles területein a legújabb műszaki vívmányok sikeres adaptációjáról és egyes fontos területeken lényeges hazai továbbfejlesztéséről beszélhetünk, addig az első világháború után a korszerű technika alkalmazása már jóval szűkebb területre szorult, hazai továbbfejlesztése kivételessé vált. A magyar ipar és gazdaság műszaki színvonalának fejlődése egészében rendkívül lelassult, egy-két ágazattól eltekintve lényegében stagnált, s az önmagában is lassú európai technikai előrehaladás mögött is lemaradt. Ezekben az évtizedekben a nagyon kevés kivitelezett, iparilag hasznosított hazai találmányhoz képest egyre több sikkadt el vagy került külföldre.

Különösebb gazdasági hatás nélkül maradt Magyarországon számos olyan találmány, amely a technikai fejlődés fő áramába illeszkedett. Ezek közé tartozott Jendrassik György gázturbinája, Asbóth Oszkár helikoptere, Fonó Albert sugárhajtóműve, Svachulay Sándor számos eredménye a repüléstechnikában, Sklenár János gömbtolattyús villanymotorja vagy Fejes Jenő korszerű népautótípusa. E találmányok a sikeres kísérletek ellenére nem kerültek gyártásra, és sokéves próbálkozás után többségüket Angliában, Németországban szabadalmaztatták. Jendrassik gázturbinája, Asbóth helikoptere, Fonó sugárhajtású repülőgépe egyaránt az angol és a német ipar fejlődését mozdította elő.

A 20. század technikai vívmányainak megvalósítása már egyre szélesebb teret követelt. Kivitelezésükre, tömeges ipari alkalmazásukra szűk nemzeti keretek között, kicsiny országokban már egyre kevésbé volt lehetőség.

A magyar gyáripar két világháború közötti és háború alatti negyedszázados fejlődése — bár a nemzetgazdaság legfőbb gyarapítója volt — önmagában csak szerény eredményekre vezetett.

A gyáripar fejlődésének mutatói

Év	Erőgépek teljesítőképessége*		Munkáslétszám	
	ezer lóerő	%	ezer fő	%
1913	826	100,0	246,5	100,0
1929	1330	161,0	269,9	109,5
1938	1736	210,2	288,5	116,9

* Az 1920. évi országterületre számítva

A két világháború között az erőgépek teljesítőképessége megkétszereződött ugyan, a betöltött munkahelyek száma azonban alig emelkedett. A gyáripari termelés növekedése nem sokkal haladta meg a munkáslétszám gyarapodását:

A gyáripari termelés volumene*

Év	Index
1913	100
1921	51
1929	112
1932	84
1938	128

* Az 1920. évi országterületre számítva

A gépipar termelése tehát 1913-hoz viszonyítva végül is — azonos országterületen — 1938-ra mindössze 28%-kal emelkedett. A két évtizedes időszak alatt ez évente alig több mint 1%-os növekedésnek felelt meg. (A 20. század elején évente átlagosan 5,4%-kal emelkedett a termelés.) A fejlődés azonban nemcsak a korábbi évtizedhez képest maradt el. Az európai ipari termelés ugyanezekben az években átlagosan 1,4—1,7%-kal növekedett. Feltűnő, hogy az erősen iparosodott országok ipari termelésének bővülése is jóval gyorsabb, mint Magyarországé — Angliában 44%, Németországban 49%, Belgiumban 33%; a kisebb európai országok pedig gyorsan iparosodtak: Svédország, Hollandia és Dánia pl. kétszeresnél is magasabbra emelte ipari termelését. Hasonló volt a helyzet az elmaradott balkáni országokban is. Európában csak Spanyolország, Lengyelország, Ausztria ipari fejlődése nem haladta meg Magyarországét. A korábban Magyarországhoz képest is elmaradt Oroszország a szocialista rendszer alapján viharos gyorsasággal fejlődött, és a világ egyik vezető gazdasági hatalmává vált.

Nyilvánvaló tehát, hogy a vizsgált korszakban hazánk ipari elmaradottságának felszámolása terén a termelés növekedése, újabb ágazatok — elektrotechnikai ipar, konzervgyártás, olajkitermelés, alumínium-

ipar stb. — kiépülése vagy fejlődése ellenére nem születtek nagy eredmények, sőt: a legtöbb európai országgal szemben korábban is fennálló lemaradás még fokozódott.

Az ország iparosodottsági foka emelkedett ugyan, de a 15 főbb európai tőkés országot figyelembe véve, Magyarország az egy főre jutó ipari termelés terén a tizenharmadik helyen állt. A magyar ipari termelés az

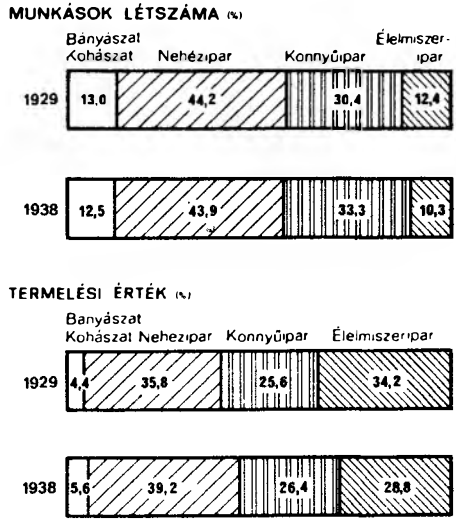

A gyáripar szerkezetének alakulása

európai államok átlagos termelési színvonalának 43%-át érte csupán el, s ez az arány még valamivel kedvezőtlenebb volt, mint az első világháború előtti (44%).

A mérsékelt fejlődési ütem az ipar lényeges szerkezeti átcsoportosulásával járt együtt.

A magyar ipar szerkezeti sajátosságai sorában a tőkés fejlődés megelőző évtizedeiben szembetűnt a kis- és nagyipar sajátos aránya. A gyáripar fejlődése és térhódítása ellenére ugyanis a kisipar az első világháborúig megőrizte jelentős szerepét. Az egész ipari termelés 1/4 része kisipari termelés volt, az iparban foglalkoztatott munkások csaknem fele kisipari dolgozó volt.

Az első világháború után kialakult új helyzetben a kisipar az inflációs konjunktúra révén eleinte újabb ösztönzéseket kapott, a szanálási válság, majd a világgazdasági válság idején hanyatlott, s a két világháború közötti periódusban végül is a kisipar változatlanul az ipari munkásoknak közel felét (45%) foglalkoztatta, az ipari termelésnek pedig több mint 1/4-ét állította elő. A kisipari termelés 70%-át a ruházati, élelmezési, építőipari, valamint vendéglátóipari termelés tette ki.

A kisipar az eleve szűkebb volumenű nagyiparral — a rendkívül olcsó munkaerőre építve — mindvégig állta a versenyt. A nagyipar korántsem szorította ki a kisipart, mint a fejlett ipari országokban, melyekben a drága munkaerő mellett a nagyipar önköltségcsökkentő hatása erőteljesen érvényesült, és a kisipar végül is — a nagyipar bizonyos szükségszerű kiegészítésétől eltekintve — lényegében a javítóiparra szorult vissza.

A kisipar viszonylag magas aránya azonban elválaszthatatlan a meglevő, viszonylag szűk volumenű nagyipar különlegesen nagyfokú koncentráltságától. Az erős kisipar az egyik oldalon és a magasfokúan koncentrált nagyipar a másikon végső soron azonos gyökerekből fakadó jelenség. Az iparfejlődés különösen kései megindulása nemcsak széles

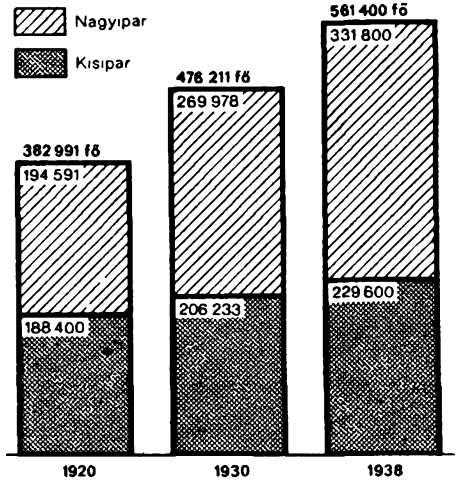

Az ipari munkáslétszám alakulása, a kis- és nagyipar aránya

terepet hagyott nyitva a kisipar számára, hanem egyben arra vezetett, hogy a jelentősebb kézműipari, manufakturális előzmények híján, a főként külföldi tőke beáramlása nyomán megszülető ipar eleve különlegesen erősen koncentrált.

A koncentrációnak a század elejére kialakult foka a két világháború között lényegében nem módosult. A 30-as évek elején a nagyüzemek alsó, 100-nál kevesebb munkást foglalkoztató kategóriájában a század eleji nem egészen 27% helyett a gyári munkások több mint 29%-át alkalmazták. A 100—500 munkással dolgozó középüzemben ugyancsak több munkás talált munkát, mint a század elején (a nagyipari munkások nem egészen 36%-a helyett közel 38%-a). Ugyanakkor az 500-nál magasabb munkáslétszámmal dolgozó gyárakban a korábbi közel 38%-ról 32%-ra csökkent a munkások aránya. A stagnálás főként azzal magyarázható, hogy a két világháború közötti periódusban a könnyűipari fejlődés dominált, s ennek keretében — tekintettel arra, hogy az optimális üzemnagyság is kisebb, mint a nehéziparban — főként a kisebb, középüzemi típusok gyarapodtak. A század elején jórészt hiányzó középüzemi kategóriák most számos textil-, papír- és egyéb üzem létesítése révén felduzzadtak.

A 20-as és 30-as években azonban főként jelentősebb nehézipari centralizációs, üzemfúziós tevékenység ellensúlyozta az előbb említett dekoncentrációs folyamatot. A magyar nagyipar csúcsain lejátszódó folyamatok legjellegzetesebb példái között említhető a Ganz-konszern rendkívüli expanziója: a 20-as években 5 gépgyárat olvasztott magába. A Rimamurányi Vasmű a 30-as években ugyancsak 5 vas- és gépgyárat kebelezett be, közöttük több országos jelentőségű, nagy múltú vállalatot.

Az üzemóriások terjeszkedésének jellege azonban a két világháború közt lényegesen eltért a megelőző évtizedekben tapasztaltaktól. Ez esetben ugyanis az üzemóriások expanziója a legkevésbé sem járt együtt valamiféle termelési-technikai expanzióval, sőt fordítva történt: a terjeszkedés, a kiterjedt fúziós tevékenység elsődlegesen piacvédő jellegű volt. A megvásárolt gyárak üzemeltetését a Ganz gyár beszüntette, s a régi gépgyárak egész gépi berendezését, a magyar gépipar kapacitásának 17%-át, ócskavasként kiárusította. A centralizációs folyamat tehát egyenesen termeléscsökkenéssel járt együtt.

A jelek méretének számításánál a következő képlet szolgált alapul:

$$\frac{Hp \cdot M \cdot \frac{É}{10\,000}}{100} = T \text{, ahol}$$

Hp = lóerőszám
M = munkáslétszám
É = évi termelési érték
T = a jel területe

JELMAGYARÁZAT

- vas- és fémgyártás
- gépgyárak
- villany telepek
- mész, cement, tégla stb.
- faipar
- bőripar
- textilipar
- ruházkodás
- vegyiipar
- papírgyár
- nyomda
- malom-, szesz-, élelmiszeripar

Magyarország ipara, 1938—1939

A kedvezőtlen piacviszonyok között a legnagyobb iparvállalatok tevékenységét technikailag és üzemszervezetileg korszerűtlen lépések jellemezték. Az ország egyik leghatalmasabb gépgyára, a csepeli Weiss Manfréd Művek a világháború után a legkülönbözőbb termékek gyártását honosította meg. A Hofherr—Schrantz mezőgazdasági gépgyár textilgyári és papíripari gépek előállításával igyekezett pótolni a mezőgazdasági gépek piacának leszűkülése okozta kiesést.

A piacbiztosításnak ezek a technikailag és üzemszervezésileg korszerűtlen formái végül is általános jelenségként őrizték meg a 19. századi üzemformákat. A magyar vas- és gépipar az elterjedt szóhasználat szerint „vegyeskereskedés" jellegű volt: az üzemek a legkülönbözőbb termékek előállítását végezték egyidejűleg, kicsiny mennyiségben, sokszor egyedi darabok erejéig.

A piacvédelem negatív formáit figyelhetjük meg a rohamosan terjedő kartell-megállapodások funkcióját illetően is. A századelő mintegy 100 kartellszerződésével szemben az 1931-ben életbe léptetett kartelltörvény idején — amikor kötelezővé tették a megegyezések bejelentését — már 256 kartell működött Magyarországon. Számuk a második világháború előtt 357-re emelkedett. A kartellek uralták 1931-ben a nagyipari termelés 32%-át, a háború előtt pedig már 42%-át. A monopolszerződések rendkívül nagy hányadát tették ki a piacvédő ún. désintéressement szerződések, melyek az iparág több vállalatát leállították, termelését korlátozták, az iparág néhány vezető vállalata javára. Míg a század elején ezek a jelenségek csak szórványosak és mellékesek voltak, a két világháború közötti rendkívül mérsékelt iparfejlődési periódusban meghatározóvá váltak.

Egyes kivételes esetekben fordult csupán elő, hogy a nemzetközi piacon is jelentős magyar vállalatok külföldi tőkekapcsolataik és piacaik révén olyan nemzetközi egyezmények tagjai lehettek, melyek a piacfelosztás és termelésszabályozás mellett egyben lehetőséget is nyújtottak a technikai fejlesztésre, gyártmányspecializációra, szabadalmi és tőkeáramlásra.

A Ganz gyár különféle üzemei pl. hét nemzetközi kartellszervezetnek voltak tagjai. Jelentős szerepet játszott a nemzetközi kartellegyezményben az Egyesült Izzólámpagyár is.

A háború utáni súlyos gazdasági helyzetben végül is nem alakultak ki a tömegtermelés modern formái és ennek megfelelő üzemi szervezetei; vertikális vagy horizontális szervezésű kombinát alig egynéhány jött létre. Tiszta termelési profilok sem alakultak ki, s az elmaradottságot az ipar kiterjedő kartellizálása konzerválta.

Az ipar ágazati szerkezete azonban jelentős változásokon ment át. A két világháború között az átalakulás a korábbi kelet-európai iparszerkezeti jellegzetességek, az élelmezési ipar egyoldalú túlsúlyának megszűnése irányában hatott. A változások azonban egyáltalán nem a kor technikai-ágazati követelményei talaján játszódtak le, hanem ismét sajátos, új kelet-európai arculattal: a könnyűipari ágak elsődlegessége jegyében.

Az élelmiszeripar jelentősége számottevően csökkent, hiszen 1913-ban (az 1920. évi országterületen) a bruttó ipari termelés több mint 42%-ot tett ki, 1938-ban pedig már csak közel 29%-ot. Részaránya még így is a legerősebb iparágak közé sorolta Magyarországon. Ez a vezető szerep azonban most már nem járt együtt a könnyűipari ágak hiányával, sőt a második legerősebb iparág — az egész gyáripari termelés közel 15%-ával — már a textilipar volt.

Ezek a szerkezeti változások részben pozitívan értékelhetők, hiszen egyrészt az élelmezési ipar egészségtelen túlsúlyának mérséklésére, részben hiányzó ágazatok kiépítésére utalnak. A két világháború között azonban a fejlettebb országokban — mint ahogy erre már korábban rámutattunk — a modern ipari fejlődés legfőbb mozzanata már a nehézipar gyors térhódítása és mintegy 50%-os részesedési arányának kialakulása volt.

A gyáripar struktúrája

Ágazat	1913*	1929	1938
Nehézipar**	38	33	36
Könnyűipar	15	26	26
Élelmezési ipar	42	36	29

* Az 1920. évi országterületen
** Vas- és fémipar, gépgyártás, villamossági ipar, vegyészet

Ezzel szemben Magyarországon a nehézipari ágak részaránya nem fejlődött. A vas-, gép-, elektromos és vegyészeti ipar termelése 1913-ban — az 1920. évi országterületet véve alapul — az össztermelés 38%-át tette ki, 1938-ban kevesebb mint 36%-át. Ha tehát a szerkezeti változások a korábbi legkirívóbb aránytalanságok megszüntetése irányába mutattak is, a magyar gyáripar szerkezete a nehézipar elmaradása következtében a korszak újszerű követelményeihez képest továbbra is korszerűtlen, fejletlen volt.

3. A GAZDASÁG EGYÉB TERÜLETEINEK HELYZETE

A tőkés fejlődés korábbi, a 19. század második felében és a 20. század elején lejátszódó szakaszában Magyarországon, de Közép- és Kelet-Európában általában a gyors gazdasági növekedés egyik központi tényezője az infrastruktúra jelentős fejlődése, a nagyarányú építőtevékenység, s különösen a közlekedés vasútépítés révén történő forradalmasodása volt.

Az első világháború után e területek fejlődési dinamizmusa megtört. A háború utáni Magyarországon a vasúti közlekedés korábban kiépült kapacitása elegendőnek bizonyult a lassú gazdasági növekedés szállítási követelményeinek kielégítésére. Az európai viszonylatban hetedik helyen álló vasútvonal-sűrűség (ezer km²-re 93 km vasúthossz jutott) újabb vonalépítést alig tett szükségessé. A mozdony- és vagonpark ugyancsak elegendő volt, technikai modernizálásra pedig csak nagyon vontatottan került sor. A vasút technikai fejlődésének első eredménye a MÁVAG 1923-ban konstruált új („434-es") korszerű gőzmozdonyainak üzembe állítása volt, majd a Budapest—Hegyeshalom vasútvonal 30-as évek elején befejezett villamosítása, s ezzel összefüggésben 14 db Kandó villamos mozdony üzembe helyezése. A Ganz gyár ekkor kialakított és világszínvonalon álló Diesel-vonatait és sínautóit elsősorban exportra termelték, de néhány modern Diesel-sínautó hazai üzembe állítása is hozzájárult a vasúti közlekedés modernizálásához.

A vasút fejlődésének általában megfigyelhető lelassulását a fejlett tőkés országokban az új, modern közlekedési ágak, elsősorban az autóközlekedés térhódítása kísérte. Magyarországon azonban nem így történt.

Az útépítés még viszonylag számottevően előrehaladt, hiszen az 1920-ban meglevő 16,5 ezer km kiépített úttal szemben a második világháború előtt már mintegy 25 ezer km hosszúságú úthálózat volt. A forgalomban levő gépjárművek száma motorkerékpárokkal együtt az 1920. évi 1,7 ezerről 1930-ra 30,3 ezerre ugrott, ezt követően azonban a növekedés megállt, s 1937-ben is csak 30,8 ezerre emelkedett.

A gépjárművek számát az ország területéhez és lakosságának számához viszonyítva, 1938-ban 14 európai ország ún. motorizálási mutatója 5,7-es átlagot képviselt, ezzel szemben Magyarországon e mutató csupán 0,5 volt, vagyis az európai átlag töredéke. Ezer lakosra mindössze 2,3 gépkocsi jutott.

A rendkívül alacsony gépjárműállomány többségét személygépkocsik tették ki, vagyis a háborúig a modern tehergépkocsi-szállításnak úgyszólván csak a kezdeteiről beszélhetünk.

A vízi közlekedés ugyanezen években stagnált, a dunai hajópark nem bővült figyelmet érdemlően, csupán a Duna-tengerjáró hajók vízre bocsátása hozott előrehaladást. A 20-as évek második felében már 3 rendszeres tengeri hajójárat volt.

A polgári légiközlekedés születése és kezdetleges előzményei — a 20-as években évente átlag 2—4 ezer, a 30-as évek végén 13—20 ezer személy utazott repülővel — inkább csak a jövő szempontjából érdemelnek említést.

Az infrastrukturális ágazatok másik fontos területe, az építkezési tevékenység is rendkívüli mértékben csökkent az első világháborút megelőző évtizedek szintjéhez képest. A lakóház-építkezések ütemének csökkenését bizonyítja, hogy az 1920 és 1929 között Budapesten felépített 57,7 ezer, vagyis évi 5,7 ezer lakószoba a háború előtti építési szint felét tette ki csupán. Sokkal kedvezőbb volt az építési tevékenység 1933 és 1938 között, mikor a budapesti lakásépítés eredménye évi átlagban kb. 16 ezer új szoba volt.

Az építkezési, útépítési stb. tevékenység fejlettségi szintjére jellemző, hogy az átlagos cementfogyasztás 100 kg-os nyugat-európai kvótájával szemben Magyarországon az egy főre jutó fogyasztás 20—25 kg körül volt.

Az infrastruktúra fejlődésének talán legdinamikusabb területeként említhetjük az ország villamosításának előrehaladását.

Magyarországon 1913 előtt kereken 300 község volt villamosítva, zömében a középponti elhelyezkedésű — később a trianoni határok közé eső — területeken. 1920-ban a villamos energiával ellátott területeken lakott az ország lakosságának 42%-a, bár a valóságban csak a lakosság 27%-a élvezhette a villanyvilágítást. A két évtized lendületes villamosenergia-termelési és távvezeték-építési fejlődése nyomán 1933-ra már 999 helység volt villamosítva, 1938-ig további 180 községbe vezették be a villamos áramot. Ez ugyan a községeknek és városoknak még mindig csak 36%-át tette ki, de a lakosságnak már 71%-a villamosított helységekben lakott.

Az infrastrukturális ágazatokhoz hasonlóan a kereskedelmi tevékenység is nélkülözte a korábbi évtizedek dinamizmusát.

A belkereskedelem dinamizmusa is megtört a háborút követő új helyzetben. Számos korábbi kereskedelmi központ a határszélre került (Szeged, Miskolc, Esztergom stb.), s a monarchiai viszonyokra berendezkedett terménykereskedelem, közvetítő kereskedelem jórészt elveszítette létalapját. A 20-as évek második felében bekövetkezett jelentős, országos viszonylatban 20—25%-os forgalomemelkedéssel a belkereskedelem a konjunktúra csúcspontján is csak a háború előtti forgalmi szintet érte el. Mégis előrehaladás mutatkozott a kereskedelmi hálózat fejlődése terén. Részben az első világháború hadikonjunktúralehetőségei, de sajátos módon még inkább a háborút követő kedvezőtlen gazdasági viszonyok, a kicsiny üzletek nyitásával próbálkozó, elhelyezkedni, biztos egzisztenciát másként teremteni képtelen rétegek vállalkozása nyomán bővült ki az üzlethálózat. A két világháború között kiépült budapesti üzlethálózat sűrűsége már nem maradt el a nagy európai városoké mögött (1000 lélekre ugyanúgy 20—25 önálló kereskedő jutott, mint Bécsben, Berlinben vagy Münchenben), ugyanakkor azonban a sok kicsiny boltocska a hálózat túlméretezettségére és korszerűtlenségére is utalt.

A vidék üzlethálózata jórészt megmaradt elmaradott, szakosítatlan állapotában. Egy-egy önálló kereskedőre változatlanul csak egy-egy alkalmazott jutott.

A főváros kereskedelme azonban nemcsak az üzlethálózat sűrűségével mutatott — ellentmondásos — előrehaladást. A túlzottan sok jelentéktelen boltocska közül egyre több korszerű, nagy üzlet emelkedett ki.

1930-ban minden tizedik boltban már 3—5 segédet, s az üzletek 4%-ában, több mint 600 kereskedelmi vállalatnál, több mint 10 segédet alkalmaztak. A Corvin áruház 1925. évi megnyitása után néhány újabb áruház, nagyobb szaküzlet fiókhálózata — Meinl csemegeboltok, Izsák festék-, háztartásicikk-üzletek — nyílt meg, illetve bővült.

A külkereskedelem jelentősége ugrásszerűen megnőtt ugyan, lehetőségei azonban az elmaradott, drága termelés hatására igen kedvezőtlenül alakultak. Az európai külkereskedelem a századeleji 50%-os növekedéssel szemben 1929-ben is csak 1%-kal haladta túl az 1913. évi szintet. A magyar külkereskedelem volumene a 20-as évek elejének mélypontjához képest gyorsan emelkedett. A kivitel 1920 és 1925 között egyenesen megnégyszereződött, s a behozatal is közel kétszeresére emelkedett, de ezek a számok a külkereskedelem valamelyes normalizálásának folyamatát tükrözik csupán. Az évtized második felében a külkereskedelem szintje már nem sokat változott. A külkereskedelmi tevékenység 1929. évi csúcspontján, amikor az előző év rekordtermése nyomán ugrásszerűen, mintegy 25%-kal emelkedett az export, a külkereskedelem változatlan áron számított volumene még mindig 15—20%-kal elmaradt a háború előtti színvonal mögött.

A következő évtizedben a külkereskedelem rendkívüli mértékben visszahanyatlott, folyó árakon a válság előtti csúcsszínvonal 1/3-a, 1/2-e közé süllyedt.

A jelentősen csökkent volumenű külkereskedelem struktúrájában azonban nagy változás következett be. A már bemutatott gazdaságpolitikai intézkedések és termelési változások hatására az importon belül 1913 és 1937 között erősen csökkent az ipari készáruk részesedése (62%-ról 27%-ra), s nőtt a nyersanyagok és félgyártmányok aránya (38%-ról 73%-ra). A kivitel belső arányai azonban alig módosultak, sőt a legfőbb tételt képező nyersanyag-kiszállítás (az agrártermékeket is beleértve) még fokozódott is (52%-ról 59%-ra).

A külkereskedelem iránya is radikálisan módosult. Az első világháború előtt Magyarország külkereskedelmének 70%-a a Monarchia osztrák és cseh területeivel folyt. A két világháború között a Monarchia területén keletkezett országokkal folytatott kereskedelem először (1929-re) az összes külkereskedelem alig több mint felére, 1937-re viszont már alig több mint 1/4-ére esett. A 30-as években rohamosan növekedett Német-

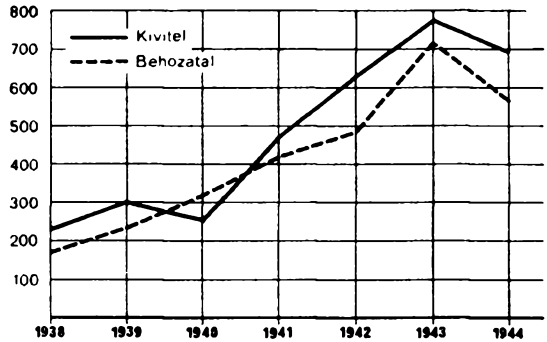

A magyar—német kereskedelmi forgalom alakulása (1938—1944)

ország (és részben Olaszország) részesedése a magyar külkereskedelemben, 1938-ban a külforgalom fele Németországgal bonyolódott le.

A gazdaság minden eddig vizsgált ágazatának fejlődésével legszorosabb összefüggésben alakult a bankügy helyzete Magyarországon.

Az első világháború előtt — a tőkés fejlődés sajátos vonásaként — különlegesen erős, fejlett bankhálózat épült ki az országban. A bankrendszer első világháborút követő fejlődésében éppen ezért a hálózat továbbfejlődése nem jöhetett számításba. 1924 végén, a stabilizációval rendezett pénzpiacon, 2168 pénzintézet működött, s ezek közül 887 részvénytársasági bank, valamint részvénytársaság, illetve községi takarékpénztár volt. A pénzintézetek száma a következő években általában csökkenő tendenciát mutatott. Felszámolások, összeolvadások következtében 1938-ra 1425 hitelintézet működött az országban.

A pénzintézetek számának csökkenése azonban korántsem csupán a pénzintézeti hálózat racionalizálásából következett. A számszerű csökkenés nem is fejezte ki a pénzintézetek tőkeerejének és forgalmának visszaesését.

Az első világháború előtt a magyarországi pénzintézetek saját tőkeállománya — az 1920. évi országterületre számítva — meghaladja a 2,8 milliárd pengőt. Ezzel szemben 1925-ben a saját tőke összege csupán 0,4 milliárdot, 1929-ben 0,7 milliárdot, 1938-ban pedig 0,8 milliárdot tett ki. Még szembetűnőbb a pénzintézetek által használt ún. idegen tőke állományának összezsugorodása. Az első világháború előtt

— az 1920. évi országterületet véve figyelembe — 4,5 milliárd pengő volt a pénzintézetekben elhelyezett takarékbetétek összege. 1925-ben ezzel szemben mindössze 0,3, az 1929. évi csúcsponton nem egészen 1,1 milliárd. (Ez utóbbi összeget csak 1940-ben érte el ismét a betétállomány.) Az első világháború utáni negyedszázad konjunkturális csúcspontjain is tehát csupán a háború előtti takarékbetét-állomány 1/4-e halmozódott fel a pénzintézetekben. Az idegen tőke másik legjelentősebb tétele, a folyószámlabetétek összege sem alakult kedvezőbben.

A pénzintézetek tőkeállománya és ebből következően hitelezési tevékenysége tehát az első világháborút követő évtizedekben mindvégig elmaradt a századelő üzleti aktivitásától. A bankkoncentráció és bankmonopólium a leszűkült anyagi bázison rohamosan fokozódott. A legnagyobb bankok egyre jobban terjesztették ki befolyásukat a korábban önálló pénzintézetekre, a vidéki pénzpiacra.

A 8 legnagyobb fővárosi bank 150 hitelintézetet tartott érdekeltségében, részben közvetett, másod-, vagy harmadfokú függés formájában. Ezzel a vezető bankok csoportja az összes részvénytársasági bank és a takarékpénztári hálózat tőkeerejének 72%-át uralta. A Kereskedelmi Bank és a Hitelbank kiemelkedő szerepére utal, hogy e két pénzintézet egymaga az összes hitelintézet tőkeerejének 1/3-a felett rendelkezett.

A bankkoncentráció ilyen méretű előrehaladása az önállósuló belföldi pénz- és hitelpiacon elválaszthatatlanul összekapcsolódott a korábbról örökölt magas fejlettségű pénzintézeti hálózat és a jelentősen összezsugorodó tevékenységi lehetőségek ellentmondásaival. Nem annyira a fejlődés előrehaladása, az érettség szintjének emelkedése vezetett tehát a magas fejlettségű országokra jellemző monopóliumos bankcsoportok megszilárdulására, hanem inkább az a körülmény, hogy a leszűkült működési területen megcsappant tőkeállomány és hitelezési tevékenység mellett a kisebb pénzintézetek vagy felszámolásra, vagy behódolásra kényszerültek a leginkább tőkeerős nagybankok előtt.

Ugyanezzel a jelenséggel állt összefüggésben a bank- és ipari monopóliumok összefonódásának gyorsan előrehaladó folyamata is. A finánctőke kialakulásának a századforduló körül megindult folyamata az első világháború után rohamléptekkel haladt előre. A Kereskedelmi Bank és a vele közös csoportot alkotó, részben családi kapcsolatokkal is összefűzött társai, a Rimamurányi Vasmű, a Salgótarjáni Kőszén-

bánya Rt. és a Weiss Manfréd Művek 1938-ban további 83 jelentős iparvállalatot ellenőriztek. A Hitelbank és vezető üzlettársa, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. érdekcsoportjához 101 iparvállalat tartozott. A két legbefolyásosabb bank és csoportja — a közel 200 iparvállalat által reprezentált 450 millió pengő tőkeerővel — a magyar gyáripar 50%-át tartotta ellenőrzése alatt. A vezető fővárosi nagybankok csoportja — az ipari érdekeltséggel lényegében nem rendelkező Magyar—Olasz Bankot kivéve — még további 65 jelentősebb iparvállalatra terjesztette ki befolyási körét, s ezzel a maroknyi nagybank nemcsak a pénzintézetek 72%-át tartotta kezében, hanem egyidejűleg a magyar gyáripar 60%-át is ellenőrizte. (1913-ban az ipar 47%-a tartozott a nagybankok érdekkörébe.) A nagybankok befolyása, az összefonódott bank- és ipari monopólium, a finánctőke kiterjedése és a gazdaság feletti hatalma rendkívül megnőtt, nem utolsósorban a 20-as években az államhatalommal való mind erősebb összenövése folytán.

4. A NEMZETGAZDASÁG NÖVEKEDÉSE, SZERKEZETI VÁLTOZÁSAI ÉS FEJLETTSÉGI SZINTJE

A gazdaság főbb ágazatai fejlődésének általános lelassulása, stagnációja vagy elmaradása az első világháború előtti szinthez képest a két világháború között a gazdasági növekedés ütemét egészében is különösen lassúvá tette. A mezőgazdaság, a közlekedés, a kereskedelem és a kisipar kedvezőtlen eredményeit a gyáripar önmagában is mérsékelt fejlődése nem ellensúlyozhatta.

A nemzeti jövedelem szintje 1913-hoz viszonyítva — azonos országterületet véve figyelembe — a 20-as évek konjunkturális csúcspontján, 1929-ben mindössze 10%-kal volt magasabb. A bekövetkező hanyatlás nyomán 1933-ban a nemzeti jövedelem az 1929. évi 55%-ára zuhant, majd a 30-as évek lassú előrehaladása, a válságból való kilábalás eredményeként 1937—1938-ra, a háború előtti csúcsponton folyó áron 78%-ra (1929=100%) emelkedett. Változatlan áron számítva azonban már ismét mintegy 10%-kal túlhaladta a 20-as évek csúcspontját.

Magyarország végül is tőkés fejlődésének két világháború közötti szakaszában Európa lassabban fejlődő országai közé süllyedt. A nemzeti

jövedelem fejlődési üteme nem érte el az 1,5%-os évi átlagot, de a lakosság számának emelkedése (7,6 millióról 9,1 millióra) folytán az egy főre eső nemzeti jövedelem emelkedésének évi átlaga csupán 0,8% volt.

A magyar gazdaság lelassulása szembetűnő a megelőző évtizedekben megfigyelhető dinamizmussal és az évi 3% körül mozgó növekedéssel szemben.

A változás nemcsak a megelőző fejlődési periódushoz képest jelentős. A két világháború közötti évtizedek a kapitalista világban általában is a növekedés megtorpanásához, lelassulásához vezettek. Magyarország azonban nemzetközileg is a leggyengébb fejlődési eredményt elért országok csoportjába tartozott.

Míg tehát az első világháború előtt a magyar gazdaság növekedési üteme kiemelkedőnek számított, a háború után a jóval magasabb fejlettségi szinten álló országok üteméhez képest is lemaradt. Az ország gazdasági elmaradottsága tehát fokozódott.

Az ország gazdasági fejlettségi szintjét legátfogóbban jellemző mutató az egy főre jutó nemzeti jövedelem (1937. évi dollárban számítva) Magyarországon 1937—1938-ban 120 dollárt tett ki. Ez alig volt több, mint a 24 európai ország átlagosan 200 dolláros egy főre jutó nemzetijövedelemszintjének fele, de a legfejlettebb nyugati országok szintjének csupán 1/3—1/4-ét érte el.

A két világháború közötti gazdasági fejlődés terén Magyarország gazdasága, bár egyes területeken kétségtelen előrehaladást mutatott, alapjában nem tudott lépést tartani az európai fejlődés általános ütemével és irányával. Az ország lassú előrehaladását viszonylagos lemaradásának fokozódása kísérte. Magyarország a második világháború előtt a közepesen fejlett európai országok sorába tartozott, de középső helyzete nem a legfejlettebb és legelmaradottabb európai országok közti valamiféle középarányosságot jelentett, hanem olyan gazdasági pozíciót, amely közelebb esett az alsó szinthez, s az elmaradottabb országok közé sorolta.

A lassú növekedési ütem és a konzerválódó közepes fejlettségi szint ellenére a gazdaság szerkezete korántsem maradt változatlan. Miután a gazdaság egyes ágazatai egyáltalán nem fejlődtek egyenlő ütemben és mértékben, az egészében szerény növekedés egyes ágazatok jelentősebb előretörésével, más ágak visszaszorulásával járt együtt.

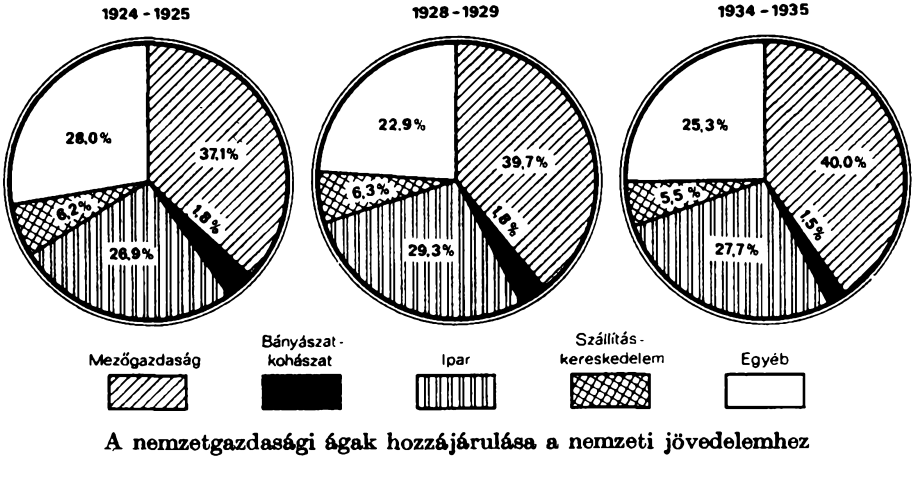

A nemzetgazdasági ágak hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez

A strukturális változások csak kevéssé mérhetők a lakosság foglalkozási megoszlásának átalakulásában. Míg a nem mezőgazdasági népesség Európában 1920 és 1940 között átlagosan 1/3-dal növekedett, addig Magyarországon a növekedés több mint 50%-ot tett ki. Ennek ellenére a század eleji szerkezet keveset változott: az 1910. évi népszámlálás a lakosság 57%-át találta a mezőgazdaságban, az 1920. évi összeírás 56%-át; ez 1930-ra 52%-ra, 1941-re, vagyis a hadigazdaság keretében végbement ipari fellendülés legfőbb hatásait is tükrözve, 49-%ra csökkent.

Az agrárlakosság túlsúlya tehát lényegében nem tört meg, Magyarország nem tudott közelíteni a nyugat-európai fejlettségi szinthez, ami többek között abban jutott kifejezésre, hogy ott a kereső népességnek már csak 1/5—1/3-a dolgozott a mezőgazdaságban. Az agrárnépesség arányát illetően Magyarország csak a balkáni országok szintjénél (80%) mutatott kedvezőbb képet.

Az ipari népesség a keresők 21%-áról 1930-ra 23%-ára, 1941-re pedig több mint 25%-ára emelkedett, az ún. iparforgalmi népesség — a kereskedelmi és közlekedési ágazatok keresőit is figyelembe véve — együttes aránya pedig 30%-ról végül is 35%-ra növekedett. Ez utóbbi népességcsoport a nyugat-európai országokban viszont 50—70% körül mozgott, míg a Balkánon csupán 10—15%-ot tett ki.

A kereső népesség megoszlása tekintetében Magyarország az európai agrár-ipari országok, Spanyolország, Portugália, Lengyelország jellegzetes arányait tükrözte.

A lakosság nehézkesen változó foglalkozási megoszlásánál nagyobb szerkezeti átalakulásokra utal a nemzeti jövedelem termelésének megoszlása. Ezekben az évtizedekben Európa legtöbb országában az ipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása túlhaladta az 50%-ot (Ausztria, Dánia, Norvégia), sőt elérte a 60—70%-ot is (Anglia, Svédország, Németország, Belgium), a balkáni országok viszont a második világháború idejére érték el a század eleji magyarországi szintet, ipari részesedésük a nemzeti jövedelem 20—25%-át tette ki.

A két világháború között lejátszódott gazdasági változások legfőbb mozzanata Magyarországon kétségkívül az iparosodás előrehaladása volt. A századforduló, századelő agrár jellegéből, igaz, nagyon lassan, ellentmondásosan, de mégis kivetkőzőben volt az ország. Bár a mezőgazdasági visszaesés is lényeges szerepet játszott benne, s az európai színvonalhoz képest még mindig jelentős volt az elmaradás, mégis pozitív irányú változás volt, hogy a nemzeti jövedelem termelésében két évtized alatt a mezőgazdaság részesedése 42%-ról 37%-ra csökkent, az iparé pedig 30%-ról 36%-ra emelkedett.

VIII. FEJEZET

A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1. DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK. AZ ORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK MEGOSZLÁSA

A gazdasági fejlődés háború előtti viszonylagos dinamizmusának megtörése természetesen a két világháború közötti magyar társadalom mozgástendenciáira is rányomta bélyegét. A polgári rendszer nagy válságperiódusa különösen súlyos teherpróba elé állította azokat az országokat, amelyeknek társadalmi ellentmondásait nemcsak a modern társadalom jellegzetes betegségei, hanem a modern társadalom kialakulásának gyengesége, a feudális társadalmi hierarchia maradványai is elmélyítették. Magyarországon 1919 után olyan körülmények között került sor a tőkés társadalom restaurációjára, amikor még nem fejeződtek be, illetve befejezetlenül zárultak le a tőkés-ipari társadalommá válás alapfolyamatai. Igaz, az új határok közti államterületet — a korábbi regionális sajátosságok eltűnése folytán — valamelyest fejlettebb és iparosodottabb társadalmi struktúra jellemezte, de a két világháború közötti évtizedekben a társadalmi mobilitás megrekedése folytán továbbra sem indult meg az ipari társadalommá válás folyamata.

Az új országhatárok következményeként a legjelentősebb társadalmi változás a korábbi nemzetiségi összetétel megszűnése volt. Az ország — az 1920. évi népszámlálás adatai alapján — 7,98 millió főt kitevő lakossága között viszonylag jelentéktelenné vált a nem magyar nemzetiségűek aránya. A szlovák, román, horvát és szerb anyanyelvű kisebbség együttesen is csak 200 ezer főt tett ki, azaz a lakosság kb. 2,4%-át. Az egyetlen jelentékenyebb csoport a mintegy félmilliós (több mint 5%) német kisebbség volt. A nemzetiségek aránya a magyar lakossághoz viszonyítva a további évtizedekben csökkenő tendenciát mutatott, egyrészt az

új határok között erőteljesebben érvényesülő természetes asszimilációs folyamat következtében, másrészt a trianoni „sokk" hatására felélénkült türelmetlen magyarosító törekvések eredményeként. (A nemzetiségi összetételben 1938 és 1941 közt lényeges változás történt: a területvisszacsatolások következtében e nemzetiségek aránya mintegy a lakosság 1/4-ére növekedett).

A háború következtében lecsökkent népességszám a következő évtizedekben növekedésnek indult. Az első világháborút követő negyedszázad folyamán azonban a népesség gyarapodása Európa-szerte lelassult. A 19. századi demográfiai robbanás után 1920 és 1940 között Európa lakossága csak mérsékelten, 20%-kal növekedett. Kelet- és Délkelet-Európa országaiban a népszaporodás ezekben az évtizedekben számottevően meghaladta ugyan az európai átlagot, Magyarország népességének alakulása azonban a vizsgált években csak mérsékelt növekedést mutatott. A világháborút követő első évek, a háború és a háborús születéskiesés után kialakult 30 ezrelékes születési ráta a demográfiai mérleg helyrebillenését tükrözte. Bár az évtized további éveiben a születések száma valamelyest csökkent, a születési arányszám mégis viszonylag magas volt, 26 ezrelék körül mozgott. 1936-tól azután a süllyedés megállt, és 1945-ig a születések aránya 19—20 ezrelék között stagnált. Ez közel fele volt az első világháború előtti szintnek.

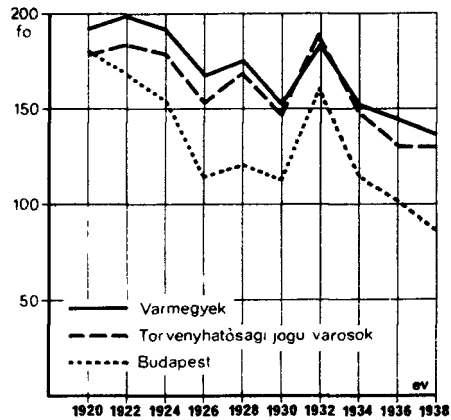

A csecsemőhalandóság Magyarországon

A halálozási ráta a háborút követő első években még mintegy 20 ezrelék volt, 1930 körül pedig 17 ezrelék; ez az arány azután 1936 és 1943 között 14 ezrelék körüli szintig mérséklődött.

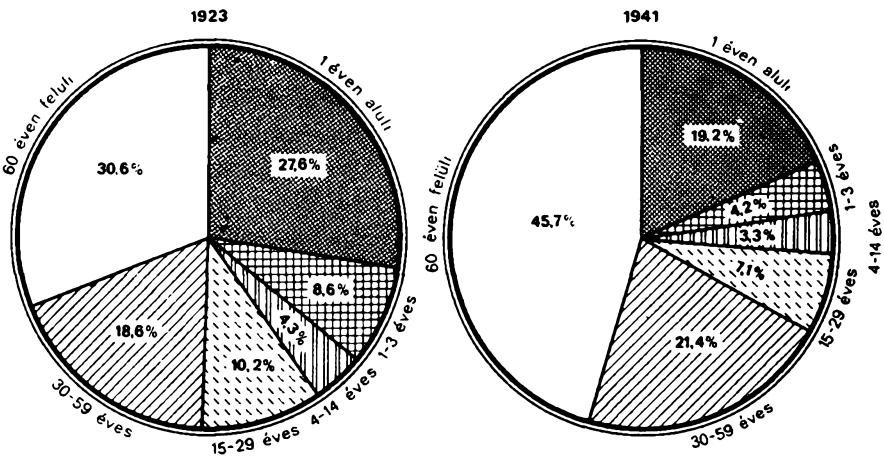

Az elhalálozások kor szerinti megoszlása

A negyedszázados periódusban a születések száma végül is gyorsabban csökkent, mint a halálozásoké, s ezért a természetes szaporodás aránya csökkenő tendenciát mutatott: az első világháború előtt évente átlagosan 1% felett volt, 1921 és 1930 között már csak 0,9%-ot, 1931 és 1941 között pedig 0,7%-ot tett ki.

A természetes szaporodás visszaesését — a megelőző évtizedekkel szemben — valamelyest ellensúlyozta a kivándorlások rendkívül jelentős csökkenése. Miután a tengeren túli kivándorlás az amerikai tilalmak nyomán csaknem megszűnt, s ugyanakkor 1918 és 1924 között a szomszédos országokhoz csatolt területekről 350 ezren települtek át a trianoni Magyarország területére, a ki- és visszavándorlási egyenleg csupán mérsékelt veszteséget mutatott: 1941-ig 145 ezer fő tiszta népességcsökkenés keletkezett kivándorlásból, ami az 1941—1945-ös évekkel is csak 254 ezer főre emelkedett.

Mindezek nyomán Magyarország lakossága az 1920. évi 7,98 millióról 1930-ra 8,68 millió, majd 1941 januárjára 9,32 millió főre emelkedett, azaz 17%-kal nőtt.

A bekövetkezett demográfiai változások nyomán a lakosság összetétele is módosult. Ebben fontos szerepe volt az átlagéletkor jelentős emelkedésének. Az első világháború előtt a születéskor várható átlagéletkor Magyarországon kereken 40 év volt. A két világháború közötti időszakra ez jelentősen — 1930-ra 50 évre, 1941-re pedig 57 évre — emelkedett.

A lakosság számának növekedése jelentősen növelte a rendelkezésre álló munkaerő létszámát, annál is inkább, mivel a lakosságon belül — az első világháború előtti 57%-ról 63%-ra — növekedett a produktív korúak (15 és 60 év közöttiek) aránya.

A gyermekkorúak (14 éven aluliak) száma a lakosság több mint 1/3-áról alig több mint 1/4-ére esett vissza, az öregkorúak (60 év felettiek) aránya pedig 8-ról 11%-ra nőtt

Ami a társadalmi tagozódást illeti, nem hagyható figyelmen kívül a vallási megoszlás, ami a korban oly nagy szerepet játszott, társadalmi és politikai ellentéteket fejezett ki, illetve teremtett.

Az ország lakosságának túlnyomó többsége — 1930-ban 65%-a — római katolikus volt. A népesség 21%-a vallotta magát reformátusnak, 6%-a evangélikusnak, 5%-a pedig izraelitának. A további 3% egyéb, kisebb hitfelekezetek között oszlott meg.

A Dunántúlon, mind a városokban, mind a falvakban, a lakosság 80%-a katolikusnak vallotta magát. Az Alföldön, főleg a Tiszán túl, az országos átlagnál jóval nagyobb volt a reformátusok aránya: Hajdú és Bihar vármegyékben a lakosság 3/4-ét is elérte, illetve túlhaladta, Debrecenben és Szatmár vármegyében a lakosság 2/3-át tette ki. Az izraelita vallásúak túlnyomórészt a városokban, elsősorban Budapesten éltek: a főváros lakosságának 1/5-ét tették ki.

A lakosság területi megoszlása természetesen más szempontból is nagy figyelmet érdemel.

Az ország több mint 9 millió lakosának közel 60%-a élt az Alföldön (Budapestet is ideszámítva), 25%-a a Dunántúlon és 15%-a az északi területeken. A lakosság száma a Dunántúlon csupán minimálisan gyarapodott, a többi területen viszont az átlagon felül nőtt. Bár a lakosság területi elhelyezkedésében végbement változások elsősorban a városiasodás következményei voltak, ez a folyamat egészében igen lassan haladt előre. Az ország több mint 3400 helységéből 227 volt 5—20 ezer lakosú,

42 város lakossága mozgott 20—100 ezer között, Szegedé és Debrecené meghaladta a 100 ezret, Budapesté pedig az 1 milliót. A népesség települése szempontjából feltűnő a tanyai és a pusztai vagy külterületi lakosság nagy száma (több mint 20%), ami ismételten a városiasodás elmaradottságára utal. A városiasodás folyamatának gyengeségét mutatja az is, hogy csupán Budapesten és környékén következett be nagyarányú lakossággyarapodás, ezen kívül alig néhány város (Pécs, Baja stb.) létszámgyarapodása haladta meg a 20%-ot. Más városok kevéssé fejlődtek vagy visszahanyatlottak, különösen az olyan kereskedelmi központok, melyek az új határok miatt perifériára kerültek, háttér nélkül maradtak, egyoldalúan mezőgazdasági területekre szorultak.

Az urbanizálódás gyengeségét mutatta, hogy a városok ipari lakossága kevés esetben növekedett. Ilyen kivétel volt Budapest környéke vagy még inkább néhány speciális, újonnan iparosodó város: Magyaróvár, Békéscsaba, Vác, Győr. Más esetekben viszont visszaesés (Veszprém, Sátoraljaújhely stb.) vagy stagnáció volt tapasztalható.

Magyarország népességének megoszlása település szerint

Év	Falu	Város	Ebből Budapest
1920	5 353 266	2 636 936	929 690
1930	5 807 068	2 881 251	1 006 184
1941	5 995 343	3 324 649	1 164 963

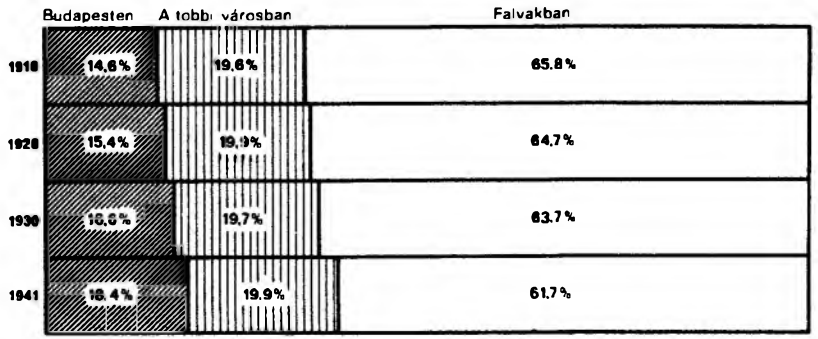

A népesség területi megoszlása

A lakosság település szerinti megoszlása és ennek változása csak egyik mutatója a társadalom struktúrájának. Világosabb képet nyerünk, ha a lakosság foglalkozás szerinti megoszlását vizsgáljuk.

A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása

	1920	%	1930	%	1941	%
Mezőgazdaság	4 449 100	55,7	4 499 400	51,8	4 539 000	48,7
Ipar, forgalom	2 402 800	30,1	2 806 200	32,3	3 258 000	34,9
Egyéb	1 128 200	14,2	1 382 700	15,9	1 523 000	16,4
Összesen	7 980 100	100,0	8 688 300	100,0	9 320 000	100,0

A fenti táblázat Ipar, forgalom rovatának részletezése

	1920	%	1930	%	1941	%
Bánya és ipar	1 639 653	20,6	1 998 298	23,0	2 366 000	25,4
Kereskedelem, hitel	407 020	5,1	469 059	5,4	517 000	5,5
Közlekedés	356 126	4,4	338 875	3,9	375 000	4,0

A mezőgazdasági népesség száma tehát alig emelkedett, s ezért aránya jelentősen csökkent. Az ipari-forgalmi foglalkozású lakosság viszont 36%-kal gyarapodott, ami a társadalom összetételében figyelemreméltó módosulásokra vezetett. A foglalkozási megoszlás alapján Magyarország társadalma a közepesen fejlett agrár-ipari országok (Spanyolország, Olaszország, Lengyelország) kategóriájába tartozott. Jelentősen elmaradt ugyan a gazdaságilag fejlett országok mögött, melyekben egyértelműen az ipari-forgalmi lakosság dominált, de jóval túlhaladta az elmaradottabb balkáni országokat, ahol a lakosság túlnyomó többsége még nem szakadt el a mezőgazdaságtól.

A foglalkozási kategóriák természetesen a korabeli magyar társadalom szerkezetének csak egyik összefüggését mutatják. A társadalom

tagolódásának részletesebb vizsgálatához azonban a foglalkozási viszonyok adatainak áttekintése is szükséges.

A lakosság foglalkozási viszonyok szerinti megoszlása

Foglalkozás	1920		1930		1941	
	ezer fő	%	ezer fő	%	ezer fő	%
Önálló, segítő családtagokkal	3460	43,0	4052	46,7	3857	41,7
Tisztviselő	451	5,6	511	5,9	676	7,3
Segédszemélyzet	3969	51,4	4125	48,4	4787	51,0

Nyilvánvaló, hogy ez a felmérés az önállók kategóriájában a kis földtulajdonnal rendelkező parasztoktól a nyugdíjasokon át a nagybirtokosokig és a vállalkozókig osztály- és társadalmi elhelyezkedés szempontjából rendkívül heterogén rétegeket foglal össze. Valamivel mélyebb és alaposabb képet ad az 1930. évi népszámlálás adatai alapján 1949-ben készült, s általunk kissé módosított csoportosításban közölt alábbi felmérés, amely az osztályviszonyok szerinti kategorizálásra tett kísérletet.

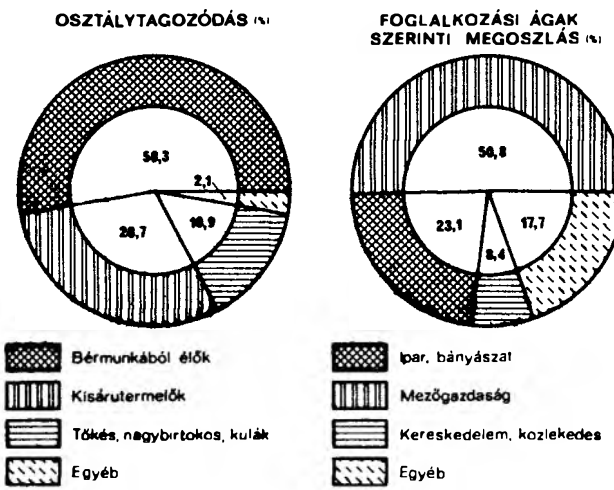

A magyar társadalom szerkezete 1930-ban

A magyar társadalom osztálytagozódása 1930-ban

Foglalkozás	ezer fő	%
Bérből élők:		
Munkások	2038,8	23,5
Mezőgazdasági munkások (0—1 kat. hold birtokkal)	1676,2	19,3
Háztartási alkalmazottak	197,2	2,3
Alkalmazottak	490,0	5,7
Nyugdíjasok	307,1	3,5
Önálló szellemi foglalkozásúak	42,3	0,5
Kisárutermelők:		
Földművesek (0—1 kat. hold birtokkal)	346,9	4,0
Földművesek (1—5 kat. hold birtokkal)	1070,6	12,3
Földművesek (5—25 kat. hold birtokkal)	1065,4	12,3
Alkalmazottat nem tartó kisiparosok	354,2	4,1
1—3 alkalmazottat tartó kisiparosok	191,1	2,2
Tőkések és földbirtokosok:		
Nagybirtokosok, nagygazdák	311,5	3,7
Gyár- és üzemtulajdonosok	55,5	0,6
Kereskedők	229,8	2,7
Egyéb vagyonból és jövedelemből élők	188,0	2,2
Egyebek	140,0	1,6
Összesen	8688,3	100,0

Ez a kép mindenesetre jobban közelít a tényleges osztályviszonyokhoz, még ha van is néhány feltűnő fogyatékossága, például a túlnyomó többségükben inkább a kispolgársághoz tartozó kereskedőknek a tőkések közé sorolása stb.

2. A TÁRSADALOM SZERKEZETE ÉS PROBLÉMÁI

A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS SAJÁTOSSÁGAI

A termelőeszközökhöz való viszony, illetve a jövedelemforrás alapján készült kategorizálás, miközben képet ad a magyar társadalom osztály-struktúrájáról, a társadalmi szerkezet számos más fontos összefüggését hagyja figyelmen kívül. Ilyenek a pozíció, a történelmi tradíciók, a vallási és nemzeti különbségek és előítéletek, a társadalmi termék elosztásában való részesedés, a társadalmi presztízs és státus.

Ez utóbbi tényezőkkel kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a magyar társadalom osztálytagozódása a tőkés viszonyokra jellemző általános vonások, sőt a közepes fejlettség szintjén jelentkező társadalmi hatások mellett éppen sajátos fejlődésmenete és tradíciói folytán volt különleges, és egyedül az osztálytagozódást meghatározó gazdasági-társadalmi tényezőkből nem is magyarázható „kasztosodás" jelenségeit is mutatta.

A feudális-nemesi társadalom ugyanis Magyarországon nemcsak megkésve bomlott fel, de a modern tőkés viszonyok is úgy épültek ki, hogy mélyebb gyökereket eresszthettek a gazdasági, mint a társadalmi struktúrában. A polgári osztályok kialakulása, a tőkés viszonyokra jellemző osztálytagozódás előrehaladása, a tőkés—munkás ellentét alapvetővé válása mellett és ellenére megmaradt a régi nemesi társadalom számos szerkezeti és szemléleti eleme. Ennek jellegzetes megnyilatkozásaként a konzervatív politikusok és ideológusok a polgári és a proletárosztályról egyaránt azt mutatták ki, hogy mindkettő idegen a magyarságtól. Nem következett be a társadalmi értékrendnek a kapitalizmusra jellemző átalakulása sem: a születési privilégiumok mindvégig legalább úgy, vagy még jobban meghatározták a társadalmi státust, mint a vagyon és a gazdagság. A régi nemesi társadalom és az új polgári társadalom sajátos elkülönültsége és ugyanakkor együttélése alakult ki. A két társadalmi csoport között inkább csak a felső régiókban volt közlekedés.

Mindennek következményeként azonban a nemesi társadalmakra jellemző áthághatatlan válaszfalak nemcsak a felemelkedő új polgárság útját korlátozták, hanem a tőkés viszonyoknak megfelelő polgári egyenlőség valóságos érvényét is tagadták, és a nemesi nemzetből tradicionálisan kirekesztett parasztságot is lényegében még mindig társadalmon-kívüliségre kárhoztatták. Ebben a birtokos rétegekhez kapcsolódó új

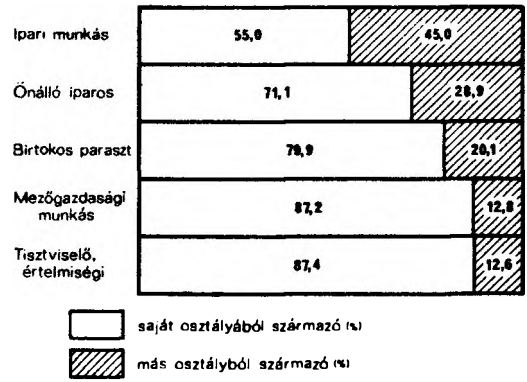

A férfi keresők származás szerinti megoszlása 1930-ban

polgárság is segédkezett. A társadalom felső és középső régióiban érvényesülő kettősség mellett tehát bizonyos különálló helyet foglalt el a magyar társadalomban a parasztság, mely belső differenciálódása, széthullási tendenciái ellenére is egységes maradt kirekesztettségében, életformájának, kultúrájának, tradícióinak megmerevedettségében.

Mindezt figyelembe kell venni az egyes osztályok és rétegek társadalmi elhelyezkedésének megítélésénél.

AZ ARISZTOKRÁCIA ÉS A NAGYTŐKE

A legkevesebb változás a volt nemesi osztályok felső köreiben következett be.

Az 1919 augusztusa után földjét visszanyert arisztokráciának hatalmas birtokai, jövedelmei és tradicionális vezető funkciója továbbra is kiemelkedő vezető szerepet biztosítottak a magyar társadalomban. Az 1000 holdon felüli birtokokkal rendelkező nagybirtokos arisztokrácia köre rendkívül szűk volt, 1930-ban mindössze 526 család. Ezek tartották kezükben az ország földterületének kereken egyharmadát. Az Esterházy, Zichy, Pallavicini, Festetics, Habsburg családok mellett a katolikus egyház is több százezer hold földdel rendelkezett. A félezernyi család földjén 400 ezer cseléd és napszámos dolgozott, családtagokkal együtt mintegy másfél millió ember. Birtokai mellett az arisztokrácia az ipari és bankvilágban is fontos pozíciókkal rendelkezett, hiszen a jó hangzású

nevekért bőven kapott igazgatói és elnöki tisztségeket. Hatalma és történeti tradíciói folytán a magyar politika legfőbb meghatározó tényezői közé tartozott. Az ellenforradalmi rendszer konszolidációja után az arisztokraták köréből került ki a kormánypárt vezető magja, Bethlen miniszterelnök környezete, s a felsőház 1926-ban történt visszaállítása után intézményes befolyásuk is fennmaradt. Közvetlen szerepük a központi kormányhivatalok és a megyék élén azonban csökkent. Megmerevedett konzervativizmusuk minden társadalmi haladással szembefordította őket, körükből egy-egy európai látókörű egyéniség már ritkábban emelkedett ki, mint egy-két generációval korábban. Ugyanakkor arisztokratizmusuk a reakció „modern" eszméivel és módszereivel is szembefordította őket. A szociális demagógiától idegenkedtek, s nem szívesen látták a kurzuslovagok feltörekvését. Jelentős részük mindvégig legitimista maradt, és ha nem is a dualizmus kori kormányzati formát kívánta vissza a Habsburgokkal, mégsem azonosult a közvetlen napi politika síkján az ellenforradalmi rendszerrel. A 20-as évek elejének két sikertelen puccskísérlete után azonban már semmit sem tett az arisztokrácia a restaurációért, és fenntartásai ellenére jól beilleszkedett a Horthy-rezsim keretei közé, és igen erős politikai, üzleti és családi kapcsolatokat épített ki a nagytőkével.

Az uralkodó osztály csúcsain jelentősen megerősödtek a nagytőke vezető csoportjainak pozíciói. A gyáripar és bankok igazi monopoltőkés arisztokráciája maroknyi csoportot, mintegy félszáz családot tett ki. Az állami önállóság keretei között elzárkózó és megerősödő gyáripar, a külföldi tőkétől függetlenedő bankok és a növekvő állami támogatás jelentősen megnövelte gazdasági befolyásukat. Néhány hatalmas csoport, összefonódott család uralta a gazdaság főbb területeit.

A Hitelbank és Magyar Általános Kőszénbánya Rt. csoportja lényegében három nagy finánctőkés család, a Vida—Perényi, Ullmann és Kornfeld családok érdekképviseletét jelentette. Utóbbiak a magyarországi nagytőke, majd az ebből kinövő finánctőke régi dinasztiái közé tartoztak. A Vida—Perényi-csoport azonban lényegében az ellenforradalmi időkben - bizonyos menedzser funkciókat ellátva - került a legnagyobb finánctőkés családok közé, elsősorban a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. hatalmas vagyona és gazdasági szerepe következtében.

A másik gazdasági nagyhatalom a Kereskedelmi Bank—Weiss Manfréd Művek - Salgótarjáni Kőszénbánya Társaság csoportja volt. Vezetői

közé tartoztak a Weiss család mellett a Chorinok, akik évtizedek óta a GYOSZ élén álltak, a Salgótarjáni Kőszénbánya vezetői voltak, s nem utolsósorban szoros családi kapcsolatban álltak a csepeli Weiss családdal.

Ezekben az években a néhány legnagyobb monopoltőkés család összeházasodása révén alakult ki a különlegesen kiterjedt érdekeltséggel rendelkező Weiss—Kornfeld—Chorin—Mauthner család. A Kereskedelmi Bank csoportjához tartozott még a Bíró, a Fellner és a Goldberger család is. Ezek közül a Bíró család, amely a Rimamurányi Vasmű vezetését tartotta kezében, és Fellnerék, akik jelentős cukoripari érdekeltséggel rendelkeztek, évtizedek óta részt vettek a Kereskedelmi Bank vezetésében. A Goldberger család, bár az egyik legrégibb magyarországi tőkés család volt, csupán a 20-as években, éppen a nagy textilipari konjunktúra következtében került kapcsolatba a Kereskedelmi Bankkal, és emelkedett a legnagyobb finánctőkés családok közé.

Annak ellenére, hogy a kapitalizmus magyarországi fejlődésének sajátosságaiból eredően a nagytőkés körökben viszonylag nagy számmal voltak zsidók, s az ellenforradalmi rendszer uralkodó eszmeáramlattá emelt erős nacionalizmusa, antiszemitizmusa a zsidóság radikális kiszorítását hangoztatta, a nagytőke pozícióit ez hosszú ideig nem érintette. A Horthy-rendszer antiszemitizmusa — amely a kezdeti időszakban véres pogromokkal, később pedig, de főleg 1938-tól „törvényes" eszközökkel sújtotta a zsidó kisemberek tömegeit — az 1944 tavaszán bekövetkezett német megszállásig nem fosztotta meg a zsidó monopoltőkés köröket érdekeltségeiktől. Az 20-as években — a gazdaság már bemutatott fejlődése során — a monopoltőke gazdasági hatalma és politikai befolyása mintegy elérte csúcspontját. Az államhatalommal való összefonódása igen nagy méreteket öltött, vezető állami tisztviselők, politikusok száz számmal voltak találhatók az üzleti vállalkozások igazgatóságaiban. A 30-as évek közepétől már kezdett visszaszorulni politikai befolyása, sőt megindult gazdasági pozícióinak ostroma is. Ez részben a válság után megerősödő állami beavatkozással állt összefüggésben. Az állam ugyanis a gazdaság stabilizációjára törekedve, egyben az ún. keresztény középosztály anyagi megerősítését is célul tűzte ki, s az államhivatalnokokkal családi, baráti összeköttetésben álló dzsentri és más hasonló rétegek felemelését mozdította elő. Az évtized második felében már számos monopoltőkés pozíció jutott ezen feltörekvő rétegek kezébe. 1938-tól – nem

utolsósorban az állami befolyás alatt álló hadiipar révén — e tendencia a tőketulajdon és tőkefunkció fokozottabb elkülönülése formájában felerősödött. A részvénytársaságok élére és a menedzser pozíciókba egyre inkább betörtek az új kurzus emberei, az ún. strómanok, akik a nagytőke csúcsain is újabb réteg kialakulását indították meg. Ezáltal módosult a jövedelmek és a gazdasági-hatalmi pozíciók eloszlása is.

Az arisztokrácia és a monopoltőke két különálló, de egymáshoz szorosan kapcsolódó osztály volt. Az arisztokrácia befektetett pénze révén bőven részesedett az ipari üzemek hasznából; de azáltal is, hogy szinte valamennyi nagyvállalat igazgatóságában, vezetésében helyet kaptak társadalmi, politikai kapcsolataik hasznosítása érdekében. A vezető nagytőkések viszont szinte kivétel nélkül szükségét érezték, hogy földbirtokot szerezzenek, és ezáltal is idomuljanak az ország hagyományos társadalmi elitjéhez. Az uralkodó osztályok legfelső rétegéhez természetesen kapcsolódtak a középbirtokosok, a középüzemek tulajdonosai, egyes kereskedői és vezető tisztiselői rétegek.

AZ „ÚRI" KÖZÉPOSZTÁLY ÉS A KÖZÉPBURZSOÁZIA

Az arisztokráciához kapcsolódott mindenekelőtt a 200—1000 kat. holddal rendelkező középbirtokosok rétege, amely 2200 családból állt. Bár vagyon és jövedelem terén nem versenyezhettek az arisztokráciával, a falvakban és megyékben valóságos kiskirályok voltak, sőt az első világháború után részben az országos politika hangadói közé is bekerültek. Gyengébb, bizonytalanabb anyagi lehetőségeit féltve, és a feltörekvésre más lehetőséget alig remélve, különösen reakciós, haladásellenes, a szélsőjobboldali politika bázisát képező réteg volt ez. Szorosan kapcsolódott a részben éppen ezen családokból, részben már a földjét veszített birtokosok soraiból kikerülő vezető államtisztviselői réteghez. A Horthy-rendszer elnyomó apparátusa, a minisztériumok és hivatalok élén álló főtisztviselők, a tábornoki kar stb. mintegy 10 ezer családot tett ki.

A dualizmus évtizedeire megmerevedett társadalmi hierarchiában az arisztokrácia mögött második vonalba kényszerített és helyzetéből kitörni képtelen lecsúszott birtokos rétegek katonai vagy államigazgatási pályára szorult képviselői lassan veszendőbe menő strukturális kulcs-

pozíciójuk, társadalmi presztízsük védelmében szívós ellenállást fejtettek ki. A világháborús összeomlás és a forradalmak után az ellenforradalomban játszott kiemelkedő szerepükre hivatkozva újból csatasorba álltak, hogy az általuk hirdetett társadalmi megújhodás bajnokaiként feltartóztassák azokat a folyamatokat, melyek eddig lesüllyedésüket idézték elő, s az államhatalom segítségével a végrehajtó hatalomban betöltött kulcspozíciók révén erősítsék gazdasági helyzetüket, közvetlen politikai-gazdasági szerepüket. Legfőbb képviselőik, Horthy és környezete, a volt szegedi tábor emberei, részben már a 20-as években, részben Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején vezető államhatalmi pozíciókhoz jutottak; soraikból került ki a kor több befolyásos politikusa.

A vezető államtisztviselői réteg legbefolyásosabb csoportjaitól igen sokféle volt az átmenet az uralkodó osztályokhoz csatlakozó, magukat történelmi középosztálynak nevező „úri" rétegekhez. Ez utóbbi elemek a földjüket már több generációval korábban elvesztett dzsentrik soraiból kerültek ki, s kiegészültek, feltöltődtek a társadalom egyéb elemeiből, részben gazdagparaszti, kispolgári sorból verbuválódott, de jórészt a dzsentrikhez, illetve dzsentri szellemhez asszimilálódott csoportokkal. Ez volt az ún. úri társadalom magja, mely az uralkodás eszközeit csak olyanokra kívánta bízni, akik az ő osztálytudatát örökölték, vagy ahhoz alkalmazkodtak. S bár korszakunkban már az alkalmazkodók száma talán elérte a ténylegesen nemesi eredetűek számát, a tradíció győzött, s a mind tartalmatlanabbá váló úri életforma és szemlélet vált meghatározóvá. A neobarokk tekintélyelv, az álnemesi névhasználat, az érvényesülés mimikrije, a hatalomhoz való vonzódás, annak erőszakos keresése, az azzal való visszaélés jellegzetes vonásai voltak e társadalmi rétegeknek. A presztízs és a státus, a hatalom és a gazdaság között azonban ellentmondások voltak. A központi és megyei apparátusok, a hadsereg „úri" életformát és rangot biztosító állásai anyagilag szerényebb körülményeket tettek csupán lehetővé; az I—V. fizetési osztály 2900—800 pengőig terjedő havi fizetésével szemben általában 200—400 pengős kereseteket biztosítottak.

E tisztviselő- és katonaréteg az ellenforradalom győzelme óta heves támadásokat vezetett a „zsidó tőke" ellen, de nem kímélte az arisztokráciát sem, a birtokmegoszlás igazságtalanságait emlegetve, hogy mindezek rovására szerezze vissza anyagi-társadalmi pozícióit. Azt

követelte a támogatásával hatalomra jutott Horthytól és a kormánytól, segítse elő a koncessziók és minden fajtájú haszonnal járó vállalkozás oly módon való elosztását, hogy annak oroszlánrésze a keresztény érdekeltségek kezébe jusson, hogy ne „az internacionális nagytőke és a velük szövetkezett budapesti bankokrácia" irányítsa a magyar gazdaságot. Az „őrségváltás" tényleges megvalósítására azonban csak a 30-as évektől jött el igazán az idejük. Ekkor a szövetkezetek, egyletek révén először a kereskedelembe sikerül benyomulniuk, majd főként 1938 után a zsidótörvények segítségével jelenhettek meg, részben strómanként, a nagyvállalatok és nagybankok igazgatóságaiban.

Az uralkodó osztályokból az átmenet nemcsak az „úri" középosztályok felé volt fokozatos, de a falusi burzsoázia irányába is. Ez utóbbiak életmódjuk, tradíciójuk, társadalmi beidegződöttségeik tekintetében még nem törtek ki a parasztság zárt világából, ha társadalmi helyzetük, tulajdonosi mivoltuk s a bérmunka kiterjedt és rendszeres alkalmazása révén már számbelileg kiterjedt idegen munkaerőt használó osztályt alkottak is. E sajátos réteget azonban valóságos közegében, a parasztság egészével együtt kell közelebbről figyelembe vennünk.

Az uralkodó osztályok ezen alsóbb rétegei körében is világosan megfigyelhető az a kettős tagozódás, ami már a csúcsokat is jellemezte. A középbirtokosok, a jórészt dzsentri eredetű — származása, neveltetése, tradíciói s társadalmi pozíciója révén az ún. nemzeti és agrár elemekhez húzó — vezető államtisztviselői réteg, valamint a gazdagparasztság mellett ugyanis az uralkodó osztályok alsó csoportjainak másik ágát a városi középtőkében találjuk meg. A 10—100 munkást foglalkoztató ipari tőkések, a 3—20 alkalmazottal dolgozó nagy- és kiskereskedők, a bank-, ipar- és kereskedelmi vállalkozások igazgatói, cégvezetői rangú vezető tisztviselői sorolhatók ide, akiknek fizetésük és egyéb, az üzleti életből származó jövedelmeik nagypolgári életszínvonalat biztosítottak. Mindezek köre mintegy 12 ezer családra terjedt, vagyis nagyjából a középbirtokosok, köztisztviselők felső rétegének létszámával volt egyenlő. Társadalmi befolyásuk, hatalmi politikai pozícióik ugyan lényegesen kisebb, anyagi helyzetük viszont sokkal kedvezőbb volt. A burzsoázia ezen csoportjai a Horthy-rendszer biztos támaszai voltak a magántulajdon minden veszélyeztetése ellen, de körükben talajra találtak a liberálisabb politikai áramlatok is. Ezen rétegek szemben álltak — a zsidó

származásúak nagy száma folytán is — az antiszemitizmussal összekapcsolódó szélsőjobboldali törekvésekkel.

A városi nagypolgárságot, bár elvileg egyértelmű osztálykorlátok választották el az alatta elhelyezkedő rétegektől, az élet valóságában rendkívül sok szál kapcsolta össze a városi kispolgári, értelmiségi középrétegekkel. Gyakorta ugyanazon családon belül is megtalálhatók voltak mindkét réteg képviselői. Egyébként is sok hasonlóság teszi bonyolulttá a határok világos megvonását. A városi életszintek közössége még akkor is fennállt, ha az úri jellegű városrészek, elegáns villanegyedek el is különültek, nemcsak a külvárosi munkáskerületektől, hanem a zsúfolt belső kispolgári városrészektől is. A kispolgárság, az értelmiség jobb módú elemei azonban szívesen választották és választhatták az elegáns városnegyedeket is. Amikor a 20-as években a lebontott malmok és malomraktárak helyén megindult a budapesti Új-Lipótváros építése, az akkor legmodernebb fővárosi lakónegyed úgyszólván jelképes színtere lett a nagypolgárság és a tehetősebb kispolgárság, értelmiség összekapcsolódásának.

A rendkívül szerteágazó, sok eltérő csoportra tagozódó kispolgárság egyik legkiterjedtebb rétegét a kereskedelem, az ipar és a közlekedés területén dolgozó önállók (kiskereskedők, kisiparosok, önálló fuvarosok stb.) képezték. Számuk 300—350 ezer család között mozgott.

Önmagában ez a réteg is nagyon eltérő elemekből állt. Szűk felső csoportjai igen közel estek a nagypolgársághoz. A Budapest belvárosában működő kiskereskedők és kisiparosok egy része, főként néhány elit szakmában, szinte nagypolgári életkörülményeket biztosíthatott magának. Ez élesen elütött a fővárosi szegény kerületek, külvárosok, vidéki nagyvárosok vagy falvak hasonló kategóriába sorolható egzisztenciáitól.

Tulajdonképpen igen nagy társadalmi, jövedelmi, sőt esetleg műveltségi különbségek álltak fenn már az új-lipótvárosi textilkereskedő, szűcs vagy szabó és az alig negyedóra járásra, néhány villamosmegállóra levő erzsébetvárosi, terézvárosi, józsefvárosi szatócs, lakatosmester vagy borbély között is. A nagy tömeget természetesen az utóbbiak képviselték. Az önálló kistulajdonosok kategóriájában tízezer számra voltak a hasonló kisegzisztenciák (17 ezer piaci kofa és utcai árus, 4 ezer házaló kereskedő, 7 ezer ügynök és altiszt, 12 ezer vegyeskereskedő stb.).

A kiskereskedők és kisiparosok jelentős része csupán a függetlenség illúziójával volt kénytelen megelégedni, hiszen a falusi, külvárosi javító

iparosok, házaló kereskedők sokszor alig teremthettek maguknak a parasztok vagy munkások színvonalánál jobb körülményeket. Jellemző, hogy 1928-ban a budapesti önálló kisiparosok 46%-a, a kiskereskedők 1/3-a egyszobás lakásban lakott. Az önállóság, a műhely vagy bolt, ahol legfeljebb a családtagok, egy-egy tanuló vagy segéd, de gyakorta senki sem segédkezett, rendkívüli robotra kényszerítette a kistulajdonosokat. Körükben természetes volt a 10—12 órás munkanap. A kispolgári lázadás egyes csoportjaikat a szélsőjobboldal táborához sodorta, más csoportok azonban a keresztényszocialista vagy még inkább a liberális-demokrata álláspontok befogadására váltak fogékonyá, sőt igen szűk rétegek a forradalmi munkásmozgalomhoz is eljutottak.

AZ ÉRTELMISÉG

A középrétegek gyorsan bővülő, a társadalmi-gazdasági életben egyre nagyobb jelentőségre emelkedő, bizonyos mértékig sajátos és önálló arculatú, anyagi viszonyait illetően is a polgárság felső és alsó rétegei között helyet foglaló csoportjait jelentette az értelmiség és a tisztviselői réteg. 1930-ban mintegy 250 ezer tisztviselő dolgozott az államigazgatásban és a közoktatásban, illetve a gazdasági életben; ez a szám még kiegészült a mintegy 20 ezer főre tehető ún. szabadfoglalkozású értelmiségivel, valamint a rendőri-katonai apparátus 40 ezer főt számláló tisztitiszthelyettesi gárdájával. Ez a szám részben azonos volt a 275 ezer főben regisztrált érettségizettek számával, bár a tisztviselők és az erőszakszervezeti apparátus tagjai között nyilván bőven voltak nem érettségizettek is, nem utolsósorban a nők között. (A közszolgálati és szabadfoglalkozásban dolgozó férfiak 50%-a végzett főiskolát, 84%-a érettségizett, míg a nők 12%-a végzett főiskolát és 44%-a érettségizett.) A tisztviselők száma viszonylag dinamikusan fejlődött, bár a növekedés lassúbb volt az államigazgatás és a közszolgálat terén. A köztisztviselők, az államapparátus alkalmazottai — akik a tisztviselők közel 1/3-át tették ki — helyzetüknél, érdekeiknél fogva szorosan az államhoz tapadtak. Ezek a körök rendkívül szorosan kapcsolódtak, igazodtak az uralkodó osztályokhoz, azoknak mindenben hű kiszolgálói voltak, a helyzetükkel való elégedetlenségük zömmel mindig a jobboldal felé terelte őket, bennük a szélsőjobboldali mozgalmak legbiztosabb támaszaikra leltek.

A tisztviselők száma jóval gyorsabban növekedett a magángazdaságban, ahol különösen az ipari tisztviselők száma 10 év alatt 50%-kal emelkedett. Az ipari és gazdasági tisztviselők körében gyorsan nőtt az értelmiségiek aránya, közgazdászok, jogászok és mind nagyobb számban mérnökök alkalmazása révén.

A kor legfontosabb új tendenciáját azonban kétségtelenül a magasabban kvalifikált szakértelmiség gyors létszámgyarapodása tükrözte. Az 1930. évi népszámlálás már 40 ezer embert talált a közoktatás és nevelésügy terén, beleértve több mint 20 ezer elemi iskolai, közel 4000 gimnáziumi tanárt és majdnem 1000 egyetemi oktatót. Az orvosok száma már megközelítette a 10 ezret, s gyorsan gyarapodott más szabadfoglalkozású értelmiségiek száma is: 2000 újságíró, majd ugyanannyi színész stb.

Az értelmiségi létszámgyarapodás részben a kor technikai, gazdasági fejlődésének velejárója volt, s kifejezte a gazdaság, a modern társadalom, az előrehaladó városiasodás civilizációs, kommunikációs igényeit. Éppen ezért az értelmiségiek létszám- és aránynövekedése nem tekinthető egyszerűen mennyiségi változásnak. Mögötte az értelmiség megnövekedett társadalmi jelentősége, a közvélemény formálásában nyert nagyobb befolyása, a termelési folyamatokban játszott erőteljesebb szerepe húzódott meg. Az iskola, a sajtó, a rádió, az irodalmi és a művészeti élet, a tudományok művelése, tehát mindazon eszközök, melyek a modern társadalomban hatékony közvélemény-alakító tényezővé válnak, az értelmiség tevékenységének színtere, s ez sajátos helyzetet biztosított e rétegnek a társadalomban.

A tisztviselői és értelmiségi rétegek anyagi helyzete ugyanakkor a magyar középrétegek ellentmondásos, szélsőségesen eltérő körülményeit tükrözte. A tisztviselői tömegek egyes kedvezményezett vagy jobban kereső csoportjai jellegzetesen kispolgári, sőt annál is kedvezőbb életkörülményeket alakíthattak ki, egyes pályákon sajátos „úri" státust élvezve. Ugyanakkor a tisztviselők 60%-a csak részben tudott magának valódi kispolgári létfeltételeket biztosítani. Az értelmiség legnagyobb tömegei, különösen a pedagógusok, hasonlóan kedvezőtlen körülmények között éltek. Ugyanakkor az értelmiség egyes, főként szabadfoglalkozású rétegeinek képviselői nemcsak a társadalmi hierarchiában álltak magasabb fokon, de a „méltóságos" cím mellett úgyszólván nagypolgári jövedelmekre is szert tehettek. Ennek ellenére az értelmiségi szakmákban rend-

kívül súlyos volt a létbizonytalanság, nagyon nehezen lehetett álláshoz jutni, és állandóan több ezer értelmiségi munkanélkülit tartottak nyilván. A téli hólapátolásból tengődő bölcsészdoktor, az átképzési akciók során pékségi munkára vállalkozó jogász a két világháború közötti évek jellegzetes figurája volt.

Az értelmiségi felemelkedés lehetősége és az értelmiségi munkanélküliség közötti éles ellentmondás az értelmiségi tömegek orientációját, társadalmi arculatát, politikai magatartását is jelentősen befolyásolta. Számottevő rétegek a Horthy-rezsimhez való teljes alkalmazkodással és feltétlen szolgálatkészséggel igyekeztek létüket biztosítani. A kiszolgáltatottabb értelmiségi pályákon, az 1919-et követő kíméletlen tisztogatások emlékét sem felejtve, erőteljesen burjánzott a konformizmus.

Saját ellentmondásos helyzete ugyanakkor jelentékeny értelmiségi soportokat különösen érzékennyé tett a társadalmi ellentmondások felismerésére, a társadalmi feszültségek nyílt megfogalmazására. A Horthy-rendszer társadalmi és politikai berendezkedését bírálva, támadva, csak kisebb rész kereste a megoldást a mélyreható demokratikus és szociális átalakulás útján. Ezek sorába tartoztak az 1919 után erejében, befolyásában meggyengített városi értelmiség csoportjai, melyek hagyományosan a demokratizmus és a humanizmus elveit ápolták, s ritkább esetben a szocializmusig, a kommunista mozgalomig is eljutottak. De ide kapcsolódott az újonnan kialakuló, tényezővé váló paraszti származású értelmiség is, amely elsősorban a magyar falu, az ország lakosságának több mint felét kitevő parasztság felemelését, sorsának gyökeres megváltoztatását követelve kereste a magyarság helyét a változó világban.

Az értelmiség körében jelentkező szociális feszültségek azonban gyakran jobboldali mederbe terelődtek, a magyar értelmiség egyik hagyományos, ún. dzsentri, keresztény középosztályból származó, erősen nacionalista, kombattáns ellenforradalmi csoportja körében a jobboldali radikalizmus táptalaját teremtve meg. Ezen körök nem utolsósorban a városi polgári értelmiség liberális, de mindenekelőtt zsidó származású rétegeiben látták a bajok forrását.

Az értelmiségi rétegeken belüli szociális feszültségek és ellentétek is erősítették az antiszemitizmus hangulatát, s így hozták felszínre, illetve tartották a felszínen a két világháború közötti magyar társadalmi fejlődés egyik legkényesebb és legbonyolultabb problémáját, az ún. zsidókérdést.

A „ZSIDÓKÉRDÉS"

Nem véletlen, hogy az ellenforradalom antiszemita kurzusának első intézményes megnyilvánulása, az egyetemi numerus clausus bevezetése éppen az értelmiségi ellentéteket fejezte ki. Mintegy szimbolikusnak tekinthető a közhivatalnok dzsentri értelmiség hatalmi pozícióból jelentkező fellépése a szabad értelmiségi pályákon túlsúlyba jutott s azokra változatlanul orientálódó zsidó értelmiség ellen.

Ismeretes, hogy a magyar polgári fejlődés elmaradottsága s a paraszti és munkástömegek felemelkedését eltorlaszoló konzervatív uralmi rendszer körülményei között a 19. század második felében kialakuló értelmiség két jellegzetes forrásból táplálkozhatott csupán: egyrészt az úri birtokos osztályokból, főként a földjét veszített dzsentriből és a hozzá kapcsolódó úri elemekből, másrészt a főként idegen eredetű városi polgárságból, melynek soraiban sok volt a zsidó származású. E két értelmiségi csoport meglehetősen élesen elkülönült, s ez abban is kifejezésre jutott, hogy más-más értelmiségi pályákra mentek. Az államhatalomhoz kapcsolódó, közigazgatási, köztisztviselői pályákon a nemesi, úri eredetű értelmiség foglalhatott csak helyet. Ezeken a területeken a zsidó értelmiség nem kapott teret. Annál inkább áramlottak a szabadfoglalkozású értelmiségi szakmák felé. Rendkívül világosan jut ez kifejeződésre — az 1930. évi népszámlálás adatai alapján — abban a tényben, hogy míg a bírói, ügyészi és egyéb igazságügyi tisztviselői gárdában mindössze 2% volt a zsidó jogászok aránya, addig az ügyvédek között már 49%. A közigazgatási tisztviselők között általában 1,7% volt a zsidó értelmiség aránya. Nem volt túl jelentős az úgyszintén erősebben állami, községi vagy egyházi kézben levő közoktatásban sem: a különböző iskolatípusokban a pedagógusok mindössze 3—6%-a, ezzel szemben az orvosok 1/3-a, az újságírók és szerkesztők 1/3-a, a színészek 1/4-e viszont körükből került ki. Itt említhető még, hogy az ún. magántisztviselők körében — az ipar és a pénzügy esetében 1/3, a kereskedelmi tisztviselőknél pedig több mint 50% — még ennél is nagyobb volt a zsidó származásúak aránya. A keresztény középosztály megerősítését követelő, nagy hangon nemzeti programként meghirdetett és szociális átalakulásnak feltüntetett „őrségváltás" a szabadfoglalkozású értelmiségi pályákról akarta — a természetes kicserélődés folyamatában, az utánpótlás állami korlátozása révén — a zsidó értelmiséget visszaszorítani.

A legszembetűnőbben, leghangosabban értelmiségi területeken jelentkező zsidókérdés azonban egyáltalán nem csupán értelmiségi probléma volt. A polgári átalakulás sajátos menete nyomán a magyarországi polgárosodás és a polgárság torzulásai, a modern társadalmi fejlődés zavarai és ellentmondásai jutottak kifejeződésre ebben a középkori előítéletektől átitatott formában. A konfliktus lényegét abban jelölhetjük meg, hogy a magyar úri társadalom hagyományos berendezkedése, annak minden anyagi, társadalmi, sőt lélektani következményével, lehetetlenné tette a népi tömegek felemelkedését (polgárosodását), és kasztszerűen megmerevedett osztálykorlátokat állított; az úri osztályok és a néptömegek közötti társadalmi űrben viszont szabad polgárosodási, felemelkedési lehetőség nyílt az úri társadalomból kirekesztett s a földtől elzárt, főként német és zsidó városi lakosság előtt. E belső ok felszíni megnyilvánulásaként azután a magyarországi zsidóság magasfokúan polgárosult társadalmi struktúrája éles ellentétben állt a lassan polgárosodó, túl sok feudális elemmel áthatott magyar társadalommal. A történelmi előzményektől meghatározottan a zsidóság társadalmi tagozódása ugyanis gyökeresen eltért az ország általános társadalmi rétegződésétől. A rendkívül magas fokú polgárosodásra utal, hogy a zsidóság -- szemben az ország 67%-os falusi többségével -- már zömében városlakó volt. Budapest és a 10 törvényhatósági jogú város, mely az ország egész lakosságának kereken 20%-át tömörítette, a zsidó lakosság 56%-ának lakhelye volt. A zsidóság magas fokú urbanizáltságát jelzi, hogy míg a zsidók az ország lakosságának 5,1%-át tették ki, addig Budapest lakosságának 20,3%-át, a 10 törvényhatósági jogú város lakosságának 14,8%-át, az összes város lakosságának 11,2%-át; ugyanakkor viszont a nagyközségek lakosságának már csak 3,4%-a, a kisközségekének pedig mindössze 1,8%-a volt zsidó.

Az erőteljes urbanizáltság természetesen a legszorosabb összefüggésben állt a sajátos foglalkozási tagoltsággal. Míg az ország lakosságának közel 52%-a a mezőgazdaságban talált megélhetést, a zsidó lakosságnak csak alig több mint 3%-a. S míg az ipari-forgalmi népesség aránya országosan alig haladta meg a 32%-ot, addig a zsidó lakosság 76%-a dolgozott ezen a területen.

A zsidóság rétegződésének további kirívó sajátosságaként tűnik szembe a kispolgári és értelmiségi középrétegek rendkívüli túlsúlya. A magyar-

országi zsidóság kereken 1/3-a önálló kistulajdonos (kisiparos, kiskereskedő stb.), s további 28%-a értelmiségi és tisztviselő volt. A középrétegek e több mint 60%-os arányával szemben a munkás és más segédszemélyzet száma a zsidóság több mint 1/4-ét tette ki. Ezen belül azonban a kereskedelmi segédszemélyzet volt többségben, míg az ipari munkások aránya csak 13% körül mozgott. Korábban már említettük, hogy a magyarországi nagytőkés csoportok körében is aránytalanul sok zsidó, illetve keresztény vallásokra áttért tőkés volt.

A társadalmi-gazdasági fejlődés e sajátos torzulásai tették lehetővé, hogy az antiszemitizmust általános társadalmi kulcskérdésként állítsák be. Ez éppen a társadalmi-gazdasági szerkezet torzulásainak megőrzésére, az úri társadalomstruktúra konzerválására törekvő rétegeknek állt elsősorban érdekében. Az úri osztályok a tömegekben élő, 1919-ben elemi erővel felszínre tört antikapitalizmust igyekeztek a „zsidó kapitalizmus" elleni támadásokkal levezetni, a paraszti tömegek demokratikus felemelkedési lehetőségeinek további elodázásához pedig a hamis népi—urbánus ellentét előtérbe állítása kínált lehetőséget. A szociális feszültségek levezetésének faji-nemzeti alapon történő látszatmegoldásával tehát az antiszemitizmus sajátos reagálás volt a tőkés-nagybirtokos rendszer elleni 1919-i támadásra. Ezzel az antiszemitizmus a kommunizmus, a munkásmozgalom, sőt az uralkodó ideológiai áramlatokban azokkal majdnem hogy azonos nevezőre hozott demokratizmus és liberalizmus „idegen jelenségei" elleni harc fontos fegyverévé vált.

A hivatalos és uralkodó politikai antiszemitizmus, a zsidóság politikai és közhivatali lehetőségeinek radikális korlátozása azonban a gazdasági életben élvezett lehetőségeket, a tőkés viszonyok adott szerkezetét egyáltalán nem bolygatta meg, sőt azzal szorosan összekapcsolódott és a monopolkapitalizmus megerősödése, az állami beavatkozás kibontakozása révén ennek erősödéséhez is hozzájárult.

Mindez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a zsidóság helyzete és létkörülményei ne változtak volna lényegesen a Horthy-rendszer éveiben. Az antiszemitizmus uralkodó áramlattá válása lelassította azt a gyors — a nyelvben és kultúrában tulajdonképpen már befejezett, s inkább csak az életmódban, részben a vallási hagyományok révén fennálló különbségekben lezáratlan — asszimilációs folyamatot, mely az első világháború előtt a magyarországi zsidóságot különösen Budapesten és a nagyvárosokban jellemezte. Az emberi kapcsolatok, politikai élmények

közösségének formáló ereje 1919 után, az antiszemitizmus fellobbant és mesterségesen is táplált légkörében természetesen csökkent, s erősödött az elszigeteltség, az önmagába zárkózás tendenciája. A zsidó kispolgárság — még ha anyagilag gyarapodott is, különösen a 20-as évek konjunktúrájában — az ellenforradalom alatt a kiközösítettség és kizártság nyílt és durva élményeit élte át, s ez az élményanyag csak csökkent, de nem szűnt meg a 20-as évek második felében, hogy aztán a 30-as években — nem utolsósorban az anyagi viszonyok egyenlőtlensége miatt is — újból fellobbanjon. Mindez az asszimilálódás társadalmi közegét erősen leszűkítette.

Az intézményesült antiszemitizmus ugyanakkor kisebb csoportok, rétegek rendkívül ellentétes irányú reagálását is kiváltotta. A nagy társadalmi nyomás alól egyes rétegek éppen a fokozott asszimilálódásban keresték a kiutat. A keresztény vallásokra való tömeges áttérés, névmagyarosítások, a Horthy-rendszerhez való szellemi alkalmazkodás gyakorta torz, néha az antiszemitizmus gondolatkörének átvételében, szélsőséges nacionalizmusban, Mussolini-kultuszban is testet öltő jelenségei utaltak erre.

A másik oldalon a legtudatosabb, legvilágosabban látó csoportok között a Horthy-rendszer politikai antiszemitizmusa hozzásegített ahhoz a felismeréshez, hogy a zsidókérdés megoldását csakis a rendszer elleni következetes küzdelem, a demokratikus radikalizmus, sőt a szocialista átalakulásért folytatott harc oldhatja meg. A zsidó értelmiség köréből, de nem kis számmal kispolgári rétegeiből is azért mindvégig bőven meríthettek a demokratikus ellenzéki csoportosulások, a legális munkásmozgalom és az illegális kommunista párt is. E körülményből már az ellenforradalom győzelme után, majd különösen a 30-as évektől, illetve a második világháború folyamán újabb érveket kovácsolt a fasiszta propaganda, amely Magyarországon nemcsak a kapitalizmust minősítette a magyarságtól idegennek, de a „zsidókapitalizmus" mellett a liberalizmustól a kommunizmusig terjedő eszmeáramlatokat és mozgalmakat is zsidónak bélyegezte.

Az 1938-ban bevezetett első ún. zsidótörvény idejétől azután a Horthy-rendszer politikai antiszemitizmusa egyre határozottabban intézményes formát öltött, a magyar zsidóság életlehetőségeinek egyre szigorúbb korlátozásához, majd a háború utolsó szakaszában a — német fasizmus-

sal együttműködve és módszereihez csatlakozva — a zsidóság tömeges kiirtásához vezetett.

A „zsidókérdés" tehát a magyar társadalmi fejlődés sajátos elmaradottságának, a „nemesi-történelmi" társadalmi vezető osztályok konzerválódásának és a tőkés fejlődés nyomán — azzal összekapcsolódva, de attól mégis különválva — kifejlődött polgári társadalom egymásmellettiségéből származó konfliktus volt. Miután azonban a nemesi és a polgári társadalmi képződmények mellett a magyar társadalomban — éppen az előző sajátosságok révén — a paraszti társadalom különállása is fennmaradt, ami az osztálykonfliktusokat különösen kiélezte, a retrográd erők a „zsidókérdést", mint elsőrendű társadalmi problémát, tudatosan igyekeztek középpontba állítani.

A „zsidókérdés" formájában jelentkező társadalmi konfliktus tehát tulajdonképpen a legszorosabban összekapcsolódott a magyar társadalom kiélezett antagonizmusaival s ezen belül is a „parasztkérdésnek" is nevezhető ellentmondásokkal. A nemesi társadalom fennmaradása és a polgári társadalom ebből eredő sajátos vonásai elválaszthatatlanul kapcsolódtak össze a parasztság „társadalmon kívüli" állapotával és ezért a tőkés fejlődés idején is bizonyos mértékig fennmaradó egységes paraszti társadalom jelenségével.

A PARASZTI TÁRSADALOM

A polgári fejlődés elmaradottsága, a polgári átalakulás befejezetlensége éppen ezért a sajátosan jelentkező parasztkérdést tette a magyar társadalmi fejlődés tulajdonképpeni fő kérdésévé. Nem abban az értelemben, hogy itt húzódtak volna az osztályfrontok fő vonalai, hanem abban az értelemben, hogy a magyar nép legnagyobb tömegeit érintő, e lakosság többségének létét meghatározó és minden más társadalmi kérdésre kiható konfliktusról volt szó. Annak ellenére, hogy a tőkés fejlődés évszázados menete a parasztságot már régen ellentétes osztályokra szakította, és szűk felső rétegét a kizsákmányoló osztályok sorába emelte, a parasztság egészében bizonyos fokig egységes, zárt világot jelentett, melynek két ellentétes pólusa, az úri középosztályba még alig-alig beolvadt felső, valamint városi proletárrá válni képtelen, lesüllyedt alsó rétege között a kisárutermelők széles rétege helyezkedett el.

A gazdasággal rendelkező agrárnépesség tagozódása 1910 és 1941 között

Év	Gazdasággal rendelkező agrárnépesség	Ebből					
		0—5	5—10	10—20	20—50	50—100	100 feletti
		kat. hold gazdasággal rendelkező					
1910	539 065	208 944	140 635	107 383	60 899	11 964	9240
1920	556 083	225 691	155 588	100 163	55 744	10 894	8003
1930	698 649	333 745	178 342	111 123	57 308	10 750	7381
1941	787 449	402 649*	171 097	129 009	66 388	11 246	7060

* Az 1930-hoz képest bekövetkezett jelentősebb növekedés ez esetben elsősorban a statisztikai felmérés módszerének változásából adódott. 1941-ben ugyanis, az előzőektől eltérően, a földparcellával rendelkező mezőgazdasági munkásokat is figyelembe vették.

A parasztság felső, az uralkodó osztályokkal összekapcsolódó csoportjait, mint részben a statisztikai adatok is mutatják, az a mintegy félszázezer család alkotta, amelyik nagyjából 25—100 holdas birtokkal rendelkezett.

A pontos, számszerű meghatározás ez esetben természetesen lehetetlen, hiszen a földnagyság inkább csak megközelítő meghatározást nyújt, s az 50 holdas alsó határ — szántóföldi művelés esetén — általában pontosabb alapot adna a gazdagparaszti réteg számbeli felméréséhez. Ez ellen szól azonban a paraszti osztályhelyzetet meghatározó egyéb tényezők figyelembevétele. Az állatszám, a gazdálkodás módja, a föld minősége, az esetleges géptulajdon lényegesen módosítja a képet, és számos esetben az alsóbb birtokkategóriákban található parasztgazdaságot is a tehetősebb réteg soraiba emelte. A Horthy-rendszer által tudatosan erősített gazdagparasztság növelhette, biztosíthatta földjét, amely már az összes földterületnek mintegy 1/5-ére terjedt, s a világháború után politikai tényezővé vált parasztság legtehetősebb rétegeként pártszervezkedés útján is részt követelhetett ha nem is az országos, de a helyi hatalomból. A gazdagparasztság mint kizsákmányoló azonban korántsem tagozódhatott be egyszerűen az uralkodó osztályok feudális gőggel átitatott rétegeibe. Kisebb rendűnek számított, és annak is érezte magát, s a vele esetleg anyagilag azonos szinten álló városi polgárral szemben is jelentős hátrányban volt paraszti mivolta következtében. Az úri nagybirtokrendszer léte az ellentéteket gazdaságilag is kiélezte. A gazdagparasztság egyes jellegzetes, főként alföldi típusai ezért mindvégig éppen az ellenzéki, a paraszti összetartozásnak hangot adó, demokratikus erőt

képviselték, míg más, főként dunántúli típusai, a nagybirtok közé ékelve, a parasztság egyéb rétegeitől elfordulva, a kasztszerű megmerevedés tendenciáit mutatták. A gazdagparasztság eltérő típusai ellenére általában elmondható, hogy ez a paraszti réteg is sok szempontból harcban állt a hivatalos Magyarországgal, lázadt ellene. Csakhogy ez a lázadás általában egyéni törekvést fejezett ki a polgárrá válás, a paraszti státus megszüntetése érdekében: az úr és paraszt ellentétpárt a gazda és munkás viszonnyal kívánta volna felváltani, s harca tulajdonképpen egyszerre irányult a felette álló úri-nagybirtokos képződmények és a neki kiszolgáltatott kisparaszti-mezőgazdasági munkásrétegek ellen. Ez a körülmény viszont azt is lehetővé tette, hogy hol az egyik, hol a másik oldalon keressen átmeneti szövetségeseket.

A parasztság sokkal hatalmasabb tömegeit tették ki természetesen a kisebb birtokokkal rendelkező családok. Az önálló életlehetőséget nem nyújtó töredékparcellák parasztságát figyelmen kívül hagyva, csak azok a paraszti rétegek sorolhatók ide, melyek klasszikus értelemben véve kisárutermelők. Bár statisztikailag ez a réteg sem ragadható meg pontosan, nagyjából ide sorolhatjuk az 5—20 holdas birtokkategóriát és a 20—50 holdas birtokállomány egy részét is. Nagyjából tehát 300 ezer kisbirtokos családról van szó. Számuk a két világháború között növekedett ugyan, földjük azonban a 30-as években mintegy 10%-kal csökkent. Ezekben a gazdaságokban általában hagyományos, elmaradott munkaeszközökkel s a családi munkaerő túlzott dolgoztatásával igyekeztek biztosítani a mindennapi megélhetést.

A föld minőségétől függő eltérésekkel, szántóföld esetén nagyjából a 15 hold körüli birtok biztosíthatta a családok önálló megélhetését. Ez nagyjából elérte a kispolgári életszínvonal alsó határát, amit az önálló háztulajdon, bármily szerény volt is az, valamelyest még növelt. Ezen alul viszont a földjén végzett megfeszített munka legfeljebb a betevő falat gondjaitól szabadította meg a parasztot, de egyáltalán nem a szükségtől. A ruházkodás, az adófizetés, a gazdaság fenntartása nap mint nap ismétlődő, mindig bizonytalan kimenetelű küzdelem volt; egy-egy természeti katasztrófa, súlyos aszály vagy jégverés tömegeket forgatott ki kicsiny tulajdonából.

A birtokos parasztság középső rétegei körében állandó erőként hatott a feltörekvés vágya. Az Alföldön a zöldség- és gyümölcstermelő vagy a

szőlősgazda számára a felemelkedésnek inkább volt lehetősége, mint a Dunántúl konzervatívabb birtokos paraszti típusai esetében.

A birtokos parasztság egésze számára azonban a két világháború között nem volt lehetséges a felemelkedés.

A holdanként átlagosan 100 pengő körüli évi jövedelem — mely a 20-as évek második felében mintegy 20—30%-kal volt magasabb, a 30-as évek elején viszont nagyjából hasonló mértékben alacsonyabb volt — örökös bizonytalanságot jelentett. A rossz termés nyomán bekövetkező jövedelemkiesés, éppúgy, mint a jó terméső évek árhanyatlásából eredő bevételi veszteség, proletárszintre nyomhatta vissza a parasztság középbirtokos rétegeit.

A természetes szaporodás okozta birtokosztódási veszély — ahol az ellen nem védekeztek egykével —, a korszerű művelés lehetetlensége a szegénység következtében és a megfelelő talajerő-utánpótlás hiánya folytán a földet kiuzsorázó gazdálkodás mindmegannyi tényező volt, mely a hanyatlástól, lesüllyedéstől való rettegés állandó nyomásával nehezedett a paraszti tömegekre.

A birtokos parasztság rétegződése és az egyes rétegek anyagi helyzetének jelentős eltérése ellenére a falusi életmód elmaradottsága, az életfeltételek, a kulturális színvonal azonossága, a nagybirtokkal való szembenállás és az úri Magyarországból való kirekesztettség a közös vonásokat erősítette, sőt, a parasztság ezen egységes jellege bizonyos fokig még akkor is érvényesült, ha figyelembe vesszük a gazdagparasztság és az agrárproletariátus tömegeit.

A parasztság — bár különböző rétegei voltak, sőt ellentétes osztályokra vált szét — bizonyos mértékig megőrizte egységét. A magyar társadalomból való bizonyos kirekesztettsége ellenére — amint a legélesebb szemű kortárs kutatók már akkor felhívták rá a figyelmet — az első világháború után lényeges átalakulások játszódtak le a magyar parasztság körében, mégpedig éppen a paraszti elkülönültség elmosódása irányában. A mezőgazdasági árutermelésben a két világháború közötti stagnálás ellenére is végbement fejlődés, a kerti termelés részesedésének növekedése, új ágazatok megjelenése, a haszonbérlet terjedése a fejlettebb mezőgazdasági vidékeken, gazdaságilag, a keresztény-nemzeti jelszavak jegyében tett lépések politikailag lazították a paraszti társadalmat elrekesztő merev falakat. Ezek nyomán a kisbirtokos parasztok és bérlők egyre jobban közelítettek valódi osztálylényegükhöz, és levetve paraszti múltjuk

erkölcsi, művelődési, társadalmi tartozékait (Erdei Ferenc kifejezéseit használva), egyre tisztábban kispolgárrá váltak. A folyamat másik oldalán ugyanígy haladt előre a mezei munkások paraszti arculatának (munkaerkölcsének, kultúrjellegzetességeinek és társadalmi tudatának) elmosódása és egyértelműbb munkásarculatának kialakulása.

Az egyértelmű differenciálódást hátráltató számos tényező között azonban éppen ezen a ponton utalhatunk a birtokos parasztság és a falusi proletárrétegek között elhelyezkedő hatalmas paraszti tömeg létére. A töredékparcellákkal rendelkező, egyedül a földből megélni képtelen paraszti tömegek — az 5 hold alatti birtokkategóriát számíthatjuk ide — a háborút követően 200 ezer családot meghaladó létszáma a Horthy-rendszer éveiben közel megkétszereződött. A Nagyatádi Szabó-féle földreform ugyanis elsősorban a törpebirtokos elemek számát növelte, s — legalábbis átmenetileg — a paraszti úton történő felemelkedés illúzióit erősítette. Egészében azonban rendkívül felduzzasztotta a birtokos parasztság félproletár elemeit, s a parasztság helyzetének átmenetiségét hangsúlyozta.

E hatalmas, potenciálisan forradalmi tömeg, melynek politikai szerepe pártszervezkedés formájában is megnövekedett, a háborút követő földreform-manőverezések által kijátszva, kegyetlen csendőrterrorral megfélemlítve fokozatosan politikai passzivitásba süllyedt. A látszólagos beletörődés, a feszültség csendje miatt a falu és a parasztság önálló fellépésére ezekben az évtizedekben alig került sor.

A kiútkeresés torz lehetőségeit a faluról való menekülés sajátos útjai jelezték: a fiúknak a városi hivatal altiszti állása, a lányoknak a városi polgári, kispolgári családok cselédszobája természetesen csak igen viszonylagos felemelkedést jelenthetett.

A „parasztkérdés" égető problémája összefüggött a magyar gazdaság és társadalom minden jelenségével és az ellentmondások megoldásának lehetőségével is.

A FALUSI PROLETARIÁTUS

A parasztság, de egyben a kizsákmányolt proletárosztály legszámosabb rétege az agrárproletariátus volt. Egyik nagy csoportját a nagybirtokokon, a feudális viszonyokra emlékeztető függőségben, kiszolgáltatottságban élő és feudális munkaviszonyok között dolgozó gazdasági cseléd-

ség alkotta. Ez a proletárréteg őrizte meg leginkább paraszti jellegét, életformáját és tudatát is. Számuk az 1930. évi népszámlálás szerint kereken 220 ezer család volt. Talán az egész magyar társadalom legelnyomottabb rétege volt, amely egyfelől rendkívüli kiszolgáltatottsága és — a fehérterror idején különösen kíméletlen — megfélemlítettsége, másfelől a nagybirtokhoz tapadása, valamint az agrárproletariátus más csoportjaival szemben élvezett viszonylagos létbiztonsága, állandó munkája és nem utolsósorban rendkívüli elszigeteltsége folytán könnyebben elnyomhatóvá, kevésbé harcossá vált; a kilátástalanság és a félelem olykor bizonyos mértékig szolgalelkűvé is tette ezt a réteget. A cselédkonvenció értéke a válság idején mélypontra süllyedt, ami az állandó és biztos munkalehetőség előnyeit is rendkívül lerontotta.

Az agrárproletariátus másik nagy csoportját a mezőgazdasági munkások alkották. Bár számuk az 1—1,5 holdas földreformparcellák folytán csökkent, így is rendkívül széles rétegről, több mint 560 ezer családról volt szó. A mezőgazdasági munkások a nagybirtokon vállaltak munkát. A külterjes gazdálkodás mellett azonban jórészt csak a szezonmunkák idején nyílt számukra munkaalkalom. A háború előtti nagy munkalehetőségek, a közmunkák, vasút- és útépítések, vízszabályozások stb. már csak ritkán kínálkoztak, és alig szívtak fel munkaerőt. Tehát nemcsak a városi munkássá válás nehezült meg, hanem a korábbi átmeneti réteg is (például kubikosok) jórészt visszaszorult a mezőgazdasági proletariátus soraiba. Mivel a tömeges kivándorlás lehetősége erre az időre már megszűnt, a munkaerő-kínálat jelentősen meghaladta a keresletet, nagy részük tehát nem juthatott munkához, illetve — a korabeli statisztikai felmérések szerint — évente átlagosan mindössze 150—180 napot dolgozhatott, vagyis munkaerejük legfeljebb 50%-ban volt kihasználva. A mezőgazdasági munkanélküliség a 30-as években is csak lassan csökkent; 1935-ben több mint 150 ezer, 1938-ban közel 100 ezer mezőgazdasági munkás volt munkanélküli, miközben a munkabérek szintje csak az 1929. évi — egyébként is alacsony — szint 70%-át tette ki. Az agrárproletárok napszámbére a 30-as években mintegy 1,5 pengő körül mozgott, ami a természetbeni juttatások figyelembevételével is csak tengődésre volt elég. Az agrárproletariátus az ipari munkásoknál jóval alacsonyabb szinten élt, anyagi, társadalmi, politikai helyzetét tekintve egyaránt az ország legnyomorúságosabb rétege volt.

Igaz, a 30-as években a minimális munkabérek megállapításával a legalacsonyabb bérezési kategóriák helyzetén valamelyest javítottak, de mivel a bérszínvonal ekkor már emelkedőben volt, ennek a mezőgazdasági munkások helyzetére nem volt érdemleges befolyása.

A falusi proletárok, félproletár elemek életkörülményeit a középkori elmaradottság, a mindennapos éhezés és az emberhez méltatlan életkörülmények jellemezték. A 30-as évek falukutató irodalma, szociográfiai felmérése megdöbbentő képet tárt fel. A Viharsarokban, a derekegyházi új telepek gyermekei például havonta egyszer, „vásárfiaként" láttak tejet; a vajat csak egyetlen gyermek ismerte közülük, aki egy szentesi módos gazda örökbe fogadott fia volt. A falusi szegénység legfőbb eledele az úgyszólván zsír nélkül készült leves — tésztaleves, bableves, rántottleves — volt; kenyér nem volt elegendő, húst pedig főként csak akkor ettek, ha disznót tudtak vágni.

A legszegényebb falusi néprétegek úgyszólván egyáltalán nem ismerték a születésszabályozást, s a nyomorúság kiterjedt, nagy létszámú családokat sújtott. A 6—9 tagú családok leggyakrabban viskókban húzódtak meg, amelyek berendezése két ágy, asztal és két szék volt. A gyerekek egészségi állapota tragikus volt, a kutatók joggal beszéltek a magyar nép biológiai tragédiájáról.

A cselédek lakásai az uradalmak cselédházaiban vagy a rövidebb időre szerződöttek esetében az istállóban voltak, nemegyszer közös hálóhelyekkel, de úgyszólván mindig közös konyhákkal.

A teljesen kiszolgáltatott helyzetben levő cselédnek a nap bármely szakában rendelkezésre kellett állnia. „Gyakran már éjjel 2 órakor veri az ablakot a gazda, vagy ispán és még este 10 órakor el kell látni a jószágot éjszakára. Mindenesetre a jószágnak több nyugalma van, mint a cselédnek."[65] A családtagok, asszonyok — ellenszolgáltatás nélkül — ugyancsak kötelesek voltak dolgozni. Ispán és mindenféle „úr" letegezte, nem vette emberszámba őket. A lányok és fiatal asszonyok többékevésbé természetesnek tartották szexuális kiszolgáltatottságukat velük szemben.

A közel 800 ezer keresőt számláló agrárproletariátusnak csak egyes rétegei, főleg a mezőgazdasági munkások, kubikosok, jutottak el a szer-

[65] Illyés Gyula, Puszták népe. Bp. 1936.

vezettség fokára; körükben viszont ennek már nagy hagyományai voltak. Potenciálisan fontos, forradalmi erőt képviseltek, s legöntudatosabb csoportjaik dacoltak a brutális csendőrterrorral, eljutottak a munkásmozgalommal, a kommunistákkal való kapcsolat kereséséhez. Ugyanakkor azonban nagy tömegeik csupán a vallásban vagy vallási szektákban kerestek vigaszt, vagy pedig szociális követeléseket hangoztató jobboldali-radikális eszmék és mozgalmak támogatóivá váltak.

A falusi nincstelenek nagy száma és nyomorúságos helyzete a két világháború közötti magyar társadalom meghatározó jellemzője volt.

A társadalmi ellentmondások sajátos, a polgári fejlődés elmaradottságából eredő tényezői, melyek a felszíni régiókban a „zsidókérdés" és „dzsentrikérdés" jelenségeit állították előtérbe, s melyekből a társadalom egyik legsúlyosabb konfliktusaként maradt fenn a sajátos „parasztkérdés", nem változtattak azon a tényen, hogy a modern tőkés fejlődés előrehaladása a magyar társadalom legdöntőbb osztályfrontját a tőke és munka között húzta meg. Mint utaltunk rá, a sajátosan úri társadalomból való kirekesztettsége, megrögződő tradíciói és életformája következtében bizonyos értelemben egységesnek megmaradó parasztság is ekkor már osztályjellegének inkább megfelelő, differenciált képet mutatott; s ezen belül — az uradalmi cselédséget talán legkevésbé számítva — kezdett az agrárproletár tömegek valóságos proletár jellege kidomborodni.

Még inkább előrehaladt ez a folyamat a faluról elszakadt proletárrétegek esetében. A társadalom tőkés modernizálódásának jellegzetes vonásaként ugyanis tovább nőtt a városi proletárelemek száma, szerepe a magyar társadalomban. A falusi nincstelenek és a városi nagyipari munkások proletárrétegei között természetesen nagyon sok átmeneti fokozat található. Sőt a két világháború közötti Magyarországon a városi proletariátus többsége nem nagyipari munkás volt, s közel fele egyáltalán nem is az iparban talált megélhetést.

A VÁROSI PROLETARIÁTUS

1930-ban a városi proletariátus száma — 1 millió 160 ezer kereső — az összes kereső 29%-át tette már ki. Jóllehet ezen belül az iparban és a bányászatban foglalkoztatottak létszáma növekedett leggyorsabban,

a kereskedelemben, a közlekedésben, a közszolgáltatásban, illetve a háztartásokban dolgozó munkások, napszámosok és cselédek száma még így is a városi proletariátus közel 45%-ára rúgott.

A városi proletariátus rétegződése a következő táblázat adataiból rajzolódik ki:

A városi proletariátus megoszlása

Foglalkoztatottság	1920		1930	
	fő	%	fő	%
Iparban és bányászatban	464 445	52,2	660 775	56,9
Kereskedelemben	60 980	6,9	84 223	7,3
Közlekedésben	85 626	9,7	82 830	7,1
Közszolgálatban	46 673	5,3	58 078	5,0
Napszámosként	50 118	5,7	61 046	5,3
Házicselédként	155 892	17,6	176 987	15,3
Egyéb	22 785	2,6	36 033	3,1
Összesen	886 519	100,0	1 159 972	100,0

A nem iparban dolgozó városi proletárrétegek, bár a termelőeszközökhöz való viszonyuk és anyagi helyzetük tekintetében lényegében nem sokban különböztek a proletariátus egyéb csoportjaitól, a termelés szervezetében elfoglalt helyük, társadalmi helyzetük, szervezettségük és szemléletük folytán erősen elütöttek azoktól. A közlekedésben és a közszolgálatban dolgozók csoportjának sajátos helyzetét elsősorban az határozta meg, hogy túlnyomórészt állami vagy közületi alkalmazottakból állt. A Horthy-rendszer államhatalma pedig különösen céltudatosan törekedett arra, hogy az alkalmazásában levő munkásokat elidegenítse, távol tartsa a munkásosztály öntudatos szervezeteitől és mozgalmától, s különböző intézkedésekkel a rendszer biztos kiszolgálóit teremtse meg belőlük. Ezért tartotta fontosnak a Bethlen-kormány, hogy a szociáldemokrata párt vezetőivel kötött paktummal megakadályozza a közalkalmazottak és a közlekedési dolgozók szervezesét. Befolyásolásuk végett különleges helyzetet biztosítottak e rétegeknek. Igaz, hogy az anyagi javakból legfeljebb csekély mértékben részesedtek jobban, de állami alkalmazotti mivoltuk jórészt kiküszöbölte a létbizonytalanságot, mely osztályos-

társaik legnagyobb tömegeit napról napra fenyegette, s a vasúti munkásoktól a fővárosi köztisztasági alkalmazottakig az akkor különleges előnyt jelentő nyugdíj privilégiumát élvezték. Ezek a rétegek biztonságuk, kedvezőbb helyzetük megtartása érdekében igyekeztek a legmesszebbmenően alkalmazkodni az államhatalomhoz. A munkásszervezettség hiányában megerősödött körükben a kispolgári befolyás és szemlélet, sőt a fasiszta fertőzés is alkalmasabb talajra talált. Nem véletlen, hogy a század elején a forradalmi szervezkedésben még az élen járó vasúti munkások is fokozatosan elveszítették a forradalmi hagyományokra alapozott rangot, s az államhatalom megbízható kiszolgálóivá váltak, a közhivatalok altiszti posztja pedig a paraszti feltörekvés kispolgári vágyainak csúcsát jelentve, úgyszólván az „úrrá válás" alsó lépcsőfokának számított.

Nem kevésbé fontos a proletárrétegek arculata szempontjából a házicselédek magas számaránya sem. A városi proletariátus 15—20%-át kitevő cselédség anyagi helyzeténél fogva a proletárelemek alsó rétegeihez tartozott. Ennek ellenére helyzetük egészen sajátosan alakult. Teljes szervezetlenségük, amit különösen aláhúzott, hogy a házicselédek zöme faluról frissen felkerült, fiatal leány volt, valamint közvetlen, személyes függésük és elszigeteltségük, szolgai vonásokat alakított ki bennük. Magas számarányuk nem a szolgáltatások fejlődéséből adódott, mint a modern tőkés országokban, hanem éppen az elhelyezkedés lehetetlenségét, a munkaerő olcsóságát, a feudális elemek konzerválódását mutatta a gazdaságban és a társadalomban. E réteg magas aránya a proletariátus összetételének heterogén jellegét különösen fokozta.

A nem ipari munkás proletárrétegek származási statisztikája világossá teszi, hogy e rétegeknek nagymértékben a faluról feláramló, ott életlehetőséget nem találó paraszti elemek képezték a forrását. Az 1930. évi népszámlálás adatfelvételei idején a házicselédek 63%-a, a közszolgálati segédszemélyzet 54%-a, a közlekedési munkások 51%-a, a napszámosok 45%-a származott faluról. Ezek városba vándorlásuk után is szoros kapcsolatban maradtak a faluval. Nem lehet ugyanakkor megfeledkezni arról, hogy a magyarországi viszonyok közepette, mint arra már utaltunk, ezek a rétegek nemcsak a parasztsággal szemben, de sok vonatkozásban az ipari munkássággal, különösen az annak többségét kitevő tanulatlan munkásokkal szemben is előnyben voltak. A családok legnagyobb része igyekezett megmaradni az elért szinten, s a nem ipari munkás proletár-

elemek általában nem törekedtek ipari foglalkozások felé. E proletárrétegek második generációja a kispolgári felemelkedés útjait kereste. Többségük ugyanazokban az állásokban tudott munkalehetőséget találni, melyeket szüleik töltöttek be. Az ún. egyéb munkás családokból származók aránya éppen ugyanezen kategórián belül volt a legmagasabb. Az 1930. évi népszámlálás idején — a háziselédeket nem számítva — a nem ipari, egyéb munkások közel 22%-a folytatta apja foglalkozását. Az ún. örökletes réteg tehát megközelítette az ipari munkások örökletes rétegének arányát. Hogy az örökletes réteg nem lehetett szélesebb, az nem kis mértékben annak következménye volt, hogy az egyéb munkáskategóriákban az első generáció súlya jóval nagyobb volt, mint az ipari munkások körében. Míg az ipari munkások között 1930-ban mindössze 20,2% volt 40 éven felüli, addig a közlekedési munkások között 41,9%, a közszolgálati segédszemélyzet között 44,3%, az egyéb napszámosok sorában pedig 48,2%. Éppen ez a korbeli eltérés is nagy szerepet játszott abban, hogy az egyéb munkáskategóriák második generációjának tagjai nehezebben jutottak apjuk munkaterületén álláshoz, s ezért kénytelenek voltak nagyobb számban ipari elhelyezkedést keresni. A legfiatalabbak valóban alig találtak munkalehetőséget az „egyéb munkás" szakmákban. A 20 éven aluliak aránya ebben a kategóriában mindössze 4—5%-ot tett ki, az iparban viszont több mint 20%-ot. Mindez arra vezetett, hogy az egyéb munkások csoportjába tartozó proletárrétegek második generációjának jelentős tömegei ipari proletárrá váltak. Az 1930. évi népszámlálás idején az ipari munkások 13%-a az egyéb proletárelemekből került ki.

Ha tehát a történelmi fejlődés folyamatát tekintve a nem ipari munkásproletár elemek bizonyos átmeneti réteget is képeztek a falusi szegénység s az ipari munkásság között, az ellenforradalmi rendszer társadalmában e réteg számbelileg jelentős volta, viszonylagos stabilitása és részben privilegizált helyzete domborodott ki, s ez a körülmény a magyar proletariátus számban nem jelentéktelen rétegeiben az elmaradottság vonásait konzerválta.

AZ IPARI MUNKÁSSÁG

A városi proletariátus soraiban, annak mintegy felét alkotva, különleges szerepet játszott az ipari munkásság, mely különösen a magyar Tanácsköztársaság történelmi napjai után nyilvánvalóan és sokszorosan

hangsúlyozottan már létével is a társadalmi osztályantagonizmus kifejezése volt. Az ipari munkásosztály nemcsak számbelileg, de szervezettségével, tradícióinál, osztályhelyzeténél fogva is zárt tömböt képezett, és ezáltal minden proletárréteg körülötte kristályosodott ki.

Létszámnövekedése a két világháború között lelassult ugyan, de 1930-ban még így is 600 ezer ipari munkást írtak össze, s ennek közel fele a kisiparban dolgozott. A gyári munkásság összetételét a létszámgyarapodás mellett elsősorban az ipar szerkezeti arányainak változása módosította. A vas- és gépipari szakmunkások, a gyári munkásság e jellegzetes, fontos rétege például a munkásság 1/3-áról 1/4-ére csökkent. Ezzel szemben főként a textil- és könnyűipari ágak zömében az üzemek betanított- és segédmunkásainak aránya emelkedett: részesedésük a gyári munkásság 1/6-áról több mint 1/4-ére növekedett. A háború előtti, alig több mint 1/5-ös arányról a 30-as évek végére — s ez az arány 1943-ig sem változott — a gyári munkásság 1/3-ára emelkedett a női munkaerő részesedése. E növekedés nemcsak a könnyűipari ágak térhódításának volt a következménye, hanem úgyszólván minden iparágban megfigyelhető tendencia lett. A vas- és fémiparban például a háború előtt a munkásoknak csak 7—8%-a volt nő, 1938-ban viszont már 28%-a. A gépiparban 4%-ról 17%-ra ugrott ez az arány.

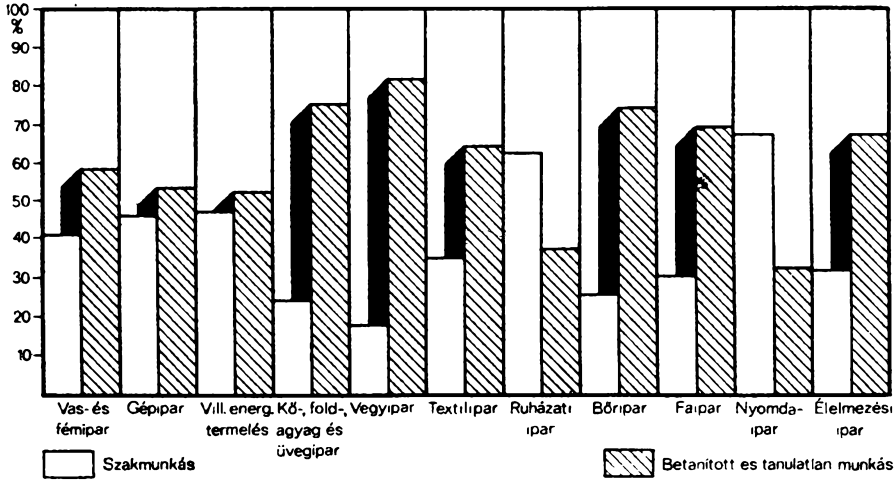

Szakképzett és tanulatlan munkások aránya a gyáriparban (1929)

A munkásosztály soraiba kerülő újabb generációk körében tehát a szakmunka zuhanásszerű csökkenése figyelhető meg. A gyári munkásosztály hagyományos összetétele két évtized leforgása alatt lényegesen változott. Míg korábban a nehézipari férfi szakmunkások képezték a legerőteljesebb munkáscsoportot, addig most a túlnyomó többséget a tanulatlan és betanított munkások, jelentős csoportjaikban nők és többségükben könnyűipari munkások tették ki.

Ezek a folyamatok a gyáripari munkásság felhígulásának tendenciáit mutatják. Mindez azonban nem érinthette a munkásosztály törzsét képező ún. örökletes réteg meghatározó szerepét. A két világháború között a gyári munkásoknak mintegy 1/3-a munkásszármazású, második vagy harmadik generációs munkás. Míg az új, kevésbé szervezett munkásrétegek a kispolgári befolyás közvetítői is voltak, a munkásság zöme az ellenforradalom legvéresebb esztendeiben is megőrizte szervezeteit. A szakszervezetek létszáma — 100—150 ezer fő — magasabb volt, mint a háború előtt, s ha a proletárforradalom leverését követő elkeseredés és dezorganizáltság a forradalmi mozgalom tartósabb apályára vezetett is, a munkásosztály ellenségesen állt szemben a győzedelmeskedő ellenforradalommal, s bázist adott a legális munkásmozgalom, a szociáldemokrata párt működésének és az illegális kommunista mozgalomnak is. Kétségtelen azonban, hogy a szervezett, tudatos munkásrétegek befolyása a munkásosztály újabb rétegeire és a társadalom egészére — a kormánypolitika elszigetelő törekvései, valamint erőteljes ideológiai és politikai hatások következtében — csökkent. A 30-as évek végén a szélsőségesen felkorbácsolt soviniszta uszítás a tapasztalatlan, fiatal munkásrétegeknél a szélsőjobboldali, nyilas befolyásnak is teret nyitott.

A munkásosztály életviszonyai a két világháború között nem javultak. A kormányok politikai, a tőkések gazdasági indítékból felléptek a forradalmak vívmányai ellen. A Tanácsköztársaság törvényhozását hatályon kívül helyezték, a béremeléseket eltörölték. Ugyanakkor most már nemcsak falun, de a városokban is jelentős munkaerő-felesleg, munkanélküliség keletkezett. Egyes időszakokban — mint a 20-as évek elejének átállítási periódusában — több mint 100 ezer ipari munkás volt munka nélkül. A világgazdasági válság időszakában több mint 200 ezer fő — minden harmadik ipari munkás — elvesztette kenyerét, s éppen ez tette különösen katasztrofálissá a munkásosztály helyzetét. A munkanélküliség azonban

még a konjunktúra periódusában is tartott, 10% körül volt, vagyis az egész korszakra rányomta bélyegét. Ugyanakkor azonban a munkanélküli-segély ügye — holott ez a munkáskövetelések előterében állt — mind a kormányok, mind a munkaadók legmerevebb elzárkózásával találkozott, nem valósulhatott meg, és ez a munkásnyomor egyik fontos forrásává lett.

A létbizonytalanság és a munkanélküliség természetesen az egész munkásosztály reálkeresetét lényegesen csökkentette. A szakmunkások betanított, illetve női munkásokkal való kicserélése, valamint a mindig jelentős munkaerő-túlkínálat az első világháború előtti évekhez képest az egy munkásra eső reálkeresetet is kisebbítette. A munkásság csak lassan tudta kiheverni az infláció, a háború utáni nyomor időszakának súlyos helyzetét, mikor a reálbérek az 1913. évi szint mintegy 50%-ára estek vissza, de a bérek a prosperitás tetőpontján is a háború előtti szint 80—90%-a körül mozogtak. A válság körülményei ehhez mérten újabb 20—30%-os visszaesést idéztek elő, ami a 30-as évek végéig a válság előtti szint alatt (1938-ban heti 25 pengő körül) tartotta a béreket.

A gyáripar évi 1200 pengős rendkívül alacsony átlagos munkásfizetése mögött erős különbségek húzódtak meg. A munkások 25—30%-a az átlagosnál magasabb bért kapott. A vas- és fémiparban például átlagosan évi 1400, a gépiparban 1500, a nyomdaiparban pedig 2300 pengő körül mozgott a munkások fizetése. A gyári munkások közel 3/4-e viszont még az átlagos bért sem kapta. A mélypontot az építőanyag-, a textil- és a faipar túlnyomórészt tanulatlan vagy betanított munkásainak bérszintje jelentette. Ezekben az iparágakban az évi átlagos munkabér 900—950 pengő volt.

Míg tehát a jobban bérezett szakmákban az ipari szakmunkások biztonságosabb körülményeket, sőt több kereső esetén olykor a kispolgári életszint alsó határához közelítő feltételeket is kiharcolhattak — nem utolsósorban éppen szilárd szervezettségük, kiállásuk folytán —, addig a rosszul bérezett munkásrétegek helyzetét igen nagy nyomor jellemezte. A rosszul fizetett szakmák segéd- vagy betanított munkásai, főként ha a családfő (és nem csak a második kereső) került ki körükből, a létért való mindennapos elemi küzdelem keserveit szenvedték. A panaszos levelek, kérvények, az elviselhetetlen nyomor és kétségbeesés sok

ezer dokumentuma maradt fenn, s ezek félelmetes képet festenek a városi proletárnyomor mélységeiről.

Mindezek a körülmények meghatározták a munkások életszínvonalát. A budapesti munkások túlnyomó többsége, ha egyáltalán volt önálló lakása, szoba-konyhás lakásban lakott. A 20-as évek végén készült felmérés szerint a munkások 50%-ának lakásában még nem volt villany. A fiatal munkások nagy része ún. ágyrajáró volt; nagyon sokan részben volt hadifogolytáborokból kialakított nyomortanyákon, barakklakásokban húzódtak meg. A fő táplálék a kenyér, a burgonya és a szalonna volt, míg a húsfogyasztás a háború előttihez képest csökkent. A zöldség-, gyümölcs-, tejtermék- és cukorfogyasztás — bár a korszak egészében valamelyest növekedett — abszolút mennyiségében igen alacsony színvonalon állt. Az alkoholfogyasztás viszont nőtt; a bor mellett a nehezebb szeszes italok is tért hódítottak, a sörfogyasztás viszont a háborúig már nem emelkedett. Az idősebb munkások még pipáztak, de a többség már a cigaretta híve lett.

A munkásosztály életviszonyait nem csupán a tényleges kereset alacsony szintje, de a szociális törvényhozás kezdetlegessége is meghatározta. A rendkívül gyenge szolgáltatást nyújtó betegbiztosítás, amit a 20-as években államosítottak, a terhek egy részét magukra a munkásokra hárította. A 8 órás munkaidő — a munkásmozgalom évtizedes s a 20-as évek eleje óta úgyszólván valamennyi európai országban megvalósított — követeléséből Magyarországon csak 1935 után lett törvény. Végrehajtására azonban a háború kirobbanása következtében csak részben került sor. A munkaidő hossza az első világháború előtti évtizedekhez viszonyítva lényegesen csökkent ugyan, de még a 20-as években is 9—10 óra körül, a 30-as években 8,5—9 óra körül volt a napi átlagos munkaidő. A 30-as évek végén hozott újabb törvények — az ún. minimális bérek, a családi pótlék és a fizetéses szabadság bevezetése — a második világháború előtti helyzetet már kevéssé befolyásolhatták, mert nagyon sok korlátozással, szerény keretek között léptek életbe. Csak a Horthy-rendszer utolsó éveiben éreztették valamelyest hatásukat, de azt a háborús helyzet jórészt ellensúlyozta is. Mindenesetre jellemző, hogy a szociális törvényhozás csakis akkor lendült mozgásba, amikor a háborús előkészületekkel összefüggésben a szociális demagógia eszközeként és a munkásmozgalom ellen irányuló kormányintézkedések keretében alkalmazták.

3. A LAKOSSÁG ÉLETKÖRÜLMÉNYEINEK VÁLTOZÁSA

CSALÁDI VISZONYOK, EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTOTTSÁG

A tőkés fejlődés kibontakozása a 19. és 20. század fordulójára a magyar társadalom teljes átalakulását vonta maga után. A gyökeresen átcsoportosuló osztálystruktúra, az urbanizáció előrehaladása, a gazdaság fejlődésével együtt járó és a lakosság tömegeinek életkörülményeit átalakító civilizációs vívmányok, valamint a kultúra tömeges terjedése már az első világháború előtt is sok száz éves megrögzöttséget mozdított ki helyéről.

A modern tőkés átalakulás életkörülményeket, életszokásokat felforgató hatásai azonban a 19. század végi, 20. század eleji Magyarországon jelentős akadályokba ütköztek, s hatókörük leszűkült. Az új hatások áttörése csak lassúbb és korlátozottabb lehetett. A folyamat természetesen az első világháború után is tovább haladt, s a tőkés fejlődéssel járó civilizációs és kulturális hatások sokszor több évtizedes késéssel éppen akkor bontakoztak ki, jelentős társadalmi változásokat vonva maguk után.

Átalakulóban volt — mindezzel összefüggésben — a hagyományos család is. Csökkent a családokban a gyermekek száma. A két-három generáció együttélése egyetlen családi keretben bomlásban volt. A falusi életformából való kilépés nyomán lényeges családi szokások is megváltoztak. Szembetűnő például a házasodási életkor jelentős eltolódása. 1910-ben a férfiaknak még majdnem 44%-a 24. életévének betöltése előtt megnősült, a 40-es évek elejére, fokozatos, de gyors csökkenés után már csak közel 23%-a. (Ugyanakkor a 30. és 40. életévük között házasságot kötő férfiak aránya 13-ról 26%-ra ugrott.) A férjhezmenés korátlaga is változott. A háború előtt a nők 3/4-e 24. életéve előtt ment férjhez (39% 20. évük előtt), s negyedszázad leforgása után már csak közel 2/3-a (20. évük előtt 29%-a). Jelentősen meghosszabbodott tehát a házasság előtti felnőtt élet. Ugyanakkor a később létrejövő családok kereteinek korábbi stabilitása is lazult: az 1000 lakosra jutó válások száma a 20. század eleji állapothoz képest a 30-as évekre mintegy megkétszereződött (10 ezer lakosra 3–4, illetve 6—7 válás jutott).

Az életkörülmények változásai sorában — s ez természetszerűen a demográfiai jelenségekben is kifejezésre jutott — lényegesnek ítélhetjük, hogy a meghosszabbodott életkor egyben a lakosság jobb egészségi

állapotát, egészségügyi ellátottságát is jelentette. A 19. század 80-as éveitől már eltűntek a tömegpusztító járványok. A két világháború között rohamosan visszaszorultak a fertőző betegségek, s főleg kevésbé voltak halálos kimenetelűek. Az első világháború előtt a halálesetek 1/5-e még fertőző betegségek — főleg gümőkór — következménye volt. Negyedszázaddal később ez az arány már alig haladta meg a 13%-ot, jóllehet a proletár rétegek körében még mindig tetemes arányban szedte áldozatait. Azok a betegségek, amelyek aránya növekedett, többségükben az életkor meghosszabbodásával összefüggésben jelentkeztek nagyobb számban. A szív- és keringési rendszer betegségei következtében beálló halálesetek aránya a háború előtti 5%-ról 17%-ra ugrott, a daganatos betegségben elhunytak száma az összes haláleset 2%-áról 9%-ra emelkedett. Előbbi részben a modern kor jellegzetes betegségeként vált gyakori halálozási okká, utóbbi „terjedésében" nem kis szerepet játszott a pontosabb felismerés, a halál okának pontosabb orvosi megállapítása.

Az életviszonyok modernizálásához hozzájárult az orvosi kezelés, kórházi ápolás kiterjedése is. 1913-ban Magyarországon 100 ezer lakosra mindössze 31 orvos jutott, de mivel az orvosok 5/6-a az új országhatárok közötti területen lakott (a lakosságnak viszont csak 1/3-a), 1921-ben 100 ezer lakosra már 56 orvos jutott. Ez a szám a 30-as évek végére még megkétszereződött, s ezzel formailag európai színvonalra emelkedett. Némileg terjedt a modern társadalombiztosítás — 1927-ben jött létre az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) a régi Állami Munkásbiztosító Hivatalból —, s a biztosítottak száma az 1920. évi 0,5 millió főről a 30-as évek második felére 1 millióra emelkedett. A jelentősebb kórházépítési tevékenység nyomán több mint 100 új kórház épült, a kórházi ágyak száma megkétszereződött. A 20-as évek elejére évente mindössze 250—270 ezer beteg részesülhetett kórházi kezelésben, a 30-as évek végén 700—750 ezer beteg. Az előrehaladás a biztosítási-gyógykezelési szint továbbra is fennálló elmaradottsága ellenére is jelentős volt, s hozzájárult az életkörülmények általános modernizálódásához.

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az egészségügyi viszonyok általános mutatói mögött rendkívüli egyenlőtlenségek húzódtak meg. Az aránytalan elosztás miatt az orvosok több mint 1/3-a Budapesten élt, a vidéki orvosi ellátás igen alacsony szinten volt. A városok civilizációs és szociális fejlődésével egyre élesebb, kiáltóbb ellentmondásba

került a falu úgyszólván teljes megrekedése. Az európai szintű városi orvosi ellátottsággal szemben falura még alig jutott orvos, a tbc általános visszaszorulása ellenére a falun változatlanul pusztított a „morbus hungaricus". A biztosítottság és a kórházi kezelés falun majdnem ismeretlen maradt.

AZ ISKOLAI KÉPZÉS KERETEINEK KIBŐVÜLÉSE

A demográfiai-egészségügyi tényező mellett az életkörülmények átalakulásában hasonlóan nagy szerepet játszott az oktatási, kulturális, illetve technikai-ipari fejlődés is. Bár továbbra is igen lassan fejlődött, de mégis kitágult az oktatás hatóköre és ezáltal nőtt jelentősége a társadalom életében. A háború előtt a tömeges népoktatás bevezetése és elterjedése az analfabetizmus gyors visszaszorulásához vezetett, de a magasabb szintű oktatás csupán a legszűkebb elitképzés keretei között maradt. A két világháború között minőségi változás nem következett be, csupán az első évtizedeknél jóval lassúbb mennyiségi előrehaladás volt megfigyelhető.

A képzési keretek kibővülésére utal, hogy a két világháború között — az 1930/31. tanév adatai alapján — az alapszintű képzés 1,3 millió gyermekre terjedt ki, ami a tanköteles korosztályok 92%-át tette ki, szerény előrehaladást tükrözve a háború előtti szinthez képest. Ezzel együtt járt a viszonylag jelentékenyebb iskolaépítési tevékenység, ami a tanítási feltételeket lényegesen megjavította. Az egy tanteremre jutó tanulók száma 60-ról 40-re csökkent, s a több mint 26 ezres tanítói létszám az egy tanerőre jutó tanulói számot is 80-ról 47-re, sőt a második világháborúig 42-re szorította le.

Az elemi szintű képzés azonban továbbra is elsősorban a 4—6. osztály elvégzését jelentette; a 7. és 8. osztálynak megfelelő képzés már csak a tankötelesek kicsiny töredékére terjedt ki. Az 1937/38. iskolaévben például a 200 ezres létszámot is meghaladó első osztályok után a 2—6. osztályok összlétszáma — egyenes vonalú csökkenéssel — 185—130 ezer fő között mozgott, a 7. és a 8. osztálynak megfelelő szintű fokozatban azonban már mindössze 35 ezer körüli tanulói létszámot találhatunk.

A középiskolai képzés keretei jelentősebben bővültek. 1930-ban közel 85 ezer középiskolai tanuló volt az országban, ami a középiskolai korban levő lakosság több mint 10%-át tette ki a háború előtti 5%-os részesedéssel szemben. A 30-as évek végére azonban a középiskolai létszám 52 ezerre csökkent. A középiskolai képzés jellege nem változott meg. Továbbra is rendkívül szűk körű, jól ellátott, magas szintű elitképzés maradt.

A keresők között csökkent az írástudatlanság aránya. Leggyorsabban a mezőgazdaságban, ahol a világháború előtt még a keresők több mint 1/3-a analfabéta volt, 1930-ban viszont arányuk már csak 15%-ot tett ki. Az iparban mindössze 5%, a kereskedelemben 4%, a közlekedésben pedig 3% körül alakult arányuk, ami a háború előtti szint felét-egyharmadát érte el csupán.

Az előrehaladás ezzel nagyjából ki is merült. A középiskolai képzés alig változó keretei folytán ugyanis a középszintű képzettségű keresők köre lényegében nem szélesedett, 1930-ban is az összes kereső 2,7%-a végezte el a középiskola nyolc osztályát, illetve érettségizett. Arányuk akkor sem sokkal jelentősebb, ha figyelembe vesszük a megkezdett, de be nem fejezett középiskolai osztályok, a 4—6. középiskolai osztály elvégzését is (8,5%). Az összes középszintű szellemi tőkének valamelyest nagyobb hányada, 18%-a működött már az ipar és mezőgazdaság területén. A mezőgazdaság részesedése azonban nagyon csekély volt, hiszen középiskolai tanulmányokat az összes mezőgazdasági kereső 1%-a végzett csupán. Az iparban már 10% fölé emelkedett arányuk. Zömük azonban egyéb területeken helyezkedett el.

A két világháború között emelkedő egyetemi hallgatói létszám (1930-ban 7 ezer, 1938-ban 12 ezer fő) — jóval több mint kétszerese az első világháború előtti létszámnak — már valamelyest korszerűbb képzési struktúrával járult hozzá a gazdaság szakember-ellátásához. 1930-ban a hallgatóknak még mindig közel 40%-a teológus és jogász volt ugyan, de a 14% orvos és gyógyszerész mellett már 17% műszaki és közgazdasági tanulmányokat folytatott. A felső szintű szellemi tőkének már 13%-a az iparban és mezőgazdaságban dolgozott. Az összes kereső közül az egyetemi végzettséggel rendelkezők még 2%-ot sem tettek ki, és zömük közszolgálati területeken helyezkedett el (ott a keresők több mint 8%-át tették ki), de már nagyobb számmal megjelentek a közlekedés és a keres-

kedelem (a keresők 2,5—3,5%-a), a bányászat és ipar (a keresők 0,5—1%-a) területein, s feltűntek a mezőgazdaságban (a keresők 0,2%-a).

A munkaerő (elemi-, közép- és főiskolai) képzésére fordított összegek — az 1930. évi képzési költségek „újratermelési" értékén számítva — mintegy 2,9 milliárd pengőre tehetők. Az „emberi beruházások" mintegy 1/4-e a mezőgazdaságra, 1/7-e pedig az iparra jutott.

A két világháború között végbement lassú előrehaladás tulajdonképpen nem tartott lépést a kor növekvő képzési követelményeivel, csupán az első világháború előtti lemaradás egy részének utólagos pótlásához volt elegendő.

AZ ÉLETFORMA VÁLTOZÁSA

A technikai-ipari fejlődés követelményei részben az urbanizációs folyamathoz kapcsolódva éreztették hatásukat. Magyarországon a városok — különösen a vidéki városok — építészetileg, kommunális ellátottság (közművesítés stb.) szempontjából még közel álltak a falvakhoz. 1930-ban még Budapesten is 25 ezer házból 14 ezer volt földszintes és 11 ezer egyemeletes, s a városi lakások 19%-ában volt csak WC és fürdőszoba. Város és falu életformája mégis gyökeresen eltért egymástól; a városi lakosság körében jobban, a falvakban még alig volt érezhető a kor technikai fejlődéséből fakadó életforma-változás. Bár a közlekedés terén alig történt előrehaladás (és az autó meghonosodása csak rendkívül szűk réteget érintett, sőt a magas viteldíj miatt a fővárosi autóbusz-közlekedés is „úri" utazási forma maradt), meghonosodtak a technika új életformát alakító vívmányai. A 20-as években megjelent a rádió; 1925 végén mindössze 17 ezer darab rádiókészülék volt az országban, vagyis 10 ezer lakosra csupán 21 készülék jutott, 1938-ban azonban már 420 ezer rádiókészüléket hallgattak, vagyis 10 ezer lakosonként 462-t. A lakosságnak még így is csupán 1/4—1/5-e hallgathatott rádiót. Jóval szűkebb körben, a luxusigényt alig túlhaladva terjedt el a telefon. 1923-ban az országban összesen 55 ezer nyilvános és előfizetői telefonkészülék működött, 1938-ban már 126 ezer (ebből 114 ezer előfizetői). A lakosságnak még ekkor is csupán mintegy 5%-a használhatott tehát rendszeresen telefont.

A városiasodás és a civilizáció terjedésével összefüggésben számos új szokás meghonosodása is változtatott az életkörülményeken. Világszerte

ezekben az évtizedekben vált tömegjelenséggé a turisztika, a víkendezés, kirándulás; vált szokássá a nyári üdülés, a külföldi turistaút; terje t el és vált tömegessé a sportolás. Magyarország — európai mértékkel mérve — hátul kullogott ugyan, de mégsem maradt ki e világáramlatból.

Az első világháború előtt, az arisztokrácia és a vagyonos polgárság szűk körét leszámítva, a külföldi utazás teljesen szokatlan és rendkívüli esemény volt. (Igaz, hogy a Monarchia keretei között a külföld fogalma is mást jelentett.) A háború után világszerte meginduló idegenforgalom keretei között egyre több magyar keresett fel más — többségükben szomszédos — országokat. A 30-as években átlagosan 200 ezer körül volt az évente külföldre látogató turisták száma. Igaz, ezeknek csak mintegy fele utazott valóban turisztikai céllal (például Ausztriába, Olaszországba, Németországba), a többiek a szomszédos Csehszlovákiába, Romániába és Jugoszláviába inkább ott élő rokonaik meglátogatására mentek.

Terjedt a belföldi üdülés. 1911 és 1914 között a 20 milliós lakosságból évi átlagban csupán 100—150 ezer üdülő tartózkodott a különböző hazai gyógy- és üdülőhelyeken; a Balaton partján mindössze 20—30 ezer nyaraló keresett pihenést. A 20-as évek első felében az üdülők száma 50 ezer körül mozgott, s a Balaton látogatottsága nem haladta meg a 25—35 ezer nyaralót. A 30-as évek végén az üdülőkben 200 ezerre emelkedett az átlagos évi létszám, s ezeknek közel a fele a Balatonnál nyaralt.

A háború utáni évek 20—25 ezres víkendező forgalma (amiből 10—15 ezer látogató jutott a Balatonra) két évtized leforgása alatt 200 ezer főre emelkedett.

A hétvégi kirándulások — a hegyvidékeken 50 turistaház épült fel — szintén ekkor váltak szélesebb rétegekben kedveltté, csakúgy, mint a sportolás tömegekre kiterjedő más formái. 1918 előtt Magyarország területén nem egészen 700 sportlétesítmény volt. A sport rohamos terjedésére utal, hogy a sportpályák, uszodák, tornatermek és egyéb sportlétesítmények száma már a háborút követő első öt év alatt megkétszereződött. A második világháború előtt a sportlétesítmények száma a 6 ezret is meghaladta. (A sportuszodák 90%-a ekkor épült.) A gyarapodó sportegyesületek — a 30-as években már több mint 1300 egyesület működött — közel 3/4-e ugyancsak a két világháború között jött létre. A verseny-

szerűen sportolók száma is elérte a 120 ezer főt. A sportversenyek megtekintése pedig már százezres tömegeknek nyújtott hétvégi szórakozást.

A turizmus és a sport mellett az életforma-változás fontos elemeként terjedt el a tömegszórakozás új formája: a mozi.

Az életkörülményekben bekövetkezett változások — túlnyomóan világjelenségek magyarországi továbbgyűrűzéseként — a lakosság egészének helyzetét befolyásolták. A városiasodás előrehaladása, a villanyvilágítás terjedése, a demográfiai, egészségügyi változások, részben az új tömegkommunikációs eszközök terjedése úgyszólván az egész társadalom életformáját többé-kevésbé megváltoztatták. Ugyanakkor a felsorakoztatott tények azt is bizonyítják, hogy az életkörülmények átalakulásának számos tényezője s nem egy alapvető vonása továbbra is rendkívül szűk társadalmi rétegekre hatott, általános elterjedése előtt változatlanul akadályok álltak. Ugyanakkor amikor a technika új vívmányai vagy a meggyökeresedő új szokások és igények jelentős tömegek mindennapi életét változtatták meg: a vagyonos osztályok mellett erősen áthatották a társadalom középső rétegeit, az értelmiséget, a tisztviselőket, a városi kispolgárság, sőt a munkásság jobban kereső rétegeit, az egyes, részben tehetősebb, részben nagyvárosokhoz közel lakó paraszti rétegeket és csoportokat, úgyszólván érintetlenül hagytak hatalmas társadalmi rétegeket. A technika új vívmányai — a villanyvilágítástól a rádióig —, az életszokások — a nyaralás, turizmus stb. — hatalmas tömegek körében változatlanul ismeretlenek maradtak. A magyar társadalomnak legalább a fele, a proletártömegek, a parasztság jelentős rétegei továbbra is hagyományos módon élték életüket, egyáltalán nem élvezhették a gazdasági-társadalmi haladás új vívmányait. Széles néptömegek számára a létért való küzdelem, a megélhetés alapvető feltételeinek kiharcolása maradt változatlanul napirenden.

IX. FEJEZET

A POLITIKAI IDEOLÓGIA IRÁNYZATAI. SAJTÓ, KÖZOKTATÁS, TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET AZ ELLENFORRADALMI KORSZAKBAN

1. AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER POLITIKAI IDEOLÓGIÁJÁNAK ÁTALAKULÁSA ÉS ÚJ SZERKEZETE

A „KERESZTÉNY-NEMZETI" GONDOLAT FORMAVÁLTOZÁSAI

Az 1929—1933. évi világválság a polgári rend számára végzetesnek tűnő gazdasági és politikai következményeivel a társadalmi gondolkodásban is megkérdőjelezte azt a látszatstabilitást, amely a 20-as évek rövid konszolidációs szakaszát jellemezte.

Az ellenforradalmi rendszer uralkodó politikai ideológiája — a vezető vagy a vezetésre törő hatalmi elit különböző csoportjai által különbözőképpen értelmezett, de a 20-as években mégis valamiféle szintézisben megállapodott „keresztény-nemzeti" gondolat — a konszolidáció korszakába visszanyúló előzmények után, a gazdasági válság hatására bomlásnak indult. A bomlás fő iránya jobbfelé mutatott. Az autokratikus ellenforradalmi rendszer csak a politikai szélsőjobboldal felé volt bizonyos fokig nyitott; alapvetően ez jellemezte politikai ideológiáját is. A bomlás elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az ellenforradalmi gondolatrendszer — korábban már elemzett — különböző összetevői, belső irányzatai önállósodtak. Ezzel párhuzamosan, az új körülményekhez idomulva, többé-kevésbé át is alakultak, vagy az új körülmények módosították helyüket, súlyukat az uralkodó gondolatrendszer egészében. A szakadást és átalakulást új átrendeződések követték, de az ellenforradalmi ideológia — noha alapvonásait megőrizte — a maga sokrétűségében is szilárd jellegét, magabiztosságát többé már nem nyerte vissza.

SZÉLSŐJOBBOLDALI IDEOLÓGIÁK

Az új körülmények a „szegedi gondolat" reneszánszát, a fajvédő szélsőjobboldali áramlat nagy előretörését eredményezték. A „keresztény-nemzeti" eszmekör egy akut válsághelyzetben efelé tört öntörvényűen is. S ha 1919—1920 után részben a belső, részben a nemzetközi hatalmi viszonyok gátat vetettek is szabad érvényesülésének, s a 20-as évek végén úgy tűnt, hogy nem számottevő erőtényező, a szélsőjobboldali ideológia, részben a felszín alatt, őrizte erejét: a Gömbös-féle „frontáttörést" nem néhány válságos esztendő készítette elő. S a gátak most gyors ütemben omlottak le előtte. A fasizmus győzelme Németországban, előretörése Ausztriában és Európa-szerte; a társadalmi ellentétek, a szociális feszültségek kiéleződése a vezető körökben azokat a társadalmi erőket mozgósította, amelyek a „keresztény-nemzeti" gondolat legszélsőségesebb fasiszta változatait képviselték.

A szélsőjobboldali áramlat a 30-as években is elsősorban a „szegedi gondolat" ideológiai tartópilléreire épült, s nagyobbrészt azokat korszerűsítette. Különböző változataiban közös volt, hogy a Bethlen-féle konszolidációs rendszert lényegében fasiszta alapról bírálta. Közös volt harcos antiliberalizmusuk, demokrácia- és szocializmusellenességük. Közösen hirdették a hatalmát a társadalmi élet egészére — a gazdaság, a politika, a közélet, a kultúra területére — kiterjesztő állami totalitarizmus elvét s azt a gondolatot, hogy ezt az államot valamiféle többékevésbé aktív, fasizált „népi" tömegbázissal kell alátámasztani. Ennek megfelelően, közös volt bennük a törekvés arra, hogy a magyar nacionalizmus hagyományos államnacionalista formáját, ha nem is felváltsák, de kiegészítsék, és amennyire lehet, egybeötvözzék a nacionalizmusnak a fasiszta ideológiához jobban igazodó etnikai, faji változatával. Közös ideológiai elemük a fajelmélettel még erőteljesebben egybekapcsolt, harcos antiszemitizmus: az a most már a náci ideológia érveivel is alátámasztott torz elmélet, amely a zsidóságot az emberi élet ördögi oldalát megtestesítő fajjá mitizálta, noha Magyarországon e mítosz „profán" gazdasági háttere nyíltabban kiütközött. Közös volt a „keresztény" fogalomnak a még teljesebb eloldása a vallás és a hitélet szférájától: e fogalom a szélsőjobboldal számára még egyértelműbben a koherens formában semmiképpen ki nem fejthető magyar fajelmélet pótlására s belső ellentmondásainak elfedésére szolgált.

A közös ideológiai-politikai alapvonások mellett a szélsőjobboldali áramlat a 30-as években — egymástól gyakran nehezen szétválasztható, de határozottan elkülönülő — két fő irányzatra ágazott szét: egy „úri", a hagyományos konzervatív jobboldali politikához inkább igazodó fasiszta s egy radikális fasiszta irányzatra. Az „úri" fasizmust politikai vonatkozásban a Gömbös—Imrédy vonal képviselte, ideológiai téren pedig az a döntő többségében igen alacsony szellemi színvonalat képviselő publicista-politikus gárda, amelynek jellegzetes reprezentánsai Milotay István, Rajniss Ferenc, Oláh György voltak. Közös vonásuk, hogy — zavaros és tekervényes, de mindig jobbfelé tartó vargabetűk után — mindegyikük életpályája az Imrédy-féle mozgalomhoz s a fasiszta Németország szellemi és politikai kiszolgálásához vezetett. Hasonlóak jellemükben is: annak az irányzatnak, amelyet szolgáltak, csak cinikus kultúrlovagok lehettek a kifejezői.

A legönállóbb színt, a viszonylag legmagasabb szellemi színvonalat Milotay István képviselte közöttük. A 30-as években (miután az egykori fajvédő tábor nemcsak olyan főszereplője, mint Eckhardt Tibor, hanem a politikai ideológiaképzés szempontjából szintén jelentős Bajcsy-Zsilinszky Endre vagy Lendvai István is más irányba fordultak) Milotay a középosztály jobboldali érzelmű rétegeinek nagy hatású eszmei-politikai útmutatójává vált. Gyorsan túllépett a konzervatív színezetét még őrző, mondhatni: prefasiszta antiliberalizmus álláspontján, felfogásának eredendően fasisztoid vonásai az új viszonyok között élesebb kontúrokat kaptak, s új elemekkel is kiegészültek. A Bethlen által elsikkasztott „megújulás", az „új időkhöz alkalmazkodó népi politika" szolgálata a 30-as évek elején Gömböshöz közelítette. 1934 nyarától az Új Magyarság szerkesztője, a gömbösi reformtábor szélsőjobbszárnyának, majd — ha formálisan nem is, de ténylegesen — Imrédy mozgalmának ideológusa és propagandistája lett. Cikkeiben egy olyan „korlátlan egyeduralmi rendszer" mellett tett hitet, melyet az úri-középosztályi „elit" vezet, de egyúttal szélesebb „népi" — elsősorban paraszti — bázisra támaszkodik: a „korszellem" által vezérelt diktatúra feltétele „a szervezett tömegerő, tömeghit és tömegodaadás". A „tömegerő", amelyre Milotay gondolt, nem extrémista tömegmozgalom, hanem a gazdasági-politikai őrségváltást végrehajtó dzsentroid középosztály inkább passzív, mint aktív támasza. Az így értelmezett középosztályi—paraszti „szövetség"

eszmei megalapozására — jellemző módon — a 20-as évek eleji Szekfű—Mályusz vitához, Mályusz eltorzított Kossuth-ábrázolásához nyúlt vissza, mint a hanyatló „kis-úri" osztály és a parasztság szövetségének történeti előképéhez. Ennek az elgondolásnak felelt meg fajelmélete is: annak a jobboldali körökben népszerű teóriának a felhasználása, amely a magyar fajelméletet a magyarság kettős, török és ugor eredetére igyekezett építeni. Eszerint a nemesség a török, a parasztság az ugor ág leszármazottja, s az egészséges nemzeti élet a kettő örökös kölcsönhatását feltételezi, a nagyszerű faji tulajdonságokkal rendelkező, de a történeti változásoknak és a vérkeveredéseknek jobban kiszolgáltatott török ág megerősítését, felfrissítését a passzív, de ősibb ugor faji medencéből. Amint látható, a történeti érvelést Magyarországon még a fasiszta ideológia sem kerülhette meg: retrográd mítoszait is „történetiesítenie" kellett. Az önálló magyar fajelmélet kialakításának nehézségeit — elsősorban azt a körülményt, hogy a soknemzetiségű régi Magyarország visszaállítására irányuló vágyakat nem lehetett egy nyersen egyértelmű magyar Herrenvolk-eszmével alátámasztani — Milotay a „jó" és „rossz" vérkeveredés elméletével igyekezett áthidalni. Ez az elmélet természetesen nemcsak a zsidó faj „kiiktatását", nemcsak a régi rossz nemzetiségi politika megjavítását ígérte, hanem alapul szolgálhatott az önálló magyar fajelmélet másik nagy nehézségének: az egyeduralomra törő német és a magyar fajelmélet közötti ellentmondás feloldásához is. Az olasz—német fasizmushoz egyébként Milotay szerint — és ez nagyon jellemző — a modern európaisággal való kapcsolat fenntartása érdekében is idomulni kell, mert az európai gondolatot már nem a dekadens nyugati demokráciák, hanem a fasizmusok képviselik.

Rajniss Ferenc, Oláh György és mások nem sok új vonást tettek hozzá ehhez a politikai eszmekörhöz. Szerepük csupán azért figyelemre méltó, mert ők a szélsőjobboldaliság szociális oldalát hangsúlyozták erőteljesebben. Rajniss szociálpolitikusként indult, a Gömbös-korszaktól kezdve az Új Magyarság főmunkatársa, később az ismét ellenzékbe szorult szélsőjobboldal egyik fasisztoid pártalakulásának, a Nemzeti Frontnak egyik vezetője. Ennek kudarca után ő is Imrédyhez zárkózik fel; a második világháború alatt — már mint a német fasizmus „beépített" embere— a Magyar Futár című képes tömeghetilap szerkesztője lesz: az ő nevéhez fűződik a német fasizmus által kidolgozott modern fasiszta háborús

tömegpropaganda meghonosítása. Oláh György, az agrár szegénység problémáinak egykor érzékeny kutatója, a dzsentroid szélsőjobboldal „szociális lelkiismeretét" volt hivatva radikálisabb és színvonalasabb demagógiával megnyugtatni; Egyedül Vagyunk című folyóirata ezért válhat majd népszerűvé a középosztály igényesebb csoportjai körében is, ugyancsak a második világháború éveiben. Ez a szerep tette őt és lapját alkalmassá arra is, hogy egy időben mintegy összekötő kapocs legyen Imrédy irányzata és a népi mozgalom jobbszárnya között.

A szélsőjobboldal másik, élesen „ellenzéki" ága a fasiszta radikalizmus volt, melyet a politikai életben előbb Böszörmény „kaszáskeresztes" mozgalma, később — átmenetileg nagy tömegbefolyással — Szálasi mozgalma képviselt. Jóllehet ez az irányzat — a közvetítő láncszemek ellenére — elkülönült a szélsőjobboldal fentebb jellemzett áramlatától, a két irányzatban fellelhetők a munkamegosztás elemei is.

A nyilas-fasiszta áramlat részben ugyancsak a „szegedi gondolatból" merítette ideológiai alapeszméit — vezető gárdájának dzsentroid beállítottságú többsége mindvégig ezen az alapon állt —, de jellegében túl is mutatott e gondolatkörön: barbár és vészterhes ideológiáját más források is táplálták. A korai magyar „nemzetiszocialista" kísérletek nyíltan vallott nézeteikben a német náci párt még ellenzéki programját másolták önállótlanul, s egészítették ki a magyar fajvédők követeléseivel. De Böszörmény „kaszáskeresztes" mozgalma, e tipikusan retrográd válságmozgalom, mást is felszínre hozott. Jelezte, hogy a „hárommillió koldus" (sőt: a városi szegényeket is beleszámítva: négymillió koldus) országa szegényeiben, a hivatalos nemzetből még mindig kirekesztett szegényparasztságban, munkásokban, de a fölemelkedni vágyó félproletár-kispolgári rétegekben is hatalmas szociális feszítőerők halmozódtak fel, amelyek visszaszorítottan, s egy jelentős, de szűkülő szervezett munkásrétegen kívül, megfosztva a szabad érvényesülés lehetőségétől, a fasiszta extrémizmus medrébe terelődhetnek. S valóban: a rendszer szélsőjobboldali irányú fellazulása ezeket a mélybe fojtott erőket részben fel is szabadította.

Maga Szálasi Ferenc nem tekinthető a fasiszta radikalizmus ideológusának. Kifejtett nézeteiben a fasiszta gondolati elemek erős konzervativizmussal keveredtek. Erre mutat a csupán korlátozott iparral, főleg élelmiszeriparral rendelkező, agrárius hagyományokat őrző „parasztállam"

eszméje, melyben a paraszt, a munkás, a polgár és a katona „egyenrangú értéktényezők", s amelyet a vezér által irányított értelmiség vezet. Hungarizmuselmélete nem más, mint a magyar sovinizmusnak a fasiszta „népközösségi" elv egyes vonásaival kiegészített változata. A szociális egyensúlyról, az „én" és a „mi" elvének harmóniájáról vallott nézetei, szemléletének „valláserkölcsi" elemei kereszténységszocialista hatásokra utalnak. A hatalomhoz vezető legális út gondolatának tisztelete, a „legfőbb hadúr", a „fölöttes" iránti engedelmesség hirdetése, parancsra váró és parancsot osztó beállítottsága a hagyományos militarista szellem és a fasiszta magatartás keveréke. Később, a háború éveiben Szálasi végletesebben rugaszkodott el a magyar hagyományos szélsőjobboldali gondolatkörtől; figyelmét akkor már szinte kizárólag élettér- és fajelmélete (középpontjában a magyarság vezető szerepével a délkelet-európai „élettérben") s a hatalomátvétel után megteremtendő „hungarista birodalom" retrográd utópiájának a terve, e terv mániákusan aprólékos „kidolgozása" kötötte le. Reakciós terveinek gondolati alapszövete — ha racionálisan többé-kevésbé megfogható gondolatokról egyáltalán beszélhetünk — teljesen fasiszta jellegű volt: a „hungarista eszme" által irányított „közösség", egy „idilli" bürokratikus-militarista falanszter vágy- és lázálma, melyben a rendet és a harmóniát a vezér és megbízottai a szervezéstechnika nyers eszközeivel biztosítják.

A szociális gondolat hangsúlyozása, a szociális demagógia radikális formáinak a középpontba állítása azonban mindvégig távol állt Szálasitól. S bár egyre zavarosabban megfogalmazott társadalmi nézetei módot nyújtottak különböző, köztük radikális értelmezésekre is, Szálasi elsősorban módszerbeli értelemben tekinthető a fasiszta extrémizmus képviselőjének. Ő ugyanis egy szempontból volt valóban „radikális": a hatalom megszerzésére irányuló szívós és hajthatatlan törekvésében. Ez késztette őt kapcsolatteremtésre minden elérhető társadalmi tényezővel és erővel, köztük a „néppel", sőt: a magyar szélsőjobboldalon mindaddig egyedülálló módon, a munkássággal is. Így vált Szálasi egy olyan párt vezérévé, amely széles fasiszta tömegmozgalom keretéül is szolgálhatott.

E tömegmozgalom „radikális" ideológiáját egy kiterjedt — társadalmi jelentőségét és szerepét tekintve gyakran lebecsült — gondolati anyag szolgáltatta. Ez a gondolati anyag a modern társadalmak öntudatlan

„kisemberének" és elmaradott proletártömegeinek köznapi tudatában, egy többnyire ellentmondásos motívumokból álló, heterogén, erősen emocionális töltésű társadalomkép retrográd vagy retrográd útra terelhető elemeként mindenütt föllelhető. Egy elmaradott, a polgári fejlődés késői és torzult útját járó országban, mint a korabeli Magyarországon, ezek a „populáris" retrográd eszmetöredékek részben konzervatív beidegzettségekből, részben tévútra — főleg az antiszemitizmus útjára — terelt ösztönös antikapitalizmusból, ürellenességből, a megnyilvánulni csupán torzult formában képes szociális elégedetlenségből, a parttalan osztálygyűlölet érzelmi erőiből táplálkoztak.

Ennek a többnyire felszín alatti áramlatnak, melyet az antidemokratikus viszonyok, majd az ellenforradalmi diktatórikus rendszer áttörhetetlen zárógátjai duzzasztottak, megvoltak az élharcos csoportjai is: 1918 előtt belőlük kerültek ki a klerikális-nacionalista legényegyletek aktivistái; működésük látható formát is öltött a fehérterror lumpenproletár vagy primitív plebejus elemeket is tömörítő különítményeiben; mint aktivisták ott voltak a „keresztényszocialista" és egyéb ellenforradalmi álmunkásszervezetek bölcsőjénél, hogy a 30-as évek elején kaszáskeresztes szervezőkként, majd később nyilas „mozgalmistákként" tűnjenek elő. Az irányzatnak, amelynek pretoriánus gárdáját alkották, nem volt feltétlenül szüksége olyan emberekre, akik a retrográd „populáris" eszmehalmazt összefüggő ideológiává építik. Ezen a szinten az ideológia funkcióját a nyilas heccsajtó, a röpcédula- és a primitív röpirat-irodalom szólamai látták el.

Mindez nem jelenti azt, hogy a fasiszta radikalizmusnak ne lettek volna hazai ideológusai. Közéjük sorolható Málnási Ödön történész, aki a 30-as évek közepén még a baloldallal állt kapcsolatban, de 1937-ben Szálasi mozgalmához csatlakozott; vagy Kassai Ferenc, Kassák Lajos egykori Munka körének renegátja. Ideológiai működésük lényege: napirenden tartani a nacionalizmusnak azt a válfaját, amely nemcsak a kispolgári rétegek, hanem az elmaradott plebejus-munkásrétegek társadalomképéhez és törekvéseihez is képes idomulni. A kispolgári rétegek számára, amelyek viszonylag tűrhető társadalmi presztízzsel rendelkeztek, a nacionalizmus hagyományosabb formái is alkalmasak voltak arra, hogy betöltsék ideológiai hivatásukat: a gyorsabb társadalmi felemelkedés igéretét. A szélesebb plebejus munkásrétegek kétpólusú, ösztönösen

osztályharcos társadalomképéhez azonban a nacionalizmusnak csak az a szélsőséges faji változata férkőzhetett hozzá, amely a társadalmat, a történelmet ugyancsak bipolárisan, a saját etnikum és valamely ellenségesnek minősített etnikum harcában ábrázolta. Málnási Ödön élesen antiklerikális, s az urak és a szegények ellentétét előtérbe helyező írásaiban a magyar történelem fő mozgatóerejét az osztályharccal egybeötvözött s ilyenformán annak helyébe állított fajok harcában jelölte meg. Kassai Ferenc törekvése arra irányult, hogy a nyilas pártot, egy valamiféle „nacionálbolsevizmushoz" hasonló ideológia jegyében, „igazi munkáspártnak", a szegények pártjának tüntesse fel. Ennek a szélsőséges, szociális töltésű faji nacionalizmusnak volt egy másik funkciója is: arra is hivatott volt, hogy kompenzálja a munkásság alsó rétegei, általában a szegény néprétegek hallatlanul alacsony, szinte a semmivel egyenlő társadalmi presztízsét, hogy a „magyarsághoz" való tartozás eszméjével kárpótolja a hivatalos társadalomból kirekesztett rétegeket. A fasiszta nacionalizmusnak ez a szerepe különösképpen előtérbe került a 30-as évek végétől megindúló hadikonjunktúra és a háború éveiben, amikor a szociális feszültségek valamelyest enyhültek, s a szegény néposztályok szélesebb rétegei indultak meg a szociológiai értelemben vett „integrálódás" útján a mindaddig erősen kasztszerű fölépítésű magyar társadalomban. A korszak — utóhatásaiban jelentős — tragikus ellentmondása, hogy a feudális formákat, az úr—szolga viszony tudati maradványait őrző társadalmi hierarchia bizonyos fokú felbomlása, a magyar társadalom ilyen értelmű modernizálódása nagyobb részben nem a demokratikus vagy szocialista irányzatok, hanem a fasizmus közvetítésével vette kezdetét.

ANTILIBERÁLIS ÚJKONZERVATIVIZMUS

A 30-as években a keresztény-nemzeti gondolat keretén belül a nagy hatású szélsőjobboldali, fasiszta áramlat mellett, előtérbe léptek annak az antiliberális-újkonzervativizmusnak a különböző korszerűsített változatai is, amelynek törekvéseit a bethleni rendszer formálisan programmá emelte, a valóságban azonban csak részben építette be saját rendszerébe, részben elejtette, s a nagybirtok és a nagytőke újításoktól elzárkózó, autokratikus konzervativizmusával cserélte fel. A 30-as évek újkonzervativizmusa elsősorban az akkor már más úton járó Szekfű „Három nem-

zedék"-éhez nyúlt vissza, mint az eszmekör magyar változatának „klaszszikussá" vált összefoglalásához. Szekfű műve az ellenforradalom táborában csak később ért el igazán egyetemes hatást. De korábbi kisebb s későbbi nagyobb hatását egyaránt annak köszönhette, hogy végleges formáját egy olyan, a forradalmakat közvetlenül követő időben nyerte el, amikor az ellenforradalmi rendszer fő támaszait alkotó — politikai öntudatukat elsősorban a régi nemesi osztályok hagyományaiból merítő — társadalmi rétegek, sokrétűségük ellenére is, még differenciálatlan képletet alkottak, s nem rendelkeztek korszerű, összefüggő ideológiával. Maga Szekfű — s ezt művének egész belső gondolati szövete bizonyítja — elsősorban a középosztály új ideológiai tudatát kívánta megalapozni. Az ókonzervatív—liberális oldalról erősen szorgalmazott Tisza István-kultusszal szemben kialakított Széchenyi-kép, az antiliberális és antipolitikus reformkonzervativizmus mögött a gazdasági és szellemi „lejtőre" jutott középosztály „egészségessé tételének", egy új magyar „tiers état"-vá emelésének a vágyképe húzódott meg. A szekfűi újkonzervativizmus központjában is a középosztály-probléma állt tehát, e probléma olyan megoldási útja, amely a fajvédőknél jobban alkalmazkodott a hagyományos uralkodó körök, elsősorban az arisztokrata nagybirtokosság érdekeihez.

A 30-as évek magyar újkonzervativizmusának előterében is a régi agrárius eredetű — főleg német hatásokra utaló — koncepció állt: a „társadalom" megszervezése egy olyan örök, organikus, „természettől való", társadalmi—szellemi—erkölcsi egységgé mitizált nemzet keretében, amelynek az államiság csupán burka, külsődleges politikai formája. Ennek a gondolatnak a 30-as évekbeli változataiként jelentek meg a — legtöbbször Széchenyire hivatkozó — „nemzetpolitika", „társadalompolitika" fogalmai mint egy autokratikus-etatista „szociális" reformpolitika kifejezései. „A családon és a hivatásközösségeken keresztül és ezek révén jut el az eltársadalmasuló egyén éppen a legmagasabb rendű társadalmi életformához, az államiság politikai formájában élő társadalomhoz, a nemzethez"[66] — írta 1936-ban az államigazgatási szociálpolitikus gárda fiatalabb nemzedékének egyik képviselője, Kovrig Béla, a Társadalompolitika című lap szerkesztője, aki később — jellemző

[66] Kovrig Béla, Szociálpolitika. Bp. 1936. 47.

módon — Teleki Pál „nemzetnevelői tanításait" gyűjtötte össze „Magyar politikai gondolatok" címen, a Teleki—Széchenyi párhuzamot állítva írásának középpontjába. Kovrig szavai egy további fontos vonatkozásra is utalnak. Az újkonzervatív elmélet már a századfordulótól kezdve arra irányult, hogy a modern osztálytagozódások és osztályellentétek által „szétszaggatott" társadalomkép helyébe a társadalom horizontális, szakmai-foglalkozási megoszlását állítsa. Érthető tehát, hogy hazai késői változataiban erőteljesen vonzódott e gondolatkör újabb és „fejlettebb" formáihoz: Othmar Spann prefasiszta „univerzalizmusához", amely a különböző társadalmi osztályokat egy csupán rendileg tagolt „társadalmi egységben" akarta feloldani, valamint a különböző fasisztoid vagy kifejezetten fasiszta korporációs elméletekhez; ezeket többé-kevésbé be is építette eszmerendszerébe. Az újkonzervativizmus — ugyancsak eredeti intencióit követve tovább — szoros kapcsolatba került a politikai katolicizmus újabb irányzataival is, az újkatolicizmusnak azzal a jobbszárnyával, amely előbb részben a Korunk Szava, később az Új Kor című folyóirat körül tömörült, s legismertebb képviselői Balla Borisz, Kállay Miklós, Mihelics Vid voltak. Művi úton „feloldva" a keresztény univerzalitás és a nacionalizmus közötti ellentmondást — „a kereszténység szelleme... nem adja fel a nemzetet, nem lazítja, nem tompítja a nacionalizmust, hanem éppen ellenkezőleg, annak erkölcsi jogosítványát állítja ki"[67] —, ez az irányzat a pápai szociális enciklikák gondolatait „korszerűsítette", és Schuschnigg Ausztriáját, még inkább Salazar Portugáliáját ünnepelte saját eszméi megvalósulásaként. Mihelics Vid, miután „Az olasz munkaalkotmány" című, 1927. évi tanulmányában a fasiszta korporációs elméletet igyekezett egybekapcsolni a keresztény „hivatásrendiséggel", 1939-ben az „új" Portugáliáról írt könyvet, s ebben Salazar rendszerét mint a szociális rend új, igazságos formáját, az egyén és a közösség viszonyának ideális megvalósulását üdvözölte.

Az újkonzervativizmus — már 1920-i szekfűi változatában is — egy fontos elemet fejlesztett vissza, hagyott el régi eszmerendszeréből: a populáris tendenciát, a népnek — parasztoknak, munkásoknak — a konzervatív paternalizmust a modernebb tömegmanipuláció eszközeivel egyesíteni kívánó szervezését, retrográd irányú mozgósítását. Ezek a

[67] Mihelics Vid, A Beveridge-terv. Bp. 1943. 4.

módszerek a 30-as évekre — a bal-, illetve pillanatnyilag inkább a szélsőjobboldali tömegmozgalmak árnyékában — végképp elavultak és bebizonyították hatástalanságukat: az újkonzervativizmus a „művelt elit" eszmeköre maradt, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ne igyekezett volna szélesebb befolyásra szert tenni; számos társadalmi szervezet, hivatásrendi szervezkedés, katolikus ifjúsági mozgalom kapcsolódott hozzá.

Ennek az irányzatnak a súlyát és jelentőségét a 30-as években s a 40-es évek legelején — elit mivolta ellenére — helytelen volna lebecsülni. Egyrészt azért, mert hordozója — az arisztokrácia egy része mellett — a „keresztény-nemzeti" eszmekör alapján álló középosztály azon műveltebb, igényesebb, a nemzetközi kérdésekben szélesebb körűen tájékozódó, szakképzett — államigazgatási, jogász, szociálpolitikus, statisztikus stb. — rétege volt, mely távol tartotta magát a műveletlen, a szerinte nyers és turbulens tömegekkel is együtt haladó szélsőjobboldaltól, s melyet azzal szemben az arisztokrácia és a nagytőke is kész volt támogatni. Ennek a rétegnek jellegzetes ideológusa a régi generációhoz tartozó, de az átlagosnál nagyobb és őszintébb szociális érzékről tanúskodó Weis István, aki az újkonzervatív jobboldaliságot szinte „tiszta" formában képviselte. A nemzeti érdekek képviselete szerinte nem a napi politikában fejeződik ki: „Ezek a részletek... kevésbé kötik le az embert, mint ahogy engem pl. személyileg az sem érdekel, hogy ez vagy az az úr képviseli-e ezt vagy azt a területet és ki ennek vagy annak a törvényhatóságnak a főispánja? A lényeg az, hogy nagy nemzeti érdekek mértékével mérve, jól teljesítse hivatását."[68] A nemzetpolitikai program megalkotásánál szükségesnek tartja az összeolvadást, a szélsőségek minden irányban való mellőzését, de ez szerinte nem merülhet ki abban, hogy a változtatni akarókat lázadóknak minősítsék. A cél: az egészséges társadalom; az út: a „szentistváni" gondolat egyesítése a „reformátori tervvel". Fel kell frissíteni az elhomályosodott államtudatot; a területi revíziót komoly eszközökkel, nem „szegénylegénykedő hazafisággal", hanem világpolitikai tájékozódással, a határon túli magyarsággal való kapcsolatok ápolásával kell elősegíteni. Gazdasági téren lefaragni a mammutbirtokokat, komoly telepítésbe fogni, kihasználni az ország agrárjellegében rejlő

[68] Weis István, Hova? A magyar jövő útja. H. é. n. 8.

lehetőségeket, „szolíd" antiszemita alapon korlátozni és megrendszabályozni a tőkét, a közvetítő kereskedelmet és a hiteléletet, nagyszabású szociálpolitikai reformokat valósítani meg stb. Figyelemre méltó, hogy Weis István már 1931-ben részletes leírását és — az 1933-i Szekfűével sok helyütt szinte pontról pontra egyező — éles újkonzervatív kritikáját adta a bethleni rendszer által kitermelt, pontosabban: fenntartott és újratermelt „hazug társadalomnak", annak a mentalitásnak, amelyet egy-két évvel később Németh László és Szekfű Gyula neobarokknak nevezett.

De fontos ez az irányzat azért is, mert a Gömbös-időszak után lényegében ez vált hivatalos kormányideológiává s a kormányprogramok „eszmei" alapjává. Különösen a Teleki-kormány által meghirdetett gazdasági, közigazgatási, szociál- és kultúrpolitikai „reformtörekvések" viselték magukon az antiliberális újkonzervativizmus jegyeit. Teleki, aki saját maga s kor- és eszmetársai szerint nem volt politikus hajlamú, akit a tragikus sorsú előd, Teleki László mellett oly szívesen hasonlítottak Széchenyihez, aki „korszerű keresztény szemléletet", „nemzetnevelést", „a nemzet szolgálatába állított tudományt" — geopolitikát, szociálpolitikát, táj- és népkutatást — szorgalmazott, akinek lételeme volt a társadalmi szervezkedés pártolása, s a liberalizmussal szemben egy „tradíciókon nyugvó kollektivizmust", a „nemzetért" folytatott puritán munka étoszát hirdette, nézeteivel és egész egyéniségével az újkonzervativizmus egyik típusát személyesítette meg.

„A konzervatív elv nem az engedmények kicsikartatása lehet, hanem az események kiformálása és a bajok megelőzése"[69] — hirdette az újkonzervativizmus. Sajátos paradoxon azonban: ez a valamikor a demokratikus és szocialista előretörés feltartóztatására alakult offenzív áramlat a 30-as években elsősorban a nagy szélsőjobboldali offenzívának köszönhette megerősödését. Ideológiája végül is abban a defenzív gyakorlati politikában realizálódott, amelyet már a kortársak is a „kifogni a szelet a szélsőjobboldal vitorláiból" kifejezéssel jellemeztek.

A háború évei azután meghozták az irányzat felbomlását: híveit kisebb részben szélsőjobboldali, nagyobb részben konzervatív-nacionalista irányban polarizálták. A 30-as évek magyar újkonzervativizmusá-

[69] Uo.

nak különböző árnyalatai, a bennük ható konzervatív eszmei elemek súlya miatt, s nem utolsósorban a magyar nemzeti önállóságot fenyegető német veszély hatására, többségükben nem járták végig a totális fasizmusba való átmenetnek azt az útját, amit például a német újkonzervatívoknál egy valamivel korábbi időszakban tipikusnak tekinthetünk.

AUTOKRATIKUS KONZERVATIVIZMUS

A szélsőjobboldali áramlatok térnyerése, az ellenforradalmi ideológia „fellazulása", a „keresztény-nemzeti" gondolat keretén belül annak a liberális vonásokkal is párosult, arisztokrata és nagypolgári bázisú autokratikus konzervativizmusnak a helyét, súlyát, arculatát is módosította, amely főleg a bethleni rendszer utolsó, stabilizációs szakaszában nyomult előtérbe.

Ez az irányzat a 30-as években jelentősen visszaszorult: nemcsak a szélsőjobboldali áramlatok fordultak élesen szembe vele, hanem az antiliberális újkonzervatívok jobboldalisága is elvált tőle, jóllehet személyileg és eszmeileg nem szakított meg vele minden kapcsolatot. Megváltozott az ellenforradalmi ideológiai-politikai irányzatok spektrumában elfoglalt helye is. Noha autokratikus jellegét, revíziós nacionalizmusát, antidemokratikus és mereven antiszociális alapvonásait megőrizte, németellenessége s fellépése a hazai szélsőjobboldali áramlatok diktatúrás törekvései ellen, pozitívabb vonásokat rajzolt arculatára. Szövetségeseinek — előbb az ún. alkotmányvédő front, később az ún. szellemi honvédelem keretében vele együttműködő irányzatoknak — reá gyakorolt hatása, a nemzetközi befolyások, majd a háború utolsó éveiben az a törekvése, hogy a rendszert, amelyet képviselt, elfogadhatóvá tegye egy demokratikus Európa számára is, megerősítették liberális vonásait.

Mindezen pozitívumok viszonylagosságát is hangsúlyoznunk kell. Nem feledhető, hogy ennek a konzervativizmusnak nagy része volt abban, hogy még a 20-as években elzárult a kibontakozás lehetősége a demokratikus és szocialista irányzatok előtt, hogy ez a konzervativizmus vetett elsősorban gátat a kiutat kereső törekvéseknek. Így járult hozzá ahhoz a vészterhes folyamathoz, hogy a társadalom égető problémáira a szélsőjobboldali irányzatok kínálhattak „megoldást". Ez a konzervativizmus természetesen a 30-as és 40-es években is csak egyes reprezen-

tánsaiban tudta meghaladni saját felfogását; németellenessége és antifasizmusa szinte elszakíthatatlanul fonódott egybe „birodalmi" nacionalizmusával, az ellenforradalmi rendszert védő és átmentő külpolitikai koncepciójával és megátalkodott antiszociális beállítottságával.

Az irányzat egyik ideológiai, még inkább publicisztikai szempontból számottevő képviselője Pethő Sándor, a Magyarság, majd a Magyar Nemzet szerkesztője és vezető publicistája volt. Nézeteinek alakulásában nemcsak a liberális elemekkel telítődő konzervativizmus helyzetének változásait kísérhetjük nyomon, hanem a legitimizmus jellegének és szerepének a módosulását is. A legitimizmus már a 20-as években sem csak a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus magas klérus restaurációra törekvő csoportjainak a politikai ideológiáját fejezte ki; a nagypolgári liberalizmus konzervatív mezben jelentkező formája is volt. A 30-as években, a Magyarság, majd a Magyar Nemzet publicisztikájában jelentkező „legitimizmus" azonban már teljesen elveszítette restauratív jellegét és többé-kevésbé nyíltan nagypolgári liberalizmussá alakult, természetesen megőrizve annak az ellenforradalmi rendszernek a sajátosságait, amelyből kisarjadt.

Pethő Sándor erről a talajról folytatott éles harcot a német fasiszta veszély és a hazai szélsőjobboldal ellen. Már az 1935-ös „reformkorszakot" is egyértelműen a fasizmus előkészítő szakaszának tekintette. Többé-kevésbé találóan mutatott rá a gömbösi tervek térhódításának hátterére: „A diktatúra előtt azért simább az út, mint volt bármikor, mert saját fajtánkbeli emberek képviselik, akik egyszerre jelentek meg a színpadon, a szélső nacionalizmus koturnusában és a szociális irányzat népszínműkellékeivel és csak kevesen látják, hogy a Gyöngyösbokréta színdús virágai között a diktatúra és a Führerprinzip kakukktojásait rejtegetik."[70] Az írók Új Szellemi Frontját — lényegében joggal — a magyar írástudók árulásának minősíti. Hatalmas, barokkos stílusú ékesszólással támadt a „germán szellem" előtt hajbókolókra, „az utánzás démonára". Egyik fontos érve az volt, hogy a parancsuralmi Magyarország nem revízióképes. Széchenyi és Kossuth végletes kultusza helyébe egy Deák-kultuszt igyekezett állítani. Elismerte, hogy Deák Ferenc alakja eddig nem tudta igazában felgyújtani a magyarság képzeletét, de a mai korban — sze-

[70] Pethő Sándor, A magunk útján. H. é. n. 13.

rinte — mind világosabb: Deák „tősgyökerességében, józanságában, jellemerejében, totális jogérzékében és erkölcsiségében... a nemzet legigazibb, legaktuálisabb és legfölfrissítőbb"[71] példaképe. Publicisztikájának érveit azonban — paradox módon — túlnyomórészt ő is a németellenes oldalon reneszánszát élő Timon—Beöthy-féle közjogi historizálás fegyvertárából merítette, s ezeket elegyítette legitimista gondolatokkal. Eszerint az alkotmányos rendszer és a nemzeti önkormányzat a legsajátabb magyar eszmetulajdon: „Miért lett volna ez az ősi alkotmány fölösleges, megunt és groteszk nyűg számunkra, holott eddig a szentistváni rendszertől fogva az aranybullán, az ősiségen, a szentkorona 'közjogi mítoszán', Werbőczyn, a pragmatica sanctión keresztül az 1848-as és 1867-es reformokig, a nemzeti önkormányzat, az arra rendelt szervek igénybevételével, mindig az acélrugany végtelen szilárdságával és hajlékonyságával tudott alkalmazkodni benne a korszellem szükségleteihez és igényeihez?"[72] Máskor Mátyás birodalmát vagy Rákóczi Ferencet állította történelmi példaképnek. Sőt, Werbőczyt is fölmentette a puszta retrográdság vádja alól: igaz, ő egyoldalúan képviselte a magyar szellemet, de hagyatékának „szociális hézagát" helyrehozta 1848—1849; ezzel a magyar szentkorona-gondolat elnyerte „teljes harmóniáját".

A gondolatkör azt a határt is jelzi, ameddig ez a valóban harcos — s a 30-as évek végétől komoly bátorságot igénylő — antifasizmus és függetlenségi eszme eljuthatott. A főleg taktikai szempontokból közjogi-historizáló formába öltöztetett konzerváló erők hangsúlyozása a szociális kérdések iránti érzéketlenséggel párosult; az antiszemitizmus mint „pángermán dugáru" elutasítása megfért a polgárságtól elválasztott „degenerált", értsd: radikális zsidó értelmiség elítélésével; a németellenesség egy angolszász orientációjú — német- és szlávellenes — magyar Dunavölgyi birodalom vágyképével kapcsolódott össze: „Merjük állítani, hogy se a hitleri germanizmus, se a bolseviki pánszlávizmus nem versenyezhetnének ma egymással a Duna-medence uralmáért, ha a magyar függetlenségi politika kibontja a maga óriási, virtuális hatalmának szárnyait és arra vállalkozik, hogy a Dunaterületet megszervezi pángermán és pánszláv betörések ellen a nyugati hatalmak természetes segédlete mel-

[71] Uo. 93.
[72] Uo. 19—20.

lett."[73] Ezt a perspektívát — teszi hozzá Pethő — csak az a németbarát politika teheti tönkre, amely a függetlenségi gondolat régi és elavult értelmezésén alapszik.

A jelentős egyéniségek soha nem szoríthatók egy meghatározott irányzat keretébe: szellemi útjuk nagy ívet ír le, sok áramlattal érintkezik, tartalmában sokszínű, sokoldalú. Ilyen egyéniség volt Szekfű Gyula is, akinek 1919 utáni pályája — mint láttuk — a „Három nemzedék" középosztályi újkonzervatív antiliberalizmusától indult el. Szekfű a bethleni konszolidáció korai szakaszában szembefordult az ő középosztályi gondolatát lejáratő, e réteg legsilányabb elemeit egybegyűjtő fajvédő ideológiával; a 20-as évek második felében annak a bethleni ellenforradalmi konzervativizmusnak a reprezentatív ideológusává lett, amely — elsősorban a Magyar Szemle körül tömörülve — nemcsak a radikális baloldal és a fajvédők ellen, hanem az új jelenségként feltűnő, részben jobboldali radikális, részben baloldali indíttatású „harmadikutas" értelmiségi irányzatok ellen is éles harcot folytatott. E küzdelmet az új törekvések jellegzetes módszereinek (szociográfia, falukutatás) megszelídített formában való átvételével s a konzervatív eszmekörbe való beépítésével párosította.

A gazdasági válsággal és a Gömbös-kormánnyal új korszak vette kezdetét. S ahogy Szekfű a „Három nemzedék"-ben az aktualitások iránti hajlékony frisseséggel vonta meg az előző korszak mérlegét, úgy tette meg most ugyanezt a bethleni konszolidációs rendszerre vonatkozóan. Az alapműhöz kapcsolt, 1933 vége felé készült, „... és ami utána következik" című függelék kérdésfeltevése: túlhaladta-e, megoldotta-e a bethleni rendszer a dualizmus korának bírált fogyatékosságait? A kérdésre Szekfű határozott nemmel válaszolt: a kurzus és a konszolidációs rezsim nem tudta végrehajtani az újkonzervatív reformprogramot. A nemzeti megújulás a Trianon utáni dzsentroid középosztály kezén ismét politikai formalizmussá, önző rétegcélok ideológiai takarójává vált; az 1848-as, illetve 1867-es jelszavakkal folytatott politika helyett most a nemzeti megújhodás jelszavai váltak külsőséges, üres formákká, neobarokk dzsentriskedéssé. A korszak „a Széchenyi-féle reformkonzervativizmusból a reform szót kiejtette szótárából, s mivel az, amit a neo-

[73] Uo. 132.

barokk mindenképpen konzerválni akart, a harmadik nemzedék beteg öröksége volt, innen az a krízises helyzet, melyben a neobarokk minden jóakarata ellenére van társadalmi és állami életünk".[74]

Ez a krízis Szekfű számára lényegében változatlanul a középosztály válságát jelenti. A szociális kérdések helye Szekfű művében még mindig szerényebb, mint a korszak legkülönbözőbb árnyalatú publicisztikájában. Fejtegetésében a magyar élet antinómiái gyanánt jelzett öt kérdés közül csak egy, a földkérdés tekinthető a széles néprétegeket is érintő szociális problémának. Három — a felekezeti kérdés, a zsidókérdés, a nemzedéki ellentét — lényegében a középosztály helyzetével függ össze. A tanulmányban élesebb kontúrokban tárul elénk Szekfű központi törekvése, s e törekvés nagy belső ellentmondása is: egy politikailag és morálisan magasrendű, képzettségével és kultúrájával a feladataihoz nőtt polgári középosztály megteremtése — ugyanabból a középosztályból (legfeljebb annak újabb generációjából), amely ezt a képletet mindeddig nem tudta kitermelni önmagából.

Szekfű bírálata — a baloldali radikalizmus éles elítélését természetesen fönntartva — még erőteljesebben a fajvédő szélsőjobboldal ellen fordul, s ezzel eszmekörének határai szabadabbá válnak a korábban fő ellenségnek nyilvánított liberalizmus felé. A neobarokk „urizálást" bíráló érvek még csak részben haladják meg az újkonzervatív álláspontot: a talmi, elüresedett, partikuláris rétegérdekek álcájává vált neobarokk szellemet a valódi barokk főúri alakjainak igazi úriságával állítja szembe, noha egy igazi barokkreneszánszt persze már elképzelhetetlennek tart. De az elemzés több ponton túllép az újkonzervatív eszmekörön. A liberalizmus felé tett lépésnek tekinthető a kritikai szellem mint igény hangsúlyozása, még inkább a választójog kiterjesztésének — „nemzetnevelési" szempontból kiemelt — gondolata, s éles szembefordulása az esetleges diktatúrás törekvésekkel.

Az engedmények azonban nemcsak a liberalizmus, hanem a korábban mereven elutasított, bontakozó népi eszmekör irányában is megfigyelhetők: a 30-as évek első felében Szekfű a nélkülözhetetlen „gyökeres reformok" hordozói közé a nagy jövőt ígérő népi tábor művelt és igényes képviselőit is kész volna bevonni. Ez fejeződik ki a népkultúráról vallott

[74] Szekfű Gyula, Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1934. 415.

felfogásának módosulásában (bár a kultúra teremtőjének továbbra is a „magas értelmiséget" tekinti, a népkultúra befogadását nem tekinti értékcsökkenésnek, s a célt a magaskultúra és a népkultúra szintézisében jelöli meg). Ez nyer kifejezést abban is, hogy egy pillanatra maga is úgy látja, mintha reformeszméi a későbbi nagy ellenfél és vitapartner, Németh László felfogásával haladnának egy úton. Ebben a „félreértésben", mely jellegzetes tünete a Gömbös-féle „reformkorszak" politikai-szellemi megélénkülésének, egy rövid ideig Németh László is osztozik.

A népiekkel való találkozás azonban nem következett be. Ellenkezőleg: Szekfű csakhamar újra a megerősödött népi mozgalom harcos ellenfelévé vált, és az is maradt. Ebben sok tényező játszott szerepet. Szekfű elutasította a népi mozgalmat, mert — részben jogosan — a fajelmélettel is érintkező áramlatot látott benne. Elutasította — minden fent jelzett engedménye ellenére — a népkultúra népies felfogását. Ragaszkodott a hivatásos értelmiség társadalmi elkülönüléséhez, s vajmi kevés lelkesedést mutatott az értelmiség népi „felfrissítésének" tervei iránt; ez a polgári-értelmiségi középosztály felhígulását, színvonalvesztését eredményezné: „Az én polgári észjárásom a magyarországi fejlődés újabb megtörésétől tart, ha a nép széles rétegét emelkedésében nem várja készen egy széles befogadóképességű magyar polgári osztály."[75] Végül, de nem utolsósorban — s ez egyszerre lehetett konzervatív és liberális beállítottság következménye — hiányzott belőle a nép gondjaival szolidáris szociális szemlélet. Ez nem azt jelenti, hogy nem látta a szociális problémákat: mind erőteljesebben hangoztatta, hogy ha a szegény milliók rövidesen nem jutnak hozzá az őket megillető jogokhoz és lehetőségekhez, szinte bizonyos a katasztrófa a magyarság számára. Ez a megközelítés azonban azt is felfedi, hogy a szociális problematikában Szekfű elsősorban a társadalmi-politikai élet stabilitását veszélyeztető, bal- vagy szélsőjobboldali irányú bomlasztó tényezőt látott.

Mindez eldöntötte, hogy a Gömbös-féle „reformkorszaknak" a fasizálás programjába való átváltásakor Szekfű a „reformnemzedékkel" szemben felvonuló nagybirtokos—nagytőkés vezetésű, németellenes „alkotmányvédő" táborhoz csatlakozott. Ideológiai-publicisztikai, sőt szak-

[75] Szekfű Gyula, Magyar középosztály? *Korunk Szava*, 1933. február 1.

tudományi tevékenységében is mind jobban előtérbe került a német fasiszta befolyás elleni harc. A nácizmus és a szélsőjobboldal ellen egyrészt katolikus oldalról veszi fel a küzdelmet. S bár gondolatai több ponton érintkeznek az újkatolikus jobbszárny nézeteivel, e nézetek — így a keresztény természetjog fogalmából levezetett politikai gondolatok — mögött nem nehéz felismerni egy másfajta szemléletet: a polgári szabadságjogok védelmének s egy meglehetősen homályos keresztény demokrácia társadalmi ideáljának a körvonalait.

A német fasiszta befolyás elleni harc másik eszköztára nála is a „szentistváni" nemzetállam-felfogáshoz kapcsolódó gondolatkör; ennek alapján fordul szembe az etnocentrikus nemzetfelfogással, s a politikai nemzetfogalom álláspontjáról száll szembe a fasiszta nacionalizmussal, egyúttal védi a soknemzetiségű történeti Magyarország létjogosultságát, érvel a magyarság különleges államalkotó képessége, Duna-völgyi vezető szerepe mellett: „. . . elárulnók múltunkat, eladnók rossz kufárokként jövőnket, ha lemondanánk arról a történeti magyar államfogalomról, mely békén, védőleg fogott össze egy évezreden át a magyarral együtt annyi más nem magyar nemzetiséget! A népiség-fogalom mint államalkotó és határozó tényező alkalmatlan e térségeken, földrajzi, gazdasági, kulturális tények százai és ezrei mondanak neki ellent."[76]

Szekfű továbbra is elfogadja a „nemzetkarakter" fogalmát. Prohászka Lajos „Vándor és bujdosó" című esszéjét bírálva, Prohászkára hárítja át azt a vádat, amelyet a népiek, Bajcsy-Zsilinszky és Szabó Dezső ellene hangoztattak folytonosan, hogy ti. ő volt a német befolyás egyik szálláscsinálója: Prohászka „bujdosója" nem más, mint a német „vándor" fenyegetésétől félő, de e német mintaképet elérni hiába vágyó, alsóbbrendűvé degradált magyar típus. Ez a némettel szemben alábecsült nemzeti jellemkép — írja Szekfű — lényegében a dzsentroid középosztály ismert hibáiból alakítja ki a magyar nemzetkaraktert: „E sorok írója maga is részt vett — Széchenyi István felfogását követve — azon nemesi, középosztályi árnyoldalak ismertté tételében, melyeket most Prohászka mint általános magyar tulajdonságokat metafizikába szublimál, de nem felejtette el soha a tényleges történet.

[76] Szekfű Gyula, Állam és nemzet. Bp. 1942. 210.

helyzetet, mely szerint ezek az árnyoldalak a XIX. század nemesi társadalmának s az azt utánzó mai 'uri' társaságnak árnyoldalai, s így nem bővíthetők ki — korokon és osztálykülönbségeken átgázolva — egyetemes magyar vonásokká".[77] S Szekfű a magyar egységes nemzetkarakter kimunkálását — 1933-i gondolatait követve — a magas- és népkultúra szintézisétől várja, egy, a szaktudományos értelmiség által megalkotandó, a népi mozgalom hasonló törekvéseitől eltérő jellegű „magyarságtudomány" segítségével.

Szekfű a „Valahol utat vesztettünk" 1943—1944-i cikksorozatában tér meg a liberalizmus táborába. Gondolatrendszerében Széchenyi és a barokk eszményképét ekkor már a centralisták váltják fel; őket kiemelve, módja nyílik továbbra is elhatárolni magát attól a Kossuthtól, akit régebben a középosztály baloldali és szélsőjobboldali „eltévelyedéseiért" egyaránt felelőssé tett, s akit most már a megyékhez való ragaszkodása és túl mérsékelt reformprogramja miatt marasztal el. De liberális fordulata ellenére megkerüli azt is, hogy visszavonja a „Három nemzedék"-et: új rokonszenve csak az 1848 előtti „ideális alapokon" álló liberalizmusra vonatkozik. Végkövetkeztetése: „A múlt századi liberalizmus, mely nem tudta sem 1914-et, sem az azóta elkövetett szörnyűségeket megakadályozni, nem támasztható fel többé, mert már régen elvesztette nagy emberi és erkölcsi értékeit. Nekünk csak arra kell vigyáznunk, hogy ezeket az értékeket, melyek közösek minden tisztultabb szellemi iránnyal, tehát az emberi és szabadságjogokat s az emberszeretetet kiragadjuk ebből a veszni induló világból s megkíséreljük az ő segítségükkel új alapok lerakását."[78]

Ezzel a szellemi poggyásszal jut el Szekfű a németellenes nemzeti frontig. S talán nem tévedünk, ha azt mondjuk: ez a köznapi liberalizmuson inneni, de egyben azon túli eszme, párosulva azzal a számára keserű tapasztalattal, hogy a hagyományos magyar középosztályból, e középosztály értékes kisebbsége ellenére, nem faragható egészséges polgári középosztály, nyitja meg az utat Szekfű előtt a haladó erőkkel való szövetség felé.

[77] Uo. 258.

[78] Szekfű Gyula, Forradalom után. Bp. 1947. 40.

2. AZ ELLENZÉK POLITIKAI-IDEOLÓGIAI IRÁNYZATAINAK ÁTALAKULÁSA

Mélyreható átalakuláson mentek keresztül az ellenforradalmi rendszer tényleges ellenzékét alkotó áramlatok is. A Horthy-rendszer ezek mozgásterét még legstabilabb időszakában is teljesen szűkre szabta; a 30-as években nemcsak a jobbra tolódó államhatalommal kellett szembenézniük, hanem egy mind erőteljesebb szélsőjobboldali társadalmi nyomással s egy befolyásos „ellenzéki" fasiszta mozgalommal is. Ebben a helyzetben az ellenzéki irányzatok és mozgalmak tovább veszítettek súlyukból, erejükből.

Nem arról van szó, mintha a fennálló rendszerrel szembeni ellenzékiség bázisa szünt volna meg, vagy zsugorodott volna jelentéktelenné. Ellenkezőleg, ez — a gazdasági válság által megrendített és lassan megnyugvó talajon — csak növekedett. Az igazi ellenzék hangját azonban még az eddiginél is jobban elfojtották. S ami még veszedelmesebb: maga az ellenzékiség fogalma vált széles körökben tisztázatlanná, zavarossá. A mélyben feszülő sokféle — retrográd és haladó célzatú — ellenzékiség, összekavarodva, nemegyszer egymásba folyva, veszélyes hajlandóságot mutatott arra, hogy torz, egészségtelen utakra, retrográd áramlatok medrébe terelődjék.

LIBERALIZMUS, DEMOKRÁCIA, POLGÁRI RADIKALIZMUS

Magyarországon a már 1919-ben és 1919 után halálos sebeket kapott liberális demokratikus irányzatok, s a polgári radikalizmus is mind szűkebb térre szorultak. Persze: liberalizmus, polgári demokrácia és polgári radikalizmus egymástól messze eső fogalmak maradtak, bárhogy igyekezett is az uralkodó „keresztény-nemzeti" ideológia, s még inkább a fasiszta „ellenzék" egybemosni őket. Láttuk, hogy ezek az irányzatok hogyan alakultak át, s befolyásuk hogyan tört meg 1919-ben és 1919 után; a 30-as években csak még súlyosabb visszaesést és bomlást állapíthatunk meg.

A polgári liberális-demokratikus irányzatok a 30-as években Európaszerte két új nagy probléma elé kerültek. Az egyik a kapitalista gazdasági rendszer válsága, a másik a mind jobban terjedő fasizmus kihívása.

Válaszuk a fasizmusra a „totalitarizmus" általános kritikája, fasizmus és bolsevizmus azonosítása volt. Ez a koncepció, melyet csak a fasiszta veszély további növekedése s főleg a háború szorított háttérbe, mind a fasizmusban, mind a szovjet rendszerben a modern antidemokratikus uralmi formák típusait látta, melyek széles néprétegek demagóg mozgósítására, irracionális tömegerők felhasználására épültek. Mindez — mondták — összefügg a kapitalista gazdaság válságával, szociális feszültségeket élező, „rossz" működésével. Erre viszont válaszuk elsősorban a hagyományos — egyébként már az első világháború óta erősen megtépázott — liberális gazdaságpolitikai nézetek feladása volt, az állami beavatkozás útjának-módjának keresése és ezáltal a kapitalizmus új egyensúlyi helyzetének biztosítása.

Magyarországon természetesen a nyugati liberális-demokratikus irányzatok ideológiai útkeresésének hatásait csak igen korlátozott mértékben figyelhetjük meg. A totalitarizmus-elméletek - kommunizmus és fasizmus azonosítása — persze termékeny talajra találtak a liberálisok, sőt a polgári radikálisok között is. Ami azonban ezen túlmenően a polgári gondolat megújítására irányult, még polgári körökben sem lelt kedvező fogadtatásra. A gazdaságilag visszamaradott, feudális maradványokkal terhelt, erősen paraszti országban az állami beavatkozás gondolata elsősorban az antiliberális ellenforradalmi rendszer törekvéseihez kapcsolódott, kiterjesztését régebben is, most pedig még erősebben a fasiszta szélsőjobboldali erők szorgalmazták. Ilyen körülmények között a liberalizmus felfrissülésének, megújulásának jelei nem mutatkoztak. Ellenkezőleg, politikai és eszmei befolyását tekintve az irányzat egyaránt tovább hanyatlott. A régi liberális-demokrata ellenzékiséget a 30-as években szinte kizárólag a defenzívába szorított, de azért némi társadalmi bázissal — a városi, elsősorban zsidó közép- és kispolgárok, kereskedők, gazdasági alkalmazottak és értelmiségiek támogatásával — rendelkező Rassay-féle párt képviselte. Többé-kevésbé átfogó demokratikus programról Rassaynál s a többi kisebb liberális csoportnál (így a régi Vázsonyi-párt maradványainál) sem beszélhetünk. Politikai eszméik „radikalizmusa" az ellenforradalmi rendszer részleges liberális reformjáig, a törvényesség, az állampolgári egyenlőség védelméig s az antiszemitizmus elutasításáig terjedt. Azonban mint az „alkotmányvédő front", majd a „szellemi honvédelem" egyik, nem túl jelentős osztaga, védekezésbe szorítottan is

98. Gomboez Zoltán

99. Szekfű Gyula

100. Horváth János

101. Molnár Erik

102. Bálint György

103. Révai József

104. Kassák Lajos

105. Lukács György

106. A Történelem és osztálytudat 1923-as, német kiadásának címlapja

107. József Attila

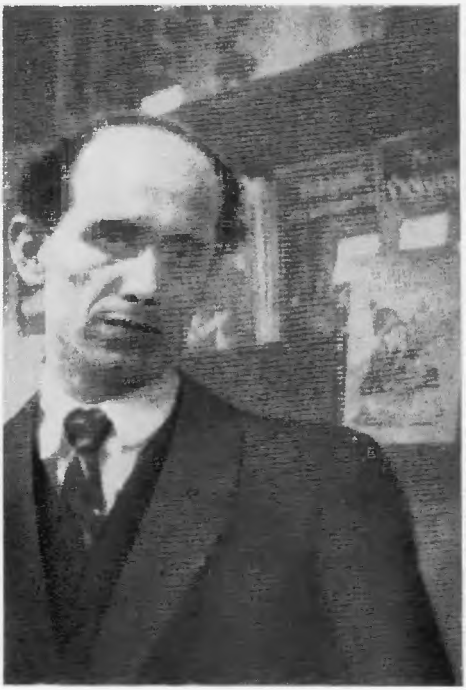

108. Derkovits Gyula

109. A KMP lapjai a 30-as években

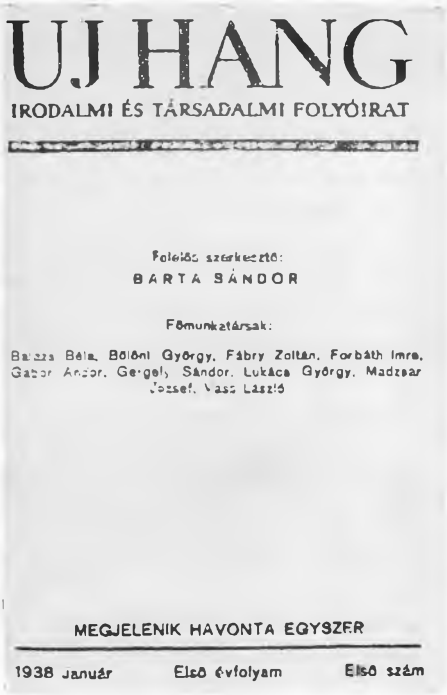

ÚJ HANG

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI FOLYÓIRAT

Felelős szerkesztő:
BARTA SÁNDOR

Főmunkatársak:

Balázs Béla, Bölöni György, Fábry Zoltán, Forbáth Imre, Gábor Andor, Gergely Sándor, Lukács György, Madzsar József, Vass László

MEGJELENIK HAVONTA EGYSZER

1938 Január Első évfolyam Első szám

DOLGOZÓK LAPJA

KOMMUNISTÁK MAGYARORSZÁGI PÁRTJA
A KOMMUNISTA INTERNACIONÁLE SZEKCIÓJA
KÖZPONTI LAPJA

ÉVFOLYAM 9. SZÁM

A „Dolgozók Lapja" irányelvei és feladatai.

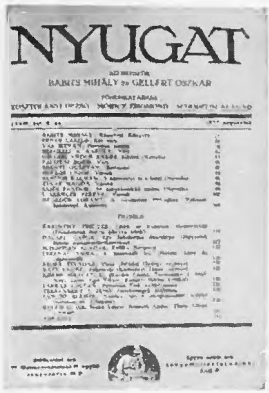
NYUGAT

BABITS MIHÁLY és GELLÉRT OSZKÁR

KORUNK

GAÁL GÁBOR

1935

TIZEDIK ÉVFOLYAM

TÁRSADALMI SZEMLE

MAGYAR JÓZSEF DR. és SÁNDOR PÁL DR.

Tartalom:

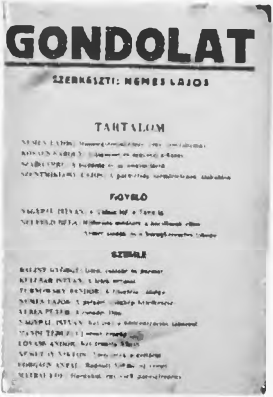
GONDOLAT

SZERKESZTI: NEMES LAJOS

TARTALOM

FOLYÓ

SZEMLE

HID

MAGYAR FIATALOK LAPJA

SZALMALÁNG LESZ EZ IS?

MÁRCIUSI SZÁM JELENT

éles harcot folytatott a német fasiszta behatolás és a hazai szélsőjobboldal ellen, s bizonyos közvetítő szerepet is játszott a vezető körök angolszász orientációjú csoportjai és a szociáldemokrácia jobbszárnya között. Politikai jelentőségét erősen növelte a sajtóra gyakorolt befolyása, ami mögött a nagytőke egy részének támogatása húzódott meg. Lapjai, elsősorban az Esti Kurir — jóllehet nemegyszer egyoldalú „urbánus" színezettel — a demokratikus követeléseknek s a harcos antifasizmusnak is fórumot biztosítottak.

A háború éveiben, az erősödő német nyomás és fasizálódás körülményei között a polgári liberalizmus befolyása tovább csökkent. Politikai súlya, potenciális ereje azonban — összefüggésben az uralkodó körök külpolitikai terveivel — növekedett; ez a folyamat a háború 1943-i fordulata után meg is gyorsult. De Rassay és köre mindvégig elutasította a harcos antifasiszta erőkkel való szövetséget. A zsidóság jogfosztása maradék társadalmi bázisától is elszakította. A liberális-demokrata gondolat akkor már egyébként is újabb irányzatok, főleg a kisgazdamozgalom felé orientálódott.

A 30-as években tovább folytatódott a szellemi-politikai szempontból egykor oly jelentős polgári radikalizmus visszaszorulása és bomlása. Mint láttuk, már 1919 óta nem volt aktív politikai tényező. Legjobb erői emigrációba kényszerültek; idehaza nemhogy pártalakításra, de még egy olyan egyesület megteremtésére sem volt lehetőségük, mint az egykori Társadalomtudományi Társaság. Sajtóorgánumaik (1924 és 1939 között a Századunk című folyóirat s mellette a radikalizmushoz közel álló Világ, majd a Magyar Hírlap) csak szűk körökhöz jutottak el, s folyamatos megjelenésük sem volt mindig biztosított.

A polgári radikalizmus korszakunkban igyekezett tovább őrizni a régi racionalista és pozitivista szemléleten nyugvó demokratikus eszményeket. De az új körülmények hatására még szűkebb térre szorult, inkább elzárt és magába zárkózó szélesebb értelmiségi baráti kört, mint politikai mozgalmat jelentett. A csoport maga sem volt egységes: a régi radikális gondolat „ortodox" védői (Braun Róbert és mások) mellett Csécsy Imre és köre némileg más felfogást vallott, vonzódott a népi mozgalomhoz, s a 30-as évek végéig annak balszárnyával kapcsolatban is állt. Vámbéry Rusztem, a mozgalom legpolitikusabb vezetője a „középet" képviselte.

Az irányzat szemléletét erőteljesen befolyásolták az emigrációba került régi radikális gárda nagy alakjai. A polgári radikális csoportok körében az emigrációban is fokozódott a differenciálódás és a bomlás folyamata: a 30-as években teljessé vált földrajzi és politikai szétszéledésük. A két fő megosztó tényező a Horthy-rendszerhez és a kommunista mozgalomhoz való viszony volt. A 20-as évek végén sokan hazatértek (például Hock János, Hatvany Lajos), s ez bomlasztotta az emigráció sorait. Emellett egyfelől Károlyi Mihály és Bölöni György, másfelől Jászi Oszkár és Szende Pál között tovább éleződött a nézeteltérés a Szovjetunióhoz és a kommunistákhoz fűződő viszony kérdésében. Az ellentét a 30-as évek elején nyílt szakítássá fajult, Jászi, Vámbéry, Kernstok Károly és mások a nyilvánosság előtt jelentették be: Károlyi — a kommunistákhoz közeledve — letért az októberi program alapjáról, s ezért nem tekintik többé vezéreiknek. Károlyi szenvedélyesen szakított egykori híveivel. Megvallotta: nem hisz többé a „demokrácia" gazdasági erejében és a reakcióval szembeni hatékonyságában. Károlyi lényegében a nyugat-európai baloldali értelmiség útját járta: a válság és a fasizmus térhódításának hatására erősen közeledett a Szovjetunióhoz; a koncepciós perek és az 1939. évi szovjet—német megnemtámadási szerződés után viszont csalódottan távolodott el a kommunista mozgalomtól, hogy később újra, tartósabb kapcsolatra lépjen vele. Bizalmatlan volt a népi mozgalommal és Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben is.

A régi „nagy" gárdából ezzel szemben Szende Pál a centrista szociáldemokrata Világosság-csoporthoz csatlakozott. Más következtetésekre jutott a hazaiakra nagy hatást gyakorló Jászi Oszkár. Felfogásának két sarkpontja volt. Egyfelől az a nézet, hogy számottevő citoyen-polgárság hiányában Magyarországon a radikális demokrácia bázisa csak a parasztság lehet. Másfelől: elutasító álláspontja mind a szociáldemokráciával (főleg annak magyarországi, a horthyzmussal is egyezkedő osztagával), mind a Szovjetunióval és a kommunista mozgalommal szemben. Mindennek következtében Jászi a munkásmozgalmat egyre jobban szem elől veszítette. A 30-as évek végére lényegében a „harmadik út" álláspontjához jutott el; így érthető, hogy nagy reményeket fűzött a népi mozgalomhoz.

Az emigrációból érkező különböző hatásoknak kétségtelenül volt pozitívuma. Az időnként elfajuló népi—urbánus vitában a Századunk mindig

tárgyilagos, emelkedett hangnemben vett részt; részrehajlás nélkül értékelte a különböző kiútkereső törekvéseket (nemcsak a népi írók írásainak legtöbbjét üdvözölte, hanem komoly előrelépésnek tekintette Szekfű Gyula bírálatát is a magyar középosztályról); színvonalas tájékoztatást nyújtott az európai szellemi-politikai jelenségekről; mélyrehatóan igyekezett elemezni a fő veszély, a fasizmus természetét; ha kellett, élesen bírálta a hozzá közel állók — így például az öreg Ignotus vagy Hatvany — liberális állásfoglalásait. De az egymásnak ellentmondó hatások abban nem segítettek, hogy a radikálisok egységes és hatékony koncepciót dolgozhassanak ki. Objektivitásukat más irányzatok kevéssé értékelték. A 30-as évek végén a vezetők közül többen (Vámbéry és mások) emigráltak, soraik tovább ritkultak. Az addig irányukban jóindulatúan semleges, részben a radikálisok között nevelkedett vagy azoktól (pl. a falukutatás terén) sok ösztönzést kapó népi balszárny is elfordult tőlük. A magára maradt Csécsy 1938 decemberében keserűen írta Jászinak: a Századunkat támogató népi írók a lapot „bár óvatosan, finoman és kedvesen, cserbenhagyták".[79] A fiatal értelmiség köréből sem kaptak utánpótlást: a számba jövő fiatalok vagy a szocialista baloldal felé, vagy az újabb, inkább nacionalista „harmadikutas" áramlatok felé orientálódtak.

ÚJ ELLENZÉKI IRÁNYZATOK. A KISGAZDAMOZGALOM

A 30-as években — a régi liberális, demokrata és radikális irányzatok visszaszorulásával párhuzamosan — új ellenzéki mozgalmak léptek színre. Közös jellemzőjük, hogy az egyre jobb felé tolódó ellenforradalmi rendszer körülményei között jöttek létre. Ezzel függ össze, hogy a szociális problémák felé fordulva, demokratizálódásuk során is megmaradtak nemzeti-nacionalista alapon. Közös volt bennük az is, hogy mindegyikük elsősorban a parasztságot tekintette társadalmi bázisának.

A korszak legjelentősebb új politikai irányzata a kisgazdapárti szervezkedés volt. Az Egységes Párttól — de a baloldali ellenzéktől is — független szervezkedés eredetileg, a gazdasági válság jelentkezésekor arra irányult, hogy felbontsa azt a módos, birtokos parasztság érdekeit sem-

[79] Csécsy Imre levele Jászi Oszkárhoz, 1938. december. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Csécsy-hagyaték.

mibe vevő szövetséget, amelyet e paraszti rétegek képviselői a 20-as évek elején kötöttek az uralkodó osztályokkal; azt célozta, hogy újra az 1919 utáni időszakhoz hasonló politikai súlyt szerezzen a módos és középparasztságnak.

Az önálló pártszervezkedést kezdeményező paraszti szárny (Nagy Ferenc, Tildy Zoltán, Szabó Pál és mások), mely maga is egy radikálisabb tiszántúli és egy mérsékeltebb dunántúli csoportra oszlott, az ellenforradalmi rendszert, a birtokos parasztság érdekeinek megfelelően, politikailag liberálisabb, társadalmilag demokratikusabb irányba akarta terelni: „...valahogy nem egészen jól vannak a mai állapotok és szükség van olyan rendszerváltozásra, vagy átalakulásra, amely több demokráciát tartalmaz és amely a kormányban is erőteljesebben domborítja ki az ország agrárdemokrata jellegét."[80] Elgondolásait gyakran a „nemzeti demokrácia" fogalmába sűrítette. „Ez a két szó, hogy nemzeti és demokratikus — mondotta Nagy Ferenc —, kifejezi mindazt az érzelmi és meggyőződésbeli felfogást, amelynek a magyar politikában érvényesülnie kell... Izzó nemzeti felfogás nélküli demokrácia megöli az országot; demokrácia nélküli nemzetiség pedig megöli a népet... A nemzeti demokráciának hivatott letéteményese a falu népe. Földszeretete és ősi magyarsága biztosítja a nemzeti gondolat elpusztíthatatlanságát, míg szegénysége és nyomorúságos élete kiáltva hívja a demokratikus egyenlőséget."[81] A megalakuló Kisgazdapárt arculatát azonban elsősorban nem ez a sokféle, részben visszahúzó (város- és munkásmozgalom-ellenes, nacionalista), de részben progresszív (nagytőke- és részben nagybirtokellenes, nagyobb demokráciát követelő) ideológiai elemek együtteséből álló paraszti-kispolgári áramlat szabta meg. Az erősen spontán kisgazdaszervezkedés iránt most is növekvő érdeklődést mutattak egyes agrárius és fajvédő körök, s be is épültek az alakuló új mozgalomba. De az 1920—1921. évi helyzet nem ismétlődhetett meg. A kisgazdamozgalom most egy nagy agrárválság körülményei között, s nem egy hibás agrárpolitikát folytató és megdöntött szocialista forradalomra való visszahatásként jelentkezett. A volt fajvédő Eckhardt 1934—1935-ben mindenesetre

[80] Nagy Ferenc, Megnyílt szemek. *Pesti Hírlap*, 1929. augusztus 31. Idézi: Vida István, A Kisgazda Párt békési programja. *Történelmi Szemle*, 1967. 1. 87.

[81] Nagy Ferenc, A falu mozgalma. *Pesti Hírlap*, 1930. október 24. Idézi: Vida István uo. 88.

késznek mutatkozott arra, hogy a pártot a Gömbös-féle „reformmozgalom" táborába vezesse. De a rendszer nem volt hajlandó megtűrni egy parlamentben is erős, nagy önálló parasztpártot: Gömbös 1935. tavaszi, átmeneti győzelmének a kisgazdákkal kötött szövetség felrúgása volt az ára. Ezután Eckhardt politikai felfogása is erősen módosult.

1935 tavaszától a Kisgazdapárt Eckhardt vezetése alatt, a jobbra tolódó kormányok ellenzékeként, az uralkodó körök náci-németellenes, Bethlentől a liberálisokig terjedő „alkotmányvédő" frontjának osztaga volt, s ideológiai arculatát is ez a helyzete határozta meg. Társadalmi programja: nem agrárdemokrácia, nem komoly földreform, hanem részleges paraszti érdekképviselet, az adott politikai kereteken belül.

A 30-as évek közepén, az évtized fordulóján megalakított Nemzeti Radikális Párt visszaszorulása után, a Kisgazdapárthoz csatlakozott Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Az ő 30-as évek eleji „nemzeti radikalizmusa" lényegében egy nacionalista jellegű „harmadikutas" koncepción nyugodott, mely Szabó Dezső és az új népiesség erőteljes szellemi befolyása alatt alakult ki. Az új rend megteremtője eszerint a középosztály szociális lelkiismeretű csoportja által szervezett és vezetett parasztmozgalom, amely a kisgazdapártinál radikálisabb szociális programra épülne (szélesebb körű földreform, a szegény- és nincstelen parasztság érdekeinek felkarolása). Az új rezsim politikai formája egy — az olasz fasizmus korábbi ideológiai hatását tükröző — sajátos korporatív rendszer. Ez a forma azonban Bajcsy-Zsilinszky szemléletében akkor már voltaképpen nem fasiszta jellegű volt: nem az osztályharc leszerelésére s az osztályoknak egy fasiszta közösségben való feloldására, nem is egy fasisztoid tekintélyállam megteremtésére irányult, hanem egy társadalmi egyensúlyhelyzetre épülő, romantikus-utópisztikus paraszti-kispolgári rend államformájának elemét jelentette.

A 30-as évek első felében Bajcsy-Zsilinszky Endre pályája az alakuló népi mozgalommal összefonódva haladt. De a népi mozgalom megmaradt általános szellemi és kultúrmozgalomnak, s nemcsak a felfogásától távolabb álló Kisgazdapárthoz, de a Nemzeti Radikális Párthoz sem csatlakozott. Bajcsy-Zsilinszky kész volt ugyan pártjával bekapcsolódni az 1934—1935. évi „reformmozgalomba", a Gömbössel való szövetségtől

azonban tartózkodott, s elhatárolta magát az Új Szellemi Fronttól is. A gömbösi „reformtábor" szélsőjobboldali jellegének nyilvánvalóvá válása s a német fasiszta veszély növekedése Bajcsy-Zsilinszky szemléletében a liberális-demokratikus vonásokat erősítette.

Ennek — a maga számára legalkalmasabb — eszmei megalapozását találta meg Bajcsy-Zsilinszky a közjogi historizálás újrafelfedezésében. Koncepcióját 1941-ben megjelent és azonnal elkobzott „Helyünk és sorsunk Európában" című könyvében fejtette ki összefüggően. Ebben most már a korábban elítélt parlamentarizmus s a magyarság demokrácia iránti fogékonysága játszott kiemelkedő szerepet; e fogékonyság eredetét Bajcsy-Zsilinszky a magyar ősi alkotmányosságra vezette vissza. Ezért áll szerinte a magyar nemzeti jellem éles ellentétben az autokratikus-diktatórikus rendszerek iránt fogékony német jellemmel; innen a magyarság évszázados ellenállása minden német (és Habsburg-osztrák) uralmi törekvéssel szemben. A magyar nemzet másik nagy történeti hivatása: egy közép-európai ütközőállam megteremtése és fenntartása, mely egyensúlyban tartja a német és a szláv hatalmi törekvéseket, s ezzel biztosítja az európai békét. Erre a szerepre a magyarságot a parlamentarizmus iránti különleges érzéke, az itt élő népeket egy demokratikus, de egyúttal erős államban összekapcsolni tudó államalkotó képessége teszi alkalmassá. Történelmi eszményképét Mátyás nemzeti királyságában s a nemzeti királyság ideológusának tekintett költőben, Zrínyi Miklósban találta meg. Koncepciója — amint látható — négy egymásnak részben ellentmondó elemet kísérelt meg utópikus formában egységbe foglalni: a német uralmi törekvésekkel szembeni ellenállást, a területi revízió igényét, a belső fasizálás elleni küzdelmet s ugyanakkor egy radikálisabb társadalmi átalakulás követelését.

Említettük, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre a kicsiny Nemzeti Radikális Párt visszaszorulása és feladása után a Kisgazdapártba lépett. Noha ennek vezetésére jelentős befolyást nem gyakorolt, ettől fogva az „alkotmányvédő" front tagjaként képviselte harcos elszántsággal eszméit. A német behatolás fokozódásával politikai tevékenységének középpontjába a nemzeti függetlenség védelme, a német és magyar fasizmus elleni harc került; nacionalista alapállását s a vezető körök egy részével fennálló kapcsolatát megőrizve vált az antifasiszta küzdelem egyik élharcosává és mártír hősévé.

A NÉPI MOZGALOM. „HARMADIK ÚT"

Bajcsy-Zsilinszky szemlélete átvezet a korszak legjellegzetesebb irányzatához: a népi mozgalomhoz. A mozgalom politikai-ideológiai szempontból annak a „harmadikutasságnak" volt legjelentősebb magyar változata, amelyre a 30-as években szinte minden újabb szellemi politikai irányzat hajlamot mutatott. Két ellentétes gyökerű áramlat egyesült benne: egyfelől a jobboldali radikalizmusból kiábránduló, másfelől a szocialista baloldaltól eltávolodó — részben paraszti származású — értelmiség kiútkeresése. Az irányzat alapvonásait sok tényező formálta ki. Az egyik: a nép, a paraszti milliók nyomora, elnyomott volta, kirekesztettsége a „hivatalos" társadalomból; a másik a modern kapitalizmus társadalmi és kulturális válsághelyzete; a hármadik a szocialista baloldal ezzel párhuzamos ideológiai-politikai válsága: szektás dogmatizmusa, gyakran elvont és sematikus válaszai a társadalom égető problémáira; végül a jobboldali ideológiák s az ellenforradalmi rendszer nacionalizmusának hatása, mely a Trianon keltette nemzeti válság következtében széles talajra talált.

Mindezek a körülmények arra vezettek, hogy a népi mozgalom társadalomszemléletében a népi-nemzeti problematika vált meghatározóvá. A népi mozgalom nacionalizmusa eltért mind a hagyományos konzervatív nacionalizmustól, mind a nacionalizmus szélsőjobboldali formáitól. A hagyományos nacionalizmustól — noha érintkezett vele — elsősorban szociális töltése választotta el; a szélsőjobboldali áramlattól pedig az a vonása, hogy népfogalmában a racionális elemek domináltak a fajelmélettel érintkező elemek felett. Az ellenforradalmi rendszer csak a nacionalista irányzatoknak biztosított mozgásteret. A népi mozgalom, melynek tagjai részben a nacionalizmus emlőin nevelkedtek, elfogadta ezt a keretet, s ezt igyekezett új tartalommal megtölteni. A népi-nemzeti talajra helyezkedés válasz kívánt lenni a szocialista baloldal — általuk sematikusnak tartott — osztályelméletére és elvont internacionalizmusára is, továbbá ideológiai eszköz a korlátozott és torzult polgári fejlődés miatt a nemzeti társadalomból kirekesztett néptömegek „beemelésére" a társadalomba. Ennek fő akadályát a népi mozgalom a feudális nagybirtokrendszerben s az „idegen", nem szerves úton fejlődött kapitalizmusban látta.

A népi mozgalom népfogalma, amint más vonatkozásban már említettük, nem volt azonos sem az elmaradottabb kelet-európai társadalmak narodnyikságával, sem a fasiszta „völkisch" fogalommal, noha érintkezett velük: egy paraszti romantikus elemekkel átszőtt, a munkássággal csak másodsorban számoló, de fő vonalában mégis racionális társadalmi fogalom volt, s így ebben a tekintetben is valami „harmadikat" képviselt.

Az irányzat fontos vonása a kultúrkritikai attitűd, a kapitalista társadalomnak és az urbanizmusnak mint a közösségi életet felbontó, az embereket elidegenítő és atomizáló rendszernek az elutasítása. A mozgalom felfogásában — gyakran erényt, sőt európai küldetést kovácsolva a magyar és kelet-európai elmaradottságból — a népi alapokra fektetett vagy egyenesen a patriarchális paraszti közösségtudatra épülő nemzeti közösség eszméje ebből a szempontból is mint harmadik lehetőség jelent meg. Kiútnak tűnt egyfelől a kapitalista atomizáltság, másfelől a „mesterkélt", „nem organikus", „elavult 19. századi" jelzőkkel illetett, szerinte egysíkú haladásfogalmat valló, ugyancsak hibásnak tekintett marxi szocializmus alternatívájából.

Harmadik utat képviselt a népi mozgalom a politikához való viszony terén is. Voltaképpen a politikából kiábrándult — illetve a harcos ellenzéki politikától a külső nyomás által eltérített — értelmiségi csoportok mozgalma volt egy olyan szerkezetű országban, ahol minden politikai kifejeződésre tört. Így vált a népi mozgalom nem politikus, de nem is politikaellenes — mondhatnánk metapolitikus — szellemi irányzattá, mely a politikában a napi gyakorlattól magát távol tartó „örök" szellemet, a szellemi életben, a kultúrában, az irodalomban viszont az élet- és népközelséget igyekezett képviselni. A politikai és osztályelkötelezettség helyett ezért választotta a nép, a közösség iránti elkötelezettség általános eszméjét. Ezzel függ össze, hogy a mozgalom, jóllehet elmélet és gyakorlat újfajta harmóniáját hirdette, folytonosan a reformista praktikizmus és a fellegjáró utópizmus ellentmondó végletei között ingadozott.

E többé-kevésbé közös vonások ellenére, a népi mozgalom természetesen nem volt egységes irányzat. Különböző típusú értelmiségi csoportokat fogott — meglehetősen laza szálakkal — egybe: a mozgalom magját alkotó s ideológiai szempontból a legjelentősebb művelt szellemi elit képviselőit, akik az európai szellemi áramlatokat közvetítették, s magyar-

ság és európaiság kérdésének tisztázására törekedtek (Németh László, Illyés Gyula, Féja Géza, Kodolányi János); a többnyire közvetlenül a parasztságból jött s elsősorban a parasztság ösztönös vágyait és gondolatait kifejező — ideológiai szempontból sokszínű — írók és költők csoportját (Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István és mások), valamint a fiatalabb, tudományos elkötelezettségű falukutatókat, illetve publicistákat (Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Kovács Imre). Az irányzat sokrétű volt politikai-ideológiai beállítottságát tekintve is: volt jobbszárnya, melynek nézetei kisebb-nagyobb mértékben a jobboldali radikalizmushoz, olykor egyenesen a nyilasokhoz kapcsolódtak (Erdélyi József, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, a fiatalabbak között Gombos Gyula); centruma, mely a nagyjából közös eszméket a legtisztább formában képviselte (Németh László), és baloldala, mely többé-kevésbé fenntartotta kapcsolatait — vagy ekkor lépett kapcsolatba — a szocialista baloldallal is (Illyés Gyula, Veres Péter, Erdei Ferenc, Darvas József és mások).

A mozgalom rövid idő — alig 10—15 esztendő — alatt változatos és bonyolult pályát futott be. Igaz, ezek nem akármilyen esztendők voltak: a szellemi-politikai élet szereplői soha többször és soha ilyen kikerülhetetlenül nem kényszerültek döntésekre, választásokra. A népi irányzat mozgástere, a benne rejlő politikai-ideológiai lehetőségek a szélsőjobboldali faji „népiességtől" egy félellenzéki szellemi reformmozgalmon át egészen a szegényparasztság politikai törekvéseinek a szolgálatáig s a munkásmozgalommal való szövetségig terjedtek. Az évek során hol ez, hol az a lehetőség került jobban előtérbe; a mozgalom tagjai gyakran egyénenként is ellentmondó álláspontot képviseltek, nézeteket váltottak, helyet cseréltek.

A mozgalom gyökerei elsősorban a fénykorát a 20-as évek végén élő s jobboldali nacionalista indíttatású Bartha Miklós-társaságba nyúlnak vissza. A népi mozgalom kialakulásának útján a következő jelentős lépés Németh László kiválása volt a „hivatalos" irodalmi és szellemi életből, szakítása a Nyugattal, s 1932 őszén a Tanú megindítása. De önálló mozgalommá a népi irányzat csak a baloldal közép-európai veresége, Hitler hatalomra jutása után vált; az irányzat most már mint új alternatíva kapcsolódhatott be a szellemi-politikai válságból kivezető utak keresésébe. Fontos fordulópont volt 1933 ősze, Illyés Gyula „Pusztulás" című

útibeszámolójának megjelenése: az írás a baranyai egyke régóta ismert problémáját használta fel arra, hogy kifejtse az új mozgalom manifesztumát, megrázó erővel ábrázolta a parasztság tarthatatlan szociális helyzetét, vádolta a városi értelmiség nemtörődömségét, s egy új — nacionalista felhangoktól nem mentes — „népi hazafiság" vállalásában jelölte meg a nép sorsa iránt felelősséget érző értelmiség feladatát.

A formálódás ez időszakában a népi mozgalom szinte minden jelentősebb európai és hazai áramlatból merített. Féja Géza — Gundolf és mások szellemtudományos, kultúrkritikai nézetei mellett — elsősorban Szabó Dezső s a Szabó Dezső által faji-nacionalista szellemben interpretált Ady Endre hatását közvetítette. Felfogásának középpontjában a szociális problémák radikális megoldásának sürgetése, a magyar urbanizmus kritikája, a felszínes konzervatív úri nacionalizmus s a „zsidó kozmopolita" kultúra bírálata, a polgári radikalizmus elutasítása, az értelmiség és egy mitizált parasztság kapcsolatának megerősítése, a kultúrának és az értelmiségnek a „nagy népi medencéből" való megújítása állt. A baloldalról indult Kodolányi János élesen antikapitalista felfogását a szerinte idegen hazai kapitalizmussal szemben különös védelemre szoruló „népi életösztön" — szociálfreudista eredetű, de végletesen irracionális tartalommal telített — fogalmába sűrítette; a népi mozgalom felé ő volt elsősorban egy Nietzschére hivatkozó „életfilozófiai" aktivizmus közvetítője is.

Illyés Gyula felvilágosodáson és 1848-on nevelkedett, de persze sok modern szellemi áramlat által áttört és színezett „jakobinizmusától" ezzel szemben távol állt mind a parasztmítosz, mind az életfilozófiai irracionalizmus szemlélete. Ideológiai szerepe — ha ez a korabeli szereplők előtt nem is vált teljesen tudatossá — különösképpen fontos volt: elsősorban az ő nevéhez fűződik az új irányzat és a baloldali gondolatkör összekapcsolása, egy nacionalista elemeket is tartalmazó nemzeti baloldaliság kimunkálása. A baloldaliság nálunk történetileg kialakult nemzeti vonás, hirdette; „a nemzetért támad, amit ma a nép képvisel és azért újul. Baloldaliságnak tehát nagyon is vidékies volna, ha a baloldaliság kizárná, hogy így, ilyen érdekből is ne lehessünk hívei és tanulgatói."[82]

[82] Illyés Gyula, Ingyen lakoma. Bp. 1964. 213.

De a mozgalom legjellegzetesebb ideológusa Németh László volt, a modern magyar szellemi élet egyik legtürelmetlenebb útkeresője. Németh szerepe a 30-as évek elejéig elsősorban az európai tájékozódás szempontjából volt jelentős. Ekkor alakította ki „minőségszocializmusát" és „új nemesség" elméletét, melyek létrejöttében a korábbi — és egy ideig visszaszorított — Szabó Dezső-féle hatás mellett egyéb szellemi-ideológiai hatások egész sora vett részt: egyfelől a marxista szocializmus — erős kritikával és idegenkedéssel fogadott — gondolatköre, másfelől a „felszabadító" André Gide, Ortega y Gasset elitelmélete és bírálata a minőség helyébe a „méretet", a tömeget állító „tizenkilencedik századiasság" felett, Ferdinand Fried retrográd antikapitalizmusa, Hendrik de Man „spirituális" szocializmusa. Németh László nézetei a 30-as évek első felében nem maradtak meg az elvont kultúrkritikai eszmék szintjén, hanem társadalmi hatékonyságra törő koncepcióvá szélesedtek: a minőség szocializmusa nem más, mint egy politikai harmadik — vagy pontosabban negyedik — út elmélete; az ellenforradalmi konzervativizmussal, a felszínes liberalizmussal, illetve a szerinte kihűlt és mechanikussá torzult marxi szocializmussal, továbbá a fasizmussal szembeállított, „emberiessé" formált új társadalom.

Németh László társadalmi nézetei a népi mozgalom 1933. őszi zászlóbontása után, a Gömbös-féle „reformkorszakkal" egyidőben öltöttek gyakorlatiasabb formát, s legfőbb ideológiai előkészítőivé váltak a Gömbös-féle szélsőjobboldali „reformmozgalom" s a népi irányzat által kezdeményezett reformgondolat 1934—1935. évi találkozásának. Ezt a találkozást ideológiai téren egyfelől a nacionalizmus által teremtett érintkezési pontok segítették elő, másfelől az a körülmény, hogy Németh és a népiek nem voltak képesek reálisan értékelni a gömbösi „reformmozgalom" igazi lényegét.

A dzsentroid középosztály és a népiek között szövődő szövetségtől Németh László igen sokat várt, ezért szorongó aggodalommal kísérte a reformmozgalom bontakozását. 1935 elején már úgy látta, hogy a „frontáttörés" sikerült, s beköszöntött az igazi, új reformkor. De csakhamar kiderült: nem a népi mozgalom elgondolásai valósultak meg, hanem fordítva, részben ők váltak a szélsőjobboldali „frontáttörés" eszközévé.

Az Új Szellemi Front kudarca, a Gömbös-féle „reformmozgalom" csalárd jellegének nyilvánvalóvá válása a népi mozgalmat tudatos vagy

ösztönös önvizsgálatra késztette. Legbefolyásosabb képviselőinek közös tanulsága: fokozottabban a nép, a dolgozó parasztság felé kell fordulni. Ez az orientáció, párosulva egyéb tényezőkkel — a népfrontgondolat jelentkezésével, a fasizmus elleni harc átmeneti nemzetközi sikereivel, idehaza a baloldal felé vonzódó újabb fiatal értelmiségiek csatlakozásával — a népi mozgalom legpozitívabb korszakának nyitott utat. A mind szélesebb befolyású irányzat a közvetlen társadalmi tevékenység területén az 1936 és 1938 közötti években adta a legtöbbet: ideológiai-tudományos téren legmaradandóbb értékét, a harcos ellenzéki szociográfiát, a politikai életben pedig a Márciusi Front mozgalmát és demokratikus-nemzeti, antifasiszta programját.

Az 1937. március 15-én indult mozgalom hónapokon át nagy lendülettel bontakozott. Első politikai iskolája lett a szélesebb, különböző indíttatású, gyakran jobboldali ifjúsági keretek között szervezkedő, de progresszív kiutat kereső fiatal értelmiségi csoportoknak, nem utolsósorban a benne részt vevő kommunisták, illetve az éppen ekkor a kommunistákhoz csatlakozók (Donáth Ferenc, Fehér Lajos, Haraszti Sándor, Kállai Gyula, Losonczy Géza, Újhelyi Szilárd és mások) hatására. A Márciusi Front, melyet egy Végrehajtó Bizottság (Erdei, Féja, Illyés, Kovács Imre és Veres Péter) irányított, pártjellegű szervezeti formát — akkor erősen vitatott okokból — nem vett fel; szellemi-politikai erjesztő szerepét szervezeti lazasága az adott körülmények között talán inkább erősítette. A csatlakozók egy része — kiválva a Turul Szövetség debreceni szervezetéből — megalapította a Márciusi Front helyi csoportját. A mozgalom résztvevői 1937 nyarán úttörő jelentőségű — a szomszéd népekkel való megértést sürgető — kisebbségi konferenciát rendeztek. A Márciusi Front hatókörének terjedéséről tanúskodtak a népi írók népszerű előadásai, irodalmi-politikai estéi. Új, a Márciusi Front szellemét tükröző lapok alakultak: a Híd, a debreceni Tovább. Egészséges kölcsönhatás jött létre a magyar és a szomszéd országok haladó mozgalmai között: ez fejeződött ki 1937 októberében a Marosvásárhelyi Találkozón, ahol az erdélyi értelmiségi és munkás-paraszt ifjúság egy valóban demokratikus-antifasiszta szellemű kiáltványban adott hangot követeléseinek.

1938-tól 1941-ig új szakasz következett: a népi mozgalom legrosszabb, legzavarosabb korszaka. A bomlás, a szakadás, az ideológiai tévelygések okai sokrétűek voltak: a fasizmus előnyomulása, majd háborús sikerei,

a revíziós területgyarapításokkal kapcsolatban megélénkült nacionalizmus hatása, a nemzetközi látóhatár elborulása, az antifasiszta erők újabb vereségei, a sztálini személyi kultusz légköre, majd a szovjet—német szerződés váratlan megkötése, s ezzel párhuzamosan a népfrontgondolat megtorpanása; idehaza a Márciusi Front, a falukutatók ellen indított megfélemlítő terrorperek, a szélsőjobboldal tömegbefolyásának terjedése (ami természetesen következménye is volt a haladó irányzatok újabb bomlásának) és így tovább. A nemzeti problémákat mélyen átélő és azokat középpontba helyező mozgalomra nyilván nagy hatást gyakorolt az az ellentmondásos helyzet is, hogy a magyar etnikum jelentős részeinek elszakítottságát megszüntető területi visszacsatolások a fasiszta Németország segítségével következtek be. Ez a helyzet egyfelől a népi mozgalom mindig is meglevő jobbszárnyát erősítette meg és szabadította fel, s a népi eszmekör e változatát juttatta fölényhez az értelmiségi közvéleményben; másfelől éppen azokra hatott bénítóan, akik látták a helyzet tragikus ellentmondását.

Ebben a szakaszban az eredetileg is sokszínű mozgalom élesen polarizálódott. A jobbszárny, melyet olyan nevek képviseltek, mint Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Sinka István és mások, nemcsak az elvont nézetek területén merült bele a fasiszta vagy ahhoz közel álló népi misztikába, nyílt antiszemitizmusba (felújított Szabó Dezső-kultuszuk a 30-as és 40-es évek Szabó Dezsőjét is eltorzította, nézeteit retrográdabbul interpretálta). Megtette ezt a gyakorlati politika terén is: lapjai, elsősorban a Magyar Út, a Magyar Élet, a rövidesen Imrédy szócsövévé váló Nemzetőr ezt az ideológiát hirdették. Közönségül elfogadták a Turul és más hasonló szervezetek fajvédő híveit; az itt végzett erjesztő munka kevéssé kárpótolt azért a kárért, amit a szélsőjobboldal szolgálata vont maga után. Többen közülük (Erdélyi József, Matolcsy Mátyás) a „hétköznapok fasizmusáig" süllyedve, a nyilas mozgalomhoz csatlakoztak. A szélsőjobboldali hatások ekkor befolyást gyakoroltak a mozgalom más beállítottságú tagjaira (Féja Géza, Veres Péter) is.

A balszárny ebben a helyzetben önállósodott. S noha szolidaritását — és részben szellemi kapcsolatait — nem adta fel az akkor főleg Németh László és Illyés Gyula által képviselt s ugyancsak igen problematikus irányba tolódó centrummal, folytatta az ellenzéki falukutató munkát (sőt tudományos színvonalát emelte is); 1939 nyarán — egyelőre formá-

lisan — megalakította a Nemzeti Parasztpártot; megerősítette kapcsolatait a szocialista baloldallal, majd a kommunistákkal; Bajcsy-Zsilinszkyvel együttműködve, a Szabad Szó című újságot a népfrontmozgalom egyik fórumává alakította.

Sok maradandó értékű mű mellett 1938 és 1941 között írták a népiek ideológiailag legproblematikusabb munkáikat. Közülük Németh László — Szabó Dezső-i koncepcióra épülő — „Kisebbségben" című tanulmánya, „mélymagyar—hígmagyar" elmélete s több, e gondolatkörhöz kapcsolódó írása ért el különösen nagy — és a fajelmélettel, antiszemitizmussal való kapcsolata folytán káros — hatást.

A mélypont 1941 második feléig tartott. A világpolitika új fordulatai véget vetettek a befelé fordulás irányzatának. Végül is nemcsak a mozgalom balszárnya, hanem centrumának egy része is — előbb vagy utóbb, s különböző formában — kapcsolatot talált a politikai, még inkább a szellemi ellenállás, az antifasizmus erőivel.

A SZOCIÁLDEMOKRATÁK IDEOLÓGIÁJA

A szocialista gondolat az ellenforradalmi rendszer és közgondolkodás 30-as évekbeli jobbratolódása körülményei között mind nehezebb talajon vívta küzdelmét. A nehézségek elsősorban a hatalmi erőszak s a szélsőjobboldali politikai és szellemi terror erősödéséből származtak. De nem lebecsülendők a szocialista baloldal belső problémái sem: az a válságos helyzet, amelybe a fasizmus közép-európai győzelme a baloldal minden osztagát sodorta.

A szociáldemokrata mozgalom keretében a német, majd az osztrák események hatása nemzetközi méretekben két fő irányzat kialakulására vezetett. Az egyik a kevésbé jelentős és Magyarországon lényegében hatástalan, különböző árnyalatú „neoliberális szocializmus" irányzata volt, mely a vereségből azt a következtetést vonta le, hogy a marxista szociáldemokrácia még mindig nem volt elég reformista, nem volt képes integrálódni a polgári társadalomba, a szociáldemokrata pártok a kormányokban is megőrizték „államidegenségüket". A másik, mindenképpen jelentősebb és erőteljesebb irányzat a belső önbírálat hangja volt, a reformizmus és az opportunizmus — különböző formákban és erővel

jelentkező — kritikája. Ez irányzat fő mozgatója a defetizmus, a komoly ellenállás nélküli vereség élménye volt. Így érthető, hogy a némettel szemben az osztrák magatartást emelte normává, amely megkísérelte a fegyveres szembeszállást. Ez az irányzat, melyet egy felújított és továbbfejlesztett ausztromarxizmusnak nevezhetünk, több kérdésben a kommunistákhoz közel álló álláspontra jutott, hajlandó volt elfogadni az egységfront gondolatát is, de megőrizte elutasító magatartását a szovjet rendszerrel és a kommunista népfront-hegemóniával szemben: a kommunistákkal — saját önállóságát megőrizve — csak egységfrontra volt hajlandó. A magyar szociáldemokráciára ez az irányzat igen jelentős befolyást gyakorolt: részben ez tükröződött Mónus Illés 1930-as évekbeli felfogásában, s erős hatása volt a fiatal szocialista értelmiségre is.

A magyar szociáldemokrácia a 30-as években ideológiai, még inkább teoretikus szinten nem sokat produkált. Persze, a megváltozott körülmények között, a mozgalom hivatalos felfogása (ez a polgári radikális álláspontot elegyítette a marxizmus ortodox — sokszor csak szólamszerűen használt — tételeivel) a korábbinál jóval pozitívabb szerepre tett szert: hagyományai eléggé erősek, helyzete eléggé elzárt volt ahhoz, hogy ne tegyen engedményeket a terjedő nacionalizmusnak, s a nacionalista fertőzéstől megóvja a szervezett munkásság táborát; fasizmusfelfogása (amely szerint a fasizmus egyaránt irányul a munkásság és a polgárság ellen) arra nem volt alkalmas, hogy korszerű antifasiszta ideológiai koncepció alapjául szolgáljon, de arra igen, hogy az antifasiszta küzdelem legális élvonalát képviselje.

A munkásmozgalom vereségei azonban nálunk is belső erjedést váltottak ki a szociáldemokrácia soraiban. Mónus Illés a párt hivatalos ideológiai vezetőjéből mintegy félhivatalos ideológussá vált: a baloldali irányba tartó — ekkor is elsősorban Otto Bauer nevéhez fűződő — felújított ausztromarxizmust igyekezett összeegyeztetni a magyarországi viszonyokkal s a párt hivatalos ideológiai vonalával. 1933 nyarán kijelentette: „Bizonyos, hogy a reformista korszak a német katasztrófával lezárult."[83] Ezt a meggyőződését az 1934. februári osztrák események még inkább megerősítették, legalábbis Kelet-Közép-Európára vonatkozóan. A szociáldemokráciának — hirdette — meg kell maradnia a

[83] Mónus Illés, A párizsi konferencia előtt. *Népszava*, 1933. augusztus 20.

demokrácia alapján, de a demokráciát nem szabad fetisizálni: forradalmi helyzetben forradalmi politikát kell folytatni. A fasizmust és az ellene való küzdelmet igen ellentmondásosan értelmezte. Egyfelől fenntartotta azt az álláspontot, hogy a fasizmus egyformán irányul a polgárság és a munkásság ellen, tehát elsősorban nekik kell szövetkezniük, másfelől viszont úgy látta, hogy a fasizmus fő mozgatója az antikapitalizmus: „Ez a tőke-ellenes érzület és gondolkodás — írta 1937-ben — a motorikus ereje a diktatúráknak és a fasiszta rendszereknek."[84] Nem kevesebb, hanem „több marxizmus és nemzetköziség" kell, de fel kell adni a marxizmus káros, mechanisztikus értelmezését, s nagyobb súlyt fektetni a hazai viszonyok, a parasztkérdés, a magyar szellemi élet megismerésére és elemzésére. Az évtized végére elfogadta a népfrontgondolatot is mint új szintézist, noha azt sajátosan — konzervatív szociáldemokrata módjára — értelmezte: elsősorban a munkásság és a polgárság szövetségét emelte ki benne, vagyis végeredményben, legalábbis első lépésként, egy többé-kevésbé hagyományos polgári demokrácia megteremtését tűzte ki célul. Ugyanakkor fenntartotta kritikáját a népfrontmozgalmat szerinte taktikai manőverként kezelő kommunista mozgalommal szemben, s a népfronteszme érvényesítését követelte a Szovjetunióban is.

Mónushoz, aki 1934 januárjától — betiltásáig — a Szocializmus című folyóirat szerkesztője volt, több más szocialista útkereső kapcsolódik. Ő maga több régi szociáldemokrata nézetet revideált, a háború alatt eltávolodott az egyoldalú munkás—polgár szövetség anakronisztikus gondolatától is, s — elméletileg — mindjobban felismerte a parasztság szerepének fontosságát. De mindvégig megmaradt a népfrontgondolat olyan értelmezésének álláspontján, amely e szövetségi rendszert csak a szociáldemokrácia hegemóniája alapján hajlandó elfogadni. Az ő erjesztő hatása a 30-as és 40-es években — amikor Garami és Kunfi halála után voltaképpen már nem beszélhetünk szociáldemokrata emigrációról — mégis szerepet játszott annak a szociáldemokrata balszárnynak a kialakulásában is, amely kész volt elfogadni a népfrontgondolat kommunista értelmezését.

Mónus Illés állt leginkább kapcsolatban azzal a szűk körű, de szellemileg igényes „független" szocialista irányzattal is, amely lényegében nem

[84] *Szép Szó*, 1937. 4.

tekinthető szociáldemokratának; egyes képviselőinek a párt csak bizonyos működési keretet jelentett. Ez az irányzat, elzártsága ellenére is, igen sokszínű volt, a szocialista útkeresők különböző típusait foglalta magába. Ide sorolható a szociáldemokrata párt keretében tevékenykedő Justus Pál, a szocialista Fejtő Ferenc és a Szép Szó című folyóirat körül tömörülő értelmiségiek egy része, a magányos Kassák Lajos, sőt: politikai nézeteit tekintve élete utolsó éveiben József Attila is. E sokszínű csoportra egyaránt nyomasztó hatást gyakoroltak a sztálini személyi kultusz, a koncepciós perek, a Szovjetunió és a kommunista mozgalom belső problémái. Ez az a csoport, amelynek képviselői igyekeztek, mintegy a dogmatizmus ellenszeréül, beépíteni a marxizmusba a társadalmi és szellemi tudományok újabb eredményeit (ide tartozik például József Attila törekvése a marxizmus és freudizmus összekapcsolására). Az irányzat teoretikus szempontból legigényesebb műve Justus Pál „A szocializmus útja" című könyve, mely a forradalmi szocialista gondolat megújítását a 20-as évek első felének kommunizmusához való visszatérés útján kereste.

A KOMMUNISTA MOZGALOM IDEOLÓGIÁJA

Mélyreható fordulathoz és forradalomkoncepciójának lényeges átalakításához vezette el az új helyzet a kommunista mozgalmat. Noha ekkor terjedtek el a nemzetközi kommunista mozgalomban azok a jelenségek, amelyeket a személyi kultusz fogalmával szoktunk jelölni, a fasizmus előretörése a mozgalmat alapos politikai önvizsgálatra késztette. Ennek során, ha több szempontból megkésve is, a mozgalom jórészt kilábalt abból a szektás dogmatizmusból, mely szemléletét főleg 1928 és 1933 között jellemezte. A régi szemlélet a fasizmus győzelmének tükrében mindinkább tarthatatlannak bizonyult; 1934 folyamán hivatalosan is utat tört az a felismerés, hogy a mozgalomban lényegbevágó fordulatra van szükség. Az új politikai koncepció, melyet a Komintern VII. kongresszusa hirdetett meg összefoglalóan, igyekezett reálisan számba venni a fasizmus előretörése által kialakult fenyegető helyzetet, a munkásmozgalom erős osztagainak — a német, az osztrák mozgalomnak — a vereségeit, a forradalmi hullám apályát. A kongresszus — egyelőre taktikai fordulatként jelölve meg új direktíváit — a kommunista mozga-

lom központi feladatának a fasizmus elleni harcot, az új, antifasiszta munkásegységfront kiharcolását, az antifasiszta népfront megteremtését tekintette. Az új politikai irányvonal szakítást hirdetett a szektás dogmatizmus hátterét alkotó, egyfelől elvontan sematikus, másfelől szubjektivista, voluntarista felfogásokkal, megerősítette a kommunista mozgalom racionalista elméleti alapjait, s lényegében helyesen ismerte fel, hogy a korszak világnézeti alapkérdésévé a racionalizmus és irracionalizmus ellentéte vált. S noha a politikai irracionalizmus szemléleti gyökereinek elemzésekor hajlamos volt a modern polgári gondolkodás egészének túlságosan is sommás megítélésére (eszerint szinte minden nem marxista modern szellemi-világnézeti irányzat — Nietzschétől Max Weberig — a fasiszta irracionalizmus szellemi előkészítője volt), a racionalizmus—irracionalizmus ellentétének felismerése elvileg új, pozitívabb viszonyulást jelenthetett a nem kommunista, de a fasizmust elutasító ideológiai áramlatokhoz. Ez az új szemlélet különösképpen a múltra vonatkozóan érvényesült, s magában foglalta a felvilágosodásnak, a 18—19. századforduló klasszicizmusának s a 19. századi demokratikus és realista irányzatoknak a pozitívabb értékelését. Nehezebben tört utat a reális felfogás a közelmúlt és az akkori jelen irányzatait illetően, bár a mozgalom itt is kétségtelenül jelentős lépéseket tett előre, szakított a különböző harmadikutas irányzatoknak, a liberalizmusnak s a polgári radikalizmus és részben a szociáldemokrácia alapját képező pozitivizmusnak az egyoldalú értékelésével. Ezzel az átalakulással párhuzamosan a kommunista mozgalom revideálta felfogását azokról a társadalmi-politikai jelenségekről, amelyeket korábban helytelenül a polgári rendet védő, attól elválaszthatatlan tényezőknek tekintett: mindenekelőtt szakított a „szociálfasizmus" káros elméletével, valamint a — korábban a proletárdiktatúrával mereven szembeállított — „demokráciát" elutasító álláspontjával. Új módon közelített meg olyan problémákat is, amelyeket mindaddig lényegében a reakció, a politikai irracionalizmus sajátított ki a maga számára. Ezek között a legfontosabb a nemzeti eszme volt, s ami ettől elválaszthatatlan, a nemzeti sajátosságoknak a korábbinál sokkal mélyrehatóbb számbavétele. Így alakult ki az a forradalomkoncepció, amely a radikális szociális átalakulást (ezen belül az agrárkérdés demokratikus megoldását) a politikai demokrácia eszméjével s a nemzeti társadalmi keretnek, az ebből adódó sajátosságoknak, a nemzeti

függetlenségnek a jelentőségét hangsúlyozó nemzeti gondolattal új módon kapcsolta össze.

Az új irányvonal nagy termékenyítő szerepet játszott Magyarországon s a magyar kommunista párt fejlődésében is. Teoretikus szinten — a magyarországi kereteken túlmutató, nemzetközi érvénnyel — elsősorban Lukács György tett sokat az új politika megalapozásáért. A filozófia terén ekkor — a 30-as évek második felében — alakítja ki azt a koncepciót, amelyet később „Az ész trónfosztása" című nagy hatású, noha a polgári eszmeáramlatok negatív és irracionális oldalainak fentebb említett túlhangsúlyozásától sem mentes művében összegezett; az esztétikai ideológia terén pedig realizmuselméletét. Ez az elmélet nagy szerepet játszott a marxista művészetfelfogás szektarianizmustól való megszabadításában s az emberi kultúra múltbeli értékeinek a kommunista értékrendbe való beépítésében, jóllehet a modern művészi áramlatokat túlságosan is sommásan és egyoldalúan utasította el magától.

Lukács jelentős kezdeményező szerepet játszott a marxizmus „magyarítása" terén is (gondoljunk 1939-es Ady-tanulmányára), mégis e területen elsősorban Révai József elméleti-publicisztikai munkássága emelkedik ki. Révai már 1934 nyarától — eleinte még a régi, szektás gondolatkör sok elemét fenntartva — foglalkozott intenzíven a népfrontkoncepció magyarországi adaptálásának problémáival. Ezt szolgálták történeti és irodalmi tanulmányai, s különösképpen „Marxizmus és népiesség" című nagy jelentőségű munkája (1938), melyben — a népfronteszme fejlődésének újabb, 1936. és 1937. évi nemzetközi eredményeire támaszkodva — a népi mozgalom értékelése kapcsán már összefüggő elméletként fogalmazta meg az új, népi demokratikus forradalmi átalakulást: „A fasizmus győzelme Németországban nálunk is olyannyira előtérbe tolta a demokráciáért való harc feladatait, hogy a magyar átalakulás demokratikus és szocialista elemeinek aránya mélyrehatóan eltolódott és ezzel a magyar forradalom egész képlete is megváltozott... A magyar átalakulás ... nem lesz szocialista jellegű, de nem lesz polgári-demokratikus jellegű sem a szó közkeletű értelmében. Polgári demokratikus annyiban, amennyiben az agrárkérdést a polgárosodó és a polgárosodást kívánó parasztrétegek és a szegényparasztság érdekeinek lehető összeegyeztetése alapján oldja meg, továbbá annyiban, amennyiben megteremti a politikai demokráciának polgári-demokratikus formáit és vívmányait. ...

Végül annyiban, amennyiben az egész nemzet számára biztosítani fogja az ország független létét és szabad nemzeti fejlődését a német imperialista gyarmatosítókkal szemben. De az átalakulás átmeneti rendszabályaival — politikai és gazdasági téren — túl fog menni a polgári demokrácia hagyományos keretein. Az átalakulás jellege annyiban lesz több, mint polgári-demokratikus, amennyiben a nép ellenségei elleni harcban nem fog visszariadni attól, hogy az egész nép érdekében belenyúljon a monopoltőke tulajdonviszonyaiba, amennyiben a szocialista munkásság lesz legmegbízhatóbb, legszervezettebb, legéberebb, legtettrekészebb támasza, más szóval: vezető ereje."[85] A népfronteszme magyarországi gyakorlati érvényesítése előtt álló sok akadály között egyébként éppen itt, a munkásság vonatkozásában tornyosultak nagy akadályok, s ebben nemcsak a peyerista jobboldali szociáldemokrata vezetés, hanem az is közrejátszott, hogy a két munkáspárt az antifasiszta harcban a hegemónia kérdésében egymással is ellentétbe került, s hogy a kommunista mozgalom a gyakorlatban csak lassan és nem teljes egészében szabadult meg a szociáldemokráciával (és a polgári radikalizmussal) szembeni szektás beidegzettségeitől.

Mindezek mellett, s annak ellenére, hogy a népfrontgondolat nemzetközi érvényesítése sem haladt töretlenül (1939—1940. évi visszaesése azonnal újra megerősítette a szociáldemokráciával szembeni régi szektás szemléletet), az új politikai irányvonal nagy pozitív erjedést váltott ki a magyar progresszió táborában. A kommunista koncepció — ha az első időkben csak közvetett formában hatott is — megerősítette a szociáldemokrácia baloldali irányzatát, s komoly befolyást gyakorolt a népi mozgalom balszárnyára. 1939-ig, illetve 1941-ig nagy hatású — noha kicsiny példányszámú — folyóiratok hirdették az új eszméket: a dogmatizmus által korábban sem teljesen uralt Korunk mellett az illegális Dolgozók Lapja, majd a Szabad Nép, a külföldön megjelenő Új Hang, a párizsi Szabad Szó s a sajnos csak néhány évig (1936 és 1938 között) megjelenő, de a hazai politikai-szellemi életre nagy közvetlen hatást gyakorló Gondolat. A Gondolat tevékenysége elsősorban a világnézetileg-politikailag megosztott, torzult utakon haladó, s egymás ellen is harcot folytató haladó értelmiség összefogására törekedett, számottevő

[85] Révai József, Marxizmus és népiesség. Bp. 1946. 116.

eredménnyel. Mindig szem előtt tartva a kommunista népfrontkoncepció politikai követelményeit, küzdött az antifasiszta szellemi-ideológiai irányzatok összefogásáért, nemzetiség és internacionalizmus, népiesség és urbanizmus szakadásának megszüntetéséért; mélyen és sokoldalúan elemezte a hazai társadalmi-politikai és kulturális élet jelenségeit; a feudális maradványok, az agrárkérdés óriási jelentőségét elismerve és hangsúlyozva, sokat foglalkozott a munkáskérdéssel is (a folyóirat nevéhez fűződik a falukutatás mellett a város- és munkásszociográfia kibontakozása); az új demokráciáért való harcot következetesen kötötte egybe — politikai téren éppúgy, mint szellemi és morális tekintetben — a harcos humanizmussal.

A folyóirat, de az egész kommunista szellemű antifasiszta-humanista népfront eszmekörének nagy hirdetője és publicistája: Bálint György. Bálint György középponti élménye a fasiszta barbárság térhódítása volt. Egészen fiatal kori antikapitalista lázadó korszaka után, ez az élmény határozta meg szellemi útját. Ez az út azt példázza, hogy a demokratikus humanizmus és racionalizmus végiggondolása s a korszak veszélyeivel és lehetőségeivel való egybevetése világnézeti téren a materialista dialektika, politikai téren a szocializmus korszerű eszméköréhez nyit utat. Bálint György mélyen átlátta az intellektuális elvontságban megrekedő racionalizmus, a szociális tartalommal nem vagy kevéssé telítődött liberális demokrácia korlátait és védtelenségét éppen úgy, mint a korszakból áradó irracionális obskurantizmus veszélyeit s az ezoterikus, apolitikus értelmiségi magatartás morális szempontból való támadhatóságát. S ha felismeréseit nem minden vonatkozásban tekinthetjük teljesen következetesnek és koherensen összefoglaltnak, életműve és személyes magatartása a korszak egyik példamutató alakjává avatja őt.

3. AZ ELLENFORRADALMI KORSZAK SAJTÓJA

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER SAJTÓPOLITIKÁJA

Az ellenforradalmi rendszert személyében szimbolizáló Horthy Miklós titkos iratai között található egy beszédvázlat, amelyben — irányt jelölően — így fogalmazta meg véleményét: „A mi sajtószabadságunk kútforrása minden rossznak, becstelennek, hazafiatlanságnak, mondhatjuk,

a magyarság boldogtalanságának."[86] Ugyanerről a kérdésről még a fővárosba való bevonulását megelőzően, 1919 októberében Siófokon, a nyilvánosság előtt „mérsékelt" stílusban a következőket jelentette ki: „Mint minden felvilágosodottan gondolkodó ember, én is a legnagyobb híve vagyok az emberi jogoknak s köztük a sajtószabadságnak is. Nem hallgathatom azonban el, hogy Magyarország mai boldogtalanságának, sötét és terhes helyzetének létrehozásában nem csekély szerepe volt a magyar sajtónak, a magyar újságírásnak, ahogy azt nálunk felfogták és csinálták."[87]

E két megnyilatkozás egyben meghatározza az ellenforradalmi rendszer sajtópolitikájának kereteit: a szélsőségestől a „mérsékeltig". A hatalmi apparátus az ellenforradalmi államelv terjesztésében, beidegzésében és minden progresszív eszmei irányzat elleni harcban igen jelentős szerepet juttatott a kormányok mindenkori sajtópolitikájának. Ennek hatalmi pozícióját a törvényre nem támaszkodó nyílt terror és a törvényesített osztályelnyomás változatos formái jellemezték, az egyes történeti periódusoknak megfelelően.

1919. november 13-án adta ki Friedrich István miniszterelnök a sajtóról szóló, a törvényes kereteket meghatározó rendeletét (5499/1919 ME). Az ellenforradalmi kormány újból hatályba helyezte a háború esetére szóló kivételes hatalom alapján kibocsátott sajtójogi rendeleteket, elsősorban az 1914: XIV. tc.-et és az ezt követő sajtórendészeti rendelkezéseket. A Friedrich-kormány rendelete értelmében minden időszaki lapnak és más sajtótermékneḱ a sajtóügyi közvádlóhoz benyújtandó sajtórendészeti kötelespéldányát a terjesztés megkezdése előtt kézbesítés útján be kell szolgáltatni, és a terjesztést — ha nincs rá külön engedély — csak a kötelespéldány kézbesítésétől számított három óra múlva szabad megkezdeni. Ezen rendelet „jogi" alapjá az 1912: LXIII. tc. 11. §-a volt, amely felhatalmazást adott a kormánynak kivételes sajtórendészeti ellenőrzésre, tehát ebben az esetben az előzetes cenzúra bevezetésére. A következő kormányok azután a terjesztés és papírelosztás lehetőségeit korlátozták oly módon, hogy fokozták az államhatalom beavatkozását a sajtóstruktúra alakulásába.

[86] OL K 589. III. g. 11. 9. csomó.
[87] Két nap Siófokon. *Bécsi Magyar Újság*, 1919. november 1.

Külön rendeletet hoztak a sajtótermékek terjesztéséről (1153/1920 ME), sőt az újságárusító engedélyek kibocsátását tovább szigorították. Újabb törvényes szigorítást jelentett Teleki Pál 1920 augusztusában hozott rendelete (6357/1920 ME), amely felhatalmazta a belügyminisztert, hogy „oly belföldi időszaki lapoknak, amelyeknek közleményei az ország belső rendjének és közbiztonságának, valamint külső politikájának érdekeit veszélyeztetik, megjelenését és terjesztését eltilthatja".[88]

Teleki Pál miniszterelnök, a nemzetgyűlésben 1920. október 14-én elhangzott cenzúraellenes interpellációra válaszolva, úgy nyilatkozott, hogy nem elég érett a helyzet a sajtószabadság helyreállításához. Átmeneti intézkedésként két rendeletet adott ki rögtön egymás után: az egyik megszüntette a sajtóellenőrző miniszterközi bizottságot (9222/1920 ME), a másik (9223/1920 ME) elrendelte a Miniszterközi Sajtótájékoztató Bizottság szervezését és működését. Lényegbevágó változás tehát nem történt. A nemzetgyűlésben erősödő nyomásra Teleki 1921. március 5-én rendeletet adott ki a kivételes sajtóellenőrzés korlátozásáról (1616/1921 ME), de a március 30-án Horthy és Teleki kézjegyével ellátott, „Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről" szóló 1921: III. tc. újabb törvényes keretet biztosított az ellenforradalmi rendszer hatalmi apparátusának minden demokratikus mozgalom, sajtó útján elkövetett izgatás elfojtására, illetve megtorlására. Ezek után Bethlen István 1921 decemberében már rendeletet adhatott ki „A kivételes sajtórendészeti ellenőrzés megszüntetéséről" (10 501/1921 ME).

A bethleni konszolidáció a sajtópolitikában árnyaltabb taktikát alkalmazott. Részben magának a bethleni politikai taktikának az ellenzékhez való kapcsolata is új színt hozott. A nagytőke liberálisabb színezetű Az Est lapok konszernjét nagyobb mozgásszabadsághoz juttatta, de olyan cikkek esetében, melyek a rendszer lényegét támadták, nem riadt vissza erélyes eszközök alkalmazásától. 1925-ben betiltották a legitimista Az Újságot és 1926-ban a Világot; a Népszava ellen a közvádló által indított sajtóperek száma 10 év alatt több százra emelkedett. A bethleni sajtópolitika módszerei közt nem jelentéktelen szerepet játszott a szubvenciórendszer bevezetése, elsősorban a vidéki sajtó számára. A szubvenciót a főispánok, a kormány megbízottai állapították meg és osztották el.

[88] Markovits Györgyi, Terjesztését megtiltom. Bp. 1970. 31.

de tőlük függött a lapokat kiadó nyomdavállalatok állami munkával való ellátása is, természetesen versenytárgyalás nélkül.

A szélsőjobboldal 1921-ben, 1924-ben és 1929-ben is megkísérelte új sajtótörvény-javaslat elfogadtatását. Bethlen igen taktikusan lehetővé tette, hogy e javaslatok parlamenti tárgyalása ellen a Budapesti Napilapok Szindikátusa lépjen fel, mintegy védelmezve a bethleni „sajtószabadságot".

A Budapesti Napilapok Szindikátusa 1921. július 1-én hosszú beadványban tiltakozott az új törvényjavaslat ellen, és abban lojálisan elismerte, hogy „az érvényben levő törvény összehasonlíthatatlanul méltányosabb és enyhébb, mint a mostani javaslat", hozzáfűzve azért, hogy még az érvényben levő is „veszélyezteti a sajtó szabadságát".[89] A szindikátus tulajdonképpen üzleti érdekeit féltette a beterjesztett törvényjavaslattól, mert — mint beadványában megállapította — „a tervezett törvény minden intézkedése elsősorban a lapvállalatok mint üzleti vállalkozások ellen irányul".[90] Hasonló érvelésre került sor 1924-ben és 1929-ben is. Bethlen elsüllyesztette a szélsőjobboldaltól sugalmazott, bizonyos antikapitalista demagógiát is tükröző javaslatokat. Mint politikai vonalában általában, a sajtóstruktúra szempontjából is a status quo fenntartását tartotta követendő célnak.

A bethleni kormányzati rendszer azonban a válság több irányú nyomása következtében megingott, a status quo a kormányzati koalíción belül felborult, és — nem kis mértékben a külpolitikai helyzet, de egyben a társadalmi tudatban érlelődő változások hatására — az állami bürokrácia fajvédő szárnya nyert pozíciókat, a „keresztény-nemzeti" eszme radikális értelmezése nyomult előtérbe. Ez az antikapitalista és antiszemita szociális demagógia erőteljesebb hangsúlyozását, bizonyos területeken, így a sajtóban jórészt az „őrségváltás" sürgetőbb igényét juttatta kifejezésre. Az olasz fasizmus mintájára létesítendő korporációs államhatalom, amely a szabad foglalkozású értelmiségi rétegek államhatalmi függőségét fontos programjának tekintette, a fajvédők intranzigens szárnyának régi követelése volt; e szárny vezető ideológusai,

[89] A Budapesti Napilapok Szindikátusának előterjesztése a sajtótörvény reformjáról beterjesztett törvényjavaslat tárgyában. Bp. 1921. 5.

[90] Uo. 7.

publicistái politikai vezérekké nőttek fel, a parlamentben és a sajtóban egyaránt hallatták hangjukat; tömegbázisra elsősorban a sajtó útján tettek szert. Gömbös tömegbázisának kiszélesítésében nagy szerepe volt Antal Istvánnak, aki 1932-ben a kormány sajtófőnökének posztjával cserélte fel ügyvédi praxisát. A nemzeti és keresztény szellemiség különféle árnyalatainak publicisztikai terjesztése során Eckhardt Tibor, Lendvai István, Pethő Sándor, Milotay István, Kádár Lehel, Bangha Béla országos hírnévre tettek szert.

Gömbös első intézkedései közé tartozott a sajtóalap központosítása és ezzel a miniszterelnök sajtó fölötti teljhatalmának biztosítása. Az 1932. november 24-i minisztertanács ilyen értelmű határozata a főispánokat bízta meg a vidéki sajtó irányításával. A belügyminiszter körlevele megállapította, hogy támogatásban csak olyan lapokat lehet részesíteni, amelyek „a sajtóosztály részéről tett megállapítás szerint nem foglalnak ellentétes álláspontot a kormányzat által képviselt nemzeti törekvésekkel és világszemlélettel" szemben.[91]

Az ellenforradalmi kormányok sajtópolitikájának az az iránya, amely a törvényes megtorlás változatos formáiban — az egyes periódusok általános politikai tendenciájának alárendelve — kíméletlen jogi elnyomást gyakorolt, a törvényhozói, végrehajtói és bírói szférában egyaránt hatott.

A kormányok sajtópolitikájában azonban kezdettől fogva érvényesült egy másik irány is: olyan tömegkommunikációs struktúra létrehozása, amely az ellenforradalmi rendszer ideológiai támaszaként funkcionál, eszmei offenzívában van minden haladó gondolat és minden haladó sajtóorgánum ellen.

A gömbösi politika ideológiai és társadalmi hatása a középrétegek és különösen az értelmiség köreiben egyre erőteljesebben megmutatkozott, a régi, fajvédő jelszavak, a „destruktív", „hazafiatlan", „szocialista-kommunista" és ami ezekkel egyet jelentett: a „zsidó-liberális" sajtó ellen ismét napirendre kerültek, sőt kibővültek. A gömbösi reformnemzedék sajtókamarát követelő mozgalma rohamra indult az „őrségváltás" kierőszakolásáért, valamennyi, a „keresztény-nemzeti" gondolatot nem maradéktalanul valló sajtótermék likvidálásáért. Gömbös és utódai,

[91] Glatz Ferenc, A Gömbös-kormány vidéki sajtópolitikájáról. (Sajtótudományi közlemények. I.) Bp. 1971. 93–94.

Darányi Kálmán és Imrédy Béla, erre a táborra támaszkodva készítették elő, majd törvényesítették az ellenforradalmi sajtóstruktúra fasiszta modelljét, a társadalmi tudat fasizálásának egyik leghatékonyabb eszközét.

Az első zsidótörvény (1938: XV. tc.) 2. §-a szolgáltatta a jogalapot ahhoz, hogy a kormány az időszaki és nem időszaki lapok kiadói, szerkesztői és állandó munkaviszonyban álló munkatársai részére sajtókamarát szervezzen. A 4960/1938 ME. rendelet intézkedett a miniszteri biztos hatásköréről, majd augusztus 28-án megjelent az alaprendelet, amely intézkedett a sajtókamara felállításáról.

Az „őrségváltás" módját és ütemét tekintve ellentétek merültek fel. Imrédy Béla és Kolosváry-Borcsa Mihály a német minta maradéktalan átvételét sürgették, politikai koncepciójuknak megfelelően, a nyilaskeresztes nyomásnak engedve és azzal versenyezve. Ezzel szemben Teleki Pál és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter fékezni igyekeztek a szélsőjobboldal „dinamikus törekvéseit", nem kívánták a náci modell teljes átvételét.

A Budapesti Közlöny 1939. április 30-i újságírói névsora 1232 tagot tartalmazott, a kiadói 340-et; az elutasított kérvények száma 1863 volt, tehát több, mint a felvetteké. 1939 májusában hirdették ki az 1939: IV. tc.-et, az ún. második zsidótörvényt, amely a létesítendő sajtókamarában a zsidónak minősítettek 20%-os arányszámát 6%-ra szállította le. 1939. június 23-án megalakult az Országos Magyar Sajtókamara. Ezzel párhuzamosan ment végbe a lapengedélyek revíziója, ami a polgári liberális lapok számának nagyfokú csökkenésére vezetett. A visszacsatolt területeken a haladó lapokat beszüntették. Mindezt betetőzte a második világháború kitörésekor életbe léptetett, előzetes cenzúráról szóló rendelkezés. Ezt három hónappal később — minthogy a felállított cenzúrabizottság nem bírta a rengeteg munkát — a kormány módosította, és bevezette a fakultatív sajtóellenőrzést a honvédelem, a külpolitika, az ország belső rendje, gazdasági érdekei és hitele tárgykörökre. 1940. augusztus 28-án azonban újból a teljes cenzúra lépett életbe. A bizottság tagjai az ügyészség képviselői mellett a miniszterelnökség, a honvédelmi minisztérium, a pénzügyminisztérium, a külügyminisztérium, továbbá a honvédvezérkar képviselői voltak. A vidéki lapokat a helyi ügyészségek képviselője cenzúrázta, a rendőrhatóság közreműködésével. A cenzúra mel-

lett a sajtóosztály naponta tájékoztatta a lapokat, a Magyar Távirati Iroda belső használatra bizalmas tájékoztatót adott ki a szerkesztőségeknek, bizottság vizsgálta felül a külföldről érkező információkat.

A POLITIKAI IRÁNYZATOK ÉS LAPJAIK

Az ellenforradalmi államelv és a sajtó viszonya kezdettől fogva központi helyet kapott a fajvédő ideológiában. Zsilinszky Endre a sajtóban jelölte meg az ország „újjászületésének" döntő eszközét. 1920 első negyedében jelent meg „Nemzeti újjászületés és sajtó" című munkája, amelyben a sajtó funkcióját így jellemezte: „A magyarság összehangolt egyetemét az állam és társadalom szerveibe a nemzeti gondolat egységes szellemében bele kell szerveznünk. Erre fog kelleni nekünk a sajtó."[92] A baloldali veszélyt a szocialista, liberális és demokrata eszmék terjesztésében látta, melyben szerinte a zsidó kézben levő lapok és a zsidó újságírók játszanak főleg szerepet. Ezért a „keresztény-nemzeti" gondolat központi harci programjául tűzte ki a sajtó átvételét. Ebben a szellemben létesültek már 1919 őszén, majd Horthy bevonulása után — a román cenzúrától mentesen — a fővezérség és a különítmények védelme és támogatása mellett a fajvédők lapjai és magánvállalatai.

Egy ellenforradalmi társadalmi szervezet, a Magyar Nemzeti Szövetség lapjaként jelent meg 1919. szeptember 28-án a Szózat első száma Ulain Ferenc ügyvéd főszerkesztésében. A lapot rövidesen Zsilinszky Endre vette át mint főszerkesztő; vezércikkei a „nemzeti forradalom" eszméit hirdették. A Szózat 1926-ig (csaknem végig) napilapként jelent meg, 1923 óta már mint a kormány jobboldali ellenzékének orgánuma.

Az ellenforradalom klerikális, igen jelentős anyagi és társadalmi bázissal rendelkező új sajtóvállalata volt a jezsuita Bangha Béla irányításával létrehozott Központi Sajtóvállalat. 1919 őszén Bangha megvásárolta Milotay István Új nemzedék című hetilapját; Nemzeti Újság címen megindította a néppárti Alkotmány utódját, részben a régi gárdával, de felfrissítve a fajvédők leghangosabb publicistáival: Lendvai Istvánnal, Kádár Lehellel és Krüger Aladárral. Új Lap címen napilapot adott ki és Lendvai főszerkesztésében megjelentette a Gondolat című folyóiratot.

[92] Zsilinszky Endre, Nemzeti újjászületés és sajtó. Bp. 1920. 52.

Milotay egy esztendő múlva szakított a Központi Sajtóvállalattal, és Pethő Sándor közvetítésével — Andrássy Gyula pénzén — 1920. december 15-én megindította a Magyarság című lapot. A lap mint a kormány mindenkori jobboldali ellenzéki szócsöve, éppen mert elsőnek vállalta jobbról az ellenzékiséget, egyre nagyobb publicitásra tett szert. Míg a Központi Sajtóvállalat lapjait kötötte a kormánytámogatás és bizonyos fokú egyházi felügyelet, a Szózat pedig a kormányban ekkor aktívan működő Gömbös és Eckhardt támogatója volt, addig a Magyarság a legitimista nagybirtok anyagi és társadalmi védelme alatt egyre jobban hódított a középrétegek között, mint az „igazi" nemzeti és keresztény gondolat hírdetője. A Magyarság egyébként is tájékozottabb, nagyobb terjedelmű újság volt, hangja és stílusa csiszolt, szellemesen ironikus, a nemzetközi kérdésekben meggondolt és ügyesen alkalmazkodó.

A kurzus és fajvédelem „tudományos" megfogalmazásában és ideológiai „alapvetésében" Méhely Lajos A Cél című folyóirata töltött be sajátos szerepet, ezt a folyóiratot Szemere Miklós alapította még a világháború előtt. Hasonló szerepet töltött be Bangha Béla Magyar Kultúra című folyóirata, bár ez — akárcsak a Központi Sajtóvállalat lapjai — a 30-as években vesztett korábbi ellenforradalmi harciasságából.

A konszolidáció évei mérsékelték a kurzussajtó ellenforradalmi radikalizmusát; ugyanakkor a polgári liberális sajtó egy része is a lojalitás álláspontjára helyezkedett, főleg 1923 után, amikor a fajvédők kiváltak a kormánypártból. Az Est konszern lapjai és a Pesti Hírlap versenyzett Bethlen István személyi kultuszának növelésében, 1925-ben Bethlen megvásárolta a kormánypárt számára a Budapesti Hírlapot. Rákosi Jenő konzervatív „liberalizmusa" ugyanis már nem felelt meg az Egységes Pártnak, a 8 Órai Újság kimondottan Bethlen szócsöve volt. A Pester Lloyd a külföld felé képviselte a „konszolidált" Bethlen-kormányt. A fajvédő vezérek egy része bevonult a nagybankok igazgatóságába vagy valamelyik magas állami hivatalba; a sajtó többsége a konszolidációt szolgálta, megfelelő üzleti érdekből, nem is kis profitért.

Megnőtt a bankok érdekeltsége a lapvállalatoknál; a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank például 1926 novemberében 10 milliárd korona hitelt nyitott Miklós Andor konszernjének a Franklin Társulat 65 ezer részvényének megvásárlására. Hasonló volt e bank viszonya a Tolnai Nyomda és Lapkiadóhoz, a Tolnai Világlapja, a Délibáb, a Pesti Divat

kiadójához. A Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE) és a GYOSZ sajtóalapja és támogatása a pausálék és hirdetések terén döntő jövedelmi tényező volt.

Gömbös a fasiszta tömegmozgalom fellendítése céljából 1933-ban megindította a Függetlenséget, a kormány hivatalos lapját. 1934-ben Milotay szakítva a Magyarsággal — elsősorban Pethő Sándorral és körével —, megalapította az Új Magyarságot, mely a továbbiakban Imrédy politikáját támogatta. 1936-ban a kormánypárt Esti Újság címen indított bulvárlapot. 1938-ban indult Imrédy havi-, majd hetilapja, a hirhedt Egyedül Vagyunk, Oláh György irányítása alatt. A fasizálódó sajtó új embereket vetett felszínre, zömmel elvtelen karrieristákat, akik a konjunktúrát kihasználva a kormánylapok élére kerültek, mint Hubay Kálmán, Rajniss Ferenc, Szvatkó Pál és mások.

A kormányzati politika a 30-as évektől újból teret engedett a 20-as évek elején feltört, de azután háttérbe szorított ellenforradalmi radikalizmusnak, a fasiszta mozgalmaknak. Ezt használta ki a 30-as években a már magát nemzeti szocialistának valló nyilaskeresztes mozgalom. A mozgalommal egyidejűleg jelentek meg a nyilas lapok; részben külföldi pénzforrásból, részben politikai karrierre vágyó pénzemberek támogatásából tartva fenn magukat rövidebb-hosszabb ideig. A „szegedi gondolat" kibontott zászlajára tehát a 30-as évek végén — éppen a szegediek jobboldali ellenzékeként — a nyilaskereszt került, a régi kurzuslapoknak versenytársai akadtak. A Nemzet Szava, a Nemzeti Figyelő, a Magyar Munkás, a Nemzeti Élet mellett egymás után jelentek meg a Roham, a Kitartás, az Ököl, a Harc, a Szittyakürt, a Bátorság, a Magyarok Lapja, majd a nagyobb publicitással bíró Pesti Újság, a Virradat, a Nemzetőr.

A második világháború kitörésével egyidőben számos liberális lap megszűnt. A kormány megvette Miklós Andor örökségét: Az Est helyét a kormánypárti Pest foglalta el, a Magyarország régi címmel, de náci eszmékkel rokonszenvező „keresztény-nemzeti" világnézettel telítve jelent meg, naponta kétszer. A Pesti Napló is megszűnt. Az „őrségváltás" magában az újságíró-társadalomban is végbement; a kamarai felvételnek tulajdonképpen egyetlen feltétele volt: a származás, még abban az esetben is, ha a jelölt a „keresztény-nemzeti" gondolat harcosa volt, illetve annak adta ki magát.

A fasizmus nemzetközi és hazai előretörésével párhuzamosan a baloldali sajtó helyzete Magyarországon évről évre nehezebb lett. Egyre bővült a tabunak nyilvánított kérdések, témák köre. A baloldali sajtó egyre inkább a gúny fegyverével lépett fel, főleg a fajelmélet, a fasizmus ellen. Illyés Gyula a féllegális kommunista Társadalmi Szemlében pellengérezte ki a fasizmus háborút igazoló demagógiáját a jelszavak nyelvi ürességének és hamisságának bemutatásával. Bálint György ezekben az években kezdte meg nem alkuvó harcát a fasizmus ellen. Ezek a 60—80 soros írásai tartalmi és formai egységükkel műfajilag és nyelvileg egyaránt a magyar újságírás maradandó, klasszikus darabjai.

A fasizmus ellen a baloldali újságírók minden rovatot, minden műfajt felhasználtak. Amilyen mértékben szűkült a rés, olyan mértékben nőtt a szakmai lelemény. A második világháború kitörése és a cenzúra felállítása jóformán már csak jelzésekre szorította az antifasiszta sajtót.

Különösen jelentős volt a Népszava szerkesztőségében megalakult kommunista újságírócsoport, amely Szakasits Árpád főszerkesztő támogatásával a 30-as évek végétől — a lehetőségeken belül — az antifasiszta egységfront, a munkásegység gondolatát egyre fokozottabban juttatta érvényre.

A legális és féllegális hazai kommunista sajtó vállalta a legnehezebbet, a legnagyobb kockázatot. A legálisan megjelenő 100%, a Társadalmi Szemle, a Gondolat, a Mi Utunk, a Valóság, a Világirodalmi Szemle című időszaki lapok, a kommunista mozgalom minden veszéllyel dacoló töretlen helytállását bizonyította. Az állandó betiltások, letartóztatások, vad jobboldali sajtótámadások még külön nehezítették a megfelelő hangvétel megtalálását, tehát a legalitáson belüli következetes ideológiai állásfoglalást.

Az ellenforradalmi rendszer elleni sajtóharc jelentős hadoszlopait jelentették az emigrációban megjelenő magyar nyelvű lapok és folyóiratok. Különösen nagy szerepe volt a fehérterror időszakában a bécsi emigráció kommunista és szocialista sajtójának, majd a németországi és franciaországi, s az amerikai kontinensen megjelenő magyar újságoknak. A Berlinben, Prágában és a Szovjetunióban kiadott kommunista sajtó a Komintern és a KMP mindenkori politikai irányvonalát közvetítette, tehát világnézeti és politikai szempontból egyaránt döntő jelentőségű volt.

4. AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJA

A MŰVELŐDÉSPOLITIKAI PROGRAM CÉLJAI ÉS MEGVALÓSÍTÁSUK A 20-AS ÉVEKBEN

Az ellenforradalom uralkodó csoportjai hatalomra jutásuk pillanatától kezdve különös gondot fordítottak a közoktatási politikára. Már 1919. augusztus 10-én megjelent a 4507/1919. VKM sz. miniszteri rendelet, amely hatályon kívül helyezte a Tanácsköztársaság összes, a közoktatásra vonatkozó intézkedését. Ez a rendelet felhívta az iskolafenntartók figyelmét, hogy vizsgálják felül, milyen magatartást tanúsított a tanszemélyzet a bolsevizmus idején. Huszár Károly, Haller István már a „keresztény-nemzeti" gondolat jegyében fogalmazta meg az ellenforradalmi rendszer művelődéspolitikai irányelveit.

A győztes ellenforradalom legelső intézkedései közé tartozott a vallásoktatás tárgyában 1919. szeptember 15-én kiadott 5008/1919. VKM. sz. rendelet. Azzal az indokkal, hogy a Tanácsköztársaság „erkölcstelen és romboló" rendszerével nagy pusztítást vitt végbe az ifjúság lelkében, feltétlenül szükségesnek tartották az ifjúság szilárd valláserkölcsi alapokon nyugvó nevelését. A vallásoktatást a rendelet a jellemfejlesztés leghathatósabb eszközének nevezte, s felszólította a nevelőket, hogy tanítványaikkal együtt vegyenek részt az előírt istentiszteleteken. A kötelező vallásoktatás visszaállításával a kurzus nem pusztán a korábbi valláserkölcsi nevelési alapok megszilárdítását kívánta elérni, hanem a hitoktatás minőségileg és szervezetileg új mechanizmusát tette a nevelés gerincévé. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a hajsza a forradalmakban „kompromittált" tanárok, tanítók és diákok ellen.

Az ellenforradalmi hatalomátvétel első két esztendejében a kultusztárca nem volt képes egységes kultúrpolitikai koncepció kidolgozására. A korszak gyakran ellentétes, bár a baloldali szemlélettel egységesen szemben álló ideológiai nézetei különböző kultúrpolitikai koncepciókban ütköztek össze. A nemzetnevelési program bizonyos vonatkozásokban Széchenyihez visszanyúló konzervatív reformgondolata enyhíteni kívánta a magyar közoktatás feletti egyházi befolyást és gyámkodást; a katolikus egyház viszont éppen a forradalom tanulságaként nemcsak

meg akarta őrizni, hanem a szocialista gondolat elleni harc ürügyén még tovább akarta erősíteni ideológiai befolyását. Mindezen ellentétek átmeneti kompromisszuma a nacionalizmus mesterséges szításában, a militarista gondolat népszerűsítésében nyilvánult meg, s már az 1920—1921. esztendőben intézményes formákat öltött. Az 1920. évi 15 4490/1920. VKM. VII/a. sz. miniszteri rendelet a hazafias szellemnek az iskolák útján való ápolását és erősítését írta elő. 1920. október 27-én rendelet jelent meg a „nemzeti imáról". Ez a Magyar Hiszekegy, a Területvédő Ligák Szövetségének imája volt, amit minden alsó- és középfokú tanintézetben minden nap a tanítás megkezdésekor és az utolsó óra végén a tanárok kötelesek voltak a tanulókkal együttesen elmondani. A militarizmus kultúrpolitikai érvényesítését célozta az 1921-ben hozott rendelet a cserkészmozgalom támogatására és az 1921: LIII. tc. a testnevelésről.

Klebelsberg Kunó a dualizmus kori felső állami bürokrácia legtekintélyesebb képviselőjeként vállalt részt Bethlen kormányában; előbb a belügyminiszteri, majd a kultusztárcát vette át. Személyében az állami bürokrácia régi felső rétegének és a nagytőkének a szövetsége fejeződött ki. Kezdettől fogva bírta Bethlen bizalmát; arisztokrata származása, politikai rugalmassága és ambíciója, műveltsége, az intellektuális körökben szerzett tekintélye, a klérus támogatása és a volt munkapárti politikusokhoz fűződő kapcsolatai egyaránt sokat nyomtak e szempontból a latban. Reá várt a feladat, hogy kidolgozza az ellenforradalom kultúrpolitikai koncepcióját, és azt a gyakorlatban megvalósítsa.

Bethlen István konszolidációs terveiben azonnal jelentős helyet kapott a kultúrpolitika: már 1922. május 15-én hangsúlyozta a miniszterelnök, hogy bár az első világháborúban Magyarország visszanyerte függetlenségét, ennek reális gazdasági, politikai és kulturális garanciái hiányoznak. Egyik legfontosabb feladatként „kulturális felsőbbségünk" biztosítását jelölte meg. E gondolat jegyében nyilatkozott Klebelsberg 1922 júniusában, amikor elfoglalta a kultuszminiszteri széket. A tisztviselői kar előtt többek között ezt mondotta: „A magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá."[93]

[93] Klebelsberg Kunó, Az a sokat emlegetett kultúrfölény. *Pesti Napló*, 1929. augusztus 4.

A klebelsbergi kultúrfölény koncepciója az ellenforradalom mérsékelt uralkodó szárnyának politikai törekvéseit fejezte ki. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ez a kultúrpolitikai program az ellenforradalom társadalmi bázisának szélesítését, az evolúciónak az ellenforradalmi társadalmi és ideológiai keretekben való támogatását, erősítését célozta.

A pénzügyi stabilizáció után, 1925. február 20-i költségvetési beszédében Klebelsberg kifejtette, hogy a kultúrfölény és a revíziós törekvések hogyan függenek össze koncepciójában. „Szeretném a köztudatba belevinni, hogy a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen hovédelmi tárca is. Honvédelmi tárca olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat, s ezekkel az eszközökkel kell mindig újból és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének második ezer esztendejében is életképes, erős, és hogy bántani nagy történelmi igazságtalanság."[94] Klebelsberg az általa neonacionalizmusnak jelölt eszmerendszert tette a „keresztény-nemzeti" gondolatot szolgáló kultúrpolitikájának világnézeti bázisává. Az egész nemzet „osztályok feletti", nacionalista irányú kollektív nevelése volt a cél. Az osztályfelettiség elvével egyidejűen a politikamentesség is a neonacionalizmus sokat hangoztatott elve volt. A nacionalizmust Klebelsberg mint a nemzeti lét általános morális kategóriáját fogta fel; nacionalizmus és valláserkölcs ebben a kultúrpolitikai elképzelésben mint a nemzet kulturális fejlődésének adekvát feltételei jelentek meg. Társadalmi bázist szélesítő igényt takart ez a cél; kultúrpolitikai funkciója az ellenforradalmi terminológiával „középosztálynak" jelölt — nagyon egységesen értelmezett — rétegek tudati meghódítása volt.

Tartalmilag a neonacionalizmus elvetette a 19. század individualista művelődési eszményét mint egyoldalút, amely a liberializmus személyiségkultúrájában eltorzult, időszerűtlenné vált. A neonacionalizmus az államnak mint hatalmi szervezetnek és ugyanakkor a kollektív, össznemzeti érdek megtestesítőjének tudatosítását állította előtérbe a nevelésben:

[94] Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1919—1926. Bp. 1927. 516.

„az egyén nem önmagáért van, hanem az egyén fölötti nemzetért"[95] — hangsúlyozta Kornis.

Módszertanilag ez a kultúrpolitika azt a feladatot állította a köznevelés elé, hogy „az egyén a nemzet egyénfölötti akaratszervezetébe összhangzóan illeszkedjék bele". A kor vezető kultúrfilozófusa, Kornis Gyula megállapítása szerint ez a kor követelménye, amely nem virtust, hanem „türelmet, kitartást, a szabályok engedelmes betartását, folytonos résenállást, aprólékos pontosságot, fegyelmet és szolidaritást" igényel. A kollektivizmus gondolatát propagálta, de antiintellektuális világnézeti alapról. „A nevelésben — hangsúlyozta Kornis — sokkal lényegesebb az akaratnak, a jellemnek, mint az értelemnek a fejlesztése. . . . Az egyoldalú értelemképzés eredménye merő racionalizmus, puszta kritikára, túlzó ellenzéki szellemre való hajlam, ami már, ha a nemzet lelkében tipikussá válik, a nemzeti hanyatlás forrása. Sajnos modern kultúránk általános, tragikus vonása, hogy elsősorban csak észkultúra."[96] A „kollektív nemzeti akarat" az egyéni akarat és jellemfejlesztés eredménye, ha az egyén tudatának alapjául az erkölcsi indítású engedelmesség szolgál.

A neonacionalizmus köznevelési programjában a racionalizmus elleni frontnyitás az ellenforradalmi ideológia irracionális alaptendenciájának adekvát kultúrpolitikai megnyilatkozása volt. Bethlen és Klebelsberg a nacionalizmust ideológiai eszköznek tekintették a nagybirtok és nagytőke politikai és gazdasági hegemóniájának erősítéséhez. Az új nemzedék tudatában a középrétegek feltörekvő igényei is megfogalmazódtak és erősödtek a neonacionalista kultúrpolitika eszmei keretei között, mivel e kultúrpolitika ideológiai tartalma a társadalmi bázis növekedését is segítette.

A közoktatási politikában Klebelsberg a „középosztály" gyermekeinek anyagi és világnézeti támogatását és erősítését tekintette fő feladatnak. Az ösztöndíjrendszer széles körű alkalmazásával, annak összes törvényes biztosítékával a közép- és felsőoktatásban jelentős kedvezményeket és anyagi segítséget nyújtott elsősorban a közalkalmazottak gyermekeinek. Klebelsberg a középiskolát az egyetemi, illetve főiskolai oktatás előkészí-

[95] Kornis Gyula, Nemzeti szellem a kultúrpolitikában. Kultúra és politika Bp. 1928. 18—22.

[96] Simon Gyula, Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából (1919—1931). Bp. 1959. 261. és köv.

tőjének tekintette, annak reformja tehát elsősorban „a nemzetet vezető" intelligencia érdekeit kívánta szolgálni.

A parlament 1924 áprilisában fogadta el az 1924: XI.tc.-et a középiskoláról. Ez olyan reform volt, amely nem jelentett egészen új irányt a középiskolák szervezetét illetően. A törvényben foglalt újítások két alapgondolata a középiskolai típusok differenciálása és valamennyi középiskolai típus egyenlő jogosításának eszméje a főiskolákra való belépés szempontjából. A törvény a gimnázium és reáliskola közé egy új középiskolatípust iktatott be: a reálgimnáziumot, mely valamivel több időt szánt a modern nyelvekre és a természettudományos tárgyakra.

1926-ban törvény született a leány-középiskolákról és leánykollégiumokról. Ennek alapelvei: az iskolafajták elkülönítése; az egyenlő jogosítás a főiskolai beiratkozáshoz; a női egyéniség figyelembevétele a tanítandó tárgyak megállapításában. A leány-középiskolák reformja ugyancsak a középosztály érdekeinek felelt meg, és ebben a rétegben is csak kezdő lépéseket tett a női egyenjogúság irányába.

„A középiskolák létesítéséről és fenntartásáról" szóló 1926. VII. tc. alapján megkezdődött a népiskola-építési program végrehajtása. 1930-ig a program keretében mintegy 3500 tanterem és 1500 tanítói lakás épült, ez azonban elmaradt a gyorsabban növekvő kulturális szükségletek mögött.

Klebelsberget tudománypolitikai intézkedéseiben az vezette, hogy a tudományos életet bekapcsolja a neonacionalista kultúrprogram kereteibe. A „Gyűjteményegyetemről" szóló 1922: XIX. tc. önkormányzati testületbe egyesítette az egyetemeket, főiskolákat, a nyilvános gyűjteményeket, tehát a levéltárakat és a múzeumokat, továbbá a hazai és külföldi kutatóintézeteket. Ide tartoztak a tudósok ösztöndíjügyei is. „A Magyar Tudományos Akadémia támogatásáról" szóló 1923: I. tc. is a kultuszkormányzat monopolhelyzetét volt hivatott erősíteni a tudományos életben.

Új főiskolák és egyetemek létrehozásával Klebelsberg szintén a kultúrfölény politikai igényeit kívánta teljesíteni.

Kultúrfölény és neonacionalizmus, területi revízió és a középosztály társadalmi, anyagi és kulturális megerősítése — ez volt a klebelsbergi kultúrpolitika tartalma. A társadalmi és kulturális követelmények azonban messze meghaladták e kultúrpolitikai elveket. Kemény Gábor polgári radikális pedagógus a Szocializmus című folyóiratban a kérdés lényegére

tapintott: „A mai magyar iskolában kiválóságok helyett kiváltságok dominálnak, ami annál félelmetesebb, mert kiváltságos egyének kiváltságos osztályokat is teremthetnek ... Nem kell magyarázni, hogy ez a szellem antidemokratikus eredményekre vezet, hogy a tehetségtelenséget juttatja vezető szerephez és hogy a kiváltság helyett a kiválóságot csak a demokrácia juttathatja érvényre."[97]

MÓDOSULÁSOK A MŰVELŐDÉSPOLITIKÁBAN A VÁLSÁG ÉVEI UTÁN

A 30-as években az állam hivatalos kultúrpolitikája az ellenforradalmi rendszer arculatán bekövetkezett változásokat követte. A változások a kultúrpolitika terén is — noha továbbra sem belső viták nélkül — túlnyomórészt szélsőjobboldali irányban történtek. Ezt a fő vonalat legföljebb csak színezték egyes pozitívabb — a rendszer ideológiájának fellazulásából következő — vonások.

Az állami művelődéspolitika irányításában a fő szerepet ekkor már Hóman Bálint játszotta. Szempontjai azonban nem érvényesülhettek teljesen szabadon, a közte és a konzervatív-ellenforradalmi kultúrtényezők (így a korábban nagy befolyással rendelkező Kornis Gyula) között feszülő ellentétek végül is többnyire valamiféle — a szélsőjobb felé mutató — kompromisszum szintjén állapodtak meg.

Kompromisszumokra egyébként Hóman mindig hajlamos volt, s éppen ez az igazi koncepció hiányát kompenzáló, megalkuvó szellem segítette elő, hogy ellenállás nélkül vesse alá magát a „korszellem" követelményeinek. Hóman történész volt, egyetemi tanár, miniszterségé előtt a Nemzeti Múzeum igazgatója. 20-as évekbeli kultúrpolitikai felfogása — legalábbis ahogyan az akkori cikkeiből kiolvasható — kevéssé tért el Klebelsberg eredeti reformelgondolásától. Ő is a liberális-demokrata gondolat teljes száműzését, a „nemzetnevelés" elsőrangú szerepét, az ellenforradalmi célok korábbinál igényesebb és színvonalasabb kulturális alátámasztását hirdette. A 30-as évek elején viszont már a gömbösi „nemzeti munkaterv" kulturális fejezeteinek egyik aktív szerkesztője volt.

[97] KEMÉNY GÁBOR, A tehetségek érvényesülése és a demokrácia. *Szocializmus*, 1929. 246.

Kultúrpolitikai fejtegetéseiben ő is a „nemzetnevelési szempontok" előtérbe helyezéséről, a „nemzeti kultúrfejlődés céltudatos előmozdításáról", egységes, szilárd magyar világnézet kialakításáról beszélt. Ezek a szavak azonban az évek haladtával Hómannál mindinkább más tartalommal telítődtek. A neonacionalizmus, mint a 30-as években már túl konzervatívnak tartott gondolat, lekerült a napirendről. A „politikán felülálló" nemzetnevelés antiliberális-konzervatív eszméje szélsőjobboldali kultúrpropagandába, a társadalom közvetlen ideológiai „megdolgozásának" gyakorlatába ment át. A „kultúrfölény" nem elég offenzívnek tekintett gondolatát közvetlenebb soviniszta jelszavak vették át. A Klebelsberg-féle — egyébként eredetileg egyáltalán nem haladó célzatú — decentralizálás elvét az állami központosítás, a kultúrtevékenység uniformizálása és fokozott ellenőrzése váltotta fel; a színvonal és a minőség gondolatát — amelyet szavakban továbbra is hangoztattak — a szociális elv érvényesítésére vonatkozó demagóg jelszavakkal párosították.

A 30-as évek iskolarendszere lényegében azonos maradt azzal, amit Klebelsberg hozott létre. Hóman művelődéspolitikai programja a művelődési intézmények, nevezetesen az oktató intézmények korszerűsítését és „nemzeti érdekű" megreformálását nem radikális újításokkal, hanem a fejlődésből következő és a szükségletekhez igazodó újjászervezéssel kívánta megvalósítani. E célnak megfelelően csak kisebb változtatásokat eszközölt, s ezek egy része is Klebelsberg elképzeléseiből eredt.

Klebelsbergnek a gazdasági válság miatt félbeszakadt népiskola-építési programját Hóman 1935-től folytatta; 1940-ig további 2000 objektum építését fejezték be. Ez még mindig elmaradt az elődje által minimálisnak tekintett fejlesztéstől, de a legsúlyosabb hiányokon valamit enyhített.

Hasonlóan elődje öröksége volt a nyolcosztályos népiskola kifejlesztése is. Klebelsberg 1928-ban dolgoztatott ki egy tervezetet, amely szerint 1940-ig a hatosztályos iskolákat fokozatosan nyolcosztályossá fejlesztik, s ekkor kötelezővé teszik. A fokozatos fejlesztés — részben az építési program elakadása miatt — elmaradt, 1939-ben csupán az iskolák 2,5%-ára terjedt ki. Így lényegében az 1940: XX.tc. úgy vezette be a kötelező 8 osztályt, hogy nem voltak meg hozzá a tárgyi feltételek. 1927-től érintetlen maradt az iskolarendszer legszerencsétlenebb képződménye, a 4 elemire épülő, zsákutcának számító négyosztályos polgári iskola.

A viszonylag legnagyobb változás a középiskola szervezetében következett be. A Klebelsberg-féle 1924: XI.tc. által létrehozott középiskolatípus, a reálgimnázium, és a régebbi reáliskola fokozatos megszüntetését, illetve átalakítását előíró 1934: XI.tc. lényegében a reálgimnázium szintjén tette egységessé a középiskolát. Ily módon ez a különben célszerű egyszerűsítés tovább növelte a humán tárgyak súlyát és a lemaradást a technikai-természettudományos oktatásban. Hóman azonban arra hivatkozott, hogy Magyarország agrárállam, s így nincs szüksége a reáliák olyan mértékű oktatására, mint az ipari államoknak.

A törvénynek volt még egy kifejezetten negatív rendelkezése, amely az érettségi vizsgabizottságok feladatává tette annak eldöntését, hogy az érettségizők közül kik alkalmasak egyetemi tanulmányok folytatására. A vélemény alapjául a tanulók ismeretei, „gondolkodásmódja" és „erkölcsi szemlélete" szolgáltak. E rendelkezés nyíltan lehetővé tette a politikai szelekciót.

Hóman érvelése a reális ismeretek és reáliskolák szükségtelenségéről nem felelt meg a 30-as évek követelményeinek. Ezt mutatja az 1938: XIII. tc., amely középiskolai rangra emelte a felső kereskedelmi iskolát, a felső mezőgazdasági és a felső ipariskolát. Elvileg egyenrangúnak nyilvánította őket a gimnáziummal, s lehetővé tette, hogy az itt érettségizők az egyetemek megfelelő karain folytassák tanulmányaikat. A törvény a szakoktatás vonzerejének növelésével valóban sürgető hiányokon igyekezett segíteni, de a szándékot csak igen kis mértékben sikerült megvalósítania. A szakiskolák s a végzettek száma nagyon alacsony volt. A szakoktatás fejlesztésének pozitív tendenciája mögött alig burkoltan húzódott meg a negatív célzat: az „őrségváltás" előkészítése „új káderek" kiképzésével.

Mindezen újítások hatására némi előrelépés tehát történt, de lényegében megmaradt a dualizmusból örökölt s Klebelsberg által továbbfejlesztett iskolarendszer. A Hóman nevéhez fűződő új vonások elsősorban az oktatás szellemében és az állami ellenőrzésben jelentkeztek.

Az 1935: VI. tc. a tanfelügyeletet reformálta meg. Megszüntette az addigi rendszert, amely szerint a különböző iskolatípusokat különböző szervek ellenőrizték; az országot 8 tankerületi főigazgatóságra osztotta, s ezeknek rendelt alá minden iskolatípust. E rendelkezés kiterjedt az egyházi iskolákra is. Az egyházak által fenntartott iskolák autonómiáját már az egységes középiskolát létrehozó 1934: XI. tc. is érintette, amennyi-

ben kimondta, hogy a tanterveket az egyházi hatóságok a vallás- és közoktatásügyi minisztérium jóváhagyásával állapítják meg, a tankönyveket pedig engedélyezés előtt be kell mutatni a minisztériumnak. Az 1935: VI. tc. tovább növelte az állami ellenőrzést, ugyanis az állami tanfelügyeletet kiterjesztette azokra az egyházi iskolákra, ahol az állami támogatás meghaladta a fenntartási költségek 50%-át.

A törvény látszólag pusztán a felügyeletet egyszerűsítette, valójában azonban a „nemzeti közszellemnek", az egységes világnézetnek a kialakítását kívánta ezzel is szolgálni az iskolapolitikában.

Az igényelt „egységes magyar világnézet" iskolapolitikai szempontból való értelmezése a korábbiakhoz képest észrevehető hangsúlyeltolódással járt. Bár Hómanék nyíltan nem kritizálták Klebelsberg iskolapolitikáját, a teendők megfogalmazásában, az előző időszak értékelésében nem nehéz felismerni a klebelsbergi politika bírálatát.

A legfontosabb változás az oktatás, az ismeretközlés és az erkölcsi, világnézeti és jellemnevelés arányainak eltolódásában figyelhető meg. E téren a bírálat továbbra is a liberális iskolarendszer ellen irányult. Hóman szerint a 19. század materiális szellemének és specializáló irányának következtében az egyoldalú szakismeretközlés mellett már-már egészen háttérbe szorult nevelő gondolat érvényesülését kell biztosítani a közoktatás egész területén, valamennyi iskolatípusban, s így az egyetemen is. Ezt kívánta erősíteni az ellenőrzés egységesítése, s ezt támogatták a tananyagban, tantervekben bekövetkezett változások is.

A tananyag középpontjába, az 1919-től állandóan hangsúlyozott vallás-erkölcsi nevelés mellett az ún. nemzetismeretet állították. E gyűjtőfogalomba került a magyar nyelv és irodalom, a művészet, a történelem, az újonnan bevezetett gazdasági és társadalmi ismeretek, a föld- és néprajz. Ennek megfelelően, az 1938-ban bevezetett középiskolai tantervben eltolódott az órák korábbi aránya is. A nemzetismereti tárgyak óraszámának növekedésével a természettudományos tárgyakra fordított idő jelentősen csökkent. A változás azonban nem merült ki ennyiben, hanem az egyes tárgyak belső arányai is megváltoztak. Növekedett az irodalomórák száma. Ezen belül visszaszorult a stilisztika, retorika, poétika oktatása, s helyébe az újabb magyar irodalom jobboldali szellemű olvasmányai kerültek. A történelemoktatásban csökkent az egyetemes történelemre fordított idő. Ugyanígy növekedett az egyetemes földrajz rovására a

Kárpát-medence oktatására megszabott idő is. E változások megfeleltek annak a célnak, hogy a középiskola hangsúlyozottan „nemzeti műveltséget" adjon.

A nacionalista szempont fokozatos érvényesítése és az érzelmi-irracionális ráhatás növelése nyilvánvalóan a tényleges tudományos ismeretek csökkenéséhez vezetett. E veszély növekedése a konzervatívabb beállítottságú Kornis Gyulát is arra bírta, hogy óvatos formában figyelmeztessen a természettudományok s általában az ismeretek fontosságára.

A nacionalizmus erősítését szolgálta a népiskolák 7. és 8. osztályában 1941-ben bevezetett „állampolgári kötelességek" elnevezésű tantárgy is, melynek az volt a célja, hogy tudatosítsa: a „nemzeti eszmények" megvalósítása érdekében a jó állampolgár részéről a fenntartás nélküli kötelességteljesítés a kívánatos.

Ez az utasítás az iskolapolitika másik új vonásához, a katonai nevelés fokozott hangsúlyozásához vezetett. Ezen a ponton tűnt ki leginkább a hómani és klebelsbergi iskolapolitika eltérő jellege. Az iskolaszervezet óvatos egységesítése, az állami felügyelet erősítése, az „erkölcsi-érzelmi" tényezők növelése végső soron egyaránt az ország szellemi erőforrásait igyekezett mozgósítani a politikai-katonai cél, a reváns érdekében.

Ezért gyarapították — német példára — az elemi népiskolától az egyetemekig a tornaórák számát, azzal a nyílt céllal, hogy katonai szolgálatra alkalmas fizikumú ifjúságot neveljenek. S ez növelte az iskolán kívüli diákmozgalmak, a cserkészet és mindenekelőtt a leventemozgalom jelentőségét, állami támogatását. Az utóbbit, amely 1921. évi megalakulásától kezdve burkolt katonai képzésre szolgált, az 1939: II. tc. 12 éves kortól 23 éves korig bezárólag évente 10 hónapra, heti 4 órában mindenki számára kötelezővé tette. A tanárokat bekapcsolta a leventeképzésbe. Ezzel a nyílt militarizmus behatolt az iskolákba.

Az iskolapolitika egyik fontos társadalmi célja maradt, hogy az „alacsonyabb" társadalmi osztályokból feltörekvő erőket lehetőleg távol tartsa már a középiskolától, s főleg az egyetemi továbbtanulástól. Kornis Gyula az 1936 decemberében tartott Országos Felsőoktatási Kongresszuson elhangzott előadásában kóros jelenségnek minősítette, hogy a megkisebbedett ország területén ugyanannyi az egyetemi hallgatók száma, mint Trianon előtt volt. A szellemi munkaalkalmakhoz csak korlátozott mértékben jutó diplomások számának növekedése következtében a társa-

dalom egyensúlyának felborulásától tartott, ezért szigorú szelekciót követelt, aminek már a középiskolában meg kell kezdődnie.

A koncepció jegyében a felfelé törekvő rétegek fiait, mint felsőbb tanulmányokra alkalmatlan „selejteseket", a középiskolák helyett szakiskolákba szándékoztak irányítani. Ezt a célt szolgálta az 1938: XIII. tc., amely a szakiskolák rangját, vonzerejét kívánta növelni. A törekvés nem vezetett eredményre, a szelekció azonban érvényesült: a gimnáziumokban a munkás- és parasztgyerekek száma csekély volt; a gimnáziumi tanulók zöme továbbra is a középrétegekhez tartozók gyerekeiből került ki.

Az „elitnevelés", a vezető réteg kinevelése tekintetében Hóman növelni kívánta a vallás- és közoktatásügyi minisztérium ellenőrző szerepét. Óvatos kísérlete, hogy ezt az ellenőrzést az egyetemekre is kiterjessze, határozott ellenállásba ütközött. Kornis, Hóman nevét nem említve, visszautasította azt az egyetemek és a tudományosság szabadságát veszélyeztető törekvést, amely az állam mindenhatóságát ki akarja terjeszteni az egyetemekre.

A „tehetségmentés" jegyében viszont Hóman eltörölte Klebelsberg ösztöndíjrendeletét, amely a középrétegekből kikerülőknek (főleg a hivatalnokok gyermekeinek) tanulmányi eredményüktől függetlenül tandíjkedvezményt stb. biztosított, s az ösztöndíjakat elvileg a teljesítménytől tette függővé. 1941-ben a kultuszminisztérium 600 gyerek középiskolai ingyenes oktatását tette lehetővé, egyébként azonban a szegénysorsúak támogatása továbbra is az egyházakra, magánosokra, egyes iskolákra, illetve társadalmi mozgalmakra (köztük a korszak végén jelentkező népi kollégiumi mozgalomra) hárult. A 30-as években tovább erősített politikai és az ugyancsak mindvégig fennálló szociális szelekciót az évtized végén a zsidótörvények újabb, nyíltan fasiszta szellemű szelekciója egészítette ki.

5. TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET AZ ELLENFORRADALMI KORSZAKBAN

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A két háború közötti korszak az általános szellemi légkör szempontjából nem volt egységes időszak: maga is két szakaszra osztható. Az első a nagy gazdasági válságig, illetve a válságból kivezető baloldali út eltorlaszolódásáig tartott. Erre a szakaszra az 1918—1919. évi forradalmak bukásának tragikus és az uralkodó osztályok szemléletét is meghatározó élmé-

nye s a soknemzetiségű Magyarország — nemzeti sérelmekkel is együtt járó — szétesésének hatása, az ellenforradalmi nacionalizmus szinte osztatlan uralma nyomta rá bélyegét. A forradalmakhoz való viszony éles dichotómiát teremtett a szellemi életben: a jobboldali, ellenforradalmi szellemiség nagy erővel tört előre, a baloldali, haladó gondolat képviselői viszont dezorganizálódtak, száműzetésbe mentek, vagy hallgatásra kényszerültek. A tudományos életben maguknak helyet kívánó értelmiségiek elfogadták az ellenforradalmi rend feltételeit, s csatlakozásukat nyilatkozatokkal, művekkel is bizonyították. A restaurált ellenforradalmi rendszer alapjait a Bethlen-féle kormányzati autokratizmus védte és őrizte, s ez hasonló atmoszférát teremtett a szellemi-kulturális életben is. Különösen erős ellenforradalmi szellemi hatások alá kerültek az értelmiség szélesebb rétegei (állami bürokrácia, pedagógusok). Ezen a helyzeten Klebelsberg színvonalasabb kulturális koncepciója sem változtatott: e koncepciónak a merev konzervatív-ellenforradalmi jellegen túlmutató vonásai — a restaurált rendszer újabb, modernebb és színvonalasabb szellemi eszközökkel való alátámasztásának igénye — a 20-as években csak részben valósultak meg. A hivatalos tudományos és kulturális fórumok — az Akadémia, a különféle tudományos és irodalmi társaságok — régi, elavult konzervatív szellemüket a még retrográdabb ellenforradalmi szellemiséggel egyesítették. Maga Klebelsberg is főként a szaktudományos értelmiségre támaszkodott, igaz, annak fiatalabb, színvonalasabb rétegére. Törekvései, hogy a modernebb, a hivatalos konzervatív-ellenforradalmi szellemiségtől eltérő irányzatok képviselőit „integrálja", többnyire megmaradtak az elgondolások szintjén, s az ideológiai-politikai élettől távolabb eső területeken is csak a 20-as évek vége felé realizálódtak.

A 30-as évek az ellenforradalmi rendszert akut válsághelyzetbe sodorták, melyből az további, még erőteljesebb fasizálásban keresett kiutat. Ezek az évek a Bethlen és Klebelsberg uralta kormányzati és kulturális autokratizmus „fellazulását" jelentették abban az értelemben is, hogy a rendszer válsága szükségszerűen megkérdőjelezte a korábban elfogadott hivatalos ideológiát. Az alkotó értelmiség számára mindezek súlyosabb körülményeket, de egyúttal élénkebb szellemi atmoszférát teremtettek. Az uralkodó osztályok különböző rétegei és csoportjai között kiéleződött harc az ideológiai-politikai viszonyok „pluralizálódását" segítette elő. A gömbösi „reformkorszak" a szellemi élet egészére nem utolsósorban

azért gyakorolt nagy hatást, mert a 20-as évek „egysíkúbb" hivatalos ideológiája alóli fellélegzés légkörében született. Ebben a helyzetben sokak előtt elhomályosult vagy nem vált tudatossá, hogy az ellenforradalmi ideológia „fellazulása" elsősorban a fasiszta áramlatoknak nyit utat. A szélsőjobboldali áramlatok ugyanis nem ellenállás nélkül, hanem éles ideológiai küzdelemben törtek előre; e harc folyamán formálódtak ki. Mindez azt eredményezte, hogy a 30-as években egy ideig nem szűkült, hanem sok szempontból tágult az ideológiai-szellemi erők mozgástere. Később a fasiszta áramlatok mind jobban teret nyertek. De a Gömböst követő kormányok sem mondtak le egyes jelentős vagy új befolyásra szert tett irányzatok megnyeréséről.

Ezek a körülmények tudományos téren visszaszorították az egyetemi, akadémiai testületek monopóliumát, s a 30-as évekre újra kialakult az a magyar viszonyokra 1919 előtt is jellemző állapot, hogy a szellemi alkotómunka színvonalasabb, fontosabb és elevenebb része a hivatalos kereteken kívüli fórumokra vonult vissza, vagy e fórumokon vetette meg a lábát, — többé-kevésbé tudatos — oppozícióban a hivatalos áramlatokkal szemben. A vidéki egyetemek (Szeged, Debrecen, Pécs) kiépülése is — melyeket Klebelsberg eredetileg a maga nacionalista kultúrfölény-felfogása megvalósítása érdekében szorgalmazott — olykor elősegítette, hogy az egyes társadalomtudományok kormányzat által preferált, hivatalos irányzatai mellett félhivatalos vagy többé-kevésbé független irányzatok alakuljanak ki, illetve erősödjenek meg. A 30-as évek második felére ezek szakmai tekintélye általában meghaladta a hivatalos keretek között művelt tudományét, jóllehet például a modern pszichológia csupán szinte féllegális helyzetet volt képes a maga számára kivívni. A hivatalos tudományos életen kívüli vagy attól távol álló tudományos tevékenység jelentősége növekedett; egyes területeken — így a szociológia, de részben a néprajz, a klasszika-filológia területén is — ide került át az alkotótevékenység súlypontja.

A tudományos életben az egész korszakon át, s különösképpen a 30-as években, volt egy erőteljes, szélsőségesen ellenforradalmi áltudományos áramlat; példaként említhetjük a geopolitikát, az őstörténet-kutatás vagy a nyelvészet egyes irányzatait. Az igényes tudományos élet ettől a nagy, de igazi tudományosságot nem teremtő áramlattól többé-kevésbé elkülönült. Az utóbbi, szemléleti alapjait tekintve, természetesen igen sematikusan, három nagy irányzatba sorolható.

Az első irányzathoz igen eltérő kvalitású és arculatú tudósok tartoztak. Talán nem is helyes valamiféle egységes szemléleti irányzatról beszélnünk velük kapcsolatban. Inkább egy olyan csoportról van szó, mely a tudományban és a társadalmi közéletben elfoglalt helyüket tekintve többékevésbé hasonló típusú kutatókat tömörített. Legáltalánosabb közös vonásuk az volt, hogy ők képviselték a régi hivatalos „katedratudományt". Tudományos tevékenységük módszertani jellemzője a gyakran — és igen hibásan — pozitivizmusként emlegetett, valójában azonban csak egy preszcientista fokon álló faktológia volt, mely szemléletét, többnyire alig tudatosan és eklektikusan, régi konzervatív eszmekörök elemeiből merítette. Ennek az áramlatnak szellemi szűkössége szorosan összefüggött világnézeti elmaradottságával és tájékozatlanságával, ami természetesen egyáltalán nem akadályozta azt, hogy aktív — jóllehet az értelmiségi elitre mind kisebb hatású — szerepet játsszon egy konzervatív ihletésű nacionalista ideológia és politika szolgálatában. Ebbe a kategóriába tartoztak, hogy néhány példát említsünk, s egyúttal az ide soroltak közötti különbségeket is érzékeltessük: az irodalomtörténetben a jelentéktelen Császár Elemér, a sekélyes, noha az adatokat gondosan egybegyűjtő Pintér Jenő, de az Akadémia régi, nemesebb hagyományait őrző Voinovich Géza is; a művészettörténetben a kétségtelenül jelentős szakmai színvonalat képviselő, de megkövült szemléletű (egyébként az ellenforradalmi jobboldalhoz idomuló) Hekler Antal; a klasszika-filológiában a nyelvi és tárgyi tudásban nagy felkészültségű, egyébként azonban kevéssé jelentős Huszti József; a statisztika terén a megbízható, szolíd tudományos alapokon álló Thirring Gusztáv. Jó szaktudást gyakrabban, valóban jelentős szellemi színvonalat azonban csak kivételesen találunk a régi hivatalos vagy annak elismert tudomány képviselői között. A filozófus Pauler Ákos — noha már régebben elhagyta szemléletének pozitivista vonásait, s a logikai idealizmus neotomista változatához tért meg — ilyen kivételnek tekinthető.

A második irányzat a szellemtörténet volt. Ideológia- és kultúrtörténetünk a két világháború közötti korszakot — jogosan — mint a szellemtörténet előretörésének és uralmának korszakát jellemzi. A szellemtörténet többé-kevésbé erős hatása alatt állt a tudomány szintén hivatalos, de csak a forradalmak után előtérbe került fiatalabb, szellemileg igényesebb, 1918 előtt nemegyszer ellenzékbe szorított képviselőinek jelentős része:

Szekfű Gyula, Horváth János, a romanista Eckhardt Sándor, a művészettörténész Gerevich Tibor, még inkább a lényegében „céhen kívüli" Kerényi Károly, hogy a legjelentősebbeket említsük. Ebben a vonatkozásban mégis több szempontból szükséges árnyalni a megrögződött képet.

Egyrészt hangsúlyoznunk kell, hogy a szellemtörténet távolról sem az a „legmodernebb" retrográd ideológia volt, amelynek sokan máig is tekintik: a nagyobbrészt kétségtelenül belőle vagy belőle is elágazó életfilozófiai irracionalizmushoz, az egzisztencializmus némely nihilisztikus irányzatához vagy a kifejezetten prefasiszta avanturista aktivizmushoz képest egy régebbi, mondhatni: konzervatívabb áramlatot jelentett, melynek kapcsolata a fasisztoid ideológiákkal s átmenete a „modern" retrográd irányzatokba egyáltalán nem volt olyan elkerülhetetlenül szükségszerű, ahogyan azt gyakran állítják.

Másrészt a két háború közötti korszak magyar polgári tudományáról nem állítható, hogy a maga egészében a szellemtörténet jegyében állt volna; a fentebb említett ókonzervatív faktológia erős hadállásokkal rendelkezett. A szellemtörténetnek — egyébként késői — befogadása a 20-as éveket még kevéssé jellemezte; az ókonzervatív szellemi rétegek ekkor még erőteljesen akadályozták térhódítását. Igaz: a Minerva, a magát nyíltan szellemtörténetinek valló folyóirat, 1922-ben indult, s a szellemtörténet hatása a tudományra 1919 után erőteljesen megnőtt. De nem véletlen, hogy a 20-as években Szekfű a következetes szellemtörténeti módszert egy teljesen periferikus témán, a magyar bortermelő lelki alkatán próbálgatta, s hogy még 1932-ben is, a Hóman szerkesztette „A magyar történetírás új útjai" című kötet tanulmányait vizsgálva, Németh László arra a reális következtetésre jutott, hogy igazi szellemtörténeti ihletésű tanulmány alig van a kötetben, hogy e szemlélet és módszer szintetizáló, szellemes és könnyed talaján a szerzők zöme, beleértve a kötetet fémjelző Hóman Bálintot is, milyen nehézkesen topog. A 20-as években ezt a szellemtörténetet áthatják a régi konzervativizmus erős elemei; minden jel szerint ez nyert kifejezést abban, hogy a szellemtörténettől egyébként nem idegen normatív szemlélet a magyar szellemtörténeti irányzatot különös erővel hatotta át, s a normák, melyeket most már gyakran a szellemtörténeti módszer fogott keretbe, a régi konzervatív eszmék sok elemét őrizték. Ez az erős normatív szemlélet azonban, melyet nemcsak Szekfű Széchenyi képében, majd barokk-kultuszában, nemcsak Horváth János „nemzeti

klasszicizmus" ideáljában, hanem a náluk akkor sokkal következetesebben szellemtörténész — „céhen kívüli" — Szerb Antal preromantika vagy Halász Gábor 20-as évekbeli barokk iránti vonzódásában is fellelhetünk, másban is leli magyarázatát. Abban a sajátos magyar társadalmi talajban és szociális-nemzeti válsághelyzetben, amely a „klasszikus" szellemtörténet történeti korokat és jelenségeket relativizáló felfogásával szemben a társadalmi-erkölcsi normák iránti vágyat erősítette, s az ellenforradalmi rendet aktívan vagy passzívan elfogadó értelmiségben is nosztalgiát ébresztett szilárdabb tájékozódási pontok, valamiféle szellemi stabilizáció iránt.

A szellemtörténet, szellemtudomány mint szemlélet és módszer csak a 30-as években terjedt el széleskörűen az értelmiség körében. Nálunk túlnyomórészt az ugyancsak sokszínű és sok belső áramlatra oszló német szellemtörténet retrográd nacionalizmussal telített változata hatott a legerősebben; nyugat-európai kozmopolita-liberális, könnyed-játékos áramlata csak szűkebb körökre gyakorolt befolyást. Ebben az is közrejátszott, hogy a magyar szellemi élet — főleg a szaktudományok — nemzetközi orientációja hagyományosan és továbbra is Németország felé mutatott. A 30-as években többé-kevésbé szellemtörténeti alapra helyezkedett a magyar hivatalos vagy félhivatalos tudományos élet színvonalas képviselőinek többsége, főleg fiatalabb nemzedéke, de a baloldaltól távol álló vagy attól eltávolódó „céhen kívüli" ellenzéki irányzatok többsége is. Ez, illetve ennek modernebb elágazásai, így például a sprangeri kultúrmorfológia képezték szemléleti alapját a széles körben elterjedt s hatalmas irodalmat teremtő Mi a magyar? problematikának; a kérdésfeltevés és a reá adott válaszok többsége, a nemzetkarakterológia német módszerét követve, ebben a szemléleti körben mozgott.

Ez az irodalom zömében mélyen irracionális és nacionalista jellegű volt, s szélsőséges képviselőiben — példaként említhetjük a történész Baráth Tibort vagy a népies irányzat némely szélsőjobboldali képviselőjét — a fasiszta ideológiáig is eljutott. Két korlátozást azonban itt is szükséges megemlítenünk. Az egyik az a tény, hogy ez a szellemtörténettel párosult nacionalizmus s az ennek alapján kifejtett magyar nemzetkarakterológia gyakran szolgált németellenes célokat, s jelentett elhatárolódást, sőt szembefordulást a német Herrenvolk-felfogással. Kimutatható ez nemcsak a híres „Mi a magyar?" című 1939-es tanulmánykötet írásainak többségénél,

hanem még az olyan kifejezetten sprangeri hatásokat mutató, végletesebben szellemtudományos szemléletű munkában is, mint Prohászka Lajos „Vándor és bujdosó"-ja, mely Ady magyarságmitológiáját irracionalizálva, történetiség és mítosz egyesítésére törekedett, de — ha engedményeket tett is a szélsőjobbolali „korszellemnek" — a némettől eltérő, sajátosan magyar nemzetkarakter különállását is hangsúlyozni igyekezett. A szellemtörténeti módszer ezekben a Mi a magyar? kérdésfeltevésekben és válaszokban mindenesetre sokszor konzervatív társadalmi-politikai állásfoglalással fonódott össze, s ilyen célok érdekében került felhasználásra. Ennek hangsúlyozása természetesen nem jelenti annak háttérbe szorítását, hogy ez a nacionalista szellemtörténet, éppen szemléleti alapjai következtében, még ha németellenes volt is, igen problematikus és kétes védelmet jelentett a fasiszta szélsőjobboldaliság ellen.

A másik gondolat az eddig elmondottakból következik. A szellemtörténetet, szellemtudományt nem tekinthetjük egységes irányzatnak — a magyar ideológiai irodalomban legtöbbször valamiféle pontosabban körül nem határolt gyűjtőfogalomként is szerepel —, hanem sokszínű áramlatnak, mely sokféle irányba mutathatott. Az eszmekör szélsőségesen irracionális és „modern" elágazásai Magyarországon nem terjedtek el széles körben; a fasiszta irracionalizmushoz eljutó tudósok, az értéktagadó nihilizmus álláspontjához közel álló gondolkodók, esszéisták, ideológusok meglehetősen ritka szellemi jelenségek voltak. Ha nem is túl gyakori, de nem is egyedi jelenség volt viszont — éppen a 30-as évek antiracionális hullámának ellenhatásaként — egy ellenkező előjelű fejlődés: olyan szemlélet jelentkezése, amely a szellemtörténeti alapoktól teljes mértékben nem tudott s nem is akart elszakadni, de kategóriáit mintegy racionalizálni, racionalizmussal megtölteni igyekezett, s ilyenformán tudományos szempontból is termékennyé tenni a társadalmi vagy szellemi jelenségek interpretálására. Példaként említhetjük az eredetileg szellemtörténésznek induló, de mindinkább egy szigorú, értékőrző racionalizmusba forduló Halász Gábor 30-as években írt kitűnő esszéit (az egyik legkiemelkedőbb közülük a „Magyar viktoriánusok" című nagyszabású tanulmány); vagy a fiatalok közül a filozófus Mátrai László munkásságát, akinek nemcsak nagyobb művei — köztük „Élmény és mű" című tanulmánya —, de az aktuális szellemi életet figyelő írásai is ebben a szemléleti körben helyezhetők el: ő az irracionális újromantika tudományba való behatolásának veszélye-

ire már korán felhívta a figyelmet. De a szellemtörténetnek, szellemtudománynak volt olyan irányzata és csoportja is, amely a szellemtörténeti szemléletet sokszor termékenyen kapcsolta össze a szaktudományos kutatással, s a szaktudományt új, humanista tudománnyá igyekezett alakítani, még ha ez a humanizmus az intellektuel ezoterizmus és apolitikusság jegyeit viselte is magán. Gondoljunk a bontakozó magyar zenetudomány olyan képviselőire, mint Molnár Antal vagy Szabolcsi Bence; a klasszika-filológus és vallástörténész Kerényi Károlyra és a körében tevékenykedők többségére a 30-as években, vagy Szerb Antal tudományos munkásságára, arra, hogy például „Magyar irodalomtörténet"-ében a kétségtelenül szellemtörténeti alapokból kiinduló eszmetörténeti, irodalomszociológiai, ízlésszociológiai törekvések milyen frissítő eredményekhez vezettek a művészi portrék vagy egyes irodalmi jelenségek értelmezése terén.

A harmadik világnézeti áramlat, mely a szellemi tudományos életre nagy hatást gyakorolt, a marxizmus volt. Ennek hangsúlyozása és kiemelése csak látszólag áll ellentétben mindazzal, amit a politikai baloldal visszaszorulásáról, a marxista ideológia megnehezült helyzetéről s belső problémáiról a korábbiakban elmondottunk. Mert mindezen gátló és korlátozó körülmények ellenére, a marxista gondolat és szemlélet nálunk is — jó ideig defenzívába szorítottan — őrizte erejét, noha ez az erő sokszor csak közvetetten, áttételesen éreztette hatását. A marxista szemlélet hatásának számbavételénél elsősorban is utalnunk kell arra a nemzetközi szempontból is nagy jelentőségű produkcióra, amelyet a 20-as évek elejétől ez az eszmekör a külföldi emigrációban — egyelőre nagyobbrészt a hazai talajtól elszakítottan s számottevő közvetlen hazai hatás nélkül — létrehozott a politikai, a tudományos irodalom, a filozófia, a közgazdaságtan, az esztétika területén; gondoljunk Lukács György „Történelem és osztálytudat" című művére, a fiatal Révai József, Varjas Sándor elméleti-filozófiai, Varga Jenő közgazdasági, Balázs Béla filmesztétikai munkásságára. A legismertebb, bátran mondhatjuk: európai jelentőségű közülük Lukács György 1919 és 1922 között született tanulmánysorozata, melynek alighanem legmaradandóbb, sok irányban termékenyítő gondolata az eldologiasodás, elidegenedés hegeli—marxi eszméjének felújítása és alkalmazása a modern társadalmi jelenségekre. De Lukácson kívül e tudományos igényű produkciónak, valljuk be, még igazi számbavétele sem történt meg, méreteit és jelentőségét egyelőre csak körvonalaiban látjuk. A körvonalak

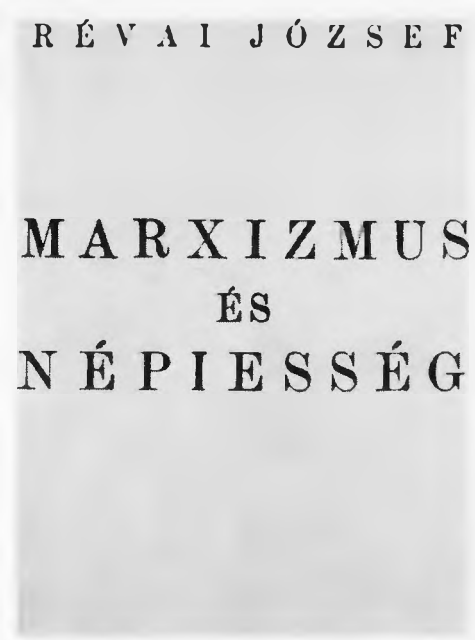

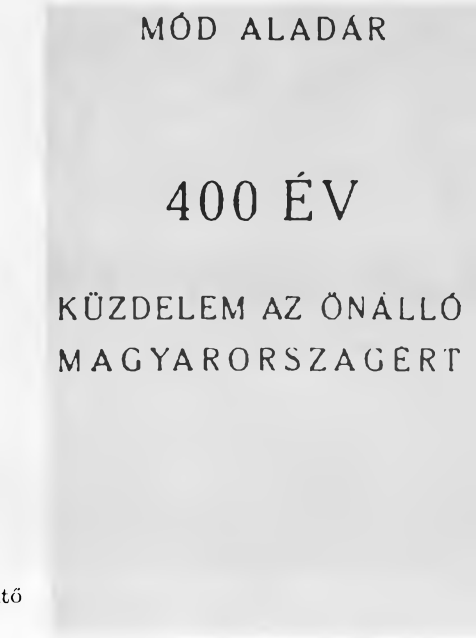

111. A népfrontpolitikát előkészítő kiadványok

112. Bartók Béla

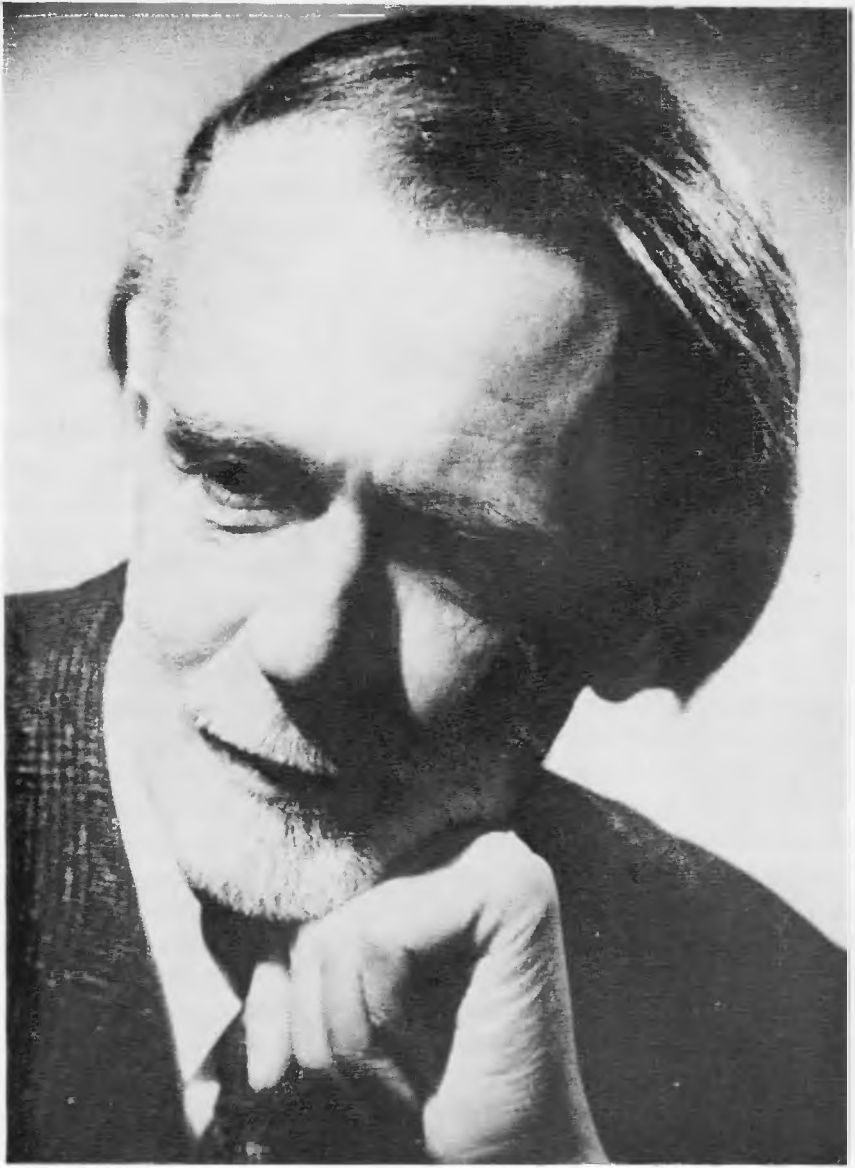

113. Kodály Zoltán

114. A falukutató irodalom

nagyobb szabású művet sejtetnek, mint amit az eddigi gyér ábrázolások felmutattak. Az emigrációs tudományos irodalomnak volt emellett olyan, mindeddig számba alig vett ága is, amely nem kapcsolódott közvetlenül a kommunista mozgalomhoz. Ezzel kapcsolatban utalhatunk Kunfi Zsigmond, még inkább a marxista irányba haladó Szende Pál szociológiai munkásságára.

A 30-as években az emigrációban született marxista szemléletű tudományos teljesítményeknek egyenesen új reneszánsza bontakozott ki: eredményei, főleg az évtized végétől, mind közvetlenebbül hatottak a hazai szellemi-tudományos életben is. Ezt a föllendülést segítette a marxizmusnak — legalábbis ami nyíltan vallott elméleti szintjét illeti — a voluntarista szektarianizmusból való kilábalása, racionalista alapjainak megerősödése a fasiszta veszély „kihívásával" szemben. Eredményei elsősorban Lukács György újabb filozófai és esztétikai műveiben, Lukácsnak és Révainak a magyar társadalomi és történelem jelenségeit elemző tudományos igényű esszéiben, Czóbel Ernőnek, Lándor Bélának a Marx-filológia terén kifejtett munkásságában, Varga Jenő közgazdasági műveiben stb. realizálódtak. A sorból ismét Lukács György s mellette Révai József emelkedik ki: ők tették a legtöbbet az új kommunista népfrontpolitika teoretikus megalapozásáért. Lukács György ekkor, a 30-as évek második felében alakította ki azt a filozófiatörténeti koncepciót, amelyet később „Az ész trónfosztása" című nagy hatású művében összegezett; teljesen indokoltan hangsúlyozta, hogy a korszak világnézeti alapkérdésévé a racionalizmus és irracionalizmus ellentéte vált, bár a politikai irracionalizmus szemléleti gyökereinek elemzésekor a modern polgári gondolkodás egészét tulságosan is sommásan ítélte meg (szerinte szinte minden nem marxista modern filozófiai-ideológiai irányzat a fasiszta irracionalizmus előkészítője volt). Az esztétikai ideológia terén Lukács nevéhez fűződik a marxista realizmuselmélet kidolgozása is. Ez az elmélet nagy szerepet játszott a marxista művészetfelfogás átalakításában, megújításában s az emberi kultúra múltbeli nagy értékeinek a kommunista értékrendbe való beépítésében, jóllehet a modern művészi áramlatokat szűkkeblűen elutasította. Lukács jelentős kezdeményező szerepet játszott a marxizmusnak a magyar irodalomra és történelemre való alkalmazásában is (gondoljunk 1939-es Ady-tanulmányára), ezen a területen azonban elsősorban Révai József elméleti-

publicisztikai munkássága emelkedik ki. Révai már 1934 nyarától — eleinte még a régi szektás gondolatkör sok elemét fenntartva — foglalkozott intenzíven a népfrontgondolat magyarországi adaptálásának problémáival. Ezt szolgálták történeti és irodalomtörténeti tanulmányai, s különösképpen „Marxizmus és népiesség" című nagy jelentőségű munkája.

Részben ennek közvetlen vagy közvetett hatására, részben önálló alapokon fejlődött, minden külső és belső nehézség ellenére, a hazai marxista tudományosság is, amely legalábbis részben levetkezte a szektás dogmatizmus szemléletét, olyan művekkel bizonyította be termékenységét, mint Molnár Erik gazdaság- és társadalomtörténeti munkái, Gaál Gábor, Madzsar József, Mód Aladár és mások marxista tanulmányai. Mellettük, részben a Korunk, a Gondolat, a Szép Szó, a Szocializmus című folyóiratok hasábjain, egy másik marxista vagy erős marxista hatásokat befogadó tudományos-teoretikus gárda is jelentkezett, melynek szellemi produkcióját még szintén csak részben vettük számba. Emeljük ki közülük Bálint György irodalmi esszéit; József Attila kitűnő esztétikai kísérleteit, melyek a korabeli realizmuselméletnél következetesebben alkalmazták a marxista dialektikus szemléletet az esztétika területére (így pl. a tartalom és forma egységének elvét „a forma is tartalom és a tartalom is forma" elvévé mélyítették, s a művészi visszatükrözés elméletébe beleértették a kreativitás gondolatát is); Justus Pál „A szocializmus útja" című munkájának igényes fasizmuselemzését (Justus a forradalmi szocialista gondolat megújítását a 20-as évek első felének kommunizmusához, nem utolsósorban Lukács György „Történelem és osztálytudat" című művéhez való visszatérés útján kereste); a marxista vagy legalábbis szocialista igényű esztétikai kritika és esszéirodalom számottevő termését; Donáth György teljesen elfeledett marxista szemléletű őstörténeti-etnográfiai dolgozatát.

A marxista szellemi áramlat jelentőségét és hatókörét azonban még ennél is szélesebbnek kell tartanunk. Két vonatkozásban is. Egyfelől alig volt újabb szellemi-tudományos áramlat Magyarországon, amely ne tükrözött volna marxista hatásokat. Érvényes volt ez a 30-as évek nagy falu- és részben városkutató szociográfiájára is, annak főleg Erdei Ferenc elméleti és módszertani alapvetéséből kinövő ágára, mely a marxista hatásokat termékenyen ötvözte egybe a modern szociológia más

progresszív eredményeivel. Másfelől — ha bonyolult áttételek és közvetítések útján is — a marxista gondolat hatott azokban az útkereső elméleti törekvésekben, amelyeket nem marxisták, sőt sok esetben kifejezetten a marxizmus tételességét bírálók és korrigálni igyekvők körében figyelhetünk meg (gondoljunk pl. Németh Lászlóra). Bizonyítékul szolgál ez arra, hogy komoly gondolkodó ebben a korszakban a marxizmust semmiképpen sem kerülhette meg.

Rövid áttekintésünk nem tűzheti célul a két világháború közötti társadalomtudomány különböző ágainak taglalását; csupán változatos, de ideológiai, illetve kulturális szempontból jelentős utalásokra szorítkozhatunk.

Ezek közé tartozik azoknak a tudományos alkotóknak a számbavétele, akik többnyire egyedi, elszigetelt vagy az első pillantásra annak tűnő helyzetben, különlegesen kiemelkedő értékű életművet teremtettek. Közülük többek szellemi és tudománytörténeti szerepét sokszor még mindig nem hangsúlyozzuk jelentőségüknek megfelelően, holott világnézetük sokszínűsége, nemegyszer problematikus volta ellenére, nagy és termékenyítő szerepet játszottak az ellenforradalmi rendszer nehéz körülményei között, személyes magatartásukkal gyakran szembefordultak a terjedő barbárság áramlatával. Olyan tudósokra gondolunk, mint amilyen a kor legmagasabb tudományos színvonalán álló Gombocz Zoltán nyelvész volt, aki az értelmiségi elit legkülönbözőbb csoportjaira gyakorolt hatást; Lajos Gyula, a modern magyar nyelvtudomány nagy alakja; Fülep Lajos művészetfilozófus; a maga igazi jelentőségében még mindig nem értékelt történész és történeti szociológus, Hajnal István, Max Weber módszerének adaptálója, sőt továbbfejlesztője, a regionális társadalomtörténeti komparatisztika úttörője; vagy a szinte elfeledett s csak az újabb tudománytörténeti kutatások fényében kiemelkedő Horváth Barna, a jogelmélet európai színvonalú művelője, az új magyar szociográfia egyik elméleti-módszertani ösztönzője.

A társadalomtudományok terén kiemelkedőt alkotók sorát még tovább folytathatnánk. Célunk azonban inkább az ideológiai szempontból új, szélesebb hatású irányzatok kiemelése; a fenti neveket is elsősorban azért említettük, mert nyíltan vagy rejtetten ilyen új törekvések kapcsolódtak hozzájuk. Ezek hatására sok szempontból módosult az egyes

társadalomtudományi ágak ideológiai súlya és szerepe a két háború között. Meggyorsult a jogtudomány és a történettudomány között már korábban megindult súlyponteltolódás folyamata: a jogtudomány, s különösen annak Magyarországon uralkodó jogfilozófiai és közjogi ága még erőteljesebben veszített ideológiai jelentőségéből, míg a történettudományé növekedett. A változás okainak elemzése messzire vezetne. Bizonyára kiemelkedő szerephez jutna benne az a körülmény, hogy a jogelmélet, a jogfilozófia, mely 1918 előtt az aktuális társadalmi problémákkal foglalkozó szociológia, „politológia", sőt a közgazdaságtan kerete is volt, ezt a szerepét — az említett ágak 1919 utáni visszaszorulásával, részben önállósodásával — mind jobban elveszítette; hogy a közjogi kérdés, a köz- és államjog nagy inspirátora, mely régen a magyar politikai élet felszínét uralta, gyakorlatilag lekerült a napirendről; továbbá fontos szerepet játszottak a forradalmak utáni restaurációt végrehajtó uralkodó körök történeti jogfolytonosságra irányuló ideológiai igényei mind a társadalmi-politikai vezető szerep, mind a Trianon utáni nemzeti problémák vonatkozásában. A jogelmélet, jogfilozófia, noha korszakunkban is voltak színvonalas képviselői (Horváth Barna mellett hadd utaljunk a szemléletét tekintve neokantiánus, politikai nézeteit tekintve konzervatív-nacionalista, a fasizmussal határozottan szemben álló Moór Gyulára), csak árnyéka volt régebbi nagy korszakának, amelyet Pikler Gyula és Somló Bódog neve fémjelzett. A közjogtudomány, a magyar politikai élet egykori kulcstudománya is végleg visszaszorult. Utolsó, már nagyon is anakronisztikus „tette" az a kísérlet volt, mellyel a 20-as évek elején próbálkozott az ország új közjogi státusának és felemás államformájának ideológiai indoklása érdekében. Igaz, a 30-as években felújuló s nacionalista iránya ellenére alapjában pozitív szerepet betöltő közjogi historizálás eszmei érveit a régi Timon—Beöthy-féle irányzat anyagából merítette, de mindennek az eleven jogtudományhoz immár nem sok köze volt. Ami igazán újat és figyelemreméltót a jogtudomány — a mindaddig teljesen elmaradott magánjog fejlődése mellett — alkotott, az jórészt kimerült a Magyary Zoltán nevéhez fűződő s ideológiai szempontból semleges, modern racionalizálás jogi megalapozása terén tett lépésekben, valamint abban, hogy a jogtudomány egyes képviselői új indítást adtak az ellenforradalmi talajon művelhető szociológiának.

A történetírás ideológiai szerepe viszont még jobban megnövekedett. Nem véletlen, hogy az ellenforradalmi eszmekör — egyébként korántsem legszélsőségesebb variánsának — megalapozásához történészek és irodalomtörténészek (elsősorban Szekfű „Három nemzedék"-e, valamint a rokon történetszemléletű Horváth János „Aranytól Adyig" című tanulmánya) oly nagy mértékben járultak hozzá. Ezen a területen a történetírás haladt az élen: a magyar irodalom nagy és eleven haladó hagyományai jobban ellenálltak az ellenforradalmi torzításoknak. A történettudományban, mely 1919 után szinte teljes egészében az ellenforradalmi nacionalizmus alapjára helyezkedett, gyorsan háttérbe szorultak a régi konzervatív irányzat öreg képviselői (Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke, aki inkább közéleti, mint tudományos tevékenységet folytatott; a tudománytörténeti szempontból sokkal jelentékenyebb Károlyi Árpád, Angyal Dávid és mások). Központi szerephez a mozgékonyabb szellemiségű, részben a szellemtörténet hatása alatt álló fiatalabb generáció jutott. Soroljuk fel közülük mint jelentős kutatókat, a már említett Szekfű Gyula és Hajnal István mellett, a jog- és gazdaságtörténeti kérdésekhez modernebb polgári szemlélettel közeledő s ezért éles vitákat kiváltó Eckhart Ferencet, a vallástörténetet új, szociális problematikával újító Révész Imrét, a konzervatív faktológiából újabb, társadalom- és művelődéstörténeti orientáció irányába haladó Domanovszky Sándort, a parasztság társadalomtörténetének kutatóját, Szabó Istvánt, a régi köznemesi-nacionalista történetszemléletet az új ellenforradalmi körülményekhez idomító, később ennek alapján a „népiségtörténet" irányzatát képviselő, egyébként kitűnő szaktudós Mályusz Elemért, a magát a szellemtörténet élharcosának tekintő, valójában azonban — legalábbis szaktudományos téren — az ellenforradalmi ideológiát jórészt csak egy nehézkes történeti faktológiával szolgáló Hóman Bálintot. A 20-as években a történetírás a maga hivatalos irányzatában továbbra is szoros kapcsolatban maradt a politikai-ideológiai élettel, s még szűkebben vett, Klebelsberg által erősen ösztönzött szaktudományos tevékenységét is mélyen áthatották az ellenforradalmi rendszer ideológiai igényei. Alapvetően ezt szolgálták a föllendülő újabb kori kutatások, a széles körű forráskiadási munkálatok, valamint a korszak legnagyobb történettudományi vállalkozása, Hóman és Szekfű „Magyar történet" című művének a 20-as évek végétől sorra megjelenő kötetei. Az egyébként

hatalmas tárgyi tudással és átfogó koncepcióval megírt mű az ellenforradalmi szemlélet jegyében fogant, s annak magas színvonalú szellemi propagandáját szolgálta.

A történetírás a 30-as években és a háború idején is ideológiai „kulcstudomány" maradt, noha ezt a szerepét ekkor már más ágakkal, elsősorban a szociográfiával osztotta meg. Újabb változás volt viszont, hogy amíg a 20-as években a történetírás szerepe túlnyomórészt kimerült a fennálló rend eszmei védelmében, a 30-as években szerepe differenciálódott, s a különböző ideológiai-politikai áramlatok szellemi csataterévé is változott. Egyrészt a fasizmus—antifasizmus csataterévé: bármily eltérő szociális törekvéseket fejeztek is ki a történetírás különböző irányzatai, a történetiség gondolata voltaképpen eleve szemben állt a fasiszta ideológia mélyen történetellenes szerkezetével, úgy is, mint a folytonosságnak, a történetileg kialakult emberi értékeknek, s úgy is, mint a történelem specifikus közegének, a nemzeti múlt tudatának s így a fasizmus által fenyegetett nemzeti függetlenségnek a szellemi őrzője és védelmezője. A történetiség eszméje ilyenformán egyike volt azoknak a szellemi alapoknak, amelyek segítségével az egymástól távol álló, de a fasizmussal szembehelyezkedő irányzatok ideológiai közeledése, sőt szövetsége létrejöhetett, a konzervatív liberalizmustól a nemzeti történelem jelentőségét éppen ebben az időben felfedező kommunista irányzatig.

De a történetírás a német fasizmussal szemben álló irányzatok egymás közötti harcának is küzdőterévé vált. Gondoljunk pl. Szekfű Gyula és Németh László vitáira a 30-as évek végén. A vita középpontjában a liberális elemekkel kiegészülő konzervativizmus és az új utakat kereső, a jó és rossz áramlatoknak ezért erősebben kiszolgáltatott modern szellemiség ellentéte, valamint a birodalmi, illetve „kismagyar" — tehát etnikai jellegű — nacionalizmus egymás elleni küzdelme állt. Vagy gondoljunk arra a történeti-publicisztikai küzdelemre, amelyet a baloldal a népfrontgondolat jegyében folytatott a konzervatív nacionalizmus ellen. Hogy ki hogyan értelmezi a történelmet, az természetesen ekkor is az illető személynek vagy irányzatnak a jelennel és jövővel kapcsolatos álláspontját tükrözte. Az a szemlélet, mely nem jutott túl a konzervatív antifasizmuson, a „szentistváni" állameszme birodalmi nacionalizmusát a Habsburg- és törökellenes függetlenségi küzdelmek

fokozottabb kiemelésével kapcsolta össze, így próbált megalapozni egy olyan németellenességet, amely nem akar radikálisan szakítani az ellenforradalmi rendszerrel. A — korántsem egységes — népi irányzat történetszemléletének középpontjában az etnikai értelemben felfogott nép múltbeli szociális küzdelmeinek a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokkal s egy kelet-európai sorsközösség gondolatával való egybeötvözése állt, annak a „népi nacionalizmusnak" a kidolgozása, amelynek értelmezése és értékelése körül máig is viták dúlnak. A baloldali „urbánusok" a demokratikus hagyományok fölelevenítésén munkálkodtak, nem mellőzve — egyébként a népi irányzat egyes képviselői által is jelzett — modern történetfilozófiai problémákat sem: a Szép Szó 1936. évi „Mai magyarok régi magyarokról" című különszáma, melyet József Attila A Dunánál című nagy költeménye vezetett be, az időszak figyelemreméltó vállalkozása volt. A kommunista történetfelfogás, melyet a 30-as és 40-es években elsősorban Révai József publicisztikai tanulmányai fejtettek ki, a népfrontgondolatnak megfelelően, a forradalmi-szociális és a demokratikus történeti hagyományokat emelte ki, s igyekezett összekapcsolni a haladó függetlenségi hagyományokkal. A különböző felfogások — a közeledés és a konfrontáció kétoldalú folyamatában — hatottak is egymásra. Szekfű Gyula mind gyakrabban hivatkozott az eredeti szemléletétől igen távol álló közjogi-függetlenségi történetfelfogás érveire. Révai József viszont — főleg a 40-es évek elején — a demokratikus hagyományok egy részét háttérbe szorító „népi nacionalizmusnak" tett ideológiai engedményeket.

A társadalomtudományok különböző ágai — szoros összefüggésben az egyes ideológiai irányzatok kisebb vagy nagyobb hatásával — különböző irányban és intenzitással fejlődtek. A történetírás mellett az irodalomtudomány ideológiai szerepe is megnőtt. Említett képviselői közül emeljük ki még egyszer Horváth Jánost, aki tudományos téren lényegesen pozitívabb szerepet töltött be, mint ahogyan azt az 1919 utáni újraindításkor írt „Aranytól Adyig" című politikai-ideológiai eszszéjének — később egyébként önmaga által is túlhaladott — szemlélete mutatta. Horváth János a korszak legjelentősebb polgári irodalomtörténésze volt, s irodalomelméleti koncepciója erős szociológiai szempontjaival új utak felé is ösztönzött. Elméleti felfogása, sőt még „nemzeti klasszicizmus" ideálja is sok vonatkozásban ellentétben

állt a kortárs irodalmat teljesen konzervatív szellemben megítélő nézeteivel.

Az irodalomtudományt és -kritikát korszakunkban széles és nagy tehetségű, különböző irányzatokhoz tartozó alkotógárda művelte. A már említetteken kívül emeljük ki a Nyugat, illetve a radikalizmus szellemi örökösei közül Benedek Marcell, Gyergyai Albert, Komlós Aladár, Németh Andor, Schöpflin Aladár munkásságát; Horváth János tanítványai köréből Kerecsényi Dezsőt, Barta Jánost; a szellemtörténeti iskola képviselői közül Zolnai Bélát.

Az irodalomtörténet sorsa különösen jól példázza azt a jelenséget, amelyet már a bevezetőben említettünk, s a történetírás területén is megfigyelhettünk: a „céhen kívüli", sőt a szaktudománytól távol álló irányzatok szellemi hatása — s a szaktudomány fejlődésére gyakorolt visszahatása — sokszor jóval nagyobb, mint a szorosan vett szaktudományé. Korszakunkban ezt a tételt két áramlat példáján is illusztrálhatjuk. Az irodalomtörténeti gondolkodás formálásában kiemelkedő — pozitív és problematikus elemeket egyaránt tartalmazó — szerepe volt a népi mozgalomnak (gondoljunk Szabó Dezső, Németh László vagy Féja Géza ilyen irányú tevékenységére). A népi mozgalom problematikus szerepét illetően most csak a Nyugat szelleme elleni, nem tisztázott ideológiai hátterű lázadást említsük, még inkább azt a hatást, amelyet a sokféleképpen megfogalmazott „mélymagyar—hígmagyar" elmélet gyakorolt az irodalomtörténeti felfogásra. A jelentős pozitívumok közül viszont emeljük ki sok elfeledett vagy háttérbe szorított irodalmi hagyomány felelevenítését: a prédikátorirodalom, Berzsenyi vagy a Nyugat tragikus sorsú elődei irodalomtörténeti jelentőségének feltámasztását.

A másik nem szaktudományos irányzat a marxizmus volt (az emigrációban élő Lukács György és Révai József mellett hazai legjelentősebb képviselője a másutt már részletesebben méltatott Bálint György volt); az irányzat nevéhez fűződik 1935 után a magyar irodalom Petőfitől Adyig ívelő plebejus-demokratikus áramlatának a kiemelése és ideológiai jelentőségének hangsúlyozása.

A történetírással, irodalomtörténettel együtt fellendült a régészet, az őstörténeti kutatás, a néprajz, a népzenetudomány. E tudományágak fellendülését általános európai hatások (a szellemtörténeti módszer terjedése, a modern pszichológiai és szociológiai törekvések) éppúgy

segítették, mint a hazai körülmények: a népi mozgalom vagy az új magyar zene ösztönző szerepe. Művelői közül mint kiemelkedő tudósokat soroljuk fel Alföldi András, Győrffy István, a korán elhunyt Honti János, Bartók Béla és Kodály Zoltán nevét.

Más tudományterületek elmaradtak. Amíg a statisztika jórészt megőrizte 1918 előtt kialakult magas színvonalát (noha ezt a színvonalat a legtöbbször az ellenforradalmi rendszer szolgálatába állította), a közgazdaságtan terén nem sok előrehaladás történt: ha önálló magyar közgazdaságtudományról korszakunkban egyáltalán beszélhetünk, az túlnyomórészt még mindig a régi agrárius eszmék uralma alatt állt, s ezeket igyekezett összeegyeztetni az ellenforradalmi rendszer újabb igényeivel. Modernebb polgári felfogás irányába csak néhány tudós munkássága mutatott, az is főleg a 30-as és 40-es években (Heller Farkas, még inkább Varga István). Ha a szűk körökre ható, nagyrészt emigráns marxista kezdeményezésektől eltekintünk, nem változott a korszak folyamán a filozófia hátramaradottsága sem, sőt: a nagy világnézetekből való kiábrándulás, párosulva ezzel összefüggő egyéb tényezőkkel (pl. az értelmiségi elit irodalmias szemléletének megerősödésével), inkább tartósította ezt az elmaradottságot.

Nagy jelentőségű volt viszont a szociográfia fellendülése a 30-as években. Figyelemre méltó és sok mindent elárul maga az óvatos és szerény szociográfia elnevezés is. 1918—1919 után a szociológia a legkompromittáltabb tudományágak egyikévé vált. A hivatalos körök a legélesebb harcot folytatták ellene, illetve maradványai ellen, nemcsak az egyetemekről száműzték, hanem a tudományos közéletből is. Amit az egyetemeken társadalomismeret címén tanítottak, az vagy a német szellemtudomány hatása alatt álló spekulatív társadalomfilozófia volt (Dékány István), vagy az antiliberális újkonzervativizmustól áthatott „társadalompolitika". A szociológia ilyen körülmények között jórészt elveszítette kapcsolatát 1918 előtti hagyományaival; az európai szociológia újabb, Max Weber, Mannheim Károly, Oppenheimer és mások nevéhez fűződő irányzataival úgyszólván csak a polgári radikálisok és a szocialisták kicsiny, elszigetelt csoportja igyekezett, legalábbis a tájékozódás szintjén, lépést tartani.

De az 1918 előtti magyar szociológia, mely fő vonalát tekintve a pozitivizmusra épült, nemcsak politikailag került nehéz helyzetbe:

a háború, a forradalmak és az ellenforradalom tapasztalatainak tükrében tudományos-szellemi hiányosságai — egysíkú haladásfelfogása, antidialektikus szcientizmusa, történetietlensége — is felszínre kerültek, s ez a körülmény ugyancsak közrejátszott visszaszorulásában. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a szocialista baloldal kommunista és szociáldemokrata irányzata egyaránt lebecsülte a szociológiát: szerintük a marxizmus mint általános társadalomelmélet magában foglalja a szociológiát is, ezért nincs szükség külön művelésére. A szociológia hiánya azonban egy olyan mély társadalmi ellentmondások között vergődő országban, mint Magyarország, tarthatatlan anakronizmus volt. A 20-as évek végének, a 30-as évek elejének nagy válsága s a nyomában járó szellemi megélénkülés sajátos, részben eltorzult formában újjá is teremtette.

A 30-as években új alapokon bontakozó szociológia, mely nagyobbrészt a népi mozgalom keretében született, nagyjából két, egymással gyakran érintkező, de valójában ellentétes irányzatra osztható. Az egyik a „magyarságtudomány", a másik a szociográfia. A „magyarságtudomány" (noha volt egy szűk körű progresszív ága is) zömében egyfelől a Klebelsberg által is szorgalmazott „hungarológiához" s a 30-as évek már említett nacionalista nemzetkarakterológiájához, másfelől Szabó Dezső gondolataihoz kapcsolódott, s a „hungarológia" népies ágát alkotta. Fő ideológusa Németh László volt; szemléletében az irracionális hatások (Frobenius, Spranger stb.) racionálisabb elemekkel — tudományos embertannal, néprajzzal — keveredtek. Totális nemzeti „sorstudományként" lépett fel; mindvégig az irodalom — szerinte a nemzeti jelleg igazi letéteményese — s az ún. szellemi tudományok köré épült. A „dilettáns" sokoldalúságot többre tartotta az egyébként indokoltan szűkösnek tekintett „szakbarbár" egyoldalúságnál, s hasonlóan a szellemtörténet felfogásához, nemcsak az így értelmezett tudományok közötti határokat látta elavultnak, hanem a tudomány és a művészet közötti határokat is. Ez a „magyarságtudomány" elsősorban a népi mozgalom jobbszárnyán váltott ki erős visszhangot. Egyébként jellemző, hogy Németh László, aki az irányzatot — 1935-ös politikai csalódása után — meghirdette, konkrét szociológiai munkásságában nem ennek az útját követte: a 30-as évek második felében írt „A Medve utcai polgári" című tanulmánya alapjában racionális szem-

léletű mű volt, mely a budapesti kispolgárság különböző típusainak részleges, de kitűnő társadalomrajzát nyújtotta, s több vonatkozásban eredményesen hasznosította a Németh „magyarságtudománya" mélyén megbúvó interdiszciplináris módszer előnyeit.

A Németh Lászlónál megfigyelhető ellentmondás az elmélet (nemzeti „sorstudomány") és a gyakorlat (lényegében racionális társadalomrajz) között átvezet bennünket a korszak másik, kétségtelenül legjelentősebb szociológiai áramlatához: a falu- (kisebb mértékben a város-) kutató szociográfiához. Megszületése végső soron arra vezethető vissza, hogy az értelmiség gondolkodó részében mindjobban tudatosodott, hogy a magyar társadalmi állapotok tarthatatlanok. A társadalom sürgető problémái — elsősorban a földkérdés — mint konkrét szociális-közéleti problémák követeltek helyet maguknak, s tartósan nem voltak elhomályosíthatók, feloldhatók egy irracionális „sorstudományban".

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ez a szociográfia valamiféle egységes, koherens tudomány lett volna, s mentes lett volna a nacionalista szemlélet elemeitől. Nem volt egységes műfaji-módszertani szempontból sem; legalább három típusát különböztethetjük meg. Az egyik — kétségtelenül a legkorábbi — az irodalmi szociográfia: a parasztság iránti elkötelezettséget a lírai-önéletrajzi emlékezésre vagy tapasztalásra építő művészi társadalomrajz, mely csak alkalomszerűen él a történeti, statisztikai dokumentáció eszközeivel. E műfaj még lényegében az irodalomhoz tartozott; máig is legmaradandóbb alkotásai Nagy Lajos városképei, Illyés Gyula remekműve, a „Puszták népe", Veres Péter „Falusi krónika"-ja.

A második típust politikai célzatú szociográfiai publicisztikának nevezhetjük. Az irodalmi elemeket történeti, statisztikai, sőt az „interjú" módszereivel vegyítő műfaj ez, melynek középpontjában a nép, elsősorban a szegényparasztok tarthatatlan szociális helyzetének, a feudális maradványok hatásainak, a társadalom torzulásának és visszásságainak leleplezése állt. Legjellegzetesebb művei: Féja Géza „Viharsarok", Kovács Imre „Néma forradalom" című könyvei — jóllehet erősebben kötődtek korukhoz, ahhoz a pillanathoz, amelyben megszülettek — jelentős politikai tettek voltak, s talán a leghatásosabban járultak hozzá a szegényparasztság életviszonyainak megismeréséhez, s addig közöm-

bös értelmiségi körök szociális érdeklődésének és felelősségtudatának ébresztéséhez.

Végül a harmadik irányzat a tudományos szociográfia volt. Művelői — elsősorban Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, a szemléletileg hozzájuk közel álló Bibó István — abból a fiatalabb nemzedékből kerültek ki, amelyre már kevésbé hatottak bénítóan a forradalom vereségének tragikus élményei, s a 30-as évek elejétől előtérbe nyomuló politikai irracionalizmussal szemben új, reális szemléleti alapokat kerestek. Az irányzat módszertani alapvetésében élen járó, egyébként jellemző módon nem irodalmár, hanem közgazdász Erdei Ferenc ehhez talált építőköveket Szegeden (ahová nem véletlenül kapcsolódik sok korai falukutató kezdeményezés), többek között a politikai nézeteit tekintve polgári demokrata Horváth Barna jogelméleti munkásságában; Horváth, főleg angol hatások alapján, figyelmét nem az elvont jogfilozófiai normákra, hanem az eleven jogélet konkrét szociológiai megközelítésére fordította. Erdeire később nagy hatást gyakorolt Hajnal István történeti-szociológiai munkássága is; felfedezte a rokonságot Hajnalnak a társadalmi-történeti jelenségek és struktúrák tipizálására és összehasonlítására irányuló tudományos törekvései, valamint saját önálló módszertani tapogatózásai között. Így, ilyen alapokon — melyek között nem lebecsülendő szerepet játszott egy nem tételes marxizmus is — vált ez a szociográfia, legalábbis legjobb műveiben (Erdei Ferenc „A magyar paraszttársadalom" című művében, Szabó Zoltán „Cifra nyomorúság"-ában és más tanulmányokban) modern, európai színvonalú empirikus szociológiává, melyben a nagy, egységes világnézeti alapok hiányáért a komplex monografikus módszer, a történeti és strukturális szemlélet egysége nyújtott kárpótlást.

IRODALOM, IRODALMI ÉLET

A szellemi élet legmozgékonyabb s ideológiai szempontból legjelentősebb területe azonban nem a tudományos élet, hanem természetesen az irodalom volt; mindaz, amit eddig vázlatosan a magyar szellemi életről, sőt részben a tudományos élet új mozzanatairól elmondottunk, többé-kevésbé szorosan az irodalomhoz kapcsolódott.

Az irodalom, az irodalmi élet fogalmán persze nem valamiféle nagy társadalmi bázisú területet kell értenünk, még akkor sem, ha tekintetbe

vesszük, hogy az irodalom a napisajtó, később a rádió szélesebb hatósugarú közegével is érintkezett. Ezt a körülményt azért is hangsúlyoznunk kell, mert gyakran maguk az írók és költők méretezték túl szellemi befolyásukat; ilyenkor — így például az 1935. évi „reformmozgalom" idején — saját kárukon kellett tapasztalniuk, hogy az a társadalmi szféra, amelyre hatást képesek gyakorolni, igen szűk körű. Az igényes irodalom olvasótábora kicsiny volt, s szinte elveszett a teljesen igénytelen ponyvát vagy a divatos bestsellert kedvelő szélesebb közönség tengerében.

A nagy dolgozó osztályok túlnyomó részę a tömegnyomor, az iskolázatlanság, a kulturális elmaradottság következtében teljesen távol állt a kulturális élet e területétől is. A művelődni akaró szervezett munkásságon kívül — melynek ízlése egyébként jórészt megrekedt egy meglehetősen elavult „szocialisztikus" naturalizmus szintjén — az olvasóközönség zömmel a retrográd ízlésű középosztályi, kispolgári rétegekből került ki. Ezekben a körökben Harsányi Zsolt jelentette az irodalmat, itt már az irodalmi műveltség jelének számított, ha valaki a nemesebb irodalom és a lektűr határterületén elhelyezkedő írásoknak, például Zilahy Lajos regényeinek olvasója volt. Ezt az állapotot a túlnyomóan politikai és üzleti érdekeknek alávetett kiadói tevékenység tartósította. A forradalmi szellemű művek kiadását a politikai cenzúra, az egyéb igényes haladó művekét inkább az üzleti számítás akadályozta. Az igényes művek példányszámai rendkívül alacsonyak voltak: még a hosszabb életű irodalmi folyóiratok is csupán néhány száz példányban jelentek meg, ugyanígy a verseskötetek; nagyobb példányszámot csak ritkán ért el egy-egy prózai alkotás. A művésznyomor óriási volt; írásaiból csupán kevés ismert író tudott megélni, ők is nemegyszer csak nagy erőfeszítések, túlhajszoltság árán.

Ezek a körülmények a 30-as évek folyamán némileg módosultak. A korábban már elemzett szellemi-politikai válsághelyzet, zavaros, de erjesztő hatásaival egyfelől a kultúraellenes, barbár tendenciákat erősítette, másfelől azonban növelte az írók közéleti-politikai súlyát, valamelyest az igényes irodalom hatókörét, fokozta a mérvadó értelmiség irodalmi érdeklődését, s fogékonyabbá tette ízlését is.

Az értelmiségi elit körében s általában az „ideológiaképzés" területén az irodalom szerepe különösen nagy volt. Az irodalmi élet keretében

vagy akörül zajlottak a korszak nagy szellemi vitái: a 20-as évek második felében a politikaellenes konzervativizmus és a baloldal vitája; az évtizedfordulón a hagyományos baloldaliság és a népies-parasztromantikus „harmadik utasság", később ennek mintegy bonyolultabb folytatásaként a „népiesek" és az „urbánusok" — a haladó erők megvalósítandó egységét súlyosan akadályozó — vitája és ellentéte.

Az irodalom nagy szellemi-ideológiai szerepe nem kelet-európai vagy magyar sajátosság a modern Európában; Magyarországon mégis sajátossá tette ezt a szerepet egyfelől az irodalom különlegesen nagy, sok szempontból kiemelkedő súlya, másfelől tartalma és iránya. Mindehhez kétségtelenül nagymértékben járultak hozzá az ellenforradalmi rendszer nyomasztó körülményei, amelyek mégiscsak itt, az irodalom területén biztosították a legnagyobb mozgásteret az alkotó értelmiség számára. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a két háború közötti korszak nemcsak az ellenforradalmi terror és szellemi elnyomás, hanem a politikai ideológiákból, általában a politikai tevékenységből való kiábrándulás korszaka is volt. Az útkereső értelmiség körében ilyen körülmények között megnőtt a szűkebben vett kulturális-művészi tevékenység vonzóereje. Abban viszont, hogy ez a tevékenység mégsem vezetett a közélet közvetlen problémáitól való olyan eltávolodáshoz, mint a művészi-politikai avantgarde lehanyatlása után egy ideig Nyugat-Európában, döntően a magyar társadalmi-politikai viszonyok kényszerítő ereje játszott közre.

A két háború közötti korszak egyike a magyar irodalom nagy korszakainak. Ha majd nagyobb történelmi távlatból tekinthetjük át, valószínűleg bonyolult ellentmondásossága ellenére sem fogjuk kisebbre értékelni, mint a századelő irodalmi forradalmának termését. Köztudott, mégis utalnunk kell rá: korszakunkban három nagy nemzedék élt és alkotott. Erre az időszakra esik a Nyugat nagy nemzedékének legjelentősebb alkotói periódusa: e nemzedék, noha Ady Endre halála óriási veszteséget jelentett, a háború és a forradalmak után hagyta el az irodalmi impresszionizmus, naturalizmus — egykor a magyar irodalmi megújuláshoz nélkülözhetetlen, de már 1914 előtt is korszerűtlen — irányzatait. Az 1919 utáni mostoha körülmények között emelkedett új magaslatokra Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Nagy Lajos, Krúdy Gyula, Füst Milán, Karinthy Frigyes, Tersánszky Jenő köl-

tészete és prózája, telítődött a korábbinál sokkal mélyebben a hazai talajból fakadó modernséggel.

A 20-as évek végétől új generáció jelentkezett: József Attila, Németh László, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Déry Tibor, Veres Péter, a valamivel fiatalabb, de velük szinte együtt induló Gelléri Andor Endre, Hevesi András, a szélesebb közönséghez is eljutó Márai Sándor, továbbá Tamási Áron és a kultúránk szerves részét alkotó magyar kisebbségi irodalom századforduló körül született nemzedéke. Ez az írónemzedék szabadulni akart az 1918—1919. évi forradalmak tragikus vereségének bénító hatásától, s művészetében új utakat keresett, amelyek jobban megfelelnek az első háború utáni kor és a változást sürgető hazai viszonyok követelményeinek. Igaz, voltak, akik Szabó Dezsőhöz s egy hamisan interpretált Adyhoz nyúltak vissza, mások Petőfit fedezték fel, és új formában lázadtak a Nyugat régi szelleme ellen. Igaz az is, hogy a kor megalkuvásra vagy torzító egyoldalúságra késztető erői elől ennek az írónemzedéknek számos tagja nem tudott kitérni. Mégis nagy, közéleti ihletésű művészetet teremtettek. Írásaik erős szociális töltése újító hatást tudott gyakorolni a Nyugat első nemzedékére is. Ez a második nemzedék teremtette meg az ún. újrealizmus sokszínű s esztétikai-ideológiai jellegét tekintve még megvilágításra váró irányzatát. József Attila a nemzedék különösen kimagasló alakja volt.

A 30-as években megjelent a harmadik nemzedék is, az „ezüstkor": Radnóti Miklós, Rónay György, Jékely Zoltán, Zelk Zoltán, Vas István, a még fiatalabb Weöres Sándor nemzedéke. Megkínzott, a fasizmus előretörésének és győzelmeinek nyomása alatt élő és pusztuló nemzedék ez, mely a második nemzedék újrealizmusa felett részint az első nemzedék örökségéhez nyúlt vissza, részint — Weöres Sándor példája mutatja — a legújabbhoz igyekezett utat találni. A kortársak — paradox módon nemcsak a politikai baloldalon állók, hanem például Halász Gábor, Szerb Antal is — kifáradt, már lázadozni sem tudó nemzedéknek látták és bírálták ezt az írógenerációt, az akkori körülményeket figyelembe véve és egyes személyeket tekintve részben indokoltan, de több vonatkozásban mégis igaztalanul. Ahogyan irodalomtörténetünk újabban rámutat, a kortársak nem látták, hogy milyen sokszínű, milyen megosztott ez a nemzedék. Nem látták, hogy e nemzedékben egy új, közéleti-politikai elkötelezettségű csoport formálódott: gondoljunk Rad-

nóti antifasiszta költészetére vagy azokra a szocialista munkásköltőkre, akik — mikor az irodalmi emigráció már nem produkált jelentős művészetet — újra föllendítették a 20-as évek második felétől visszahanyatlott szocialista irodalom irányzatát. De a fiatal nemzedék többi csoportja is nagyobb megértést igényel nemcsak művészi, de általános szellemi értelemben is: formakultuszuk, fájdalmasan groteszk szellemi játékaik nemcsak a reménytelenség légkörének kifejezői voltak, hanem kétségbeesett kiáltások is a kor barbár hatalmai ellen.

Ami a két háború közötti korszak irodalmi életének fő áramlatait, légkörét s az értelmiség irodalmi érdeklődésének és ízlésének alakulását illeti, ez nagyjából azt az utat követte, amelyet a szellemi élet egészére vonatkozóan már vázolni igyekeztünk. A 20-as és 30-as évek fordulója itt is korszakhatárnak tekinthető. Persze a kép időben és térben is erősen differenciálódik.

Az ellenforradalom győzelmét követő első esztendők irodalmi életét az összeomlás, a dezorganizáltság légköre, tekintélyes írók látványos ideológiai-politikai pálfordulása jellemezte. Ez utóbbi azonban inkább nyilatkozataikban fejeződött ki, mint műveikben: példák erre Kosztolányi regényei, de a maga módján Babits ekkori költészete is rávilágít arra, hogy itt nem egyszerűen konjunkturális hatásoknak tulajdonítható „megtérésről" volt szó, hanem egy — konzervatív szellemi gyökereihez mindig is erősen kötődő — művésztípus gyötrődve tépelődő kiábrándulásáról a forradalmakból. A jobboldali radikalizmus az irodalmi életbe, annak minden ziláltsága és szétesettsége ellenére sem tudott mélyebben behatolni. Szabó Dezső, aki ezt az irányzatot „Az elsodort falu" című művével szinte egyedül képviselte színvonalasan, többi korai regényével (sőt: publicisztikájával is) csupán átmenetileg ért el feltűnő hatást, és hamarosan háttérbe szorult; befolyása, noha a mélyben továbbra is hatott, csak a 20-as évek vége felé, s különösen a népi mozgalom alakulása idején érvényesült erősebben — részben már módosult formában.

A 20-as évek első felében három csoportosulás figyelhető meg az irodalmi életben. Az egyik, s rövidesen ismét a legjelentősebb, az újraéledő Nyugat volt; az igényes irodalom a megváltozott körülmények között is jórészt e folyóirat köré épült. Bár régi szellemisége az ellenforradalmi talajon óvatos liberalizmussá szelídült, a Nyugat őrzője maradt a századforduló utáni irodalmi forradalom eredményeinek, általában az iro-

dalom és művészet értékeinek. A másik, ebben az időben nem lebecsülendő áramlat a konzervatív ellenforradalmi irodalom, mely éles harcot vívott a Nyugat ellen. Ez az irányzat maga is egy ókonzervatív s egy ehhez viszonyítottan modernebb irányzatra oszlott (a kettő közötti különbséget jól érzékelteti egyfelől az Új Idők, másfelől a Napkelet című folyóirat szellemisége), s az ismét normává emelt „nemzeti klasszicizmus" ideálját egyesítette a „keresztény-nemzeti" gondolat ellenforradalmiságával. Csupán a Herczeg Ferenc vagy Tormay Cecil típusú írókra tudott támaszkodni, de — legalábbis a 20-as években — ez az irányzat döntő erőt képviselt az értelmiségi-középosztályi közvéleményben, s jelentős fórumokat tartott megszállva: az egyetemek irodalmi tanszékeit, az irodalmi társaságokat; aktív folyóiratokkal is rendelkezett. A harmadik, hazai hatását tekintve igen kicsiny, de a korra jellemző áramlat az irodalmi avantgardizmus volt. Külföldön, az 1919 utáni széles körű magyar értelmiségi emigrációban uralkodó, itthon csupán kis szigeteket alkotó, szinte illegális irányzat volt ez, szorosan a politikai baloldal forradalmi szárnyához kapcsolódott, osztozott annak messianisztikus forradalomhitében, s az új feltételek között folytatta már a háború alatt megkezdett, egyébként nem túl eredményes harcát a régi és az új Nyugat szelleme ellen.

A 20-as évek második felében az irodalmi élet feltételei a nemzetközi és hazai stabilizáció talaján módosultak. A konzervatív ellenforradalmi áramlat meggyengült, mind kevésbé felelt meg a jobboldali indíttatású, de a nagybirtokos-nagytőkés konszolidációból kiábránduló, új utakat kereső fiatal középosztályi értelmiség igényeinek. Lehanyatlott, majd mint irányzat gyakorlatilag megszűnt az irodalmi avantgarde is, s ebben nemcsak a számára különlegesen kedvezőtlen ellenforradalmi viszonyok játszottak közre, hanem az avantgarde nemzetközi méretű visszaszorulása is. Kassák Lajosnak, a magyar művészi avantgarde legnagyobb képviselőjének hazatérése 1926-ban e folyamatot jelezte. A Nyugat körében viszont a stabilizáció a konzervatív tendenciákat erősítette, fokozta a hajlamot a konszolidált rendszerrel való „kibékülésre". Többek között ez fejeződött ki az irodalmi publicisztika terén Babits nagy hatású tanulmányában, melyet Julien Benda „Az írástudók árulása" című könyvéről írt. A tanulmány az irodalom örök értékeinek védelme nevében a politikai jobb- és baloldal irodalmi befolyása ellen

hirdetett harcot. Ezt tükrözte Kosztolányi „Az írástudatlanok árulása" című, Ady-revíziót követelő, nemcsak a közvetlenül politikai, de általában a közéleti irodalmat is bíráló pamfletje, amelyet egyébként az írók többsége elutasítóan fogadott. E változásokkal egyidőben új irodalmi irányzatok kezdtek formálódni; a legjelentősebb a népi költészethez és Petőfihez fordult megújulásért. Ezek az irányzatok később, szellemi-ideológiai sokszínűségüket megőrizve, többé-kevésbé egységesen abba az esztétikai áramlatba terelődtek, amelyet az újrealizmus gyűjtőfogalmával szoktunk jellemezni. A 30-as években ez az áramlat vált uralkodóvá nemcsak a népi írók, a különböző harmadikutas szemléletű alkotók, hanem a szocialista elkötelezettségüket megőrző írók és költők körében is. A szocialista realizmus képviselői jórészt csak politikai ideológiájukat s műveik közvetlenebbül politikai tematikáját tekintve sorolhatók külön irányzatba.

A 30-as években, az ellenforradalmi ideológia bomlásával és a baloldalnak csak az évtized vége felé oldódó válságával párhuzamosan, a már említett zavaros ideológiai hátterű szellemi megélénkülés és útkeresés az irodalmi életben is lényegesen új helyzetet teremtett, új megoszlásokhoz, sőt szakadáshoz vezetett. Ennek ideológiai-politikai vonatkozásait korábban már elemeztük. Ami közvetlenül az irodalmi életet illeti, a 30-as években a kormányzat által hivatalosan pártolt konzervatív ellenforradalmi irodalom és ennek fórumai a teljes jelentéktelenségbe süllyedtek. Nem volt már számottevő orgánumuk sem, a Kisfaludy és a Petőfi Társaság régen tekintélyét vesztette, a Corvin-lánccal való kitüntetésnek sem lett különösebb becse az irodalmi életben. A kormányzat maga is, többnyire félhivatalos formában, fokozottan igyekezett — esetenként nem is eredménytelenül — kapcsolatot teremteni a növekvő befolyású népies irodalom, s különösen annak — számára kevésbé veszélyesnek tűnő — erősebben nacionalista képviselőivel. Mindez azzal is összefüggött, hogy a 30-as évekre átalakult a középosztályi értelmiség igényesebb részének általános szellemi beállítottsága, irodalmi ízlése. A 20-as években ez a réteg még szinte teljesen a hivatalos rangra emelt konzervatív nemzeti irodalmat és művészetet követte, s ennek nevében elutasította a „nyugatos" impresszionista, szimbolista vagy naturalista művészi irányzatokat. A 30-as évekre azonban eljutott a művészi modernségnek arra az — egyébként jócskán elavult — szintjére, amit

két évtizeddel korábban a Nyugat irodalmi forradalma honosított meg, s ez az ízlésbeli átalakulás alkalmassá tette a formaelveit tekintve lényegében konzervatív újrealizmus befogadására.

A 30-as években ismerik el hivatalosan Ady Endrét is, persze meghamisított formában. A forradalmak utáni elszórt kísérletek a fajvédő gondolat ősévé hamisított Ady elismertetésére a jobboldali táborban még teljesen elszigeteltek maradtak. Ebben az időben Ady hatása a baloldalon is háttérbe szorult. A 20-as évek második felében meginduló Ady-revízió elsősorban Makkai Sándor tanulmányához kapcsolódott, mely Adyt nemcsak mélységesen — persze nacionalista értelemben vett — magyar és vallásos, hanem nagy szociális költőnek is vallotta; ez már szélesebb körökre hatott, de a konzervatív ellenállás közegén még nem tudott igazán áttörni. Ezen a helyzeten csak az Ady költészetének új, általános reneszánszát hozó 30-as évek változtattak. Ekkor hivatalosan is befogadták, nem Adyt, hanem csupán költészetének korai, impresszionista és szimbolista darabjait, valamint — főleg népies interpretáció alapján — nacionalista módon értelmezett magyarságszimbolikáját.

A hivatalos körök — persze csupán a szélsőjobboldaltól magukat elhatároló képviselői — ebben az időben hallgatólagosan már a Nyugatot is egyre inkább elismerték; a folyóirat, nem utolsósorban a hozzá kapcsolódó Baumgarten-alapítvány támogatásával, az irodalmi „céh" keretévé vált, de megőrizte függetlenségét és tekintélyét is. Sajátos módon a Nyugat ezt a központi irodalmi szerepet fenntartotta, sőt később, a 30-as években, több vonatkozásban megerősítette a korábban már vázolt társadalmi és ideológiai talajon bekövetkezett szakadás idején is, amikor a „népiek" és urbánusok", nem annyira irodalmi, mint inkább politikai ellentéte kiéleződött. A szakadásnak mindkét oldalról kísérőjelensége volt a lázadás a „hivatalos" Nyugat — főleg Babits által őrzött — szellemisége ellen; ebből a szempontból egyfelől Németh László, másfelől József Attila — később enyhülő — Babits-ellenessége szimptomatikus jelentőségűnek tekinthető.

S valóban, átmenetileg mintha kérdésessé is vált volna a Nyugat központi szerepe. Új, frissebb szellemű folyóiratok alakultak, a népiek oldalán a Válasz, a 30-as évek végén gyakorlatilag elnémított baloldali urbánusokén a Szép Szó, s megerősödtek a kritikák a Baumgarten-alapítvány monopóliuma ellen. Az irodalom széles tábora, melynek igényes

része egykor túlnyomóan baloldali volt (persze igen tágan értelmezve e baloldaliságot), s egész létével hirdette, hogy „a szellem a baloldalon áll", most politikai-ideológiai szempontból széttöredezett: az irodalmi élet ideológiai spektruma a szélsőjobboldallal is kapcsolatba lépő jobboldali népiességtől a népi balszárnyon át a liberális s e liberalizmussal harcban álló baloldali urbanizmusig és szocializmusig, valamint a progresszív csoportok összefogását szorgalmazó népfrontos kommunista irányzatig terjedt. Mindez azonban tartósan nem ingatta meg a Nyugat tekintélyét, annál kevésbé, mert a fasizmus nagy előretörése idején kilépett rezerváltságából, szelleme harcos antifasiszta irányba fejlődött, s az egyre súlyosabb helyzetben éles és határozott ideológiai kontúrok nélkül is otthona maradt, sőt még inkább otthonává vált minden igazi értéket őrző antifasiszta humanizmusnak, szinte minden színvonalas alkotónak. De a Nyugatnak a 30-as évek végére megszilárdult tekintélye mögött más is rejlett, noha ez összefüggött szellemi tágasságával, mondhatjuk ideológiai „igénytelenségével" is: az 1938-tól mind mélyebb reakcióba süllyedő magyar politikai közéletben a szétszakadt irodalom nem nélkülözhette a kiegyenlítő összefogás valamilyen fórumát. Ezt a hivatást teljesítette a Nyugat, majd elnémulása után utóda, a Magyar Csillag.

Korszakunk legjellegzetesebb irodalmi-esztétikai irányzata az újrealizmus volt. Ezt az irányzatot, megítélésünk szerint, meg kell különböztetnünk a vele sokszor szinonim fogalomként használt újklasszicizmustól. Valamikor a 20-as és 30-as évek fordulóján többen — elsősorban Németh László — az új irodalmi kezdeményeket, Erdélyi József, Illyés Gyula és mások költészetét, általában az irodalom fő tendenciáját az újklasszicizmus kategóriájába sorolták. Ez az irányzat azonban nem felelt meg a magyar irodalom társadalmi feltételeinek. Ha most eltekintünk is attól, hogy az újklasszicizmus maga is sokértelmű fogalom (a 20-as években például volt avantgardista újklasszicizmus is), központi esztétikai kategóriaként nem alkalmazható a két háború közötti magyar irodalomra. Az újklasszicizmus gondolata a 20-as és 30-as évek fordulóján még voltaképpen arra a megbékülő irodalmi korszakra utalt, amelynek éppen az évtizedforduló válsága vetett véget; később inkább alkalmazható a harmadik nemzedék némely képviselőjére, mint a második nemzedék munkásságára. Maga Németh László kétségtelenül mutatott

példát az újklasszicizmusra; zaklatott, expresszív önéletrajzi regénykísérletei után a tudatosan a szophoklészi tragédiák mintájára formált „Gyász" című regénye több szempontból ilyen műnek tekinthető. De a „Gyász"-t a „Bűn", a közéleti lelkiismeret-furdalás regénye követte, Erdélyi József „idilli" népiességét az új nemzedék túlnyomóan szociális-közéleti orientációjú válságművészete. S ezen alapvetően a 30-as évek második fele sem változtatott. A közvetlen politikai tevékenységből, a nagy politikai ideológiákból való kiábrándulás - ami nemcsak a népi írók mozgalmát, hanem az „urbánusok" jó részét is jellemezte, s ami csak a fasiszta barbárság teljes uralma idején, a háború éveiben oldódott fel nem a közéleti-szociális szférától való elvonuláshoz, a szociális problémákat csak teljesen közvetett szellemi síkon átélő, a tiszta formateremtés elvére helyezkedő esztétikai szemlélethez vezetett. Ezt bizonyítja egyébként nemcsak az irodalom műfaji sokszínűsége, hanem „zavarossága" is. A vers most már tényleg csupán vers akart lenni, de a valóságban többnyire a közvetlen közéleti gondolatokat öntötte rímekbe. A próza, mely egyébként korszakunkban a költészet mellett előretört, a legkülönbözőbb műfaji formákat öltötte, a realista nagyregénytől a szinte didaktikusan közéleti-szociális problémákat tárgyaló tanregényen, drámán át a már említett irodalmi szociográfiáig és irodalmi esszéig. Ez utóbbinak, az irodalmi esszének legjellegzetesebb termékei („népi" oldalon éppen úgy, mint „urbánus" oldalon) Magyarországon nem egyszerűen a szellemtörténet hatása alatt álló intuitív-impresszionista írások, hanem az ideológiai, politikai gondolatok közlésének szemérmes formái. (Gondoljunk akár a magyar irodalmi esszé klasszikus típusának kialakítójára, Babits Mihályra, akár Németh László, Illyés Gyula, Bálint György, Németh Andor esszéire.) A szellemi határok tisztelete, amit Németh László az újklasszicizmus kapcsán emlegetett, egyáltalán nem valósult meg.

Arról volt szó, hogy a magyar társadalom sürgető, megoldásra váró problémái elemi erővel törtek be az alkotók műhelyébe. Az újrealizmus mélyebb társadalmi háttere éppen abban állt, hogy irodalmunkban az általános emberi problémák elsősorban mint közéleti-politikai problémák merültek fel, s e követelmény elől azok sem tudtak kitérni, akikben a politikai megoldásokba vetett hit elapadt. Ezt röviddel az újklasszicizmus meghirdetése után maga Németh László is megállapította, aki Szabó

Dezső korábbi gondolataihoz nyúlva vissza, azt hangoztatta, hogy Magyarországon a klasszicista alkotáshoz előbb meg kell teremteni a talajt. Németh László diagnózisa azonban nem volt pontos: a magyar irodalom nem haladt annyira más úton, mint az 1930-as évekbeli nyugat-európai irodalom fő áramlata. Ott 1917 után az irodalomban, általában a művészetben egyfelől az avantgardizmus, másfelől a modern ember elidegenedésének, szorongásainak, széttöredezett egyéniségének ábrázolása került előtérbe; a közéleti kérdések kétségtelenül igen áttételesen, nagyobbrészt mint egyéni, individuális problémák merültek fel. Mindez persze nem jelenti azt, hogy e művészetet a dekadencia általánosító jelzőjével ellátva, alábecsüljük: igaz, a közéleti-társadalmi kérdéseket csak igen áttételesen ábrázolta, viszont nagymértékben elmélyítette művészi ismereteinket az emberi lét általános problémáiról s a modern társadalomban élő ember szellemi-lelki életéről. A 30-as években azonban nyugaton is változás történt: elsősorban a fasiszta veszély hatására ott is megerősödött az újfajta, közéleti-politikai elkötelezettséget hirdető realizmus irányzata (gondoljunk például az angol politikai lírára, a francia irodalomban a Malraux, Aragon, Éluard nevéhez fűződő irányzatokra; Hemingway-re vagy Thomas Mannra).

A magyar újrealizmus az európai újrealizmuson belül volt sajátos művészi irányzat; egyébként maga sem volt problémamentes, még közéleti jellegét tekintve sem. Formavilágának egyszerűsége, közérthetősége, hagyománytisztelete gyakran együtt járt a szellemi-ideológiai következetesség és radikalizmus hiányával. Ezzel szemben József Attila éppen azzal emelkedett ki nemzedékéből — persze más alkotók mellett, akik ezt az ideált csak megközelíteni tudták —, hogy művészetében a következetes szocialista forradalmiság teljes mértékben magában foglalta az ember individuális felszabadításának eszméjét is; ő nem volt hajlandó szolgálni „nyomorító hatalmakat", sem olyanokat, amelyek az egyént a kollektívum fölé helyezik, sem olyan „közösségeket", amelyek az egyént nyomorítják meg; ő nemcsak jelszavakban, de ténylegesen (vagyis az alkotás szerves folyamatában) is megvalósította nemzetiség és internacionalizmus egységét; olyan dialektikus racionalizmus, olyan szocialista humanizmus alapjára tudott helyezkedni, amely a valóságba belefoglalja a képzeletet, az „észbe" a „szivet", a munkába a játékot;

költészetében a radikális szocialista tartalom elválaszthatatlanul kapcsolódott egybe a szigorú, tiszta s egyúttal korszerűen modern művészi formálás elveivel.

ZENE

A művészet egyéb ágaira, a zenére, a képzőművészetre térve, mi sem volna hibásabb, mint fenntartani azt az erőteljes ideológiacentrikusságot, ami az irodalom esetében — már csak annak gondolatközlő nyelvi közege miatt is - indokolt lehetett. Ez azonban nem annak kétségbevonását jelenti, hogy e művészetek és a társadalmi-szellemi élet kapcsolata ne lett volna éppoly szoros; csupán azt, hogy a kapcsolat közvetettebb, áttételesebb jellegű volt.

Ami a zenét illeti, eddigi módszerünkhöz híven nem térünk ki a „tömegzene" részletezésére. Ez nálunk is teljesen alacsony színvonalú zene volt, melyben a hagyományos cigányzene és a pesti operett uralma mellett új színt legfeljebb a dzsessz, s vele együtt egy újkeletű magyar slágerzene megjelenése jelentett. Ha megőrzött valamit a régi pesti sanzon játékos humorából, s nem követelte azt, hogy komolyan vegyék — akkor ez még a jobbik eset volt. Ez a slágerzene azonban többnyire — s a fasizálódás folyamán egyre inkább — a régi dzsentroid magyarkodó műdal, az operett és a dzsessz egyes felszínes elemeinek különösképpen rossz, érzelgősséggel telített keveréke volt.

A magyar zeneművészet korszakunkban jelentős időszakát élte. A zenei élet hagyományosan magas színvonalú volt. Ezt a színvonalat — Bartók és Kodály mindenütt jelen levő, ösztönző hatása mellett — részben a nagy külföldi zenekarok és a külföldi vagy hazalátogató művészek koncertjei tartották fenn (Magyarország — a többi kelet-európai országhoz hasonlóan — igen sok tehetséget adott a világ előadóművészetének), részben a hazai kiváló előadók, zeneszerzők és pedagógusok gárdája (említsük meg közülük — Bartók és Kodály mellett — Bárdos Lajost, Basilides Máriát, Báthy Annát, Dohnányi Ernőt, Ferencsik Jánost, Fischer Annie-t, Rösler Endrét, Székely Mihályt, Zathureczky Edét, a Léner- és a Waldbauer-vonósnégyest, a később induló fiatalok közül a korán elhunyt Faragó Györgyöt, a zeneszerzők sorából Szabó Ferencet, Weiner Leót, Veress Sándort).

A közönség — ugyancsak hagyományosan — nagyrészt Budapest polgári és értelmiségi köreiből került ki. A művészi zene hallgatósága azonban igen szűk réteg volt, a szektaszerűség többé-kevésbé erős vonásaival. Az opera némileg szélesebb közönséget vonzott. Az Operaház tevékenységét közvetlenebbül befolyásolta a hivatalos kultúrpolitika. Ennek következménye volt a modern kortársi művek teljes mellőzése, köztük Bartók Csodálatos mandarinjának elutasítása is; a 30-as években fellendülő — zenei szempontból egyébként nem kárhoztatható — Wagner-kultusz sem volt független a náci Németország szellemi befolyásának növekedésétől. Mindemellett az opera jelentős művészek iskolája és műhelye volt (közülük, a már említetteken kívül, emeljük ki Harangozó Gyula, Nádasdy Kálmán, Oláh Gusztáv nevét). Az igényes zenehallgatók köre azonban még így is igen szűk volt, s ez a kör csak a 30-as években, a Bartók és Kodály hatására fellendülő népzene terjedésével párhuzamosan bővült valamelyest. Főleg Bartók szellemi-művészi hatásának eredményeként, ekkor terjedt el a népdal a munkásmozgalomban is.

A politikai élet fasizálódása, a háború, a zsidótörvények a zenei életre is káros hatást gyakoroltak. Ezek az esztendők a zenei „beszűkülés" évei is voltak. Az általános szellemi hanyatlás egyik — burkolt — megnyilvánulásaként, tartósították és elmélyítették a magyar zenei élet 1919-től megfigyelhető egyoldalúságát: a modern zene s általában a zenei repertoár szűkösségét. Új élmények felé nagyrészt csak Bartók és Kodály, s a hozzájuk többé-kevésbé erősen kapcsolódó művészek nyitottak ablakot: a népzene mellett Bartók (1940-es emigrációjáig) a modern zene, Kodály inkább a régi műzene irányában.

Hogy a két háború közötti korszakot a magyar zene nagy korszakaként tarthatjuk számon, az elsősorban Bartók és Kodály kiteljesedő művészetének köszönhető. Az ő tekintélyük ha nem is az új magyar zene „hivatalos" befogadásának, de megtűrésének folyamatát is elősegítette. Ez a folyamat nem volt teljesen párhuzamos az irodalomban megfigyelt jelenségekkel, de korszakunkban — annál is inkább, mivel a zene távolabb állt az „ideológiától" — ugyancsak előrehaladt. A 20-as években — főleg nemzetközi elismertségére való tekintettel — már bizonyos hivatalos tekintély is övezte Bartókot. Kodály is jelentős tekintélyre tett szert, elsősorban nagy hatású Psalmus Hungaricusa (1923), később

a nemzeti daljátékot megújító Háry Jánosa és Székely fonója révén. A 20-as években azonban még nagy szerepet játszott a komponistaként rossz és jelentéktelen Hubay Jenő, a konzervatív nemzeti irányzat zenei kifejezője, ha tekintélye mindjobban csökkent is. A kultúrpolitika hivatalos irányítói mellette egyre inkább Dohnányi Ernőt támogatták. Dohnányi igazi kétlelkű művészegyéniség volt: kitűnő művész, aki ismerte a modern zene irányzatait, eredetileg vonzódott is hozzájuk, de kifinomult ízlését, valamint Bartókkal és Kodállyal fennálló kapcsolatait megőrizve, kész volt hozzáidomulni a hivatalos körök kultúrpolitikai igényeihez. Megtérve 1919-es „bűneiből", 1924—1925-ben egy csapásra magas zenei rangra emelték; a 30-as években lényegében az ő kezébe került a zenei élet irányítása.

Bartók és Kodály más úton jártak, élesen elutasították a művészi-emberi megalkuvást. Útjukat mégsem tekinthetjük azonosnak, egy áramlatba tartozónak. Akkor, az ellenforradalom körülményei között persze érthető volt, hogy a különbségek, a határok elmosódtak: a vezető körök, illetve a társadalmilag hangadó középosztály nyomása, mely e rétegek retrográd zenei ízlésében is megnyilvánult, egybefonta, természetes szövetségessé tette a különböző arculatú alkotókat. Sok szempontból még Dohnányi is szövetségesnek számított, hiszen kitűnő zenei ízlésével támogatója maradt Bartók és Kodály művészetének.

Bartók és Kodály nem volt azonos típusú és művészi utat követő egyéniség. Ezt döntően alkotásaik mutatják. Kodály művészetét, a már említett Psalmus Hungaricus, Háry János, Székely fonó mellett, a vokális zene felé fordulás, majd később a Felszállott a páva-variációk, általában a népzenei feldolgozások növekvő túlsúlya: a Galántai táncok, a Marosszéki táncok (1944) s mind kiterjedtebb zenepedagógiai érdeklődés jellemezték. Ez utóbbival függött össze az is, hogy többnyire ő volt a fiatal zeneszerzők mestere; a 30-as és 40-es években egyre terjedő tanítványi kör épült ki körülötte. Művei s írásai is egy, a népi mozgalom szelleméhez közel álló, szociális tartalmú népi, történeti, nemzeti orientációjú alkotóra vallottak. A népdal Kodály művészi szemléletében ezeknek az eszméknek a foglalata volt, a nemzet „legsajátosabb kifejezése", nem elavult stílusmaradvány, hanem „eleven élet"; szerinte a népzene és a magyar karének megújítása elősegítheti új, kollektív

nemzeti érzések feltámadását. Emellett Kodály természetesen hangsúlyozta a magyarság és európaiság egységének gondolatát is, és sürgette a széles néptömegek zenei ízlésének fejlesztését, amelyért ő maga tett a legtöbbet.

Hogy Bartók más típusú és beállítottságú művész volt, ezt többékevésbé a kortársak is érezték, elsősorban természetesen az éppen Bartók és Kodály munkássága nyomán fellendülő magyar zeneesztétikai kritika jelentős képviselői. Molnár Antal, az új magyar zene lelkes propagátora, írásaiban már a 20-as évek elején árnyaltan elemezte Bartók és Kodály művészetét, s Kodály zenéjében a konzervatívabb nyugati hatásokra, Bartóknál a keleti, elementáris vonásokra mutatott rá. Jemnitz Sándor, aki az Új Bécsi Iskolához, Schönberghez és köréhez állott közel, a modern Bartók és a „folklorista" Kodály közötti különbségeket igen élesen hangsúlyozta. Tóth Aladár, a két nagy mesterhez egyaránt vonzódva, Kodályban a feloldó, a vígasztaló, a harmonikus, Bartókban a nyugtalan, a folyton új utakat kereső művészi magatartást emelte ki.

Bartók 1919 után, rövid konzervatívabb korszakát elhagyva, az európai modern zenei irányzatokhoz zárkózott fel, illetve tért vissza (hiszen azelőtt is oda tartozott), s ennek a zenének lett csak a legnagyobbakhoz mérhető szuverén magyar művelője. Ő nem általában népzenéről, hanem parasztzenéről beszélt, amely teljesen megőrizte primitív szépségét, frisseségét, természeti jellegét; szerinte az ősi parasztzene szerkezete, egyszerűségében szigorú formavilága, mint szervezőerő, alkalmas lehet a válságban levő modern zene megújítására. Eltérő, vagy legalábbis a 20-as évektől eltérővé vált Bartók zenekutató munkájának iránya is; amíg Kodály a magyar történeti-folklorisztikus és a népi-nemzeti irányzatot követte, addig Bartók az ősi, természeti, s ennek megfelelően a mindenütt felszínre hozható primitív zene nemzetközi jellegű feltárására törekedett. Teljes erejükben mutatkoznak meg ezek a sajátosságok az 1930-ban komponált Cantata profanában, melynek társadalmi-szellemi problematikája, következetes kultúrkritikája az ember kozmikus helyzetének problémáivá szélesedik; s a 30-as és 40-es évek többi nagy művében, melyek sora az II. Zongoraversenytől az V. Vonósnégyesen, a Zene ütőhangszerekre, a Kétzongorás szonátán, majd a II. Zongoraszonátán át a Hegedűversenyig, a VI. Vonósnégyesig vezet.

KÉPZŐMŰVÉSZET

A korszak képzőművészetében, ahogy ez a ritka történeti áttekintésekből és a szaporodó monográfiákból kiolvasható, nemigen találhatunk világos, átfogó rendező elvet vagy olyan teljes életművű, egyetemes hatású s ezért normát szabó alkotókat, mint amilyen Bartók és Kodály volt a zenében. A modern képzőművészet fejlődése előtt az ellenforradalmi korszakban különlegesen súlyos akadályok tornyosultak. Ebben bizonyára döntően játszott közre az a körülmény, hogy a forradalmak előtt bontakozó új irányzatok — a Nyolcak, de még inkább a Tett és a Ma aktivista művészei — közvetlenebb és aktívabb szerepet játszottak a forradalmakban. A forradalom leverésével sokak művészi tevékenységének folytatása a hazai talajon nemcsak hatalmi-politikai, hanem mélyebb szellemi okokból is lényegében lehetetlenné vált. Érthető, hogy az az irányzat, amelynek koncepciója egy olyan „összművészeti" felfogással kapcsolódott egybe, mely a műfajok, a különböző művészeti ágak, sőt a művészet és az élet közötti határokat is le akarta dönteni, s a tömegek, a társadalom egész életét akarta átformálni, itthon légüres térbe került, szűk szektává zsugorodott. A modern művészek jó része külföldre menekült, s más kelet- és közép-európai művészekkel együtt a szovjet avantgarde-dal is kapcsolatban álló bécsi, weimari (Bauhaus) és berlini avantgarde körében próbált helyet találni (Kassák Lajos, Breuer Marcell, Moholy Nagy László, Molnár Farkas, Uitz Béla, Bortnyik Sándor, Péri László, Máttis Teutsch János; a Nyolcak köréből Tihanyi Lajos, Kernstok Károly, Nemes Lampérth József, Berény Róbert és mások). Az itthon maradt modernek, akik kitartottak addigi művészi álláspontjuk mellett, elszigetelődtek.

A restaurált rendszer a konzervatív-nacionalista akadémizmust, a historizáló neogótikus, neobarokk eklekticizmust emelte a hivatalos művészet rangjára. A hivatalos áramlat a művészi életre itt még erőteljesebben telepedett rá, mint más területeken. Az állami igények kifejezőjeként, kezében összpontosította a megrendelések, megbízatások túlnyomó részét, s ezzel nemcsak az építészet, a köztéri vagy az építészethez kapcsolódó szobrászat igényesebb törekvéseinek vetett gátat; nyomasztóan érezték hatalmát más műfajok is, nem beszélve az általános és állandósult művésznyomorról. A retrográd, nacionalizmussal telített

akadémizmus hivatalos vezető szerepe végigkísérte a 20-as éveket: a képzőművészet területén Klebelsberg egyébként színvonalat és korszerűséget hangoztató kultúrpolitikája se nagyon merészelt „újat" kezdeményezni.

A régen elavult akadémizmus uralma, párosulva a neobarokk szellemiség sugallta dekorációk, a mindennapi életet is behálózó emblémák soviniszta és álnépies formavilágával, tovább pusztította a társadalom széles köreinek egyébként is alacsony képzőművészeti kultúráját. Ez az alacsony színvonal — melyet később, a 30-as években csupán az értelmiség szűk köreiben enyhített az igazi népművészet fölfedezése — különben megfelelt egy olyan későn iparosodó, még a parasztság túlsúlyára épülő társadalom viszonyainak, amelyben a népi kultúra már régen nem, a fejlett technikai kultúra még nem volt képes ízlésformáló erőként működni.

A 20-as évek második felében, noha az akadémizmus hivatalos uralma nem tört meg, a körülmények módosultak, az igényes alkotók kiléptek passzivitásukból. Erőteljesebben hallatták szavukat azok a művészek, akik 1919 után nagyobb törés nélkül folytathatták működésüket, vagy mert a kataklizma érett s már nem változó alkotói korszakukban érte őket (mint pl. a francia impresszionizmust vagy korai posztimpresszionizmust közvetítő művészeket: Rippl-Rónai Józsefet, Czóbel Bélát, Fényes Adolfot), vagy mert emellett olyan stílusirányzatot is képviseltek, amelyet a forradalmak kora nem érintett számottevően (mint az ún. „alföldi iskolát", Rudnay Gyula, Koszta József, Nagy István, Tornyai János művészetét).

De más irányzatok is aktivizálódtak. Az emigrációs avantgarde egy része, az irányzat általános európai lehanyatlása tüneteként, hazatér (Kassák Lajos, Molnár Farkas, Bortnyik Sándor és mások), s itthon igyekszik folytatni — a munkásmozgalomhoz kapcsolódó általános kultúrmunka formájában — működését, elsősorban Kassák Munka körében vagy rövid életű folyóiratok köré tömörülve. Az emigráció másik része végleg külföldön marad, s az avantgarde lehanyatlása után vagy a nyugati modern áramlatokba (Breuer Marcell, Moholy Nagy, Tihanyi és mások), vagy a Szovjetunió társadalmi és művészi életébe épül be (Uitz). A hazai csoportok szűk körűek, szektaszerűek, de kisebb-nagyobb erjesztő hatást mégis kifejtenek. Kiemelkedik közülük — Kas-

sák köre mellett — az avantgardista építőművészek kicsiny, de a magyar építészetre csakhamar szélesebb átalakító hatást gyakorló csoportja (Molnár Farkas, Fischer József, Kozma Lajos, s később a Le Corbusier iskolájában tanult fiatalok). A magyar képzőművészeti avantgarde jellemzője, hogy — szemben az irodalommal — elzártsága ellenére is, sokáig képes volt hatást gyakorolni a fiatalokra, a 30-as évek elejéig (az építőművészet terén még tovább is) volt folytonossága, utánpótlása, s voltak számottevő teoretikusai, kritikusai is (Hevesy Iván, Kállai Ernő s maga Kassák Lajos).

A 20-as évek második felének legfigyelemreméltóbb s a képzőművészet sorsára a legjelentősebben kiható jelensége az volt, hogy az avantgardeon kívül szinte minden alkotó és alkotói irányzat egy sajátos lehiggadási folyamaton ment keresztül. A folyamat sok analógiát mutatott az irodalomban megfigyeltekkel, de részben más eredményre vezetett. A lehiggadás azoknál a művészeknél is kimutatható, akik a századelő modernjeinek, a Nyolcaknak nyomdokait igyekeztek követni (a nagy tehetségű Kmetty János; a hazatérése után már kevés újat nyújtó Kernstok Károly. Szobotka Imre és mások), s az olyan nagy festőnél, illetve szobrásznál mint Egry József vagy Ferenczy Béni. Medgyessy Ferenc népi tematikájú szobrai a tömör, magabiztos nyugalom klasszicista légkörét árasztják. Később, a 30-as években reá hivatkozik az az álnépies irányzat (Borbereki Kovács Zoltán, Olgyay Ferenc és mások), amelyet határozottan meg kell különböztetnünk az irodalmi népiességtől, még inkább Bartók művészi szemléletétől.

A tartalom és forma megszelídülésére azonban a legjellegzetesebb példát azok a sok irányból indult esetenként az avantgardizmus némely lépcsőfokát is megjárt — művészek nyújtották, akik ismét a nagybányai iskola hagyományaihoz fordultak vissza (Szőnyi István, Bernáth Aurél, Berény Róbert, Márffy Ödön és hatásuk alatt sokan mások). Ez a „posztnagybányai" iskola vált a korszak legszélesebb hatókörű irányzatává. A 30-as években, amikor a hivatalos művészetpolitika kimozdult régebbi merevségéből, ezt az irányzatot a hivatalos kulturális körök igényes része is kész volt befogadni.

A lehiggadás sokféle formában mehetett végbe. Láttuk: ez a folyamat az irodalom terén az újrealizmus belső problémáktól persze nem mentes — nagy közéleti válságművészetét hozta felszínre. Itt, a képzőmű-

vészetben másról volt szó, a lehiggadás túlnyomórészt más eredményre vezetett. A posztnagybányai irányzat kétségtelenül igényes, érzékeny, szellemében humanista tartalmú művészetet teremtett. Ez a művészet azonban, kvalitásai ellenére is, nélkülözte az igazi belső feszültséget, neoimpresszionista formavilága annak a konzervatív esztéticizmusnak a tendenciáit hordta magában, amely ellen évtizedek óta harcoltak az újat akaró irányzatok. Mert itt a megszelídülés mélyén — persze esztétikai-szellemi értelemben, s nem az egyes művészek politikai nézeteit tekintve — a megbékülés hajlama lappangott.

A képzőművészet terén is volt azonban egy másfajta lehiggadás, noha ennek képviselői nem tudtak nagy hatású áramlatba szerveződni: példa rá Derkovits Gyula művészete. Derkovits Gyula Kernstok-tanítványként indult, s tragikusan korai haláláig nehéz utat járt be: avantgardista kísérletek után a szociális töltésű expresszionizmus jelentős képviselőjévé vált, majd ebből a szellemi és formavilágból építette ki tudatosan szocialista tartalmú újrealizmusát, a 20-as évek és a 30-as évek elejének legnagyobb erejű, legmaradandóbb művészetét.

A fentebb említett lehiggadással és megszelíduléssel párhuzamosan, a 20-as évek végén jelentkezik egy álmodern irányzat is: a „modernebb" hivatalos körök által is ösztönzött „olasz iskola" (Aba-Novák Vilmos, Molnár C. Pál és mások). Ez az áramlat az olasz neoklasszicizmust, a fasiszta kormányzat által is támogatott, felújított „novecento" irányzatát igyekezett a magyar talajon — gyakran egyházi témák felhasználásával — meghonosítani, s a modernség mintaképévé tenni.

Az eddig elmondottak is érzékeltették, hogy noha az újabb kezdemények a 20-as évek második felére nyúlnak vissza, a 20-as és 30-as évek fordulója a képzőművészet történetében is új korszakhatárnak tekinthető. Említettük, hogy a 30-as években a hivatalos kultúrpolitika némileg feladta korábbi merevségét. Az olasz iskolát a hivatalosan elismert és támogatott művészi irányzat rangjára emelték. A posztnagybányaiak formaelvei széles körben szinte normává emelkedtek, az irányzatot a hivatalos művészetpolitika most már nemcsak megtűrte, hanem „félhivatalosan" be is fogadta. A merevség oldódása persze nem vonatkozott a szocialista meggyőződésű és valóban modern irányzatokra; ezek mozgásterét a gazdasági válság s a nyomában megélénkülő útkeresés szélesítette valamelyest. Az 1933. évi nagy tavaszi tárlat mindenesetre jelezte a

változásokat: a konzervatívok túlsúlya mellett a legtöbb alkotói irányzat és egyéni szín is jelen volt a kiállításon.

A 30-as évek új, fontos vonásokkal gazdagították a modern művészetet. Az évtized közepén megalakult a Szocialista Képzőművészek Csoportja, mely különböző formaelvű művészeket tömörített (az expresszionizmus egy sajátos magyar változatát kialakító Dési Huber Istvánt s a főleg konstruktivista hatások alatt álló fiatalabb baloldali művészgeneráció tagjait). A csoport erejét mutatja, hogy az antifasiszta harcban is aktív szerepet vállalt, s esetenként (így az 1942. évi, gyorsan betiltott antifasiszta kiállítás alkalmával) minden humanista alkotót maga köré tudott tömöríteni.

Részben ide kapcsolódik az időszak legígéretesebb irányzata, a „szentendreiek" bontakozó tevékenysége. Szentendre már a 20-as évektől új művészeti központ volt, itt dolgozott Barcsay Jenő, s itt leltek művészi otthonra azok a radikális fiatalok is (így Vajda Lajos és Kornis Dezső), akik a 20-as évek második felében Kassák Munka köréhez csatlakoztak, az évtizedfordulón — egy kicsit József Attilához hasonlóan — felfedezték a magyar parasztságot, s főleg Bartók szellemi hatására, a népművészetet. Majd néhány párizsi esztendő után újra, még nyomatékosabban élték át a hazai társadalmi-szellemi körülmények súlyát és erejét. Vajda Lajos hazatérve feladta korábbi merev absztrakt geometrizmusát, hangsúlyozta, hogy „tradíciók nélkül nem lehet semmit csinálni", s egy olyan szintetizáló művészeti irányzat (saját szavai szerint: szürreális konstruktivizmus) megteremtésén munkálkodott, amilyent szerinte Bartók a zenében már megvalósított. Olyan művészetre törekedett, mely korszerűen modern, de mégsem sáncolja el magát az ember belső világába, hanem — ha csupán eszményi síkon — új kollektivitás vágyát is tartalmazza. Jelentőségét nem csökkenti, hogy 1935 utáni korszakában, rövid élete utolsó éveiben alkotott műveivel művészi elgondolásait csak töredékesen tudta megvalósítani.

X. FEJEZET

MAGYARORSZÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVEKBEN

1. SIKERTELEN KÍSÉRLET A BEL- ÉS KÜLPOLITIKAI JOBBRATOLÓDÁS MÉRSÉKLÉSÉRE A DARÁNYI-KORMÁNY IDEJÉN

A DARÁNYI-KORMÁNY ÉS A SZÉLSŐJOBBOLDALI VESZÉLY

Mikor Gömbös meghalt, nem volt kétséges, hogy utóda Darányi lesz, aki nyugodtságával, hűvös tárgyilagosságával, politikai konzervativizmusával már helyettes miniszterelnöksége idején jó benyomást keltett az uralkodó körökben. Egyéniségének „szürkesége", ami olyannyira elütött Gömbös lendületes stílusától, az adott esetben javára szólt: egyeztetést, a politikai erők kiegyensúlyozását, józan kompromisszumokat vártak tőle a belpolitikai helyzet további kiéleződésének elkerülésére, a Gömbös sikertelen politikája nyomán felbolydult belpolitikai nyugalom helyreállítására. Családi hagyományai, politikai pályafutása egyaránt kötötték őt a birtokos osztályhoz és az államapparátus konzervatív vezető rétegéhez, kevesebb szál fűzte viszont a nagytőkéhez vagy a Gömbös vezette szélsőjobboldali csoporthoz.

Október 10-én volt Gömbös temetése, amelyen a német birodalom képviseletében Göring vett részt; ugyanezen a napon kapta meg Darányi miniszterelnöki kinevezését. Kormánya, amely 12-én tett esküt, a Gömbös-kormányhoz képest nem mutatott olyan változásokat, amelyek különösebben nyugtalaníthatták volna a németeket. A birodalmi sajtó nem kommentálta barátságtalanul a fejleményeket, hangjából azonban kiérződött a Gömbös alatt létrejött intenzív, a magyarországi belpolitikai fejlődést is érintő kapcsolat féltése.

Az új miniszterelnök először a kormánypártban mutatkozott be. Az október 15-i pártkonferencián, amely pártvezérré választotta, arról beszélt, hogy politikája „haladó-konzervatív" lesz, abban a „keresztény népinemzeti" szellemben, amely Gömbös politikáját is jellemezte, de ki-

fejezésre juttatta a hagyományos kormányzati módszerekhez való ragaszkodását, a totális kísérletek elvetését s eltökélt szándékát az ország rendjének, nyugalmának fenntartására. A párton belüli ellentéteket érintve, óvatosan elhatárolta magát a Marton-féle vonaltól, és kilátásba helyezte a szervezeti kérdések felülvizsgálatát. Október 21-i képviselőházi programbeszédében azt hangsúlyozta, hogy Magyarországon világnézeti harcnak nincs jogosultsága, mert az már eldőlt a keresztény-nemzeti eszme javára. A pártok túlnyomó többségét meg kívánja nyerni programjának, amelynek középpontjában Gömbös „politikai végrendeletének" végrehajtása. a három alkotmányjogi reformtörvény meghozatala áll.

Gömbös parlamenti ellenzéke jóindulattal fogadta Darányit. A legjelentősebb Bethlen felszólalása volt, aki rámutatott, hogy bár az új kormányprogram alapelvei megegyeznek a Gömbös-kormányéval, mégis fontos különbség, hogy ez utóbbival ellentétben Darányi programja nem tartalmaz semmiféle titkos vagy burkolt célt. Felszólította az új kormányt, hogy szüntesse meg a párttotalitás eszméjével való kacérkodását, az államgépezet alárendelését a pártbürokráciának, a gleichschaltolási törekvéseket, a közvélemény terrorizálását felelőtlen társadalmi szervezetek által, az ifjúság politikai célokra való felhasználását, és követelte, hogy szakítson az ezekben kompromittált személyekkel. Darányi megvédte Gömbös emlékét, és figyelmeztetett: ne próbálják őt elválasztani pártjától, melynek egységét meg kívánja őrizni.

A felsőházban egyenesen tüntető szívélyességgel fogadták Darányi bemutatkozását, aki itt azt hangsúlyozta, hogy felfogása szerint „a felsőház az alkotmányos életben bizonyos fokig a fék szerepét játssza".[98]

A Gömbös által örökül hagyott feladatnak, az alkotmányjogi reformok nyugodt légkörű parlamenti tárgyalásának előkészítésére december 2-án háromnapos pártközi konferencia nyílt Darányi elnökletével. Mindenki egyetértett a választójogi reform szükségességével, ugyanakkor azonban minden párt óvakodott a radikalizmustól; korántsem akarták a titkos választójogot egyben általánossá is tenni. Valamennyien úgy vélekedtek, hogy a választás titkossága növeli a belső bomlasztás veszé-

[98] Werkmeister jelentése 1936. október 22. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968. 64. sz. dok.

lyeit, ami az adott helyzetben nemcsak balról, hanem mind a kormánypárt konzervatív szárnya, mind a liberális és demokrata ellenzék szempontjából, jobbról is fenyegetett. Egyetértettek abban is, hogy ezek ellensúlyozására megszorítások, biztosítékok kellenek. Elfogadták Darányi sorrendi javaslatát, amely szerint előbb a kormányzói jogkör kiterjesztésére és a felsőház súlyának növelésére kell törvényt hozni, s csak ezen biztosítékok birtokában lehet a titkos választójogot tárgyalásra bocsátani. A konferencián a legfontosabb kérdésekben kialakult kölcsönösen konciliáns álláspont megvetette a pártok közötti parlamenti béke (treuga Dei) alapját.

Fonák eredménnyel jártak viszont Darányinak a kormánypárton belüli ellentétek megszüntetésére tett erőfeszítései. A párt átépítése az új szervezeti szabályzat alapján, ami 1936 decemberében és 1937 januárjában zajlott le, s lényegében a pártszervezés hagyományos módszereihez való visszatérést célozta, szükségképpen magával hozta a szélsőjobbszárny befolyásának háttérbe szorulását: az elnöki, illetve alelnöki tisztségekbe mérsékelt politikusok kerültek; Marton Béla főtitkári tisztsége megszűnt. A szélsőjobbszárny azzal kárpótolta magát pártbeli térvesztéséért, hogy szervezkedésének súlypontját azokba a társadalmi szervezetekbe tette át, amelyek irányítása különben is kezében volt (TESZ, MOVE). Különösen fontos volt ezek közül a MOVE, amelybe most egyszeriben betódult a fizetett pártfunkcionáriusok szélnek eresztett gárdája is. Erre a gárdára támaszkodva akarta a szélsőjobbszárny messzemenően kiszélesíteni a MOVE országos szervezeti hálózatát, s politikai céljainak megfelelő változtatást akart keresztülvinni az alapszabályban. Minthogy a lövészszakosztályait különösen fejlesztő MOVE tulajdonképpeni rendeltetése az volt, hogy a belső karhatalmi tartalék szerepét töltse be, s ennek megfelelően számottevő fegyverkészlettel is rendelkezett, a MOVE-ban elhatalmasodó szélsőjobboldali politizálás igen veszélyesnek tűnt. Annál is inkább, mert a MOVE erőterében a kormánypárt jobbszárnyán túlmutató szélsőjobboldali irányzatok is kezdtek elrendeződni. Az utcákat és köztereket elborították a féktelen szélsőjobboldali izgatást folytató röpcédulák. Nem alaptalanul tűnt úgy, hogy akiknek nem sikerült az „őrségváltás" végrehajtása Gömbös alatt felülről, illetve hiába reménykedtek abban, most alulról próbálják kiharcolni a diktatúrát.

Mindezeket a fejleményeket a magyarországi német sajtótudósítók leplezetlen rokonszenve kísérte. A német birodalmi sajtó hangja megváltozott, s nem utolsósorban a magyarországi német kisebbség helyzetével foglalkozó cikkek útján maga is hozzájárult a politikai izgatottság fokozásához. A pángermán, sőt kifejezetten nemzetiszocialista agitáció rendkívül felerősödött a hazai németség körében; a német kormány nyílt erkölcsi és leplezett anyagi támogatását a Basch—Huss-féle, náci irányzatú Népinémet Bajtársak (Volksdeutsche Kameradschaft) élvezték a Gratz Gusztáv vezette lojális Magyarországi Német Népművelődési Egyesülettel szemben. Kozma belügyminiszter 1936. decemberi berlini látogatása nem tudott e téren közvetlen enyhülést elérni.

A belügyminiszter tetterejét különösen megbénította, hogy támadások kereszttüzében állt: az 1935. évi terrorválasztások miatt Eckhardt, a pártapparátus befolyásával szemben a közigazgatási apparátus függetlensége védelmében történt fellépése miatt Marton lett engesztelhetetlen ellenségévé, s Darányi végül is hajlandó volt Kozma elejtésére.

Kozma 1937. február 3-i lemondása után Darányi ideiglenesen maga vette át a belügyi tárcát. Nem volt könnyű helyzetben: gondot okoztak neki a budapesti és vidéki egyetemeken kitört antiszemita zavargások, a pécsi bányászsztrájk s a MOVE-ban folyó szélsőjobboldali szervezkedésre válaszul kibontakozó kampány. Nemcsak parlamenti interpellációk foglalkoztak ugyanis az állítólag fenyegető fegyveres MOVE-puccsal, hanem a Kisgazdapárt — a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Vázsonyi-féle Nemzeti Demokrata Párt, az Egyesült Kereszténypárt közreműködésével — tiltakozó gyűlések sorozatát rendezte meg országszerte. Darányi március 10-i nyilatkozata alaptalanoknak minősítette a tervezett puccsról elterjedt híreket, s Neurath német külügyminiszter felszólítására cáfolta azt a „gyanúsítást", hogy a német kormány — amint a külföldi sajtó is terjesztette — anyagi támogatást nyújtott volna a puccsisták szervezkedéséhez. Mackensen budapesti német követ felváltása Erdmannsdorff-fal azonban utólagosan igazolni látszott a gyanút. A német—magyar kapcsolatok megromlásának veszélyére hivatkozva Darányinak végül is sikerült leállítania a MOVE-puccs további feszegetését. A MOVE alapszabály-módosítását nem engedélyezte, vezetőit az egyesületben való politizálástól eltiltotta, részben lemondásra szólította

fel őket; a MOVE fegyverkészleteit Rőder Vilmos hadügyminiszter által jórészt bevonatta.

A szélsőjobboldali szervezkedéssel szembeni egységes ellenzéki fellépés mellett 1937 tavaszának másik jelentős belpolitikai eseménye a népi írók által a kommunista értelmiség közreműködésével Márciusi Front néven létrehozott politikai csoportosulás volt, amely programjában síkraszállt a demokratikus szabadságjogokért, a földreformért, s harcot hirdetett a német befolyás ellen. A kormány természetesen mély aggodalommal figyelte ezt a szervezkedést, és vezetőit elsősorban írásaik miatti perekkel igyekezett megfélemlíteni.

Április 10-én a közigazgatási bíróság addigi másodelnöke, Széll József vette át a belügyi tárcát, azt ígérve, hogy elsőrendű feladatának az állami és a társadalmi rend háborítatlan fenntartását tekinti, s fel fog lépni mind a jobb-, mind a baloldali szélsőségek ellen. 15-én betiltotta Szálasi Ferenc nyugalmazott őrnagy 1935-ben alapított Nemzeti Akarat Pártját, amely a magyar birodalom Hungária Egyesült Földek Szövetsége formájában elképzelt helyreállítása nélkülözhetetlen feltételeként szélsőjobboldali rendszerváltozást követelt; a letartóztatott pártvezért azonban — miután 23-án nem jogerősen 3 hónapra elítélték — szabadlábra helyeztette. Pedig a szervezkedés Szálasi 1936. őszi németországi látogatása nyomán veszélyes fordulatot vett; különös igyekezettel próbált tért hódítani a munkásosztály soraiban, egy szélsőjobboldali munkásmozgalom kibontakoztatására törekedett. De Szálasi úri jobboldali ellenfelei csak fél szívvel érezték át a nyilas munkásszervezés veszedelmét. Maguk is méltányolták ugyanis törekvését, hogy a munkásosztály egy részét az internacionalista szellemű szocialista mozgalommal szemben — úgymond — nemzeti alapokra helyezi.

Darányi április 18-i szegedi beszéde egész sorát ismertette azoknak a tervbe vett intézkedéseknek, amelyek egytől egyig azt a célt kívánták szolgálni, hogy kifogják a szelet a szélsőjobboldali izgatás vitorláiból. Különösen két társadalmi réteg helyzetét kellett feltétlenül javítani ahhoz, hogy megmenthessék a szélsőjobboldali térhódítástól: a mezőgazdasági munkásságét és az állástalan diplomásokét. Előbbiek számára öntözési és fásítási program keretében igyekeztek munkaalkalmakat teremteni, s szorgalmazták a telepítési program végrehajtását, előkészítették az öregségi biztosítás bevezetését. Az értelmiségi munkanélküli-

ség megszüntetését illetően viszont — kormányszinten először ekkor — arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ezt a kérdést nagyrészt az értelmiségi és alkalmazotti tevékenységet igen nagy számban kifejtő zsidóság rovására kell megoldani. Az e bejelentés nyomán támadt nyugtalanságot Bethlen segítette levezetni, aki a májusi költségvetési vitában maga is a zsidókérdés „józan, okos" megoldásának szükségességét hangsúlyozta, hogy ezzel elejét vegyék a további antiszemita izgatásnak. Valójában azonban az az üdvrivalgás, amellyel a szélsőjobboldal a zsidókérdés létezésének Darányi és Bethlen által való „beismerését" fogadta, előre jelezte, hogy általában mit lehet várni a „szélkifogásnak" ettől a módszerétől.

1937 nyarán tovább fokozódtak a nyilas provokációk az utcákon, a kiránduló- és fürdőhelyeken. Endre László, a gödöllői járás hirhedt főszolgabírája, Fajvédő Szocialista Pártot alapított, majd megegyezett Szálasival, hogy az ő betiltott pártját ezzel egyesítve rövidesen új pártot hoznak létre. Az ország németlakta területeit ezen a nyáron is ellepték a Németországból érkező „vándormadarak" (Wandervogel-mozgalom): ezek a közismert „népiségi" központok által instruált turisták, diákok tovább szították a pángermán és német nemzetiszocialista propagandát. Darányi az erőszakolt névmagyarosítást elítélő májusi deklarációjával és az 1935. évi kisebbségi iskolarendelet végrehajtásának szorgalmazásával igyekezett élét venni a magyar nemzetiségi politikát német viszonylatban ért sűrű támadásoknak. Ez a rendelet a kisebbségi népiskolák korábbi — egy 1923. évi rendeleten alapuló — három típusa közül a vegyes tanítási nyelvű iskolatípus (B típus) egységes alkalmazását írta elő, megszüntetve egyrészt a magyar tanítási nyelvű típust, amelyben a kisebbségi anyanyelv kötelező tantárgy volt csupán (C típus), másrészt viszont azt a típust is, amelyben a kisebbségi anyanyelven folyhatott a tanítás, a magyar nyelv kötelező tantárgyként történő oktatása mellett (A típus). A kisebbségi iskolák e korábbi három típusának számarányait (A típus 10,6%, B típus 21,2 %, C típus 68,2%) figyelembe véve, az új iskolarendelet — kompromisszumos jellege ellenére — jókora engedményt tett a főleg német részről támasztott és Németország által támogatott kisebbségi követeléseknek, anélkül, hogy az e részről egyedül kielégítőnek tartott A típus megszüntetése, valamint a szülők iskolatípus-választási jogának fenntartása miatti elégedetlenséget leszerelhette volna. Sőt a feszültséget fokozta a C típusú iskolák leépítésével szembeni ellen-

állás, amely főleg ott mutatkozott, ahol a katolikus vagy az evangélikus egyház, illetve a község volt az iskolafenntartó. Márpedig a kisebbségi népiskoláknak csak 15%-a volt állami. Július közepén ünnepélyes nyilatkozatcsere történt Széll belügyminiszter s a külföldi németek ügyével legmagasabb szinten foglalkozó Rudolf Hess között, garantálva egyrészről a német kisebbség szabad fejlődését, másrészről hűségét a magyar államhoz. A magyar nemzet gyalázása címén elítélt és bebörtönzött, majd kegyelmi gesztussal szabadon bocsátott Basch azonban a német birodalmi szervek támogatásával tovább fokozta szervezkedését, kihasználva a kisebbségi problémák rendezetlenségét.

A programba vett alkotmányjogi reformok közül elsőnek a kormányzói jogkör kiterjesztéséről szóló 1937: XIX. tc. került tető alá. Ez lényegében abszolút vétójogot biztosított a kormányzónak, hiszen az országgyűlés által felterjesztett törvényt kétszer is visszavethette, s az országgyűlést fel is oszlathatta. Az országgyűlés elvesztette ahhoz való jogát, hogy a kormányzót felelősségre vonja. A törvény utódajánlási jogot is biztosított a kormányzónak.

Az utódlás kérdésének különös hangsúlyt adott a német beavatkozástól való félelem. A kérdés tárgyalása során ugyanakkor erőteljesen megnyilatkozott a legitimisták azon törekvése is, hogy a kormányzó utódlásának rendezése semmiképpen se zárhassa le a királykérdés távolabbi megoldásának útját. A legitimista gondolat széles körű befolyására jól utal az a körülmény, hogy az október 10-én gróf Sigray Antal elnökletével megtartott körmendi gyűlés ennek jegyében próbálta közelíteni egymáshoz a németellenes, náciellenes ellenzéki erőket. A köztudomásúan legitimista Keresztény Párt mellett résztvevője volt e demonstratív gyűlésnek Rassay Polgári Szabadság Pártja s meglepetésre Eckhardt Kisgazdapártja is. Figyelemre méltó volt Peyer reagálása a körmendi gyűlésre s a szociáldemokrata párt bizalmi testülete egy héttel későbbi ülésén: „ha a szociáldemokratáknak választaniuk kell a diktatúra és az alkotmányos szabadság között, habozás nélkül az utóbbit fogják választani, bármilyen nevet viseljen is az államforma, amely azt biztosítja".[99]

A parlament ősszel megnyílt ülésszaka tárgyalta le a felsőház reformját. Míg eddig a képviselőház a felsőház hozzájárulása nélkül is az államfő

[99] *Népszava*, 1937. október 19.

elé terjeszthette az általa elfogadott törvényt, addig most, az 1937: XXVII. tc. értelmében nézeteltérés esetén a két ház együttes ülése dönt — vita nélkül, titkos szavazással — a kérdéses törvényjavaslat sorsa felett. E törvénnyel megteremtették a hozandó választójogi reform második előzetes biztosítékát is.

A szélsőjobboldali erők Körmendre és az alkotmányreformokra a Budai Vigadóban október 17-én rendezett nagygyűléssel adtak választ, amelynek szónoka Rajniss Ferenc volt. Szálasi, Endre László, Salló János, Balogh István párthívei alkották a közönséget. Egy hét múlva újabb nagygyűlés színhelye volt a Budai Vigadó: ekkor jelentették be a Magyar Nemzeti Szocialista Párt megalakulását Szálasi, Endre László és Balogh István pártja, valamint néhány más nemzetiszocialista párttöredék egyesüléséből. Továbbra is kívül maradt az egyesülésen gróf Festetics Sándor pártja éppúgy, mint gróf Pálffy Fidélé vagy mint Salló János Nemzeti Frontja. A nemzetiszocialista vezérek egymás közti marakodása tehát tovább folyt.

Darányi a szélsőjobboldali veszély fokozódása miatti aggodalmakra azt válaszolta, hogy nem tűr semmi olyan politikai agitációt, amely céljaiban, vagy módszereiben törvénytelen. Ennek megfelelően október 20-án 2 év és 8 hónapra szóló ítéletet hoztak Böszörmény Zoltán kaszáskeresztes vezér ellen. Ez a lezüllött dzsentri családból származó jelentéktelen újságíró, aki a szélsőjobboldali velleitású csoportok különböző akcióiban való részvételével korábban csak kevéssé tudta felhívni magára a figyelmet, Hitler magyar életrajza megírására készülve, s a náci párt vezérével személyesen is megismerkedve, módszereinek nagy csodálója és hazai alkalmazója lett: az NSDAP mintájára 1931-ben megalakította a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártot, kaszáskereszttél „magyarította" a horogkeresztet, s egy misztikus hatalmú népvezér szerepét öltvén magára, 1936-ig alig zavartatva fejthette ki magyar nemzetiszocialista demagógiáját, folytathatta antiszemita uszítását. Mozgalma, melynek alvezérei szintén középrétegbeli kétes egzisztenciák voltak, különösen a legelesettebb, legtudatlanabb alföldi szegényrétegek jobb sors utáni szinte messianisztikus vágyakozását tudta céljaira felhasználni. Mivel okkal lehetett tartani attól, hogy a felszámolt kaszáskeresztes mozgalom bázisát a magyar nemzetiszocialisták egy másik, a nyilaskereszt jegyében szerveződő tábora s különösen a mindinkább előretörő Szálasi-féle moz-

galom ragadja majd magához, Szálasit is újra bíróság elé állították, s november 29-én tízhónapi fogházra ítélték, még mindig nem jogerősen. Darányi azonban jellemző módon nyomatékosan kijelentette: arra sem hajlandó, hogy „annak az állításnak a jogcímén, hogy szélsőséges tendenciák vannak, akár egy tapodtat is balra tolódjon".[100]

A baloldali erőknek ekkor korántsem volt olyan befolyásuk, hogy a kormány számára közvetlen veszélyt jelentsenek, de az a politikai változás, melyet a 30-as évek közepén a kommunista pártok által kezdeményezett népfrontpolitika jelentett, egyidejűleg a német nyomásnak a legális ellenzékre gyakorolt hatásával, úgy tűnt, kiemelheti a magyarországi kommunistákat is elszigeteltségükből, és felvetette valamennyi antifasiszta — szocialista, demokrata, liberális — erő bizonyosfajta politikai együttműködésének lehetőségét.

A KOMMUNISTÁK MAGYARORSZÁGI PÁRTJÁNAK HARCA A NÉPFRONTÉRT

A párt új vezetősége — a Komintern segítségét és a pártban korábban megindult útkeresés pozitív tapasztalatait is felhasználva — kidolgozta a népfrontpolitika főbb tételeit, amit később számos elvi cikk sokoldalúan kimunkált, és a megjelenő pártkiadványok tudatosítottak. Ebben központi szerep jutott a Dolgozók Lapjának, a Gondolatnak, továbbá a Párizsban megjelenő Szabad Szónak, majd az Üzenetnek, valamint a Moszkvában kiadott Sarló és Kalapácsnak és Új Hangnak.

Az új program abból indult ki, hogy az adott körülmények között a proletárdiktatúráért Magyarországon csak egy átmeneti szakasz, egy demokratikus forradalom közbeiktatásával lehet eredményesen harcolni. „Ma nem a Tanácsköztársaság megvalósítása . . . ", hanem „a demokratikus Magyarországért folyó harc az, amit a KMP zászlajára ír, és ezért a célért hajlandó mindenkivel együtt küzdeni, aki a magyar nép érdekeit szívén viseli, aki ellensége a fasiszta diktatúrának és a háborúnak"[101] — állapította meg a Dolgozók Lapja 1937. évi első, programadó száma.

[100] Werkmeister 1937. október 27-i jelentése. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968. 98. sz. dok.

[101] *Dolgozók Lapja*, 1937. április

A népfrontprogram három, egymással szorosan összefüggő és egymástól elválaszthatatlan feladatot foglalt magában: 1. Az ország demokratikus átalakítása, a demokratikus köztársaság kivívása; 2. a nagybirtokrendszer és más feudális maradványok felszámolása; 3. a német és olasz fasizmus magyarországi térhódításának megakadályozása, az ország függetlenségének védelme, a szomszédos országokkal és a Szovjetunióval baráti külpolitika kialakítása.

A kommunisták a nemzetközi méretekben folyó antifasiszta küzdelem platformján vetették fel Trianon kérdését is. Hangsúlyozták Trianon igazságtalanságát, de aláhúzták, hogy ennek jóvátétele nem válhat a fasizmus háborús törekvéseinek eszközévé. Továbbra is élesen elítélték tehát az uralkodó osztályok revíziós politikáját. Hangsúlyozták, hogy a Duna-völgyi probléma nem csupán a magyar és a szomszédos országok ügye, hanem szerves része a fasiszta és antifasiszta erők nemzetközi harcának, s csak Európa összes demokratikus erőivel összefogva oldható meg.

A KMP lényegesen módosította álláspontját a munkás-paraszt szövetség kérdésében is. A kommunisták korábban az agrárkérdést a proletárdiktatúráért folyó harc szerves részeként vizsgálták, hirdették a nagybirtok kisajátítását, de nem voltak feltétlen hívei a föld felosztásának. Az új program demokratikus földosztást hirdetett, amely a földet a parasztság tulajdonába is juttatja. Világos volt, hogy Magyarországon a parasztság többségének megnyerése nélkül a népfrontpolitika elképzelhetetlen.

A kommunisták elméleti munkái — mindenekelőtt Révai József „Marxizmus és népiesség" című tanulmánya — több vonatkozásban tisztázták az antifasiszta, demokratikus forradalomban születő hatalom jellegét. Hangsúlyozták, hogy a népfrontpolitika győzelmeként létrejövő új hatalom nem proletárdiktatúra, de nem is egyszerűen polgári demokrácia lesz, hanem azon túlmutató „népi hatalom". A demokrácia és a béke védelmének jelszava nemcsak nagy tömegek mozgósítására alkalmas — állapították meg —, hanem lehetővé teszi, hogy a munkásosztály tartós szövetséget alakítson ki a tömegekkel, és olyan tekintélyre tegyen szert, amely elengedhetetlenül szükséges a tömegek vezetéséhez is. Így válhat csak a munkásosztály a nemzet vezető erejévé, az antifasiszta küzdelem irányítójává.

A KMP új politikai irányvonalának megvalósítása érdekében arra törekedett, hogy akcióegységre lépjen a szociáldemokrata párttal, és erős pozíciókat építsen ki a különféle demokratikus szellemű polgári, kispolgári mozgalmakban.

Az Európa-szerte kibontakozó antifasiszta mozgalom, a spanyol és francia népfront nagy sikerei, az országon belül pedig a Gömbös-féle tervek kudarca, a sztrájkharcok során elért eredmények — a 8 órás munkanap fokozatos bevezetése és a legkisebb munkabérek megállapítása stb. — mozgósítóan hatottak a magyar haladó erőkre, elsősorban a munkásosztályra. A spanyol nép szabadságharca tovább növelte a magyar demokratikus erők balratolódását. A spanyol nép melletti szolidaritásakciók Magyarországon is egyben a kommunista és szocialista munkások összefogásának, egységtörekvéseinek, a népfrontgondolat ügye melletti nyílt kiállásának megnyilvánulásai voltak. A munkások nemcsak népgyűléseken, pártnapokon, levelekben vállaltak szolidaritást spanyol testvéreikkel, hanem mintegy 1100—1200 kommunista — köztük Zalka Máté, Gáll János, Mező Imre, Münnich Ferenc, Rajk László, Szalvai Mihály — harcolt a Spanyol Köztársaság oldalán. Több százan, köztük Zalka Máté is, életüket adták a spanyol nép szabadságáért.

VÁLTOZÁSOK A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT POLITIKÁJÁBAN

A német és osztrák szociáldemokraták tragédiája egyfelől, a francia és a spanyol népfront sikere másfelől, a magyar szociáldemokrata vezetőkre is mély hatást gyakorolt. Az MSZDP vezetőinek figyelmét sem kerülhette el egyrészt az a nagy változás, ami a kommunista pártok taktikájában mutatkozott, másrészt az a differenciálódás, ami a Szocialista Internacionálé vezérkarában, pártjainak állásfoglalásában, valamint a szocialista Szakszervezeti Internacionálénak a munkásegység és a fasizmus elleni harc kérdésében elfoglalt álláspontjában végbement. A Gömbös-kormány kísérlete a szocialista szervezetek likvidálására, valamint az uralkodó osztályok közötti ellentétek ismételt kibontakozása, főleg Bethlenéknek a totális diktatúra bevezetése elleni fellépése ugyancsak befolyásolta a szocialista vezetők magatartását. Ugyanakkor a fentiek miatt már nem hagyhatták figyelmen kívül azt sem, hogy a párttagság, sőt a pártfunkcionáriu-

sok körében 1933 óta ismételten nőtt az elégedetlenség a párt addig követett irányvonalával szemben. A szociáldemokrata pártvezetésen belül is nézeteltérések merültek fel számos aktuális kérdésben, mindenekelőtt a fasizmus elleni harc módjának megítélésében.

Az emigrációban élők — legtekintélyesebb vezetőjük Garami halála után Böhm Vilmos volt — és az onnan hazatért Gárdos Mária körül tömörülő szocialista ellenzék a spanyol és a francia szocialisták példájának követését ajánlották. A kommunista párt illegalitása és a hazai politikai viszonyok azonban ezt az utat elég veszélyessé tették. A pártvezetésen belül komoly vita és nézeteltérés alakult ki a megalkuvó Peyer-szárny, valamint a Mónus Illés főtitkár körül tömörülő óvatos, de a fasizmus bűneit kérlelhetetlenül leleplező és a demokratikus szabadságjogokért elsősorban szellemi fegyverekkel síkraszálló csoport, végül az osztályharcosabb irányt követelő, a tömegmozgalmakat is szorgalmazó, a vezetésbe újonnan bekerültek álláspontjai között. A párttagság jelentős része a kommunistákkal és az említett szocialista ellenzékkel együtt osztályharcos, a tömegmozgalmakat felkaroló és irányító politikát követelt.

A hazai és a nemzetközi események lehetővé tették, hogy a pártvezetés a napirenden levő legfontosabb kérdésekben a korábbinál harcosabb álláspontot foglaljon el. A párt folyóirata, a Szocializmus különszámban leplezte le a fasizmust, elsősorban a német fasizmus embertelenségét, agresszivitását, háborúra készülődését. A Népszava és a párt egyéb sajtótermékei is tartalmas cikkekben tárták a dolgozók elé az emberi civilizációt fenyegető veszélyt. Hasonló hangnemben szóltak a kérdésről és a Gömbös-kormány reformprogramjáról a kongresszusi beszámolók is. Az MSZDP minden tagja egyetértett abban, hogy a fasizmus könyörtelen leleplezésével, eszmei és politikai természetének feltárásával a párt valóban nagy szolgálatot tesz.

Lényeges eltérés volt azonban a fasizmus elleni harc módszereinek kérdésében. A pártvezetés szinte egyértelműen a szellemi — és az érzelmekre is ható — küzdelmet helyezte előtérbe a tömegmozgalmakkal, az aktív harccal szemben. „A fasizmus a legnagyobb veszedelem, amely korunkban a társadalmi fejlődést és a munkásosztályt egyaránt sújtja — állapította meg Mónus Illés a Szocializmus már említett különszámában. — E veszedelemmel szembeszállni és leküzdeni — ez a kor parancsa! A fasiszta totalitással, mindenhatósággal szemben, a fasiszta erőszak ellenében csak

egyetlen út járható, a szellem forradalmának útja. A fasizmussal szembe kell állítani az emberi szellem, önérzet és öntudat lázadását és ha sikerül... akkor az erőszakra, szuronyokra épült fasiszta rendszerek legyőzése is sikerül."[102] Természetesen ez nem azt jelentette, hogy teljesen elvetették a tömegmozgalmak fontosságát, de azokat elsősorban a gazdasági harcokra tartalékolták.

1935 végén—1936 elején a nyugati antifasiszta mozgalmak hatása s részben a pártot és a szakszervezetet fenyegető veszély arra késztette a pártvezetést, hogy a korábbinál jobban támaszkodjon a tömegek megmozdulásaira. Ezt a célt szolgálta a párt szervezeti átépítése is, amitől a párt megerősödését és egy pezsgőbb, élettel telibb pártélet kibontakozását várták. Jól tudták, hogy ebben a munkában a kommunistákra is számíthatnak. A kívülről és alulról jövő nyomás mellett ez is szerepet játszott abban, hogy bizonyos mértékig megváltoztatták a kommunistákhoz fűződő viszonyukat. Általában megszűnt a kommunisták denunciálása, a szakszervezetekből való kiutasítása, sőt a baloldal erejétől függően lehetővé vált, hogy a kommunisták az egyes szakszervezetekben s főleg sztrájk- és szervező bizottságokban vezető tisztségeket is betölthessenek. A kommunista párttal való szervezett akcióegységet azonban — arra hivatkozva, hogy a KMP törvényen kívülisége folytán az együttműködés a szocialista szervezetek legalitását is veszélyeztetné — a szociáldemokrata párt visszautasította.

Bizonyos kettősség — a francia és spanyol népfront forradalmasító hatása és a reformista vezetők ingadozása — jellemezte a párt lapjának, a Népszavának és folyóiratának, a Szocializmusnak az állásfoglalásait is. Ezekben részletes tudósítások, ismertetők, elvi cikkek jelentek meg a nyugati népfrontpolitika sikereiről, majd a spanyol polgárháború kirobbantása után a spanyol nép hősi harcáról. Ez lehetővé tette, hogy jelentős munkástömegek ismerjék meg és értékeljék az antifasiszta összefogásban, a munkásegységfrontban rejlő hatalmas lehetőségeket. A szocialista sajtó elsősorban a Népszava franciaországi és különösképpen spanyolországi eseményekről szóló rendszeres tudósításaival, pozitív állásfoglalásával jelentősen hozzájárult az egységfront, a népfront gondolatának népszerű-

[102] *Szocializmus*, 1935. november.

sítéséhez. Komoly szerepe volt továbbá az 1936. évi munkás-tömegmozgalmak — elsősorban a bérmozgalmak — kibontakozásában és nem utolsósorban abban, hogy nőtt azok tábora, akik a magyarországi népfrontpolitika megteremtését sürgették.

Volt azonban a szocialista sajtónak, így a Népszavának is, egy másik arca. A reformista vezetők, mindenekelőtt Mónus Illés cikkei — elismerve ugyan a nyugati népfrontpolitika időszerűségét és eredményességét — arról igyekeztek meggyőzni a magyar munkásosztályt, hogy nálunk sem a kommunistákkal való akcióegységnek, sem a népfrontnak nincsenek meg a feltételei. Mónus népfronton olyan polgári demokratikus szövetkezést értett, amely a polgári pártok és a szocialisták között jönne létre, az előbbiek vezetése alatt. S mivel Magyarországon valóban nem létezett számottevő demokratikus mozgalom és olyan polgári párt, amely vállalta volna a demokratikus erők tömörítését, a szocialista vezetők kizártnak tartották a népfront megteremtését. Mónusék — amint ez elméleti munkáikból is kiderül — csupán olyan népfrontra gondoltak, amely a polgári demokratikus rendnek, nem pedig egy népi átalakulásnak az ereje. Ezért meg sem kísérelték, hogy a hazai adottságokhoz alkalmazkodó, a munkás-paraszt szövetséget is magában foglaló népfrontpolitika kimunkálásán fáradozzanak. Ez is közrejátszott abban, hogy a KMP-nek az az elképzelése, mely szerint a szociáldemokrata pártnak kell a népfront szervezését és vezetését magára vállalnia, nem sikerült. 1936 őszétől egyébként is bizonyos megrekedés volt észlelhető a szociáldemokrata vezetők állásfoglalásában. Ennek nemzetközi tényezőit a spanyol szabadságharc problémáiban, a francia népfrontmozgalom megtorpanásában, a benemavatkozási politika hatásában, a Szovjetunióban elkövetett törvénytelenségek miatt a reformista vezetés által szított és alaposan kihasznált antibolsevista propaganda erősödésében találjuk meg. Belpolitikai okát viszont Kozma Miklós belügyminiszternek a szocialista mozgalom megrendszabályozására hozott intézkedéseiben és a szocialista vezetőknek Darányi miniszterelnökségéhez fűzött reményeiben, a parlamenti ellenzékkel való szövetség lehetőségében kell keresnünk.

A magyar munkásmozgalom fellendülése ennek ellenére tovább tartott. A válság évei után most nőtt leggyorsabban a szakszervezetek taglétszáma, és ami egyedülálló a két háború közötti időszakban, az MSZDP taglétszáma sok helyütt megduplázódott. Vidéken is talpra álltak a gazda-

sági válság utolsó éveiben szétzúzott szervezetek. Gyorsan nőtt a Népszava-előfizetők tábora is.

1936-ban, sőt még 1937 első felében is fellendülőben voltak a bérharcok. A szakszervezetek a bérek emelése mellett mindenütt síkraszálltak a 8 órás munkanap bevezetéséért és a minimális munkabérek megállapításáért. Heves, az egész országra kiterjedő sztrájk- és bérharcokra került sor az építő-, a cipő- és a bőriparban, a textiliparban és a könnyűipar

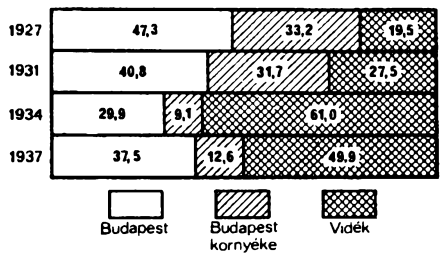

A sztrájkolók %-os megoszlása területileg

szinte minden ágában. A vasiparban is jelentős volt a bérmozgalom, itt azonban — a számottevő megrendelések miatt — a legtöbb esetben sztrájk nélkül értek el a munkások 8—12 százalékos bérjavítást. Sztrájkoltak a bányászok Borsodban és a salgótarjáni szénmedencében. Kiemelkedő volt a Pécs környéki bányászok 1937. februári—márciusi sztrájksorozata. A föld alatti éhségsztrájkot a csendőrség csak a bányászok mellett tüntető asszonyok megtámadásával — 4-et közülük meg is gyilkolva — tudta felszámolni.

1937. szeptember 16-án az építőmunkások egynapos általános sztrájkot szerveztek a 48 órás munkahét bevezetéséért, a minimális munkabérek megállapításáért, egyben síkraszálltak a szakszervezetek jogainak védelméért, s kormányintézkedéseket követeltek a szélsőjobboldali mozgalmak ellen. Továbbra is sorozatos bérmozgalmak folytak a könnyűipar minden ágában, a textil-, a ruházati- és a bútoriparban; sztrájkoltak a cipészek, a szabók — a fővárosban éppúgy, mint a vidéki városokban. A munkások sztrájkharcai lendületet adtak a falvak agrármozgalmainak. Gyakoriak

voltak az agrárproletárok bérsztrájkjai. Különös erővel tört ismét felszínre a parasztság föld utáni vágya, a földosztás követelése.

A sztrájkok nagy többségében a kommunisták és a szociáldemokraták, számos helyen a keresztényszocialisták is egységesen léptek fel. Eredményes együttműködés alakult ki a 8 órás munkaidő bevezetését szorgalmazó megmozdulásokban és a bérmegállapító bizottságok munkájában. Az így kovácsolódó egységfront tette lehetővé, hogy az állandóan erősödő hatósági nyomással és az egyre dühödtebben támadó nyilasmozgalommal szemben megőrizzék a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt pozícióit.

A szervezett munkások készen álltak a kormány és főleg a szocialista szervezetek ellen egyre erősödő nyilas támadások visszaverésére is. Nem akartak belenyugodni abba, hogy az utca egyre inkább fasiszta rendzavarások színtere legyen.

A harcos akciók sürgetésében és kezdeményezésében különösen a szociáldemokrata párt ifjúsági szervezetei tűntek ki; elsősorban központi szervük, az OIB. A KIMSZ feloszlatása után a kommunista fiatalok itt találtak otthonra. Az ifjak között harmonikus együttműködés, teljes egység alakult ki. Az OIB 1938-tól fokozatosan kommunista vezetés alá került, titkára volt többek között Kulich Gyula, később pedig Ságvári Endre is. A fiatalok élen jártak a népfrontpolitika népszerűsítésében, antimilitarista propagandagyűlések, összejövetelek szervezésében, a nyilasok elleni akciók szorgalmazásában. Az ő nevükhöz fűződik több nyilasház megtámadása és az 1937. szeptemberi Tompa utcai nyilas gyűlés szétverése is. Jelentkezett a kommunista—szocialista befolyás — főleg a tandíjreform-mozgalom szervezése óta — az egyetemeken. A főváros több főiskoláján, továbbá a debreceni és a szegedi egyetemen létrejött haladó diákcsoportok a nácizmus elleni harc és a demokratikus összefogás tevékeny harcosai lettek.

A fasizmus elleni küzdelem, a munkásegység, a népfrontpolitika gondolatának kiváló propagandistái voltak a különféle munkásénekkarok — a Vándor- és a Szalmás-kórus —, valamint más kultúrcsoportok is. Az antifasiszta művészek és színészek tömörítésére és a haladó magyar kultúra propagálására alakult meg 1937-ben a Független Színpad Munkaközössége. Hasonló feladatot vállalt a Szocialista Képzőművészek Csoportja is.

JELMAGYARÁZAT

ÉVEKBEN / SZTRÁJKOK	1936	1937	1938
Építő és építőipari	△	▲	▲
Faipari	▷	▶	▶
Textilipari	□	■	■
Ruhaipari	◁	◀	◀
Bőripari	▽	▼	▼
Élelmiszeripari	⌓	◒	◒
Bányász	▽	◒	◒
Vasipari	◿	◢	
Közlekedési			◣
Kubikus	◸	◤	◤
Mezőgazdasági	○	◐	●
Alkalmazotti	◹	◥	

Sztrájkmozgalom Magyarországon, 1936—1938

Budapest területe

A sztrájkoló ácsok, cserepesek, tetőfedők, festők-mázolók, kő- és agyagbányászok, kőfaragók, kőművesek, kövezők, korongozók és téglagyári munkások mint építő és építőipari; az asztalosok és butoripari munkások mint faipari; a cipészek, csizmadiák, tímárok, mint bőripari sztrájkolók szerepelnek. A molnárok, pékek, húsipari és cukorgyári munkások mint élelmiszeripari; az út- és vasútépítők mint kubikos sztrájkolók szerepelnek. Az aratók, cséplők, cselédek és sommások a mezőgazdasági; a szellemi munkások, földmérő segédmunkások és a dohánybeváltók az alkalmazotti sztrájkolók között vannak feltüntetve.

A MÁRCIUSI FRONT

A szervezett munkásmozgalom mellett a 30-as évek második felében kialakulóban volt egy olyan új politikai erő, mely jelentősen szélesíthette volna a népfrontpolitika bázisát. Az értelmiség elégedetlensége és radikalizálódása a hazai társadalmi viszonyok mélyreható kritikájában, a paraszti nyomorúság ország-világ elé tárásában jelentkezett. A kialakuló „népi" írócsoport az agrárkérdés megoldására akart vállalkozni, és egy sor más demokratikus követelést is felvetve, mindinkább politikai mozgalommá alakult. A szociáldemokrata párt vezetősége vegyes érzelmekkel fogadta a „népiek" mozgalmát, kifogásolta város- és munkásellenességüket, túlfűtött nacionalizmusukat. Ezzel szemben a KMP elsősorban szociális követeléseiknek tulajdonított jelentőséget; élénk figyelemmel kísérte törekvéseiket, s igyekezett közvetlen kapcsolatot is teremteni velük. A kommunista párt arra számított, hogy rajtuk keresztül a falusi tömegeket is megmozdíthatja. A „népi írók" táborában a Gömbössel folytatott 1934. évi egyezkedés és az ennek talaján létrejött Új Szellemi Front kudarca után megnőtt a paraszti demokraták és radikálisok befolyása. Ennek és nem utolsósorban a KMP ösztönzésének hatására 1937 tavaszán létrejött a Márciusi Front, amelynek fő orgánuma a Válasz című folyóirat volt. Ebben a falukutató írók mellett baloldali egyetemisták és más antifasiszta értelmiségi csoportok is közreműködtek. A Márciusi Frontnak Debrecenben, Szegeden, Makón és másutt hamarosan helyi csoportjai alakultak.

A Márciusi Front 1937. március 15-én hozta nyilvánosságra 12 pontból álló programját. Ebben kiállt az ország demokratikus átalakítása, a politikai szabadságjogok — általános, titkos választójog, sajtószabadság — mellett, és követelte az 500 kat. holdon felüli birtokok kisajátítását. A program a polgári demokrácia talaján állva szorgalmazta a német fasizmussal szembeni harcot, a munkásosztállyal való szoros együttműködést és a dunai népek összefogását. A „népi" tábor összetételéből adódóan a programnak nacionalista vonásai is voltak. A KMP ideológusai — elsősorban Révai József — mindent megtettek, hogy segítsék a mozgalmon belüli demokratikus és antifasiszta törekvéseket, és leküzdjék a munkásmozgalommal szemben megmutatkozó bizalmatlanságot, a nacionalizmust, s az imperializmus és a szocializmus küzdelmében a külön magyar út illúzióját. Nagy figyelemmel és segítő szándékkal kísérte a Márciusi Front tevékeny-

ségét a Gondolat körül — jeles antifasiszta és demokratikus értelmiségiek munkája nyomán — kialakuló ideológiai központ.

A kommunisták és a népiek baloldala arra törekedett, hogy a Márciusi Front az antifasiszta demokratikus tömörülés egyik központjává váljon. Azonban a növekvő terror, a jobboldali fasiszta befolyás erősödése és a szervezeten belül a „hogyan tovább" kérdésében folyó harc a mélyülő ellentétek forrása lett, és 1938 tavaszán a Márciusi Front felbomlásához vezetett. A Márciusi Front radikálisabb, baloldali gondolkodású tagjai — Darvas József, Erdei Ferenc, Szabó Pál, Veres Péter és mások — 1939 nyarán Makón megalakították a Nemzeti Parasztpártot, amely a szegényparasztság érdekeinek következetes védelmét tűzte zászlajára. Mások a kormány politikájához csatlakoztak, egyesek viszont a szélsőjobboldali fasiszta eszméket tették magukévá. A Márciusi Front tehát nem vált a népfrontpolitika bázisává, a munkás-paraszt szövetség megteremtőjévé.

Kevés siker kísérte mind a kommunistáknak, mind a szociáldemokratáknak a Független Kisgazdapárttal való kapcsolatteremtését. Az Eckhardt Tibor vezette párt ebben az időben elsősorban az uralkodó osztályok legitimista és Bethlen vezette csoportjaival kereste az együttműködést.

1936—1937-ben annak ellenére, hogy Magyarországon is fellendült a munkásmozgalom, végső soron nem sikerült a demokratikus erők tömörítése. Mégis az 1935—1937-ben szárnyait bontogató egységfront- és népfrontpolitika a demokratikus tábor későbbi egységbe kovácsolódásának fundamentuma lett.

A DARÁNYI-KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJA

Alig néhány héttel Darányi miniszterelnöki kinevezése után, 1936. november 11—12-én újabb tanácskozásra ültek össze Bécsben a római paktum államainak képviselői. A tanácskozások felett már a Berlin—Róma-tengely szelleme lebegett. Az értekezlet résztvevői helyesléssel vették tudomásul a német—olasz megállapodásokat. Megegyeztek abban, hogy ha Olaszország kilép a Nemzetek Szövetségéből, közösen fogják eldönteni Magyarország és Ausztria magatartásának kérdését. Magyarország és Ausztria elismerte az etiópiai olasz császárságot. Végül megerősítették a római paktumot és az azt kiegészítő jegyzőkönyveket.

A bécsi tanácskozások után Ciano olasz külügyminiszter két napig Budapesten tárgyalt, ahol hangsúlyozottan ajánlotta a magyar kormánynak a kapcsolatok javítását Jugoszláviával. Kifejtette, hogy Olaszország is erre törekszik, s ezért egyelőre beszünteti a horvát szeparatista törekvések támogatását. Ciano javaslatának hátterében nem nehéz két, látszólag ellentétes, de valójában egymásból következő tényezőt felfedezni. Egyrészt azt, hogy a Jugoszláviához való közeledés egybecsett Németországnak a kisantant felbomlasztását és a délkelet-európai német hatalmi befolyás növelését célzó törekvéseivel. Másrészt, hogy az olaszokat — akik kénytelen-kelletlen lemondtak az Anschluss megakadályozásáról — az a titkolt cél vezette, hogy Ausztria kiesése után az egyensúlyt egy Róma—Belgrád—Budapest-vonal kiépítésével tartsák fenn. E „második védelmi vonalba" Lengyelországot is be szándékoztak venni.

Az olasz—jugoszláv—magyar—lengyel „horizontális tengely"gondolata nagyon is egybecsett a magyar külpolitika új tendenciájával, azokkal a kül- és belpolitikai okokkal, amelyek a gömbösi törekvések bukásához vezettek.

1935—1936-ban számos jel mutatott a fasizmussal és a háborúval szembeni nemzetközi ellenállás erősödésére: a francia és a spanyol népfront győzelme, a spanyol nép bátor és szívós ellenállása a fasizmus erőivel szemben, a Szovjetunió megélénkülő nemzetközi tevékenysége, a kisantant államoknak a Szovjetunióval kapcsolatos politikájában mutatkozó bizonyos pozitív jelenségek. Ezek eredményeként megélénkült a nyugati hatalmak, főleg Franciaország diplomáciai aktivitása Kelet-Európában, és a „megbékélés" politikája mellett — bátortalanul és felemásan ugyan — érvényesült a kollektív biztonságra való törekvés is. Ez jutott kifejezésre többek között a francia—szovjet szerződésben és a csehszlovák—szovjet segélynyújtási egyezményben.

Mindezek hatására a Darányi-kormány működésének első szakaszában rövid ideig a külpolitika síkján is mérsékeltebb irányzat, a túlságos német orientációval szembeni óvatosság kezdett kibontakozni. A német kapcsolatok fenntartása mellett továbbra is előtérben állt az Olaszországra való fokozottabb támaszkodás igénye (ezt volt hivatva demonstrálni az olasz királyi pár magyarországi látogatása 1937 májusában), és a kormány most újból lépéseket tett a kapcsolatok felelevenítésére a nyugati hatalmakkal, elsősorban Angliával. Darányi programbeszédében e törekvéseknek adott

hangot, amikor kijelentette: „A magyar nemzet osztatlan egységben kívánja Anglia barátságának biztosítását és szívesen látná az érdekek kölcsönös elismerése mellett egy Franciaországgal való barátságos légkör kialakulását."[103] Werkmeister, a budapesti német követség ügyvivője szükségesnek is vélte felhívni erre kormánya figyelmét, így összegezve információit: „magyar részről minden téren kontaktust keresnek Angliával."[104]

A kontaktus keresése Angliával természetesen nem azt jelentette, hogy a magyar kormányzat a nyugati hatalmakban vélte megtalálni Németország nyomasztó fölényének ellensúlyát, miután Olaszország már nem biztosíthatta azt. Tehát nem valamiféle angol orientációról volt szó, hiszen a revíziós törekvések sikere csak Németország oldalán látszott biztosíthatónak. Inkább arról, hogy a magyar külpolitika ez időtől kezdve Londonra figyelt: mennyire toleráns az angol kormányzat Hitler törekvései iránt, meddig mehet el Magyarország a németekkel való együttműködésben anélkül, hogy egy általános európai konfliktus kockázatát kelljen vállalnia, ami a rendszer fennmaradását tehetné kérdésessé. Ez volt akkor a magyar külpolitika alapállása, megterhelve természetesen egy sor belpolitikai (a szélsőjobboldal szerepe) és nemzetközi (mindenekelőtt az előbbivel is összekapcsolódó német nyomás) problémával.

A magyar kormány kül- és belpolitikájában mutatkozó jelenségek meglehetősen ideges reakciót váltottak ki Berlinben, ami a külpolitikát érintő bírálatok mellett a magyarországi szélsőjobboldali törekvések és mozgalmak fokozott támogatásában is kifejezésre jutott. Előtérbe került a német kisebbség helyzetének feszegetése, és — leghatásosabb eszközként — kétértelmű maradt a németek magatartása a magyar revíziós törekvések támogatását illetően is. 1936. november 15-én a Völkischer Beobachterben Alfred Rosenberg tollából cikk jelent meg a délkelet-európai problémákról. A cikk hangsúlyozta, hogy Németország „új Európa" megteremtésére törekszik, nem pedig a háború előtti állapotok visszaállítására. Németország nem támogathat nagyméretű revíziós törekvéseket; a határok bizonyos kiigazítása szükséges, de nem minden irányban. Budapesten egy pillanatig sem kételkedtek abban, hogy a célzás Magyarországra vonatkozik.

[103] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1969. 64. sz. dok.
[104] Uo.

Ily módon Gömbös halála után a német—magyar barátság hőfoka érezhetően csökkent.

1937 első felében a Darányi-kormány a szomszédos országokhoz fűződő kapcsolatok józanabb mérlegelésétől sem zárkózott el a korábbi merevséggel. 1936 végén—1937 elején a római paktum másik két állama, Olaszország és Ausztria is — különböző indítékoktól vezettetve — a közeledés útjait kereste az egyik vagy másik kisantant államhoz.

Magyarország és a kisantant államok között a tárgyalások angol, francia és szovjet kezdeményezésre a kisantant révén indultak meg 1937 januárjában, javasolva a kisantant és Magyarország viszonyának rendezését azon az alapon, hogy megnemtámadási egyezmény ellenében elismerik Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát.

A magyar külpolitika reakciója a kisantant államok javaslatára kétirányú volt: egyrészt igyekezett felhasználni az akciót arra, hogy Németországot a magyar revíziós célok hathatósabb támogatására bírja, másrészt az ismert német elképzeléseknek megfelelően különbözőképpen foglalt állást az egyes országok lényegében azonos javaslatával szemben. Hogy minderre 1937-ben került sor, abban azonban nyilvánvalóan szerepet játszott a külpolitikai vonalvezetésnek a magyar kormány szorongásából fakadó, fentebb vázolt kialakítása is.

Január 21—22-én keresték fel a külügyminisztert a szomszédos államok követei, s 23-án Kánya már Mackensen budapesti német követtel tárgyalt. Kánya félre nem érthető célzattal hozta Mackensen tudomására, hogy a kisantant megpróbálja kihasználni a magyar—német viszonyban a Rosenberg-cikk nyomán hűvösebbé vált légkört. A kisantant budapesti képviselői buzgón keresik a közeledés útjait Magyarország felé, s azzal érvelnek, hogy a magyar—német viszony rosszabbodása következtében elérkezett az az időpont, amikor a közös német veszéllyel szemben a dunai államoknak össze kellene fogniuk. Kánya hangoztatta, hogy a magyar—német érdekközösség változatlanul fennáll, és az együttműködés a jövőben is biztosítottnak látszik.

A németek természetesen igyekeztek eloszlatni a magyar aggályokat. Elismerték ugyan, hogy Jugoszláviával és Romániával kapcsolatban a német tervek kíméletességet követelnek, de hozzátették: ez nem jelenti azt, hogy a revízió itt ki lenne zárva.

A kisantant államokkal megkezdett tárgyalások hónapokig tartó huzavona után holtpontra jutottak, s csak több mint egy év után, 1938 nyarán vezettek eredményre, de akkor nemcsak Jugoszláviával, hanem mindhárom kisantant állammal.

A Darányi-kormány politikájának további menetét érezhetően befolyásolta, hogy 1937 a náci Németország további térnyerésének esztendeje volt. Olaszország a tengelypolitika érdekében véglegesen lemondott Ausztria függetlenségéről, sőt az olasz kormány tevékeny szerepet vállalt a német befolyás ausztriai kiterjesztésében. A tengelypolitika megerősödését jelezte, hogy Olaszország 1937 novemberében csatlakozott az antikomintern paktumhoz, majd kilépett a Nemzetek Szövetségéből. Az angol külpolitikában felülkerekedett a Németország „megbékéltetését" célzó irányvonal. Az 1937 májusában hatalomra került Chamberlain-kormány a német—angol viszony javítása érdekében mindinkább kinyilvánította érdektelenségét Közép-Európával szemben, ismételten kifejezésre juttatta, hogy nem helyezkedik merev álláspontra a békerendszer revíziójával kapcsolatban. Lord Halifax külügyi államtitkár (aki 1938 februárjában lett külügyminiszter, miután Eden a benemavatkozási politika elleni tiltakozásul lemondott) 1937 novemberében látogatást tett Hitlernél, és értésére adta, hogy Anglia elismeri a közép-európai rend Németország által kívánt módosításának szükségességét. A Halifaxszal folytatott megbeszélések meggyőzték Hitlert arról, hogy Nagy-Britannia adott esetben tétlenül nézné Ausztria és Csehszlovákia bekebelezését. Az Anschluss megvalósítása és Csehszlovákia megtámadása napirendre került.

E nagy horderejű lépések megtétele előtt Hitler tisztázni kívánta a várható szövetségesek magatartását. Így került sor Darányi miniszterelnök és Kánya külügyminiszter németországi utazására 1937. november végén. A németek célja Magyarországot illetően kettős volt: Ausztria annexiójával kapcsolatban maradjon közömbös, a Csehszlovákia elleni támadásban viszont vállaljon aktív szerepet.

Az első megbeszélés november 22-én folyt le Darányi, Kánya és Göring között. A magyar államférfiak megfélemlítésére Göring a tárgyalásokat meglehetősen ellenséges hangnemben kezdte, azzal vádolva a magyar kormányt, hogy nem lépett fel elég határozottan a Bécs—Prága—Budapest-blokk létrehozására tett kísérletek ellen, valamint hogy egy állítólagos osztrák—magyar megegyezés jött létre, miszerint Magyarország

német—osztrák konfliktus esetén fegyveresen támogatná Ausztriát. Kánya élénken tiltakozott a vádak ellen, s közvetve Göring tudomására hozta, hogy Ausztria megszállása esetén Magyarország részéről semmiféle nehézség nem merülne fel.

Göring megelégedéssel nyugtázta a magyar államférfiak nyilatkozatait, majd a csehszlovák kérdésre tért át. Hangoztatta, hogy Hitler felfogása szerint „... Magyarország mostani nemzedékének meg kell elégednie azzal, hogy egy irányban, Csehszlovákia irányában léphessen fel támadólag és így visszaszerezze az ahhoz csatolt magyar területeket".[105] Ezért a magyar—jugoszláv egyetértést még nagyobb áldozatok — a jelenlegi határok elismerése — árán is helyre kell állítani; Magyarország és Románia között pedig legalább modus vivendit kell teremteni. Hitler ugyan nem helyteleníti a magyar revíziós törekvéseket Romániával szemben, de meggyőződése, hogy ezek elérését későbbi időpontra kell halasztani.

Kánya ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy a magyar külpolitika eddig is szem előtt tartotta a német szempontokat, s nem rajta múlt, hogy Jugoszláviával és Romániával nem jött létre megegyezés. Szívesen elfogadná Göring közvetítését Jugoszlávia felé, amennyiben az olyan eredménnyel járna, hogy a trianoni jugoszláv—magyar határ elismerése fejében a jugoszláv kormány teljes érdektelenségre kötelezné magát, ha Magyarország és „valamely szomszédja" között esetleg konfliktus robbanna ki.

Darányi és Kánya tanácskozott Neurath külügyminiszterrel is, aki nyomatékosan utalt Halifax berlini megbeszéléseinek eredményére. November 25-én találkozott a magyar küldöttség Hitlerrel. Hitler újból azt kívánta, hogy Magyarország ne forgácsolja szét erejét különböző irányokban, hanem egyedül Csehszlovákiára összpontosítsa figyelmét.

A magyar államférfiak 1937. novemberi berlini látogatásának eredménye az volt, hogy elvileg létrejött a megállapodás a Csehszlovákia elleni akcióról. A küldöttség a sikeres revízió reményében hangsúlyozta, hogy a magyar külpolitika fő céljai teljes mértékben egyeznek a németek céljaival. Végül elhatározták, hogy a Csehszlovákia elleni támadáshoz összehangolják a vezérkari terveket. A tárgyalások után néhány héttel, 1937 decemberében, Horthy levelet írt Hitlernek, amelyben kifejtette, hogy

[105] Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. I. Bp. 1962. 313. sz. dok.

osztrák—német konfliktus esetére semmiféle osztrák—magyar vagy osztrák—magyar—csehszlovák megegyezés nem áll fenn, s amíg ő lesz Magyarország kormányzója, nem enged meg ilyen politikát. Elismerte, hogy Ausztriának Németországhoz kell tartoznia. Ezt az állásfoglalást 1938 elején a magyar külügyminisztérium többször is megerősítette.

A külpolitikai események — a náci Németország presztízsének növekedése következtében, a német—magyar külpolitikai együttműködés erősödése folytán s a fasiszta eszmék megnövekedett magyarországi befolyása révén — természetesen megfelelő belpolitikai következményekkel jártak. Nem csupán a nemzetiszocialista pártok megerősödéséről volt szó, nem csupán a tömegek körében meglevő szociális elégedetlenség fasiszta agitációra való felhasználásáról, hanem a katonai körök növekvő befolyásáról is. Ezek a körök magukat egy német—magyar katonai szövetség letéteményesének tekintették, az autoritatív katonai vezetést könnyen összeegyeztethetőnek tartották a politikai élet fasiszta irányításával, és a fasiszta tendenciákkal szemben álló — részben az uralkodó körökön belüli — politikai irányzatok visszaszorításának lelkes hívei voltak.

FEGYVERKEZÉS ÉS JOBBRATOLÓDÁS

A szélsőjobboldallal szoros kapcsolatot tartó katonai vonal, melynek élén Rátz Jenő vezérkari főnök állott, arra számított, hogy Németország hamarosan erőszakos fellépéssel fogja felborítani a status quót, s akkor a Trianonnal elvesztett területek visszaszerzésére is lehetőség nyílnék; memorandumaiban ezért nagyszabású és korszerű fegyverkezést, valamint — azzal az indokkal, hogy háború esetére ez a nemzetet erősíti — egy sor intézkedést sürgetett gazdasági és szociálpolitikai téren. A hadsereg létszáma 1938 elejére megkétszereződött ugyan az 1930. évihez képest, és elérte a 85 ezer főt; a tüzérség ereje is megkétszereződött, a páncélosokkal és repülőgépekkel való ellátottság is némileg fokozódott, mégis elégtelennek tartották komolyabb hadviselésre. A tüzérség ugyanis főleg fogatolt könnyű ütegekből állt; páncéltörő ágyú alig volt, és az is korszerűtlen; a néhány olasz eredetű harckocsi gyenge páncélzatú, az ugyancsak zömmel Olaszországtól vett repülőgépek — mintegy 200 db — elavultak voltak. A korszerűsítésben csak a hazai nehézipar fejlesztése útján lehetett előrelépni. Rőder Vilmos honvédelmi és Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter

azonban túlméretezettnek találták az eredetileg 1700 millió pengős, majd 1500 millióra lealkudott beruházási tervet, mire Rátz 1938. január 2-án tiltakozásul benyújtotta lemondását, de Horthy nem fogadta el. A vezérkari tisztek egy csoportja felkérésére ekkor Soós Károly tábornok, a szegedi ellenforradalmi kormány egykori hadügyminisztere kereste fel Horthyt, átnyújtva egy újabb memorandumot, amely a baloldali agitáció és a zsidó befolyás tűrésével vádolta a Darányi-kormányt, s felvetette az alkotmány felfüggesztésének és Horthy diktatúrájának gondolatát. Teljes szervezkedési szabadságot követelt a szélsőjobboldali erőknek, így Szálasinak is. Törvényt követelt továbbá a zsidóság gazdasági és kulturális befolyásának visszaszorítására.

Horthy elutasította a diktatúra gondolatát, és Szálasival szembeni álláspontján sem volt hajlandó változtatni; minden egyéb tekintetben azonban méltányolta a memorandum követeléseit. Darányi is ennek megfelelően folytatta megbeszéléseit Soóssal, Rátzcal és Imrédyvel, a Nemzeti Bank elnökével. Ez utóbbi vállalta, hogy az ország teherbíró képességét tekintetbe véve, pénzügyileg megalapozottan kidolgozza a programot. Így jött létre az egymilliárdos fegyverkezési program, amelyet a nyilvánosság előtt Darányi 1938. március 5-i győri beszéde jelentett be.

Közben a rohamos jobbratolódás számos jelét lehetett megfigyelni a belpolitikai életben. Január 11-én Endre Lászlót választották Pest megye alispánjává. A kormánypárton belüli jobboldali előnyomulás kifejezőjeként február 3-án Tasnádi Nagy András lett a párt elnöke, Mocsáry Dániel az alelnöke. Amikor február 21-én a belügyminiszter feloszlatta Szálasi pártját, s a „vezért" 72 mozgalmi aktivistájával együtt rendőri felügyelet alá helyezte, kormánypárti képviselők szólaltak fel a parlamentben, és jelentek meg küldöttségileg Széllnél, Darányinál, hogy szót emeljenek Szálasi és pártja mellett.

A győri program meghirdetése után, március 9-én, a Darányi-kormány a jobboldali előretörés jegyében alakult újjá. Fabinyi pénzügyminiszter helyét Reményi-Schneller Lajos, az Országos Földhitelintézet szoros német kapcsolatokat ápoló vezérigazgatója foglalta el; a zsidótörvény előkészítéséhez és parlamenti elfogadtatásához gyengének tartott Lázár Andor igazságügyminiszter helyébe államtitkára, Mikecz Ödön lépett. A földmívelési tárcát, amelyet Darányi mindeddig megtartott magának, Marschall Ferenc államtitkár kapta meg. A legfontosabb változás azonban

kétségkívül az volt, hogy Imrédy a gazdasági koordináció tárca nélküli miniszteréként belépett a kormányba. Nem volt kétséges senki előtt, hogy ő a kormány „erős embere", aki ha februárban el is hárította Darányi ajánlatát, hogy üljön helyébe, adott esetben valóban utóda lehet. A Nemzeti Bank élére viszont a konzervatív liberális angolbarát Baranyai Lipót került.

A belpolitikai jobbratolódásnak rendkívül nagy lendületet adott az Anschluss bekövetkezése. E lépés természetesen nem érte váratlanul a magyar kormányt. Kánya 1938. március 2-án Beck lengyel külügyminiszternek küldött üzenetében a következőket írta: „Szívesebben látnám Ausztria függetlenségének fenntartását, mint egy nyolcvanmilliós birodalom szomszédságát. ... Ismervén azonban a német nemzetiszocialista kormány nagyon határozott szándékait ebben, el kell készülve lenni arra, hogy a két német állam egyesülése előbb-utóbb bekövetkezik."[106] A továbbiakban kifejtette, hogy felfogása szerint a nyugati hatalmak nem fognak akadályt gördíteni az Anschluss elé, s hogy a magyar—német jó viszony következtében az Anschluss esetén is meg lehetne egyezni Németországgal. De hozzátette: „Tekintettel azonban a nemzetiszocialisták roppant erős dinamikájára, számolni kell más eshetőségekkel is."[107] S ezért jó lenne a két állam között tárgyalásokat kezdeni. Hivatkozott információira, amelyek szerint „Olaszország máris foglalkozik a közép-európai egyensúly eltolódásának veszélyével és a szükséges preventív rendszabályokkal. Ennek keretében felmerült az olasz—jugoszláv—magyar—lengyel vonal gondolata." („A horizontális tengely" koncepciójával függött össze — legalábbis részben — Horthy 1938. februári hivatalos varsói látogatása is.) Ezt a továbbiakban ismételten felvetődő gondolatot azonban eleve illuzórikussá tette az a tény, hogy a „horizontális tengely" résztvevőit különböző érdekek erős szálai fűzték a náci Németországhoz, s bármiféle összefogást csak németbarát politika mellett tudtak elképzelni.

1938. március 13-án a német csapatok bevonultak Ausztriába. A magyar kormány elsőként fejezte ki szerencsekívánatait Németországnak az Anschluss vér nélküli végrehajtásához. Az üdvözlő táviraton kívül a kor-

[106] Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. I. Bp. 1962. 389. sz. dok.
[107] Uo.

mány jogilag is sietett elismerni Ausztria annexióját, a bécsi magyar követség gyors megszüntetésével.

A magyar társadalom széles rétegeiben — köztük befolyásos politikai és gazdasági csoportokban is — aggodalmat keltett a náci nagyhatalom megjelenése a magyar határokon. Aggodalmat okozott az is, hogy a német kormány magyar vonatkozásban nem nyilatkozott a határok elismeréséről, míg Olaszország, Jugoszlávia és Svájc esetében megtette azt. Kánya hivatkozva a közvélemény egy része, főleg a gazdasági körök aggodalmára, a fennálló határok nyilvános elismerését kérte a német kormánytól német—magyar vonatkozásban is.

A németek — némi huzavona után — végül teljesítették Kánya kérését. 1938. április 3-án Horthy rádióbeszédben igyekezett lecsillapítani az Anschluss hatásaként támadt izgalmat és félelmet. Az utóbbi napokban — mondotta — „valami sajátos bizonytalanságérzés, sőt aggodalom lett úrrá sokaknak a lelkén. : .. Aki tiszta fejjel és látó szemmel ítéli meg az eseményeket, annak tudnia kell, hogy Ausztriának Németországgal történt egyesülése ránk nézve nem jelent mást, csak azt, hogy egy régi jó barátunk, akit a békeszerződések lehetetlen helyzetbe sodortak, egyesült egy másik régi jó barátunkkal és hűséges fegyvertársunkkal. . .. Ennyi az egész, egyéb a mi szempontunkból nem történt."[108] Az aggodalmat kiváltó veszélyek puszta tagadása persze nem hatott különösképpen meggyőzően. Horthy — hogy szavainak némi nyomatékot adjon, — utalt a magyarországi szélsőjobboldali irányzatokra, s határozott intézkedéseket ígért az eddigi kormányzati forma védelmében.

Az Anschluss egyrészt erős riadalmat keltett, másrészt tovább erősítette Magyarországon a feltétlen németbarát elemeket a kormánypárt jobbszárnyától a vezérkaron át a szélsőjobboldali ellenzéki pártokig; a nyilasok kiadták az „1938 a miénk" jelszót, a Keresztény Pártból és a Kisgazdapártból nemzetiszocialista csoportok váltak ki, ami — a kormányt közvetlenül is befolyásoló német nyomás mellett — jelentősen hozzájárult a Darányi-kormány bel- és külpolitikájának egyre fokozódó jobbratolódásához.

Darányi közvetítők útján tárgyalásokat kezdett a Szálasival nemrég politikai szövetségre lépett kalandor újságíróval, Hubay Kálmánnal, akit

[108] Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 35. sz. dok.

április elején a lovasberényi időközi választáson a helyi közigazgatás és a kormánypárt jobbszárnya is támogatott a mandátum megszerzésében. Ígéretet vett tőle az alkotmányos keretek tiszteletben tartására, s ennek fejében engedélyezte, hogy a Szálasi-párt utódjaként létrehozza a Magyar Nemzeti Szocialista Párt — Hungarista Mozgalom elnevezésű politikai alakulatot. A következő általános választásokra kész volt meghatározott számú mandátumot biztosítani a párt képviselői, köztük Szálasi számára.

Darányi pozíciója azonban a nyilasokkal való paktálás miatt megrendült. Ezt észlelve, a budapesti német követ április 21-i jelentése nyomatékosan hangsúlyozta: „minden érdekünk az, hogy a Darányi-kormány továbbra is fennmaradjon" [106] Nem is tűnt célszerűnek Darányi leváltását annál előbb végrehajtani, mint hogy a legfontosabb törvényjavaslatok gyorsított tempójú tárgyalása a parlamentben — vagy legalábbis a képviselőházban — sikerrel befejeződött volna.

A sorrendben harmadik alkotmányjogi reform, a választójogi törvény, már április elején tető alá került: az 1938: XIX.tc. általánossá tette a titkos szavazást, amelyet a korábbi, 1925. évi választójogi törvény a városokra korlátozott. Az új törvény szerint 135 képviselőt egyéni, 125-öt pedig lajstromos választókerületben kell választani. Minden megyei és nagyobb városi törvényhatóság területe 1-1, Budapest azonban 3, Pest megye 4 lajstromos választókerületet képezett; de mivel ugyanezen területek túlnyomó részén egyéni választókerületek voltak, ez utóbbiakban a választásra jogosultak kétszer szavaztak. A választójogosultság kritériuma volt a 10 évi állampolgárság, 6 évi egy helyben lakás, az elemi iskola 6 osztályának elvégzése, lajstromos kerületben a férfiaknál a 26., nőknél a 30. életév betöltése, egyéni választókerületben a férfiaknál is a betöltött 30. év s azon felül az állandó foglalkozás és családfenntartói minőség igazolása. A feltételek szigorításával a korábbi helyzethez képest a törvény 300 ezerrel csökkentette a választásra jogosultak számát.

Ezután a milliárdos beruházási programról szóló törvényjavaslat tárgyalására került sor. A törvényjavaslat az 5 évre tervezett program pénzügyi fedezetét 60 %-ban az 50 ezer pengőnél nagyobb alaptőkék után progresszíve fizetendő egyszeri hozzájárulás révén, 40 %-ban pedig állami kölcsönkötvények kibocsátása útján kívánta biztosítani. A javaslat 600

[106] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968. 121. sz. dok.

millió pengő értékű beruházást irányzott elő a honvédelmi tárca részére közvetlen hadseregfejlesztési célokra, 400 milliót pedig — ugyanezen célok közvetett módon való szolgálatára — a közgazdaság általános fejlesztésére és egyes „népjóléti" beruházásokra egyéb tárcák között kívánt felosztani. A hadsereg közvetlen fejlesztésére előirányzott beruházási keretből olyan hadsereget kívántak kiépíteni, amely — 8 hadtestbe szervezve — 25 gyalog, 1 lovas, 2 páncélos, 2 hegyi, 1 határvadász, 1 folyami, 2 repülő dandárból, későbbi elnevezés szerint könnyűhadosztályból áll. Már itt előrebocsáthatjuk, hogy e programot — az ütem fokozásával — 2 év alatt megvalósították, anélkül azonban, hogy a hadsereg felszerelésének korszerűtlenségét sikerült volna ezzel megszüntetni.

A fegyverkezési program elfogadtatása nem ütközött nehézségekbe: a Csehszlovákia rovására elérhető területi gyarapodás felmerült lehetősége indokoltnak és sürgősnek tüntette fel a fegyverkezést valamennyi parlamenti párt előtt; a nagyszabású beruházási program alkalmasnak tűnt az 1937 nyarától fokozatosan észlelhető gazdasági válságjelenségek leküzdésére, az ipar jelentős megrendelésekkel való ellátására; a szociáldemokrata párt pedig különösen a munkanélküliség csökkenése és a munkásság életszínvonala javulásának reményében támogatta a törvényjavaslatot. Vitára inkább az adott okot, hogy javaslatát a kormány kerettörvénynek szánta, amelyen belül az évenként rendelkezésre álló beruházási összeg feletti rendeleti úton való diszponálásra kért — és kapott — felhatalmazást.

Kevésbé volt egyszerű a győri programmal összhangban álló, „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" szóló ún. első zsidótörvény képviselőházi elfogadtatása. Ez a törvényjavaslat (szakítva a 19. században a polgári átalakulás jegyében bevezetett állampolgári egyenlőség elvével, a náci Németország után először hozott diszkriminációs intézkedéseket a zsidó vallású állampolgárokkal szemben) kamarai tagsághoz kötötte a zsidók újságírói, színház- és filmművészeti, valamint ügyvédi, mérnöki és orvosi pályákon való működését, 20 %-ban maximálta ezeken az értelmiségi pályákon arányukat. Ugyanezt az arányt írta elő a nem közszolgálati vállalatok értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó alkalmazottai tekintetében is. A törvényjavaslatokat a kormány — bár ténylegesen a nagytőkét nem érintette — részben a szociális feszültség levezetésére kívánta használni, részben azonban külpolitikai

érdekeket is szolgált. A németek felé tett külpolitikai gesztus jól párosult a parlament szerepének további csökkentésével. A kormány ugyanis a részletes intézkedések rendeleti úton való meghozatalára kért felhatalmazást; e gyakorlat elharapódzása — amint Rassay hangsúlyozta — hovatovább „az egész parlamentarizmust üres formasággá degradálja".[110] Míg a kormánytól balra álló ellenzék részéről számos felszólaló mutatott rá a törvényjavaslattal kapcsolatban az emberi szabadságjogok sérelmére, addig a szélsőjobboldal kevesellte a törvény szigorát, s követelte a zsidók arányának leszállítását az említett foglalkozásokban 5 %-ra. A parlamenten kívüli szélsőjobboldali erők, a nyilasok antiszemita uszítása végeredményben segítette Darányit azon érvelésében, hogy törvénye „mérsékelt", és így alkalmas a belpolitikai egyensúly biztosítására.

Darányi megbuktatásán április végén, május elején elsősorban azok a csalódott konzervatív felsőházi erők dolgoztak, amelyek kormányra léptekor a legnagyobb lelkesedéssel fogadták. Úgy vélték, Darányi bel- és külpolitikájában túl messze ment a szélsőjobboldal követeléseinek teljesítésében, szilárdabb, a belső és a külső nyomással szemben határozottabb kormányra van szükség. A kormányzó május 10-én magához rendelte a miniszterelnököt, és tudtára adta elégedetlenségét. Darányi értett a szóból, s másnap benyújtotta lemondását. Ezt május 13-án, Imrédy kormányalakítási megbízásával együtt hozták nyilvánosságra.

2. IMRÉDY REFORMTERVEI — KORMÁNYA RÉSZLEGES REVÍZIÓS SIKERÉNEK KÖVETKEZMÉNYEI

AZ ÚJ KORMÁNY BEMUTATKOZÁSA ÉS ELSŐ INTÉZKEDÉSEI

Az előző kormánnyal a folytonosságot Imrédy Béla mellett 5 miniszter képviselte: Kánya Kálmán (külügy), Reményi-Schneller Lajos (pénzügy), Mikecz Ödön (igazságügy), Bornemisza Géza (akinek azonban csak az iparügyi tárca maradt kezében, mert a kereskedelemügyit ideiglenesen Imrédy vette át) és Hóman Bálint (ezúttal mint tárca nélküli propagandaminiszter). Az új miniszterek: Keresztes-Fischer Ferenc (belügy), Szura-

[110] *Esti Kurir*, 1938. április 26.

nyavszky Sándor (földművelésügy), Teleki Pál (vallás- és közoktatásügy), Rátz Jenő (honvédelmi). Ez utóbbitól a vezérkari főnökséget Keresztes-Fischer Lajos, a belügyminiszter fivére vette át. A kormány összetételében végbement változások arra mutattak, hogy bár a konzervatív erők jelentős egyéniségekkel (Kánya mellett Teleki és Keresztes-Fischer) gyarapodtak, a szélsőjobboldallal való kompromisszum fennmaradt, s az erők viszonylagos kiegyensúlyozottsága folytán lényegében Imrédyn múlott a kormánypolitika vonalának biztosítása.

Az új, ambiciózus miniszterelnök szuggesztív és rendkívül dinamikus egyénisége igen különbözött a szürke és határozatlan Darányiétól. Gömbös és Darányi kormányában is bizonyította már képességeit. A magyar uralkodó körök, különösen a nagytőkések, bizalommal voltak iránta, mert a maguk emberének érezték, s ugyanakkor azt a felfogását is akceptálták, hogy az adott helyzetben élénkebb reformpolitikára van szükség, mind a balról, mind a jobbról fenyegető szélsőségek elhárítására. Imrédy társadalomfelfogása jelentős mértékben a Quadragesimo anno kezdetű, 1931. évi pápai enciklikára alapozódott. A kommunizmus elszánt ellensége volt, de a hitleri nemzetiszocializmussal sem szimpatizált, bel- és külpolitikai okokból egyaránt a fasiszta Olaszország, még inkább Salazar Portugáliája, leginkább pedig Dollfuss katolikus ausztrofasiszta rendszere érdekelte és ihlette egy „korszerű" magyarországi politikára.

Május 14-i képviselőházi programbeszéde a „szociális gondolat" jegyében világította meg a tőkés irányított gazdálkodás felé haladás szükségességét; a földbirtok-politikai reform és a falu felemelését célzó egyéb intézkedések tervét; a munkásság szociális helyzetét is javító győri fegyverkezési program jelentőségét; a keresztény értelmiségi és alkalmazotti egzisztenciák gyarapodását elősegíteni hivatott zsidótörvény még hátralevő felsőházi elfogadtatásának és életbe léptetésének sürgősségét. Célzott arra, hogy a reformtörvények gyorsabb meghozatala érdekében a parlamenti házszabályok módosítására lesz szükség. Ismételten hangsúlyozta, hogy a kormány szociális reformpolitikai programja élét veszi a szélsőjobboldali izgatásnak, amely ellen a legnagyobb szigorral fog fellépni.

A kormányprogram kedvező fogadtatásra talált. Átmenetileg helyreállt a parlamenti pártok Darányi miniszterelnökségének végső szakaszában megbomlott békéje; a NEP szélsőjobb szárnya is bizonyos fokig háttérbe szorította fenntartásait a „bankfiú" iránt. A nyilasok viszont ellenségesen

ni igényeiket, nehogy bármiféle megkülönböztetés történjen a magyar és a szudétanémet követelések teljesítése terén. Hitler viszont, aki kedvező helyzetében vissza akart ütni a magyarok augusztusi ingatag magatartása miatt, azt kívánta, hogy a magyar kormány azonnal követeljen népszavazást, és semmiféle Csehszlovákia számára javasolt határt ne garantáljon. Ezekkel a kívánságokkal Imrédy egyetértett. Kevésbé volt azonban egyértelmű álláspontja Hitler ama kívánságával szemben, hogy amíg ő Chamberlainnel tárgyal, Magyarország indítson katonai akciót Csehszlovákia ellen. Ekkor ő abbahagyná a tárgyalásokat, beavatkozna a harcokba, s így nem etnikai, hanem területi alapon — vagyis Csehszlovákia teljes feldarabolásával — „rendeznék a kérdést".

Nyilvánvaló volt: ha a magyar kormány támadást indít Csehszlovákia ellen, miközben Hitler a nyugati hatalmakkal tárgyal, Magyarország nyíltan és egyedül magára vállalja az agresszor szerepét, ez pedig egyértelműen elkötelezné Németország mellett, és szembeállítaná a nyugati hatalmakkal. Nem beszélve arról, hogy ha Hitler mégis visszakozna, Magyarország magára maradva lenne kénytelen szembenézni a teljes diplomáciai, politikai és katonai vereséggel.

Ezt az óriási kockázatot a magyar kormány nem merte vállalni, bármennyire égett is a vágytól, hogy a közel 20 éves revíziós politika a megvalósulás stádiumába érjen. De attól is félt, hogy ismét maga ellen fordítja Hitler dühét. Ezért felemás megoldást választott. A Csehszlovákia elleni diplomáciai akciót a német kívánságoknak megfelelően teljes lendülettel megindította. Szeptember 22-én, majd 28-án erélyes jegyzéket juttatott el Prágába, követelve a magyarlakta területek visszaadását, valamint autonómiát Szlovákiának és Kárpát-Ukrajnának. A katonai akció esetleges következményeit azonban nem vállalta, s a reguláris egységek bevetése helyett ún. szabadcsapatok alkalmazása mellett döntött, de azt is csak megkésve, már a müncheni döntés után. Ez pedig nem segítette elő a németek elgondolását: Hitler nem „nevethetett Chamberlain arcába".

Bár Hitler kívánságait Horthyék nem teljesítették maradéktalanul, területi igényeik kielégítését mindenesetre maximálisan szerették volna elérni, amikor ismeretessé vált, hogy az angol és a francia kormány hajlandó négyhatalmi konferencián megoldást keresni a csehszlovák válságra, vagyis kész a német kívánságok teljesítésére.

Az 1938. szeptember 29-én megkötött müncheni egyezményben a nyugati hatalmak hozzájárultak ahhoz, hogy a hitleri Németország bekebelezze a Szudéta-vidéket. A magyar és a lengyel követelésekről csak az egyezmény függelékében esett szó. Eszerint Magyarországnak és Lengyelországnak a csehszlovák kormánnyal való kétoldalú tárgyalások útján kellett megkísérelni a területi problémák megoldását, s amennyiben 2 hónapon belül nem születne megállapodás, akkor az ügy a konferencia résztvevői elé kerül.

Amikor a müncheni konferencia határozata ismeretessé vált, a magyar kormány első érzése a csalódottság volt: Hitler és Mussolini nem tartotta be ígéretét. Németország megkapta a Szudéta-vidéket, nekik viszont egy kétes kimenetelű kétoldalú tárgyalással kell szembenézniük. München igazi jelentőségét azonban Horthyék hamar felmérték. Felismerték, hogy a müncheni egyezmény fordulópont az első világháború utáni Európában, hogy Csehszlovákia felbomlása, a versailles-i békemű összeomlása feltartóztathatatlanul megindult, ez pedig megérleli a magyar revíziós politika gyümölcsét is. 1938. október 1-én Horthy és Imrédy levélben üdvözölték a német és az olasz kormányt, kifejezve köszönetüket a magyar revízió érdekében tett lépéseikért.

München után a magyar kormány azonnal lázas tevékenységbe kezdett. Október 3-án éles hangú jegyzéket küldött a csehszlovák külügyminiszternek, melyben követelte, hogy a kétoldalú tárgyalásokat október 6-án kezdjék meg Komáromban.

Október 5-én megkezdődött a szabadcsapatok átdobása is. A fegyveres bandák különböző diverziós cselekményeket hajtottak végre, kisebb csehszlovák katonai alakulatokat támadtak meg. A kormánynak arra is volt gondja, hogy a szabadcsapatok akcióit összehangolja a lengyelek hasonló ténykedésével.

A csehszlovák—magyar tárgyalások 1938. október 9-én kezdődtek Komáromban, igen feszült légkörben. Miután az október 6-i zsolnai konferencia határozatának megfelelően Szlovákiában Tiso elnökletével autonóm kormány alakult, a prágai csehszlovák központi kormány ezt bízta meg, mint közvetlenül érdekeltet, a magyarokkal folytatandó tárgyalással. A magyar tárgyaló fél nem fogadta el a magyar kisebbség részére az autonóm Szlovákián belül kilátásba helyezett nemzetiségi önkormányzatot, hanem ragaszkodott a magyar többségű területsáv

teljes átcsatolásához; nem érte be a Csallóköz felajánlott átengedésével sem. A tárgyalások 4 nap után, október 13-án minden eredmény nélkül megszakadtak.

A magyar kormány most ismét a tengelyhatalmakhoz fordult. Október 14-én Darányi Kálmán Németországba utazott, ahol megpróbálta Hitler hozzájárulását megnyerni ahhoz, hogy Magyarország katonai támadást indítson Csehszlovákia ellen: a magyarlakta területeket megszállná, a szlovák és kárpátukrán területeken pedig népszavazással történő csatlakozást erőszakolna ki. Hogy a Führert hajlékonyságra bírja, felajánlotta Magyarország határozottabb kiállását a tengelypolitika mellett — ennek keretében esetleg Kánya Kálmán külügyminiszter leváltását is, aki a bledi egyezménnyel különösen magára vonta Hitler dühét - , Magyarország csatlakozását az antikomintern paktumhoz és kilépését a Nemzetek Szövetségéből, valamint 10 évre szóló gazdasági szerződés megkötését Németországgal.

Hitler azonban úgy vélekedett, hogy a magyar kormány elszalasztotta a kedvező alkalmat; ha most támad, csak a saját erejére támaszkodhat. Egy elszigetelt katonai akció sikere pedig kétes. Kétségesnek tartja továbbá, hogy különösen a szlovákok, de a kárpát-ukránok is, Magyarországhoz kívánnának csatlakozni. A magyar kormánynak tudomásul kell vennie — mondta —, hogy a müncheni döntés etnikai alapon történt, s így a magyar követelések nem mehetnek túl ezen a kereten.

Darányi németországi látogatásával egyidőben Csáky István kabinetfőnök Olaszországba utazott, hogy Mussolini részéről támogatást szerezzen; megállapodott vele abban, hogy a két kormány közösen fogja javasolni Hitlernek a négyhatalmi konferencia összehívását.

A német kormány — megelégedéssel tapasztalva Anglia és Franciaország érdektelenségét az ügy iránt — visszautasította a négyhatalmi konferenciára vonatkozó javaslatot, s maga vállalkozott a közvetítésre, majd Olaszországgal karöltve a döntőbíráskodásra Csehszlovákia és Magyarország között. Előzetesen hosszas huzavona folyt, főleg Ungvár és Munkács hovatartozásának kérdésében, mert a németek — hogy minnél nagyobb árat szabhassanak a revízióért — állandóan változtatták álláspontjukat. 1938. október 27-én végül Ribbentrop Rómában néhány napos tárgyalás után megegyezve Cianóval a tengelyhatalmak döntő-

bíráskodásában, megállapodtak abban, hogy Kassa, Ungvár és Munkács Magyarországhoz kerüljön.

Az első bécsi döntés kihirdetésére 1938. november 2-án került sor a Belvedere-palota aranytermében. A döntőbírósági határozat értelmében 12 400 km² került Magyarországhoz 1 100 000 — többségében magyar — lakossal. A horthysta rendszer fényes ünnepségek sorozatával üdvözölte a 20 éves revíziós politika első gyümölcsét. A bécsi döntés kétségtelenül a magyar diplomácia pillanatnyi sikerét jelezte, hiszen háború nélkül sikerült a komáromi tárgyalásokon beterjesztett követelések nagy részét megvalósítani. De a nyitott szemmel járók előtt nem volt titok, hogy a német segítségért Magyarországnak súlyos gazdasági és politikai engedményekkel kell fizetnie.

A BELPOLITIKAI VISZONYOK ÉLEZŐDÉSE

Imrédy azonban már korábban is hajlandó volt ezekre az engedményekre. A müncheni egyezmény előtt, midőn már látszott a nyugati hatalmak engedékenysége, titkos tanácsadói a német támogatás megnyerése, a revíziós lehetőség kihasználása érdekében azt tanácsolták, hogy Magyarországon „meg kell csinálni rögvest a parancsuralmi rendszert", amelyhez az első lépés: „a szocialistákat azonnal kidobálni a parlamentből, a pártot megszüntetni. A zsidókérdést is radikálisabban kell kezelni."[113]

Imrédy úgy látta, hogy személyi ambíciói csupán a németek által támogatott, azoknak tetsző politikával biztosíthatók, ugyanakkor úgy vélve, hogy a közelgő hatalmas külpolitikai siker — a revízió — belpolitikai pozícióját is sérthetetlenné teszi, új elképzeléseit a személyére jellemző erőszakossággal igyekezett keresztülvinni. Szenvedélyes kirohanásokban támadta homályos terveinek és bizalmatlanságot keltő módszereinek ellenzőit, még ha a kormánypártban ültek is, erősítve ezzel azt a benyomást, hogy nem a NEP-re, hanem azon kívüli erőkre támaszkodva akarja keresztülvinni reformjait, s szembefordul azokkal a politikai barátaival, akik 1938 tavaszán még támogatták. A parlamentáris erők és nem utolsósorban a kormánypárt megdöbbenését fokozta az a körülmény, hogy október 26-án este Magyarország minisz-

[113] OL ME Nemzetiségi o. 240. cs. Flachbart-gyűjtemény. 4/d.

terelnöke az 1938-as Kör alakuló ülését választotta további aggályokat támasztó fontos kormányfői megnyilatkozásának fórumául. Ez a kör, amely elnevezésében a nyilasok „1938 a miénk!" jelszavával feleselt, Imrédy tervezett mozgalmának értelmiségi fiataljait tömörítette, az Egyedül Vagyunk című folyóirat körül.

Az éles harc Imrédy elszigetelődéséhez vezetett. Az Imrédyből kirobbanó akaratos szenvedély nem volt tekintettel a politikai taktika legelemibb követelményeire sem.

A november 2-i bécsi döntés eredménye azonban az irreálisan túlfokozott várakozás következtében csak félsikernek tűnt, s emiatt Imrédy politikáját osztatlan elismerés helyett — különösen szélsőjobbról — erős kritika is érte. A miniszterelnöknek tehát, várakozásában csalódva, minden szélesebb hátvéd nélkül kellett döntő ütközetbe indulnia ellenfeleivel. A Magyarországnak ítélt területeknek az „anyaországgal" való egyesítéséről szóló törvény tervezetében a megnagyobbodott ország egészére kiterjedően kért általános felhatalmazást, a minisztertanács november 5-i ülése azonban — amelyen Sztranyavszky, Bornemisza és Mikecz is Imrédy ellen foglalt állást — ezt így nem fogadta el, hanem csupán az átcsatolt területre korlátozott, ideiglenes jellegű felhatalmazáshoz járult hozzá. A november 7-i pártközi értekezlet mindazonáltal a nemzeti presztízs szempontjából úgy határozott, hogy a visszacsatolásról szóló törvényt — a korlátozott felhatalmazással — ünnepélyes formák közt, egyhangúlag fogják elfogadni a parlamentben. Ez november 12-én történt meg (1938:XXXIV.tc.).

A kiéleződött politikai ellentétek egyik forrása a bécsi döntés miatti csalódás volt. A diadalittas ünnepségek sem rejthették el ugyanis, hogy az uralkodó osztályok nem voltak elégedettek a bécsi döntéssel, mert Kárpátalja megszerzése legalább olyan fontos, ha nem fontosabb volt számukra, mint a Felvidék magyarlakta részeinek visszacsatolása, nemcsak és nem is elsősorban a terület nyersanyagkincsei miatt, hanem főleg a magyar külpolitika manőverezési lehetőségeinek kiszélesítése szempontjából.

Sokan úgy ítélték meg a helyzetet, hogy Kárpátalja, azaz a lengyel—magyar közös határ nélkül vagy e térség német fennhatóság alá vonásával Németország még a lehetőségét is elvágja annak, hogy Magyarország külpolitikailag bármilyen vonatkozásban eltérjen attól az iránytól,

amelyet Németország diktál. Kárpátalja megszerzése az uralkodó körök Imrédy miniszterelnök vezette részének ugyanakkor azért is fontos volt, mivel a belpolitikai élet fasiszta átalakítása elé tornyosuló nehézségeket akarta látványos külpolitikai sikerrel megoldani.

SIKERTELEN KÍSÉRLET KÁRPÁTALJA MEGSZERZÉSÉRE

A magyar politikai és katonai vezetés nagyjából alkalmasnak találta a nemzetközi körülményeket egy Kárpátalja elfoglalására irányuló akció számára. Egyrészt arra számítottak, hogy a megcsonkított Csehszlovákia a müncheni diktátum és a bécsi döntés csapásai után képtelen komoly ellenállásra, másrészt feltételezték — s nem minden alap nélkül —, hogy az adott helyzetben a nyugati hatalmak, sőt még a Szovjetunió is, inkább eltűrné a terület Magyarországhoz csatolását, mint hogy annak bekebelezése tovább erősítse Németország pozícióit.

1938 őszén Kárpátalján is autonóm kormány alakult, Andrij Brody vezetésével, aki hajlandó lett volna ezt a területet a magyar kormány kezére játszani. A titkos tervek azonban napfényre kerültek, s a prágai csehszlovák központi kormány Brodyt elmozdította. Utóda, Avgusztin Volosin, a magyar aspirációkkal szemben német támogatásra talált: a náci vezető körökben a szovjetellenes tervekkel összefüggésben ekkor kerültek ismét előtérbe az „önálló" ukrán állam megteremtésére vonatkozó elképzelések, amelyekhez a német befolyás alatt álló Kárpátalja szolgált volna kiindulópontul. Emellett azt is jól látták a németek, hogy Magyarország a lengyel–magyar határ megteremtésével bizonyos mozgási szabadságot keres erősödő befolyásukkal szemben. Nem volt kívánatos számukra az sem, hogy a magyar katonai akció a döntőbíráskodás még friss határozatainak megsértésével csorbát ejtsen a tengelyhatalmak tekintélyén. Így Kárpátalja magyar birtokbavételének legfőbb akadálya egyelőre Németország volt.

Kárpátalja elfoglalásának előkészítése meglehetősen bonyolult és gyors diplomáciai munkát igényelt. Az akciót a magyar kormány Lengyelország közreműködésével kívánta lebonyolítani, de ennek megszervezése nem volt mentes a nehézségektől. A lengyel kormány reguláris katonai erők helyett csak szabadcsapatok segítségét ígérte, valamint azt, hogy a rendelkezésére álló eszközökkel visszatartja Romániát a beavatkozástól.

Ami az olasz kormányt illeti, Ciano november 11-én figyelmeztette a római magyar követet: Berlin úgy tekinti Kárpátalját, mintha német terület volna. Olaszország – magyarázta az olasz külügyminiszter – nem támogathatja a magyar törekvéseket, s ha a birodalom kérné, kénytelen lenne vele együtt Budapesten tiltakozni.

Ahogy szaporodtak a magyar előkészületekről szerzett információk, úgy váltak egyre erélyesebbé a német figyelmeztetések is. A támadás megindítását november 18-ra tűzték ki. Ezen a napon Erdmannsdorff átadta kormánya jegyzékét, amely a várható fegyveres bonyodalmak miatt aggályosnak minősítette a tervezett magyar lépést, s leszögezte, hogy Németország nem adhat segítséget Magyarországnak. A jegyzékre a magyar kormány úgy reagált, mintha elfelejtette volna, hogy kell egy diplomáciai szöveget helyesen értelmezni: a figyelmeztetést úgy fogta fel, mint ami nem áll szemben a magyar elképzelésekkel, sőt lehetőséget nyújt a német beleegyezés elnyeréséhez. Ezért mindössze az történt, hogy a támadás megindítását november 20-ra, majd 21-re halasztották.

A halogatás napjaiban a németeknek sikerült egyetértésre jutniuk az olaszokkal, s november 21-én mindkét kormány azonos tartalmú, éles hangú jegyzékben tiltakozott bármiféle katonai akció ellen.

Nem sokkal a jegyzék átvétele után a minisztertanács rendkívüli ülést tartott, s arra az elhatározásra jutott, hogy a Darányi útján tett ígéretek hivatalos elismerésével próbálja meg a náci vezetőket álláspontjuk megváltoztatására bírni. November 22-én Sztójay követ ennek megfelelően feljegyzést nyújtott át a német külügyminisztériumnak, melyben a magyar kormány hivatalosan is felajánlotta csatlakozását az antikomintern paktumhoz, valamint a német–magyar gazdasági kapcsolatok elmélyítését.

Oktalan remény volt azt hinni, hogy ezek az ajánlatok bármit is segíthetnek a kárpátaljai kudarcon. Ribbentrop reakciója csak annyi volt, hogy hiányolta a Nemzetek Szövetségéből való kilépés felajánlását, ami Darányi ígéretei között szerepelt, s határozottan leszögezte: Németországnak nincs szándékában megváltoztatni álláspontját.

Kárpátalja megszerzésének gondolatát egy időre tehát félre kellett tenni. Megkezdődött a felvonult csapategységek visszavonulása és leszerelése.

A MÁSODIK IMRÉDY-KORMÁNY

A kudarc fokozta Imrédy nehézségeit. A miniszterelnök ugyanis november első felében belpolitikai tervei sikerének egyik zálogául a külpolitikai eredményt tekintette, s a katonai akcióra tett előkészületekkel párhuzamosan kormányát is átalakította. Imrédy november 13-i memoranduma meg tudta győzni Horthyt arról, hogy az adott viszonyok között egyedül a miniszterelnök – további jobbratolódást szükségesnek tartó — politikája járható. Formális lemondás után, megkapva a kormányalakítási megbízást, Imrédy menesztette a politikai ellenfeleivé vált Sztranyavszkyt, Mikeczet és Bornemiszát, Gömbös volt híveit; tárcáikat Teleki Mihálynak (földművelésügy), Tasnádi Nagy Andrásnak (igazságügy) és Kunder Antalnak (ipar- és kereskedelemügy) juttatva. A honvédelmi miniszter Horthy kívánságára Rátz Jenő helyett Bartha Károly lett. A felvidéki ügyek tárca nélküli miniszteréként Jaross Andort vonták be a kormányba, aki hamarosan Imrédy legfőbb támaszának bizonyult. Bár Teleki Pál, Keresztes-Fischer Ferenc és Kánya Kálmán megmaradtak a kormányban — utóbbi azonban annyira szálka volt a németek szemében Bled miatt, hogy hamaros kiválásával számolni lehetett —, az átalakítás Imrédy pozícióját erősítette.

A NEP november 15-i értekezletén Imrédy ismertette az újjáalakult kormány programját, amelyben — említett memoranduma szellemében — legsürgősebb feladatként a parlamenti házszabályok reformja, a pártkereteken felüli, széles jobboldali mozgalom kibontakoztatása s a zsidókérdés újabb törvényi szabályozása szerepelt. Imrédy terveinek megakadályozására azonban egységes parlamenti akció indult. Amikor Imrédy november 21-én, a kárpátaljai akció sikerét feltételezve — ténylegesen kudarcot szenvedve — pártközi értekezlet elé vitte a házszabály-revízió tervét, amely — a sürgősség kimondásával — a törvényjavaslatok 48 óra alatti letárgyalását kívánta elérni, a liberális ellenzéki pártok egységesen foglaltak állást vele szemben. Egyidejűleg a nyilasok, akik politikai megfontolásból tömegesen vettek részt a szabadcsapatokban, harsányan hirdették Imrédy tehetetlenségét.

A november 22-i kormánypárti értekezleten — Sztranyavszkyval az élen — a házszabály-revízió elleni tiltakozásul 54 képviselő kivált a NEP-ből. A „disszidensek" száma a megelőző napokban, illetve más-

nap kilépettekkel együtt összesen 62 volt. A párt képviselői több mint egyharmadának távozása példátlanul súlyos helyzetet teremtett, amit nem leplezhettek Imrédy keserűen kényszeredett szavai a párt „tisztulásáról", „erősödéséről" a „sajnálatos" esettel kapcsolatban.

A „disszidálás" következtében parlamenti abszolút többségét elvesztett kormánypárt erősítésére Imrédy még aznap este paktumot kötött a Keresztény Párttal, de ez sem menthette meg a másnap, 23-án bekövetkezett bukástól. A miniszterelnököt — s erre még nem volt példa az ellenforradalmi korszak történetében — 115:94 arányban leszavazták.

Imrédy azonnal lemondott; a kormányzó egyelőre nem nyilatkozott, elfogadja-e lemondását. A parlamentet elnapolták. A parlament épülete előtt az egyetemisták bajtársi egyesületei tüntettek Imrédy mellett, aki fogadta küldöttségüket. Másnap folytatódtak a tüntetések, amelyekbe már a nyilas csőcselék is bekapcsolódott: bezúzták az ellenzéki lapszerkesztőségek ablakait, a zsidó üzletek kirakatait. Horthy felháborodva azon, hogy ide jutottak a dolgok a páratlan lehetőségeit (Eucharisztikus Kongresszus, revízió) kihasználni nem tudó Imrédy alatt, el volt szánva leváltására. Nem kevésbé volt azonban felháborodva Imrédy ellenzékének módszerein, amelyekhez az a kül- és belpolitikailag egyaránt igen nehéz helyzetben folyamodott a kormánypárt kettészakítására, a kormány megbuktatására. Szemében ez megbocsáthatatlan merénylet volt. Azok az elképzelések, hogy a kormánypártnak a Sztranyavszky—Kornis és Bornemisza—Mikecz csoportok közt megoszló „disszidensei" Bethlen, Friedrich, Eckhardt, Rassay híveivel együtt hozhatnának létre egy — szociáldemokrata szövetségeseiket mellőző — ún. koncentrációs kormányt, semmiképpen nem voltak reálisak. Tulságosan mélyek voltak ehhez az Imrédy-ellenes összefogás erőinek belső ellentétei is. Imrédy utódaként Teleki Pál vagy Keresztes-Fischer jöhetett leginkább számításba, de ők, figyelembe véve a tengelyhatalmak sajtójának — s bizonyára diplomáciájának is — határozott fellépését Imrédy mellett és ellenfeleinek tábora ellen, arról győzték meg Horthyt, hogy az Imrédy-kormányt prolongálni kell.

A németek magatartása arra indította Imrédyt, hogy jelentős mértékben épp az ő támogatásukban keressen menedéket ellenfeleivel szemben. Ennek érdekében fontos gesztust határozott el: lehetővé tette — amit a magyar kormányok minden követelődzés ellenére mindeddig meg-

tagadtak —, hogy a magyarországi német kisebbség náci irányzata legalizálja magát. Basch elnökletével november 26-án ünnepélyesen megalakult a Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn), azzal az igénnyel, hogy minden vonatkozásban kiépítse a német „népcsoport-autonómiát", a hazai németség olyan önkormányzatát, amely — a magyar állam csupán formális ellenőrzése mellett — német birodalmi direktívák alapján és érdekeknek megfelelően fejti ki tevékenységét.

Imrédy ellenfelei nagy csalódottsággal vették tudomásul Horthy november 27-i döntését arról, hogy Imrédy lemondását nem fogadja el, s továbbra is őt bízza meg a kormány vezetésével. Sürgősen visszavonulót fújtak; a Kisgazdapárt támogatásáról biztosította Imrédyt, a „disszidensek" magyarázkodó nyilatkozatot adtak ki. A NEP november 29-i értekezletén azonban az a határozat született, hogy a „disszidensek" többé nem térhetnek vissza a párt soraiba; a pártot átszervezik. A politikai légkör továbbra is feszült maradt; december 1-én 10 ezer nyilas tüntetett Budapest utcáin.

A második Imrédy-kormányban november 28-án a németekkel való kapcsolatának megromlása miatt leköszönt Kánya tárcáját ideiglenesen a miniszterelnök vette át, majd december 10-én gróf Csáky Istvánt nevezték ki külügyminiszternek. A képviselőház elnöke Darányi lett Kornis helyett. A felvidéki képviselők december 5-én foglaltak helyet a parlamentben, hogy ott kormánytámogató politikát folytassanak. A december 7-én beterjesztett honvédelmi- s a 23-án benyújtott újabb zsidótörvény-javaslat mellett a készülő földbirtok-politikai javaslat adta meg a törvényhozás legközelebbi programját.

A honvédelemről szóló törvényjavaslat tárgyalása során a parlamenti pártok azon hagyományos, egyöntetű felfogása érvényesült, hogy e kérdésben nincs helye ellenzékiségnek. Pedig az ellenzék által mindig oly hevesen kifogásolt felhatalmazási politikának olyan újabb megnyilvánulásáról volt szó, amely minden eddiginél kiterjedtebb rendeleti kormányzást tesz lehetővé nemcsak háború, hanem már háborús veszély esetében is elrendelhető „kivételes hatalom" címén. A törvényjavaslat egyébként előírja a leventekötelezettséget, hadkötelezettséget, honvédelmi munkaszolgálatot, légoltalmi szolgálatot; s törvényesíteni volt hivatott egy valójában már 1938 őszén létrejött szervet: a Legfelsőbb

Honvédelmi Tanácsot. Ez a miniszterelnök elnöklete alatt álló szerv biztosította a legfelsőbb polgári (minisztertanács) és katonai vezetés (vezérkari főnökség) összhangját minden honvédelmi érdeket érintő kérdésben; vezértitkársága állományában katonai és miniszteriális szakemberek közösen dolgozták ki a szükséges törvényeket - e honvédelmi törvényt is — és rendeleteket. A Legfelsőbb Honvédelmi Tanács feladata volt — mint ez a Felvidéken is történt — a Magyarországhoz visszacsatolt területek átmeneti katonai közigazgatásának megszervezése. A törvény az ún. országmozgósítás hálózatának kiépítésével általában is megnövelte a hadsereg, a katonai vezetés befolyását a polgári közigazgatásra. A honvédelem érdekeinek a termelés területén való érvényesítésére a hadiüzemmé nyilvánítások útján és az üzemi katonai parancsnokok beállításával adott a törvény lehetőséget; a minisztériumokba már Gömbös óta befészkelték magukat a katonai érdekek képviselői, olykor — mint az iparügyi minisztériumban — nagy létszámú külön osztályt képezve.

A földbirtok-politikai törvényjavaslat tervezetét az 1939. január 10-i minisztertanács hagyta jóvá. Noha távol állt tőle minden „radikalizmus", azonnal aggályokat keltett: 13-án Serédi hercegprímás juttatta ezeket kifejezésre, az egyházi földvagyon kivételezését kérve; 24-én az OMGE intézett memorandumot Horthyhoz. A GYOSZ egyik vezetője, Knob Sándor, a zsidótörvény várható gazdasági kihatásai fölötti aggályokat tette szóvá memorandumában. Az ellenállásra legszélesebben ösztönző momentum azonban az Imrédy által tervezett mozgalom megindítása volt.

Imrédynek a mozgalommal kapcsolatos terveit a „disszidálástól" megrendült kormánypárt újjászervezésének szükségessége mintegy legalizálta. A NEP elnöki tanácsülése 1938. december 13-án egyhangúlag elfogadta a végül is Magyar Élet Mozgalomnak nevezett szervezkedés tervét, s 1939. január 6-án a Pesti Vigadóban megtörtént az ünnepélyes zászlóbontás. A csodaszarvas „romantikusan magyar" emblémája alatt, az egyenruha-bűvöletet szolgáló sajátos öltözékben jelent meg a mozgalom vezérkara: Imrédy, Jaross, Rátz és Hóman, hogy útjára indítsák azt a minden jobboldali „alkotó" erőt összefogó mozgalmat, amely a nyilasokkal konkurrálva, balfelé pedig kemény csapásokat mérve, létrehozná azt a széles bázist, amely a parlamenti ciklus vége előtt kiírandó választásokon bejuttatna egy egységes, hatalmas, újra leszavazhatatlan kormánypártot.

A NÉMET—MAGYAR VISZONY „TISZTÁZÁSA"

Az átalakított Imrédy-kormány külpolitikájának középpontjában a tengelyhatalmakkal való minél szorosabb együttműködés megteremtése állott. Ennek megfelelően 1938 vége és 1939 eleje a korábbi ígéretek realizálásának jegyében telt el. A kiindulópontot ehhez Ribbentrop 1938. december 5-i üzenete nyújtotta. Ribbentrop ebben kifejezésre juttatta, hogy a két állam baráti viszonyának kedvező folytatása érdekében célszerű volna egy minden kérdésre kiterjedő, nyílt és beható eszmecsere, amely eloszlatná az utóbbi időben felmerült félreértéseket. Ribbentrop üzenetének hangneme és tartalma jelezte, hogy a németek egyelőre nem kívánják tovább feszíteni a húrt. Az őszi események nyomán növekvő németellenes hangulat, a kormánytól balra álló erők Imrédy bel- és külpolitikájával szembeni egyesülési törekvései oda vezettek, hogy a németek számára fontos lett a hatalmon levő és nagy közeledési készséget tanúsító kormány megnyugtatása és megerősítése a túlfokozott politikai és gazdasági nyomás némi enyhítésével. Szerepet játszottak ebben a folyamatban Németország további kelet-európai tervei s az adott időpontban váratlanul felbukkanó nehézségek, mint például a német—román viszonyban Codreanu vasgárdista vezér és társainak meggyilkolása következtében keletkezett feszültség.

Imrédy, aki bizonyítani akarta „megbízhatóságát", örömmel fogadta a német ajánlatot, s közölte Ribbentroppal, hogy az új külügyminiszter 1939 januárjában szívesen eleget tesz a meghívásnak.

A magyar külpolitikának immár évtizedes hagyománya volt, hogy a nagyobb horderejű diplomáciai lépések előtt olasz—magyar megbeszéléseken tisztázzák a felmerülő problémákat. Így került sor 1938. decemberében Ciano budapesti látogatására. Az olasz külügyminiszter ígéretet kapott nemcsak arra, hogy Magyarország napokon belül perfektuálja csatlakozását az antikomintern paktumhoz, hanem a Nemzetek Szövetségéből való kilépésre is, amit a magyar kormány november 22-i jegyzéke nem tartalmazott.

Csáky gyors cselekvést ígért, de nem cselekedett olyan gyorsan, ahogy Berlin és Róma elvárta; előbb ki akarta puhatolni a várható nyugati reakciót, s egyúttal valamiféle előzetes ígéretet szeretett volna kicsikarni Németországtól a magyar revíziós igényeket, különösen Kárpát-

alját illetőleg, de legalábbis tisztázni kívánta a várható német támogatás irányát és mértékét. Miután azonban a nyugati fővárosokból január elején érkező jelentések — a párizsi követ jelentését kivéve — megnyugtatóak voltak, a tengelyhatalmak pedig egyre sürgetőbben követelték a paktum aláírását, 1939. január 12-én a külügyminiszter hivatalos nyilatkozatot adott, mely szerint Magyarország csatlakozni kíván az antikomintern paktumhoz. Másnap a budapesti olasz, német és japán követ hivatalosan felkérte a magyar kormányt a paktum aláírására. Bár a hivatalos formaságok, azaz az egyezmény tényleges aláírása csak február 24-én történt meg, a tengelyhatalmak felkérésével s Csáky pozitív nyilatkozatával Magyarország belépése az antikomintern paktumba január 13-án ténnyé vált.

A csatlakozás első igen súlyos következménye a Szovjetunió és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolatok megszakadása volt; Litvinov már január 9-én közölte a moszkvai magyar követtel, hogy Magyarország csatlakozása teljesen érthetetlen lenne a szovjet kormány számára, különösen mert a Szovjetuniónak Magyarországgal semmiféle vitás kérdése nincs, és sohasem lépett fel a magyar érdekek ellen, ezért a csatlakozás rendkívül komoly kihatással járna a két ország viszonyára. A szovjet kormány február 2-án bejelentette: mivel a csatlakozással Magyarország jelentős mértékben elveszítette önállóságát, a szovjet kormány feleslegesnek tartja a közvetlen diplomáciai érintkezést, s megszünteti budapesti követségét. Február 5-én a magyar kormány is hazarendelte a moszkvai követség beosztottjait.

Minthogy Magyarország csatlakozott az antikomintern paktumhoz, s határozott ígéretet tett arra, hogy 1939 májusában a Nemzetek Szövetségéből is kilép, Budapesten úgy vélték, hogy a német—magyar viszonyban a tartozik—követel mérleg Magyarország javára módosult, s így talán pozitív állásfoglalásra lehet bírni a német kormányt a további revíziót illetően.

1939. január 16-án gróf Csáky István Berlinbe utazott. Az új miniszter, akinek kinevezési okmányán éppen csak megszáradt a tinta, nem érezhette magát a legjobban, amikor Hitler belekezdett monológjába: részletesen foglalkozott a müncheni egyezményt megelőző magyar külpolitikával, szemrehányásokat tett a bledi egyezmény és a magyar kormánynak a csehszlovák válság idején tanúsított „tehetetlensége" miatt.

Hevesen felrótta a Kárpátaljával kapcsolatos őszi eseményeket, megállapítva, hogy a magyarok követelőzése annál is érthetetlenebb, mert kizárólag ők felelősek azért, hogy a csehszlovák válság a múlt évben nem területi, hanem etnikai megoldással zárult. Magyarországot hálátlannak nevezte, minthogy Németország tette lehetővé első revíziós sikerét. A magyar politikusok álláspontját „bárgyúnak" és „balgának" minősítette.

Csáky gróf minderre csak azt tudta válaszolni, hogy Németország alapköveteléseit száz százalékig teljesíteni fogják. Magyarország jól tudja, hogy Németország nélkül nem tehet semmit; egymagában sohasem birkózott volna meg ellenségeivel. Hitler ezután hangot váltott, és a jövőről kezdett beszélni, amelyben nagy sikereket csak a cselekvés kölcsönös összehangolásával lehet elérni. Németországot bizonyos területek egyáltalán nem érdeklik — mondotta —, s ha le kell térni az etnográfiai vonalról, és el kell fogadni a területi elvet, azt csak közös erővel lehet tenni. A kérdés területi megoldására kell törekedni, s ebben mind Lengyelországnak, mind Magyarországnak részt kell venni. Kijelentette, hogy Csehszlovákia teljes feldarabolására a legmegfelelőbb időpontot kell megválasztani, s hogy márciusig Európában nem lehet háborús rendszabályokat foganatosítani.

Csáky mindent megígért, ami Hitler kívánságainak megfelelt: „Őrült fegyverkezést" és új honvédelmi törvényt, a jó viszony megteremtését Romániával, Jugoszláviával, a Nemzetek Szövetségéből való kilépést; azt állította, hogy kormánya lemondott az integrális revízióról, mert Magyarország München óta megtanult másképpen gondolkodni, és megelégszik azzal, ha a magyarokat egyesíteni tudja; sőt szóba hozta a zsidókérdés nemzetközi méretű megoldásának szükségességét is. De a Csehszlovákiával kapcsolatban elhangzott ködös célzásokon túl nem kapott konkrét ígéreteket a magyar revízió támogatására. Kárpátalja kérdését ezek után már fel sem merte vetni.

Január 16-án Csáky tárgyalásokat folytatott Ribbentroppal is. Az egyetlen konkrét eredmény, amit Csáky számára a birodalmi külügyminiszterrel folytatott megbeszélés hozott, az volt, hogy Ribbentrop megígérte: Hitler a jövőben beszédeiben első helyen fogja megemlíteni Magyarországot a baráti kis országok között. Csáky viszont — abban a reményben, hogy Hitler Csehszlovákiára vonatkozó utalásai Kárpát-

alja megszerzésének engedélyezésében fognak majd realizálódni — jóval megfoghatóbb kötelezettségeket vállalt. Újból felajánlotta a tízéves gazdasági szerződést, és elfogadta a gazdasági kérdésekben a német álláspontot, amely Magyarország további iparosításának leállítását célozta. Nemcsak általánosságban beszélt a magyar politika németbarátságáról, de arra is utalt, hogy Magyarország közeledése Németországhoz jelenleg ideológiai téren is folyik, s a maga részéről igyekszik a fejlődést ebben az irányban előmozdítani. Ígéretet tett a Volksbund alapszabályainak jóváhagyására is.

Csáky tehát nem hozhatta haza poggyászában az engedélyt Kárpátalja elfoglalására, s látogatása tulajdonképpen csak újabb egyoldalú kötelezettségvállalást eredményezett, mégis — akaratán kívül — bizonyos szempontból hozzájárult ahhoz, hogy tárgyalásai új fejlemények kiindulópontjává váljanak, ha egyelőre nem is a külpolitikában, de legalább a belpolitikában. Mégpedig azáltal, hogy „tisztázta"a német—magyar viszonylatban felmerült nézeteltéréseket, hogy sikerült megnyugtatnia a náci vezetőket Magyarország németbarátságáról, s ezáltal a Magyarországra nehezedő német nyomásban némi enyhülés következett be.

IMRÉDY BUKÁSA

Csáky berlini tárgyalásai napjaiban újból támadásba indult a Bethlen vezette csoport, melyet egyaránt nyugtalanított a Magyar Élet Mozgalom zászlóbontásában rejlő totalitariánus kísérlet, a második zsidótörvény-javaslatnak most már a zsidó nagytőkét is sújtó intézkedései, a földbirtokreformra vonatkozó ígéretek, valamint a németeknek tett gazdasági és politikai engedmények. Mindezek a problémák széles erőket fordítottak szembe Imrédyvel — a nagybirtok és nagytőke, az egyház mellé még az úri középbirtok is felsorakozott —, s ez lehetővé tette, hogy Horthy támogatását megnyerve mutassanak rá: Imrédy tervei veszélyeztetik a rendszer adott konstrukcióját, s tömegpárt kiépítésére vonatkozó kísérletei, szociális problémákat feszegető jelszavai nem lészerelik, hanem erősítik a nyilaskereszteseket, akik ebben az időben tüntetésekkel, verekedésekkel, merényletekkel és széles körű agitációval bizonyították növekvő erejüket és befolyásukat.

Imrédy megbuktatására végül is Imrédy származásában találták meg a legjobb eszközt. Olyan híresztelések terjedtek el, hogy a második zsidótörvény szerzőjének egyik őse zsidó volt.

Ezek a híresztelések valósággal ötletet adtak ahhoz, hogy milyen indokolással lehetne tudomásul vétetni Imrédy menesztését, nem utolsósorban a mellette ismét erőteljesen kiálló németekkel. Horthy, aki súlyosan sérelmezte, hogy a földbirtok-politikai törvényjavaslat néhány fontos pontja tekintetében Imrédy elmulasztotta kikérni az ő kormányzói előzetes hozzájárulását, különösen akkor érezte úgy, hogy betelt a pohár, amikor az általa mindenáron megőrizni kívánt rendet és nyugalmat felbolygatta a nyilasok február 3-i terrorista merénylete a Dohány utcai zsidó imaház közönsége ellen. A másnap kihirdetett statáriumon túlmenő erélyes intézkedéseket már nem Imrédytől várta. A miniszterelnök „tarthatatlanságára" utalt a felsőház február 7-i ülése is, amelyen a keresethalmozási törvény egyik részletének módosítása során a kormányt leszavazták. Amikor tehát Bethlen eljuttatta a kormányzóhoz Imrédy Rassay által beszereztetett származási okmányait, melyek a miniszterelnök egyik dédszülőjének zsidó származását tanúsították, s azok Keresztes-Fischer belügyminiszter által ellenőriztetve hiteleseknek bizonyultak, Horthy február 11-én lemondásra szólította fel a miniszterelnököt. Imrédy ennek — napokig elhúzódó tárgyalások után — 15-én tett eleget.

3. A TELEKI-KORMÁNY ÁTMENETI ÉS LÁTSZÓLAGOS SIKEREI

TELEKI PÁL KORMÁNYA

Többé-kevésbé világos volt, hogy Imrédy bukása s a lényegében múlt év ősze óta permanensen fennálló, újabban ismét felszínre tört kormányválság megoldása nem okozhat törést a Gömbös—Darányi—Imrédy-féle „németbarát és reformpolitikai" irányvonalban. Az Imrédyvel szembeforduló erők sem törekedtek többre, mint a vezéri ambíciókkal rendelkező Imrédy kikapcsolására, a totális kísérletek leszerelésére, a bel- és külpolitikai helyzetnek a kialakult formában való stabilizálására. 1939. február 16-án a kormányzó akaratából Teleki Pál gróf foglalta el a

115. Darányi Kálmán kormányának díszmagyaros csoportképe
(Ülő sor, balról jobbra: Imrédy Béla, Kánya Kálmán, Darányi Kálmán, Röder Vilmos, Széll József, Hóman Bálint; álló sor: Bárczy István, Marschall Ferenc, Bornemisza Géza, Mikecz Ödön, Reményi-Schneller Lajos)

116. Mussolini és Horthy (mellettük: Ciano, Kánya Kálmán, Darányi Kálmán). Róma, 1936

117. Neurath, Darányi, Kánya. Berlin, 1937. november

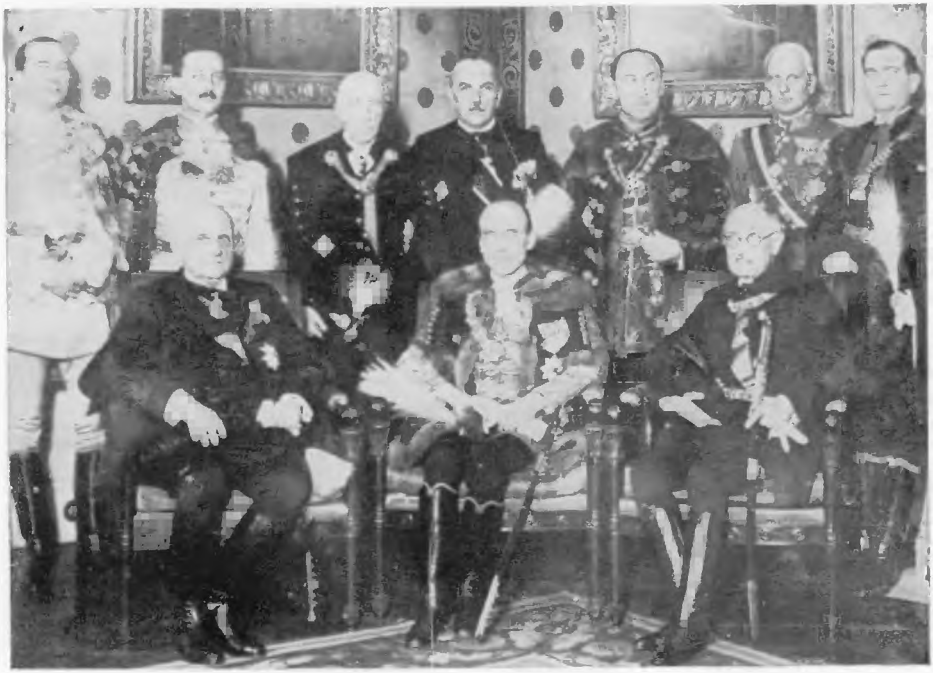

118. Imrédy Béla második kormányának díszmagyaros csoportképe
(Ülő sor, balról jobbra: Kánya Kálmán, Imrédy Béla, Teleki Pál; álló sor: Kunder Antal, Teleki Mihály, Keresztes-Fischer Ferenc, Tasnádi Nagy András, Reményi-Schneller Lajos, Bartha Károly, Jaross Andor)

119. Horthy látogatása Hitlernél. Kiel, 1938. augusztus

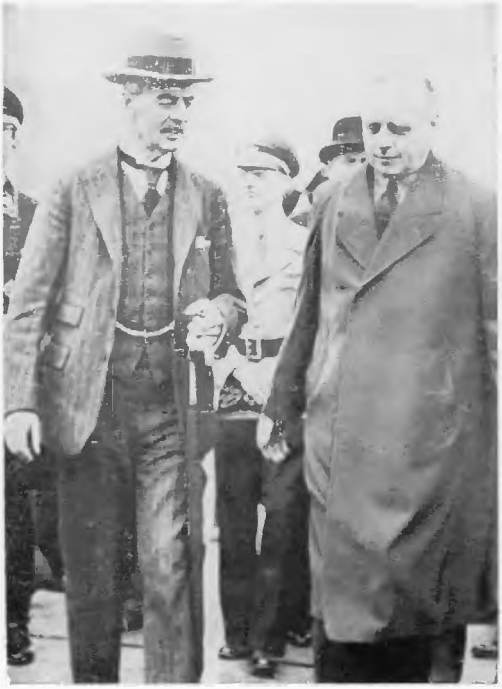

120. Ribbentrop német külügyminiszter (jobbról) fogadja Chamberlain angol miniszterelnököt.
München, 1938. szeptember

121. Kánya és Tiso tárgyalása. Komárno, 1938. október 10.

122. A „Rongyos-gárda" a Kárpátalján, köztük Héjjas Iván, 1938

miniszterelnöki széket, azonnal nyomatékosan hangsúlyozva, hogy nem változik sem a kormány összetétele, sem programja: fenntartja és képviseli az elődje által beterjesztett valamennyi törvényjavaslatot. Minthogy a német politika nem utolsósorban a zsidókérdés kezelésén mérte le a sokat hangoztatott baráti érzelmek őszinteségét és mélységét, fokozott jelentőséget nyert a zsidótörvény-javaslat változatlan fenntartása. Horthy a németek előtt éppen azzal indokolta Imrédy leváltásának szükségességét, hogy a zsidótörvény sima parlamenti tárgyalását veszélyeztethetik a várható támadások amiatt, hogy beterjesztője ereiben is — bár csak egyik dédapja révén, s így még a nürnbergi faji törvények által is tűrhető mértékben — zsidó vér folyik. Ezzel az indokolással Imrédyt le lehetett váltani a miniszterelnökségből, de nem lehetett kikapcsolni a politikai életből, sőt kívánatos volt hangsúlyozni, mennyire számot tartanak közreműködésére.

A magyarországi ellenforradalmi rendszer nem ismert parlamenti váltógazdaságot, a hatalmat a kormánypárt folyamatosan monopolizálta: „Ha kézről kézre adjuk is a kormánykereket, kezünkből nem adjuk ki, hanem visszük a hajót tovább"[114] — mondotta Teleki. Ha a kormánypárt meggyengül, elveszíti a biztonságát szolgáló abszolút többséget, leszavazzák, nem adhatja át helyét más pártnak vagy pártszövetségnek, a Bethlen-féle „nemzeti koncentrációnak", hanem egyetlen megoldást tart lehetségesnek: a parlament mielőbbi feloszlatását s új választások révén a kormánypárt egységének és megdönthetetlen többségének helyreállítását. Ebben teljes egyetértés volt Imrédy és Teleki között, mint ahogy abban is, hogy az új kormánypártban a pártszakadást előidéző, többségében liberális szellemű „disszidenseknek" nem lehet többé helyük. Ellentét ott mutatkozott, hogy Imrédy és hívei ragaszkodtak a Magyar Élet Mozgalom fenntartásához, míg Teleki a vele szemben alkotmányos aggályokat táplálók álláspontját képviselte. A február 22-i pártértekezleten kompromisszumos megoldás született: a MÉM mint politikai mozgalom megszűnik, politikai céljait az újjászervezendő kormánypárt keretei biztosítják (és korlátozzák), amely — ennek kifejezéséül — felveszi a Magyar Élet Pártja (MÉP) nevet; fennmarad azonban mint tár-

[114] *Magyar Nemzet*, 1939. március 1. Teleki beszéde a MÉP-pel egyesülő fővárosi Keresztény Községi Párt 1939. február 28-i értekezletén.

sadalmi mozgalom, azzal a céllal, hogy a magyar társadalomnak a hivatásrendiség szellemében való szervezését szorgalmazza. Teleki készsége az Imrédyvel való együttműködésre, valamint elhatárolódása a „korszerűtlen" bethleni politikától, az Imrédy-féle reformpolitika vállalása, s mindezzel összhangban a „disszidensek" visszavételének elutasítása jelentősen enyhítették a párt kezdeti bizalmatlanságát új vezére iránt. Megelégedéssel vették tudomásul azt is, hogy a kultusztárcát, amely eddig Teleki kezében volt, újra Hóman kapta meg.

A Teleki-kormány február 22-i képviselőházi bemutatkozásakor különös jelentősége volt tehát annak, hogy a kormánypárt részéről épp a szélsőjobb szárny egyik vezéralakja, Imrédy bizalmas híve, Rátz Jenő üdvözölte az új miniszterelnök előterjesztett programját. A politika kontinuitásának nyomatékos hangsúlyozása ellenére a leváltott Imrédy ellenfelei várakozással fordultak Teleki felé, csupán időleges taktikai kényszerűségnek ítélve állásfoglalását, és túlértékelve arra vonatkozó utalását, hogy saját egyéniségének megfelelően fogja követni elődje útját. A Kisgazdapárt vezére, Eckhardt „feltétlen bizalmáról" biztosította, Kornis és Mikecz a „disszidens" csoportok bizakodásának, felajánlkozásának adott hangot. Rassay ugyan bizalmatlanságot nyilvánított Teleki iránt az Imrédy-féle program vállalása miatt, de éppúgy nem volt ellenséges, mint a szociáldemokrata párt nevében felszólaló Peyer, aki Teleki és pártja viszonyát érintve jegyezte meg: „az ellenzékkel majd csak valahogy meglesz, csak a saját pártjával tudjon boldogulni".[115] A különböző nyilas frakciók szónokai — különösen Meizler Károly — a kormánypárt nagy részének Telekivel szembeni bizalmatlanságát igyekeztek szítani annak hangoztatásával, hogy Teleki a „hódító koreszmét" magáévá tenni nem tudó liberális, aki — mint első miniszterelnöksége idején — ezúttal is tulajdonképpen arra a feladatra vállalkozott, hogy Bethlen számára készítse elő a terepet.

Másnap, február 23-án, a felsőház igen meleg fogadtatásban részesítette Teleki miniszterelnöki bemutatkozását. Személyében olyasvalaki került a kormányfői posztra, aki eddig éveken át a felsőháznak volt tagja, s ez bizalmat keltett. A nagytőke, a nagybirtok és a szellemi elit

[115] *Képviselőházi Napló*, 1935—1939. évi ciklus. XXI. 524. (Peyer 1939. február 23-i felszólalása.)

felsőházi képviselete tőle várta a hagyományos kormányzati módszerekhez való visszatérést, a nyilasokkal való versenyfutás beszüntetését s velük szemben az erélyes fellépést. Azt remélték, hogy mérsékelni fogja a benyújtott törvényjavaslatokat, és azután egyszer s mindenkorra lezárja a zsidókérdéssel és a földreformmal való agitálást.

Teleki kormányfői kinevezésénél fontos szempont volt, hogy ez az aktív politikától több mint másfél évtizeden át meglehetősen visszavonult tekintélyes tudós, aki felette állt a pártpolitikai torzsalkodásoknak, és „nemzeti méretekben" gondolkozott, ellentétes irányokban is várakozást tudott kelteni maga iránt. A szegedi ellenforradalom veteránja meggyőződéses antiliberális felfogást vallott ugyan, de ez sokkal inkább — bizonyos szociális megértést sem nélkülöző — keresztény konzervativizmusából, semmint a fasizmus emberi értékeket semmibe vevő gondolatrendszeréből fakadt. Ez az antiliberalizmus Teleki szociális problémák iránti viszonylagos nyitottsága folytán nem zárta ki a konzervatív reformpolitikát, ugyanakkor aláhúzta a társadalmi hierarchia egészét megőrző céljait. Így érintkezést találhatott mindazokkal, akik „a kor szociális szellemére" hivatkozva szembeszálltak „az individuális önzés sugallta tespedéssel" a nemzet korszerű „megújhodásáért", az „új életért", mind pedig azokkal, akik aggódva figyelték az idegen minták kapósságát, és erős biztonsági fékekkel akarták felszerelni a szociális haladás mozdonyát. Horthy bizalmát élvezve látott feladatához, melynek kereteit jórészt meg is szabták a revíziós erőfeszítéseket tevő ellenforradalmi rendszer szigorú bel- és külpolitikai exigenciái. Ezeken csak akkor léphetett volna túl, ha kivetkőzik önmagából, és a társadalom oly erőire támaszkodik, amelyek ellenfelei az ellenforradalmi rendszernek. Teleki azonban — elődeihez hasonlóan — antidemokratikus belpolitikát folytatott, amelybe a belpolitikai taktikázáson felülemelkedő „nemzetpolitikai", „nemzetnevelő" céljai, bizonyos értelmiségi körökkel való szorosabb érintkezése vittek némi „egyéni ízt". Nemcsak a nyilasokra készült lesújtani, hanem üldözendőnek tartotta a baloldali szervezkedést is. S a nagyobb következetességet és erélyt ő is, még inkább apparátusa, ez utóbbi tekintetben mutatta.

KÁRPÁTALJA BIRTOKBAVÉTELE

Teleki miniszterelnökségének kezdete újabb európai válság kibontakozásával esett egybe. 1939 februárjában már bizonyos volt, hogy Hitler a müncheni egyezmény felrúgására készül, és a csehszlovák állam napjai meg vannak számlálva. A magyar kormány úgy látta, hogy a közelgő német akció végre meghozhatja azt a „történelmi pillanatot", amikor Kárpátalját meg lehet szerezni. A közismerten jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező Teleki csupán arra törekedett, hogy a németek támogatásával ugyan, de mégse közvetlen német kézből szerezze vissza ezt a területet.

1939 februárjától egyre szaporodtak az információk a német előkészületekről. Olyan híresztelések is lábra kaptak, hogy Németország Szlovákia elfoglalására készül, különösen miután híre jött, hogy március 10-én a prágai kormány határozata alapján Szlovákiában a hadsereg vette át a hatalmat, és leváltotta a Tiso-kormány szinte valamennyi tagját. A bizonytalanság, a kedvező pillanat elszalasztásától való félelem végül arra késztette Telekit, hogy március 10-én a minisztertanács ülésén meghozassa a döntést, amely szerint a német hadsereg Csehszlovákiába történő bevonulása, illetve Szlovákia függetlenségének kikiáltása esetén a magyar hadsereg elfoglalja Kárpátalját még akkor is, ha ehhez a kormány nem kapja meg a németek hozzájárulását. A határozatról sürgősen értesítették Rómát és Varsót, utalva arra, hogy ha Szlovákia a lengyel—magyar közös határ megvalósítása nélkül „a német birodalom hatalma alá csúszna", ez olyan hatalmi túlsúlyt biztosítana Németországnak, amely nemcsak a magyar, de a lengyel és olasz érdekeket is veszélyeztetné.

Amikor azonban ez a távirat útnak indult, a nyugtalankodás már felesleges volt. A német kormány a szlovákiai események hatására elhatározta, hogy Kárpátalján szabad kezet ad Magyarországnak. Március 11-én a budapesti német követ kormánya nevében jegyzéket intézett a magyar külügyminisztériumhoz, amely „feltételezve Kárpát-Ukrajna területén történő bizonyos magyar akciókat", felsorolta a német gazdasági és politikai igényeket. Ezek a következők voltak: Kárpátalja megszállása alatt és után a német szállítási szükségleteket a legnagyobb mértékben vegyék figyelembe; a magyar kormány ismerje el azokat a gazdasági

természetű szerződéseket és egyezményeket, amelyeket a kárpát-ukrán autonóm kormány német hivatalos vagy magánszemélyekkel kötött; ismerje el a kárpátaljai „volksdeutschok" eddig szerzett jogait; a kárpát-ukrán kormány tagjait és az ottani vezető politikusokat semmiféle jogcímen ne üldözzék.

Március 12-én Hitler Sztójay Döme berlini magyar követ révén értesítette a magyar kormányt, hogy Csehszlovákia a szétesés küszöbén áll. Németország el fogja ismerni Szlovákia függetlenségét, de a kárpát-ukrán kormánynak 24 óráig nem ad hasonló elismerést. Magyarországnak van tehát 24 órája, amely alatt megoldhatja Kárpátalja kérdését. Sztójay még az esti órákban Altenburggal, a német külügyminisztérium politikai osztályának csehszlovák referensével különrepülőgépen Budapestre utazott, és azonnal jelentést tett felettesének. Másnap pedig Altenburg a budapesti német követ kíséretében látogatást tett Horthynál, s megbeszélést folytatott a miniszterelnökkel, a vezérkari főnökkel és a külügyminiszter-helyettessel. Ezen a megbeszélésen megállapodás született arról, hogy Magyarország március 16-án határincidenst provokál, március 18-án pedig megindítja a támadást. Szóba került a március 11-i jegyzék is. Teleki Altenburg előtt szóbelileg hozzájárult a német követelésekhez, bár később e nyilatkozatát tagadta, ami közel fél évi vitát eredményezett a két kormány között.

Horthy sietett kifejezni köszönetét Hitlernek. Március 13-i táviratában közölte, hogy „öthetes újoncaink ellenére a legnagyobb lelkesedéssel fogunk ehhez az ügyhöz", s hangoztatta: sohasem fogja elfelejteni „a barátságnak eme bizonyítékát", és hálájára a Führer „mindig sziklaszilárdan számíthat".[116] Az események ettől kezdve olyan gyorsan peregtek, hogy az eredetileg kitűzött időpontot is meg kellett változtatni. Március 14-én a németekkel történt megállapodás alapján Szlovákia kikiáltotta függetlenségét. Ugyanaznap hajnalban a kárpát-ukrán Volosin-kormány is proklamálta Kárpát-Ukrajna önállóságát, és kérte a német birodalom védnökségét. Ez a váratlan közjáték — Hitlernek 24 óra haladékra vonatkozó ígérete ellenére is — riadalmat keltett Budapesten. Nem tudták, vajon nem a németek sugalmazták-e Volosin lépését, megszegve a korábbi megállapodásokat. Az adott helyzetben

[116] Akten zur deutschen auswärtigen Politik. Serie D. Bd. IV. 199. sz. dok.

várni a támadással 18-ig, amint abban a németekkel megállapodtak, nyilvánvalóan a kedvező alkalom elszalasztását jelentette volna. A cselekvés pillanata tehát elérkezett. Március 14-én Munkácsnál és Ungvárnál nagyszabású határincidenseket provokáltak, és 15-én, a hajnali órákban a még teljesen fel sem vonult magyar hadsereg megkezdte a támadást.

Ugyanebben az időpontban vonult be a német hadsereg Prágába, miután az éjszakai órákban Hitler kényszerítette a magához rendelt csehszlovák államelnököt, Háchát egy proklamáció aláírására, melyben a cseh nép sorsát Hitler kezébe helyezi, és kéri a német protektorátust. A német csapatok puskalövés nélkül foglalták el a cseh területeket. Kárpátalján viszont némi ellenállás mutatkozott, az ukrán nacionalista ún. Szics-gárdisták harcba bocsátkoztak a magyar csapatokkal, abban a reményben, hogy Németország eleget tesz a Volosin-kormány kérésének, és védelmet nyújt a magyarokkal szemben. Ez a remény a kialakult helyzetben azonban már hiábavaló volt. Hitler nem akart közbelépni, a magyar csapatok pedig rövid idő alatt elérték a lengyel határt, és birtokba vették Kárpátalját.

Csehszlovákia teljes feldarabolása tehát befejeződött. A horthysta hadsereg végrehajtotta első fegyvertényét. A kormány propagandaapparátusa óriási erővel látott hozzá a magyar haderő dicsőítéséhez, amely íme már a Kárpátok gerincénél őrzi a hazát.

Teleki elégedett volt, hogy ez esetben nem került sor döntőbíráskodásra; a közvélemény jelentős részével el tudta hitetni, hogy a kormány éberségének és határozottságának köszönhető az újabb országgyarapítás, s azt voltaképpen a németek akarata ellenére, önálló magyar akció révén sikerült elérni. Teleki úgy érezte, nemcsak külpolitikailag, de belpolitikailag is megszilárdította pozícióit.

A BELPOLITIKAI HELYZET 1939 TAVASZÁN

Az első intézkedések ténylegesen ebbe az irányba mutattak. Keresztes-Fischer belügyminiszter február 24-én a Magyar Nemzeti Szocialista Párt — Hungarista Mozgalom betiltásával és a nyilasok tömeges internálásával a határozottság benyomását keltette. Betiltotta a Rátz Kálmán vezetésével 17-én alakult Hungarista Pártot is, amelyet pedig az ese-

ményeket előre sejtő nyilasok felfogó szervnek szántak. Az internálás elől azonban számos nyilas ki tudott szökni Bécsbe, s a német nemzetiszocialista körök támogatásával a Teleki-kormány elleni nyilas propagandát immár a német birodalom területéről folytatták.

A törvényhozás terén Teleki folytatta Imrédy kezdeményezéseit. A nyilasok elleni fellépés napján kezdte meg a képviselőház a második zsidótörvény tárgyalását. A javaslat ellenzőinek fogódzót adott Teleki programbeszédének egy — a parlamenti naplóból törölt — kitétele, amely szerint keresztülviszi a zsidótörvényt, de figyelmeztet annak várható súlyos következményeire: „utólag aztán ne jajgasson nekem senki".[117] A zsidótörvény káros közgazdasági kihatásai Horthyt is aggasztották, s ennek a németek előtt így adott hangot: „nem lehet levágni a tehenet, melyet fejni akarunk".[118] A törvény meghozatala azonban mindenekelőtt politikai kérdés volt, egyrészt a németek megnyugtatására, másrészt a hazai szélsőjobboldali agitáció leszerelésére szánták. Ezért hiábavaló volt a Telekiből „kibuggyant" szavakra való hivatkozás: a miniszterelnök magáénak vallotta a törvényjavaslatot, amelynek — úgymond — egyes részletein lehet ugyan vitatkozni, de szükségességét szerinte elvitatni nem lehet. Annak érzékeltetésére, hogy a nyilasok elleni fellépés és a zsidótörvény meghozatala egymástól elválaszthatatlan, s hogy mindkettőt egyforma meggyőződéssel képviseli, rámutatott arra, hogy első miniszterelnöksége idején épp ő volt az, aki fellépett a fehérterror ellen, s ugyanakkor a numerus clausus bevezetése, a tulajdonképpeni legelső zsidótörvény is e korábbi kormánya tevékenységéhez fűződik.

Míg a Darányi-kormány alatt hozott zsidótörvény rendelkezései a zsidó vallású magyar állampolgárokat sújtották, a Teleki-kormány által elfogadtatni kívánt második zsidótörvény hatálya már azokra is kiterjedt, akik maguk nem voltak ugyan zsidó vallásúak, de legalább egyik szülő-

[117] Teleki 1939. február 22-i képviselőházi bemutatkozó beszédének e törölt kitételét később, a zsidótörvény vitájában idézik Rupert Rezső, Esztergályos János, Reisinger Ferenc, Vázsonyi János felszólalásai: *Képviselőházi Napló*, 1935—1939. évi ciklus. XXII. 11., 170., 356—357., 582.

[118] A Wilhelmstrasse és Magyarország, Bp. 1968. 193. sz. dok. Erdmannsdorff jelentése, Bp. 1939. február 22.

jük vagy legalább két nagyszülőjük az volt. Valójában „a zsidóság nem vallás, hanem faj" jelszó jegyében most már származás alapján — tehát a korábbinál szélesebb körben — sújtottak magyar állampolgárokat az eddigiekhez képest is lényegesen súlyosbított jogfosztó intézkedésekkel, melyek alól csak meghatározott körülmények (pl. háborús kitüntetések, kimagasló sportérdemek, egyetemi tanárság) mentesíthettek. A Teleki-kormány átvállalta az eredeti — még az Imrédy-kormány által benyújtott — törvényjavaslatból a zsidók számarányának az ipari és kereskedelmi vállalatoknál 12%-ra, az értelmiségi pályákon 6%-ra való leszorítását, s további szigorításokat irányozott elő: a köztisztviselői pályát teljesen elzárják a zsidók elől, a zsidó köztisztviselőket elbocsátják; az ügyvédi, orvosi, mérnöki stb. kamarákba nem engedélyezik zsidók felvételét mindaddig, míg azokban a zsidók aránya 6% alá nem süllyed; az egyetemekre és főiskolákra felvehető zsidó hallgatók arányát legfeljebb 6%-ban, a műegyetemen 12%-ban szabják meg; a lapoknál, színházaknál a dolgozók 12%-a lehet zsidó, de szellemi irányító szerepet nem tölthetnek be. Megvonják a zsidóktól a trafikengedélyeket és egyéb kereskedelmi jogosítványokat; nem lehet gyógyszertáruk stb. A törvény a zsidók politikai jogait is korlátozta; választójoguk csak azoknak lehetett, akiknek ősei legalább 1867 óta az országban éltek.

Közben megindult a kormánypárt újjászervezése. Február 26-án a Kereszténypárt fővárosi frakciója Csilléry András vezetésével kimondta csatlakozását Teleki pártjához, s együtt idézték az egykori közös harcostárs, Wolff Károly emlékét. A párt képviselőinek száma az újonnan csatlakozottakkal 120 főre emelkedett. A „disszidensek" március 4-én Kornis által előadott visszatérési kérelmét a február 22-i párthatározat értelmében Teleki visszautasította. Március 7-én tartotta utolsó értekezletét a Gömbös alapította Nemzeti Egység Pártja, amely hét és fél éven át állott fenn. Ezt követte utódjának, a Magyar Élet Pártjának alakuló értekezlete. A párt munkájának középpontjába Teleki a választási előkészületeket állította.

A választások hírére a következő napokban párttá alakult az elutasított „disszidensek" két csoportja: a Kornis—Sztranyavszky-csoport megalakította a Keresztény Nemzeti Függetlenségi Pártot, a Bornemisza—Mikecz-csoport pedig a Nemzeti Reformpártot. De szervezkedni

kezdtek az imént feloszlatott szélsőjobboldali radikálisok is: Hubay Kálmán megalakította új pártjukat, a Nyilaskeresztes Pártot, ezúttal céltudatosan mérsékelt, s tulajdonképpen csak a zsidóság elleni jelszavakban igazán radikális programmal, szalonképesnek vélt katonatiszteket tolva előtérbe.

A kormánypárt számára kívánatos volt a választások mielőbbi megtartása, mert ez esetben sem a „disszidensek", sem a nyilasok frissen alakult pártjainak nem marad elég idejük a felkészülésre. A március közepén elért kárpátaljai revíziós siker jelentősen növelte Teleki presztízsét és a kormánypárt választási kilátásait.

Miután a honvédelemről szóló törvény (1939: II. tc.), amelyet a parlament két háza még Imrédy alatt fogadott el, március 11-én megjelent, minden erőfeszítés a zsidótörvény-javaslat mielőbbi elfogadtatására irányult, hogy ez a kérdés a választások idején már ne szolgálhasson agitációs anyagul a kormány ellenében. Április 28-ára sikerült elérni a felsőház hozzájárulását a második zsidótörvényhez, úgyhogy Teleki és Csáky másnap Berlinbe utazván, már hivatkozhattak erre mint „bizalomgerjesztő eredményre". Még egy belpolitikai gesztus volt a tarsolyukban: a Volksbund alapszabályainak április 13-án történt belügyminiszteri jóváhagyása. E gesztusok nem is tévesztettek hatást. Ribbentrop Teleki által méltányolt kérése mindössze az volt, hogy a Volksbund három képviselője kormánypárti jelöltként bejuthasson a parlamentbe.

A németeknek fontos érdekük fűződött ahhoz, hogy a választásokon Teleki döntő győzelmet arathasson a kormánytól balra álló erők felett, melyek a nemzetközi körülmények, a nácizmus diadalmas előretörése, a belpolitika jobbratolódása, a revíziós sikerek keltette nacionalista hullám, a polgári szabadságjogokat korlátozó intézkedések folytán gyengültek, és belső válságokkal küzdöttek.

Május 5-én jelent meg az 1939: IV. tc. E második zsidótörvény következtében — a harmadik életbe lépéséig — mintegy 60 ezer zsidó munkavállaló veszítette el kenyerét; az általuk eltartott személyeket is figyelembe véve, ezek az intézkedések mintegy 150 ezer embert sújtottak. Ugyanakkor nagyarányú korrupciós társadalmi bomlasztó folyamatot indítottak el a másik oldalon, a németbarát jobboldalnak új, szélesebb társadalmi bázist teremtve.

A MUNKÁSMOZGALOM HELYZETÉNEK ALAKULÁSA

A munkásmozgalom fejlődését kétségtelenül gátolta, hogy az ország belpolitikai életének fasizálódása a gazdasági konjunktúra emelkedő szakaszával esett egybe. A győri program megvalósítása során jelentkező hadikonjunktúra növekvő munkaalkalmat, magasabb bért, az elmúlt években kiharcolt szociális intézkedések (8 órás munkanap, fizetéses szabadság, legkisebb munkabérek megállapítása, majd — ha minimális összegben is — a családi pótlék bevezetése) kedvezőbb életkörülményeket teremtettek, a mezőgazdaságnak meg külső és belső piacot. Mindezek növelték a rendszer befolyását a dolgozók, különösen az újonnan munkába álló fiatalabb generáció és a vidékről városba özönlő politikailag elmaradottabb, szociális szempontból igénytelenebb és a szociális demagógia és a nacionalizmus iránt fogékonyabb tömegek között. A mintegy 100—120 ezer főnyi szervezett munkásság egyre kilátástalanabbnak tűnő harcot folytatott egyrészt a fokozódó nyilas akciókkal, másrészt a kormány támadásaival szemben. A szervezett munkásság körében az aktivitást, az erőteljes tiltakozást csak fokozták az olyan reakciós törvénytervezetek, majd törvények, mint amilyenek a választójogról, a sajtó további korlátozásáról születtek, vagy a náci módszerek meghonosítását szolgálták, mint az első zsidótörvény.

1938 elején úgy látszott, hogy a szociáldemokrata vezetők is szakítanak eddigi túlzottan óvatos politikájukkal. Az MSZDP éles nyilatkozatban ítélte el mind az Anschlusst, mind a zsidótörvény-javaslatot. Feltárta azt a súlyos veszélyt, amelyet az egyik az ország függetlenségére és önállóságára, a másik pedig belpolitikai szempontból jelentett. Helyesen mutatott rá a kettő kölcsönhatására is. A folytatandó küzdelem módszereinek meghatározásában azonban óvatos és bizonytalan volt. Felismerte, s ez egyben szakítás is volt korábbi álláspontjával, hogy ebben a küzdelemben csak akkor lehet eredményeket elérni, ha valamennyi németellenes erő — Bethlentől a szociáldemokratákig — összefog. Az összefogás megszervezését, a döntő lépések megtételét továbbra is a polgári pártoktól várták; hivatalos nyilatkozatoktól, javaslatoktól ugyanúgy elzárkóztak, mint az olyan baloldali demokratikus csoportokkal való együttműködéstől, ami kimozdíthatta volna a holtpontról az 1938 tavaszán több oldalról is a náciellenes összefogást sürgető erőket. A bal-

oldali erők európai veresége és visszaszorítása, a nácizmus diadalmas eszmei és politikai előretörése, nemzetközi súlyának és befolyásának növekedése az amúgy sem túl erős pártot még jobban elbizonytalanította. A szélsőjobboldali mozgalmakkal szemben is csupán az eszmei és propagándaharc lehetőségét látták, és a nyilasokkal szemben a kormányt sürgették további határozott intézkedések megtételére.

A pártvezetőség arra az álláspontra jutott, hogy az adott helyzet csak a defenzív politikát teszi lehetővé, mert a tömegmozgalmak szorgalmazása a nyilasok és a kormány számára is ürügyet szolgáltatna a szocialista szervezetek felszámolására.

A védekező taktikával a szervezett munkásság jelentős része nem értett egyet. Ezért gyakran konfliktusok is keletkeztek a vezetők és a szervezett munkások között. Különösen 1938 második felében, amikor a kormány ismét a korporációs rendszer bevezetésével fenyegetőzött, a nyilasok pedig újabb és újabb támadásokat indítottak a szocialista szervezetek ellen.

Mind több bírálat hangzott el a V., VI., VII., IX. kerületi és zuglói pártszervezetben, valamint az egyes szakszervezetekben a pártvezetőség és a Szaktanács védekező taktikája és mind gyakoribbá váló szovjetellenes megnyilvánulásai miatt. A Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége (MÉMOSZ) májusi kongresszusa, majd több nagygyűlés állásfoglalást követelt a nagyobb kenyér, a demokratikus szabadságjogok és a béke mellett. Az újpesti kommunisták és szocialisták kezdeményezésére 1938 nyarán az építők, a vasas, a textiles, a szabó, a bőrös és az élelmiszeripari szakszervezetek szakmaközi akciót szerveztek a fenti követelésekért és a szakszervezetek esetleges betiltása ellen. Peyerék a mozgalmat csak radikális eszközökkel — a MÉMOSZ-nak a Szaktanácsból való kizárása kilátásba helyezésével és a szervezők közötti egység megbontásával — tudták leszerelni.

1938 ősze — München, majd az első bécsi döntés — újabb nehézségek elé állította a munkásmozgalmat. Az MSZDP vezetői a nagy nyugati szocialista pártokhoz hasonlóan a müncheni megegyezésben nem a demokrácia, a béke ügyének elárulását, hanem a háború elhárítását, Európa megmentését látták.

Az MSZDP vezetése, elutasítva Trianont, korábban olyan megoldásért harcolt, amely a szomszéd országokkal való tárgyalások útján rendezné

a vitás területi problémákat, bár esetenként a revíziós propaganda hatása alá került. Most, München után, még kísérletet tett, hogy a nyugati szocialista pártok segítségével tárgyalások útján és ne közvetlenül Hitler kezéből kapja az ország a dél-szlovákiai területeket. Az események sodrásában azonban, attól tartva, hogy elszigetelődik a tömegektől, s újabb ürügyet ad a jobboldalnak arra, hogy a pártot hazafiatlannak bélyegezze, a bécsi döntést, a dél-szlovákiai területek átcsatolását nagy lelkesedéssel üdvözölte. A Népszava is belesodródott a veszedelmes nacionalista áramlatba, amelynek hullámai elborították az egész országot, és megfertőzték még a szervezett munkásság egy részét is. Mindez belsőleg gyengítette az MSZDP-t és a szakszervezeteket is a növekvő fasiszta nyomással szemben. Az illegális KMP lapjaiban, röpirataiban fellépett ugyan a nacionalista, soviniszta, antiszemita áramlattal és a háborús készülődéssel szemben, de ennek hatása igen korlátozott volt. Érvelése, amivel bizonyította, hogy a magyar uralkodó körök politikája, főleg a háborús készülődés és az első bécsi döntés kicsikarása ellentétes a nemzet érdekeivel, hiszen a politika eredményeként Magyarország a német fasizmus csatlósává válik, és a Hitlertől kapott területek fejében „támaszpontként és ágyútöltelékként" kell majd szolgálnia Németország és Olaszország délkelet-európai imperialista törekvéseit — alig váltott ki visszhangot. A népfrontpolitika továbbra sem bontakozott ki, a kommunisták erejéből ebben a időben csak arra futotta, hogy fokozzák tevékenységüket a legális, elsősorban a szocialista munkás-, kultúr-, sport- és egyéb szervezetekben.

Az első bécsi döntés után a felerősödött nyilas mozgalom koncentrált támadást indított a szocialista munkásszervezetek ellen. Bandáik november 12-én este feldúlták a peremkerületi munkásotthonok zömét, betörtek a szakszervezeti székházakba, és elhatározták, hogy tömegtüntetésekkel kényszerítik ki a szocialista szervezetek feloszlatását. Ezzel egyidejűleg a kormány is fokozta a támadást a szervezett munkásság ellen. A szervezett munkásság, megelégelve az állandó visszavonulást, most határozott ellenakciót sürgetett. A vezetés az első pillanatban hajlott arra, hogy elfogadja a munkások javaslatát, a 2500 fős összbizalmi értekezleten azonban már túl gyengének tartva a pozíciókat a kormánnyal és a nyilasokkal szemben, s a párt legalitását féltve, megpróbálta a munkásság felháborodását „törvényes keretek közé" szorítani. A vezetőség a

javasolt tüntetések és visszavágás helyett a munkásotthonok, szakszervezetek és párthelyiségek védelmének megszervezését tartotta indokoltnak. Így a tüntetések elmaradtak; viszont napok alatt — főleg az OIB és a szakszervezeti ifjúsági csoportok közreműködésével — megszervezték a védelmi őrségeket a fővárosban éppúgy, mint vidéken.

1938 végén újabb kormányintézkedések nehezítették az MSZDP helyzetét. Az új sajtótörvény lehetetlenné tette a legtöbb szakszervezeti lap megjelenését, megszűnt a párt folyóirata, a Szocializmus, nem kapott engedélyt a párt a Nőmunkás, a Munkásifjúság, a Föld és Szabadság időszaki lapok további kiadására sem. Hosszú idő után ismét sor került a Népszava egyhónapos betiltására, mert az újság szót emelt a második zsidótörvény-tervezet ellen. Ezek az intézkedések akkor érték a pártot, amikor kongresszusra készült, és a pártvezetésen belül, de az egész pártban is különböző irányzatok ütötték fel fejüket, és heves nézeteltérések voltak a párt követendő politikai vonalát illetően.

A párton belül egy kisebb, főleg a vidéki kerületi titkárok támogatását élvező csoport úgy kívánta kivédeni a pártra nehezedő súlyos nyomást, hogy javasolta: a párt értse meg „az idők szavát", és tegyen engedményeket a nacionalista felfogásnak, tagadja meg nemzetköziségét, s még a faji, antiszemita szempontokat is fogadja el. A párton és elsősorban a pártvezetésen belül a zsidótörvények amúgy is felvetettek személyi problémákat. A szélsőjobboldali nacionalista demagógiának szerves része volt a baloldal hazafiatlan, zsidó vagy zsidóbérenc beállítása, és az ilyen irányú kampányra alkalmas ürügyet szolgáltatott az a körülmény, hogy a szociáldemokrata párt vezetői részben zsidó származásúak voltak. 1938 decemberében ez váltotta ki Mónus Illés visszahívását a Népszava főszerkesztői, Büchler Józsefet pedig a párt főtitkári tisztségéből. A további személyi viták kiéleződésének akarták útját állni azzal, hogy Szakasits Árpádot bízták meg mindkét tisztség ideiglenes betöltésével. Az MSZDP vezetőségére tehát súlyos jobboldali külső nyomás nehezedett, melyet a párttagság egy része úgy próbált ellensúlyozni, hogy sürgette, adják fel az eddigi passzív, defenzív politikát, és lépjenek a cselekvés, az offenzív politika útjára. Ez utóbbi politika követelői — az OIB útján — részletes akcióprogramot juttattak el a pártvezetőséghez, illetve a kongresszushoz. Ilyen körülmények után ült össze 1939 januárjában az MSZDP XXXIII. kongresszusa.

A kongresszus résztvevőinek többsége baloldali vagy a baloldallal szimpatizáló küldöttekből került ki. Ezért a pártvezetőség nem a kongresszus, hanem a kongresszus „előértekezlete" elé terjesztette a fentebb említett vitás kérdéseket, hogy a kongresszus elé a pártvezetőség már eldöntött kérdéseket vihessen, és megóvja magát az esetleges meglepetésektől. Peyer, a Szakszervezeti Tanács vezető titkára, miközben éles szavakkal ítélte el a párton belüli nacionalista kísérleteket, és súlyos pártbüntetés kiszabását követelte, maga is engedményeket tett ebben az irányban. Különböző manőverekkel elfogadtatta a párt nevének megváltoztatását, a „Magyarországi" jelző elhagyását. Majd ugyancsak ügyes manőverrel olyan javaslatot tett, hogy a kongresszus helyett az újonnan megválasztandó pártvezetőség vitassa meg és döntsön a baloldali szocialisták és a kommunisták közös elképzeléseit tartalmazó — az OIB által benyújtott — akcióprogramról. Ezzel a program sorsa tulajdonképpen megpecsételődött.

A kongresszuson a legfőbb napirendi pontként az ország függetlenségének, a náci befolyás növekedésének kérdése szerepelt. A pártvezetőség beszámolója élesen elítélte a nyilasok garázdálkodását, és — elsősorban a kormány részéről — határozott intézkedéseket követelt ellenük. Az e tárgykörben elhangzott referátumok is éreztették, hogy a pártvezetésen belül sincs teljes nézetazonosság. Amíg azonban Peyerék az ország függetlenségét a Bethlen-féle „függetlenségi blokkhoz" csatlakozva, annak védőszárnyai alatt szerették volna védelmezni, addig Szakasits Árpád a tömegek és a párt egységes fellépését sürgette a nagy fontosságú kérdésben. A felszólalók többsége ez utóbbihoz csatlakozva, a védekező taktika feladását és egy olyan akcióprogram kidolgozását és elfogadását javasolta, amely képes a pártot és a szakszervezeteket is az esetleges széteséstől megóvni és a munkásmozgalom előtt álló feladatokra alkalmassá tenni. Peyeréknek azonban — az előértekezlethez hasonlóan — ismét sikerült elérni, hogy az OIB által benyújtott akcióprogramot ne tárgyalják, és a kongresszus az új pártvezetőséget bízza meg a sürgetett akcióprogram elkészítésével.

A kongresszus Szakasits Árpádot választotta a párt főtitkárává és a Népszava főszerkesztőjévé. Ez kedvezőbb előfeltételeket biztosított a kommunisták és szociáldemokraták együttműködésének elmélyítésére. Szakasits már korábban is bizonyságot tett arról, hogy hajlik a kommu-

nistákkal való őszinte együttműködésre. Ezt akkor már a vezető szociáldemokrata aktivisták is szorgalmazták, és a párt tagságának jó része is támogatta.

A kongresszuson kapott felhatalmazást felhasználva és a náci befolyás meg a szélsőjobboldal ellen is harcolva, a pártvezetőség ismét kísérletet tett arra, hogy szorosabbra fűzze kapcsolatait a náciellenes polgári, kispolgári csoportokkal. A nácik újabb térnyerése Európában, Csehszlovákia szétzúzása, a spanyol szabadságharc leverése, valamint Magyarország csatlakozása az antikomintern paktumhoz a polgárság s főleg a náciellenes értelmiség egy részével is megértette az összefogás szükségességét. Bethlen és Eckhardt azonban továbbra is elzárkózott az SZDP-vel való együttműködés mindennemű hivatalos formájától. Különösen kifejezésre juttatták ezt Teleki Pál kormányra kerülése után. A Magyar Nemzet és néhány hasonló liberális lap körül csoportosuló erők pedig azt hirdetve, hogy az ország függetlenségét nemcsak a „germán", hanem a „szláv" veszély is fenyegeti, nemcsak a nyilasok, hanem a munkásmozgalom radikális szárnya ellen is harcoltak. A Szociáldemokrata Párttól a marxizmus feladását és nacionalista, polgári-liberális alapra helyezkedést követeltek az együttműködés feltételeként. Bár egyes reformista vezetők néhány kérdésben hajlandónak mutatkoztak elvi engedményekre is, ennek ellenére szorosabb együttműködés ebben az időben még nem jött létre a Szociáldemokrata Párt és a polgári liberális csoportok között.

Az SZDP tehát igen nehéz nemzetközi és belpolitikai helyzetben készült a választásokra. Ehhez járult még több olyan kormányintézkedés, amely az SZDP választási esélyeit tovább rontotta. Súlyosan érintette anyagi helyzetét, egyben erkölcsi presztízsét biztosító társaságának, takarék- és fogyasztási szövetkezetei működésének felfüggesztése, majd betiltása. Ezt követte — a választási kampány kellős közepén — a szakszervezetek kormánybiztosi ellenőrzés alá helyezése és pénzügyi gazdálkodásának felülvizsgálata. Mindezt csak tetézte a nyilasok dühödt támadása, az új választójogi törvény — a pártnak súlyos problémákat okozó — megszorító intézkedése. Ugyanakkor az SZDP a választási előkészületek során, mivel akcióprogramja még mindig nem volt, konkrét célok helyett általános frázisokat hangoztatott, s ez még tovább rontotta esélyeit.

AZ 1939. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK

A választásokat május 28—29-re írták ki. A választási kampány Teleki május 7-i szegedi beszédével vette kezdetét; a miniszterelnök itt jelöltette magát, a „szegedi gondolat" melletti tanúságtételként. Bár Teleki nem rejtette véka alá, hogy személy szerint a nyílt választások híve, mert szerinte „egyedül ez felel meg a magyar nép egyenes jellemének",[119] szembenézett a „sötétbe ugrás" veszedelmével, amit a Darányi alatt hozott új választási törvény által előírt titkos szavazás jelentett. Miután az új választókerületi beosztást a törvényesen előírt 60 nap helyett csak 3 héttel a választások előtt hozta nyilvánosságra, ellenfeleit eleve behozhatatlan hátrányba juttatta a kormánypárttal szemben. Ez ugyanis már jóval korábban kidolgoztatta jelöléseit. A képviselőjelöltek személyének kiválasztásában Teleki Imrédynek jelentős befolyást engedett.

Megválasztásának kilátástalansága miatt Bethlen vissza is lépett az indulástól; Horthy örökös felsőházi tagsággal kárpótolta. A „disszidensek" sorsa is előre megpecsételtnek volt tekinthető. A választói névjegyzékek összeállítása során erőteljesen folyt a várható ellenzéki szavazók „kiszűrése" különféle hatósági praktikákkal. Az új zsidótörvény hatálya alá eső személyek — mint potenciális ellenszavazók — jelentős részének kirekesztése különösen a Szociáldemokrata Pártot és a Rassayféle Polgári Szabadság Pártot érintette hátrányosan. Balfelől egyedül a Kisgazdapárt jelentett komoly ellenfelet; a közigazgatási gépezet elsősorban annak felőrlésére összpontosította erejét.

Teleki választási hadjárata korántsem volt ilyen kíméletlen a szélsőjobboldali ellenzékkel szemben. Felfogása szerint ugyanis a szélsőjobboldali radikálisok önmagukban nem jelentenek komoly veszélyt, csak a németek támogatása teheti őket igazán veszélyessé, ez azonban épp azzal előzhető meg, hogy maga mér súlyos csapást a baloldali ellenzékre, amelynek erősödése ezt a szélsőjobbnak nyújtandó német támogatást leginkább kiválthatná. Álláspontjának helyességét nyilván önmaga előtt is kétségbe vonták azok a jelentések, amelyek szerint a német kormány sok százezer pengőt — talán egymilliónál is többet — fordított a szélsőjobboldali erők finanszírozására a magyarországi választásokon. Május

[119] Teleki Pál, Magyar út. *Új Magyarság*, 1939. június 1.

21-i debreceni választási beszédében szóvá is tette ezt, kijelentve, hogy idegen pénzhez becsületes magyar ember nem nyúlhat.

Telekinek sikerült elérnie legfontosabbnak tekintett választási célját, hogy ti. a kormánypártot újra leszavazhatatlan hatalmas tömbbé tegye: az összesen 260 mandátumból a MÉP 187-et szerzett meg (71,4%). A kormánytól balra álló ellenzéki pártok súlyos vereséget szenvedtek; a Kisgazdapárt mandátumainak száma 22-ről 14-re (5,5%), a Szociáldemokrata Párté 11-ről 5-re (2,0%) csökkent. A kormánypárt arculatát és szellemiségét korábban sok vonatkozásban meghatározó erők, amelyek kiválásuk, soha meg nem bocsátott „disszidálásuk" után megpróbáltak önálló politikai erőként fellépni, egyáltalán be sem kerültek a parlamentbe. A választási akcióegységben fellépő különböző szélsőjobboldali pártok viszont az eddigi 13 mandátumuk helyett 49-et szereztek (19,2%). Pusztán a pillanatnyi „parlamenti aritmetika" szempontjából nézve ez a körülmény nem lett volna különösebben jelentős, hiszen a kormány bázisa a 16 felvidéki képviselő, valamint a Kárpátaljáról behívandó 12 képviselő szavazatával is erősödött.

Ámde a belső összetételében és szellemében megváltozott kormánypárt számottevő alkotóelemei, valamint az átcsatolt területekről behívott, többnyire jobboldali radikális irányba hajló képviselők ún. kormánytámogató csoportjai korántsem határolódtak el élesen az ugrásszerűen megnövekedett szélsőjobboldali ellenzéktől; ez a körülmény eleve magában hordta a külpolitikai fejlemények hatása alatt esetleg bekövetkezhető veszedelmes erőátcsoportosulások lehetőségét.

Teleki választások utáni programjában jelentős szerepet játszott „a munkáskérdés rendezése". Mint mondotta: „a munkásokat fel kell szabadítani a szakszervezeti terror alól, és átvezetni a keresztény nemzeti társadalomba."[120] A belügyminiszter szigorú vizsgálatot rendelt el a szakszervezeti mozgalom ellen, tekintettel a Szociáldemokrata Párttal fennálló kapcsolataira; egyidejűleg felélénkült a Magyar Élet Mozgalomnak a hivatásrendi társadalomszervezést propagáló tevékenysége. A fasiszta munkaszervezés régi bázisa, a Nemzeti Munkaközpont mellett már 1939 tavaszán létrejött a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete, ipari-kereskedelmi, agrár és értelmiségi ágazattal, hogy így előre-

[120] Teleki 1939. május 11-i beszéde a Vigadóban. *Magyar Nemzet*, 1939. május 12.

lépés történjen a munkásságon túl az egész „dolgozó magyar nemzet" hivatásrendi megszervezése felé. A hivatásszervezet és a kormány megkísérelt összjátékára jellemző volt, hogy az előbbi feltűnést keltően pártját fogta az 1939. júniusi Goldberger gyári sztrájknak, Kunder iparügyi miniszter pedig előzékenyen fogadta a sztrájkolók igényeit, hiszen a hivatásszervezetnek — ellentétben a szakszervezetekkel — „egy pillanatig sem jut eszébe, hogy gyűlöletet szítson a tőkével, a tulajdonnal szemben", s hogy „tömegszenvedélyek felkorbácsolásával csikarjanak ki túlzott munkafeltételeket".[121] A hivatásrendi munkásszervezés a továbbiakban sem tudott végrehajtani frontáttörést. 1939 augusztusában a Nyilaskeresztes Párt megalakította Országos Szociális Központját, és fokozott erővel próbálta magát belevetni a munkásság „megnyeréséért" versengve folyó küzdelembe. A szegedi ellenforradalom 20. évfordulójának augusztus eleji ünnepségeit viszont Teleki arra használta fel, hogy hangsúlyozza: a baloldali veszély elhárításához nincs szükség nyilas „pótszerekre", a szegedi gondolattól áthatott rendszer helytáll magáért. 1940 januárjában a „korszerű" mozgalmi módszereket alkalmazni próbáló Magyar Élet Mozgalom is csendesen elhalt.

MEGNAGYOBBODOTT ORSZÁG — MEGSZAPORODOTT GONDOK

A június 14-én Horthy által ünnepélyesen megnyitott új parlament 21-én elfogadta a kárpátaljai területeket az országgal egyesítő törvényt; 28-án Perényi Zsigmond bárót kinevezték Kárpátalja kormányzói biztosának, 30-án a Kárpátaljáról behívott képviselők elfoglalták helyüket a parlamentben. A kárpátaljai területgyarapodás, amely egyszeriben több százezres, egységes tömbben élő nemzetiséget vont újra magyar uralom alá, különösen előtérbe állította a nemzetiségpolitikai kérdéseket, amelyek már az első bécsi döntéssel átcsatolt területek kisebb számú szlováksága vonatkozásában is komoly gondokat okoztak. Míg az etnikai elv alapulvételével Magyarországnak ítélt felvidéki területeken talált szlovák lakossággal szemben erőteljes magyarosító politika folyt, amelyet az egyébként mérsékelt Teleki lényegében ráhagyott az ott monopol-

[121] OL ME Társadalompolitikai o. 4. cs. q. dosszié: a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezetének szervezésével kapcsolatos iratok.

helyzetet élvező, a korábbi kisebbségi sérelmektől és nemzeti türelmetlenségtől fűtött Egyesült Magyar Pártra és vezérére Jaross Andor „felvidéki miniszterre", addig személyesen ambicionálta, hogy Kárpátalja területi autonómiát kapjon. A „Kárpátaljai Vajdaság" önkormányzatára vonatkozó törvényjavaslat kidolgoztatásával az volt a célja, hogy utat törjön az eddigi revíziós sikerek révén már újra számottevő nemzetiségi lakossággal rendelkező ország olyan nemzetiségpolitikai berendezkedése felé, amely vonzást gyakorolhat a még visszaszerzendő területek nem magyar lakosságára. Ez a tradicionálisnak feltüntetett, „szentistváninak" nevezett, viszonylag türelmes nemzetiségpolitika azonban óriási ellenállásba ütközött; alkalmasnak bizonyult arra, hogy Telekivel szemben bizonyos egységfrontba hozza az ország minden szélsőséges magyar sovinisztáját, tekintet nélkül a választások eredményein alapuló belpolitikai erőviszonyokra. Nemzetiségpolitikai kérdésekben a kormánypárt hatalmas tömbje korántsem állt egységesen Teleki mögött, hanem jórészt osztozott az Egyesült Magyar Párt és a felvidéki képviselők szélsőséges nacionalizmusában. A nyilasok egységesek voltak Teleki nemzetiségpolitikájának támadásában. Egyes frakcióik kereken elutasították az autonómia gondolatát, Hubay viszont már 1939 nyarán a területi autonómia helyett a nemzetiségi kataszteren alapuló népcsoport-autonómia felé hajlott, eltávolodva ezzel Szálasi 1935-ös nemzetiségpolitikai koncepciójától (Hungária Egyesült Földek) és közeledve a Volksbund által képviselt igényekhez. Teleki nemzetiségpolitikájának ellenzékéhez számítandó továbbá a hadsereg, amely a felvidéki és kárpátaljai néhány hónapos átmeneti katonai közigazgatás megszűnte után is megtartotta e területeken befolyását, és továbbra is a legszorosabban együttműködött a kiépülő polgári közigazgatást a bécsi döntéssel visszakapott területeken egyelőre meglehetősen monopolizáló Egyesült Magyar Párttal.

De Teleki nemzetiségpolitikája magukban a nemzetiségekben sem találhatott támaszt. A magyar uralom alá került szlovákok — miután tiltakozó tüntetéseiket már a katonai közigazgatás alatt szétverték — a szlovák kormány támogatását igénybe véve próbálták biztosítani kisebbségi jogaikat. A Hlinka-párt utódjaként szervezni kezdett Magyarországi Szlovák Néppártot nyilvánvaló szlovákiai kapcsolatai miatt a magyar kormány nem tűrte meg. A német védelem alá helyezkedett szlovák állam titkon hitegetett vezetőinek a szlováklakta területrészek

visszaszerzésére irányuló politikája megnehezítette Teleki számára, hogy hatékonyabban mérsékelje a magyarországi nemzetiségellenes, szélsőségesen soviniszta erőket. Annál is inkább, mert a németek nemegyszer a szlovák bábállam belső berendezkedésére, nemzetiségpolitikájára való hivatkozással, illetve a magyarországi viszonyok s nem utolsósorban a nemzetiségek helyzete éles bírálatával zsarolták a magyar kormányt, és igyekeztek biztosítani újabb követeléseik teljesítését. A magyar kormánynak a szlovák kisebbség viszonyai rendezése terén állandóan szem előtt kellett tartania a Szlovákia területén élő magyar kisebbség sorsát; hosszas huzavona után a kölcsönösség (reciprocitás) elve alapján tett kisebb-nagyobb engedményeket.

A kárpátaljai autonómia politikai hordozójának Teleki az Andrij Brody vezetése alatt álló, „magyarorosz" irányzatú Autonóm Földműves Szövetség elnevezésű pártot szánta, a behívott kárpátaljai képviselők többsége is e párt vezető egyéniségeiből került ki. Az ígért autonómia hiába várt megvalósulása, a Kárpátalján is szaporodó súlyos sérelmek azonban e kormánytámogató csoport magatartását is egyre ellentmondásosabbá, sőt ellenzékivé tették.

A Magyarországhoz csatolt felvidéki és kárpátaljai területek viszonyai rendkívül nehezen konszolidálódtak. Nemcsak a nemzetiségiek voltak elégedetlenek, hanem csalódás érte e területek magyar lakosságát is. Életkörülményeik nehezebbé váltak, s rá kellett döbbenniük, hogy nem egyszerűen átmeneti nehézségekről van szó, hanem olyan alapvető bajokról, amelyek a magyarországi ellenforradalmi rendszerben gyökereznek. Az itteni szociális viszonyok, közszellem és közigazgatás oly sivárnak, feudálisnak avíttnak tűnt a csehszlovák polgári demokrácia — egyébként okkal bírált és magyar nemzetiségi szempontból különösen sok tekintetben sérelmes — viszonyaihoz képest, hogy az elégedetlenség jeleire felfigyelve, Teleki az augusztus 17-i minisztertanácson azzal a kijelentéssel döbbentette meg a kormány tagjait, hogy amennyiben e téren nem következik be gyors pozitív fordulat, nyilvánosan ellenezni fogja a további területgyarapításra való törekvést, mert ilyen körülmények között az eddigi szerzeményeket sem fogjuk tudni megtartani.

Teleki közbelépésére némileg korrigálták az egzisztenciális jelentőségű „nemzethűségi" igazoló eljárások során elkövetett legkirívóbb túlkapásokat és a csehszlovák földreform 1939. március 5-én elrendelt revíziójá-

nak végrehajtása során mutatkozó visszás jelenségeket. Az Egyesült Magyar Párt ugyanis a kisebbségi múlt sérelmeinek megtorlására és saját párthívei jutalmazására használta fel az idevágó rendeleteket, egyrészt a nemzetiségekkel, másrészt azokkal a felvidéki magyarokkal szemben, akik nem támogatták a párt politikáját. Ez az „igazságtevés" annyira nem szolgálta a kívánatos megbékélést, hogy Teleki már 1939 őszén kísérletet tett az Egyesült Magyar Párt háttérbe szorítására. Ettől azonban még jobban kiéleződött a harc a „felvidékiek" és „anyások" (az anyaországból odaküldött tisztviselők stb.) között. Az eltérő gazdasági, társadalmi, szociális viszonyok egységesítésére irányuló törekvés (unifikáció) egyet jelentett a magyarországi kartellek térhódításával, a csehszlovák földreformtól megnyírbált nagybirtokok részleges visszakövetelésével, az ellenforradalmi rendszer lélektelen bürokratizmusának, úri gőggel telített rossz adminisztrációjának átplántálásával. Jarossék politikájának Teleki-féle korrekciója így nem lehetett alkalmas az átcsatolt területek viszonyainak konszolidálására, ellenkezőleg: további súlyos problémák, sérelmek forrása lett. Arról nem is szólva, hogy a csehszlovák uralom alatt itt számottevő kommunista, szociáldemokrata erők s általában minden progresszív törekvés üldözésében Teleki sem maradt el Jaross mögött.

A LENGYEL KONFLIKTUS ÉS A MAGYAR KÜLPOLITIKA

Alig egy héttel azután, hogy a német hadsereg alakulatai megszállták a „felszámolt" Csehszlovákia cseh—morva területeit, Németország teljes diplomáciai és katonai nyomását Lengyelország felé irányította. A fasiszta Németország fenyegetően készülődött a háborúra.

Angliában ugyanakkor jelentősen megerősödött a Chamberlain-féle behódoló politika ellenzéke, amelynek hatására 1939 tavaszán Anglia segélynyújtási egyezményt kötött Lengyelországgal, Romániával és Görögországgal pedig garanciális paktumot írt alá. Erre az útra lépett Franciaország is. S ha vontatottan és felemás módon is, de megindultak a tárgyalások a nyugati hatalmak és a Szovjetunió között a német törekvések elleni összefogás érdekében.

A nemzetközi helyzet ilyen alakulása nem maradhatott hatás nélkül a magyar külpolitikára sem.

1939-ben mindenekelőtt azok a tényezők hatottak erőteljesen, amelyek a nyugati hatalmak és Németország közötti háború kirobbanásának lehetőségeit erősítették. Ezekhez járult, hogy a müncheni paktum és az első bécsi döntés után egyre félelmetesebb méretekben bontakozott ki a német gazdasági, politikai és ideológiai nyomás Magyarországra, amely a belpolitikai életben a németbarát csoportok nagyarányú megerősödésével és a szélsőjobboldali hatalomátvételi kísérletek intenzívebbé válásával párosult. Ilyen helyzetben Teleki Pál miniszterelnök fő feladatának tekintette, hogy a nagybirtok és a nagytőke önálló külpolitikai törekvéseinek a korábbi években végbement, de a rendszer jellegét alapvetően nem módosító eltolódások ellenére változatlanul érvényesülő gazdasági, politikai és hatalmi befolyásának védelmében — a Németországgal kialakult viszony fenntartása mellett — fékezze a további térhódítást, és — ami ezzel szervesen összefüggött — gátat vessen a szélsőjobboldali erők politikai törekvéseinek. Az ellenforradalmi rendszer hagyományos külpolitikai célja, a revízió mellett ily módon felerősödött a „rendszert védő" funkció.

Mindezek a tényezők 1939 tavaszától együttesen határozták meg a Teleki-kormány óvatosabb külpolitikai vonalvezetését, amely a tengelypolitikára épült ugyan, de a tengelyhatalmakon belül ismét erőteljesebben kívánt támaszkodni Olaszországra, azaz a tengely déli szárnyának erősítésével akarta ellensúlyozni a fokozódó német nyomást.

A Teleki-kormány külpolitikai törekvéseihez ugyanakkor az is hozzátartozott, hogy a németbarát politika ne vezessen a nyugati hatalmakkal való végleges szakításhoz, ha a német—lengyel konfliktus világháborúvá szélesedne. Teleki Pálnak és az uralkodó osztályok egyes messzebbre látó képviselőinek meggyőződésük volt, hogy Németország fegyveres küzdelme a nyugati hatalmak ellen — melyek között mint természetes szövetséges ott áll az Egyesült Államok — nem rövid „Blitzkrieg" lesz, hanem hosszú, kimerítő háború, amelyben nem kizárt Németország esetleges veresége vagy nagymérvű legyengülése. Ebből következőleg az volt a felfogásuk, hogy Magyarországnak lehetőség szerint távol kell maradnia a háborútól, óvakodnia kell attól, hogy nyílt fegyveres konfliktusba keveredjen a nyugati hatalmakkal; meg kell akadályozni, hogy az ország az első világháború utáni időszakhoz hasonló nemzetközi elszigetelődésbe kerüljön, s ily módon kell biztosítani — a lényegében érintetlenül meg-

őrzendő fegyveres erőkre támaszkodva — a rendszer átmentését a nagy világégésen, amely minden valószínűség szerint politikai és hatalmi vákuumot eredményez Közép-Európában. 1919 tapasztalataiból, a román megszállás következményeiből azt a tanulságot vonták le, hogy egy ilyen vákuumban azé az országé lesz a döntő szó a Duna-medencében, amely ép és ütőképes hadsereggel rendelkezik.

1939 nyarán mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Magyarország a lengyel—német konfliktusban őrizze meg fegyveres semlegességét. Ezt a célt alátámasztotta a magyar—lengyel viszony is, amelyet a külpolitikai érdekek nem alapvetően ellentétes, illetve némely ponton érintkező volta határozott meg. Ezek az érintkezési pontok nemcsak a Csehszlovákiával szembeni, mindkét kormányzat részéről fennállott — és érvényesített — területi követelésből adódtak, hanem bizonyos mértékben a fasiszta Németország felemelkedésével párhuzamosan a német expanziótól való kölcsönös félelemből is. A magyar kormány álláspontját egyébként is erősen befolyásolta a közvélemény általános rokonszenve a lengyelek iránt.

Mindez természetesen nem azt jelentette, hogy a kormány lemondott volna a trianoni békeszerződés területi döntéseinek további revíziójáról. Sőt, a magyar kormány 1939-től legfőbb feladatának Erdély visszaszerzését tartotta. A revíziós igények szempontjából a náci Németország mindinkább ambivalenssé vált, ereje, dinamizmusa természetesen továbbra is nélkülözhetetlen volt a status quo megváltoztatására irányuló törekvésekhez, azonban a müncheni paktum után a német nagyhatalmi törekvések egyszersmind keresztezték is a magyar igényeket. Ezt bizonyította a Kárpátalja megszállásának engedélyezése körüli huzavona, az „önálló" Szlovákia létrehozása. A román—német gazdasági paktum 1939. márciusi megkötése után egyre nyilvánvalóbbá vált az is, hogy — legalábbis egyelőre — Erdély kérdésében sem lehet Németország aktív támogatására számítani. Ezért 1939 tavaszától kormánykörökben előtérbe került az az elgondolás, hogy Erdélyt a Németország megerősödése következtében előállott nemzetközi helyzetben, de Németország aktív támogatása nélkül, saját fegyveres erővel kell visszaszerezni. S ha a Németország és a nyugati hatalmak közötti ellentétek háborúba csapnának át, a háborús helyzet teremtette zűrzavart kihasználva az erdélyi revíziót mindenképpen meg kell valósítani, még mielőtt a háború befejeződne, arra

számítva, hogy könnyebb lesz a győztes hatalmakkal a már visszaszerzett területek státusát de jure is elismertetni — különösen, ha Magyarország nem lép be a háborúba Németország oldalán —, mint a békekonferencián elérni a román—magyar határ módosítását.

Telekit és politikai híveit az első bécsi döntés következményei arra intették, hogy a németek aktív közreműködésével, esetleg újabb döntőbíráskodás útján elért további területi revízió olyan horderejű kül- és belpolitikai engedményekkel járna együtt, amelyek elkerülhetetlenül a fegyveres semlegesség feladásához, a háborúba Németország oldalán való bekapcsolódáshoz vezetnének.

A Románia elleni katonai előkészületek már 1939 májusában megkezdődtek. A magyar kormány azonban nagyon jól tudta, hogy terveit valahogy be kell illesztenie a tengelyhatalmak elképzeléseibe. Ugyanakkor a kormány nem volt tisztában azzal, hogy milyen szerepet szánnak a németek Magyarországnak háborús terveikben; pedig arról már elég pontos értesülései voltak, hogy a német támadás Lengyelország ellen 1939. augusztus végére vagy szeptember elejére várható.

Puhatolódzásaikra Teleki és Csáky 1939 júliusában személyes üzenetet kaptak Mussolinitől, amelynek lényege az volt, hogy miután Magyarország egy általános háborúban nem őrizhetné meg semlegességét, a bekövetkező háború előtti katonai tárgyalások lefolytatásához a magyar kormány részéről olyan írásbeli nyilatkozatra van szükség, amely biztosítja, hogy ha a tengelyhatalmak általános háborúba keverednek, Magyarország a tengelyhatalmak politikáját fogja követni.

E felszólításnak eleget téve írta meg Teleki 1939. június 24-i leveleit Hitlerhez és Mussolinihez. A levelek tulajdonképpen a kért írásos nyilatkozatot tartalmazták, de Teleki az alkalmat elsősorban arra használta fel, hogy a német és az olasz kormány tudomására hozza fenntartását, és célozzon a revíziós követelésekre is.

Az első levélben Teleki leszögezte, hogy a „Berlin—Róma tengely erkölcsi és anyagi erejébe vetett mélységes hittől vezettetve... egy általános konfliktus esetén Magyarország a maga politikáját a tengelyhatalmak politikájával fogja összhangba hozni". Javasolta egy német—olasz—magyar hármas tanácskozás létrehozását, ahol megtárgyalhatják „mindazon problémákat, amelyek a három hatalom legszorosabb együttműködéséből adódhatnak". Ehhez hozzátette: „Nem lehet azonban kétséges,

hogy e politikához alkalmazkodásunk semmi esetre sem ejthet csorbát szuverenitásunkon, amely alkotmányunkban van megtestesítve és nem emelhet akadályokat nemzeti céljaink megvalósítása elé."[122] A második levélben pedig a félreértések elkerülése végett közölte, hogy „Magyarország, amennyiben az adott körülményekben nem áll be komoly változás, erkölcsi meggondolásból nincs abban a helyzetben, hogy hadműveleteket kezdjen Lengyelország ellen".[123]

Teleki leveleit Berlinben felháborodva fogadták. Csáky augusztus 8-i németországi látogatása alkalmával Hitler érthetetlennek minősítette Teleki leveleit azok után, hogy Magyarország kizárólag a német támogatás révén tudta visszaszerezni elvesztett területeinek egy részét. Majd a magyar külügyminiszter tudomására hozta, hogy az adott katonai helyzetben a magyar revíziós követelések további támogatására nincs lehetőség.

A Hitler fellépésétől megrettent Csáky végül is — előzetes felhatalmazás nélkül — azt kérte, hogy Teleki mindkét levelét tekintsék meg nem írottnak. Másnap Sztójay követ hivatalos jegyzékben közölte, hogy a magyar kormány a leveleket visszavonta.

Sem a július 24-i levelek visszavonása, sem a Csáky által néhány nappal később Rómában a tengelyhatalmak és Magyarország közötti szövetség megteremtésével kapcsolatban felvetett javaslatok nem jelentették azt, hogy Teleki feladta volna külpolitikai törekvéseit. Sőt, ezeket csak megerősítették az 1939. augusztus közepén bekövetkezett nemzetközi események. Egyrészt a salzburgi német—olasz tárgyalások után kiderült, hogy Olaszország sem kíván a német—lengyel konfliktus kapcsán háborúba lépni, s a „nem hadviselő fél" szerepére törekszik. Másrészt 1939. augusztus 23-án létrejött a megnemtámadási egyezmény Németország és a Szovjetunió között. Ez egyben azt is jelentette, hogy a háború Németország és a nyugati hatalmak között fog kirobbanni.

Teleki felmérve a nemzetközi erőviszonyok lehetséges alakulását — mivel nem bízott Németország feltétlen háborús győzelmében —, úgy vélte, hogy a szovjet—német szerződés következtében a háború végén a Szovjetunió mindenképpen lényegesen fontosabb hatalmi tényező

[122] Akten zur deutschen auswärtigen Politik. Serie D. Bd. VI. 712. sz. dok.
[123] Uo.

lesz Kelet-Közép-Európában, mint korábban. Egy ilyen helyzetet a háború végén — ha Magyarország nem tudná elkerülni a háborúba lépést Németország oldalán — halálos veszedelemnek tartott arra a rendszerre, amelynek védelmét, átmentését fő feladatának tekintette. Teleki még inkább igazolva látta tehát koncepcióját, s ez fokozott óvatosságra késztette.

Abból a célból, hogy álláspontját az angol kormány tudomására hozza, augusztus végén titkos, nem hivatalos üzenetet küldött Halifax külügyminiszternek, amelyben közölte: a magyar kormány nem fog együttműködni Németországgal Lengyelország ellen. Magyarország semlegességre törekszik, de helyzetére való tekintettel nem tesz semlegességi nyilatkozatot.

A magyar kormány azonban nehezen tudta összeegyeztetni a semlegesség megőrzésének elvét gyakorlati célkitűzéseivel. Annak hangsúlyozása, hogy a kormány nem fog semlegességi nyilatkozatot tenni, nemcsak Németország kívánságára történt: azért sem kívánta magát a szigorú semlegesség mellett lekötni, hogy a megfelelő pillanatban érvényt szerezhessen revíziós követeléseinek.

XI. FEJEZET

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELSŐ SZAKASZA ÉS MAGYARORSZÁG HADBA LÉPÉSE

1. A „FURCSA HÁBORÚ" ÉS MAGYARORSZÁG

A TELEKI-KORMÁNY MAGATARTÁSA A VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSE IDEJÉN

A második világháború kitörését követő napokban a német diplomácia nyomása újból Magyarországra nehezedett. Szeptember 7-én a német főhadiszálláson Ribbentrop még csak azt hangoztatta Csákynak, hogy Németország feltétlenül érdekelt a délkelet-európai nyugalmi állapot fenntartásában, ezért Magyarország az adott körülmények között semmiképpen sem indíthat támadást Románia ellen. A német csapatátvonulás ügyét itt még nem hozta szóba, miután ama kérdésre, hogy Magyarországnak nincsenek-e területi igényei Lengyelországgal szemben, Csáky tagadó választ adott.

De már szeptember 9-én a német külügyminiszter telefonon kérte Csákyt, hogy sürgősen bocsássák a német hadsereg rendelkezésére a kassai vasútvonalat Lengyelországba irányuló csapatszállítások céljaira. A német külügyminisztérium talán nem annyira a hadviselés tényleges szükségleteitől, mint a magyar szövetségi hűség újabb próbatételétől vezettetve szerette volna a magyar kormány hozzájárulását megszerezni a lengyel—magyar határszakasz felhasználásához Lengyelország megtámadására.

A kérés teljesítése nyílt kiállást jelentett volna a fasiszta Németország oldalán, maga után vonva esetleg az angol—francia—lengyel hadüzenetet, Magyarország háborúba lépését, tehát a Teleki-féle külpolitikai törekvések összeomlását, ráadásul olyan helyzetben, amelyben még a revíziós igények kielégítése sem látszott biztosítottnak. Szeptember 10-én a minisztertanács Teleki elnökletével ülést tartott és a német kérést elutasította. E lépést bátorította egyrészt az, hogy a magyar kormány e tekin-

tetben Olaszországtól diplomáciai támogatást kapott. Másrészt az, hogy szinte teljesen biztosra vehette: a német—lengyel háború kellős közepén nem kell komolyan tartania attól, hogy a német csapatok magyar engedély nélkül is megkísérlik az átvonulást, hiszen 1939-ben Közép-Európában Magyarországot fűzték a legszorosabb szálak Németországhoz, s ha a fegyveres akcióban nem is vett részt, gazdaságilag segítette a németeket, politikája tengelybarát politika volt.

A német kérés visszautasítását ez alkalommal valóban nem követték megtorló intézkedések, bár ettől kezdve, ha a német diplomácia valamilyen kérdésben nyomást akart gyakorolni a magyar kormányra, mindig hivatkozott az átvonulási kérelem megtagadására. Telekinek az adott pillanatban mindenesetre sikerült Magyarország fegyveres semlegességét megerősíteni, a háborúba való bekapcsolódást elkerülni. Az átvonulási ügynek volt még egy sajátos intermezzója: ti. a szlovák kormány is átvonulást kért 11-én csapatai számára a kassai vasútvonalon. E kérés visszautasítása már korántsem udvarias, hanem indulatos és fenyegető formában történt.

Lengyelország szempontjából a Teleki-kormány álláspontjának nem volt a harcokat befolyásoló katonai jelentősége, hiszen a lengyel kormányzat és hadsereg ekkor már az összeomlás küszöbén állt. Ez azonban egyáltalán nem csökkenti a német kérés visszautasításának jelentőségét. A visszautasítás következtében ugyanis a közös lengyel—magyar határszakasz magyar ellenőrzés alatt maradt, s ezzel lehetőség nyílott arra, hogy az összeomlás napjaiban megközelítőleg 130—140 ezer lengyel menekülhessen Magyarországra, akiknek többsége katona volt, és sok esetben teljes fegyverzetben lépte át a magyar határt.

A kormány magatartását Lengyelország iránt a szeptemberi háborúban és azt követően a jóindulatú semlegesség fogalmával lehet meghatározni. Lengyelországot mint államot a magyar kormány elismerte 1939 szeptembere után is. Bár a Londonban újjáalakult lengyel kormányt Magyarország hivatalosan nem ismerte el, a budapesti lengyel követség működését 1940 novemberéig — az ismételt tiltakozások ellenére — megengedte, s csak a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozás után záratta be a követség kapuit. A lengyel menekültek baráti fogadtatásban részesültek az országban. A kormány lehetőséget teremtett arra, hogy a katonák 1939 őszétől — a német nyomástól függően hol

lassúbb, hol gyorsabb ütemben — Nyugat-Európába juthassanak. Ily módon 1940 júniusáig mintegy 100 ezer lengyel katona hagyta el az országot a jugoszláv—magyar határon keresztül. Az itt maradt lengyel menekültek ügyével külön kormánymegbízott foglalkozott; rendszeres állami segéllyel biztosították megélhetésüket; a gyerekek részére lengyel iskolát nyitottak, és Balatonbogláron lengyel gimnázium is működött.

BELPOLITIKAI FEJLEMÉNYEK

A világháború kitörése és a Lengyelországban aratott gyors német siker belpolitikai konzekvenciákkal is járt. 1939. szeptember 2-án Teleki szózattal fordult Magyarország népéhez, s a honvédelemről szóló törvény alapján bizonyos rendkívüli intézkedéseket léptetett életbe: korlátozta a gyülekezési jogot, elrendelte a sajtócenzúrát, szigorította a rendőrhatósági intézkedéseket, felfüggesztett bizonyos munkajogi rendelkezéseket. Mindez új lehetőségeket adott munkásellenes politikájához, de némileg a nyilas és volksbundista szervezkedés bénításához is.

A második világháború kirobbanása nehéz helyzetben találta a magyar munkásmozgalmat. Az iparba újonnan bekerült munkások zöme szervezetlen, politikailag képzetlen volt. A háború első éveiben — a politikailag rendkívül kedvezőtlen körülmények miatt — a szervezett munkások száma stagnált, sőt egy időben erősen csökkent; ezért még rosszabb a helyzet, ha az összmunkásságon belüli arányát vizsgáljuk, némi előrepillantással, a folyamat áttekintése érdekében. Az 1938. évi 110 ezerrel szemben 1942-ben csupán 70—80 ezer szervezett dolgozót tartottak nyilván. Még jelentősebb a visszaesés, ha a nagyiparban vagy a bányászatban dolgozók arányát vizsgáljuk. Amíg a 30-as évek közepén itt minden tizedik munkás szervezett volt, 1942-ben már csak minden huszadik munkás tartozott a szervezettek közé. A háború első éveiben tehát a munkásság igen jelentős része a kormánypolitika vagy a nyilasok befolyása alatt állott, illetve politikailag passzív volt.

A kormány és a szélsőjobboldal az így előállott helyzetet igyekezett is a maga javára maximálisan kamatoztatni. A háború kitörése után jórészt felfüggesztették mindazokat a szociális vívmányokat, amelyeket a munkásosztály a 30-as évek második felében harcolt ki; mindenekelőtt a 8 órás munkanapot és a fizetéses szabadságot. A legtöbb nagyüzemet

hadiüzemmé nyilvánították, és élére katonai parancsnokot állítottak. Tovább korlátozták az egyesülési és gyülekezési jogot, bevezették a cenzúrát, kiterjesztették a rendőri felügyelet alá helyezést, rendszeresítették az internálást. Mind az iparban, mind pedig a mezőgazdaságban rögzítették a béreket. Ennek ellenére a dolgozók helyzetében a háborús konjunktúra következtében érezhető javulás következett be, a munkanélküliség megszűnt. Ezt a körülményt a kormány a területgyarapodással igyekezett magyarázni, s a nacionalizmus fokozására, a baloldali eszme befolyásának visszaszorítására újabb nagy kampányt indított. A szociális elégedetlenség egyébként is egyre kevésbé az üldözött baloldal, inkább a lázas tevékenységet kifejtő, győzedelmeskedni látszó szélsőjobboldal felé sodorta a munkásokat. A szélsőjobboldal radikálisan hangzó szociális követelései — általában antiszemitizmussal egybekötve — a tanulatlan, frissen városba került munkások között igen erősen hódítottak. A szovjet—német megnemtámadási szerződés is a munkásság körében — tájékozatlansága folytán — nagyfokú politikai és eszmei bizonytalanságot idézett elő.

A Szociáldemokrata Pártra és a szakszervezetekre az a feladat hárult, hogy az árral szemben úszva, életben tartsák és a megnövekedett antifasiszta feladatok megoldására alkalmassá tegyék a szocialista mozgalmat. Az SZDP reformista vezetése azonban csak a mozgalom életben tartására, a viharos idők túlélésére akart vállalkozni és minden döntését ebben a perspektívában hozta meg.

A Népszava a háború másnapján természetesen a háború ellen, a béke mellett foglalt állást. Revideálta a müncheni egyezménnyel kapcsolatos, a tartós béke biztosításáról szóló optimista megállapításait. Nagy nyomatékkal adott hangot annak a véleményének, hogy a nagyhatalmak és a népek parancsoljanak megálljt „az elindult végzetnek". Ebben a súlyos helyzetben Magyarország csak „egy utat követhet — írta az SZDP központi lapja —, óvjuk meg minden eszközzel, minden módon, okosan, elszántan, nyugalommal és bizalommal Magyarország békéjét és semlegességét."[124]

Ennek érdekében sürgette a párt a politikai, sőt még a világnézeti küzdelmek felfüggesztését is, az osztály és a párt érdekeinek az ország

[124] *Népszava*, 1939. szeptember 2.

egyetemes érdekei alá rendelését. A munkásosztály fő feladatát „a felismert igazságokhoz" való ragaszkodásban, a szocialista szervezetek védelmében, azok gyarapításán való munkálkodásban jelölte meg.

Szeptember 14-én Teleki pártközi értekezleten általában eredményesen szólította fel békére a parlamenti pártokat. A Nyilaskeresztes Párt azonban Szálasi amnesztiában részesítését és a köztisztviselőket a párttól eltiltó 3400-as rendelet visszavonását követelte a parlamenti béke feltételéül. Mivel Teleki erre nem volt hajlandó, szeptember 29-én Hubay bejelentette, hogy bojkottálni fogják a parlament üléseit. A többi nemzetiszocialista csoport nem csatlakozott a bojkotthoz. Csak december 4-én tért vissza a Nyilaskeresztes Párt a parlamentbe, bár október 25-e óta az interpellációs napokon a nyilas egyenruhás képviselők rendszeresen megjelentek, parázs botrányokat rendezve.

A parlament üléseinek a Nyilaskeresztes Párt általi időleges bojkottálása összhangban volt a kormánypárton belüli szélsőjobboldali erők mozgolódásával, kilépési szándékával, s a katonai vezetők Teleki-ellenes fellépésével. A miniszterelnöknek a lengyel kérdésben elfoglalt álláspontját kárhoztatták: a németek ugyanis hadianyag-szállítási zárlat elrendelésével válaszoltak Telekinek az ő szempontjukból „barátságtalan" magatartására, s ez az Erdély megszerzésére felkészülő lázas fegyverkezés idején hideg zuhanyként hatott. Különböző kombinációk merültek fel Csáky vagy Tasnádi Nagy miniszterelnökségéről, esetleg egy katonai kabinetről, Telekinek azonban sikerült a németekben reményt keltenie különféle gazdasági követeléseik méltánylását illetően, s ezzel megszilárdította pozícióját. Sőt, amíg egyfelől a minden áldozatra kész Bartha hadügyminiszter és Werth vezérkari főnök, másfelől az engedmények elől mereven elzárkózó Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank elnöke között lavírozott, arra is módot talált, hogy megkezdje helyzetének erősítését saját kormányában: javaslatára Imrédy barátját, Kundert a kormányzó már korábban felmentette az iparügyek irányítása alól, most a kereskedelemügyi tárcát is elvette tőle és Teleki hívének, Varga József műegyetemi tanárnak adta; majd Tasnádi Nagyot az éppen elhunyt Darányi utódjaként a képviselőház elnökéül javasolva, az igazságügyi tárcát Radocsay Lászlóra bízta. Ez utóbbi volt a novemberi balatonfüredi időszaki választás hőse, ahol a kormánypárt presztízskérdéssé tette a parlamentből kimaradt, emiatt a MÉP-nek hátat fordító s most

nyilas jelöltként fellépő Mecsér András feletti győzelmet. Mecsér bukása válságot okozott a Nyilaskeresztes Pártban: a tagok egy része memorandumban bírálta a Hubay-féle pártvezetést; öten ki is léptek. Horthy november 3-i levele Hitlerhez a nyilasokat és volksbundistákat vádolta a magyar kormány németbarátságát kétségbe vonó „rágalmak" terjesztésével, és Hitler október 6-i, egyes külföldi német néprészeknek a birodalomba való hazatelepítését bejelentő beszédére célozva, megpendítette a magyarországi németek kitelepítésének lehetőségét. Miután 1940. január 16-án sor került a németek által kívánt gazdasági egyezmény aláírására, Teleki kifejezetten kérte a német kormánytól, hogy ejtsék el az ott szoros kapcsolatokkal rendelkező Mecsér politikai ambícióinak támogatását.

A GAZDASÁGI HELYZET JAVULÁSA

A belpolitikai helyzet konszolidálásához döntő mértékben hozzájárult a győri fegyverkezési program végrehajtásának megindítását követő gazdasági konjunktúra. A győri program 1 milliárdos beruházásait az állam 600 millió pengős egyszeri vagyonadó kivetése és 400 millió pengős belső kölcsön kibocsátása útján fedezte; a program hamarosan nagyarányú állami megrendelésekben realizálódott.

A győri program terheit látszólag a vagyonos osztályok viselték ugyan — hiszen mind a vagyonadó, mind pedig a kölcsön jegyzése ezeket terhelte —, ténylegesen azonban a tőkések az egyszeri vagyonadót nem teljesen a meglevő tőkéikből fizették be, hanem a bankokhoz fordultak kölcsönért, a bankok pedig — a nagy összegű kölcsönök nyújtásához — a Nemzeti Bank kölcsönét vették igénybe. Hasonló volt a helyzet az állam által kibocsátott belső kölcsönökkel kapcsolatban is; a kölcsönt jegyző tőkések, bankok stb. végső soron megint csak a Nemzeti Bank hiteleit vették igénybe. Ilyen módon a milliárdos beruházást közvetlenül a Nemzeti Bank különféle címeken folyósított hitelei fedezték. Rövid idő alatt nagy összegben viszont a Nemzeti Bank csakis úgy folyósíthatott hiteleket, hogy azoknak megfelelő mértékben élt a bankjegykibocsátás eszközével. 1938 júniusában ezzel kapcsolatban módosították a Nemzeti Bank alapszabályait, s hivatalosan is lehetővé tették, hogy a Nemzeti Bank az állam részére nagyobb kölcsönöket nyújtson, aminek eszköze

csupán a fedezetlen bankjegykibocsátás lehetett. A győri program tehát egy lassú inflációs folyamat megindulását vonta maga után.

Ez az inflációs folyamat 1940-ig azonban még alig mutatkozott. Az állami pótlólagos kereslet mellett a lakosság fizetőképes kereslete nem csökkent, sőt a jobb foglalkoztatottság következtében egy ideig növekedett; a pénzforgalom emelkedésével együtt járt az áruforgalom emelkedése is. Így eleinte nem következett be az árak emelkedése a forgalomban levő pénzmennyiség növekedése ellenére sem, a gazdasági élet a fegyverkezés, az exportpiacok bővülése és a kiváló termés következtében megélénkült.

Az összkereslet megnövekedése, különösen az állami kereslet nagyarányú emelkedése alapján már 1938 második felétől háborús konjunktúra bontakozott ki, ennek méreteit főként azzal az adattal jellemezhetjük, hogy 1938 végén már mintegy 150—200 millió pengő állami rendelést adtak az iparnak, s ennek 70—75%-át a vas-, fém-, gép- és elektromos iparnak juttatták. Ez a pótlólagos állami kereslet az érintett iparágak termelésének mintegy 20—30%-át jelentette. Ez természetszerűen újabb keresletet támasztott a különféle gépek, berendezések stb. iránt, vagyis a kereslet ilyen továbbgyűrűzése az állami rendelések összegét jelentősen meghaladó keresletet támasztott.

A vállalatok folyamatosan kapták a rendeléseket, és 1939 májusáig már kereken 300 millió pengőt fizetett ki az állam katonai megrendelésekre. Ez az összeg — ha az állami rendelések okozta keresletnövekedés továbbgyűrűzését nem is vesszük figyelembe — az egész gyáripar 1938. évi termelésének 10%-ára rúgott. A vas-, fém- és gépipar mellett a háborús konjunktúra más iparágakra is kiterjedt.

A nehézipari ágak mellett a gyorsított ütemű háborús készülődés a könnyűipar számára is hadikonjunktúrát teremtett, hiszen mind a textil-, mind a bőripar el volt látva katonai rendelésekkel.

A második világháború kirobbanása 1939. szeptember 1-én tehát Magyarországot is viszonylag nagymérvű fegyverkezés közepette érte. Tekintettel arra, hogy Magyarország ekkor még nem lépett be a háborúba, a fegyverkezés meggyorsítása nem vált szükségessé. De a győri program által megindított konjunktúrához a háború kirobbanásával egyébként is új mozzanatok járultak. A kormány — mint láttuk — azonnal rendelkezést bocsátott ki, mely a legjelentősebb vállalatokat hadiüzemmé nyil-

vánította, s az ott dolgozó munkásokat katonai fegyelem alá vonta. Mindez a korábbi — amúgy is korlátozott — szabadságjogok és szociális vívmányok felfüggesztésével volt egyértelmű, s a munkaidő meghosszabbításának, a kizsákmányolás fokozásának más módszereit a korábbinál nagyobb mértékben tette lehetővé.

1938 és 1940 között tehát a konjunktúra a nemzetgazdaság militarizálása jegyében mutatkozott, midőn a fegyverkezés a nemzeti jövedelem 10—20%-át emésztette már fel, de nem korlátozódott csupán az állami megrendelésekre, nem vonta maga után a nehézipar egyoldalú fejlődését és a fogyasztási iparok termelésének csökkenését. Sőt, ideiglenesen a fogyasztási iparok piaca is jelentősen kibővült az előző évekhez képest; az állami megrendeléseken kívül azért is, mert a háborús konjunktúra — mint már utaltunk rá — nagymértékben megnövelte a foglalkoztatottak számát, s ezzel kapcsolatban — a túlórázások, a jobban fizetett nehézipari szakmák munkáslétszámának gyorsabb növekedése következtében — a névleges bérek is emelkedtek. Ugyanakkor, mivel az áremelkedések mértéke nem érte el a bérek emelkedésének ütemét, a névleges bérek emelkedése egyben reálbér-emelkedést is jelentett. Az 1938. évi rekordtermés a parasztság vásárlóerejét is fokozta. Ilyen módon a tömegek vásárlóképessége növekedett, s ez kiszélesítette az iparcikkek piacát is. Emellett a fokozódó háborús veszély, majd a világháború kirobbanása a burzsoázia és a kispolgárság körében erős „vásárlási lázat". tartalékolást indított meg, ami a fogyasztási iparok piacát szélesítette.

Az ipar piacát bővítették ebben az időben a Magyarországhoz csatolt területek. Ezek iparilag fejletlenebbek voltak, s így az ott élő lakosság iparcikkfogyasztásának legnagyobb része most a magyar gyáriparnak teremtett új piacokat.

Végül elősegítette az ipar fejlődését, hogy a termelőkapacitás, főként hadiipari kapacitás bővítéséhez az állam igen nagy támogatást, rendkívül gyors, adómentes leírási lehetőséget biztosított. A legnagyobb hadiüzemeknek már a háború elején lehetővé tette, hogy a nagyarányú katonai beruházásokat az évi 7,5%-os adómentes leírással szemben 3 év alatt 40—40—20 arányban adómentesen leírhassák. Ez azt jelentette, hogy az áruk árát a különlegesen magas leírási (amortizációs) kulcs arányában megdrágították.

A győri program, melynek végrehajtását 1939-ben meggyorsították, s a vele együtt kibontakozó háborús konjunktúra igen előrelendítette tehát a magyar gyáripar — korábban meglehetősen lassú — fejlődését. Az 1939. évi gyors ütemű gazdasági fejlődés — amely egy esztendő alatt az ipari termelés 21%-os emelkedését eredményezte — 1940 nyarán tovább tartott.

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKAI HELYZETE 1939 ŐSZÉN

Teleki viszonylagos belpolitikai mozgásszabadságát erősen meghatározta a háború kirobbanását követő helyzet, amikor a kialakult erőviszonyok következtében sem Németország, sem pedig a szövetségesek nem tettek kezdeményező lépéseket arra, hogy Kelet- és Délkelet-Európát is hadszíntérré tegyék.

Németországnak továbbra is érdeke volt a délkelet-európai nyugalmi helyzet fenntartása, mert a fokozatosan kialakuló angol gazdasági blokád következtében a térség gazdasági kincseinek zavartalan és nagyarányú kiaknázása létfontosságú volt a német hadigépezet számára.

A német külpolitika a „furcsa háború" idején elsősorban arra törekedett, hogy Magyarországon is biztosítsa a német gazdasági szükségleteket. Ennek érdekében a diplomáciai zsarolás legváltozatosabb módjait használta fel. Különösen élesen támadták a magyar kormánynak a lengyel menekültek iránt tanúsított magatartását. A berlini magyar követ 1939 őszétől jelentéseiben újra meg újra kifejezésre juttatta, hogy a német politikai körök elégedetlenek a magyarországi helyzettel. Horthy végül is — említett november 3-i levelében — biztosította Hitlert arról, hogy Magyarország szilárdan Németország oldalán áll.

A magyar külpolitika a háború kirobbanását követő hónapokban is igyekezett a tengelyhatalmakon belül erősen Olaszországra támaszkodni, azonban most már kevésbé számíthatott az olasz kormány támogatására, mint a háború kitörése előtt. Olaszország arra törekedett, hogy mint „nem hadviselő fél", megnövelje befolyását a német fenyegetés súlya alatt tengelybarát politikát folytató délkelet-európai semleges országokban. Ezért — legalábbis 1940 nyaráig — mindenképpen támogatta azt a német törekvést, hogy Délkelet-Európában fennmaradjon a nyugalmi állapot. A magyar kormány tehát az erdélyi területi revízió megvalósí-

tásáért indított akcióban az olaszok együttműködésére és támogatására sem számíthatott.

Anglia és Franciaország magatartásában Magyarország iránt a háború kirobbanása után bizonyos megértés volt tapasztalható. Az a tény, hogy Magyarország 1939 szeptemberében megőrizte semlegességét, arra késztette a nyugati hatalmakat, hogy a hivatalos politika iránti tapintatos magatartással, bizonyos gazdasági kedvezményekkel (amelyek főleg a nyersanyag-behozatalra vonatkoztak, s a blokád körülményei között elég jelentősek voltak) tartsák vissza a kormányt a németek felé teendő további lépésektől s a háborúba való bekapcsolódástól. Óvatos magatartást tanúsítottak a revíziós politika kérdésében is, bár területi kérdésekben semmiféle ígéretre, még kevésbé kötelezettségvállalásra nem voltak hajlandók Magyarország semlegessége fejében.

A Szovjetunió magatartását a tengelybarát Magyarország iránt lényegében a szovjet—német megnemtámadási szerződés határozta meg. 1939. szeptember második felében, amikor az első világháború után Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Ukrajnába és Nyugat-Belorussziába bevonuló Vörös Hadsereg alakulatai elérték a magyar határt, a szovjet kormány nyilatkozatban szögezte le, hogy tiszteletben tartja Magyarország határait, s békében kíván élni minden szomszédjával. 1939. szeptember 24-én a Szovjetunió helyreállította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.

A német—szovjet kapcsolatok hatására átmenetileg magyar részről is érezhető volt — legalábbis a hivatalos megnyilatkozásokban — némi mérséklődés a szovjetellenes magatartásban. A gazdasági kapcsolatok megteremtésére is történtek gyenge, tájékozódó jellegű kísérletek. A magyar kormánytól azonban valójában mi sem állt távolabb, mint a kapcsolatok erősítése a Szovjetunióval. Magyarország külpolitikájának a világháború eme periódusában is a szovjetellenesség volt az egyik alapelve, és ezt most Teleki a német—szovjet megnemtámadási egyezmény következtében kialakult sajátos nemzetközi helyzetben kül- és belpolitikai bázisának kiszélesítésére igyekezett felhasználni, s nem is sikertelenül. A nyugati hatalmak felé a kormány a „furcsa háború" időszakában hangsúlyozottan képviselte a szovjetellenességet, mint külpolitikájának egyik alapelvét. Az 1939. november végén kirobbant szovjet—finn háború kapcsán Teleki miniszterelnök december 5-i képviselőházi beszé-

dében az európai államférfiak közül szinte elsőnek tett nyíltan hitet a szovjetellenes egységfront gondolata mellett. Személyes ellenőrzése alatt szerveződtek a Finnországba induló önkéntes alakulatok; Magyarország hadianyagot is szállított a finn hadseregnek.

Az erdélyi revízió kérdésében a Teleki-kormány programja gyakorlatilag azt jelentette, hogy a magyar kormány minden külpolitikai lépést a revízió megvalósításával hozva összefüggésbe, saját tevékenységével is rombolta azokat a gyér lehetőségeket, amelyek Közép- és Délkelet-Európának a háború első időszakában kialakult helyzetéből adódóan elősegíthették volna a szomszédos országokkal való összefogást s ezzel a fegyveres semlegesség fenntartását is. Elutasító álláspontot foglalt el a közép-európai semleges blokk tervével szemben is. Amikor pedig 1939 őszén értesüléseket szerzett arról, hogy a Szovjetunió a közeljövőben feltehetőleg lépéseket tesz az intervenció idején Romániához csatolt Besszarábia visszaszerzésére, lázas diplomáciai és katonai előkészületekbe kezdett.

A KORMÁNY „NEMZETI" CÉLJAI ÉS A MUNKÁSOSZTÁLY

A szociáldemokrata pártvezetés — defenzív taktikájának megfelelően — a szocialista munkásszervezeteket nemcsak a politikai, hanem a gazdasági harcoktól is igyekezett távol tartani, a kormánnyal szemben pedig meghirdette „a korlátozott kritika alkalmazását", elfogadva a Teleki által kért „belpolitikai fegyverszünetet". A „várni, hallgatni, tűrni és figyelni" jelszavú politika ugyanakkor egyes vezetők részéről rendkívül éles szovjet- és kommunistaellenes propagandával párosult. Erre a szovjet—német megnemtámadási szerződés, a Szovjetunió szomszédságától való félelem, majd a szovjet—finn háború szolgáltatott alkalmat. Szovjet- és kommunistaellenes érvei alátámasztására 1939 novemberében az SZDP vezetősége körlevélben fordult a párttagsághoz, amelyben a Szovjetuniót a munkásosztály és a demokrácia ügyének elárulásával vádolta, imperialista, hódító, a kis népek ellen fellépő hatalomnak tüntette fel.

1940. január végén a Szakszervezeti Tanács az SZDP vezetőségével egyetértésben — a kormány nyomására — Teleki politikáját támogató elvi nyilatkozatot adott ki. A pártvezetés részéről a dokumentum célja

kétségtelenül taktikai volt. Telekire ebben az időben mind a szélsőjobboldal, mind a katonai vezetés részéről, valamint a saját pártján belül is erős nyomás nehezedett, a Szociáldemokrata Párt betiltását, a szakszervezetek feloszlatását követelve. A miniszterelnök azonban — inkább külpolitikai taktikából, semmint belső meggondolásból — erre nem szánta el magát. A pártvezetés úgy vélte, hogy a nyilatkozat csökkentheti Telekiben a szocialista szervezetek iránti bizalmatlanságot, megerősítheti a miniszterelnök pozícióját a betiltást követelőkkel szemben, és egyben elérheti, hogy a szakszervezetek nagyobb politikai szabadságot nyerjenek, elsősorban a Teleki által bevezetett kormánybiztosi ellenőrzés megszüntetésével. A deklaráció hangsúlyozta: a szocialista szervezetek magukénak vallják az „ezeréves Magyarország nemzeti céljait", s ennek keretében — lemondva az osztályuralomról — küzdenek a munka igazságos társadalmának megteremtéséért. Amellett van, hogy a legfőbb nemzeti célok kérdésében — amelyben nem választották el egyértelműen az ország függetlenségének védelmét a revíziós politikától és a belső polgári szabadságjogok biztosítását a háborús kényszerintézkedésektől — „teljes felfogásbeli egység" alakuljon ki a szervezett munkásság és a kormány között. Kiderült azonban, hogy a deklarációban felajánlottak a kormány számára kevésnek bizonyultak, a szervezett munkások viszont elvtelennek tartották azt.

A szervezett dolgozók körében heves ellenállást váltott ki a Szakszervezeti Tanács deklarációja. Különösen nagy volt a tiltakozás a vasasok, az építők, fások és az élelmezésiek szervezeteiben, továbbá az SZDP legjelentősebb budapesti és környéki kerületi szervezeteiben. Az OIB és a szociáldemokrata kerületi ifjúsági csoportok egyöntetűen fordultak szembe a nyilatkozattal. A párt- és szakszervezeti vezetőség ezért nemsokára úgy vélekedett, hogy a deklaráció „sokat ártott a munkásság egységének, és tápot adott a bolsevista befolyásnak".[125] Az ebből az időből származó rendőrségi összefoglaló jelentés szerint, amikor „a szociáldemokrata vezetők fellépnek a Szovjetunió ellen, a párttagság csaknem kivétel nélkül, szinte minden alkalommal tiltakozik az ellen".[126]

[125] PI Archívum. 658. f. 5. cs. 1940.
[126] PI Archívum. 651. f. 2/1940-7-5048.

Hasonlóan összegezte tapasztalatait Szeder Ferenc szociáldemokrata vezető is 1939 decemberében az ország különböző városaiban és falvaiban tett látogatásáról szóló jelentésében. Pedig a kommunista párt munkája is rendkívül megnehezült az új helyzetben: a szélesedő nyilas befolyás a szociális elégedetlenséget torz irányba térítette, a szovjet—német szerződés a kommunistákat elszigetelte a polgári baloldaltól és részben a szociáldemokratáktól, a Teleki-kormány semlegessége és revíziós sikerei pedig fölöslegesnek tüntették fel a nemzeti függetlenség biztosítására irányuló kommunista agitációt.

A KMP munkájának középpontjában továbbra is a demokratikus erők összefogásának megteremtése állt. A kommunisták mindenekelőtt igyekeztek eloszlatni a munkások körében a háború keltette zavart. Tájékoztató anyagaikban, röpirataikban (ebben az időben rendszeres kommunista sajtó nem jelent meg) és főleg szóbeli propagandájukban a szovjetellenes hangulatkeltéssel fordultak szembe. Rámutattak arra, hogy a lavírozó külpolitika, amely a revíziós törekvések érdekében egyre jobban enged a fasiszta tengelyhatalmak nyomásának, előbb vagy utóbb háborúba sodorja az országot. Magyarország nemzeti függetlenségének megőrzése és a háborútól való távolmaradása elképzelhetetlen a Szovjetunióval való baráti kapcsolat létrehozása és a környező országokkal a jószomszédi viszony kialakítása nélkül — hirdette a párt.

A szociáldemokrata vezetés opportunista politikájának ellenhatásaként és a kommunista befolyás növekedésének következtében számos szakszervezetben — a vasasok, az építők, a fások, az élelmezésiek, a bőr- és nemesfémipari munkások és részben a bányászok szakszervezeteiben, de a szociáldemokrata pártszervezetekben is, az V., VI., és VII. kerületben, Zuglóban, Újpesten, Kispesten, továbbá a vidékiek közül Miskolcon, a kassai és más felvidéki pártszervezetben — mind erőteljesebb osztályharcos, ellenzéki szellem érvényesült. Több vezető pozícióba kommunistát vagy velük szorosan együttműködő szocialistát jelöltek és választottak meg. Ez a változás nem maradt hatás nélkül a felső vezetésre sem. A pártvezetőségben is — elsősorban Szakasits Árpád főtitkár személyében — képviseletet kapott a baloldal. Különösen nagy jelentőségű volt a változás a Népszava szerkesztőségében. Szakasits Árpád főszerkesztő 1939 végén—1940 elején több kommunista és baloldali szociáldemokrata ujságírót — köztük Földes Ferencet, Kállai Gyulát, Kasztel Andrást,

Gosztonyi Lajost — vont be a Népszava szerkesztőségének munkájába. A Népszava így a kommunista és a baloldali szociáldemokrata ujságrók összefogása révén egyre inkább maga köré gyűjtötte mindazokat, akik a német és a magyar fasiszták elleni nemzeti összefogást hirdették.

Ugyancsak jelentős balratolódás ment végbe ezekben az években az SZDP fővárosi és több kerületi végrehajtó bizottságában.

AZ ERDÉLYI REVÍZIÓ ÉS EGY ESETLEGES NÉMET ÁTVONULÁSI KÉRELEM DILEMMÁJA

A kormánykörökben s elsősorban a katonai vezetésben az a vélemény alakult ki, hogy a feltételezett szovjet—román konfliktus esetén katonai erővel kell elfoglalni Erdélyt. Teleki miniszterelnök mérsékelni igyekezett a revíziós kardcsörtetést, de miután maga sem akarta elszalasztani az alkalmat, részletes tervezetet dolgozott ki a Romániával szembeni magyar követelésekről (a minimális követelés 50 000 km² volt) és a beavatkozás feltételeiről, azzal a céllal, hogy elnyerje a nagyhatalmak, elsősorban a Romániához garanciális paktummal fűzött Nagy-Britannia és Franciaország jóváhagyását vagy legalábbis hallgatólagos beleegyezését az esetleges katonai fellépéshez.

A diplomáciai akció nem sok sikerrel járt. Olaszország, amelyhez Románia támogatásért fordult a magyar követelésekkel szemben, a magyar kormány tudomására hozta, hogy szovjet—román fegyveres konfliktus esetén katonai segítséget nyújtana Romániának. A nyugati hatalmak, bár hallgatólagosan elismerték a román—magyar határ rendezésének szükségességét, a kérdés napirendre tűzését csak a háború után, a békekonferencia keretei között tartották lehetségesnek.

Mindez arra késztette Telekit, hogy 1940 februárjában, lényeges engedményeket téve, módosítsa a Románia elleni fegyveres támadás feltételeiről kidolgozott határozatokat. Eszerint Magyarország, bár nem mond le Romániával szembeni területi követeléseiről, nem fog kísérletet tenni azok kierőszakolására a háború folyamán, kivéve, ha a Szovjetunió és Románia között háború robbanna ki, amely a balkáni helyzet felbomlásához vezetne, s ha Románia Dobrudzsát átadná Bulgáriának. Nem kíván beavatkozni azonban, ha Románia sikeresen ellenáll, vagy ha a szövetségesek közel-keleti hadserege bekapcsolódik a harcba Románia oldalán.

Besszarábia békés visszaadását a Szovjetuniónak nem tekinti jogcímnek a beavatkozásra. A magyar kormány állásfoglalását memorandum formájában közölték Londonnal és Párizzsal, az alábbi szóbeli üzenettel együtt: Magyarországnak nincsenek agresszív szándékai senkivel szemben; kész védeni, ha kell fegyveresen is, az ország függetlenségét egy külső agresszióval szemben; semmilyen körülmények között nem hajlandó együttműködni a Szovjetunióval.

1940 januárjától kezdve azonban a magyar kormány egyre több olyan információt is kapott, amelyek arra utaltak, hogy Németország Románia katonai megszállásának lehetőségeit latolgatja, hogy biztosítsa a román olajmezőket, ha a besszarábiai ügy kapcsán fegyveres konfliktus alakulna ki. Mivel a németek útja Romániába csak Magyarországon keresztül vezethetett, a Teleki-kormány előtt új probléma vetődött fel: a Wehrmacht átvonulásának engedélyezése nyilvánvalóan lehetővé tenné Erdély megszerzését, de az is bizonyos, hogy a németekkel való együttműködés Románia ellen szembefordíthatja Magyarországot a nyugati hatalmakkal, ami Teleki egész külpolitikai koncepciójának összeomlását jelentené. A dilemma súlyos volt. Olaszországtól 1940 tavaszán Teleki már nem várhatott segítséget a német átvonulási kérelem megtagadása esetén. Mussolini ezt 1940 márciusában Teleki római útja alkalmával, majd néhány héttel később Teleki személyes megbízottja, Baranyai Lipót előtt határozottan le is szögezte. Az angol kormánynál sem találtak visszhangra Teleki érvei arról, hogy katasztrofális következménnyel járna a német átvonulás megtagadása. 1940 tavaszán megmerevedés és elhidegülés vette kezdetét az angol–magyar viszonyban. Amikor ugyanis a Chamberlain-féle irányzat véglegesen megbukott, és 1940. május 10-én Churchill alakított koalíciós kormányt, Anglia Magyarországgal kapcsolatos politikája is átértékelésre került. 1940 májusában – Románia német megszállásának tervével kapcsolatban – a budapesti angol követ kormánya nevében közölte Csákyval, hogy az angol kormány nem maradhat közömbös az olyan hírek iránt, amelyek szerint bizonyos körülmények között a magyar kormány engedélyezné a német csapatok átvonulását országa területén, mert ez összeegyeztethetetlen a magyar semlegességgel. Egyidejűleg más diplomáciai úton tudomására hozták Telekinek, hogy a brit kormány a jelenlegi magyar kormányt, ha ellenáll a németeknek, és magát akár belföldön, akár külföldön fenntartja, Magyarország egyedül törvé-

nyes kormányaként hivatalosan is elismerné, és a békekonferencián ennek megfelelő álláspontot foglalna el.

Az emigráns kormány gondolata Teleki környezetét már a háború kirobbanásának előestéjén foglalkoztatta, abból kiindulva, hogy el kell kerülni az első világháború végén kialakult helyzet megismétlődését, amikor is Magyarországnak nem volt nyugaton az antant által posszibilisnek tekintett képviselete. Egy évvel később Teleki elérkezettnek látta az időt, hogy lépéseket tegyen a terv megvalósítása érdekében, arra az esetre, ha a német átvonulás Romániába Magyarország megszállását hozná magával. Horthyval egyetértésben 5 millió dollárt helyeztetett letétbe az Egyesült Államokban Pelényi washingtoni magyar követ révén az esetleges emigrációs kormány céljaira.

Ezekkel az eseményekkel egyidejűleg a kormánypárt jobbszárnya, a németbarát vezérkar és a nyilaskeresztes képviselők erőteljes támadást indítottak a kormány külpolitikai vonala ellen, az eddigi németbarát semlegesség helyett a háborúba való belépést követelve Németország oldalán. Ugyanakkor növekedett a német gazdasági és politikai nyomás is. Mindez a nemzetiszocialista Németországnak tett további engedmények és külpolitikai programjának fokozatos feladása felé taszította Telekit. Mivel a Románia ellen tervezett lépésről a magyar kormány nem kapott hivatalos tájékoztatást, 1940. április 17-én Teleki, hogy kipuhatolja a német terveket, levelet írt Hitlernek, amelyben német—olasz—magyar megbeszélést javasolt a Románia elleni esetleges támadás ügyében.

Noha a német vezérkar már 1940 tavaszán tervet készített Románia megszállására, arra ekkor nem került sor. Németország ez idő tájt már a végső előkészületeket tette a nyugati offenzíva megindítására, így továbbra is érdeke volt a nyugalmi helyzet fenntartása Délkelet-Európában és a Balkánon. Ezért a nyugati offenzíva elindítása után 4 nappal, május 14-én Hitler Telekinek küldött válaszlevelében elvetette a hármas tanácskozás gondolatát. Olyan politika — írta levelében —, amely a jelenlegi helyzetben a Balkánon „új fejlődést" igyekszik kezdeményezni, beláthatatlan következményekkel járna, s ezért Németország — Olaszországgal egyetértésben — a Balkánon nem vállalkozik semmire.

Május 20-án Teleki Hitlerhez írt újabb levelében tudomásul vette a Führer közléseit. Másnap Pelényi Jánosnak küldött levelet Washingtonba, közölve, hogy az emigrációs kormány létrehozása, illetve nyugati

megbízott kinevezése egyelőre nem aktuális. Néhány nappal később a követ utasítást kapott, hogy az 5 millió dollárt fizesse vissza a Nemzeti Bank számlájára. Ezzel az emigrációs kormány terve gyakorlatilag lekerült a napirendről.

2. AZ ÉSZAK- ÉS NYUGAT-EURÓPAI NÉMET KATONAI SIKEREK HATÁSA A MAGYARORSZÁGI POLITIKÁRA

A BELPOLITIKAI HELYZET 1940 TAVASZÁN

A lényegesen csökkent szociális feszültség és a német sikerek által befolyásolt belpolitikai helyzet meghatározta a még Imrédy által beterjesztett földbirtok-politikai törvényjavaslat tárgyalását. A törvényjavaslat 10 éves program keretében mintegy 1,5 millió hold — évenként legalább 100 ezer hold — kishaszonbérletként való juttatását tervezte. Nem tulajdonba adásról, hanem haszonbérletről és házhelyjuttatásról volt szó csupán, mégis sok ellenállást kellett leküzdeni, elsősorban a felsőházban, míg végre 1940 áprilisában a törvény megszületett (1940:IV.tc.). A nyilasok parlamenti bojkottja egybeesett a földbirtok-politikai törvényjavaslat képviselőházi tárgyalásával, s így elkerülték e kérdésben az egyértelmű állásfoglalást. Vágó Pál, Roósz József nyilas „ideológusok" könyvei arra utalnak, hogy választási propagandájukat meghazudtolva, nem voltak földreformpártiak; a nincstelenek földhöz juttatása helyett a tehetős „paraszttörzsek" erősítésének szükségességét hirdették, s a Németországgal szembeni exportkötelezettségek maradéktalan teljesítése, sőt fokozása érdekében óvakodtak a nagybirtokhoz nyúlni, a reform következtében esetleg beálló hozamcsökkenést vállalni. Egyébként Horthy is így indokolta a németek előtt a földbirtok-politikai törvény korlátozott voltát. Az 1940. tavaszi árvíz- és belvízkatasztrófa, majd az igen rossz termés nyomán fellépő közellátási nehézségek a mezőgazdasági exportterhekkel párosulva végül is élelmiszerjegyek fokozatos bevezetését tették szükségessé „Délkelet-Európa éléstárában".

Mindezek eredményeként 1940 tavaszától megélénkült a munkásság gazdasági harca is. Mindenekelőtt a háborús intézkedések és a gyorsan növekvő drágaság állt a küzdelem középpontjában. 1940 tavaszán a

kommunisták és a baloldali szocialisták az összes szakszervezetet érintő mozgalmat kezdeményeztek a 8 órás munkanap és a fizetéses szabadság visszaállításáért, a drágaság letöréséért, a minimális bérek felemeléséért; a MÉMOSZ kezdeményezésére petíciós akció indult az áremelkedések, főleg a lakbéruzsora ellen. A fővárosban és környékén 30 ezren írták alá a kormányhoz eljuttatott memorandumot. Válasz azonban nem érkezett. Ezért először 5000 famunkás, majd április 14. és 16. között 6000 budapesti építőmunkás lépett sztrájkba. Harcuk részleges eredménnyel zárult. Teljes sikert hozott viszont a sütőipari dolgozók vasárnapi munkaszünetéért folytatott harc. A peyerista vezetés Teleki iránti lojalitásának kinyilvánítása mellett a szervezett dolgozók megélénkült politikai és gazdasági harca is szerepet játszott abban, hogy a kormány 1940 tavaszán megszüntette a szakszervezetek jogait sértő kormánybiztosi ellenőrzést, és 1940 áprilisában ismét engedélyezte a Szakszervezeti Értesítő és néhány más szakszervezeti lap megjelenését.

A KMP befolyásának növekedése összefüggésben volt a párt szervezeteinek kiépítésével is. A szakszervezetben, a munkás sport- és kultúrszervezetekben, az SZDP kerületi szervezeteiben, az OIB- és az ifjúsági szervezetekben kommunista pártcsoportok jöttek létre. Bekapcsolódtak a KMP munkájába az átcsatolt dél-szlovákiai, kárpátaljai kommunista szervezetek is. A határozottabb politikai irányítás, az egységesebb cselekvés kedvezően hatott a kommunisták munkájára.

Ezt a kedvező folyamatot szakította meg, ha rövid időre is, az 1940 áprilisában történt tömeges letartóztatás. A rendőrség és csendőrség közös akciója révén — konspirációs hibák következtében — a nyomozó szervek felgöngyölítették az OIB-ben, a vasasszakszervezetben és az átcsatolt területeken folyó kommunista szervezkedést. Mintegy 400—500 kommunistát tartóztattak le, illetve állítottak elő, köztük Kulich Gyulát az OIB titkárát is. A lebukottakat kegyetlenül megkínozták. Egy részük ellen bűnvádi eljárás indult, a többieket internálták vagy rendőri felügyelet alá helyezték. A letartóztatások ürügyül szolgáltak arra, hogy a szociáldemokrata pártvezetés peyerista szárnya ismét megkísérelje az általuk hirdetett „reálpolitika" útjára szorítani a szervezeteket. A pártvezetés ugyanis úgy vélekedett, hogy a szociáldemokrata mozgalom legfontosabb érdeke a szélsőjobboldal magyarországi uralomra jutásának megakadályozása és a legális munkásmozgalom megtartása. Ezért amikor a német

katonai sikerek hatására felbuzdult szélsőjobboldal támadta a Teleki-kormányt, a Szociáldemokrata Párt vezetése a kisebbik rossz elve alapján igyekezett minél kevesebb nehézséget okozni a kormánynak. Ennek viszont az volt a következménye, hogy a szociális elégedetlenséget még inkább a szélsőjobboldal használta ki, s a tömegek körében az amúgy is üldözött párt még jobban elszigetelődött.

A háború kitörése óta egyre határozottabban körvonalazódott a kormánypárton belül egy szélsőjobboldali frakció, Imrédyvel az élén, az egyértelműbb németbarát külpolitika és ezzel összhangban álló belpolitikai követelések jegyében. Imrédy 1940. március 24-én a sajtóban éles támadást intézett Teleki politikája ellen. A belpolitikai méhkas felbolydult; a felvidéki volt Egyesült Magyar Párt, melyet Teleki alig egy hónapja olvasztott be a kormánypártba, a miniszteri tárcáját elvesztő Jaross-sal az élén többségében Imrédy mellé állt, hasonlóan a kormánypárt más befolyásos embereihez; de támogatásukról biztosították Imrédy fellépését a Pálffy—Matolcsy—Baky-féle nyilasok is. Közkeletű hír volt, hogy Telekinek mennie kell, s hogy a németek Imrédyt akarják. A kormányon belül is dúlt a harc; Csáky elsősorban önmagát akarta a németek előtt érdemessé tenni, amikor lemondással fenyegetőzve követelt Telekitől őszintébben németbarát politikát. Mindehhez a németek dániai és norvégiai hadjáratának sikere szolgált háttér gyanánt. Teleki előbb a párton belüli pozíciók újrafelosztásával tett kísérletet a frakciózás leszerelésére, további engedményeket téve a szélsőjobboldalnak, majd az április 12-i pártértekezlet után Csákyval együtt jelent meg kihallgatáson Horthynál, aki azonban egyikük lemondását sem fogadta el. Az április 16-i kormánypárti értekezleten Teleki felmutatta Horthytól kapott felhatalmazását a parlament szükség esetén való feloszlatására.

Alig csillapult le ez a vihar, amikor Imrédy és hívei a németek nyugateurópai hadisikerein felbuzdulva máris újabbat idéztek elő. Május 30-án Imrédy egyenesen azt a követelést támasztotta Telekivel szemben, hogy menessze a kormányból Keresztes-Fischer, Varga és Bartha minisztereket, s ezek tárcáját Jarossnak, Kundernek és Rátznak adja; hajtson végre politikájában 180 fokos fordulatot az új európai rendbe való sürgős beilleszkedés érdekében, s ha erre képtelen, maga is mondjon le. Teleki visszautasította a követeléseket, s Horthy ezt az álláspontját megerősítette. A június 3-i kormánypárti értekezleten Teleki kijelentette, hogy

nem tartja sem szükségesnek, sem lehetségesnek új kormányprogram kidolgozását, reformpolitikája tempójának fokozását vagy éppen radikalizálását, a zsidókérdés újra napirendre tűzését. Ekkor már felszólította Imrédyt: ha nem ért egyet politikájával, lépjen ki a kormánypártból. Imrédy és hívei azonban haboztak megtenni ezt a lépést, mert jövőjüket illetően a németektől ekkor még nem kaptak megfelelő garanciát. A Teleki-kormány ugyanis éppen ezekben a napokban újabb gazdasági engedmények árán megszilárdította pozícióját.

Ilyen körülmények között a Nyilaskeresztes Párt azon reményei sem teljesülhettek, amelyeket a Hubay és Vágó képviselők által június 7-én beterjesztett törvényjavaslatához fűzött. Ez „a Magyar Szent Korona területén élő népcsoportok önkormányzatáról és anyakönyvvezetéséről" szóló törvényjavaslat a német „élettér" szerves részének ismerte el a Kárpát-medencét, s az ország valamennyi nemzetisége helyzetének általános rendezési elvéül azokat a „népcsoportjogi" követeléseket fogadta el, amelyeket a Volksbund próbált a német kisebbség számára kiharcolni. A javaslattal szemben már a képviselőház június 11-i ülésén az a határozat született, hogy mivel „a magyar államiságot alapjaiban támadja meg", tárgyalásra soha ne kerülhessen. A Nyilaskeresztes Párt teljesen elszigetelődött javaslatával, még a többi nemzetiszocialista párt sem támogatta; a javaslatot beterjesztő két nyilas képviselőt megfosztották mandátumuktól. A németek mindezt tűrték; őket — az alapvető külpolitikai magatartás és a gazdasági engedmények mellett — csak a német kisebbség helyzete érdekelte. Teleki pedig már június 29-én helyreállította a Volksbund szervezkedési szabadságát, s ebben a kivételes elbánás iránti készséget láttak. A nyilas törvényjavaslat ellen szervezett kampány során a magyar nacionalizmus oly végletesen felizzott, hogy az már Teleki nemzetiségpolitikájára is káros volt; ezért a maga álláspontját „A magyar nemzetiségi politika" című brosúrájában igyekezett népszerűsíteni, a nemzetiségek nyelvén is. Július 23-án beterjesztette törvényjavaslatát a kárpátaljai autonómiáról, s Radocsay egy másikat, „a nemzetiségi érzület büntetőjogi védelméről".

Ezek a viharos belpolitikai események és az országhoz csatolt területek továbbra is aggasztó konszolidálatlansága arra indították Telekit, hogy június 19-én bejelentse az ott esedékes választások – az 1939. évi országgyűlési választások ugyanis a nemrég megszerzett területekre nem terjed-

tek ki — bizonytalan időre való elhalasztását. Indokul az ekkor már újabb — erdélyi — területi revízióra összpontosuló törekvést hozta fel. Ebben az időszakban a katonai vezetés politikai befolyása ugrásszerűen megnövekedett. Elősegítette ezt a honvédség felső vezetésének még 1940. március 1-én végrehajtott átszervezése, ami megszüntette a honvédség főparancsnoka tisztséget, s a vezérkari főnököt olyan hatalommal ruházta fel, amely a kormány hatáskörét — Teleki tiltakozása ellenére — számos vonatkozásban súlyosan csorbította. Werth július 6-i memoranduma az ország belső viszonyainak átrendezését is követelte. A katonai vezető körök erélyes fellépése következtében Telekinek már augusztus 5-én irattárba kellett tétetnie kárpátaljai autonómiatervezetének teljes irat-anyagát, s Werth kívánságára szeptember 12-én a keménykezű Kozma Miklós volt belügyminiszter lett Kárpátalja új kormányzói biztosa Perényi Zsigmond báró helyett. Kozma azt a feladatot tűzte maga elé, hogy az autonómia gondolatával együtt az annak politikai hordozójául kiszemelt — Teleki Pál által eddig támogatott — Brody-féle pártot is háttérbe szorítsa, s megtegye az előkészületeket egy magyar vezetés alatt álló, monopolszerepre szánt Kárpátaljai Párt megszervezésére.

A MÁSODIK BÉCSI DÖNTÉS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A náci agresszió észak- és nyugat-európai sikereinek, Olaszország hadba lépésének, Franciaország kapitulációjának hatására 1940 nyarán közvetlenül napirendre került a Románia elleni fellépés, különösen miután június 26-án a Szovjetunió felszólította a román kormányt Besszarábia és Észak-Bukovina átadására. Június 27-én a minisztertanács határozatilag leszögezte, hogy a magyar kormány semmiféle diszkriminációt nem tűr el, s ha Románia teljesíti a Szovjetunió kérését, kényszeríteni kell arra, hogy Magyarország területi igényeit is elégítse ki. Ezzel egyidejűleg a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács határozatot hozott a hadsereg mozgósításáról és az alakulatok fokozatos felvonultatásáról a román határra.

E lépések ellentétben álltak a februári elvi állásfoglalással, Teleki azonban a nyugati fronton elért német sikerek hatása alatt egy ideig maga is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy mégis lehetséges a háború gyors befejeződése, tehát Erdély kérdésében ki kell erőszakolni a döntést.

Szerepet játszott az is, hogy Románia július 1-én felmondta az angol garanciát, ezzel pedig megszűnt a beavatkozás veszélye. Teleki egyetlen kérdésben ragaszkodott korábbi álláspontjához: nem kívánt a Szovjetunióval együttműködni. Igaz, ezzel a problémával nem is kellett komolyan szembenéznie, mert Románia teljesítette a Szovjetunió követeléseit.

Nagyobb gondnak látszott a — várhatóan negatív — német magatartás tisztázása. Csáky külügyminiszter június 28-án felajánlotta a német kormánynak, hogy ha Németország beleegyezik Románia magyar részről tervezett megtámadásába, a magyar kormány hajlandó újabb fogyasztási korlátozásokat bevezetni és fokozottabb mértékben kielégíteni a német gabonaszükségletet. Megígérte továbbá, hogy garantálná Németországnak a szabad közlekedést Magyarországon keresztül délkelet felé, amihez a német kormánynak különös érdeke fűződik.

A felkínált lényeges engedmények ellenére Ribbentrop a magyar mozgósítás hírére több erélyes hangú jegyzékben figyelmeztette a magyar kormányt, hogy a tervbe vett katonai akciója következtében esetleg kialakuló balkáni háború szöges ellentétben állna Németország jelenlegi érdekeivel, és Magyarország nem számíthat semmiféle katonai támogatásra német részről. Egyben július 10-re meghívta Telekit és Csákyt Münchenbe a kérdések tisztázására.

A figyelmeztetések hatására a magyar támadás elmaradt ugyan, de a helyzet továbbra is feszült maradt. Münchenben — Ribbentrop és Ciano jelenlétében — Hitler óva intette Telekit és Csákyt attól, hogy fegyveres akciót indítsanak Románia ellen, megígérte azonban, hogy Mussolinivel egyetértésben levélben felszólítja a román királyt, igyekezzék megegyezni Magyarországgal. Kijelentette, hogy a tárgyalásokon Németország nem kíván részt venni.

Hitler a müncheni tárgyalások után néhány nappal elküldte levelét Károly királynak, majd július 26-án megbeszéléseket folytatott a román miniszterelnökkel és külügyminiszterrel, ahol — a fenyegetés és ígérgetés eszközeit egyaránt igénybe véve — sürgette a problémák gyors megoldását tárgyalások útján. Mindez arra mutatott, hogy a délkelet-európai államok területi problémáit illetően Hitler álláspontja 1940 júliusában lényeges változáson ment keresztül.

A német álláspont változásának döntő oka az volt, hogy a náci vezetés 1940 júliusában megkezdte a Szovjetunió elleni agresszió előkészítését.

1940. július 31-én Hitler Berghofban, a katonai vezetőkkel tartott értekezleten már felvázolta a Szovjetunió elleni támadás terveit, s ezzel szerves összefüggésben beszélt többek között a balkáni rendezés problémáiról, kijelentve, hogy a magyar—román területi kérdések megoldása után

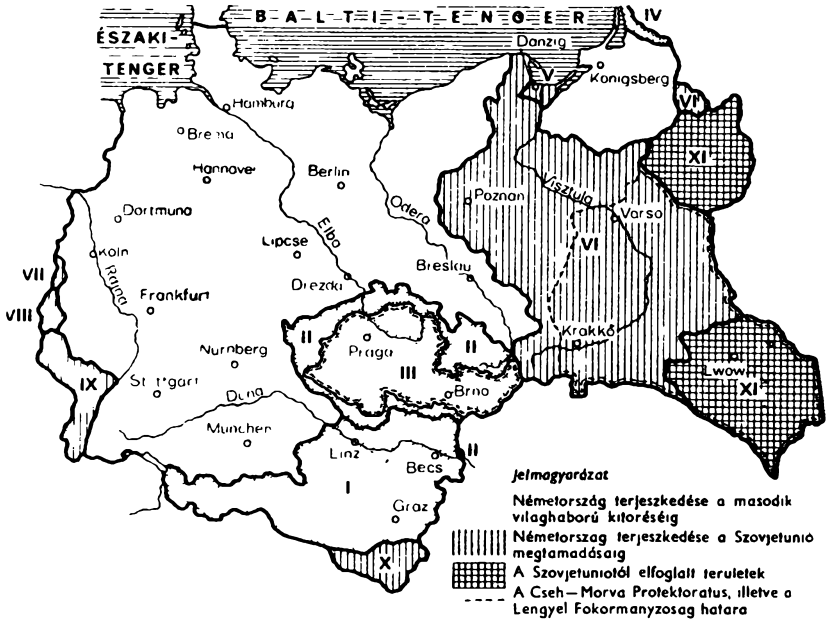

I. Ausztria (1938, Anschluss) II. Szudéta-vidék (1938, Csehszlovákiától) III. Cseh-morva területek (1939, Csehszlovákia likvidálásakor) IV. Memel-vidék (1939, Litvániától) V. Danzig (Gdańsk) szabad város (1939) VI. Lengyel területek (1939) VII. Eupen-Malmédy (1940, Belgiumtól) VIII. Luxemburg (1940) IX. Elzász-Lotaringia (1940, Franciaországtól) X. Észak-Szlovénia (1941, Jugoszlávia likvidálásakor) XI. Szovjet területek bekebelezése (1941)

A hitleri német birodalom terjeszkedése

garantálni fogja Románia határait. Ahhoz, hogy Hitler a Szovjetunió ellen támadó haderő déli szárnyának felvonulását biztosítsa, mindenekelőtt ki kellett küszöbölnie Délkelet-Európában azokat a tényezőket, amelyek a csapatmozdulatok zavartalan lebonyolítását akadályozhatták. Ilyen zavaró tényezőt jelenthetett a magyar—román, bolgár—román területi vita.

Hitler jól tudta, hogy a magyarországi vasútvonalak igénybevételének ára csak a magyar revíziós követelések legalábbis részleges kielégítése

lehet. Viszont Románia is elsőrendű fontosságú volt számára, mind stratégiai, mind gazdasági szempontból. A magyar—román területi vitát ezért úgy kívánta megoldani, hogy a rendezés elég jelentős területeket juttasson Magyarországnak ahhoz, hogy a magyar kormány engedélyezze a német csapatok átvonulását, s teljesítse Németország egyéb kívánságait, de ne hasson elriasztólag Romániára azáltal, hogy túl nagy területről kell lemondania. Mindezt természetesen csak abban az esetben lehetett elérni, ha mindkét kormány kényszerül elfogadni Németország döntőbíráskodását.

Ezért tanácsolta Hitler a kétoldalú tárgyalásokat, sejtve, hogy azok a túlzott magyar igények és a minimális román hajlékonyság miatt egyaránt zsákutcába jutnak. S ha ilyen helyzetben a magyar kormány a német tilalom ellenére is a fegyveres fenyegetés eszközéhez nyúlna, Románia pedig Németországhoz fordulna, Németország a végsőkig feszült helyzetben vállalva a döntőbíráskodást, olyan feltételeket szabhatna, amilyeneket akar.

A magyar—román tárgyalások, melyek augusztus 16-án kezdődtek Turnu Severinben, amint az előre látható volt, nem vezettek eredményre, sőt mindkét fél újabb katonai intézkedéseket tett. Augusztus 24-én pedig a tárgyalások megrekedtek. A magyar kormány ismét a fegyveres megoldás lehetőségét latolgatta, Románia pedig döntőbíráskodásra kérte fel a tengelyhatalmakat. Hitler számításai beigazolódtak. Augusztus 27-én a bukaresti és budapesti német követet jelentéstételre hazarendelték. Jelentéseik alapján Hitler — Ribbentrop és Ciano részvételével — elkészítette Erdély megosztásának térképét, majd augusztus 30-ára Bécsbe kérték a magyar és román külügyminisztert. Megfigyelőként jelen volt Teleki miniszterelnök is. Erős presszíót gyakorolva, Ribbentropnak sikerült mind a román, mind a magyar kormány megbízottait rávenni a döntés előzetes, feltétel nélküli elfogadására.

A jegyzőkönyvet és a döntőbírói határozatot 1940. augusztus 30-án írták alá a bécsi Belvedere kastélyban. A döntés értelmében 43 000 km² — észak-erdélyi és székelyföldi — területet csatoltak Magyarországhoz 2,5 millió lakossal, közülük mintegy 1 millió román nemzetiségű volt. Román uralom alatt Dél-Erdélyben kb. 400 ezer magyar maradt. A döntés kihirdetésével egyidejűleg közzétették a Románia határainak garantálásáról szóló okmányt, továbbá aláírták a német—magyar és német—

román kisebbségi megállapodásokat, amelyek mindkét országban különleges jogokat biztosítottak a német kisebbségnek.

A második bécsi döntés az előzetesen beterjesztett — a német álláspontra való tekintettel eleve kompromisszumos — magyar revíziós igény úgyszólván teljes kielégítését jelentette; ezért az országnak súlyos árat kellett fizetnie.

Szeptember 10-én adta át a berlini német követ Hitlernek Horthy levelét, amelyben kifejezte háláját a második bécsi döntésért. Sztójay a Hitlerrel folytatott eszmecsere után jelentésében vázolta a német kívánságokat és azt a programot, mely szerinte alkalmas lehet a „hála" kifejezésére a további revízió reményében is: Magyarország szilárd és határozott kiállása Németország oldalán; Németország támogatása nyersanyagokkal és élelmiszerekkel az érvényben levő gazdasági egyezményeken felül, még a belső szükségletek kielégítésének rovására is (a jegyrendszer kiterjesztése a lisztre és kenyérre is); a magyarországi német kisebbség szervezkedésének az egyezményben megszabott követelménynek megfelelő biztosítása; belpolitikai reformok és radikális lépések a zsidókérdésben; személyi változások végrehajtása a politikai életben; és végül Magyarország szerződésszerű csatlakozása a tengelyhatalmakhoz.

Ezeket a kívánságokat, amelyek nagyrészt egybeestek a kormány politikája ellen rohamra induló szélsőjobboldali erők követeléseivel, a Teleki-kormány mind belpolitikai, mind külpolitikai síkon rövid idő alatt teljesítette.

A szilárd és határozott kiállás Németország oldalán két, súlyos következményekkel járó külpolitikai lépésben demonstrálódott: 1. 1940 októberében a kormány engedélyezte a német ún. tancsapatok átvonulását az ország területén Romániába. Ezzel megindult a német hadosztályok felvonulása a Szovjetunió elleni háborúra a leendő front déli szárnyán. Magyarország vasútvonalait 1940 októberétől egyre fokozódó mértékben Németország hadicéljainak szolgálatába állították. 2. 1940. november 20-án a magyar kormány csatlakozott a szeptemberben létrejött háromhatalmi egyezményhez. A csatlakozással egyrészt elismerte Németország és Olaszország hegemóniáját Európában, másrészt szolidaritást vállalt a tengelyhatalmakkal arra az esetre, ha valamely, ez ideig a háborúban még részt nem vevő hatalom indítana támadást a fasiszta hatalmak ellen.

BELPOLITIKAI JOBBRATOLÓDÁS 1940 ŐSZÉN

A bécsi döntőbírósági tárgyalásról hazatérve Teleki felmentését kérte, és Csákyt ajánlotta utódjául. Lemondási szándékát azzal indokolta, hogy a katonai vezetés elhatalmasodott befolyása számos vonatkozásban keresztezi politikáját. A kormányzónak azonban sikerült maradásra bírnia, s rádióbeszédben állt ki a szélsőjobboldali erők által hevesen támadott Teleki mellett.

Teleki nem ok nélkül aggódott a katonai vezetők túlzott hatalma, a hadsereg soviniszta szelleme miatt: az erdélyi bevonuláskor s a november 26-ig ott fennállott katonai közigazgatás alatt sok nemzetiségellenes atrocitás történt. Nem jártak sikerrel Telekinek azok az intézkedései sem, amelyekkel a korábbi területgyarapodások alkalmával tapasztalt káros jelenségeket próbálta kiküszöbölni: annak ellenére, hogy ezúttal nem került sor „nemzethűségi" igazoló eljárásra, a kisebbségi múlt ügyeinek felhánytorgatásával folyó ádáz harc itt sem maradt el; s bár a román földreform revíziójának elrendelésénél Teleki most már nagyobb óvatosságot tanúsított, a régi földesurak sokszor teljesen önkényes és erőszakos birtokvisszafoglalásai következtében máris zavar támadt a „tudományosan" elgondolt rendezési tervben.

Az 1940. őszi belpolitikai helyzet alakulására nagy hatással voltak a romániai fejlemények. Az a körülmény, hogy ott a szélsőjobboldali Vasgárda részese lett a tekintélyuralmi alapokra helyezkedő kormányhatalomnak, a magyarországi nyilasok reményeit is felcsigázta. Azzal támadták Telekit, hogy a nemzetiszocializmussal való maradi szembenállása miatt az ország egyre hátrányosabb helyzetbe kerül a németek kegyeiért a románokkal folyó versengésben, márpedig ettől függ majd Erdély egészének megszerzése vagy elvesztése. E támadás hatása alatt a németeknek tett gesztusok keretében Teleki kiengedte a szegedi Csillag-börtönből Szálasit, s eltörölte a sokat sérelmezett 3400-as rendeletet, amelyet inkább bizalmas belső utasításokkal próbált pótolni. Szálasi szabadulása új helyzetet teremtett a nyilas szervezkedésben. A Pálffy- és Baky-féle nyilas pártok 1939. augusztusi fúziójából létrejött Egyesült Magyar Nemzetiszocialista Párt — Nyilaskeresztes Front, amely 1940 tavaszán hónapokon át eredménytelen egyesülési tárgyalásokat folytatott Hubayékkal, Ruszkay Jenő vezetése alá kerülve, szeptember 27-én megegyezett Szálasival.

Rátz Kálmán és Meskó Zoltán nyilas pártocskái kivételével Szálasi vezetése alatt megvalósult a nyilaskeresztesek egysége, s október 5-én Teleki fogadta Szálasit és Ruszkayt, mint a legnagyobb ellenzéki párt vezetőit. Ezúttal a németek szemlátomást ösztönözték a szélsőjobboldali erők kicsapódását és egyesülését, illetve összefogását; ennek hatására október 3-án és a következő napokban megtörtént az Imrédy—Jaross-frakció 19 képviselőjének kiválása a kormánypártból. Ezek október 21-én bejelentették a parlamentben a Magyar Megújulás Pártja megalakítását, amelynek vezére Imrédy, helyettese Rátz Jenő és Jaross lett. Az új párt egyrészt a felvidéki volt Egyesült Magyar Párt tagjaira, sőt esetenként egész szervezeteinek a MÉP-től való elhódítására számíthatott, másrészt főleg Erdélyben keresett politikai vadászterületet. A nyilasok is elsősorban ezeken a területeken próbáltak terjeszkedni, de míg a Magyar Megújulás Pártja inkább a magyar úri középosztályban, az államapparátusban talált bázisra, a Nyilaskeresztes Párt a dolgozó rétegekkel s a nemzetiségekkel is igyekezett kapcsolatot teremteni.

1940. második felében a konjunktúra visszaesése, az ezt követő elbocsátások, munkabér-megszorítások nyomán a munkások, de főleg a bányászok erősödő elégedetlenségét a nyilasok saját céljaikra használhatták fel. Október elején az egész országra kiterjedő bányászsztrájkot robbantottak ki. A bányászok jobb élelmiszer-ellátást, magasabb béreket követeltek, és a durva bánásmód ellen tiltakoztak. Az SZDP és a szakszervezetek vezetői — a kormány nehéz helyzetére hivatkozva — ellenezték a sztrájkot. Ezt a nyilasok kihasználták, s mint a „munkásérdekek" képviselői, a bányászok küzdelmének élére álltak. A sztrájk a salgótarjáni szénmedencében kezdődött, és egy hét alatt átterjedt a tatabányai, a dorogi és a pécsi szénmedencére is. Amikor a nyilasok e sztrájkhoz fűzött reményei — a Teleki-kormány megdöntése, a hatalom átvétele — nem váltak be, és a hadsereget is bevetették a sztrájk letörésére, a nyilas vezérek visszahúzódtak, és cserbenhagyták a sztrájkolókat. A bányászkörzetekben ettől kezdve a nyilasok befolyása rohamosan csökkent, igen sok helyi nyilas vezető börtönbe került. A kormány viszont — újabb országos gazdasági megmozdulások megelőzésére — kénytelen volt a bányászok bérét 12 %-kal, majd később az összes munkabért 7 %-kal, s néhány hónap múlva újabb 8 %-kal felemelni. Kénytelen volt továbbá a 8 órás munkanap és a fizetéses szabadság felfüggesztéséről szóló kivételes rendeletet is visszavonni.

A nyilasok, miközben a kormányra akartak nyomást gyakorolni az októberi általános bányászsztrájk saját céljaikra való felhasználásával, közvetve a németeknek ártottak, akiket igen érzékenyen érintett a hatalmas termeléskiesés. Ezzel szemben Imrédyék messzemenően respektálták a német gazdasági érdekeket, és kiálltak a bécsi kisebbségi egyezmény végrehajtása mellett is, amelyet Teleki óvatosan megpróbált szabotálni. Mindezek következtében a németek Imrédyt látták volna legszívesebben a magyar kormány élén. Híveinek egy része nem hagyta el a kormánypártot, s továbbra is befolyásos kapcsolatai voltak a minisztériumokban, a gazdasági és pénzügyi körökben, a sajtónál, a katonai vezetésnél, a különböző társadalmi szervezetekben. Szálasival megegyezett a parlamenti együttműködésről, szorosabb kapcsolatot azonban egyikük sem látott lehetségesnek.

A második bécsi döntéssel megszerzett területek bekebelezését kimondó 1940:XXVI.tc.-ben foglalt felhatalmazás alapján a kormány 48 képviselőt hívott be a parlamentbe az erdélyi magyarság, 3-at az ottani németség köréből; mindössze 12 helyet tartottak fenn az egymilliónyi románság képviseletére; ezek betöltését azonban függőben hagyták a magyar—román államközi viszony megjavulásáig, ami azonban nem következett be. Előbb az Erdélyi Magyar Képviselők Pártonkívüli Csoportja alakult meg november 14-én Paál Gábor elnökletével, kormánytámogató programmal, majd ennek egyidejű megszűnésével december 14-én létrejött az Erdélyi Párt, a román uralom alatti Országos Magyar Párt, illetve 1939-től a Romániai Magyar Népközösség utóda, Ember Géza elnökletével és gróf Teleki Béla főtitkárságával. Az erdélyi szászok a Volksbundba tagozódtak be, s jelentősen hozzájárultak annak további radikalizálásához. A románok számára politikai szervezkedés nem volt lehetséges.

1940 végén s a következő év elején a kormánypárt vezetésében s a kormány összetételében változások történtek. November 5-én a Horthy bizalmát élvező Lukács Béla földművelésügyi államtitkár lett a MÉP elnöke az imrédysta báró Vay László helyett. December 17-én tárca nélküli közellátási miniszterként Teleki bevonta a kormányba műegyetemi tanártársát, Laky Dezsőt; 30-án Bánffy Dániellel váltotta fel az Imrédyhez húzó földművelésügyi minisztert, Teleki Mihályt. 1941. január 31-én felmentették Jurcsek Bélát a mezőgazdasági termelés és értékesítés kormánybiztosa

tisztsége alól, amelyet múlt év június 9-e óta töltött be, s ezzel Imrédy egy másik támaszát is sikerült eltávolítani. A Csáky január 26-i halála folytán megüresedett külügyminiszteri posztra Bárdossy Lászlót állította a kormányzó; az adott viszonyok között ez is Teleki kormányon belüli pozíciójának erősödését jelentette.

Semmit sem változott azonban az az alapvető helyzet, hogy Teleki az imrédysták, a nyilasok, a volksbundisták ellenében a kormány politikájának egyre erőteljesebb jobbratolásával védekezett, s amit az általa képviselt rendszer hatalmon maradása érdekében elért, ezen a végzetesen súlyos áron érte el. Hozzájárult egy harmadik, még szigorúbban faji alapra helyezett zsidótörvény kidolgozásához s egy olyan alkotmányreformhoz, amely — a felsőház megtartásával — utat nyitna a korporatív, hivatásrendi elv részleges érvényesítéséhez a képviselőház szerkezetében. A parlament — amelyben eltörölnék „a kormány tekintélyét sértő" interpellációk rendszerét — csupán ún. kerettörvényeket hozna, s ezzel meglehetősen szabad kezet adna a rendeleti úton történő kormányzáshoz. A tervezet a kormányt függetleníteni kívánta a parlamenti erőviszonyok alakulásától, s a kormányfőnek bizonyos fensőbbséget akart biztosítani minisztertársaival szemben. A szociális reformok terén Teleki jóval óvatosabban reagált a sürgető hangokra. Elismerte ugyan, hogy a földbirtokpolitikai törvény sok tekintetben elégtelen, de a hitbizományi latifundiumoktól és a zsidóbirtokoktól eltekintve, a többtermelés szempontjára hivatkozva védelmezte a nagy- és középbirtokot, és sokéves tudományos tanulmányozástól tette függővé, hol és mennyiben kerülhet sor nagyobb mértékben kisbirtokok létesítésére. Legnagyobb szociális alkotásának az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) létrehozását tekintette, amely évi 60 millió pengőt fordított — változatos formákban — segélyezési célokra.

Teleki nevéhez fűződik a kormány információs és propagandaszolgálatának kiépítése. Alapjait még az Imrédy-kormány rakta le 1938 nyarán a Társadalompolitikai Szolgálat megszervezésével. Az 1940 novemberében Nemzetpolitikai Szolgálat névre átkeresztelt, a miniszterelnökség irányítása alá tartozó hálózat részben egyéni megbízottakra, részben megbízott szervezetekre épült, ezek rendszeresen küldték titkos hangulatjelentéseiket, illetve maguk igyekeztek befolyásolni a hangulatot a központilag kapott utasítások alapján.

A városok felől egyre inkább a falu felé is kiszélesített „nemzetnevelő" előadásos propaganda által terjesztett „magyar világnézet" rendkívül eklektikus volt: avítt konzervativizmus és fasiszta eszméknek tett engedmények keveredtek benne. A német hegemónia alatt kialakuló új Európába való óvatos beilleszkedés ideológiája volt, amely a lehetőségekhez mérten meg akarta őrizni a hazai berendezkedés sajátos magyar jellegét. Minthogy alkalmazkodásai ellenére bizonyos szembenállást képviselt a nácizmussal és a hazai szélsőjobboldalisággal, s minthogy érintett néhány szociális problémát, pozitív indítást is adhatott azoknak, akiket — különösen a fiatal értelmiség köréből — befolyása alá vont; de sokkal inkább vált bénító illúzióvá.

3. MAGYARORSZÁG KATONAI RÉSZVÉTELE A NÉMETEK BALKÁNI AGRESSZIÓJÁBAN

BARÁTSÁGI SZERZŐDÉS JUGOSZLÁVIÁVAL

A második bécsi döntés után Magyarország nemzetközi helyzete gyors ütemben romlott.

Az angol—magyar kapcsolatokban — bár az angol—román viszony is mélypontra jutott — tovább fokozódott az elhidegülés. Az angol kormány leszögezte, hogy bár különbséget tesz a „megegyezéssel" történt román—bolgár területi rendezés és a tengelyhatalmak diktátumának eredményeként létrejött magyar—román területi rendezés között, nem ismeri el azokat a területi változásokat, amelyek 1939. szeptember 1. után jöttek létre. 1940 novemberében, a német csapatok Romániába való átengedése után, Eden kijelentette: „Az angol kormány ez ügyben nem kíván további lépéseket tenni, mivel Románia már nem szövetséges. De amennyiben Magyarország eltűrné, hogy területén idegen haderők olyan állam ellen vonuljanak át, amely Angliával szövetséges viszonyban vagy barátságban van, azt az angol kormány már határozottan ellene irányuló barátságtalan cselekedetnek tekintené, s ezért megszakítaná a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal. Ha pedig Magyarország megengedné ezen haderők

tartózkodását területén, sőt csatlakozna a támadáshoz, úgy ez casus belli volna."[127]

1940 őszén Magyarország szinte harapófogóba került. Nyugaton már az Anschluss következtében a német birodalom szomszédságába jutott; Szlovákiában 1939 tavasza óta, Romániában pedig mostantól német csapatok tartózkodtak. Az „önálló" Szlovák Köztársaság kezdettől fogva német „védelem" alatt álló bábállam volt, amelyet belső berendezkedésére való tekintettel „mintaállam" gyanánt propagáltak. Egy 1940. őszi fordulattal Antonescu tábornok vezetése alatt Románia is fasizálódott és szorosan Németországhoz kötődött. Románia viszonya Magyarországhoz Erdély felének Magyarországhoz történt átcsatolása miatt a legélesebben ellenséges volt; területi és nemzetiségpolitikai viszály jellemezte a szlovák és a magyar kormány kapcsolatait is. A két bécsi döntés kárvallottja, Szlovákia és Románia a német igények messzemenő kiszolgálásával remélte kiérdemelni az engedélyt a helyzet megváltoztatására, ami iránt egy-egy célzással a németek illúziót is keltettek. Németországra támaszkodó politikájuk közeledett egymáshoz, Magyarországgal szemben.

Az 1940. év eseményei végleg bebizonyították azt, hogy a közvetlen és közvetett (ti. az említett szomszéd országokon keresztül kifejtett) német nyomást Olaszországra támaszkodva nem lehet ellensúlyozni, hiszen Olaszország már a részletkérdésekben is a németekkel azonos álláspontot foglalt el.

Magyarországnak — északkeleti határain — közvetlen összeköttetése volt ugyan a Szovjetunióval, és fennállott a két ország közötti közeledés lehetősége, ezzel azonban a magyar kormány nem élt. A szovjet kormány ismételten kijelentette, hogy nincsenek nézeteltérései vagy követelései Magyarországgal szemben. 1940 nyarán több alkalommal hangoztatta, hogy Erdéllyel kapcsolatban bizonyos magyar követeléseket jogosaknak is tart. 1940 szeptemberében aláírták az első magyar—szovjet kereskedelmi szerződést. A magyar kormány azonban sohasem vette fontolóra a kapcsolatok erősítését a Szovjetunióval, nemcsak hagyományos szovjetellenes beállítottsága miatt, hanem mert úgy vélte, hogy az — a felszínen még zavarokat nem mutató szovjet—német viszony következtében —

[127] MACARTNEY, October Fifteenth. A History of Modern Hungary. I. Edinburgh, 1956. 464.

csak tovább rontaná amúgy is mélypontra zuhant kapcsolatát a nyugati hatalmakkal. Így tehát a viszonylag független Jugoszlávia maradt az egyetlen „nyitott ablak" a külvilág felé, amelyen keresztül mód nyílt volna arra, hogy Magyarország valamilyen formában fenntartsa kapcsolatait a nyugati hatalmakkal, és erősítse pozícióit, főleg Szlovákiával és Romániával szemben.

1940. október elején ezért a magyar kormány kezdeményező lépéseket tett a Magyarország és Jugoszlávia között még függő kérdések kétoldalú tárgyalások útján való rendezésére, beleértve a területi kérdéseket is. A közeledés tehát nem jelentette azt, hogy a magyar kormány lemondott volna revíziós követeléseiről, de az adott körülmények között hajlandó lett volna azokat mérsékelni (Baranyai háromszög, Mura-vidék, a Duna—Tisza köze a Ferenc József-csatornáig), a revízió végrehajtását pedig elhalasztani, azt remélve, hogy Jugoszlávia szorult diplomáciai helyzetében most kész lesz bizonyos területi engedmények elvi elismerésére a Magyarországgal megteremtendő baráti viszony érdekében.

Alig néhány héttel a magyar—jugoszláv diplomáciai tárgyalások kezdete után, 1940. október 28-án Olaszország támadást indított Görögország ellen. A váratlan olasz akció, amelyet rövidesen a támadó sorozatos veresége követett, erősen veszélyeztette a Szovjetunió elleni német katonai előkészületeket, s Németországnak attól is tartania kellett, hogy az olasz kudarc hatására a környező államokban is fokozódik az ellenállás a német behatolással szemben. Hitler számára tehát sürgőssé vált, hogy a Szovjetunió elleni támadás megindítása előtt a Balkán-félszigetet teljesen ellenőrzése alá vonja. November 12-én Hitler parancsot adott a Görögország elleni támadás előkészületeinek megindítására.

A Görögország elleni támadás egyik előfeltétele Jugoszlávia határozott tengelybarát állásfoglalásra kényszerítése volt. Bár a német vezetés kezdettől fogva latolgatta a katonai beavatkozás lehetőségét is, Hitler előnyösebbnek vélte, ha Jugoszláviát diplomáciai úton sikerülne belekényszeríteni Németország vazallus rendszerébe. November 18-án Hitler és Ciano között megegyezés jött létre, hogy amennyiben Jugoszlávia német támadás esetén nem avatkozik be Görögország oldalán, hanem demilitarizálja az Adria-vidéket és csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez, a tengelyhatalmak viszonzásul garantálják területi integritását és átadják neki Szaloniki kikötőjét. Ilyen körülmények között a jugoszláv—magyar köze-

ledést Hitler nem ellenezte, sőt a Jugoszlávia behálózását célzó diplomáciai akció fontos alkotóelemének tartotta. Ezért amikor Bécsben Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozásakor megbeszéléseket folytatott Telekivel és Csákyval, kifejezetten felszólította a magyar államférfiakat, hogy teremtsenek olyan békülékeny szellemet Jugoszláviával, amelynek keretében a magyar kormánynak nem kellene véglegesen lemondania revíziós igényeiről, de biztosítékot szolgáltathatna arra, hogy ezek kielégítésére a jugoszláv kormánnyal együtt a kölcsönös megegyezés útján keres megoldást.

1940. november végén indultak meg újból, most már német jóváhagyással, a jugoszláv—magyar tárgyalások. A megegyezés feltételei ez alkalommal biztosítottnak látszottak, mert a revíziós követelések háttérbe szorítása Jugoszlávia számára megkönnyítette a közeledést. Ugyanakkor az a körülmény, hogy a magyar—jugoszláv megegyezés megfelelt Hitler óhajának is, a magyar szélsőjobboldal ellenállását is elhárította. A magyar kormány jól tudta: a megegyezés azok után, hogy Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, eszköze lehet Jugoszlávia belekényszerítésének a tengelyhatalmak táborába. A körülmények összejátszása folytán azonban Teleki egyedüli reménye, hogy külpolitikai koncepciójának maradék elemeit megmentse, és elkerülje a végleges szakítást Angliával, éppen az volt, hogy Jugoszlávia — Magyarország szomszédai közül az egyetlen kis állam, amelyre az angol kormány említett üzenete vonatkozhatott — csatlakozik a tengelyhatalmakhoz, és így nem kerülhet sor a német hadsereg Jugoszlávia elleni támadására.

Rövid diplomáciai tárgyalások után december 12-én Belgrádban aláírták a jugoszláv—magyar „örök barátsági" szerződést, amelynek szövegét Ribbentrop előzetesen jóváhagyta. A szerződés első cikke kimondta: „a Magyar Királyság és a Jugoszláv Királyság között állandó béke és örök barátság fog fennállni."[128]

Ám a szerződés aláírása után a Teleki-kormánynak meglepetten kellett tapasztalnia, hogy az aktus sem Berlinben, sem Rómában nem talált olyan lelkes visszhangra, mint várható lett volna. A német magatartás döntő oka az volt, hogy 1940. december elejére kiderült: a Hitler által tervezett „nagy tranzakció" megvalósítása nem megy olyan zökkenőmentesen,

[128] OL KÜM res. pol. 1941-16-89.

mint elképzelte. A jugoszláv kormány — bár igyekezett a tengelyhatalmak iránti barátságát bizonyítani — vonakodott attól, hogy csatlakozzon a háromhatalmi egyezményhez. Világossá vált, hogy a diplomáciai nyomás durvább eszközeit is igénybe kell venni Jugoszlávia óvatos és tartózkodó magatartásának megtöréséhez. Ilyen körülmények között viszont az örök barátsági szerződés gátjává válhatott annak, hogy Jugoszláviára Magyarországon keresztül is nyomást gyakoroljanak. Sőt, adott körülmények között a német érdekekkel ellentétes törekvéseket is erősített, nemcsak Jugoszláviában, hanem Magyarországon is.

A Görögország elleni támadás előkészületei gyors ütemben folytak; a német egységek felvonulása rövid idő alatt megtörtént. Ehhez a magyar kormány is tevékenyen hozzájárult azzal, hogy mindent megtett a német csapatok átvonulásának biztosítására. A katonai előkészületekkel egyidejűleg a németek egyre fenyegetőbben léptek fel Jugoszlávia ellen, követelve, hogy csatlakozzon a háromhatalmi egyezményhez. Hitler hajlandó lett volna — eredeti tervének megfelelően — Jugoszlávia határait is garantálni, ha a csatlakozás egyben a német csapatok átvonulását is biztosítja jugoszláv területen.

A Teleki-kormány most olyan dilemma elé került, amelyet megoldani már képtelen volt. A garanciáról szóló hírek hatására a legélesebben tiltakozott Berlinben. Bárdossy külügyminiszter március 16-i jegyzékében hangoztatta: „... a német területi garancia kétségtelen befolyással volna a magyar—német viszony alakulására és erősen kihatna a magyarországi közhangulatra. Ezért kérnénk nagy nyomatékkal, hogy a birodalmi kormány a garancia kérdését alaposan fontolja meg."[129] Ribbentrop végül is megígérte, hogy a német kormány csupán a maga nevében fogja kijelenteni, hogy respektálja Jugoszlávia integritását.

Amit a magyar kormány ezzel nyert a réven, hamarosan elvesztette a vámon, mert nem hagyta feledni Berlinben, hogy a területi igények jelentik azt a gyenge pontot, ahol a magyar kormány vonakodását le lehet küzdeni, amikor a Jugoszlávia elleni agresszió napirendre került. Ez utóbbit Teleki mindenképpen szerette volna elkerülni.

[129] OL KÜM res. pol. 1941-21-107.

A KOMMUNISTÁK MAGYARORSZÁGI PÁRTJA AZ ANTIFASISZTA FÜGGETLENSÉGI FRONTÉRT

1940 második felében alapvető változások történtek a KMP helyzetében. A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága — Révai József készítette tézisek alapján — körvonalazta a népfrontnál szélesebb antifasiszta függetlenségi front megteremtésének lehetőségeit Magyarországon. A határozat sürgette a párt újjászervezését és egy, az országban működő Központi Bizottság létrehozását.

1941 januárjában megalakult Budapesten a KMP Központi Bizottsága, melynek többek között Rózsa Ferenc, Skolnik József és Schönherz Zoltán is tagja lett. A Központi Bizottság megalakulása után gyorsan kiépültek a párt területi bizottságai, alapszervezetei, s megteremtődtek ismét a kapcsolatok az átcsatolt területek kommunista mozgalmával, többek között az észak-erdélyi Tartományi Bizottsággal is.

A KMP a szocialista Szovjetunió népszerűsítésére használta fel a szovjet kormánynak azokat az erőfeszítéseit, amelyeket 1940 őszén és 1941 tavaszán a két ország kapcsolatának kiépítésére tett. A Népszavában, a Magyar Nemzetben és más lapokban kommunisták és baloldali írók, újságírók tollából a Szovjetunió tudományos, kulturális és gazdasági eredményeit ismertető cikkek jelentek meg.

1940 végén az SZDP vezetése is több kérdésben határozott tanújelét adta náciellenes magatartásának. A Kisgazdapárttal egyetemben éles szavakkal bélyegezte meg a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozást. Több kisgazda képviselő a parlamentben az egyezmény ellen szavazott, a szocialista képviselők pedig a szavazás idejére elhagyták a termet. Az ezzel szinte egyidőben folyó jugoszláv—magyar tárgyalásokat, majd az örök barátsági szerződést a náci befolyás csökkentésére, ellensúlyozására tett kísérletként üdvözölték. Sőt még a pártvezetésben is történt bizonyos változás a Szovjetunió értékelését illetően. Először is megszűnt az a szovjet- és kommunistaellenes propaganda, amely 1939 őszén és 1940 elején a reformista vezetők megnyilatkozásait jellemezte. Ugyanakkor nagyra értékelték azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a szovjet kormány egy balkáni semleges blokk kialakítása érdekében tett. Ebbe a koncepcióba állítva értékelték a Szovjetuniónak a magyar kormány felé tett lépéseit. Midőn a szovjet kormány visszaadta a cári csapa-

tok által zsákmányolt 1848-as honvédzászlókat, a Népszava félreérthetetlenül utalt a mind nagyobb hitlerista veszedelemre s az ellene való küzdelemre, amelyet a Szovjetunió éppen e zászlók — a magyar szabadságharc ereklyéi — átadásával akart kifejezésre juttatni.

A kommunista propaganda és a Népszava meleg hangú ismertetői nyomán vált ismertté, majd országos politikai eseménnyé a Szovjetunió részvétele az 1941. májusi Budapesti Nemzetközi Vásáron. A Szovjetunió iránti szimpátiának és a vele való barátság követelésének nagyszerű megnyilvánulásai voltak a szovjet pavilon előtt lezajló, a kommunisták által szervezett tüntetések.

RÉSZVÉTEL JUGOSZLÁVIA „FELSZÁMOLÁSÁBAN"

Teleki tartott attól, hogy egy konfliktus a Balkánon német — szovjet háborúba torkollhat. Pontos értesülései a Fall Barbarossáról — mint látni fogjuk — nem voltak ugyan, de egyre több információ futott be a Szovjetunió elleni készülődésről, és ismerte a szovjet kormány reakcióját a második bécsi döntéssel és a „tancsapatok" Romániába vonulásával, majd a Görögország ellen felvonuló német csapatok Bulgáriába érkezésével kapcsolatban. Valószínűnek tartotta, hogy ha Jugoszlávia ellen a németek katonai akciót indítanának, és ennek következtében Magyarország háborúba keveredne Németország oldalán, ez nemcsak a nyugati hatalmakkal való szakítást jelentené, hanem előbb-utóbb azt is, hogy a nyugati hatalmak és a Szovjetunió koalíciójával kell szembenéznie. Ez az értékelés húzódott meg a Washingtonba és Londonba küldött 1941. március 3-i tájékoztatója mögött, amelyben a következőket írta: „A háború kimenetele kétséges. De minden eshetőségben Magyarországnak fontosabb, hogy megtépázatlanul álljon ott az európai konfliktus befejeződésének periódusában. Nagyon könnyen megtörténhetik, különösen Németország esetleges veresége esetén, vagy még Németország nem is egészen teljes veresége esetén, hogy a háború után ... Európának ebben a keleti részében kaotikus állapotok állnak be, amelyek legnagyobb veszéllyel azon államokra fognak járni, amelyek védtelenek, amelyek anyagi eszközeiket és hadseregüket a konfliktus befejeződése előtt feláldozták."[130] A Magyarországot érhető veszélyek között Teleki első helyen az „orosz veszélyt" említi.

[130] Magyarország és a második világháború. Bp. 1959. 126. sz. dok.

A Cvetković-kormány végül is behódolt a németeknek. 1941. március 25-én aláírta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásról szóló okmányt. 27-én azonban Jugoszláviában megdöntötték a németbarát kormányt.

A jugoszláviai események hatására a német vezérkar gyors intézkedéseket hozott, hogy a Marita-akciót (ez volt a Görögország elleni támadás fedőneve) Jugoszláviára is kiterjessze. Hitler kezdettől fogva számolt a magyar katonai részvétellel. Március 27-én Sztójay útján üzenetet intézett Horthyhoz, amelyben kérte, hogy a Jugoszlávia elleni akcióban a magyar csapatok is vegyenek részt, s hogy Magyarország tegye lehetővé a német csapatok felvonulását. Ennek fejében elismerte Magyarország területi igényeit Jugoszláviával szemben, beleértve a Bánátot is.

Horthy már másnap, március 28-án közölte Hitlerrel, hogy Magyarország kész teljesíteni kívánságait. A választ a kormányzó még aznap ismertette a miniszterelnök és a külügyminiszter részvételével tartott katonai tanácskozáson, ahol elhatározták, hogy a végleges döntést a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács április 1-i ülésén hozzák meg. Az előzetes döntéseket ugyanezen a napon a minisztertanács elé terjesztették, ahol ismertették Hitler és Horthy levélváltását. A minisztertanács — bár Teleki kifejtette aggályait és lemondással fenyegetőzött — a közléseket tudomásul vette. Ugyancsak március 28-án kezdődtek meg Budapesten a német—magyar katonai tárgyalások 5 magyar hadtest részvételéről a Jugoszlávia elleni hadműveletekben.

A magyar külpolitika ettől kezdve kétségbeesett kapkodással próbálta menteni, ami még menthető.

Március 29-én a külügyminiszter utasította a belgrádi követet, közölje nem hivatalos formában a jugoszláv külügyminiszterrel, hogy gyors és nagy erejű támadás várható Jugoszlávia ellen, hacsak Németország nem kap komoly tárgyi biztosítékot arra, hogy Jugoszlávia nem fordul ellene Görögország megtámadásakor.

Március 30-án a tervezett akció hatásának kipuhatolására Teleki üzenetet küldött Londonba és Washingtonba, amelyben azt igyekezett bizonygatni, hogy Magyarországot német támadás esetén csak a Jugoszláviában élő magyar kisebbség „védelme" készteti beavatkozásra, továbbá, hogy Jugoszlávia nemzeti alkotóelemeire bomlik szét, és így Magyarország a már nem létező Jugoszláviával szemben mentesül a szerződés kötelezett-

ségei alól. E folyamatot elősegítendő, 31-én Maček horvát szeparatista vezér tudomására hozták, hogy a magyar kormány teljes megértéssel nézné a horvát szuverenitás megvalósítására irányuló törekvéseket. Egyidejűleg a külügyminisztérium sérelmi adatokat próbált gyűjteni. Utasította a követséget és a zágrábi konzulátust, azonnal jelentsék a jugoszláviai magyarokat ért legkisebb atrocitásokat is.

Teleki a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács április 1-i ülésén sem foglalt el egyértelműen visszautasító álláspontot a Jugoszlávia elleni támadással kapcsolatban, s néhány formai „megoldással" próbálta leplezni az örök barátsági szerződés felrúgását. Azt kívánta, hogy csak néhány nappal a német támadás után avatkozzanak be; a magyar egységek ne kerüljenek német parancsnokság alá, hanem Horthy önállóan rendelkezzen felettük; végül hogy a magyar támadást az alábbi három feltétel egyikének bekövetkeztétől tegyék függővé: 1. az önálló jugoszláv állam megszűnése; 2. a magyar lakosság üldözése; vagy 3. vákuum keletkezése a magyarok által igényelt területeken. A Legfelsőbb Honvédelmi Tanács Teleki javaslatait elfogadta, s a vezérkarnak kiadta a megfelelő utasításokat.

Április elsejétől folyamatosan futottak be Belgrádból és Zágrábból a jelentések arról, hogy a megbízottak semmiféle atrocitást nem tapasztalnak a magyar lakossággal szemben, sőt a barátsági szerződésre való tekintettel Jugoszláviában sokan hisznek abban, hogy Magyarország nem engedi át területén a német csapatokat.

Április 2-án megérkezett a nyugati válasz. Barcza György londoni követ táviratilag jelentette, hogy a német csapatoknak magyar területről végrehajtott támadása esetén Anglia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat. „Ha azonban Magyarország — folytatódik a távirat — a támadáshoz bármilyen indoklással (Jugoszlávia területén magyarok védése) csatlakoznék, úgy Nagy-Britannia és szövetségesei (Törökország, esetleg idővel szovjet) hadüzenetével is kell számolni."[131] Az Egyesült Államok — amelynek nyílt csatlakozása Angliához várható — Magyarországgal szemben hasonló magatartást fog tanúsítani.

Bekövetkezett az, amitől Teleki tartott. Különösen mélyen érintette Barcza táviratának utalása a Szovjetunióra. Első ízben fordult elő ugyan-

[131] OL KÜM Szent-Iványi Domokos, Csonkamagyarország külpolitikája 1919. június—1944. március 19. c. kéziratos munkája. 494—495.

is, hogy angol kormánykörök a szovjet—angol szövetség lehetőségének felvetésével próbáltak hatást gyakorolni a magyar kormányra. A koncepció a fegyveres semlegesség fenntartásáról, amelyre egyre fogyatkozó hittel Teleki épített, összeomlott, mert a revíziós törekvések s a mögötte álló erők hatása sokkal erőteljesebb volt, mint amilyen eréllyel Teleki képviselni tudta a háborúból való kimaradás igényét. Ahhoz, hogy nyíltan szembeforduljon a németekkel — különösen olyan időben, amikor az együttműködés Németországgal újabb területek azonnali visszaadását ígérte —, sem az állam vezetőitől, sem a hadseregtől, sem a rendszer társadalmi bázisától számottevő támogatásra nem számíthatott. Horthy még miniszterelnökét sem hallgatta meg, amikor már döntött a Jugoszlávia elleni támadásban való részvételről.

A németbarátság látszatelőnyei ekkor még a lakosság többsége előtt elfedték azt a veszélyt, amelyet a tengelypolitika az ország függetlensége szempontjából jelentett. Hitler 1941 áprilisában nem megszállóként állt szemben Magyarországgal, hanem olyan szövetségesnek tűnt, aki újabb sikerekhez segíti a 20 éves revíziós politikát. Szembefordulni a németekkel — ebben az időben — csak a rendszer zárt keretein kívül levő, s attól tudatosan balra álló, az adott időpontban aktív tömegbefolyással nem rendelkező csoportokra támaszkodva lehetett volna. Teleki számára azonban ez logikai és erkölcsi képtelenség volt, mert nemcsak a németekkel való nyílt szembeszállást, de szükségszerűen a rendszerrel való nyílt szembefordulást is követelt volna, minden politikai és társadalmi következményével együtt. Erre az útra Teleki nem tudott és nem is akart lépni. De arra is képtelen volt, hogy tovább együtt haladjon a rendszerrel a katasztrófa felé vezető úton. A szakadék, amely közte és az általa oly energiával védelmezett ellenforradalmi rendszer között támadt, nem személyes indíttatású volt, ezért nem is lehetett számára megoldás a lemondás és a politikai visszavonulás. Egyetlen lehetőség maradt: a teljes szakítás mindazzal, amit mint politikus negyedszázadon át képviselt. Emberi lelkiismeretéből következett, hogy ezt a szakítást mementónak szánta, hogy ez a szakítás drámai és visszavonhatatlan volt. 1941. április 3-ra virradó éjjel főbe lőtte magát.

Öngyilkossága előtt Horthyhoz írt búcsúlevelében megrázó szavakkal vonta le a konzekvenciákat: „Főméltóságú Úr! Szószegők lettünk — gyávaságból — a mohácsi beszéden alapuló örökbéke-szerződéssel szemben.

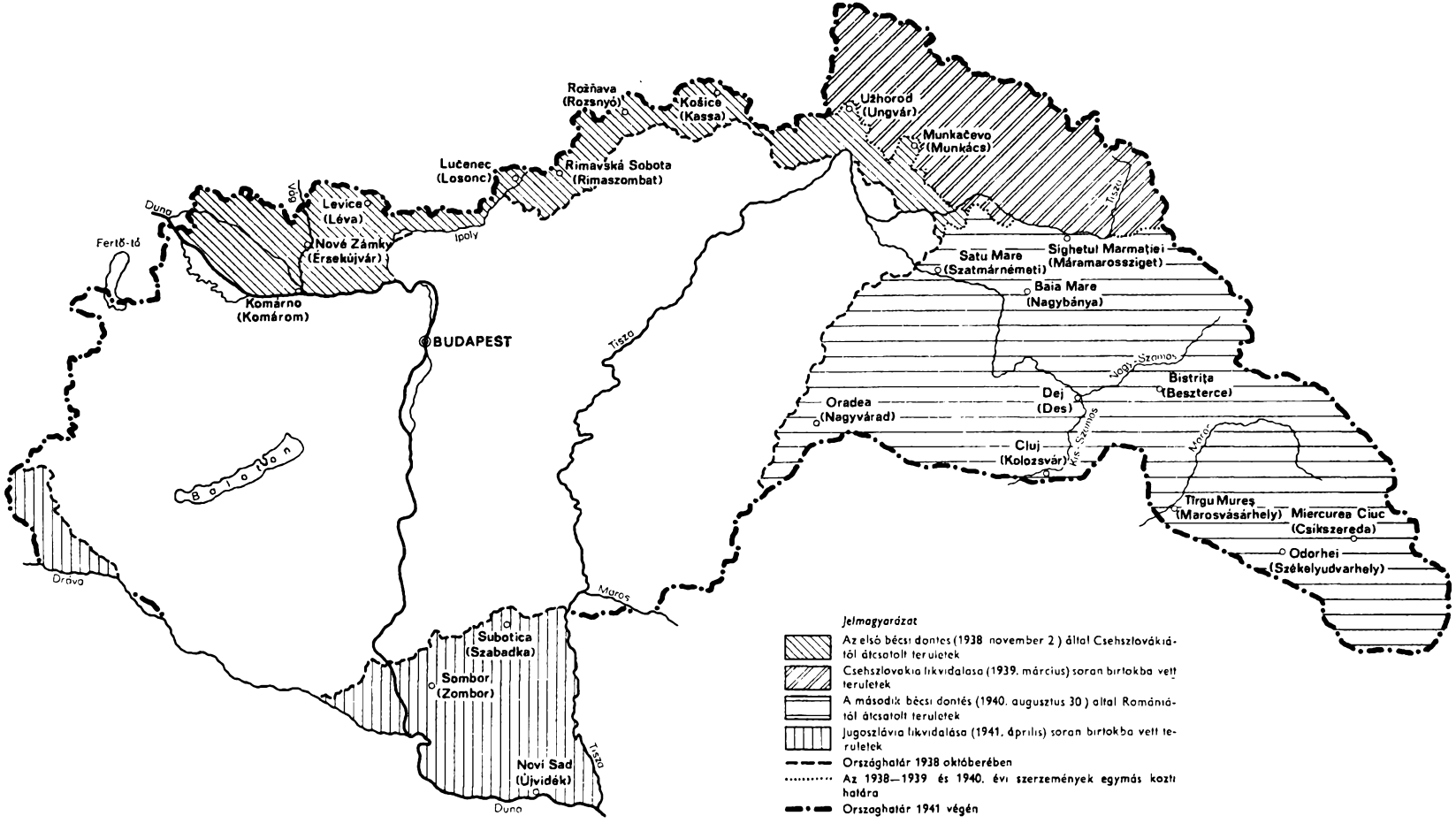

Magyarország revíziós területgyarapodásai, 1938—1941

A nemzet érzi, és mi odadobtuk becsületét. A gazemberek oldalára álltunk — mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók. leszünk! A legpocsékabb nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok. Teleki Pál."[132]

Azok, akikre elsősorban hatni akart, búcsúlevelét elsikkasztották a közvélemény elől, amelyben makacsul tovább élő legendák támadtak a miniszterelnök halálával kapcsolatban. Teleki öngyilkossága nagyobb hatást gyakorolt a határokon kívül, mint idehaza. Míg külföldön bizonyos illúziók támadtak Magyarország ellenállását illetően, Budapesten Horthy, a Bárdossy vezetése alá került kormány, a vezérkar kitartott a Jugoszlávia elleni akcióban való részvétel mellett.

A német csapatok már április 2-án délután megkezdték a Jugoszlávia elleni felvonulást Magyarország területén. Április 7-én, amikor ezek a Magyarországon felgyülekezett német erők is bekapcsolódtak a Jugoszlávia ellen előző nap megkezdett hadműveletekbe, Anglia megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal. A Bárdossy-kormányt az angol lépés már nem befolyásolta. Április 11-én, indokul használva fel, hogy a németek horvát ügynökei kikiáltották az „önálló" Horvátországot — az államfő Ante Pavelić lett —, a magyar csapatok átlépték a jugoszláv határt és birtokba vették a Bácskát, a baranyai háromszöget, majd a Muraközt és Mura-vidéket, mintegy 11 500 km² területet, kb. 1 millió lakossal, amelynek több mint 60 %-a nem magyar nemzetiségű volt. A Magyarországnak ígért Bánátot német csapatok szállták meg, és Szerbiához tartozott, ahol Nedić tábornok alakított szeptemberben bábkormányt.

A Jugoszlávia elleni agresszió tovább fokozta Magyarország nemzetközi elszigetelődését és ezzel külpolitikai függőségét Németországtól, bár a kilátásba helyezett angol hadüzenet ekkor még nem következett be. Churchill, akire hatást gyakorolt Teleki öngyilkossága, kijelentette, hogy amíg a magyar csapatok nem kerülnek szembe szövetséges haderőkkel, a hadüzenettől eltekint, de a magyar magatartást elítéli. A Szovjetunió ugyancsak nyilatkozatban ítélte el az örök barátsági szerződés felrúgását és a támadásba való bekapcsolódást.

[132] Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 55. a—b. sz. dok.

4. MAGYARORSZÁG BELÉPÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBA

A BÁRDOSSY-KORMÁNY ÉS A BELPOLITIKAI HELYZET

Teleki halála után — Bárdossy László személyében — hivatalos diplomata került a miniszterelnöki székbe. 1922-től a külügyminisztérium sajtóosztályát vezette, 1930-tól a londoni magyar követség tanácsosa, 1934-től bukaresti követ volt, míg 1941 februárjában át nem vette a Csáky halála folytán gazdátlanná vált külügyminiszteri tárcát. Művelt, európai látókörű, megfontolt embernek tartották, aki a kül- és belpolitikában egyaránt a magyar uralkodó osztályok érdekeinek megfelelő utat fogja járni. Bárdossy azonban olyan időpontban lett miniszterelnök, amikor meglehetősen széles körűvé vált az a benyomás, hogy a németeknek minden sikerül, s a délvidéki területgyarapodás látszólag újra azt bizonyította, hogy a németek oldalán való — egyre nagyobb — kockázatvállalás is igen kifizetődő a revíziós politika szempontjából.

A német birodalom ekkor európai hatalmi befolyása tetőpontján állott, s a magyar uralkodó osztályok maguk is úgy vélték, hogy az új Európa térképét Hitler fogja megrajzolni. A magyar revíziós érdekek érvényesítése szempontjából tehát nélkülözhetetlennek tartották a németbarát politika egyértelműbbé tételét, az annyi támadásra okot adó „hátsó kapuk" bezárását. E körülményeknek volt döntő szerepük abban, hogy Bárdossy, akinek ellentétei voltak a vakmerő és gátlástalan katonai vezető körökkel, és aki — a régi rossz módszerrel — kifogni igyekezett a szelet a szélsőjobboldali erők vitorláiból, olyan végzetes lépésekhez járult mégis hozzá, amelyek katasztrófába sodorták az országot.

A Bárdossy-kormány parlamenti bemutatkozására csak a délvidéki területszerző katonai akció lebonyolítása után, április 24-én került sor. A miniszterelnök programbeszéde belpolitikai szempontból a harmadik zsidótörvény meghozatalát, a zsidóbirtokok földbirtok-politikai célra való igénybevételét, az alkotmányreform megvalósítását állította középpontba. Méltányos nemzetiségi politikát ígért, megkülönböztetett figyelemmel a német kisebbségre. A kormánynak a tőle balra álló ellenzékkel szembeni viszonya továbbra is békésnek ígérkezett, annak ellenére, hogy a szociáldemokraták, kisgazdák, polgári szabadságpártiak, kereszténypártiak kritikus megjegyzésekkel kísérték a kormányprogram szembetűnő vonását, hogy ti. maga tűzi napirendre a szélsőjobboldal követeléseit. Az imrédys-

ták és nyilasok zúgolódtak is programjuknak a kormány általi kisajátítása miatt; a szóban forgó kérdések radikális megoldása csak az ő kezükben volna biztosított, a kormány viszont elsekélyesíti, elrontja azt, s ráadásul velük, a szélsőjobboldallal szemben játssza ki — hangoztatták.

Bárdossy számára Imrédy és pártja jelentette a veszedelmesebb ellenfelet: Szálasi Nyilaskeresztes Pártja több okból is veszített jelentőségéből. Az 1941. január 27-i romániai vasgárdista puccs leverése és a vasgárdisták eltávolítása a kormányból, főleg pedig, hogy mindezt a német birodalmi kormány nem ellenezte, mélyen leszállította a magyarországi nyilas mozgalom — ősszel még rendkívül biztatónak tűnő — esélyeit a kormánnyal szemben, amely a bekövetkezett fordulatot azonnal érzékelve, egyremásra hozatott ítéleteket a nyilas vezetők ellen. A Nyilaskeresztes Párt taglétszáma rohamosan csökkent; mély belső válság gyengítette a pártot: a jórészt lumpen elemeket tömörítő, régi hungarista mozgalmista szárny sehogysem tudott megbékélni a megváltozott körülményekkel, s azzal kezdte vádolni Szálasit, hogy elárulja a „forradalmat"; ezzel szemben az „úri nyilasok" azzal támadták ugyanőt, hogy nem mutat kellő erélyt a felelőtlen elemekkel szemben. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy Szálasi „következetes elvi politikát" akart folytatni; makacsul ragaszkodott maga gyártotta hungarista ideológiájához, s továbbra sem akarta kizárólagos joggal átengedni a Volksbundnak a német kisebbség nemzetiszocialista szervezését. Különösen a Baky—Pálffy-csoport tartotta döbbenetesnek ezt a „mániákusságot": hogy egy ilyen „rögeszmén" múlhat a német birodalmi körök kegyeinek eljátszása, s kezdték kétségbe vonni saját vezérük épelméjűségét.

Szálasi ősszel egybekovácsolt pártja eresztékeinek lazulása s a pártvezető személyes presztízsének németországi és hazai süllyedése mégsem jelentett a kormány számára megkönnyebbülést. Ellenkezőleg: reális veszéllyé vált az imrédysták és a Baky—Pálffy-féle „úri nyilasok" összefogása. Erre intettek azok az erősödő szálak, amelyek a Baky—Pálffy-csoportot német birodalmi körökhöz, különösen az SS irányítása alatt álló Birodalmi Biztonsági Főhivatalhoz s a német kisebbségeket, így Basch Volksbundját is instruáló, ugyancsak az SS által irányított Volksdeutsche Mittelstelléhez fűzték. A jobboldal belpolitikai nyomását azonban ismét a külpolitikai kérdések erősítették fel.

MAGYARORSZÁG BEKAPCSOLÓDÁSA A SZOVJETUNIÓ ELLENI HADJÁRATBA

A balkáni hadjárat befejeződésével végérvényesen napirendre került a Szovjetunió elleni agresszió. Az 1940. december 18-án kibocsátott Fall Barbarossa a Szovjetunió elleni támadást 1941. május 15-re tűzte ki. A jugoszláviai események miatt azonban Hitler 1941. március 27-én a támadás napját június 22-re tette át.

A Barbarossa-terv, majd annak későbbi változatai csak Finnország és Románia katonai részvételével számoltak. A magyar hadsereg aktív bevonását a Szovjetunió elleni hadjáratba a németek eredetileg nem vették számításba. Hitler egyrészt attól tartott, hogy a magyar kormány a háborúban való részvételt újabb területi igények támasztására használná fel, ami csak kellemetlenségeket okozna, elsősorban német—román vonatkozásban. Másrészt attól is félt, hogy Magyarország előzetes bevonása esetén a magyar politikai életben még szerepet játszó angol orientációs csoportok révén a Barbarossa-terv részletei idő előtt a szövetségesek tudomására juthatnak. Mivel a német hadvezetés a Szovjetunió gyors összeomlásával és a hadjárat rövid idő alatti befejezésével számolt, a gyengén felszerelt magyar hadsereg felhasználását egyébként sem tartotta jelentősnek.

Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a Szovjetunió elleni háborúban a németek ne szántak volna fontos szerepet Magyarországnak már az előkészítés időszakában is. Elsősorban mint felvonulási terepet és gazdasági bázist vették számításba, de a német vezérkar a magyar hadsereg felhasználását sem hagyta teljesen figyelmen kívül.

A magyar politikusok és katonai vezetők közül sokan nem elégedtek meg a Magyarországnak szánt kisegítő szereppel. A szélsőséges német orientációt képviselő Werth Henrik vezérkari főnök például — miután 1941 májusában megkezdődött a német hadsereg felvonulásának utolsó szakasza — emlékiratok egész sorában követelte a kormánytól, hogy önként és azonnal, még a várható német támadás megindulása előtt ajánljon fel csapatokat a Szovjetunió elleni háborúhoz. Erre ösztökélte a kormányt Sztójay Döme berlini követ is.

A június 15-i minisztertanács az önkéntes csatlakozás gondolatát elvetette, abból kiindulva, hogy a további területi revízió érdekében a ma-

gyar hadsereget érintetlenül kell hagyni. Június 16-án Ribbentrop a budapesti német követen keresztül közölte a magyar kormánnyal, hogy június közepén várható a német—szovjet viszony „tisztázása", s ezért a német kormány szükségesnek tartja, hogy Magyarország is tegyen bizonyos lépéseket határainak biztosítására. A német közlés megerősítette a kormány korábbi álláspontját, hogy az önkéntes csatlakozástól tartózkodnia kell, de a német kormány kifejezett felszólítása esetén a kérést meg kell fontolni.

A német csapatok 1941. június 22-én hajnalban megtámadták a Szovjetuniót. Ugyanezen a napon Erdmannsdorff átadta Horthynak Hitler levelét, amelyben különféle szovjetellenes frázisokkal indokolta a támadást, s a határbiztosításon kívül semmit sem kért, csupán kifejezte meggyőződését, hogy a magyar kormány egyetért a támadással. Bár a németek nem kértek konkrét lépéseket, a magyar kormány, hogy egyetértését demonstrálja, június 23-án elhatározta a diplomáciai kapcsolatok megszakítását a Szovjetunióval. Szinte a magyar minisztertanács ülésével egyidőben hívatta magához Molotov szovjet külügyminiszter a moszkvai magyar követet, hogy a kormány álláspontjáról tájékozódjék. Közölte Kristóffyval, hogy a szovjet kormánynak nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, nem volt és nincs észrevétele Magyarország erdélyi revíziós törekvéseivel kapcsolatban. Kristóffy távirata — Törökországon keresztül — 24-én érkezett Budapestre, de Bárdossy nem ismertette azonnal sem a minisztertanáccsal, sem Horthyval.

Június 24-én más üzenetet is kapott Bárdossy. Werth vezérkari főnök tájékoztatta, hogy a német haderő főparancsnokságától Magyarországra kirendelt összekötő, Himer tábornok Halder vezérezredes, német vezérkari főnök nevében közölte: Németország mindennemű katonai közreműködést hálásan venne. Bárdossy, aki kifogásolta, hogy német részről nem a kormányhoz, hanem a vezérkarhoz juttatják el kívánságaikat, Himer közléseit nem tekintette hivatalos üzenetnek, és ragaszkodott ahhoz, hogy a német kormány politikai síkon, hivatalos felkérést juttasson el a magyar kormányhoz. Ezt közölte is a német követtel.

Magyarország bevonását a Szovjetunió elleni háborúba a németek feltehetőleg már a támadás első napjaiban véglegesen elhatározták. Június 22-én a déli órákban Jodl tábornok a következőket telefonálta Himer-

nek: „Minden magyar segítséget mindenkor elfogadunk. Semmit sem akarunk követelni, de mindent, amit önként felajánlanak, elfogadunk. Szó sincs róla, hogy nem akarnánk Magyarország részvételét."[133] Másnap Halder az alábbi telefonutasítást küldte: „Most az a fontos, hogy a magyar katonai fórumok mozgásba hozzák a politikai vezetést, hogy azok maguktól ajánlkozzanak. Németország nem támaszt követeléseket, mert azért meg kell fizetni, azonban hálás minden támogatásért, különösen gyors, motorizált alakulatok által."[134] Ez volt az az üzenet, amelynek lényegét Himer ismertette a magyar vezérkari főnökkel, aki viszont mint hivatalos német felkérést továbbította azt a miniszterelnökhöz.

Jodl és Halder utasításai eléggé kézzelfogható magyarázatot adnak arra, hogy miért tartózkodott a német kormány a hivatalos felkéréstől, miért kívánta az önkéntes felajánlkozást még azután is, hogy Magyarország bekapcsolódását kívánatosnak tartotta.

Magyarország hadba lépése a Szovjetunió ellen hivatalos német felkérés nélkül is hamarosan bekövetkezett. Június 25-én ugyanis Szlovákia, amelynek katonai közreműködését a német hadvezetés szintén nem tervezte, bejelentette elhatározását. Horthyék attól féltek, hogy revíziós politikájuk ellenlábasai, Románia és Szlovákia a végső osztozkodásnál előnyösebb elbírálásban részesülnek. Ezen a napon az olasz kormánytól is szemrehányás érkezett Magyarország tehetetlensége miatt. Most már csak ürügy kellett, amivel a Szovjetunió megtámadását formailag indokolhatják. Nem kellett rá sokáig várni. Június 26-án Kassa, Munkács és Rahó városokat ismeretlen repülőgépek bombázták. A hivatalos vizsgálat még meg sem indult a támadó gépek nemzetiségének tisztázására, amikor Budapesten egyszerűen kinyilatkoztatták, hogy a támadást szovjet bombázók követték el.

Néhány órával a kassai légitámadás után összehívták a minisztertanácsot; Bárdossy miniszterelnök közölte, hogy Magyarország a kormányzó döntése alapján — Horthy a honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök jelentése nyomán utasítást adott a „megtorlásra" — elhatározta a hadba lépést a Szovjetunió ellen. Nem sokkal a minisztertanács ülése után Krúdy Ádám alezredes, a kassai repülőtiszti iskola oktatója telefonon

[133] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968. 416. sz. dok.
[134] Uo.

arról értesítette Bárdossyt, hogy megállapította: Kassát német gépek bombázták. Bárdossyt azonban ez már nem zavarta, sőt azt hangoztatta, hogy ha a gépek németek voltak, az még inkább azt az elhatározást erősíti meg, hogy be kell lépni a háborúba, mert ez a németek kívánsága.

Még június 26-án, a Szovjetunió elleni háború bejelentése előtt — követve a német példát — a magyar légierő támadást intézett szovjet városok ellen, majd 27-én a — mintegy 40 ezer fős — csapatok is átlépték a szovjet határt.

5. A HÁBORÚHOZ VEZETŐ ÚT (A KÜLPOLITIKA FUNKCIÓI AZ ELLENFORRADALMI MAGYARORSZÁGON)

A Szovjetunió megtámadásával Magyarország eljutott a háborúig, amit pedig el akart kerülni. A háborúba lépés mégsem tekinthető egyszerű véletlennek, sokkal inkább a magyar külpolitika determinánsai és ellentmondásai következményének.

A rendszer által vallott külpolitikai elvek és a megvalósított gyakorlat az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutásának körülményeiből, jellegéből, osztályerőviszonyaiból, a trianoni békeszerződésből, általában a magyar uralkodó osztályokban, különösen a hatalom képviselőiben az 1919 után rögzült politikai félelmekből és torz történelmi „tanulságokból" fakadt, s már jóval a második világháború előtt determinált volt. Ennek a külpolitikának két funkciója volt:

1. A békeszerződés revíziója, az elveszített területek visszaszerzése.

2. Az ellenforradalmi rendszer politikai, társadalmi és hatalmi viszonyainak külpolitikai biztosítása.

A revíziós politika határozta meg szinte kizárólagosan Magyarország viszonyát a szomszédos országokhoz a két világháború között éppúgy, mint a második világháborúban. Ez a politika zárta el alapvetően a közeledés útjait a szomszédos országokhoz. Igaz, ezek az utak a kisantant országok kormányainak „mindent megtartani" alapállásából fakadó ellenséges magatartása és a magyar kisebbségekkel szembeni — különösen Romániában és Jugoszláviában érvényesülő — elnyomó nemzetiségi politikája miatt alig járható hegyi ösvények voltak. Az ellenforradalmi

rendszer kialakulása és konszolidációja éveiben a revíziós politika, az integrális revízió hirdetése azonban még nem annyira a külpolitikai orientációt megszabó külpolitikai gyakorlatot jelentett — hiszen a nemzetközi viszonyok erre lehetőséget sem adtak —, mint inkább ez volt az az eszköz, amellyel a forradalmak, a békeszerződés okozta mélyreható társadalmi és nemzeti megrázkódtatás állapotában levő országban a rendszer belső tartását kívánták biztosítani, lévén az egyetlen olyan politikai cél, amelyben a magyar uralkodó osztályok egésze egységes álláspontot foglalt el, amelyet az egész ellenforradalmi közvélemény igazolt, s amelylyel a meggyőződéses baloldaliak nem túl széles táborát kivéve, az egész társadalomra hatást lehetett gyakorolni.

A külpolitika ezekben az években elsősorban a rendszer konszolidációját támogató lépéseket jelentett. Vagyis ekkor főleg az ellenforradalmi politika „rendszert biztosító" funkciója érvényesült. Ez mindenekelőtt az adott nemzetközi viszonyokba való kényszerű beilleszkedést követelte. A revíziós törekvések a külpolitikai orientáció kialakításában csak akkor váltak döntő tényezővé, amikor az első világháború utáni nemzetközi erőviszonyok megváltozásának körvonala és iránya kezdett kibontakozni, amikor a revíziós törekvéseknek már a nagyhatalmi partnerek jelentkezése kölcsönzött realitást. Ez alapozta meg a 20-as évek utolsó harmadában az együttműködést Olaszországgal, majd a fasiszta tengelyen belüli német vezető szerep kialakulásával párhuzamosan a külpolitikai orientáció fő vonalát, a németbarátságot.

A német orientáció kialakítása azonban együtt járt a fasiszta Németország egyre fokozódó gazdasági, politikai és ideológiai nyomásával. Ez a nyomás Kelet-Közép-Európa minden országára ránehezedett, egyenes arányban a német hatalmi túlsúly kialakulásával, s a fasiszta hatalmakhoz való bizonyos idomulást mindegyikükre rákényszerítette; Magyarországon azonban azért vált különösen veszélyessé, mert a német hatalmi túlsúly gravitációs erőterében felfutó szélsőjobboldali erők éppen e nyomás révén, azaz külső segítséggel remélték — és csak ezzel remélhették — hatalmi törekvéseik megvalósítását. Amikor ez a helyzet kialakult, a külpoltitika „rendszert védő" funkciója ismét felerősödött. Ez most azt jelentette, hogy a külpolitika taktikai lépéseivel is biztosítani kellett annak a sajátságosan zárt uralmi struktúrának a fenntartását, lényeges eltolódások, minőségi változások nélkül, amely a rendszer megszületésé-

vel és konszolidációjával párhuzamosan jött létre, s a 20-as években kialakult kormányzati formák révén funkcionált. A hatalmat mindenáron kézben tartani, majd 1939-től a rendszert átmenteni a háború utáni Európába: a revízió mellett, azzal párhuzamosan, majd a háborúban bekövetkezett fordulat után még a revízió rovására is, ez vált most már a fő programmá. E programot főleg a politikai és gazdasági hatalom lényegi attribútumait birtokló arisztokrata-nagybirtokos és — a jórészt zsidó vallású vagy származású tőkésekből álló — finánctőkés csoportok politikai képviselete, a hatalom konzervatív szárnya vallotta magáénak. Őket támogatta a külső német és a belső szélsőjobboldali veszély növekedésével párhuzamosan a hagyományos liberális ellenzék s a 30-as évek közepétől liberális irányba tartó politikusok tábora (pártalakulásban a Kisgazdapárt), de időszakonként a szociáldemokrata párt parlamenti képviselete is, mivel számukra a korábban létrejött politikai-hatalmi viszonyok konzerválása, a kialakult kormányzati formák fenntartása még mindig a kisebbik veszély volt, mint amit a szélsőjobboldal hatalomra jutásával a nyílt fasiszta diktatúra jelentett volna.

A 30-as évek második felében és a világháború első éveiben az egymást követő Darányi-, Imrédy-, Teleki-kormány történetét vizsgálva, egy különleges ritmust figyelhetünk meg Magyarország kül- és belpolitikájában: Gömbös után minden új kormány mérsékeltebb kül- és belpolitikai programmal kezdte működését, mint ahová az előző kormány eljutott, de azután rövid idő múltán elődjénél sokkal tovább ment a Németországgal való együttműködésben, s a belpolitikai életben is fokozódott a jobbratolódás. Ez nem magyarázható pusztán azzal, hogy az említett kormányok működése alatt — vagyis 1937 és 1941 között — a nemzetközi erőviszonyok Németország javára tolódtak el, s Közép-Európában, majd az egész kontinensen a La Manche-csatornától a szovjet határokig megvalósult a német hegemónia. Már csak azért sem, mert a német hatalmi túlsúly megvalósulása 1936-tól egy állandóan felfelé ívelő folyamatban ment végbe, míg a magyar kormányok politikájára éppen a ciklikusság és a spirális fejlődés volt jellemző.

A fent vázolt jelenség okaira csak akkor lelünk magyarázatot, ha az ellenforradalmi rendszer politikai-hatalmi szerkezetének, uralmi struktúrájának, politikai hitvallásának lényegét világosan látjuk, ami viszont lehetetlen az ellenforradalmi rendszer előzményeinek, létrejötte sajátos

körülményeinek figyelembevétele nélkül. Láttuk, hogy a magyarországi ellenforradalom — századunk történetében azóta is egyedülállóan — nem megtartotta, megmentette az uralkodó osztályok hatalmát a szocialista forradalommal szemben, hanem visszaszerezte egy megvalósult proletárdiktatúra után, méghozzá aktív külső nemzetközi hatalmi beavatkozás révén. Ez tette lehetővé, hogy egy olyan ellenforradalmi rendszer jöjjön létre, amely Kelet-Közép-Európában sehol másutt nem tapasztalható zárt politikai konstrukcióra támaszkodott, amely teljesen zárt volt bal felé, de a szélsőjobboldal felé is csak bizonyos mértékig volt nyitott uralmi struktúra. Olyan rendszer, amely létezésének, fennmaradásának biztosítékát nemcsak a mozdulatlan társadalmi szerkezetben (amely a vagyoni hierarchia és az ásatag, lényegében rendi — úri és nem úri — hierarchia egymás mellett létezése és egymásra hatása alapján épült fel), hanem a politikai mozdulatlanság állapotában is látta. Mindebből következett, hogy a politikai ellenzék, nemcsak a baloldalon, hanem a szélsőjobboldalon is céljai megvalósítását, hatalomra kerülésének biztosítékát a nemzetközi körülmények megváltozásától, a külső, nemzetközi tényezők hatásától várta és remélte. Ha ehhez most hozzátesszük, hogy a területi revízió megvalósulása is a nemzetközi körülmények alakulásától függött, akkor joggal juthatunk arra az általános érvényű következtetésre, hogy az ellenforradalmi korszakban a magyar politikai élet egésze — különösen a 30-as évek közepétől kezdődő s a rendszer összeomlásáig tartó évtized alatt — nagyon nagy mértékben a nemzetközi helyzet alakulásának rendelődött alá.

A nemzetközi erőviszonyok változásai a többi kelet-közép-európai országban is döntő faktort jelentettek a háborút megelőző években és a háború időszakában, de sehol sem szabták oly szűkre a kül- és belpolitikai mozgás lehetőségeit, mint Magyarországon, a fentebb vázolt sajátos körülmények miatt. Ebben az összefüggésben válik érthetővé az ellenforradalmi külpolitika kettős funkciója is. Az, hogy nemcsak a revíziós törekvések, hanem a rendszer védelme is valóságos funkció volt; hogy a külpolitikának ez a két funkciója nem egymástól függetlenül, hanem elválaszthatatlan egységben, egymásra hatva érvényesült, miközben a nemzetközi tényezőktől s az ezek által is erőteljesen befolyásolt belpolitikai szituációtól függően, hol az egyik, hol a másik került előtérbe, hogy a két külpolitikai cél sajátos fékező szerepet töltött be egymással szem-

ben, akadályozva az egyik vagy másik vonal lehetséges kifutását, ami a külpolitikai gyakorlatot rendkívül merevvé, rugalmatlanná tette.

A 30-as évek második felében felülkerekedett német orientáció a magyar uralkodó osztályok egésze által igényelt területi revíziós politikából, tehát az egyik külpolitikai alapelvből fakadt, amelynek sikere csak Németországgal együttműködve látszott megvalósíthatónak. A németbarátságnak viszont logikus következménye volt egyrészt a szélsőjobboldali csoportok erejének és befolyásának növekedése, hiszen ezek már Gömbös óta amúgy is a szilárd németbarát külpolitikában látták saját hatalmi törekvéseik legjobb támaszát, másrészt — ezzel is összefüggésben — a német nyomás és behatolás lehetőségeinek nagymérvű kiszélesedése. Ez azonban már nem állt a hatalom döntő pozícióit birtokló uralkodó körök érdekében, amelyek hatalmi befolyásuk biztosítása végett csak egy bizonyos határig akartak elmenni a németekkel való együttműködésben, hogy az ne vezessen — Bethlen szavaival — „a politikai élet gleichschaltolásához a szélsőjobboldali eszmék jegyében".[135]

Ezért amikor egy-egy kormány politikája a revíziós célok következtében is erősödő külső német és belső szélsőjobboldali nyomás présében túlságosan jobbra csúszott, már-már a hagyományos kormányzati formák felborulásával, a szélsőjobboldal hatalomra jutásával s ezzel együtt a fenntartás nélküli németbarát külpolitikával fenyegetett, mindig bekövetkezett a kormánybuktatás, hogy azután egy, az uralkodó osztályok számára megbízhatóbbnak látszó és érdekeiket jobban képviselő új miniszterelnök kinevezésével próbálják az eseményeket kedvezőbb irányba terelni. Az új kormány viszont — mivel politikájának bázisát csakis a rendszer zárt keretein belül találhatta meg — a fokozódó belső és külső nyomás közepette csak úgy tudta magát fönntartani, ha mind a bel-, mind a külpolitikában engedményt engedmény után téve igyekezett kifogni a szelet a szélsőjobboldal vitorláiból. Ebben a periódusban tehát — vagyis a 30-as évek második felében — Magyarországon a belpolitika nagyon nagy mértékben alárendelődött a külpolitikának.

Ezt az utat Teleki Pál sem tudta elkerülni, kinek személyében pedig olyan politikus került hatalomra, akit elődeinél sokkal szorosabb kapcsolatok fűztek a hagyományos uralkodó osztályok konzervatív szárnyá-

[135] *Pesti Napló*, 1939. január 1.

hoz, tehát a németekkel való együttműködés belpolitikai hatásától erősen tartó csoportokhoz. Ő volt az, aki végül is a nyílt szövetséget megkötötte Németországgal 1940. november 20-án, a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozás révén. Ez a lépés azonban már nem annyira a további revízió reményéből, mint inkább a már elért revíziós eredmények biztosításának szándékából fakadt, hiszen Szlovákia és Románia hamarosan szintén csatlakozott az egyezményhez, Jugoszláviával pedig — német óhajra is — készült a barátsági szerződés. Nem kevésbé fontos indíték volt — a bécsi döntésből következő kényszerű hála és az elért területi státus biztosításán túl — a szélsőjobboldali hatalomátvételi kísérletek letörése, vagyis a rendszer biztosítása.

Teleki előtt, illetve a nagybirtokos arisztokrácia és nagyburzsoázia vezető politikai képviselői előtt ettől kezdve már csak egyetlen cél lebegett: a háború folyamán a hatalom döntő pozícióinak megtartása minden áron, bármilyen nagyfokú idomulást jelentett is ez a fasiszta Németország érdekeihez. Ezért kellett szükségszerűen összeomlania a Teleki-féle koncepció ama pillérének, hogy Magyarországnak kívül kell maradnia a háborún, jóllehet oly határozottan fogalmazta azt meg Londonba és Washingtonba küldött üzenetében, egy hónappal öngyilkossága előtt. Ez a követelmény, mint stratégiai cél, a hatalom megtartása és a háború utánra való átmentése érdekében, szöges ellentétben állt ugyanezen érdekek taktikai követelményeivel. 1940 őszén a nyíltan vállalt német szövetséggel sikerült ugyan a szélsőjobboldali hatalomátvételt elkerülni, de ennek ára a háborúba lépés volt Németország oldalán alig fél évvel később, majd az egyre mélyebb belesodródás annak véres küzdelmeibe. Ettől kezdve a rendszer átmentésének igénye külpolitikai síkon már csak arra volt elég, hogy Magyarország a „vonakodó csatlóssá" váljon.

XII. FEJEZET

A HÁBORÚ ÉVEI A NÉMET MEGSZÁLLÁSIG

1. A HÁBORÚS RÉSZVÉTEL FOKOZÓDÁSA ÉS AZ ANTIFASISZTA NEMZETI FÜGGETLENSÉGI MOZGALOM

MAGYARORSZÁG KATONAI RÉSZVÉTELE A SZOVJETUNIÓ ELLENI HÁBORÚ KEZDETÉN

A Szovjetunió elleni támadásba 1941. június 27-én bekapcsolódó — Kárpát-csoport néven összefogott — magyar haderő, amely 2 motorizált dandárból, 1 lovas dandárból és 10 hegyi vadász zászlóaljból állt, Szombathelyi Ferenc vezérezredes parancsnoksága alatt a Kárpátaljáról, Körösmező térségéből kiindulva, Kolomea irányában tört előre a Dnyeszter folyóhoz, amelyet július 5—7-én ért el. A szovjet csapatok visszavonulása folytán ez ideig nem ütközött olyan ellenállásba, amely súlyosabb veszteségeket okozott volna számára. A további hadjáratban a Kárpát-csoportból kiváló ún. gyorshadtest vett részt, amely gyengén motorizált csapatai mellett lovas és kerékpáros alakulataival próbált lépést tartani a németekkel az előnyomulásban. A déli német hadseregcsoport alárendeltségében harcoló gyorshadtest július végén—augusztus elején azonban a Bug mentén már a fáradtság jeleit mutatta. A szovjet ellenállás ekkor már erősödött, s mint jelentették, „rövidesen látható volt, hogy ez nem bácskai bevonulás, hanem a hadtörténelem legkeményebb háborúja". A gépkocsipark óriási mértékben pusztult, a páncélosok elakadtak a sárban, „a lovasság mint fegyvernem meghalt, kár a pénzért", „a kerékpárosok szíve, tüdeje tönkre van".[136] Már ekkor felvetődött a gyorshadtest kivonásának gondolata, de tekintettel a németek kegyeiért a románokkal folytatott versengésre, ezt elejtették, sőt Werth Henrik vezérkari főnök 1941 augusztusában újból felvetette a

[136] Csima János, Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához. Bp. 1961. 88—91.

magyar hadsereg erőteljesebb részvételének kérdését a Szovjetunió elleni háborúban.

A vezérkari főnök lépései nem találtak kedvező visszhangra sem a kormánynál, sem Horthynál. A kormány állásfoglalását alapvetően a keleti fronton és a nemzetközi helyzetben következett fejlemények befolyásolták. A szovjet hadsereg egyre erőteljesebb védelmi harcai éppúgy nem maradhattak minden hatás nélkül, mint a kibontakozásban levő antifasiszta koalícióról érkező hírek: 1941. július 17-én a Szovjetunió és Anglia között egyezmény jött létre a kölcsönös segélynyújtásról és arról, hogy nem kötnek különbékét; 1941. augusztus elején az Egyesült Államok kötelezettséget vállalt, hogy fontos hadianyagok szállításában elsőbbségi jogot biztosít a Szovjetuniónak; augusztus 14-én közzétették a Roosevelt és Churchill új-fundlandi tárgyalásai során kidolgozott, ún. Atlanti-óceáni Államokmányt (Atlantic Charter); augusztus 25-én szovjet és angol csapatok vonultak be Iránba stb.

E tényezők együttes hatására az uralkodó körök egyes csoportjaiban bizonyos óvatosság kezdett mutatkozni, legalábbis a háborúban való részvétel fokozásával szemben. Bárdossy augusztus 26-án Horthyhoz írt levelében fejtette ki véleményét Werth álláspontjáról. Amennyiben a németek kívánnák a magyar hadsereg nagyobb arányú bevetését, a kérdést mérlegelni kellene, de addig „egyáltalán nem áll országunk érdekében, hogy magunk iparkodjunk a szovjet elleni háborúba nagyobb erőkkel bekapcsolódni, ami — a vezérkari főnök minden erre vonatkozó fejtegetésének ellenére is — nyilvánvalóan kedvezőtlenül hatna vissza nemzeti erőink állagára, belső viszonyainkra és gazdasági termelésünkre".[137] Végül kijelentette, hogy a Werthtel való további együttműködésre nem lát lehetőséget.

A németek hamar tudomást szereztek a magyarországi hangulatban érezhető bizonytalanságról. 1941. szeptember elején Horthyt meghívták a német főhadiszállásra, ahová Bárdossy és az új vezérkari főnök, Szombathelyi Ferenc kísérte el.

A megbeszélések fő kérdése természetesen a magyar hadsereg felhasználása volt. Magyar részről felvetették a keleti fronton levő csapatok visszavonását, hangoztatva, hogy a fronton levő egységek felszerelése

[137] Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 59. sz. dok.

50—80%-ban tönkrement, így nincs értelme továbbra is a hadszíntéren tartani őket. Más fegyvernemekkel viszont Magyarország nem tudna tevékenyen részt venni a harcokban, mivel ez katonailag és gazdaságilag annyira legyengítené, hogy „rendbiztosító szerepét Délkelet-Európában nem bírná tovább fenntartani". A németek viszont azzal érveltek, hogy Magyarország visszavonulását „a bolsevistaellenes háborúból morális szempontból"[138] rendkívül aggályosnak tartják, és ígéretet tettek a fronton levő egységek új felszerelésére is. Végül is megállapodás született arról, hogy a fronton harcoló magyar gépesített dandár új német felszereléssel október 15-ig a hadműveleti térségben marad; míg a front mögötti területeken tevékenykedő magyar hegyi és gyalogos dandárokat azonos létszámú egységekkel váltják fel, és újabb 12 gyalogos zászlóaljjal (4 hadosztály) egészítik ki.

A tárgyalásokon területi problémák is szóba kerültek. A Bánátra vonatkozólag a németek ezúttal is csak megismételték ígéretüket. Igen fontos és elvi jelentőségű mozzanat volt az 1941. szeptemberi német—magyar megbeszéléseken az a tény, hogy Szombathelyi előterjesztett Jodl vezérezredesnek egy határkiigazítási tervezetet, amelynek értelmében az Északkeleti-Kárpátok gerincén húzódó határvonalon túl fekvő lejtőket, azaz Galícia egy részét Magyarországhoz csatolnák. A javaslatot Szombathelyi védelmi és földrajzi szempontokkal indokolta. A németek a tervezetet meglehetősen hűvösen fogadták, bár — nyilvánvaló összefüggésben a magyar csapatok felhasználásával — katonai oldalról egyelőre nem utasították el.

Hamarosan kiderült, hogy a magyar kormány rosszul értelmezte a németek szándékait, amikor azt hitte, hogy azok beérik a tárgyalásokon megállapított csapatkontingensekkel. A német főparancsnokság már októberben a megszálló csapatok további 2 dandárral való megerősítését, valamint újabb, főleg műszaki egységek bevetését kérte. A kormány pedig kész volt a német kívánságokat teljesíteni.

Közben a gyorshadtest részt vett az umanyi bekerítő csatában, ahol azonban a szovjet csapatok zömének sikerült kitörnie az ellenséges gyűrűből, majd 1941. szeptember elejétől október 6-ig a Dnyeper folyó mentén

[138] OL KÜM Szent-Iványi Domokos, Csonkamagyarország külpolitikája 1919. június—1944. március 19. c. kéziratos munkája. 687—689.

húzódott a magyar arcvonal Dnyepropetrovszk és Zaporozsje között. A motorizált egységeket itt már üzemanyaghiány is bénította; a huszárok gyalogosan harcoltak, mert a lóállomány teljesen tönkrement. A harcos állomány veszedelmesen megcsappant; egyes parancsnokokat idegösszeroppanással szállítottak hátra. A gyorshadtest kivonására mégis csak akkor került sor, amikor az november elején a Donyec folyóig eljutva, további harcba vetésre már teljesen alkalmatlanná vált. Továbbra is a Szovjetunió területén maradt Keleti Megszálló Csoport néven az a 6 hadosztály, amely a megszállt területek katonai ellenőrzését végezte, s amelynek feladata volt a partizán erők elleni harc.

FESZÜLTSÉG A BELPOLITIKÁBAN

A Szovjetunió elleni „villámháború" nyilvánvaló csődje természetesen jelentős feszültséget okozott a magyar belpolitikában. Német részről a kormányra nehezedő belső nyomást a szélsőjobboldali egység előmozdításával igyekeztek növelni. Szeptember 12-én a Baky—Pálffy-csoport kivált Szálasi Nyilaskeresztes Pártjából, újra megalakítva Pálffy Fidél vezetésével a Magyar Nemzeti Szocialista Pártot. Szeptember 24-én a párt szövetségre lépett Imrédy Magyar Megújulás Pártjával; így jött létre a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség, Rátz Jenővel az élén. A pártszövetség 24 imrédysta és 9 pálffysta képviselőt egyesített Szálasi 31 képviselője ellenében. Szálasi táborát decemberben elhagyta Hubay és Ruszkay is, s csatlakozott a Pálffy-párthoz.

A parlamentben a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek, valamint a zsidóság elleni fellépés követelésében a Nyilaskeresztes Párt és a Nemzetiszocialista Pártszövetség versengett egymással; a német gazdasági és katonai követelések, valamint a Volksbund igényei támogatásában ez utóbbi magának biztosította az elsőbbséget. Egyesült erővel támadták október elején a Kisgazdapártot is, Amerikába távozott vezérének, Eckhardtnak „az ellenséggel paktáló" politikai tevékenysége miatt, amelytől a párt kénytelen volt elhatárolni magát. Október 10-én lépett életbe a szélsőjobboldali erők nyomására hozott harmadik zsidótörvény (1941: XV. tc.), amely „A házassági jogról szóló 1894: XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről" intézkedett, mégpedig olyan

értelemben, hogy eltiltja zsidók és nem zsidók házasságát; a „fajgyalázásnak" még a kísérletét is bünteti, s ezzel túlmegy még a nürnbergi faji törvényeken is. A képviselőházban a papképviselők, a felsőházban Serédi hercegprímás a kikeresztelkedett zsidók védelmében szólalt fel a törvény ellen.

A további német, elsősorban gazdasági követelések az ország közellátási helyzetét tették 1941 őszére igen súlyossá. Komoly bajok mutatkoztak a hús- és zsírellátás terén; a hústalan napok, az egytálételek bevezetése, a kenyérfejadag leszállítása, bizonyos ruházati cikkek, különösen a lábbeli hiánya jelezték ezt. Ezzel függött össze a Bárdossy-kormány időszakának egyetlen miniszterceréje: szeptember 16-án Laky Dezső helyett Győrffy-Bengyel Sándor altábornagy lett a közellátásügyi miniszter, aki felhatalmazást kapott ún. közellátási beszerző osztagok felállítására, azaz katonai segédlettel folyó rekvirálásra.

A baloldalt részben váratlanul érte a Szovjetunió elleni német támadás, s Magyarország hirtelen hadba lépése. A tömegek inkább passzív szemlélői, semmint aktív támogatói vagy ellenzői voltak az eseményeknek. A kezdeti német sikerek láttán nőtt ugyan a háborút igenlők száma, a tömegek magatartását azonban a politikai bizonytalanság, az aggódás, a háborús szenvedésektől való félelem határozta meg. A szervezett munkásságban és más demokratikus gondolkodású rétegekben ugyancsak az értetlenség és a nyomasztó hangulat lett úrrá.

Mindezt tetézték a kormány egymást érő háborús intézkedései. A terrorintézkedések tömegével, az 1939-ben hozott rendeletek (cenzúra, gyülekezési tilalom stb.) további szigorításával, a kommunisták, baloldali szociáldemokraták s általában a baloldali „felforgató elemek" internálásával, a katonai bíráskodás további kiszélesítésével, a legális munkásszervezetek elleni tömeges eljárásokkal, zaklatásokkal akarták útját állni az esetleges háborúellenes tiltakozásoknak és az antifasiszta harc kibontakozásának. A háború kitörését követő hónapokban tömegesen kerültek börtönbe, internáló táborokba kommunisták, baloldali elemek, főleg az átcsatolt területek antifasisztái. Így például Észak-Erdélyben 1941. június 29-e és szeptember 20-a között 1000 kommunistát és szimpatizánst fogtak le, a Délvidéken ezek száma meghaladta a 3000 főt. Ebben az időben a Kistarcsán, Nagykanizsán, Topolyán, Sárváron, Szabadkán, Kolozsvárott, Jászberényben, Bicskén és másutt működő

internáló táborok megteltek elhurcoltakkal. A szélsőjobboldal a legális szocialista munkásszervezetekkel is szeretett volna leszámolni. A parlamentben, a sajtóban követelte az SZDP és a szakszervezetek betiltását. Szocialista szervezetek, helyiségek ellen intézett támadásaikkal megfélemlítő hatást akartak kelteni.

A fasiszta propagandagépezet pedig ontotta a szovjet- és kommunistaellenes rágalmakat, fokozta az antiszemita uszítást; a kommunizmus elleni „keresztes hadjárat", a „civilizáció védelme" és más hasonló hazug jelszavakkal leplezték a tömegek előtt a háború igazi célját. Ebben különösen a katolikus klérus sietett a kormány segítségére.

Ilyen körülmények között a háborúellenes erők harcának kibontakozása különösen nehéz volt. A Szociáldemokrata Párt vezetőinek magatartását a háború kitörése után bizonyos kettősség jellemezte. Elítélték a Szovjetunió elleni háborút. Kijelentéseik, megnyilatkozásaik, ha mértéktartóan is, a Szovjetunió melletti kiállást tükrözték. Aggódva figyelték a szovjet hadsereg élethalál-küzdelmét a fasiszta betolakodókkal szemben, több esetben annak a reményüknek adtak kifejezést, hogy a Szovjetuniót a fasiszta hadsereg nem lesz képes legyőzni. A német hadüzenet után még kilátásba helyezték az általános sztrájk fegyverének alkalmazását is, később azonban mérsékelték álláspontjukat, és elvetettek minden olyan harci eszközt, amely akadályozná ugyan a háborús hadigépezet olajozott működését, de esetleg ürügyül szolgálna a kormánynak a legális munkásmozgalom megszüntetésére. Az SZDP és a szakszervezetek vezetősége egymás után intézte felhívásait a szervezett munkássághoz, amelyekben fokozott fegyelemre, „a munka buzgó végzésére", sztrájkoktól, tüntetésektől és politikai vitáktól való tartózkodásra szólította fel őket. Az aktív, a tömegeket harcra mozgósító pártélet helyett a befelé fordulást szorgalmazták. E ponton élesen szembe találták magukat a kommunisták követelésével.

A Független Kisgazdapárt vezetőinek politikáját — bár Bajcsy-Zsilinszky Endre a Bárdossyhoz intézett memorandumában kifejtette aggályait a háborúba lépéssel kapcsolatban — továbbra is a „lábhoz tett fegyver", a kormány iránti lojalitás jellemezte. A szociáldemokrata és kisgazdapárti vezetők ún. kivárási politikája a gyakorlatban politikai passzivitáshoz vezetett.

A NEMZETI FÜGGETLENSÉGI FRONT POLITIKÁJA ÉS ELSŐ EREDMÉNYEI

A KMP Központi Bizottsága már 1941 áprilisában határozatban mondta ki, hogy az adott történelmi körülmények között minden olyan erőt mozgósítani kell, mely szemben áll a náci Németországgal. A népfrontpolitika tehát bizonyos tartalmi változáson ment át: középpontjába az ország függetlenségének védelme került, és számításba véve minden antifasiszta és németellenes erőt, nemzeti függetlenségi fronttá szélesült.

A népfrontpolitikának ezt a tartalmi változását fejezte ki a KMP új jelszava is: Független, szabad, demokratikus Magyarországot! A függetlenségi népfrontpolitika széles rétegek érdekeit magába foglaló programja követelte a szakítást a tengelyhatalmakkal, becsületes, baráti jó viszony kialakítását a Szovjetunióval, a demokratikus nagyhatalmakkal és a szomszéd népekkel. Belpolitikai vonatkozásban a program radikális földreformot, a magyar ipar védelmét követelte a németek gazdasági behatolásával szemben, továbbá az alapvető demokratikus jogok biztosítását: az általános, egyenlő, titkos választójog bevezetését, a hadsereg, a bíróság, az iskola stb. demokratizálását, valamint a szociális intézmények széles körű kiépítését.

A KMP Központi Bizottságának 1941. áprilisi ülése után egyértelműen a függetlenségi politika vált a párt fő irányvonalává. A kommunisták minden legális és illegális lehetőséget felhasználtak arra, hogy a programot olyan gyakorlati lépések kövessék, amelyek alkalmasak az antihitlerista harcban érdekelt erők átfogó tömegmozgalmának megszervezésére. Ezért a Népszavánál, a Szabad Szónál dolgozó kommunisták és a velük együttműködő baloldali szocialista újságírók segítségével erőteljes legális propagandát indított a párt antifasiszta nemzeti egységfrontpolitikája megismertetésére és elfogadtatására. Ennek eredményeként 1941 nyarán széles körű sajtóvita bontakozott ki a munkás-paraszt szövetség, a nemzeti egység megteremtésének lehetőségeiről és gyakorlati formájáról. A Népszava és a Szabad Szó mellett a vitába bekapcsolódott több más náciellenes újság, s ezzel a vita maga is a széles antifasiszta nemzeti összefogás kifejezője lett.

A vita során a kommunistáknak meg kellett küzdeniük azokkal a — népi írók, baloldali szociáldemokraták s főként a dolgozó tömegek

oldaláról jelentkező — nézetekkel, amelyek az osztályellentéteket hangsúlyozva nem helyeselték az antifasiszta nemzeti egység kapuinak szélesre nyitását. A parasztpártiak, a Szabad Szó körül tömörülők többsége elvetette a gazdagparasztokat is magába foglaló parasztegység gondolatát, vitatta a náciellenes polgársággal való együttműködést, ez utóbbival szemben a baloldali szociáldemokratáknak is fenntartásaik voltak. A náciellenes polgári oldalról a vitában bár továbbra is jelentkeztek fenntartásokat és előítéleteket tükröző nézetek — mégis az együttműködés lehetőségeinek keresése és igenlése dominált. A kommunistáknak e több hónapos 1941 áprilisától szeptemberéig tartó — sajtóvitában sikerült egyrészt széles legális fórumot teremteni a nemzeti összefogás programjának, másrészt a vita után továbbra is fennmaradt számos nézetkülönbség ellenére — a legalapvetőbb kérdésben, az antihitlerista összefogás megteremtésének szükségességében közös nevezőre jutni. Ezzel megteremtődtek a feltételek az együttműködés gyakorlati kibontakozásához.

Az összefogáshoz szükséges szervezeti és egyéb feltételek megteremtését szolgálta a kommunistákból és más antifasisztákból álló féllegális Függetlenségi Bizottság is.

Midőn Magyarország bekapcsolódott a Szovjetunió elleni háborúba, a németellenes függetlenségi mozgalom már megtette első lépéseit. A hadba lépést követően a kommunisták, a baloldali szocialisták fontosnak tartották, hogy a függetlenségi front számára megnyerjék az átcsatolt területek nemzetiségeit is. Antihitlerista egységet akartak létrehozni, amely a munkásosztály vezetésével tömöríti soraiban az egész parasztságot, a városi kispolgárság, az értelmiség hazafias erőit és az uralkodó osztályok erre alkalmas szárnyát is.

A kommunisták a szóbeli és írásos propaganda, a náciellenes közéleti személyekhez és pártokhoz eljuttatott körlevelek mellett a háború kitörése után is folytatódó sajtóvitát még a korábbiaknál is jobban a nemzeti erők tömörítésének szolgálatába állították. A Népszava, a Szabad Szó, a Magyar Nemzet, az Újság, a Független Magyarország című lapokban, a „demokratikus nemzeti, népi egység" vitájában a nemzeti összefogás elvi kérdései mellett fokozatosan a gyakorlati megoldás problémája került előtérbe.

A háború elleni harc és a nemzeti összefogás szükségességének megértését hangsúlyozta a Kossuth Rádió is, amelyet az SZKP és a Kom-

intern támogatásával a Szovjetunióban élő magyar kommunisták szervezték meg és irányították.

A KMP Központi Bizottsága a függetlenségi front megteremtése érdekében mindenekelőtt a szervezett munkásság csatasorba állítására törekedett. Mindenképpen meg akarta akadályozni, hogy a szociáldemokrata vezetők „kivárási politikája" és egyes náciellenes kispolgári, polgári csoportok aktív harcot elvető s csak a „hazafias" propagandát hangsúlyozó törekvései eleve lefegyverezzék az elmúlt évek politikája miatt a harctól húzódozó munkásokat. Ebben a munkában a kommunisták segítőtársakra találtak a Szakasits Árpád főtitkár körül tömörülő baloldali funkcionáriusokban, az OIB fiataljaiban, a Népszava kommunista-szociáldemokrata szerkesztőgárdájában, a szakszervezetek baloldali aktivistáiban.

A Népszava rendkívül fontos szerepet töltött be. A Szociáldemokrata Párt hivatalos lapja a cenzúra adta lehetőségek között is igyekezett a harctéri eseményekről reális képet adni. Nem volt hajlandó a Szovjetuniót gyalázó cikkek közlésére. Megtanította olvasóit a sorok között olvasni. Apró hírekben tájékoztatta olvasóit az Európa-szerte kibontakozó ellenállási mozgalomról. Fellépett a csüggedés, a gyávaság, a félreállás, a megalkuvás ellen. A legtöbb esetben helyt adott olyan kommunista írásoknak is, amelyek a reformista vezetők passzivitást sugalló politikájával szemben, ha közvetetten is, az aktív harcot propagálták.

A kommunisták, baloldali szociáldemokraták közös fellépése erősítette a szervezett munkásság körében a megalkuvó politika elleni harcot. Kommunista–szociáldemokrata együttműködés érvényesült az élelmezés javítását, a bérek emelését, a drágulás megfékezését követelő akciókban, az üzemi katonai parancsnokok brutalitása ellen tiltakozó munkásfellépésekben. Szorgalmazták a szakszervezetekben a panaszbizottságok felállítását, amelyek feladata ösztönözni, támogatni a munkások jogos követeléseit. E megmozdulások politikai jelentősége — a dolgozók szociális helyzetének javításán túl — mindenekelőtt abban volt, hogy segítették a szervezett munkásság összefogását.

Éppen a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták közötti mind szorosabb együttműködés tette lehetővé, hogy a KMP és az SZDP baloldalának megbízottja, Horváth Márton és Szakasits Árpád között hiva-

talos megbeszélésekre is sor kerüljön. Ezek számos kérdésben — főleg a két párt kapcsolatában, a harc illegális és legális módszereinek alkalmazásában — nem hoztak ugyan eredményt, de a függetlenségi front megteremtésének, a nemzeti erők tömörítésének kérdésében bizonyos egyetértés alakult ki a tárgyalásokon, s ez a későbbi eredmények egyik forrása lett.

Fontos, nagyon nehéz feladat volt a dolgozó parasztság mozgósítása, elégedetlenségének és háború elleni tiltakozásának az antifasiszta küzdelembe való közvetlen bekapcsolása. Nagy szerepet vállaltak ebben a népi írók — elsősorban Darvas József, Kovács Imre —, a Szabad Szó munkatársai, levelezői, olvasói és a falut járó OIB-fiatalok, a falvakban elszórtan található szervezett építőmunkások. A kapcsolat kiszélesítésére 1941 szeptemberében újabb lehetőség is adódott a Magyar Parasztszövetség megalakulásával. Ez a kisgazdapárti vezetés alatt álló, a belügyminiszter támogatását élvező szervezet a nyilas mozgalom ellenlábasaként jött létre azzal a céllal, hogy a parasztságot a kormány mellé állítsa. A parasztság radikális képviselői azonban elhatározták, hogy a Magyar Parasztszövetségen belül kiharcolják a szegényparasztság szervezetileg önálló képviseletét, s ennek révén az egész parasztszövetséget bekapcsolják a demokratikus erők közös frontjába. Ehhez azonban 1941—1942-ben még csak a kezdeti lépéseket tudták megtenni.

A sajtóvitát követően a függetlenségi mozgalom gyakorlati útra terelésében, mint legális propagandaeszköz, komoly szerepet játszott a Habsburg-ellenes szabadságharcok nemzeti tradícióinak feleleventése. Ebben a már említett sajtóorgánumok vállaltak ismét oroszlánrészt. A Népszava, a Szabad Szó, a Magyar Nemzet, a Mai Nap mind több olyan írást közölt, amely a múlt hagyományain keresztül adta tudtára a magyar népnek, hogy hol a helye a világméretű küzdelemben. A szabadságharcos tradíciók feleleventésében jelentős szerepet vállalt a szocialista kultúrmozgalom: a munkásszínjátszók, a munkásdalosok és a szocialista képzőművészek csoportja, valamint a Művészek, Írók, Kutatók Szövetsége. Rendezvényeik közül különösen kiemelkedő volt a „Művészet a szabadságért" képzőművészeti kiállítás, valamint 1941—1942 telén a Vigadó nagytermében rendezett Csokonai, Petőfi, Ady, József Attila irodalmi estek, amelyeken ezrekhez szóltak, és sajtóvisszhangjuk tízezrekhez juttatta el költőink harcra mozgósító írásait, verseit.

A szabadságharcos hagyományok jegyében szervezték meg a kommunisták az első antifasiszta tüntetéseket is. 1941. október 6-án, az aradi vértanúk napján több száz munkásfiatal részvételével tüntetés volt a Batthyány-örökmécsesnél. A tüntetést az OIB és annak vezetője, Ságvári Endre szervezte és irányította. Ezt követte november 1-én a Kerepesi úti temetőben Kossuth és Táncsics sírjának megkoszorúzása. Ezen a megmozduláson már több ezren vettek részt, főleg szervezett munkások, munkásifjak, diákok. Megjelentek a koszorúzáson az SZDP és a polgári ellenzék képviselői is. A megemlékezés lelkes hangulatú tüntetéssé vált, követelve a háborúból való azonnali kilépést és a nácikkal való szakítást.

Mindkét tüntetés az antifasiszta erők táborában meleg szimpátiával, a dolgozó tömegek harca iránti fokozódó érdeklődéssel, a szélsőjobboldal részéről pedig elkeseredett sajtótámadásokkal találkozott. A sajtóvihar mindenképpen kedvezett a függetlenségi mozgalomnak. A szélsőjobboldali sajtó akaratlanul is a tüntetés lényegére irányította a közvélemény figyelmét, százezrek szerezhettek tudomást arról, hogy Magyarországon is léteznek baloldali antifasiszta erők.

A polgári ellenzék körében is növekedett az együttműködési készség. E tekintetben különös jelentősége volt a Népszava 1941. december 25-i, karácsonyi ünnepi számának.

A karácsonyi szám a KMP és az SZDP baloldalának közös elhatározásából, együttműködéséből jött létre. Ebben a számban sikerült megszólaltatni az antihitlerista, antifasiszta irányzatok szinte valamennyi képviselőjét, a kommunista Kállai Gyulán, Földes Ferencen, a szociáldemokrata Szakasits Árpádon, Gosztonyi Lajoson, a népi írókon, Darvas Józsefen keresztül egészen a polgári politikusokig, Bajcsy-Zsilinszky Endréig, Szekfű Gyuláig. „Kitártuk ezt az ünnepi számunkat — írta Szakasits Árpád vezércikkében — a nemzeti önállóság és függetlenség nagy gondolata, a népszabadság örök eszméje és a szociális haladás történelmi szükségességének követelődző hangja számára." Majd így folytatta: „Nem elég az írott szó, és nem elég a vallomás . . . ; több kell ennél: cselekvő szolidaritása mindazoknak, akik hasonlóan gondolkodnak."[139] Bajcsy-Zsilinszky, aki cikkében Kossuth szellemét idézte, vála-

[139] *Népszava*, 1941. december 25.

szolt azoknak az aggályoskodóknak is, akik a túlerővel szemben eleve kilátástalannak tartották a harcot: „. . . bizonytalan a harc kimenetele, de nem hozhat végleges bukást egy nagy lelkű és bátor nemzet számára, ha minden erejével kiáll nála sokszorta hatalmasabb erőkkel szemben."[140]

A Népszava karácsonyi számának az adott különös jelentőséget, hogy az antihitlerista harcban érdekelt erők a nyílt színen, egy helyen és egyszerre jelentkeztek. A karácsonyi szám és visszhangja — a baloldali polgári lapok elismerő nyilatkozatai, a szélsőjobboldali lapok és a kormány fenyegetőzései — hetekig tartó vitákra adott alkalmat nemcsak a munkásszervezetekben, hanem a haladó gondolkodású értelmiségiek és a középrétegek körében is. Körükben ugrásszerűen megnövelte a kommunisták és baloldali szociáldemokraták politikai súlyát és tömegbefolyását.

A HADIÁLLAPOT KINYILVÁNÍTÁSA ANGLIÁVAL ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKKAL SZEMBEN

A belpolitikai feszültséget, amelyet már a Szovjetunió elleni háborúban való fokozott katonai részvételre és a növekvő gazdasági támogatásra irányuló német követelések is fokoztak, a nyugati hatalmakkal való szakítás és a hadüzenet még jobban növelte. Nagy-Britannia kormánya november végén felszólította a magyar kormányt, hogy 1941. december 5-ig szüntessen be minden katonai műveletet, és vonja vissza csapatait a Szovjetunió területéről, mert ellenkező esetben kinyilvánítja a hadiállapotot Nagy-Britannia és Magyarország között.

1941 áprilisában — mint láttuk — az angol- magyar diplomáciai kapcsolatok megszakítását nem követte Anglia hadüzenete a Jugoszlávia elleni magyar támadás után sem. Bárdossyt ezért — legalábbis úgy tűnt — felkészületlenül érte az angol kormány ultimátuma. Pedig ez a lépés nem volt véletlen; az események józan mérlegelése alapján számítani lehetett és kellett volna rá.

A nagyhatalmak Hitler-ellenes koalíciója ugyanis, mint utaltunk rá, már 1941 nyarán kezdett kibontakozni, s a „bolsevizmusellenes szent keresztes háborúról" hangoztatott német frázisok ellenére egyre erősödött. A koalícióba tömörülő hatalmak összefogása és együttműködése

[140] Uo.

szempontjából — a véleménykülönbségek ellenére — a tengelyhatalmak és csatlósaik ellen közösen vívott harc érdekei domináltak. Ennek pedig ki kellett hatnia Magyarország és a nyugati hatalmak viszonyára is. November végén a Szovjetunió ismételt kérésére az angol kormány elhatározta, hogy hadat üzen a szovjetellenes háborúban részt vevő országoknak, Finnországnak, Romániának és Magyarországnak.

Az angol kormány előzetes figyelmeztetésére Bárdossy úgy reagált, hogy „a brit kormány közlését minden további nélkül tudomásul vesszük, mert magatartásunkat nem kívánjuk függővé tenni a brit kormány elhatározásától".[141]

1941. december 6-án éjjel az Egyesült Államok követe átadta Bárdossynak az angol kormány hadüzenetét. December 7-én és 8-án Új-Zéland, Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika is megüzente a háborút Magyarországnak.

December 7-én, amikor Nagy-Britannia hadüzenete érvénybe lépett, repült világgá a hír, hogy a japán haderő meglepetésszerű, pusztító támadást hajtott végre Pearl Harbour és más amerikai támaszpontok ellen. A háború kiterjedt a Távol-Keletre is. Néhány nappal később, december 11-én Németország és Olaszország bejelentette, hogy hadiállapotban levőnek tekintik magukat az Egyesült Államokkal. Egyidejűleg Hitler beszédet mondott, és nyilvánosságra hozta a már korábban létrejött német—olasz—japán katonai szerződést, amely kimondta, hogy a három állam közösen folytatja a háborút, és nem köt sem fegyverszünetet, sem különbékét Angliával vagy az Egyesült Államokkal a teljes és kölcsönös egyetértés nélkül.

Közvetlenül Hitler beszéde után Bárdossy, régi receptjének, a „minnél gyorsabb, annál jobb"-nak megfelelően, rendkívüli minisztertanácsot hívott össze, hogy még mielőtt bármiféle kívánság érkeznék Berlinből, valamilyen formában kifejezzék Magyarország szolidaritását, mivel szerinte a háromhatalmi egyezményből kifolyólag Magyarországot kötelezettség terheli.

A szolidaritást kifejező nyilatkozatként olyan formulát javasolt, mely rugalmas, és így bármilyen eshetőségre alkalmazható: ne mondja ki a hadüzenetet és gyakorlatilag csak a diplomáciai kapcsolatok meg-

[141] OL KÜM res. pol. 1941-2-918.

szakítását jelentse, de szükség esetén legyen úgy értelmezhető, hogy a hadüzenet is benne foglaltatik a szövegben, és így Magyarországnak ne kelljen külön kifejezetten hadat üzennie. A minisztertanács elfogadta a javaslatot. A nyilatkozat, miután hivatkozott a hadiállapot beálltára Olaszország, Németország és az Egyesült Államok között, a háromhatalmi egyezmény szellemében kifejezte Magyarország szolidaritását a tengelyhatalmakkal. Majd kijelentette: „A külügyminisztérium vezetésével megbízott m. kir. miniszterelnök ehhez képest intézkedett, hogy az Északamerikai Egyesült Államok budapesti követének útiokmányait kiadják. A magyar királyi kormány washingtoni követét egyidejűleg visszarendelte."[142]

A nyilatkozatot Bárdossy még december 11-én, az esti órákban ismertette az Egyesült Államok követével, akinek kérdésére azt válaszolta, hogy ez jelenleg nem jelent hadiállapotot. Ugyanakkor táviratot küldött a berlini, római és tokiói magyar követeknek, kifejtvén: a háromhatalmi egyezmény által előírt szolidaritást a magyar kormány azzal is kifejezte, hogy megszakította a diplomáciai viszonyt az Egyesült Államokkal, ezzel Magyarország megadta teljes politikai támogatását. „Gazdaságilag a tengelyhatalmakat a háború kezdete óta erőnk végső megfeszítésével, állandóan támogatjuk. Katonai együttműködésre az Egyesült Államokkal szemben földrajzi helyzetünk nem ad lehetőséget."[143]

December 12-én azonban német és olasz részről közölték, hogy a tengelyhatalmak a diplomáciai kapcsolatok megszakítását nem tartják kielégítőnek, és a háború deklarálását kívánják az Egyesült Államok ellen.

Bárdossy, aki mindig hajlamos volt arra, hogy álláspontját hihetetlen gyorsasággal feladja, hajlott a túllicitálásra, a kapkodó, meggondolatlan intézkedésekre, most is minden különösebb megfontolás nélkül hozzálátott a hidak felégetéséhez. Berlin és Róma tudomására hozta, hogy a szolidaritásnak a hadiállapot deklarálásáig menő értelmezését elfogadja, majd egyszerűen telefonon közölte az Egyesült Államok budapesti követével: az előző napi szolidaritási nyilatkozat mégis a hadiállapotot jelenti Magyarország és az Egyesült Államok között. Pell a hadüzenet-

[142] *Külügyi Szemle*, 1942. április.
[143] OL KÜM res. pol. 1941-41-954.

nek ezt a szóbeli formáját nem fogadta el. Bárdossy erre még az este írásos jegyzékben tudatta vele, hogy „a magyar királyi kormány . . . az Amerikai Egyesült Államok, másfelől a Német Birodalom, Olaszország és Japán között fennálló háborús állapotot Magyarországgal szemben is fennállónak tekinti".[144]

Az Egyesült Államok kormánya egyelőre nem vette tudomásul a magyar kormány nyilatkozatát, arra az álláspontra helyezkedve, hogy ez a döntés a magyar nép többségének akarata ellenére, kifejezett német nyomás eredményeként született meg. A tényleges amerikai hadüzenet néhány hónappal később, 1942. június 5-én következett be.

ÚJABB NÉMET KÖVETELÉSEK

A Bárdossy-kormány külpolitikai nehézségeit tovább fokozták a keleti frontról érkezett — számára kedvezőtlen — hírek a németek Moszkva alatti vereségéről. A németek törekvése, hogy mind több nyersanyagot, élelmiszert, de elsősorban katonát követeljenek Magyarországtól, tovább erősödött. 1942. január 1-én Hitler levelet írt a kormányzónak. Levelében „a bolsevizmus leverésének fontosságát" hangoztatta, és a végső győzelemmel biztatta Horthyt. Majd kifogásolta, hogy a magyar kormány vissza akarta vonni a frontról páncéloscsapatait, és végül Magyarország fokozottabb részvételét kérte a Szovjetunió elleni háborúban.

Néhány nappal később, január 6-án Ribbentrop Magyarországra érkezett, s jól bevált módszere szerint az egészet kérte, hogy a lehető legtöbbet kaphassa. Horthyval és Bárdossyval közölte: ebben az évben az egész magyar haderőt be kell vetni a szovjet fronton.

Ilyen mérvű követelésre a magyar kormány nem számított. Bárdossy a legkülönbözőbb érvekkel igyekezett rávenni a német külügyminisztert igényei mérséklésére, végül is azonban többszöri tanácskozás után bejelentette: Magyarország nem tudja ugyan hadseregét százszázalékosan a keleti front rendelkezésére bocsátani, de kész elmenni a lehetőségek végső határáig, vagyis az eddiginél sokkal nagyobb mértékben részt venni a hadjáratban. Konkrét megállapodás a tárgyalásokon nem jött

[144] OL KÜM res. pol. 1942-2-7689.

létre, csak annyit szögeztek le, hogy a részleteket Keitel küszöbön álló látogatása alkalmával tisztázzák.

A német külügyminiszter elégedetten távozott Budapestről, annál is inkább, mert a katonai részvétel fokozásán túl a magyar kormány beleegyezett a Németországba irányuló olajszállítások növelésébe. Horthy határozott ígéretet tett arra, hogy Magyarország nem vállalkozik semmiféle ellenséges akcióra Románia ellen.

Keitel, a Wehrmacht főparancsnokságának főnöke, január 20-án érkezett a magyar fővárosba, s hosszú viták után 9 gyalogos és 1 páncélos hadosztály, valamint 5 megszálló hadosztály bevetésében állapodott meg a magyar katonai vezetőkkel. A megállapodás ugyanakkor semmiféle kikötést nem tartalmazott a magyar csapatok felhasználását illetően, így tényleges bevetésük és alkalmazásuk a német katonai vezetés kezébe került. A tárgyalások eredményeit Horthy és Bárdossy jóváhagyta. A németek a megállapodást kielégítőnek találták. Magyarország fokozott részvétele a háborúban biztosítva volt.

NEMZETISÉGI PROBLÉMÁK

A Bárdossy-kormánynak az ország hadba lépéséből fakadó külpolitikai, gazdaságpolitikai és szociális nehézségei mellett fokozottabban kellett szembenéznie a területgyarapodásból származó nemzetiségi problémákkal. A délvidéki területek bekebelezése után az ország lakosságának mintegy 25%-a ismét nem magyar volt, s ez a körülmény egyidejűleg okozott belpolitikai feszültséget és külpolitikai nehézségeket. A Felvidéken a csehszlovák földreform revíziója során fellépett zűrzavart és bizonytalanságot viszonylagos nyugvópontra juttatta az 1941. augusztus 2-i magyar–szlovák földbirtok-politikai megegyezés, amely leállította a szlovák telepesek eltávolítására, illetve a szlovákiai magyar birtokok elkobzására irányuló akciókat, a végső rendezést lényegében a háború végéig függőben hagyta, s addig kölcsönösen a zsidóbirtokok felé terelte a magyar, illetve a szlovák parasztság földigényét. A magyar uralom alá került szlovákok szélsőséges nacionalista tábora bejelentette a Szlovák Nemzeti Egység Pártja országos jelleggel való megalakulását, s a párt vezére, Emanuel Böhm, magát a szlovák „népcsoport" vezetőjének nyilvánította. A magyar kormány nem akarta elismerni ezt a népcsoportjogi

elv alapján szervezett pártot a hazai szlovákság kizárólagos képviselőjének, s kisebb ellenpártok létrehozásával próbált küzdeni ellene. Mivel azonban a Szlovákiai Magyar Párt jogállása (regisztrálása) és a Szlovákiai Magyar Kulturális Egyesület (SZMKE) szabad működése a kölcsönösségen (reciprocitás) múlott, a magyar kormány végül is elismerte a Böhm-féle pártalakulást, s engedélyezte a szlovák katolikusok Szent Adalbert Egyesületét. A nemzetiségi kérdés kezelése miatti, kölcsönösen elfajult vita, amely 1941 novemberében csak Ribbentrop közbelépése, Bárdossy és Tuka miniszterelnökök személyes berlini tárgyalásai folytán nem vezetett a diplomáciai viszony megszakadásához Magyarország és Szlovákia között, viszonylag elcsendesedett.

Kárpátalján Kozma kormányzói biztos, majd 1941 végén bekövetkezett halála után Tomcsányi Pál az autonómia gondolatának elaltatásán fáradozott. Az ott élő magyarokkal közös és érdemileg magyar vezetés alatt álló szervezetekbe igyekeztek tömöríteni a nemzetiségi lakosságot A Szovjetunió elleni hadba lépés, a „szovjet veszedelem" eltávolítása a Kárpátoktól valóságos lidércnyomás alól szabadította fel a magyar uralom kárpátaljai exponenseit; a kárpátaljai politikusok siettek hitet tenni a tengelypolitika mellett; a felvonulási területté vált Kárpátalja lakossága súlyos elnyomás, állandó „nemzetvédelmi" megfigyelés és zaklatás, meg-megújuló razziák és perek áldozatává lett. A szélsőséges magyar nacionalista körök, amelyek a magyarországi nemzetiségi kérdés megoldását a nemzetiségiek eltávolításában és a külföldön élő magyarok hazatelepítésében látták, Kárpátalja egész nem magyar lakosságát deportálni akarták a Szovjetunió megszállt területeire. A katonai vezetés – különösen Werth Henrik — osztotta ezeket a nézeteket, s Bárdossynak, aki a nemzetiségi lakossághoz ragaszkodó „szentistváni" Magyarország eszméjét vallotta, erélyesen kellett fellépnie az ilyen törekvésekkel szemben. Az „állampolgárságukat igazolni nem tudó" mintegy 18 ezer zsidót azonban — nemcsak Kárpátaljáról, hanem az ország más területeiről is — 1941 augusztusában minden további nélkül deportálták, és túlnyomó többségüket Ukrajnában meg is gyilkolták.

Észak-Erdélynek és a Székelyföldnek az ország közlekedési hálózatába és gazdasági vérkeringésébe való bekapcsolása érdekében a Bárdossy-kormány jelentős erőfeszítéseket tett. A román földreform revíziójára megindult munkálatok az erdélyi magyar középbirtokosság — mint

„nemzetfenntartó erő" — gyarapítását tartották elsőrendű feladatnak. A nemzetiségi iskolapolitikát a Dél-Erdélyben román uralom alatt maradt magyarok iskolajogainak nem alaptalan féltése tartotta viszont korlátok között. A román nemzetiségi igények képviseletében a görögkeleti (ortodox) egyház lépett fel, maga mögött tudva a román kormány támogatását.

A Délvidéken a honvédség benyomulása után katonai közigazgatás lépett életbe, amely a Bácskában 1941. augusztus 15-ig állott fenn. A szerb telepeseket — amíg a németek ezt meg nem tiltották — Szerbia területére toloncolták, később nyugat-dunántúli internáló táborokba vitték; helyükbe mintegy 13 ezer bukovinai „csángó" székelyt telepítettek. A polgári közigazgatás alatt is érvényben maradt a katonai közigazgatás számos, a nemzetiségi lakosságot sújtó intézkedése, a jugoszláv földreformnak a nemzetiségi őslakosságot is károsító revíziója, iskolái, kultúrintézményei működésének akadályozása. Nemcsak a szerbeket üldözték, hanem azokat a bunyevácokat is, akikben horvát nemzeti öntudat élt. A Délvidék visszacsatolását kimondó törvényt csak 1941. december 15-én hozták meg, miután belátták, hogy hiába várnak a Hitler által Magyarországnak ígért Bánát átadására. A parlamentbe a MÉP tagjaiként behívott 26 délvidéki képviselő közül 19 volt magyar, 3 német, 2 bunyevác és 2 szerb. A délvidéki területeken gyakorta tapasztalt szabotázscselekmények, fegyveres akciók állandó nyugtalanságban tartották a megszálló hatóságokat; a számottevő katonai és csendőri erők igénybevételével ismételten tartott razziák, kommunista- és nacionalistaperek, kivégzések szolgálták a rend fenntartását, részben mint preventív intézkedések, részben mint megtorlások. Az újvidéki „razzia" 1942. január végén oly nagyarányú és kegyetlen tömeggyilkossággá fajult, hogy heves belpolitikai hullámokat is vert: Bajcsy-Zsilinszky, Rassay, Peyer, Zichy János, Szüllő Géza vizsgálatot követeltek. Bárdossy ezt el is rendelte, a kormányzó azonban katonai irodájának főnöke útján megnyugtatta a véreskezű katonatiszteket, hogy nem lesz bántódásuk.

Bezzeg amikor a Délvidékre benyomuló honvédcsapatok 1941 áprilisában az ottani német lakossággal szemben is kilengéseket követtek el, Horthy nem győzött mentegetőzni. A német csapatok bevonulását váró bácskai németek csalódottságukban tüntető ellenszenvvel fogadták a magyar megszállást. A továbbiakban is átmenetinek fogták fel a hely-

zetet, és a délkelet-európai németség német birodalmi védnökség alatt létrehozandó területi önkormányzatában (Prinz-Eugen-Land) reménykedtek. Az erdélyi szászok és bácskai svábok révén a magyarországi németség száma 800 ezer fölé emelkedett, s ezzel a legnagyobb külföldi német „népcsoporttá" vált. Az erdélyi és délvidéki németek gazdasági és politikai szervezettsége, nemzeti öntudata és nemzetiszocialista befolyásoltsága messze meghaladta a szorosabban vett magyarországi németségét, így bekapcsolódásuk a Volksbundba annak megerősödéséhez és teljes nácifikálódásához döntő lökést adott. A „népcsoport-önkormányzat" megvalósítása útján a Volksbund egyre messzebb jutott saját gazdasági intézményei, szövetkezetei, iskolái kiépítésében. 1941. július 29-én megalakult a Deutsche Jugend, amely a német ifjúság katonai előképzését — a leventekötelezettség formális fenntartása mellett — saját kezébe vette; október 30-án pedig létrejött a Deutsche Volkshilfe, amely a szociális segélyezés terén valósította meg a „népcsoport" önkormányzatát. A német kormány azonban nem önzetlenül támogatta a magyarországi németséget: befektetéseit a „népcsoport" vérével kívánta kamatoztatni a szovjetellenes háborúban. A Bárdossy-kormány hozzájárult a német kormány azon — Ribbentrop látogatásakor előterjesztett — kívánságához, hogy a Volksbund segítségével 20 ezer „népi németet" toborozhasson az SS-be, azzal a feltétellel, hogy az SS-hez bevonulók elveszítik magyar állampolgárságukat.

A nemzetiségi problémákon úrrá lenni nem tudó kormány bukásához újabb súlyos következményű külpolitikai lépései, belpolitikai gyengeségei és balfogásai vezettek.

A VEZETŐ KÖRÖK ELÉGEDETLENSÉGE BÁRDOSSY POLITIKÁJÁVAL

Bárdossy tevékenysége most már messze elérte, sőt túl is haladta azt a pontot, amivel a vezető körök jelentős része fenntartás nélkül egyetérthetett. Erősödött a vélemény, hogy túl messze ment a németek melletti elkötelezettségben; olyan külpolitikai lépéseket tett, amelyek a belpolitikai ellentéteket fokozva veszélyeztethetik az egész rendszer fennmaradását. Bárdossy pozíciójának megrendüléséhez mindezek mellett nagymértékben járult hozzá a kormányzói tisztség utódlása

kérdésében elfoglalt álláspontja, mellyel magára vonta Horthy nehezteléséét.

1941 novemberében ugyanis az idős, 73 éves kormányzó megbetegedése folytán előtérbe került utódlása rendezésének kérdése. Horthy kormányzóhelyettes választását indítványozta, utódlási joggal: István fia kormányzóságát akarta ezzel még életében biztosítani. Horthynak ez a „dinasztikus" törekvése újból felkeltette a legitimisták aggályait, akik nyitva akarták tartani az utat Habsburg Ottó számára, s ezért az utódlási jog elutasításával voltak csak hajlandók Horthy István kormányzóhelyettessé választását támogatni. Köztudomású volt ugyanakkor, hogy a kormányzói tisztségre Albrecht főherceg is aspirál, aki a német kormánykörökkel igen jó kapcsolatokat épített ki. A fiatal Horthy zsidó származású nagytőkések köreivel való kapcsolatai és angol orientációja miatt egyáltalán nem volt kedvelt a németek szemében, s utódlásához aligha viszonyultak volna kedvezően; kormányzóhelyettessé választása elé azonban, az antibolsevista szövetséges Horthyra való tekintettel, Hitler nem kívánt akadályt gördíteni, sőt — gesztusként — elzárkózott Albrecht fogadása elől. Ez nem jelentette azt, hogy a magyarországi szélsőjobboldalt ne bátorította volna arra, hogy kimutassa Horthy Istvánnal szembeni ellenszenvét. A Nemzetiszocialista Pártszövetség és a Nyilaskeresztes Párt a kormányzóhelyettesi intézményről beterjesztett törvényjavaslat ellen foglalt állást, annak ellenére, hogy az utódlási jog nem foglaltatott benne.

A kormányzóhelyettesi intézményről szóló törvény (1942:II.tc.) elfogadása után 1942. február 19-én Horthy Istvánt az országgyűlés közfelkiáltással kormányzóhelyettessé választotta. Az a körülmény azonban, hogy Bárdossy miniszterelnök nem képviselte meggyőződéssel Horthy óhaját az utódlási jogot illetően, hanem számításba vette a németek és a szélsőjobboldal — ezúttal a legitimistákéval történetesen egybeeső, bár egészen más irányú — ellenzését, s az utódlási jogot nem érvényesítette a beterjesztett törvényjavaslatban, a kormányzó Bárdossy iránti bizalmának elvesztéséhez vezetett. Ezt csak aláhúzta amiatti felháborodása, hogy a törvényjavaslat parlamenti tárgyalásakor Bárdossy nem tudta biztosítani az ünnepélyes, egyhangú állásfoglalást, hogy az imrédysták és a nyilasok dinasztikus törekvésekkel vádolhatták, a nyilasok pedig őt és fiát röpcédulákon is gyalázhatták. A Bárdossy

által vállalt súlyos külpolitikai elkötelezettség mellett számos vezető politikus a miniszterelnök politikai vonalvezetésének hibái közé sorolta a baloldal érezhető megerősödését is, s bizonyos polgári liberális erőknek a népfrontgondolathoz való közeledését a hadba lépést követően.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKBIZOTTSÁG ÉS AZ 1942. MÁRCIUS 15-I TÜNTETÉS

A KMP kezdeményezésére 1942. február második felében létrejött az antihitlerista erőket összefogó első legális testület, a Magyar Történelmi Emlékbizottság. A németek katonai követelésének teljesítése, a 2. magyar hadsereg felállítása és frontra küldésének előkészületei s főként a Bácskában elkövetett tömeggyilkosság kiváltották a különböző polgári csoportok képviselői, elsőként is Bajcsy-Zsilinszky tiltakozását, követelve a bűnösök felelősségre vonását. Ebben a feszült légkörben kezdődtek meg a bizottság létrehozását szorgalmazó tárgyalások.

Már az előkészítés során alapvető egyetértés alakult ki a különböző irányzatok között abban a legfontosabb kérdésben, hogy az ország függetlenségének helyreállítása, a nácikkal való szakítás és a belső társadalmi átalakulás elválaszthatatlan egységet alkot. Ezt a felismerést tükrözte a Szekfű Gyula szerkesztésében megjelent, a különböző antifasiszta irányzatok képviselőinek írásait tartalmazó „Petőfi útján" című kiadvány is. Nézeteltérések voltak viszont a „külső" és belső" felszabadítás kérdésében a harc módszereit illetően. A következetes antifasiszták az aktív tömegharcot, a polgári politikusok csupán a propagandaharcot tartották járható útnak. Nézeteltérések voltak a bizottság politikai arculatának kérdésében is. Amíg az előbbiek az antifasiszta erőket összefogó, irányító, harcukat vezető és szervező, a független, szabad, demokratikus Magyarországot előkészítő politikai szervezetté akarták változtatni a bizottságot, addig az utóbbiak csupán németellenes és a hazafias szellemet ébren tartó propagandatestületnek tekintették azt.

A formálódó antifasiszta front számára újabb propagandalehetőséget nyitott 1942 februárjában a KMP által kiadott illegális újság, a Szabad Nép. Az újság fő feladatát — mint az a programadó vezércikkből is kiderül — abban látták, hogy segítse a párt ideológiai és szervezeti fejlődését, alkalmassá tegye a pártot a függetlenségi mozgalom szervezésére

és vezetésére. A kommunisták fontosnak tartották, hogy a munkásosztály soraiban mind gyorsabban eloszlassa a függetlenségi mozgalommal szembeni aggályokat.

1942. március 1-én hosszú viták, a belügyminiszteri engedély megszerzéséért folyó alkudozások után jelent meg a Magyar Történelmi Emlékbizottság felhívása, amelyet az alapítók egy része aláírásával látott el. Az aláírók között ott vannak a munkáspártok és szakszervezetek képviselői, többek között Kállai Gyula, Katona János, Somogyi Miklós, Szakasits Árpád; a Kisgazdapárt egyes vezetői, például Bajcsy-Zsilinszky Endre, Tildy Zoltán; a Nemzeti Parasztpárt képviselői, közöttük Darvas József, Veres Péter; továbbá a kulturális élet más neves képviselői, köztük Bernáth Aurél és Szőnyi István festőművészek, Pátzay Pál szobrászművész, Illyés Gyula költő és Nagy István erdélyi kommunista író. Az aláíróknál jóval nagyobb azok száma, akik részt vettek az Emlékbizottság munkájában, de — az időközben ismertté vált belügyminiszteri fenyegetés után — a nyilvánosság előtt nem mertek közösséget vállalni a szervezettel.

Az Emlékbizottság megalakulása után — a polgári résztvevők húzódozása ellenére is — sikerült elfogadtatni a kommunistáknak azt a javaslatát, hogy március 15-én a Petőfi-szobornál rendezzenek háborúellenes, antifasiszta tüntetést. Az Emlékbizottság ez alkalomra külön Petőfi-jelvényt bocsátott ki.

Országosan, de főleg Budapest üzemeiben, szakszervezeteiben, SZDP-szervezeteiben, az OIB-ban nagy erővel folyt a tüntetés előkészítése. Kezdetben az SZDP és a szakszervezetek vezetői is tudomásul vették a tüntetést és hozzájárultak a szervezett munkásság részvételéhez. A belügyminiszter közbelépésére és az időközben bekövetkezett kormányváltozás után az Emlékbizottság polgári tagjainak egy része azonban visszalépett a tüntetésen való részvételtől. Ezt követően a szociáldemokrata vezetők is meghátráltak. Közvetlenül a demonstrációt megelőző szociáldemokrata pártválasztmányon kikényszerítették a tüntetésen való részvétel megtiltását. Határozat született arról is, hogy a Népszava nyilvánosan is foglaljon állást — nyilas provokáció veszélyére hivatkozva — a tüntetés ellen. A kormányváltozás amúgy is zavart keltett az antifasiszta erők táborában, s ezt csak fokozta az SZDP nyilvános állásfoglalása. Csak a kommunisták gyors közbelépése, a „Mégis ott leszünk"

jelszó kiadása és a KMP szervezeteinek azonnali mozgósítása tette lehetővé, hogy a tüntetésre mindezek ellenére sor kerülhetett.

A tüntetés március 15-én a Petőfi-szobornál kezdődött. Több ezres tömeg — zömében szervezett munkások és munkásfiatalok — jelenlétében helyezték el a Magyar Történelmi Emlékbizottság, a különböző munkáskerületek, üzemek és szervezetek koszorúit. A koszorúzás hamarosan forró hangulatú tömegtüntetéssé változott. Vesszen Hitler!, Le a háborúval!, Szabad, független Magyarországot! — követelte a tömeg, majd megindult a Duna-parton a Kossuth-szobor felé. A rendőrség azonban a Lánchídnál a tüntetőkre rontott, 90 embert letartóztatott, s a tüntetést szétverte.

A március 15-i tüntetés nagy jelentőségű esemény volt. Megmutatta, hogy létezik egy másik Magyarország, amely háború helyett békét, zsarnokság helyett szabadságot, háborús terhek helyett több kenyeret követel. Több mint egy évtizede nem volt Magyarországon ilyen jelentős baloldali tüntetés; létrejöttét az uralkodó körök szintén Bárdossy hibájának tekintették, s az új kormány kinevezése ilyen jellegű politikai csoportosulás megakadályozása érdekében is történt.

BÁRDOSSY FELVÁLTÁSA KÁLLAYVAL

Bárdossy politikájának mérlege katasztrofális képet mutatott. Az ország gazdasági és katonai erőforrásait a németek által diktált ütemben és egyre fokozottabban a Szovjetunió elleni háború szolgálatába állította, miközben a német győzelem kilátásai egyre tovatűnőbbek lettek; az ország hadiállapotba került a nyugati hatalmakkal. A szomszédos országokhoz fűződő viszony — melyben a kölcsönös területi követelések, a német kegyekért való versengés domináltak — ha lehet, rosszabb volt, mint valaha. A szoros német járszalagra fűzött Románia, Szlovákia és Horvátország egyre inkább közeledtek egymáshoz Magyarországgal szembeni politikájukban. Ez a közeledés szerződéskötéshez nem vezetett ugyan — bár szlovák részről már 1941-ben felmerült valamiféle német égisz alatt szerveződő új kisantant terve —, de a félelem egy új kisantant megalakulásától magában véve is arra ösztönözte a magyar kormányzatot, hogy ellensúlyozásképpen még inkább elnyerje Németország jóindulatát. A bácskai vérengzés, amely világszerte felháborodást keltett,

tovább rontotta Magyarország nemzetközi tekintélyét. S mindez olyan helyzetben, amikor a nagyhatalmak antifasiszta koalíciója kezdett megszilárdulni és kiszélesedni.

Az uralkodó osztályok mind szélesebb körei vélték úgy, itt az ideje, hogy Bárdossy helyét olyasvalaki foglalja el, aki jobban képviseli érdekeiket, rugalmasabb vonalvezetésre képes: a külpolitikában a német győzelemre alapozott számításokon kívül más lehetőségeket is figyelembe vesz. Az országon belül pedig — éppen a külpolitikai összefüggések miatt — amellett, hogy útját állja a szélsőjobboldal felülkerekedésének, erőteljes intézkedésekkel letöri a szerveződő és erősödő antifasiszta ellenállást, s ha a hadicselekmények alakulása kívánatossá teszi, végre tud hajtani egy külpolitikai fordulatot anélkül, hogy az a belső hatalmi viszonyok megváltozásához, a baloldali erők térnyeréséhez vezetne. 1942 márciusában, amikor Bárdossy a kormányzóhelyettes-választás miatt személyes konfliktusba keveredett Horthyval, Bethlennek, gróf Károlyi Gyulának és elvbarátainak sikerült rábírniuk a kormányzót Bárdossy menesztésére.

2. A KÁLLAY-KORMÁNY ELSŐ IDŐSZAKÁNAK POLITIKÁJA A SZOVJETELLENES HÁBORÚ JEGYÉBEN

AZ ÚJ KORMÁNY

Az új miniszterelnök Kállay Miklós lett. Kállay Gömbös első kormányában földművelésügyi miniszter volt, de a Bethlennel való konfliktus idején távozott a kormányból; 1936-tól az Országos Öntözési Hivatal igazgatója volt; a politikában azonban jelentős megnyilatkozásai voltak, amelyek a Bárdossyval szembeni felsőházi ellenállás élvonalába emelték. Már 1941 ősze óta benne látták Bárdossy leginkább lehetséges utódját Reményi-Schneller németekre támaszkodó ambíciói ellenében. Amikor 1942. március 9-én Kállay átvette a kormány vezetését, mégis elődje politikájának folytatását hangsúlyozta. Erre a németek és az egyoldalúan németbarátok bizalmatlansága miatt szükség volt. Mindazonáltal a szélsőjobboldali ellenzéket a háborúban való fokozott részvétel arra kényszerítette, hogy mérsékelje a kormány elleni

támadásait, mivel nem vehette magára a kormány háborús erőfeszítései zavarásának ódiumát.

Kállay miniszterelnöksége első hónapjaiban valóban kevés jel mutatott arra, hogy kiutat próbálna keresni a háborúból; ellenkezőleg: az elődje által vállalt kötelezettségek teljesítéseképpen 1942. április 11-én megkezdődött a 2. magyar hadsereg kiszállítása a frontra. (A hadsereg szervezését még február 24-én kezdték meg.) A 200 ezer fős 2. magyar hadsereg 3 gyalogos hadtestből, 1 páncélos hadosztályból és 1 ezred erejű vegyes repülőcsoportból állt. A vitéz Jány Gusztáv vezérezredes parancsnoksága alá helyezett hadsereg igen gyengén és korszerűtlenül volt felszerelve, nehézfegyverekkel egyáltalán nem volt ellátva. A harckocsik páncélzata gyenge volt, a lövegek jórészt még mindig lóvontatásúak voltak, a gyalogsági kézifegyver szerepét továbbra is a puska töltötte be, csak a század-, szakasz- és rajparancsnokoknak volt géppisztolyuk. A fegyveres alakulatokhoz zsidó munkaszolgálatos egységek járultak; ez utóbbiak együttes létszáma mintegy 50 ezer fő volt. 2 munkaszolgálatos századot munkásmozgalmi aktivistákból állítottak fel.

Az új kormány parlamenti bemutatkozására március 19-én került sor. Kállay programbeszéde egy „pártpolitikán felül álló magyar nemzeti politikát" hirdetett meg, s különösen a hadsereg, a közellátás és a nemzetiségek kérdését mondotta olyannak, ami nem tartozik a pártpolitika területére, hanem a kormány és az ellenzék egyesített erőfeszítéseit kívánja. A baloldali ellenzéki pártok passzív támogatását már önmagában a személycsere ténye biztosította, majd még inkább az új miniszterelnök ígérete, hogy az alkotmányreformot leveszi a napirendről. A kormány belpolitikai programjában hangsúlyos szerepet kapott a zsidókérdés: a zsidóság korlátozásának politikáját kívánta tovább folytatni az érvényben levő zsidótörvények alapján. A kormány május 22-én terjesztette be törvényjavaslatát a zsidóbirtokok igénybevételéről, amelyet a parlament június 10-én fogadott el.

A kormány összetétele időközben némileg módosult. Április 17-én a hadigondozási ügyek tárca nélküli miniszteréként bevonult a kormányba Lukács Béla, a MÉP elnöke; valójában elsősorban azért, hogy a Kállayval szemben meglehetősen bizalmatlan párt kapcsolatait a kormánnyal szorosabbá tegye. Ugyanekkor lett a kormány tagja a nemzetvédelmi propaganda tárca nélküli miniszteréként Antal István, Gömbös ismert híve,

a szélsőjobboldal prominens képviselője. Július 3-án új kultuszminisztert kapott a kormány Szinyei Merse Jenő személyében. Elődjét, Hóman Bálintot azzal bízták meg, hogy — mint a Teleki Pál Tudományos Intézet elnöke — a béketárgyalásokra való felkészülés legfőbb irányítója legyen.

TÁMADÁS A MUNKÁSMOZGALOM BALSZÁRNYA ELLEN

1942 áprilisában az elnyomó szervek általános támadást indítottak az antifasiszta függetlenségi mozgalom, különösen pedig a munkásmozgalom balszárnya ellen. Fokozódott a cenzúra nyomása a baloldali lapokra. Állandósult a rendőri zaklatás a függetlenségi szellemű kultúrrendezvények szervezői, majd a Magyar Történelmi Emlékbizottság tagjai ellen, amely ennek következtében fel is bomlott. A következő csapást a függetlenségi akciókban aktívan részt vevő, az SZDP baloldalához tartozó, az üzemekben is nagy befolyással rendelkező párt- és szakszervezeti funkcionáriusokra, aktivistákra mérték. Katonai behívóval különleges munkásszázadokba hívtak be mintegy 400 szocialista vezetőt, és azonnal a frontra, az ún. mozgó vesztőhelyekre vitték őket. Egy május elején kelt kormányrendelet megtiltotta a leventeköteles ifjak számára a politikai pártokban való részvételt. Ez egyértelmű volt az Országos Ifjúsági Bizottság és szervezeteinek feloszlatásával.

Április végén 10 hétig tartó nagyarányú hajsza indult a KMP ellen. Lefogták a párt több száz harcosát, vezető funkcionáriusát, köztük Rózsa Ferencet, a Központi Bizottság titkárát és a Szabad Nép szerkesztőjét, később Schönherz Zoltánt, ugyancsak a KB titkárát. Rózsát halálra kínozták, Schönherzet pedig halálra ítélték és október 9-én kivégezték. Több mint 200 kommunistát súlyos börtönbüntetésre ítéltek, másokat internáltak vagy azonnal a frontra vittek, s nagy részüket ugyancsak elpusztították.

Megindult a hajsza az SZDP baloldala ellen is. Szakasits Árpádot több társával lefogták, de később — főleg a szervezett dolgozók tiltakozására — szabadon bocsátották. A szélsőjobboldal és a katonai vezető körök elérkezettnek vélték az időt a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek betiltásának követelésére. Kállay erre nem volt ugyan hajlandó, viszont a „védelem" fejében teljes lojalitást követelt az SZDP-től és a szakszervezetektől. A reformista vezetők, megrémülve a párt ellen

irányuló támadástól, amit fokozott, hogy egybeesett a keleti fronton kibontakozó német offenzívával, elfogadták a kormány ajánlatát. Az SZDP-választmánnyal és a szakszervezetek összvezetőségi ülésével elfogadtattak egy olyan deklarációt, amely elhatárolta az SZDP-t és a szakszervezeteket a kommunisták vezette függetlenségi harctól, Szakasits Árpádot pedig felmentették a főtitkári funkcióból.

A terror, az üldözés meghátrálásra késztette azokat a kispolgári, polgári rétegeket, közéleti személyeket is, akik a függetlenségi mozgalom felfelé ívelésének idején szimpátiával kísérték a mozgalmat, sőt mind többen fel is sorakoztak mögé. Most ismét növekedett körükben a kivárási politikára való hajlam, a Kállay által felajánlott együttműködés elfogadása.

Az 1942. évi letartóztatások és az antifasiszta erők ellen foganatosított egyéb intézkedések derékba törték a függetlenségi mozgalmat. Az elszenvedett nagy veszteségek válságba sodorták a KMP-t is. Szervezeteinek nagy részét és tagságának többségét elvesztette. Ennek a veszteségnek a pótlása lényegében a háború végéig nem sikerült.

Az 1942 nyarán és őszén történt események látszólag azon szociáldemokrata vezetők álláspontját igazolták, akik az ún. reálpolitikát hirdették. A történtek végső soron a kormánnyal alkudozó, a kivárást hangsúlyozó, a tömegharc helyett a propagandát előtérbe helyező, a kommunistákkal való együttműködést elvető politikát erősítették. 1942 nyarán és őszén az eddig pezsgő szocialista mozgalom is visszaesett. A Népszava, amely elvesztette kommunista és baloldali szocialista munkatársainak többségét, elbátortalanodott, eltűnt hasábjairól a függetlenségi mozgalom propagálása, megerősödött a kormány iránti lojalitás hangja. Ez a szellem hatotta át a lap 1942. évi karácsonyi számát is.

A súlyos vérveszteségek után 1942 nyarán alakult újjá a KMP Központi Bizottsága, melynek tagja lett Kádár János is. A letartóztatások okait elemző ülésen felmerült és heves vitát váltott ki a párt irányvonalának kérdése. A KB többsége „a független, szabad, demokratikus Magyarország" programján alapuló politika folytatása mellett foglalt állást. A KB 1942 novemberében megjelent határozatában újból valamennyi antifasiszta és antihitlerista erő tömörítését, a Kállay-kormánnyal való egyezkedés helyett az aktív tömegharc kibontakozását helyezte a demokratikus erők politikájának középpontjába. A határozat megállapította,

hogy a KMP minden erővel továbbra is támogatja az SZDP és a szakszervezetek osztályharcos szárnyát, a munkásság gazdasági és szociális követeléseit. Mindent meg kell tenni a munkásosztály akcióegységének helyreállítására, és meg kell akadályozni, hogy a legális munkásszervezeteket a kormány által szorgalmazott reakciós „nemzeti egység" szolgálatába állítsák. A dokumentum hangsúlyozta továbbá, hogy a korábbiaknál jobban kell keresni az együttműködési lehetőséget a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség haladó szárnyával, és szoros kapcsolatot kell kiépíteni köztük és a munkásság szervezetei között.

E politika gyakorlati megvalósítása azonban most sokkal nehezebbnek bizonyult, mint egy évvel korábban. A Kisgazdapártban a háború kitörése és Eckhardt Amerikába távozása után jelentős átalakulás és átorientálódás vette kezdetét. Egyrészt Eckhardt hívei körében megindult, s Sztálingrád után megerősödött az a törekvés, hogy a párt arculatát egy „nyugati" típusú polgári demokratikus párthoz közelítsék. Másrészt: nagyobb befolyásra tett szert a párton belül a Nagy Ferenc, Tildy Zoltán, Kovács Béla vezette agrárdemokrata szárny. Nőtt a párt befolyása az értelmiség körében is: ezek egy része a népies jobbszárny nézeteit vallotta; másik része, a demokratikus beállítottságú „polgári tagozat", a baloldallal is kapcsolatban állt. Így alakultak ki egy újfajta Kisgazdapárt körvonalai. Ez a folyamat egyrészt jelentősen erősítette a baloldal eszmei-politikai befolyását, a függetlenségi front lehetőségeit, másrészt a szélsőbal felé el is határolta azt, mivel a függetlenségi mozgalom kispolgári-polgári szárnya közeledett a kormányhoz, úgy látva, hogy az a hitleri Németországgal való szakítás olyan lehetőségeit kutatja, amelyek a fennálló társadalmi rendszerre veszélytelenek.

TÖRVÉNYHOZÁSI ESEMÉNYEK ÉS VÁLTOZÁSOK A KORMÁNYBAN 1942 ŐSZÉN

A nyár folyamán a szélsőjobboldali politikusok egész sora vonult be néhány hónapos önkéntes frontszolgálatra, hogy azt politikailag kamatoztassa. Különösen Imrédy ezen lépésének ellensúlyozása lehetett az indítéka Horthy István kormányzóhelyettes frontszolgálatra jelentkezésének. Mint képzett repülő, egy vadászrepülő egységhez kérte beosztását. Augusztus 20-án gépével lezuhant, s életét vesztette. Halála

újból előtérbe állította a kormányzó helyettesítésének, illetve utódlásának kérdését. Felmerült annak gondolata, hogy ifj. Károlyi Gyula — a korán elhunyt Horthy-lány, Paulette férje — legyen az új kormányzóhelyettes. Szeptember 2-án azonban a repülőkiképzésen részt vevő ifj. Károlyi Gyula gépe a Dunába zuhant, s az ő halála még inkább megerősítette azt a gyanút, hogy sorozatos merényletekről van szó, amelyek az államfői utódlás rendezésének megakadályozására irányulnak.

A kormányzó ekkor hazahívta Brazíliából az ott követi minőségben tartózkodó második fiát, ifj. Horthy Miklóst, de be kellett látnia, hogy sportbalesetből származó testi és szellemi sérülései nem teszik lehetővé kormányzóhelyettessé választását. Horthy kétéves unokája, ifj. Horthy István királlyá koronázásának felvetődött gondolatával pedig a legelszántabban a katolikus klérus szegült szembe. A különböző pártállású legitimista erők, amelyek a németek háborús veresége esetén a Habsburg-monarchia helyreállításával számoltak, s ennek keretében képzelték el Nagy-Magyarország reintegrálódását, ugyanúgy szembeszálltak a tervvel, mint a szélsőjobboldal; sőt Horthy saját hívei, a kormánypárt nagy része is abszurdnak tartotta a gondolatot. Így végül a kormányzó megelégedett a „Horthy István kormányzóhelyettes emlékének és a nemzet hálájának megörökítéséről" szóló, november 7-én elfogadott törvénnyel (1942: XX. tc.), mely anélkül, hogy elébe vágna bármelyik lehetőségnek, olyan nyomatékkal utalt az egész Horthy-nemzetség „történelmi érdemeire", hogy kedvező körülmények esetén később alapja lehetett volna a nemzeti dinasztia-alapításnak.

Ezzel a kérdéssel volt kapcsolatban a parlament őszi törvényhozásának másik fontos tárgya: „Az országgyűlés felsőházáról szóló 1926: XXII. tc. módosításáról és kiegészítéséről" készült törvényjavaslat, amely a felsőház tagjainak számát közel egyenlővé tette a képviselőház tagjainak számával. Ennek jelentősége azokban a legfontosabb ügyekben, vitás kérdésekben mutatkozott meg, amelyekben a döntést az 1937: XXVII. tc. értelmében a parlament két házának együttes ülésén kell meghozni. A Nemzetiszocialista Pártszövetség és a Nyilaskeresztes Párt képviselői, arra hivatkozva, hogy az egykamarás rendszer hívei, nem vettek részt a törvényjavaslat tárgyalásában.

Egy másik fontos parlamenti tárgy volt 1942 októberében „A vármegyei, városi és községi tisztviselők alkalmazásának átmeneti szabá-

lyozásáról" szóló törvényjavaslat. A kormány álláspontja az volt, hogy a háborús viszonyok között az országot nem szabad választások izgalmainak kitenni. Ezért nem került sor parlamenti választásokra az országhoz csatolt területeken, s ezért akarták a választásokat országosan is kikapcsolni, ezúttal immár a vármegyei, városi, községi életből is. A Nemzetiszocialista Pártszövetség és a Nyilaskeresztes Párt leszögezte, hogy elvből a kinevezés mellett vannak, a választásokkal szemben, mert ez felel meg az eszményüknek tekintett totális berendezkedésnek; kifogásolták azonban éppen azért, hogy a törvényjavaslat csak átmeneti jelleggel és nem véglegesen kívánja a választásokat kinevezéssel helyettesíteni, s kifejezésre juttatták ugyanakkor bizalmatlanságukat az iránt, hogy a kormány miként fog a kinevezés jogával élni. A MÉP volksbundista képviselői az ország németlakta területein „népi német" tisztviselők kinevezését sürgették. Az Erdélyi Párt képviselői a kinevezésben látták a magyar uralom biztosítékát a román nemzetiséggel szemben, amely választási rendszer mellett „a magyarság rovására" érvényesíthetné számbeli erejét.

A következő évi költségvetés novemberi vitájában igen nagy szerepet játszott a nemzetiségi kérdés. A kárpátaljai ruszin képviselők a Telekiféle autonómiát kérték számon a kormánytól, és előadták népük sérelmeit; az erdélyi és délvidéki magyar képviselők viszont támadták a kormánynak a románokat, délszlávokat szerintük elkényeztető nemzetiségi politikáját, ugyanakkor megkülönböztetett bánásmódot követeltek a német kisebbségnek, mert Erdélyben és a Délvidéken a magyar és német elem összefogásában látták az ellensúlyt az előbbiekkel szemben. A Kisgazdapárt szónokai, de több kormánypárti is, fel voltak azonban háborodva a Volksbund üzelmein, s egyesek kifejezetten az ország elhagyására szólították fel azokat, „akiknek itt nem tetszik". A Nemzetiszocialista Pártszövetség és a Nyilaskeresztes Párt képviselői szemlátomást arra törekedtek, hogy a nemzetiségi kérdés izzó parazsát is felhasználják politikai pecsenyéjük sütögetéséhez; parlamenti nemzetiségügyi bizottság és nemzetiségügyi minisztérium felállítására tett javaslataik mögött ez állt; egyesek megemlítették Hubay és Vágó rehabilitálásának kérdését is.

A kormányban 1942 őszén további változások történtek. Szeptember 24-én leváltották Bartha Károly honvédelmi minisztert, akit súlyos

felelősség terhelt a honvédelmi munkaszolgálatra bevonultatott zsidókkal szemben alkalmazott embertelen bánásmódért idehaza és az elpusztításukra irányuló kegyetlen törekvésért a megszállt szovjet területek „mozgó vesztőhelyein". Az új honvédelmi miniszter, Nagy Vilmos számos könnyítést rendelt el a zsidó munkaszolgálatosok irányában. A zsidó munkaszolgálat azonban továbbra is fennmaradt, mint azon katonai büntetőszázadok is, amelyekben a hadiüzemek „rendbontó" munkásait küldték ki a frontra; vagy a nemzetiségi munkásszázadok, amelyeket éhbérért dolgoztattak a magyarországi nagybirtokokon, közmunkákon s ritkábban ipari üzemekben is.

Ehhez a miniszterçseréhez képest kevésbé jelentősnek tűnik az egyre súlyosabb közellátási problémákba belebukott Losonczy István felváltása Szász Lajossal, október 19-én. Az új közellátásügyi miniszter azonban Reményi-Schnellerhez fűződő szoros kapcsolata révén azok pozícióját erősítette a kormányban, akik a „zsidókérdés megoldását" ha nem is teljesen náci mintára, de mindenesetre radikálisabban szorgalmazták.

A német kormány október 17-i jegyzéke a magyarországi zsidóságnak a gazdasági és a kulturális életből való teljes eltávolítását, sárga csillaggal való megjelölését és deportálása haladéktalan megkezdésének engedélyezését követelte a magyar kormánytól. A szorosabb német befolyás alatt álló szomszéd országokban, Szlovákiában, Romániában, Horvátországban ez részben már a nyáron megtörtént; az ezekből — valamint a még annak idején Ausztriából — Magyarországra menekült zsidók száma megközelítette a 100 ezret. A magyar kormány decemberi válaszjegyzéke elutasította a német követelést: Magyarország a zsidókérdést belügyének tekinti, és saját módszereivel oldja meg. A kérdés „szuverén magyar megoldására" Reményi-Schnellerrel dolgoztattak ki tervezetet. Ebben radikális zsidóvagyon-dézsma szerepelt, s egy lakásrendelet útján a zsidók eltávolítása a főváros bizonyos kerületeiből. A tervezetet Kállay nem találta elfogadhatónak.

KÁLLAY KÜLPOLITIKÁJA

Kállay, aki 1943 júliusáig a külügyminisztériumot is vezette, első külpolitikai akciójaként — a már kialakult szokásoknak megfelelően — előbb Olaszországba, majd Németországba kívánt látogatni. Mussolinitől

azonban azt a meglepő választ kapta, hogy csak azután van módja fogadni az új miniszterelnököt, ha az már látogatást tett Hitlernél. Ez az eset tökéletesen tükrözte az olasz—magyar kapcsolatok jellegét és lényegét a háború e szakaszában.

Kállay 1942. június 7—8-án tett látogatást a német főhadiszálláson Kelet-Poroszországban. Tárgyalásai Hitlerrel és Ribbentroppal nem érintettek nagyobb horderejű kérdéseket, nem vezettek új megállapodásokra Ribbentrop januári látogatásához képest. Kállay lényegében átvette az elődje által vállalt kötelezettségeket. Kijelentette: Magyarország fenntartás nélkül teljesíti háborús kötelezettségeit, és nem fog kevesebb élelmet szállítani, mint a korábbi években. Hozzájárult újabb 10 ezer magyarországi német toborzásához a Fegyveres SS-be, az eddigi feltételek mellett. Hitler ez alkalommal ismét szóba hozta a zsidókérdés megoldásának szükségességét Magyarországon. Kállay viszont arról beszélt, hogy a magyar kormány nem távolíthatja el hirtelen és drasztikus módon a zsidó származásúakat a gazdasági életben keletkező súlyos zavarok veszélye nélkül.

A megbeszélések leginkább a román—magyar viszony kérdéseit érintették. A két ország közötti ellenségeskedések ezen a nyáron ugyanis szélsőségesen kiéleződtek. A németek ezért szükségesnek látták a közvetítést, s ezzel az ellenségeskedéseket átmenetileg letompították.

Felvetődött a Bánát kérdése is. Hitler ismét Magyarországnak ígérte ezt a területet, de egyelőre az ígéret titokban tartását kérte. Kállay viszont úgy nyilatkozott, mintha a kérdés megoldását nem tartaná egyáltalán sürgősnek, a Kárpáton túli (galíciai) területek Magyarországhoz csatolását sem tartotta aktuálisnak, s csak a háború végén kívánt arra esetleg visszatérni. Kállaynak ezek a lépései azt a felfogást tükrözik, hogy minden eddigi kötelezettséget teljesít ugyan, újabb terheket azonban a lehetőségekhez képest nem vállal, s a várakozás álláspontjára helyezkedik. Ezt támasztotta alá a katonai helyzetelemzés is. 1942. október 5-én Szombathelyi vezérkari főnök a tábornoki karnak tartott előadásában már megkérdőjelezte a németek győzelmét, és úgy vélekedett, hogy a további hadműveleteknek előreláthatólag csak halogatás és időnyerés lehet a céljuk, a háború kihúzása addig, amíg Németország valami elfogadható békéig jut, ezért Magyarországnak nem szabad

vállalnia olyan feladatokat, amelyek az ország jelenlegi háborús szellemi és anyagi felkészültségének fokát aránytalanul meghaladják.

Amikor 1942. november 8-án bekövetkezett az angol—amerikai csapatok partraszállása Észak-Afrikában, ez a magatartás megerősödött, és hamarosan kiegészült a nyugati hatalmak iránti fokozott figyelemmel. Szombathelyi egy 1943. februári emlékiratában azt írta, hogy „az angolszász hatalmak marokkói partraszállása nálunk igen nagy nyugtalanságot és izgalmat váltott ki".[145] Észak-Afrikából kiindulva ugyanis már nem tűnt lehetetlennek a szövetségesek valamiféle kezdeményezése a Földközi-tenger vagy a Balkán térségében. Ez a lehetőség mély benyomást keltett a magyar uralkodó körök azon csoportjaiban is, amelyek nemigen bíztak a német győzelemben. Halvány reménysugár ébredt bennük, hogy az események kedvező alakulásával talán sikerül feltámasztani a megbukott Teleki-féle koncepciót, s a kellő időben végrehajtott fordulattal strukturális változások nélkül át lehet menteni a rendszert a háború utánra, esetleg még nagyjából az 1942. évi határok között. A németek már 1942 decemberében felfigyeltek a magyar diplomaták érdeklődésére a szövetségesek balkáni tervei iránt. December 8-án utasították is Jagow követet, hogy lépjen közbe a magyar kormánynál, mivel megbízható titkos forrásból tudomást szereztek „egyes magyar diplomaták külföldi tárgyalásairól, amelyek során esetleges török közreműködéssel, angol—amerikai balkáni partraszállásról esett szó".[146]

Az angol orientációs csoportok most éreztetni tudták hatásukat a közvéleményre is. Az afrikai események az ő befolyásuk növekedését segítették elő, mint ahogy az adott időpontban egy nagyarányú német győzelem a jobboldal megerősödésével és aktivitásának növekedésével járt volna.

Az észak-afrikai partraszállás lehetőségének hatása a miniszterelnök megnyilatkozásaiban is tükröződött, de jellemző módon csak nagyon óvatosan. Kállay beszédeiben a korábbiakhoz képest csak a hangsúlyeltolódás jelentett új színt. Változatlanul első helyen állt a tengelyhatalmakhoz való hűség, mint a magyar politika alapja, de ez most erősen

[145] Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 67. sz. dok.

[146] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968. 538. sz. dok.

összekapcsolódott Magyarország függetlenségének hangsúlyozásával és bizonygatásával, egyúttal pedig elmaradtak a nyugati hatalmak elleni kirohanások. Annak hangsúlyozása viszont, hogy a Szovjetunió elleni háború „magyar háború", amelyben ha ezer kilométeres távolságokra is, de mégis a magyar határokért folyik a küzdelem, erősebb volt, mint valaha. Erős nyomatékot kapott a kassai provokációra hivatkozás, annak bizonygatása, hogy Magyarországot megtámadták, s hogy Magyarországnak nincsenek területi követelései a Szovjetunióval szemben, tehát a szovjetellenes hadjárat védelmi háborúként való beállítása. Ebből a koncepcióból már könnyen következett az a tézis, hogy Magyarország saját védelmében s egyben Európáért, a „keresztény civilizációért" harcol. Ezúttal persze már nem az „új Európáról" van szó, amely a tengelyhatalmak hadicéljait takaró frázis volt, hanem csak „Európáról".

1942 őszétől a magyar kormány nagyobb figyelmet kezdett fordítani a nyugati országokra, nemcsak abban az értelemben, hogy latolgatta a háborús esélyeket, a szövetségesek haditerveit, hanem úgy is (s ezzel még néhány hónappal korábban sem törődött), hogy a nyugati közvéleményben hogyan alakul a Magyarországról alkotott kép. Nyilvánvalóan ez is szerepet játszott — több belpolitikai és gazdasági tényező mellett — abban, hogy Kállay 1942. december elején hivatalos jegyzékben utasította vissza a magyarországi zsidókérdés „megoldására" vonatkozó — már említett — német kívánságokat.

Kállay ezzel egyidejűleg megkezdte a diplomáciai testület tájékoztatását — néhány prominens nácibarát követ kivételével — a nemzetközi helyzet új értékeléséről és következtetéseiről, s hozzálátott a nyugati hatalmakkal való titkos kapcsolatok felvételének előkészítéséhez is. A kapcsolatok felvételének célja egyelőre csak tájékozódó jellegű volt: egyrészt tisztázni akarta, hogy milyen szinten és milyen feltételekkel hajlandók a nyugati hatalmak tárgyalásokba bocsátkozni, másrészt eleve bizonyos feltételeket kívánt szabni, illetve biztosítékot szerezni, ha a későbbiek folyamán alkalom adódna a tengelyhatalmaktól való elszakadásra. A miniszterelnök Frey Andrást, a Magyar Nemzet külpolitikai munkatársát kívánta Törökországba küldeni. Előkészítették Barcza György volt londoni követ útját is a Vatikánba és Svájcba. Barcza a Bethlen-csoport nevében kívánt tárgyalni a szövetséges hatal-

makkal, de mondanivalóját természetesen egyeztették Kállay elképzeléseivel. A külügyminisztérium vezető munkatársainak egy csoportja, élén Ghyczy Jenővel, a stockholmi követségen keresztül is tájékozódó jellegű kapcsolatokat kívánt kiépíteni, elsősorban az ottani szociáldemokrata emigráció felhasználásával.

A tapogatózások előkészítése tehát 1942 végén megindult, azután hosszú ideig nem történt semmi. A késedelem fő oka a keleti fronton akkor kibontakozó sztálingrádi csata volt. A küzdelem Sztálingrádnál 1942 végén még nem dőlt el teljesen, s Kállay csoportja feltételezte, hogy a németek esetleges felülkerekedése más irányt adhat a fejleményeknek a nyugati hatalmakkal való kapcsolatban is.

A MAGYAR HADSEREG VORONYEZSI KATASZTRÓFÁJA

Magyarország kül- és belpolitikájára egyaránt döntő hatást gyakorolt a magyar hadsereg katasztrofális veresége a Donnál és a háború általános menetében beállott azon fordulat, amelyet a szovjet hadsereg sztálingrádi győzelme jelentett.

1943 januárjában már közel fél éve látta el egy több mint 200 km hosszúságú frontszakasz védelmét a Don mentén a 2. magyar hadsereg, amelyet 1942 tavaszán és nyarán három lépcsőben szállítottak ki a frontra. Az első lépcsőben érkező, Orjol és Kurszk térségében kirakott III. hadtest azonnal az első vonalba került, és igen súlyos (15—20%-os) veszteségek árán, a német csapatokkal együtt harcolva küzdötte előre magát Voronyezs irányában a Donig. A második és harmadik szállítási lépcsőben érkező csapatok harc nélkül ugyan, de több mint 1000 kilométeres gyalogmenettől elcsigázva érkeztek a Donhoz, ahol védőállások kiépítéséhez láttak. A magyar frontszakasztól északra német, délre olasz csapatok alkották a védelmi vonalat a folyó mentén.

A magyar frontszakasz teljes előretolását a Donig három szovjet hídfő akadályozta; az 1942. augusztus—szeptemberi heves „hídfőcsatákban" ezeket a szovjet csapatok hősiesen megvédelmezték az együttesen támadó magyar és német erőkkel szemben. E harcokban a magyar csapatok 30 ezer főt vesztettek halottakban és sebesültekben, nem is szólva a súlyos anyagi veszteségekről: volt olyan hadosztály, mely lövegállományának közel 40%-át veszítette el.

A német hadvezetőség nem teljesítette azon ígéretét, hogy a frontra érkező 2. magyar hadsereget ellátja korszerű nehézfegyverekkel és tankelhárító ágyúkkal. Az utánpótlás lőszerben és üzemanyagban éppúgy hiányos volt, mint élelmiszerben és ruházatban. A kimerült katonák leváltására, a súlyos veszteségeket szenvedett csapatok kivonására megfelelő tartalékok híján nem volt lehetőség. Ilyen körülmények között kellett szembenézniök az ismeretlen „orosz tél" zordonságával s a szovjet csapatok nagy erejű ellentámadásával. A sztálingrádi szovjet áttörés után Hitler december 27-i kérésére Horthy megtiltotta a csapatoknak a visszavonulást, és a merev védekezést írta elő.

A keleti fronton az általános katonai helyzetet már 1942 novemberétől a szovjet Délnyugati Frontparancsnokság csapatainak a nagy Donkanyarnál kibontakozó általános ellentámadása jellemezte. Áttörték az arcvonalat, körülzárták a sztálingrádi német erőket, majd délről észak felé haladva, egymás után morzsolták fel az ellenséges védvonal pilléreit. A 2. magyar hadsereg arcvonalához délről közvetlenül csatlakozó olasz arcvonal azonban még sértetlen volt, s ami a magyar frontszakaszt illeti, a német—magyar felderítés sem a hídfőkben, sem a Don túlsó partján nem észlelt szovjet támadásra utaló mozzanatokat. Teljesen meglepetésszerűen érte a német és a magyar hadvezetést 1943. január 12-én, illetve 14-én az urivi és scsucsjei hídfőkből kiinduló nagy erejű szovjet támadás, amely két helyen áttörte a magyar arcvonalat, s a szétszakított magyar haderőt bekerítéssel, megsemmisítéssel fenyegette. A katasztrofális helyzetben a magyar hadvezetés nem tudta elérni, hogy az e térségben nemrég megszervezett német páncélos hadtest (az ún. Cramer-hadtest) a magyar csapatok segítségére siessen: a német hadvezetés legfőbb igyekezete éppen arra irányult, hogy e hadtestet épségben visszavonultassa, s ehhez a magyar csapatok nyújtsanak fedezetet. Ebben a halogató harcban a 2. magyar hadsereg iszonyatos veszteségeket szenvedett; a visszaözönlő vert csapatokat a felkoncolásukat elrendelő embertelen tisztek, a német „szövetséges" brutális önzése s a fagy tovább tizedelte.

A 2. magyar hadsereg 1943. január 12. és február 9. között megsemmisült. A 200 ezer fős hadseregből 40 ezer meghalt, 70 ezer pedig megsebesült vagy fogságba esett, anyagi felszerelése 80%-ban elpusztult.

3. A HÁBORÚBÓL VALÓ KIVÁLÁS ALTERNATÍVÁJA: KÁLLAY POLITIKÁJA VAGY A FÜGGETLEN DEMOKRATIKUS MAGYARORSZÁG ESZMÉJE

A HÁBORÚS FORDULAT HATÁSA A MAGYAR KÜLPOLITIKÁRA

A sztálingrádi szovjet győzelem, amely döntő fordulatot jelentett a második világháború menetében, mozgásba lendítette a magyar politikai élet különböző pártjait és csoportjait is. A helyzetmegítélés a kormánypárti és a szélsőjobboldali csoportosulásokban — mondhatni — egyöntetű volt. Azt a tényt, hogy a háború menetében fordulat következett be, Kállaytól a vezérkaron át Imrédyig és Szálasiig mindenki felismerte. Eléggé egységesek voltak abban a feltevésben is, hogy Sztálingrád következményeként a legközelebbi jövőben várható az angol—amerikai erők partraszállása a Balkánon.

A helyzetmegítélés ugyan egységes volt, a következtetések azonban igen különbözőek. A szélsőjobboldal riadót fújt, erélyes belpolitikai és katonai intézkedéseket, a háborúban való fokozottabb részvételt követelt. A Bethlen—Kállay-csoport és az őket támogató politikai erők pedig most már lázasan kezdték keresni a nyugati kapcsolatokat.

Kállay helyzetelemzése a nyugati kapcsolatok felvétele mellett elsősorban a hadsereg további feladataival foglalkozott. A voronyezsi katasztrófa után a kormány és a vezérkar elég hamar egyetértésre jutott abban, hogy a 2. magyar hadsereg maradványait haza kell hozni, s újabb egységeket nem szabad a frontra küldeni. E közös ponton kívül azonban erős nézetkülönbségek támadtak. Szombathelyi már január végén a német főhadiszállásra utazott, megbeszélni a 2. hadsereg sorsát. A tárgyalásokon szorgalmazta a hadsereg maradványainak hazahozatalát. A németek viszont azt követelték, hogy ha már a frontharcokban a magyar haderő nem tud részt venni, legalább a megszállási feladatok ellátásában vállaljon nagyobb szerepet. Szombathelyi ehhez hozzájárult, bár erre nem volt felhatalmazása.

A német kérés elől a kormány Horthy hozzájárulásával először azzal zárkózott el, hogy hangoztatta: a 2. hadsereg annyira tönkrement, szétzilálódott, hogy még megszállási feladatokra sem alkalmas. A német hadvezetés ekkor egy másik lehetőséget vetett fel: Magyarország 1943.

június 1-ig küldjön 2-3 megszálló hadosztályt Szerbiába; ezek felszereléséhez a németek támogatást nyújtanak. A vezérkari főnök ezt a javaslatot is azonnal elfogadta. A németek javaslata nyilvánvalóan nem katonai célokat szolgált, hanem elsősorban a Kállay-kormány kompromittálását a nyugati hatalmak előtt, hiszen a meginduló titkos tapogatózásokról tudomásuk volt, és igen zokon vették a miniszterelnök külügyi bizottsági nyilatkozatát is, amelyben hangsúlyozta, hogy Magyarország csak a Szovjetunió elleni háborúban érdekelt, az Egyesült Államok és Anglia ellen viselt háborúban nem.

Március 30-án a minisztertanács ismételten tárgyalt a Balkán megszállásában való részvételről, s a külügyminisztérium részletes elvi és gyakorlati indokolása alapján elutasította a német vezérkar kérését.

Bár a Szerbia megszállásába való bekapcsolódás visszautasításra talált, a németek mégis bizonyos eredménnyel zárták le egy időre az ügyet. A magyar kormány ugyanis — módosítva korábbi álláspontját — kompenzációképpen beleegyezett abba, hogy a 2. hadsereg maradványaiból 2 könnyű hadosztályt állítsanak ki megszállási feladatok ellátására a Szovjetunió területén, természetesen a már ott levő megszálló erőkön felül.

A horthysta politikusok, mint láttuk, az angolszász haderők balkáni partraszállását közeli lehetőségként tartották számon, ezért Kállay most végre sietve útnak indította megbízottait. Frey András 1943. január utolsó napjaiban elutazott Törökországba, azzal a megbízatással, hogy közölje az angol–amerikai diplomatákkal:

1. Magyarország nem szándékozik ellenállni az angol–amerikai vagy lengyel csapatoknak, ha azok elérik a magyar határt és az ország területére lépnek. De ilyen kötelezettséget csak reguláris szövetséges csapatokkal szemben vállalhat, s nem partizánalakulatokkal szemben.

2. Magyarország elvileg hajlandó pozitív akciókat előkészíteni a németekkel szemben, ha mód nyílik egy gyakorlati terv előzetes kidolgozására az érdekelt hadseregek között.

Az üzenetet Kállay tudta nélkül a külügyminisztérium egyik vezető tisztviselője és az angol titkosszolgálat egy megbízottja javaslatára átadás előtt kiegészítették két mondattal, amelyek lényegében a feltétel nélküli megadás formuláját voltak hivatva kifejezni. Az első ponthoz hozzátették: „Magyarország semmit sem kíván ezért viszonzásul." Szer-

kesztettek egy harmadik pontot, amely így szólt: „3. Ezen ajánlatoknak nem az a célja, hogy megvédje a jelenlegi rendszert, hanem egyedül a magyar nép érdekeinek szolgálata."[147]

1943. február elején Kállay az üzleti ügyekben Svájcba utazó Radványszky Antal báróval, a Nemzeti Bank tisztviselőjével is üzenetet küldött. Felhatalmazta, hozza szóba Allan Dulles, az amerikai titkosszolgálat vezetője és Royal Tyler — aki a 30-as években a Nemzetek Szövetsége pénzügyi ellenőreként tevékenykedett Magyarországon — előtt a magyar kormány tárgyalási szándékát „azzal a céllal, hogy előkészítsék a folyamatos együttműködés alapjait az Egyesült Államok, Anglia, valamint Magyarország között, amely együttműködés végül is Magyarországnak a tengelyhatalmaktól való elszakadásához vezethet".[148] Radványszkynak külön hangsúlyoznia kellett: Magyarország „a kölcsönös bizalom hiánya következtében" nincs abban a helyzetben, hogy tárgyalásokat kezdjen a Szovjetunióval. Végül kérnie kellett az amerikaiakat, nevezzék meg azokat a diplomatákat, akiket a titkos tárgyalásokon állandó partnerként elfogadnának.

Ugyancsak ekkor utazott Törökországba két professzor: Mészáros Gyula és a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert. Mészárostól — akiről később kiderült, hogy a német elhárító szolgálattal, az Abwehrrel állt kapcsolatban, s így a németek informátora lehetett a titkos tárgyalásokról — csak azt kérték, nézzen körül. Szent-Györgyi, aki a különböző demokratikus ellenzéki erők és angol orientációs csoportok képviselőjeként vállalta misszióját, elutazása előtt felkereste Kállayt, s felhatalmazást kapott, hogy tájékoztassa a szövetségeseket Magyarország álláspontjáról.

1943 kora tavaszától a Kállay-kormány bizonyos kísérleteket tett arra is, hogy szomszédaival tisztázza viszonyát a jövő szempontjából. Különösen az emigráns szerb királyi kormánnyal szerette volna kapcsolatait rendezni. Közvetítők révén titkos kapcsolatba lépett Mihajlović tábornokkal, és hajlandóságot mutatott arra, hogy Mihajlovićot mint a helyreállítandó Jugoszlávia képviselőjét elismerje. Sajnálkozását fejezte ki

[147] Mario D. Fenyo, Hitler, Horthy and Hungary. Newhaven—London, 1972. 20.

[148] Macartney: i. m. II. 146.

az újvidéki vérengzésekért, a bűnösök felelősségre vonását ígérve. A határok kérdésében azonban még jugoszláv vonatkozásban sem volt többre hajlandó, mint az 1942. évi határok demarkációs vonalként való kezelésére a békekonferenciáig.

Történtek bizonyos tapogatózások Szlovákia felé is. A kiindulópont azonban — amely a maximális engedményt is tartalmazta — nem volt több, mint hogy Magyarország esetleg hajlandó lemondani a további területi követelésekről Szlovákiával szemben.

1942 végén—1943 elején átmenetileg román—magyar vonatkozásban is némi lehetőség mutatkozott valamiféle normálisabb viszony megteremtésére. A kezdeményezés román részről indult ki, olyan helyzetben, amikor a két ország erőviszonyaiban rövid ideig fáziseltolódás mutatkozott Magyarország javára. A sztálingrádi körzetben bevetett román hadsereget ugyanis a szovjet erők már decemberben szétverték, a voronyezsi katasztrófa pedig csak néhány héttel később következett be. Ebben a helyzetben a román külügyminiszter úgy próbált Magyarországhoz közeledni, hogy kijelentette: nem ragaszkodik a trianoni határok visszanyeréséhez s megfontolandónak tartja a határok korrigálását, lakosságcserével egybekötve. A két kormány között meg is indult bizonyos eszmecsere a „normalizálás" jegyében, de ez nem sok eredménnyel kecsegtetett, különösen azután, hogy a voronyezsi katasztrófa kiegyenlítette az erőviszonyokat. Mint ahogy kudarcba fulladt az az 1943 júniusában Bethlen kezdeményezésére létrejött találkozó Bánffy Miklós volt miniszter és Maniu román ellenzéki politikus között is, amelynek kiindulópontja már az együttműködés volt a tengelyhatalmaktól való elszakadás és a szövetségesek oldalára való átállás érdekében, mert Bánffy ragaszkodott Észak-Erdélyhez, Maniu viszont e terület visszaadásában szabta meg az együttműködés árát.

Az előbbiekben vázoltak alapján nemigen lehet kétséges, hogy amikor Kállay megkezdte a kapcsolatok kiépítését a nyugati hatalmakkal, akkor legalábbis az 1942. évi határok pozíciójából kívánt tárgyalni, pedig ilyen lehetőség 1943-ban már nem jöhetett szóba.

A területi revízió eredményeinek megőrzése mellett Kállay indítékai között már kétségtelenül az a remény játszott vezető szerepet, hogy a sikeres kiugrás lehetővé teheti az ellenforradalmi rendszer politikai, társadalmi kereteinek átmentését a háború utánra. A nyugati hatalmak-

hoz küldött üzenetek minden érdemi pontja ezt volt hivatva szolgálni. (Csak az angol—amerikai csapatok előtt nyitják meg a határt, partizán-alakulatok, azaz Tito hadserege előtt nem; szovjet alakulatok ne vegyenek részt az ország megszállásában; a Szovjetunióval nem hajlandók tárgyalni; Horthy maradjon államfő a háború után is stb.) A Kállay-kormány rendszermentő céljaiból fakadt, hogy külső kapcsolataiban sem kívánt az ellenállás tényleges vezető erőivel érintkezésbe lépni, és visszautasított minden ilyen irányú elképzelést. Illetve — éppen fő céljának alátámasztása érdekében — csak a konzervatív németellenes erőkkel való kapcsolat felvételét latolgatta.

Kállay és politikájának támogatói természetesen tisztában voltak azzal, hogy ha sikerül is átmenteni lényegi változások nélkül a Horthy-rendszert a háború utánra, a rezsim egymagában életképtelen lenne Délkelet-Európában, ha a környező országokban a felszabadulással együtt gyökeres társadalmi-politikai átalakulások mennének végbe. Más szóval, Kállay céljainak megvalósításához — belpolitikai tényezőkről most nem is beszélve — nemcsak arra lett volna szükség, hogy az angol—amerikai csapatok érjenek elsőnek Magyarország területére, hanem arra is, hogy Délkelet-Európában az antifasiszta harccal együtt folyó nagy társadalmi küzdelemből a konzervatív erők kerüljenek ki győztesen. Ezért vette fontolóra 1943 elején a környező országok konzervatív németellenes erőivel való kapcsolat felvételének lehetőségét. Ezért foglalkozott valamiféle új antibolsevista liga létrehozásának gondolatával, amelyben Magyarország mint „rendfenntartó" erő játszana vezető szerepet.

1943 februárjában Kállay elképzelései támaszt kaptak a török külügyminiszter javaslata révén, amely egy közép-európai és balkáni blokk létrehozását javasolta Törökország, Görögország, Bulgária, Jugoszlávia, Románia és Magyarország részvételével. A blokknak — a török külügyminiszter szerint — „a rend és a biztonság tömbjét" kellett volna alkotnia, és határt szabni a szovjet hadsereg előrenyomulásából fakadó „kaotikus viszonyok átterjedésének" a háború végén. A terv azonban rövidesen hajótörést szenvedett a háborús erőviszonyok realitásain.

Valamiféle blokkalakítás gondolata vezérelte Kállayt akkor is, amikor 1943. április elején végre sor került olaszországi látogatására. Régi elgondolásokat felmelegítve javasolta Mussolininek: Olaszország és Magyar-

ország alakítson ki olyan közös politikát, amely lojális maradna ugyan a tengelypolitikához, de nem követné feltétlenül minden részletkérdésben a német elképzeléseket. Adott esetben némi lehetőség nyílna ily módon a kompromisszumokra, amelyekre a jelenlegi politikai keretek között nincs mód. A közös politikához — fejtegette Kállay — esetleg Finnország is csatlakozhatna, s a blokk bizonyára elnyerné Lengyelország, Törökország és a megszállt balkáni országok egyes politikai köreinek szimpátiáját. Támogatásra lelhetne Spanyolországban, Portugáliában, talán Svédországban, tehát azokban az országokban, amelyeket „szovjet veszély fenyeget", vagy amelyek félnek a kommunizmustól. Az egész alakulat eszmei támasza és oszlopa a Vatikán lehetne.

Mint látható, Kállay a maga korábbi elképzeléseit a török javaslat elemeivel vegyítve próbálta létrehozni a „fából vaskarikát": a tengelyhatalmak tömbjén belüli, ahhoz kapcsolódó, de attól tendenciájában távolodó csoportosulást. Ebben a blokkban tömöríteni akart minden olyan erőt, amelyet a szovjetellenesség gondolatával egyesíthetőnek vélt — a most már vonakodó csatlós országok egy részétől a leigázott országok nyugati emigrációs kormányain keresztül a fasiszta, de a háborún kívül maradt ibériai blokkig. Voltaképpen a horizontális tengely koncepciójának némileg átalakított feleleventéséről volt szó. De ez már a 30-as évek második felében is halva született gondolat volt; most, gyökeresen más nemzetközi helyzetben, a háború ötödik esztendejében, az antifasiszta erők döntő fölényének kibontakozása idején még inkább kudarcra volt ítélve minden ilyen elképzelés.

Mindamellett egyoldalúság lenne azt állítani, hogy a Kállay—Bethlen-csoport ne lett volna tisztában azzal, hogy a szövetségesek győzelme esetén bizonyos politikai és társadalmi változások Magyarországon is elkerülhetetlenné válnak. Ezek a kérdések a minisztertanács 1943. február 23-i ülésén is szóba kerültek, ahol Kállay kijelentette, hogy „a szociális átalakulás jegyében fog a háború befejeződni".[149] Ezeket a változásokat azonban ők akarták megszabni vagy legalábbis irányítani, hogy a kívánt ponton lefékezhessék és megállíthassák az átalakulást.

A semleges országokba küldött megbízottak tevékenysége megközelítőleg sem járt olyan eredménnyel, mint Kállay remélte. Az a törekvése,

[149] OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1943. február 23.

hogy valamiféle előzetes politikai egyezményt hozzon létre a nyugati hatalmakkal, konkrét kötelezettségek vállalása és a tengelyhatalmaktól való elszakadás felé tett lépések nélkül, szükségszerűen kudarcba fulladt.

Frey 1943 márciusában kapta kézhez a nyugati hatalmak válaszát az általa továbbított üzenetre. A válasz keserű pirula volt, amelyet Kállay sehogy sem akart lenyelni: nem tartalmazott semmit, ami a politikai megegyezés lehetőségére utalt volna. Mindössze két tapasztalt, magas rangú katonatiszt kiküldetését kérte a javaslatok katonai részleteinek megbeszélésére. Az angolok tetteket kívántak, Kállay viszont csak lehetőségeket kívánt fenntartani arra az esetre, ha a valóságos fejlemények az ő számításai és elképzelései szerint alakulnának.

Bizonyos mértékig más fogadtatásra talált Szent-Györgyi Albert, aki felajánlotta, hogy kormányt alakít, amikor a szövetséges hatalmak Magyarország határaihoz érnek, és biztosítja az ország katonai részvételét a szövetségesek oldalán a Németország elleni háborúban. Az angol kormánynak az volt a véleménye, hogy „Szent-Györgyi professzor bizonyos függetlenséget élvez, és sok szempontból olyan személynek látszik, akivel hasznosnak tűnne diszkrét kapcsolatokat fenntartani megfelelő titkos csatornákon".[150]

Magyarország és a németekkel szövetséges más kelet-európai országok 1943 elején meginduló béketapogatózásai az angol kormányt arra késztették, hogy ezekkel az országokkal kapcsolatban megpróbálja a szövetséges hatalmak álláspontját közös nevezőre hozni. 1943 márciusában Washingtonba és Moszkvába küldött emlékiratában kifejtette, hogy bár egy korai és döntő fordulat a magyar politikában nem valószínű, a magyarországi általános helyzet mégis alkalmasnak látszik arra, hogy a szövetségesek korábbi rideg magatartását Magyarországgal szemben némileg módosítsák. Az angol kormány úgy vélte, hogy a magyar béketapogatózásokra adandó válaszban hangsúlyozzák ugyan, hogy egy olyan rendszer, amely támogatja a tengelyhatalmakat, és harcol a szövetségesek ellen, nem várhat szimpátiát, és hogy a szövetségesek nem mehetnek bele semmiféle ígéretbe Magyarország jövőjét illetőleg, de a jövőben tegyék hozzá: a szövetségesek szívesen látnak további pozitív irányú fejleményeket Magyarországon. A szövetségesek magatartását befolyá-

[150] Foreign Relations of the United States. I. Washington, 1943. 489.

solhatják olyan magyar gyakorlati lépések, amelyek a tengelyhatalmaktól való elszakadásra irányulnak.

Az amerikaiak április végi válasza hangsúlyozta, hogy a magyar politika reális megváltoztatásának lehetősége nem valószínű, az idő előtti változás erőltetése pedig azoknak az erőknek a likvidálásához vezethetne, amelyek hasznosak lehetnek akkor, amikor a siker a legtöbb reménnyel kecsegtet. Azokat a személyiségeket, akik jelenleg a magyar kormányban pozícióban vannak, úgy kell tekinteni, mint akik elsősorban érdekeltek a jelenlegi rendszer fenntartásában, s ezért a tőlük származó javaslatokat rendkívüli fenntartással kell szemlélni. A szovjet válasz június elején pedig egyértelműen csak a feltétel nélküli megadás elvének alapján látott lehetőséget a nem hivatalos kapcsolatokra a békekeresőkkel.

Időközben a magyarországi belpolitikai fejlemények arra a következtetésre késztették az angol kormányt, hogy a magyar béketapogatózásokra adandó válasszal egyelőre semmit sem lehet nyerni, mert az ellenzéki pártok Szent-Györgyi jelentkezése óta bizonyos mértékig felsorakoztak a Kállay-kormány mögött, attól tartva, hogy ha ez a kormány eltűnik, valami sokkal rosszabb fog létrejönni náci ellenőrzés alatt.

A nyugati hatalmakkal megteremtett kapcsolatok ily módon ismét elsorvadtak. Ami nyugat felé megmaradt, az nem volt több mint tájékozódás és propaganda, elsősorban Stockholmon keresztül, azzal a céllal, hogy a Horthy-rezsim és Kállay törekvései iránt valamiféle szimpátiát ébresszenek, hogy a rendszer társadalmi és szociális viszonyait megpróbálják szalonképesnek feltüntetni.

1943 tavaszán sorra érkeztek a különféle információk a német külügyminisztériumba Kállay számukra kellemetlen külpolitikai lépéseiről és a magyar kormány olyan döntéseiről, mint például a Balkán megszállásában való részvétel visszautasítása, a Franciaországban kiképzés alatt levő magyar pilóták harci bevetésének megtiltása stb. Ribbentrop már márciusban Magyarországra küldte közép-európai szakértőjét, Edmund Veesenmayert a helyzet tanulmányozására. De még mielőtt Veesenmayer jelentése befuthatott volna, Hitler elhatározta, hogy magához hivatja Horthyt, akinek befolyásolhatóságát jól ismerte. Horthy meghívása egyébként beletartozott Hitler szövetségeseivel folytatott áprilisi tárgyalásainak sorába.

1943. április 17-én kezdődtek meg a tárgyalások a Salzburg közelében levő klessheimi kastélyban. Hitler először a katonai helyzetet elemezte, s a magyar hadsereg teljesítményét kezdte bírálni. Amikor Horthy ezt sértődötten visszautasította, a politikai kérdésekre tért át. Kijelentette, hogy a néhány hónapja befutó jelentések szerint Kállay elvesztette hitét a tengelyhatalmak győzelmében, és ezért olyan lépéseket tesz, amelyek célja Magyarország háborús részvételének a legkisebb mértékre korlátozása és a tengelyhatalmak táborából való kiválásának előkészítése. Felsorolta értesüléseit Frey, Szent-Györgyi, Mészáros és Barcza tárgyalásairól, heves szemrehányásokat tett a franciaországi magyar pilóták bevetésének megtiltása, a török kezdeményezés kedvező fogadtatása miatt. Majd a zsidókérdésre tért át, vádolva a magyar kormányt, amiért nem alkalmazott a német javaslatoknak megfelelő rendszabályokat. Hitler és Ribbentrop brutális nyíltsággal beszéltek arról, hogy számukra a zsidókérdés megoldása egyenlő a zsidók fizikai megsemmisítésével. Végül Kállayt úgy jellemezte Hitler, mint politikai kalandort, akinek eltávolítása a német—magyar barátság érdeke. Ribbentrop dokumentumokkal igyekezett alátámasztani Hitler vádjait, és írásos feljegyzésben is rögzítette a magyar kormány politikájával szembeni kifogásokat.

Horthy megpróbálta védeni miniszterelnökét. Kijelentette, hogy Kállay élvezi teljes bizalmát, és nincs ok leváltására. Megállapodás tulajdonképpen semmilyen kérdésben nem jött létre, kivéve egyet: Horthy hozzájárult ahhoz, hogy a Fegyveres SS második magyarországi toborzóakciója a honvédségnél szolgáló német nemzetiségűekre is kiterjedjen, s hogy a Kállay által eredetileg engedélyezett 10 ezer helyett ezúttal is 20 ezer önkéntest toborozhassanak 1943 őszén.

A minisztertanács 1943. április 20-án foglalkozott a kormányzó tárgyalásairól készített beszámolóval, arra az elhatározásra jutva, hogy a kormány politikájában nem kell változtatásokat eszközölni, s olyan magatartást kell tanúsítani, mintha semmi sem történt volna. Horthy ennek megfelelően válaszolt május 7-én Hitlerhez küldött levelében, amelyben részletesen cáfolta a németek minden vádját. Horthy ismételten hangoztatta bizalmát Kállay iránt, egyúttal igyekezett megnyugtatni Hitlert Magyarország hűségéről.

A klessheimi találkozó tehát nem sok eredményt hozott a németek számára. Ebbe természetesen nem kívántak belenyugodni, de az adott

katonai helyzetben egyelőre nem volt okuk arra, hogy Magyarországon komoly változástól tartsanak. Ha Magyarországtól ezúttal nem is várhattak nagyobb katonai segítséget, a legfontosabb, a magyar gazdasági erőforrásoknak a háború szolgálatába állítása, a német érdekeknek megfelelően alakult. A magyar kormány politikája inkább csak a jövő perspektíváit illetően nyugtalanította Németországot. Ezért Hitler egyelőre arra szorítkozott, hogy megpróbálja Horthy magatartását megváltoztatni, egyrészt a kormányzó közismert hiúságát legyezgetve és teljes bizalmatlanságot tanúsítva Kállay iránt (a budapesti német követnek megtiltották, hogy társadalmi kapcsolatokat tartson fenn a miniszterelnökkel), másrészt — a háromhatalmi egyezmény aláírása óta első ízben — arra ösztönözve a magyar szélsőjobboldalt, Imrédyvel az élen, hogy indítson frontális támadást a kormány politikája ellen.

BELPOLITIKAI FEJLEMÉNYEK A HÁBORÚS FORDULAT NYOMÁN

A belpolitikai életre ekkor már szintén a háború menetében bekövetkezett fordulat, a voronyezsi katasztrófa nyomta rá bélyegét. A szélsőjobboldal a vereségből is fegyvert akart kovácsolni, s göbbelsi mintára totális mozgósításra, a németek mellett minden erővel való kiállásra akarta ösztönözni a kormányt, amelyre már 1943. január eleje óta baljós árnyként nehezedett a háború kedvezőtlen kimenetelére való felkészülés megannyi gondja. Az ijesztő harctéri hírek és a közellátás fokozódó nehézségei miatt zavargásoktól tartottak; Szombathelyi vezérkari főnök február 12-i memoranduma 1918 forradalmi eseményei megismétlődésének elkerülésére az alkotmányosságot szerinte túlságosan respektáló kormánytól nagyobb erélyt kívánt, és sürgette a karhatalmi erők kiegészítését, „helységharcra" való kiképzését. De Kállay érezte, hogy ez nem elég, s mindenekelőtt szociális intézkedések kodifikálásával akarta foglalkoztatni a parlament következő ülésszakát. Keresztes-Fischer azonban a legnagyobb óvatosságra intett ezen a téren, s legfeljebb a mezőgazdasági dolgozók szociális biztosításának régóta esedékes megvalósítását látta lehetségesnek. A szociális reformokkal, különösen esetleges további földbirtok-politikai intézkedésekkel szemben továbbra is erős ellenállás mutatkozott az uralkodó köröknél; gróf Károlyi Gyula

március—április folyamán ismételten érvényesítette ez irányban személyes befolyását Kállaynál és Horthynál. Reményi-Schneller álláspontja az volt, hogy szociális téren már eleget tett a kormány; a mezőgazdasági termelés intenzitásának fokozása ez idő szerint a legfontosabb feladat a németekkel életre-halálra közös háború sikeres megvívása szempontjából.

A budapesti német követnél, Jagownál egymást érték a tárgyalások a Nemzetiszocialista Pártszövetség vezetőivel, hogyan lehetne Kállay megbuktatását elérni. Szálasi fáradhatatlanul, de teljesen eredménytelenül szorgalmazta kihallgatását Horthynál, hogy előadhassa tekintélyuralmi berendezkedésre vonatkozó terveit; e tervek megvalósításának alapja az ő „nemzetvezetői" kinevezése lenne. Minthogy január 13-án csak Kállayval folytathatott egy teljesen érdektelen beszélgetést, a Nyilaskeresztes Párt képviselőinek március 31-i, Horthyhoz intézett memoranduma juttatta kifejezésre ezt a törekvést. A németek Magyarországra érkező titkos különmegbízottja, a Standard Elektromossági Vállalat képviselőjének feltüntetett Veesenmayer azonban, akinek az volt a feladata, hogy a szélsőjobboldali erőkkel folytatandó tárgyalások alapján javaslatot tegyen egy, a Kállay-kormány helyébe léptethető kormányra, Szálasival szóba sem állt, mert annyira alkalmatlannak tartotta; április 30-i jelentése szerint Imrédy, esetleg Bárdossy volna német szempontból a legalkalmasabb arra, hogy Kállayt felváltsa.

Imrédy nyíltan kijelentette, hogy immár dűlőre akarja vinni a dolgot: a pesszimista Kállaynak át kell engednie a helyét olyasvalakinek, aki bírja a németek bizalmát. Kállay, tekintettel arra, hogy a szélsőjobboldal sorozatos interpellációkkal akarta a kormányt a németek előtt denunciálni, a parlament elnapolása mellett döntött, s ezzel Horthy is egyetértett.

A parlament május 4-ével kezdetét vevő elnapolása miatt a Nemzetiszocialista Pártszövetség képviselői memorandumban tiltakoztak Horthynál Kállay kül- és belpolitikája ellen, amely — mint hangoztatták — tűri, sőt bátorítja baloldali erők „népfrontos" összefogását, s ezzel a zsidók malmára hajtja a vizet. A sikertelen kormánybuktatási akció lezáródásával azonban május 7-én Horthy levelet intézett Hitlerhez, és ebben — mint már említettük — minden vonatkozásban megvédte Kállayt a Klessheimben felhozott vádakkal szemben, s kijelentette,

nem lát semmi okot arra, hogy megvonja tőle bizalmát. Kállay miniszterelnök maradt; Nagy Vilmost azonban június 12-én lecserélték: Csatay Lajos lett az új honvédelmi miniszter.

Kállay és Keresztes-Fischer 1943 tavaszától kétségkívül liberálisabb politikát folytatott a kormánytól balra álló ellenzékkel szemben, mint korábban. Az angolszász irányban megindult külpolitikai tapogatózás belpolitikai megfelelője volt a Szociáldemokrata Párt szervezkedési szabadságának szélesebb körű engedélyezése és határozottabb védelme a szélsőjobboldali támadások ellenében. Eckhardt is azt üzente Amerikából, hogy a szociális kérdések iránti nagyobb fogékonyság, a szocialista mozgalom iránti nagyobb megértés, általában pedig a demokratizálódás a háború utáni helyzetre való belső felkészülés egyedül helyes útja. A Kisgazdapárt fontosnak tartotta, hogy kiépítse a Szociáldemokrata Párttal való együttműködést, a velük, mint marxistákkal szembeni eltérő világnézeti felfogásuk hangsúlyozása ellenére is. A két párt együttműködése, amit július végén—augusztus elején nyilvánosan is deklaráltak, jelentős kezdeményezés volt a szélsőjobboldallal szembeni ellenállás erőinek tömörítése szempontjából. A Kisgazdapárttal szoros kapcsolatban álló Parasztszövetség, amelyet eredetileg a hivatásrendi társadalomszervezés keretében a „paraszt rend" szervezetének szántak, különösen a május 9-én megalakult Országos Földmunkás Szakosztály révén határozottabban baloldali irányulású lett, s éppen a szakosztályba tömörülő földmunkásság hagyományos szociáldemokrata kapcsolatai segítették elő leginkább a Parasztszövetség és a Szociáldemokrata Párt együttműködésének megvalósítását is. A Kisgazdapárt június 21-én megalakult polgári tagozata a kapcsolódási lehetőségek további perspektíváira mutatott rá. Kállay és belügyminisztere a Szociáldemokrata Párt, illetve a Kisgazdapárt és a Parasztszövetség vezetőiben garanciát láttak arra, hogy a munkás- és paraszttömegek szociális és demokratikus igényeit „józan korlátok közt tartják", s a forradalmi irányú fejleményeknek elejét veszik. Az imrédysták és a nyilasok ezzel szemben nem győztek eléggé rámutatni, hogy a Szociáldemokrata Párt baloldalának, a Kisgazdapárt polgári tagozatának, a Parasztszövetség földmunkás szakosztályának közvetlen kapcsolatai vannak a most Békepárt néven szereplő kommunista párttal; ez a „népfrontos" szervezkedés felforduláshoz, forradalomhoz vezet.

A KOMMUNISTÁK MAGYARORSZÁGI PÁRTJA — MAJD A BÉKEPÁRT — AZ ANTIFASISZTA NEMZETI ÖSSZEFOGÁSÉRT

A kommunista párt, amely 1942 második felében és 1943 elején rendezte sorait, és ismét felélesztette a függetlenségi mozgalomban résztvevőkkel, elsősorban az SZDP baloldalával, kapcsolatait, újra elérkezettnek látta az időt az antifasiszta erők tömörítésére. Ezt a kedvezőbbé vált kül- és belpolitikai helyzet is indokolta, s főleg sürgette. A párt mindenekelőtt tudatosítani igyekezett, hogy a háborút folytató kormánnyal csak szervezetten és határozottan lehet szembeszállni, és a voronyezsinél is súlyosabb vérveszteséget megakadályozni. „Láncainkat magunknak kell széttörnünk" — hangsúlyozta a KMP 1943 márciusában megjelent röpiratában. „Vegyünk példát a szovjet, szerb, francia és más népek bátor, hősies szabadságharcáról. Fogjunk össze osztályra, pártra való tekintet nélkül, függetlenségi nemzeti frontban országunk védelmére.... Azonnali különbékével mentsük meg az országot a háborús vereség katasztrófájától!"[151]

A kommunisták, baloldali szociáldemokraták együttműködésének erősödése és szervező munkája nyomán a kedvezőbb politikai légkörben gyorsan nőtt a szakszervezetek helyi csoportjainak és tagságának száma, élénkült tevékenységük is. Több helyen alakultak, illetve újjáalakultak a MÉMOSZ, a bányász-, a vasas- és a vegyipari szakszervezetek csoportjai. Mivel az új csoportok létrehozása szinte mindenütt a kommunisták és velük szorosan együttműködők munkájának volt eredménye, a helyi vezetőségekben erősödött a baloldal befolyása. Hasonló volt a helyzet az SZDP fővárosi és Budapest környéki pártszervezeteiben és egyre több vidéki szervezetben is (Szegeden, Orosházán, Debrecenben, Kolozsvárott, Kassán, Miskolcon).

Növekedett a kommunisták, egyben a paraszti baloldal befolyása a szinte már az egész országot behálózó Parasztszövetség szervezeteiben is. Az 1943 tavaszán — kemény, elkeseredett küzdelem után — kiharcolt földmunkástagozat, melynek elnöke a Kisgazdapárt balszárnyán álló Dobi István, titkára pedig a kommunista Iliás Ferenc lett, rövid idő

[151] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. III. Bp. 1964. 390—392.

alatt a falvak százaival teremtett kapcsolatot. Ebben nagy segítségére volt a Szabad Szó, amely a szakosztály lapja lett, s ezzel jelentősége is megnőtt.

1943 kora nyarán a Kisgazdapárton belül létrejött a polgári tagozat, amelyben németellenes és radikális értelmiségi csoportok mellett a kommunisták képviselői is jelen voltak, s jelentős szerepet vállalt a párton belüli jobboldal befolyásának csökkentésében és a Kisgazdapárt, valamint az SZDP szervezett együttműködésének megteremtésében.

1943 tavaszán a baloldali és más antihitlerista sajtóban a nemzeti összefogás kérdésében újabb vita bontakozott ki. Ez azonban már magán viselte a függetlenségi mozgalmon belül a polgári, kispolgári erők javára bekövetkezett erőeltolódás jegyeit. A vita résztvevői — most többségükben az antihitlerista polgári csoportok képviselői — virágnyelven ugyan, de megállapították, hogy Hitler elvesztette a háborút, és Magyarországnak is tennie kell valamit, ha nem akar a vesztesek oldalán maradni. A vita központi kérdése mégsem a függetlenségi harc lett, hanem a társadalmi átalakulás problémája. A baloldali polgári erők számára világos volt, hogy a háború után Magyarországon is elkerülhetetlenek bizonyos társadalmi reformok, de 1918—1919 „tanulságai" alapján ezt a tömegek aktív részvétele nélkül, a forradalom elkerülésével akarták megoldani. Ezért az általuk javasolt nemzeti összefogásnak kettős célja lett volna: 1. előkészíteni a háborúból való kiválást, 2. a feltétlenül szükséges társadalmi reformokat úgy végrehajtani, hogy azok társadalmi megrázkódtatások nélkül, a polgári demokrácia keretein belül valósuljanak meg. Ezért elvetették a tömegek mozgósítását és aktív bevonását, s olyan nemzeti összefogás létrehozásán fáradoztak, amelyen a kommunisták kívül rekednének.

A megoldás ezen formája az SZDP peyerista vezetőitől, még inkább a Kisgazdapárttól nem állt távol. Ők is a nácikkal való szakítás olyan megoldását látták célravezetőnek, amely a nyugati nagyhatalmak segédletével megy végbe, s egyben biztosítja a forradalom elkerülését is. Ezért a tömegek mozgósítását ők sem tartották célravezetőnek, és lemondtak a kormánytól független, önálló cselekvésnek még a lehetőségéről is.

A kormány pedig ígérgetésekkel, a nyugati nagyhatalmakkal való kapcsolatok megteremtésének hangoztatásával, a nácikkal való szakítás kilátásba helyezésével, a szabadabb szervezkedés biztosításával igye-

kezett az ellenzéki pártokat magához láncolni, nehogy a háborúellenes harc kibontakozzék, az antifasiszta függetlenségi front kialakuljon, és az eseményeket túlvigye a kormány által jóváhagyott célokon. A kommunisták üldözése, a többi ellenzéki párt megtűrése a kormány által — a közigazgatás nem mindig követte ezt a vonalat — elősegítette, hogy a szociáldemokraták, kisgazdák és az ellenzéki sajtó is az antihitlerista harc általuk „reálisnak" tartott, veszélytelenebbnek tűnő útját szorgalmazzák; ez a harctól húzódozó tömegek előtt is elfogadhatóbbnak tűnt, mint a kommunisták által javasolt, átmenetileg kétségtelenül nagyobb áldozatokat követelő út.

A kommunisták felvették a harcot ezen álláspont ellen. A KMP 1943 áprilisában közreadott harci programja sürgette a függetlenségért küzdő pártok közös antifasiszta szervezetének létrehozását. Ezek közös programja alapjául a következőket javasolta: a feltételek megteremtése a különbékéhez és az ország függetlensége helyreállításához, majd demokratikus választás, a szabadságjogok biztosítása, a nemzetiségek teljes egyenjogúsága, a 200 kat. holdon felüli földek felosztása. A közös programjavaslat mellett a KMP ismertette saját harci programját is. Ebben az antihitlerista harcot összekapcsolta a dolgozók legszélesebb tömegeire nehezedő háborús terhek elleni mozgósítással. Ugyanebben az időben sugározta a Kossuth Rádió a Szovjetunióban élő magyar kommunista emigráció hasonló követeléseket tartalmazó programjavaslatát.

Az antihitlerista erők mérsékelt szárnya azonban válasz nélkül hagyta a KMP javaslatát, s tovább fáradozott egy kommunisták nélküli nemzeti összefogás megteremtésén, balszárnya pedig ingadozott, s nem volt képes a jobbszárny befolyását országosan ellensúlyozni. A KMP sorait közben újabb letartóztatások tizedelték.

A KMP Központi Bizottsága, a körülményeket mérlegelve, fontos döntésre szánta el magát: formailag megszüntette a KMP-t, s ezt röpiratban közölte is, majd Békepárt néven új pártot alakított. E lépés, melyet a Komintern Végrehajtó Bizottságának a szervezet feloszlatásáról szóló döntése előzött meg, inkább formai, mint tartalmi jelentőségű volt, hiszen a Békepárt a politikai irányvonal legkisebb módosítása és szervezeti változások nélkül folytatta a KMP tevékenységét. A cél az volt, hogy megkönnyítsék az antihitlerista polgári pártok és csoportok együttműködését a kommunistákkal, és eredményesebbé tegyék a rendőri

üldözésekkel szembeni védekezést. Anélkül, hogy a Békepárt akár az egyik, akár a másik célt ténylegesen elérte volna, az a körülmény, hogy a feloszlatást bejelentő röplap a Központi Bizottság határozatának csak első részét közölte, és hallgatott a párt új néven történő továbbműködéséről, átmenetileg bizonytalanságot, zavart is keltett a kommunisták körében.

AZ OLASZORSZÁGI ESEMÉNYEK HATÁSA KÁLLAY KÜLPOLITIKÁJÁRA

Kállay a klessheimi tárgyalások óta óvatosabb lett, de ez nem jelentette azt, hogy a tavaszi hónapokban az angol–amerikai körökkel kiépített kapcsolatok teljesen megszakadtak volna, csak igen ellanyhultak. A nyári hónapokban főleg Svájcban folytak tárgyalások a magyar megbízottak (Barcza György, Baranyai Lipót) és az Egyesült Államok képviselői (Dulles és Royal Tyler) között, amelyek eredményeként megállapodtak abban, hogy a továbbiakban amerikai részről Tyler lesz az összekötő, magyar részről pedig Bakách-Bessenyey György, akit Kállay július végén a francia fegyverszünet után felállított vichyi magyar követség éléről áthelyezett Bernbe. A két megbízott között a tárgyalások augusztus második felében kezdődtek meg, abban a megváltozott nemzetközi helyzetben, amelyet az olaszországi események teremtettek. Az angol–amerikai csapatok partraszállása Szicíliában 1943. július 10-én, majd július 25-én Mussolini bukása jelezte, hogy a fasiszta tengelypolitika az összeomlás küszöbén áll.

Az olaszországi események nyomán a Kállay-kormánynak most már a tettek mezejére kellett volna lépnie, ha komolyan veszi a nyugati hatalmakhoz küldött üzeneteiben kifejtett szándékát a külpolitikai fordulatról. Barcza a Mussolini bukását követő napokban jelentéseiben ismételten közölte, hogy a szövetségesek véleménye szerint Magyarországnak deklarálnia kell a háborúból való kilépést abban a pillanatban, amikor Olaszország hasonló nyilatkozatot tesz. Kállay azonban nem merte rászánni magát erre a lépésre. 1943. augusztus első napjaiban, amikor az új olasz kormány még a Németország iránti lojalitásról nyilatkozott, és német csapatok indultak Olaszországba, Kállay úgy látta, óvatossága igazolódott, az események nem teszik lehetővé a fordulat

végrehajtását. Ezért augusztus 5-én végleg úgy döntött, hogy a „közvetlen akció" lehetetlen.

Ugyanez volt az álláspontja a kormánytól balra álló ellenzéki politikusokkal folytatott tárgyalásokon is, akik nevében Bajcsy-Zsilinszky Endre memorandumban követelte a háborúból való kiválást előkészítő katonai, kül- és belpolitikai lépések megtételét. A miniszterelnök igyekezett meggyőzni tárgyalópartnereit, hogy az azonnali cselekvés csak német megszállást eredményezne, ami egy Quisling-kormány hatalomra juttatását és az ellenzék kiirtását hozná magával, nem beszélve a szövetségesek légitámadásairól; nem megnyugtatóak a nyugati hatalmak biztosítékai sem Magyarország háború utáni helyzetét illetően. Ennélfogva nemcsak fordulat, de semmiféle konkrét lépés nem lehetséges Németországgal szemben. Mindaddig, amíg az angol—amerikai csapatok nem érkeznek a határra, legfeljebb a német orientációtól való fokozatos visszalépésről lehet szó.

A huzavona, a tétlenkedés egyre rosszabb benyomást keltett az angol—amerikai megbízottakban. Augusztus elején — Isztambulon keresztül, ahol az egyetlen hivatalosan elismert kapcsolat állt fenn — közölték a magyar miniszterelnökkel: ha augusztus 20-ig nem történik valami határozott lépés, véget vetnek minden tárgyalásnak. A kapcsolatok teljes megszakítását Kállay veszélyesnek tartotta volna. Ezért augusztus közepén Horthynál megbeszélést tartottak Kállay Miklós, Keresztes-Fischer Ferenc, Bethlen István, Esterházy Móric és Károlyi Gyula részvételével, ahol elhatározták, hogy Magyarország elvben hajlandó különbékét kötni az alábbi feltételek mellett: 1. a szövetségesek garantálják, hogy szovjet csapatok nem szállják meg Magyarországot; 2. kötelező nyilatkozatot tesznek Magyarország jövendő határait illetően; 3. elismerik a jelenlegi rezsimet, s ennek ellenében Magyarország kész kormányát szociáldemokratákkal kibővíteni.

E döntések alapján augusztus 20-án Veress László külügyi tisztviselő és Újváry Dezső magyar konzul Törökországban hivatalosan közölték Sterndale Bennettel, az isztambuli angol főkonzullal: egy csoport nevében beszélnek, amely a miniszterelnökből, a belügyminiszterből, a vezérkari főnökből és a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjéből áll. Ez a csoport tájékoztatni kívánja a szövetségeseket arról, hogy Magyarország elfogadja a feltétel nélküli megadás elvét és azon van, hogy megtegyen minden lehetségeset a megadás keresztülvitelére, amint csak mód

nyílik rá. A magyar hadsereg előkészületeket tesz, hogy megvédje az ország határait a németek ellen, megadva a szövetségeseknek a teljes lehetőséget a magyar repülőterek és más katonai berendezések használatára, s általában az együttműködésre, a szövetséges megszállás megkönnyítésére. Veress közölte, hogy az említett személyek képviselik a valódi végrehajtó hatalmat Magyarországon, és hogy terveiket a kormányzó támogatja. Kérte, hogy a szövetségesek közöljék előzetes feltételeiket.

Az ankarai angol nagykövet a közléseket őszintének tekintette. Az angol külügyminisztérium is valószínűnek tartotta, hogy Veressnek felhatalmazása van a tárgyalásokra, ezért szükségesnek tartotta az angol vezérkari főnökséggel együtt a kapcsolat fenntartását vele és Veress visszaküldését Budapestre egy olyan üzenettel, amely bár feltétel nélküli, de nem teljes kapitulációt követel, és nem kívánja, hogy a fordulatot olyan időpontban hajtsák végre, amikor a németek támadásával szemben a szövetségesek nem tudnak Magyarország megsegítéséről gondoskodni.

Az angol külügyminisztérium Veress missziójáról azonnal tájékoztatta Moszkvát és Washingtont, és javaslatot tett a válasz szövegére. A javaslat így hangzott: 1. az angol kormány a további tárgyalásokhoz hivatalos meghatalmazást kér Veress részére a magyar kormánytól; 2. elvárja, hogy a magyar kormány a megfelelő pillanatban nyilvánosan jelentse be: elfogadta a feltétel nélküli kapitulációt; 3. ha a magyar kormány attól tart, hogy az idő még nem érkezett el egy ilyen bejelentésre, bizonyítékát kell adnia jóakaratának, megszüntetve minden együttműködést a németekkel, akadályozó és késleltető akciókat, lehetőleg kisebb szabotázsokat hajtva végre; 4. amennyiben a magyar kormány elfogadja ezeket a javaslatokat, az angol kormány előkészületeket tesz arra, hogy megtárgyalja a részleteket a magyar katonai megbízottal Isztambulban.

A szovjet külügyminiszter csak az első két pont alapján látott lehetőséget a tárgyalásokra, s a további pontok elhagyását kérte, ami hosszabb eszmecserére vezetett a szovjet és az angol kormány között.

Kállay, hogy kitérhessen a határozott cselekvés elől, azt hangoztatta a szövetségesek előtt, hogy Magyarország ténylegesen semleges. Csakhogy a magyar csapatok — bár nagyobbrészt nem a frontvonalon, hanem megszállási feladatokat ellátva — továbbra is részt vettek a Szovjetunió elleni háborúban. A szövetségesek a jó szándék egyik bizonyítékaként a Szovjetunióban levő csapatok visszavonását követelték. A miniszter-

elnök most már valóban szerette volna visszavonni a Szovjetunió területén tartózkodó egységeket, és ezért Csatay Lajost, az új honvédelmi minisztert — aki 1943. augusztus 18-án tett bemutatkozó látogatást a német főhadiszálláson — megbízta, vesse fel ezt a kérdést. Keitel tábornagy nem utasította el mereven a magyar alakulatok kivonását a Szovjetunió területéről, de csak azzal a feltétellel tartotta megvalósíthatónak, ha Magyarország néhány hadosztályt a németek rendelkezésére bocsát megszállási feladatok ellátására a Balkánon, az adriai partokat védő német erők hátsó összeköttetéseinek biztosítására és a belső rend fenntartására.

A minisztertanács augusztus 27-i ülésén Keresztes-Fischer belügyminiszter és Bánffy földművelésügyi miniszter határozottan szembeszállt a német javaslattal. Ellene foglalt állást a külügyminisztérium is: „A balkáni területen az angolszász erők előbb-utóbb meg fognak jelenni, tehát a magyar hadseregeknek idegen területen kellene szembekerülni velük. A magyar kormány egyik alapelve, hogy a honvédséget az oroszországi kivételtől eltekintve az ország határán kívül nem használja fel. Ezt az elvet legsúlyosabb következmények nélkül ma sem törhetjük át, sőt minden törekvésünknek oda kell irányulnia, hogy az oroszországi kivételt is megszüntethessük."[152]

A minisztertanács ülésén nem született végleges döntés, mert Kállay úgy vélte, hogy a Balkán megszállásában való részvételt bele tudná illeszteni elképzeléseibe, s a visszautasítással így nem kellene magára vonnia a németek haragját. Elgondolása az volt, hogy a német kérés teljesítéséhez elnyeri a nyugati hatalmak jóváhagyását, azzal érvelve, hogy ekképpen lehetőség nyílna csapatok kivonására a Szovjetunióból, s emellett a magyar hadsereg — amely a Balkán egy részét megszállva kijuthat a tengerhez — sokkal előbb érintkezésbe léphetne a szövetséges haderőkkel, s utat nyithatna előttük. Az ötlet eléggé fantasztikus volt, nem is beszélve arról, hogy a magyar csapatok nem is juthattak volna ki a tengerhez, hiszen a németek világosan leszögezték: a partokat ők védik, a magyar megszállás a mögöttes területekre korlátozódna.

Kállay Horthyval is megbeszélte elképzeléseit, majd utasította Bakách-Bessenyeyt, aki ebben az időben kezdte meg tárgyalásait Tylerrel, hogy

[152] OL KÜM Szent-Iványi Domokos, Csonkamagyarország külpolitikája 1919. június—1944. március 19. c. kéziratos munkája.

tegyen ilyen értelmű javaslatot, kérve, hogy Washingtonon keresztül a jugoszláv emigráns kormány vegye tudomásul a magyar megszállást, amely nyilván enyhébb lenne a németekénél. Az amerikai megbízott érthetően visszautasította ezt a javaslatot mint olyat, amely újabb támogatást jelentene a német hadigépezet számára. Az egész témát azzal zárta le, hogy Magyarország semmi esetre se vegyen részt a Balkán megszállásában, és feltétlenül vonja vissza csapatait szovjet földről. Első lépésként 5—10 ezer ember visszavonása is hatásos lehetne, mert bizonyítaná a magyar kormány jóindulatát.

Bakách-Bessenyey augusztus 28-án jelentette az amerikai álláspontot a külügyminisztériumnak: az amerikaiak nem hajlandók semmiféle biztosítékot nyújtani vagy biztatást adni arra vonatkozólag, hogy Magyarországot nem a szovjet csapatok fogják megszállni, és hogy a háború után nyugati érdekszférába kerül. Tyler utalt arra, hogy az angol kormány a Földközi-tenger vidékét saját befolyási övezetének tekinti, és nem tartja kívánatosnak, hogy ezt a területet a Szovjetunió Magyarországon keresztül elérje. De azt is határozottan leszögezte, hogy az amerikai felfogás nem egyezik az angolokéval, és ezenfelül egyikük sem kívánja bármiféle biztatással vagy ígérettel felkelteni a Szovjetunió bizalmatlanságát, hiszen évek óta a szovjet haderő viseli a háború súlyának legnagyobb részét.

Tyler világosan jelezte azt a különbséget, amely Közép- és Délkelet-Európa kérdésében Anglia és az Egyesült Államok között ebben az időben mutatkozott. Ez a különbség már 1941 óta jelentkezett, kezdetben a háborús célok értelmezésében (Atlanti Charta), majd később egyes konkrét kérdésekben is. Az amerikaiak már az 1943 májusában Washingtonban tartott ún. Trident-konferencián ellenezték Churchillnek a balkáni partraszállásra vonatkozó javaslatát, ugyanez volt az álláspontjuk a quebeci konferencián.

Bakách-Bessenyey azt is jelentette, hogy az amerikaiak szerint a háborúból való kilépésre az utolsó lehetőség Olaszország kapitulációjával következik be, hiszen ez véget vet a háromhatalmi egyezménynek, amelyhez Magyarország csatlakozott.

Kállay azonban semmiféle kockázatot nem akart vállalni, ezért változatlanul azon az álláspontón maradt, hogy fordulatról csak akkor lehet szó, ha a nyugati csapatok elérik az ország határát. Az amerikaiak köve-

telését csak egy ponton volt hajlandó teljesíteni: lemondott a Balkán megszállásában való részvételről.

1943. szeptember 8-án a szövetségesek bejelentették a néhány nappal korábban Olaszországgal aláírt fegyverszüneti egyezményt, egyidejűleg az angol—amerikai csapatok partra szálltak Olaszország déli részén.

Az olasz fegyverszünet bejelentésének napján Hugh Knatchbull-Hugessen, Anglia ankarai nagykövete az éjszakai órákban találkozott a magyar kormány megbízottjával, Veress Lászlóval, és átadta kormánya válaszát az augusztus 20-i nyilatkozatra. A válasz, amelyet előzetes fegyverszüneti megállapodásnak szokás nevezni — bár megállapodás a szövetséges hatalmak között e kérdésben még nem jött létre —, azokat a feltételeket szabta meg, amelyek alapjait képezhetik egy esetleges fegyverszünetnek, ha azokat a magyar kormány elfogadja. A megállapodás értelmében Magyarország kapitulációját titokban tartják mindaddig, amíg a szövetségesek el nem érik Magyarország határait. Magyarország fokozatosan csökkenti katonai együttműködését Németországgal, különösen pedig visszavonja csapatait Oroszországból, és segíti a németországi hadicélpontokat támadó szövetséges légierő átvonulását Magyarország felett. Fokozatosan csökkenti gazdasági együttműködését Németországgal, és megtagadja a németországi haditermelésben való részvételt. Ellenáll minden Németország részéről történő és területét fenyegető megszállási kísérletnek. E célból a magyar hadvezetőséget újjá kell szervezni, hogy ily módon a magyar hadsereg képes legyen a németektől elszakadni és megtámadni őket. Adott pillanatban Magyarország összes erőforrását, közlekedési hálózatát és légi támaszpontját a szövetségesek rendelkezésére bocsátja a Németország elleni harc folytatására. Alkalmas pillanatban a szövetségesek légi úton küldöttséget dobnak le Magyarországra, amelyik Magyarország kapitulációjára vonatkozóan megteszi majd a szükséges előkészületeket. Rendszeres rádió-összeköttetést létesítenek a szövetségesek és a magyar kormány szervei között. A szövetségeseket rendszeresen tájékoztatják majd a német és magyar helyzetről.

Az angol nagykövet közölte, hogy a szövetségesek nem vállalnak kötelezettséget arra, hogy Magyarország területét nem bombázzák, és fenntartják maguknak a jogot annak meghatározására, hol és mikor tartják szükségesnek a légitámadásokat. Mindenesetre valószínűleg nem fog erre sor kerülni mindaddig, amíg Magyarország tartja magát a fenti kötele-

zettséghez és amíg nem fokozódnak a német csapatszállítások Magyarországon keresztül, illetve a magyar szállítmányok Németországba. Végül a nagykövet kijelentette, hogy a szövetségesek feltételeinek elfogadását hivatalos diplomáciai úton kell megerősíteni.

Kállay a feltétel nélküli megadás elve ellen tiltakozott, de végül is úgy döntött, hogy ha a szövetségesek hajlandóak a kompromisszumra egy olyan formula elfogadásával, amely nem mondja ki a feltétel nélküli megadást, Magyarország kész előzetesen végrehajtani a megszabott feltételeket. Horthy is — akit a külügyminiszter személyesen informált a tárgyalásokról Veress visszatérte után — tudomásul vette a feltételeket. Szeptember végén Veress a magával hozott rádióadón értesítette Isztambult a feltételek elfogadásáról. Majdnem egy hónapig tartó huzavona következett ezután, míg végül is október 10-én Lisszabonban Wodianer magyar és Campbell angol követ megállapodott abban, hogy amíg az angol és amerikai csapatok el nem érik a magyar határokat, a szövetségesek a feltétel nélküli megadás formulájához nem ragaszkodnak, feltéve, ha Magyarország gyakorlatilag végrehajtja az előzetes megállapodásban foglalt követeléseket.

A megállapodás tehát érvénybe lépett, de úgy tűnik, Kállay ezzel befejezettnek is tekintette a majd egy éve húzódó diplomáciai akciót, a feltételek végrehajtását már nem tartotta sürgősnek. Úgy vélte, a legfontosabbat elérte: a szövetségesek Magyarországot „kihúzták az ellenséges országok listájáról", biztosította az angolok védelmét Magyarországnak, s e körülmény — mint saját maga írta — legalább annyira, ha nem jobban, vonatkozik a Szovjetunióra, mint Németországra. Magyarország tehát nem fog szovjet érdekszférába tartozni, a többi már csak idő kérdése.

Ez az alapállás határozta meg viszonyát az előzetes fegyverszüneti feltételekhez is: csak annyit teljesíteni belőlük, amennyit a németek provokálása és a szélsőjobboldal riadóztatása nélkül meg lehet valósítani. Így nem tett eleget annak a német követelésnek, hogy szakítsák meg a diplomáciai kapcsolatokat a Badoglio-kormánnyal, de szeptember 29-én elismerte a fogságából a németek által kiszabadított Mussolini Észak-Olaszországban létrehozott ellenkormányát is. Érvényesítette azt a döntést, hogy a német csapatszállítások Budapest megkerülésével történjenek, de a Németországba tartó magyar szállítmányok egyáltalán

nem csökkentek. Megengedték a szövetséges repülők átrepülését az ország területe felett, de a német légitámaszpontokat is fenntartották. Nem szervezték át a vezérkart, de bizonyos adatokat szolgáltattak a szövetségeseknek a német katonai létesítményekről. Fogadták ugyan az ejtőernyővel ledobott amerikai légi missziót (ez csak néhány nappal a megszállás előtt érkezett Magyarországra), de a rend fenntartásának jelszavával megakadályoztak mindenféle szabotázsakciót, és szembeszálltak a baloldal minden, az ellenállás megszervezésére irányuló kísérletével.

KÍSÉRLET A NEMZETISÉGPOLITIKA REVIDEÁLÁSÁRA

Az új politikához hozzátartozott, hogy Kállay hangsúlyozni kezdte: revízió alá kell venni a nemzetiségpolitikát, keresni kell a megegyezést a kisebbségek „jóindulatú elemeivel"; jobb atmoszférát kell teremteni a Magyarországhoz csatolt területeken, számítva arra, hogy azok megtartását a háború után esetleg népszavazás útján lehet majd csak biztosítani. Már a múlt év nyarán úgy határozott a kormány, hogy nem tartja magát a reciprocitáshoz, nem alkalmaz retorziókat, hanem pozitív nemzetiségpolitikát folytat, függetlenül attól, mi történik Szlovákiában, Romániában, Horvátországban a magyar kisebbség vonatkozásában; ez kifizetődő lesz a béketárgyalásokon a területi szerzemények megtartása, illetve további revíziós igények érvényesítése szempontjából.

Megkezdődött a nemzetiségi iskolapolitika bizonyos revíziója, amely azonban, mint kiderült, csupán jelentéktelen látszateredményeket hozott. A nemzetiségi sajtó néhány új lappal gyarapodott; itt-ott szellemében is pozitív változás volt észlelhető, mint a Slovenska Jednotánál, amelynek szerkesztőségébe időközben antifasiszta elemek is kerültek, s a lapnak antihitlerista irányulást adtak. De jellemző, hogy a Kállay-kormány nem védelmezte meg ezeket a pozitív nemzetiségi erőket saját fasisztáiktól, sőt, mint Jan Bačik letartóztatása mutatta a Szlovák Főiskolai Hallgatók Egyesületében, maga is részt vett azok — mint kommunisták vagy kommunistagyanúsak — üldözésében.

Kárpátalján Brody pártja továbbra is kilátástalanul sürgette az autonómiát, bár a Kisgazdapárt támogatta azt; Fencik egyetértett a vármegyék helyreállítására irányuló területiautonómia-ellenes magyar törek-

vésekkel. A kisebbség nyelvét megtanulni, sőt tűrni sem akaró tisztviselők, a vasutasok, tanítók tömeges áthelyezése magyar területekre, a csendőrségi zaklatások felpanaszolása, a tömegesen elítéltek amnesztiájának sürgetése utalnak e terület helyzetére.

Az észak-erdélyi románság politikailag nem szervezkedhetett. A magyar és a román kormány megegyezése alapján Emil Haţieganu képviselte az észak-erdélyi románság érdekeit, mint ahogy a dél-erdélyi magyarságét — amely azonban továbbra is rendelkezett a Romániai Magyar Népközösség szervezeti kereteivel — Gyárfás Elemér. A román kisebbség legelemibb sérelme a nemzeti diszkriminációs jelleggel folytatott észak-erdélyi közellátási politika volt, amely — mint Kárpátalján — valóságos éhínséget idézett elő a nem magyar falvakban. Hasonló diszkriminációs jelleggel folytatta Dél-Erdélyben a román kormány a terménybeszolgáltatás-rekvirálást a magyar gazdák rovására. Kállay már 1942-ben miniszterközi bizottságot állított fel Kolozsvárott a panaszok helyszíni kivizsgálására, de nem sok eredménnyel, mert ez a bizottság is természetesnek tartotta a magyarság vélt vagy valódi érdekeinek a románság rovására való érvényesítését. A kormány rendelete, amely a visszacsatolt területeken végrehajtás alatt álló földreform-revízió során az erdőbirtokoknak az eredeti tulajdonosok számára való visszajuttatását írta elő, különösen erdélyi viszonylatban volt sérelmes. További elkeseredés szülője volt a görögkeleti vallásúak áttérítésének erőszakolása, illetve egy magyar szertartásnyelvű görögkeleti egyház létrehozása, valamint a „visszamagyarosítás" jelszavával folyó erőszakos asszimiláció.

Mivel az Erdélyt megosztó határ túlsó felén román részről folytatott nacionalista politika — mint korábban egész Erdélyben — hasonló módszerekkel és kíméletlenséggel dolgozott, a magyar közvélemény nagy többsége felmentést látott ebben minden lelkiismereti aggály alól. A kölcsönös tömeges menekülés a határ egyik oldaláról a másikra jelezte a helyzet tarthatatlanságát. Az Erdélyi Párt magyar párt volt, amely az erdélyi románság panaszaival való foglalkozást lehetetlennek tartotta mindaddig, amíg az erdélyi magyarságnak is vannak súlyos panaszai. Márpedig ilyenek bőven voltak; ezért az Erdélyi Párt — az 1902. évire emlékezve — különösen szükségesnek tartotta egy Székely Kongresszus megrendezését. Az erdélyi magyarság haladó erői (Józsa Béla, Gaál Gábor, Balogh Edgár, Jordáky Lajos stb.) ezzel szemben az 1937. évi

Vásárhelyi Találkozóra emlékezve, a románokkal együtt akartak demokratikus egységfrontot létrehozni, e nevezetes találkozó megújításával. A Szociáldemokrata Párt, a Kisgazdapárt s az illegális Békepárt hathatós támogatást nyújtottak ehhez a törekvéshez, maguk is igyekeztek az erdélyi nemzetiségi problémákkal pozitív értelemben foglalkozni. Jellemző azonban, hogy az erdélyi kommunistaüldözés rengeteg áldozatot követelő újabb és újabb hullámai ezt a szervezkedést is szétverték; Józsa Béla 1943 novemberében belehalt a magyar biztonsági szervek brutális vallatási módszereibe.

Délszláv viszonylatban a magyar nemzetiségi politika revíziójának jegyében feloldották a zár alól az egyházi és kulturális célokat szolgáló szerb egyházi birtokokat; engedélyezték a Srpska Matica kultúregyesület eddig betiltott működését; megszüntették a délszláv telepesek internálását, visszatérhettek a Bácskába, ahol őslakosnak számító szerb gazdáknál vállalhattak munkát. Politikai szervezkedést a délszlávoknak sem engedélyeztek. A megbékélés útjában azonban mindenekelőtt az újvidéki véres események álltak, az azok honvéd-, illetve csendőrtiszt főbűnösei ellen indított eljárást viszont Horthy 1942. augusztus 13-án megszüntette. Bajcsy-Zsilinszky eddig hasztalan követelte — szörnyű parlamenti viharok közepette — a főbűnösök megbüntetését; most már maga a kormány is szükségesnek látta ezt. 1943. december 14-én kezdte meg a vezérkari főnök különbírósága az ügy tárgyalását; a Szombathelyi engedélyével szabadlábon védekező vádlottak azonban (Feketehalmy-Czeydner altábornagy, Grassy vezérőrnagy, Deák ezredes, Zöldy csendőrszázados) 1944. január közepén megszöktek, és Albrecht főherceg határ menti birtokának alkalmazottai segítségével Németországba távoztak. Ott az SS birodalmi vezére, Himmler vette őket pártfogásába.

A német kisebbség, amelyet a bécsi egyezmény a Volksbundnak szolgáltatott ki, nem volt egységes. Egy részük elvakultan belevetette magát a német náci mozgalomba, és amellett, hogy saját maga hozott súlyos anyagi, sőt — az 1942., majd 1943. évi SS-toborzások következtében — véráldozatokat is a Führerért, németországi megbízásból részt vett Magyarország valóságos háborús gazdasági teljesítőképességének felmérésében, szította a zsidóellenes hecckampányt, hírszerző és propagandaszolgálatot végzett, hogy Magyarországnak a németek oldalán való kitartását biztosítsa, Deutsche Mannschaft néven létrehozott alakulatai a

„népcsoport" önvédelmét, valójában a velük tartani nem akaró németek terrorizálását szolgálták. Ez utóbbiak 1942 második felétől az ún. hűségmozgalomba kezdtek szerveződni, a kormány hallgatólagos támogatásával. Adam Berenz apatini plébános hetilapja, a Die Donau lett a mozgalom szócsöve, amely bátor harcot vívott a volksbundista sajtóval. Az egyre súlyosabb anyagi és véráldozatok, amelyeket a hazai németségtől a háború követelt, az illúziók szétfoszlása, a háború menetében beállott fordulat észlelése gyengítette a Volksbund befolyását, mégsem gyarapította megfelelően a hűségmozgalom táborát. A kormány ugyanis külpolitikai óvatosságból nem támogathatta határozottabban, a helyi közigazgatási szervek viszont nem tettek különbséget kellően német és német között, s velük szemben is ellenségesen viseltettek; akik pedig magyar részről pártját fogták a mozgalomnak, rövidlátóan az asszimilációt tekintették a hűség kritériumának, s így a mozgalom vonzóerejét eleve csökkentették.

AZ ANTIFASISZTA ERŐK BEFOLYÁSÁNAK GYORS NÖVEKEDÉSE

Az olasz események elsősorban a munkások körében éreztették hatásukat. Számos üzem és gyár dolgozói követelték, hogy a magyar kormány is cselekedjen olasz módra.

A Békepárt röplapjaival, különbékét követelő felhívásaival elárasztotta nemcsak a fővárost, hanem az egész országot. Az SZDP és a szakszervezetek vezetősége a magyar szervezett munkásság rokonszenvéről, szolidaritásáról biztosította az olasz népet. Az SZDP választmánya testvéri üdvözletét küldte az olasz dolgozóknak. A Szabad Szó a parasztság nevében köszöntötte az olasz fordulatot.

Az olasz események meggyorsították a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt között már hónapok óta folyó közeledést, a Kisgazdapárt javaslatára együttműködési tárgyalások kezdődtek, amelyek 1943. augusztus elején a két párt szövetségének megkötéséhez vezettek. A pártszövetség s még inkább a Bajcsy-Zsilinszky által készített, széles körben — többek között a szociáldemokratákkal és egyes kommunista vezetőkkel is — megvitatott, majd a Kisgazdapárt memorandumaként benyújtott emlékirat követelte a kormánytól a háborúból való kiválást, az angolszász hatalmakra támaszkodó külpolitikai fordulat végrehajtását,

még akkor is, ha közben a németekkel fegyveres összetűzésre is sor kerülne. A memorandum hangsúlyozta, hogy az ország jövője érdekében ezt is vállalni kell.

A Békepárt üdvözölte mind a pártszövetséget, mind a memorandumot határozott német- és háborúellenes hangja miatt, de helytelenítette benne a kizárólagos nyugati orientációt, a horthysta vezető körök döntéseire való hagyatkozást és a tömegek aktív mozgósításának mellőzését. Szorgalmazta továbbá, hogy a pártszövetséget szélesítsék az aktív nemzeti ellenállást vállaló pártok szövetségévé. Mint hangsúlyozta: szükséges a demokratikus mozgalmak vezetőinek együttműködése.

A Vörös Hadsereg újabb győzelmei további lendületet adtak a kommunisták és más antifasiszta erők növekvő aktivitásának. Szaporodtak a munkásmegmozdulások a bérek emeléséért, az üzemi katonai parancsnokok önkényeskedéseinek megszüntetéséért. Különösen kiemelkedő volt a csepeli és diósgyőri munkások harca. 1943. szeptember 2. és 5. között a Weiss Manfréd Művek munkásainak egy része sztrájkba lépett. A mintegy 5000 munkás akciója egyben tüntetés volt a terror és a háború folytatása ellen. Szeptember 9-én a diósgyőri vasműben robbant ki a tüntetés az azonnali különbékéért. Más gyárakban is — bár hatásukban és jelentőségükben kisebb — akciókra került sor. A kormány bizonyos engedményekre kényszerült (például az élelmezést javítania kellett), ugyanakkor viszont újabb megszorító intézkedések bevezetésével akarta elejét venni a sztrájk terjedésének. A nehéz helyzetben a kormány mellé állt a Szaktanács is, és elhatárolta magát e mozgalmaktól, mondván: ez egyaránt nehezíti a kormány és a szocialista mozgalom helyzetét, a hitlerista erők malmára hajtja a vizet.

A hirtelen változás nem korlátozódott csupán az életfeltételek javítására irányuló megmozdulásokra. Emelkedett a baloldali lapok példányszáma. A Népszava őszi agitációs kampánya során több mint 12 ezer új előfizető lépett a lap olvasóinak táborába. A szakszervezetek taglétszáma ugyancsak gyorsan nőtt. A novemberi tagtoborzó hónap során mintegy 15 ezer új tag lépett be, és ezzel a szakszervezetek létszáma ismét megközelítette a 100 ezret. Igen nagy volt az SZDP és a szakszervezetek vezetőképző tanfolyamain részt vevők száma. Fokozott érdeklődés közepette került sor 1943 második felében Kolozsvárott, Pécsett és másutt az SZDP és a Kisgazdapárt — esetenként közös — nagygyűléseire.

Az SZDP előtt álló feladatokat akarták tisztázni, egy új pártprogram kidolgozásához kívántak segítséget nyújtani a Mónus Illés vezette szakbizottságok és a Népszava Tervek és célok című rovata. Bár ez a munka is az ún. defenzív politika egy részét alkotta, mégis a szakbizottságok, üléseik, vitaanyagaik a vezetőképző tanfolyamokhoz hasonlóan — a pártvezetés akarata ellenére — hozzájárultak az aktuális kérdések napirendre kerüléséhez, egy ismét pezsgő párt- és szakszervezeti élet kialakulásához, a baloldal erősödéséhez, a szocialista mozgalom vonzóerejének további növekedéséhez.

Komoly érdeklődés kísérte az 1943. augusztus végi — egyhetes — balatonszárszói ifjúsági és értelmiségi találkozót is. A több mint 600 résztvevővel megrendezett megbeszéléssorozaton a nácibarát tábor teljes vereséget szenvedett, a kommunisták és radikálisok befolyása jelentősen megnőtt, bár a többség a kisgazdapárti és szociáldemokrata vezetők álláspontjához közel álló harmadikutas felfogást támogatta.

Az átcsatolt területeken, elsősorban a Bácskában és Kárpátalján, emelkedett a partizánakciók száma.

A Békepárt erőfeszítései nyomán — főleg vidéken — egymás után alakultak békebizottságok, amelyek a párt röpiratait terjesztették, és politikáját ismertették. 1943 végén megalakult a párt Bányászbizottsága is, amely a bányakörzetek kommunista szervezeteit fogta össze, s e területen szervezte az ellenállást.

KÁLLAY TERVÉNEK IRREALITÁSA

A német vezetés már 1943 első felében jelentkező gyanúja a Kállay-kormány terveivel szemben az olasz fegyverszünetet követően tovább erősödött. A németek a Kállay-kormány látható passzivitása ellenére 1943 szeptemberében — a meglepetéseket elkerülendő — katonai tervet dolgoztak ki Magyarország megszállására. A terv végrehajtását a katonai és a politikai fejleményektől tették függővé. Éppen a belső fejlemények tanulmányozása és a megszállás legkedvezőbb politikai feltételeinek kipuhatolása volt a feladata Edmund Veesenmayernek, aki 1943 őszén újra feltűnt Magyarországon. A német külügyminiszter megbízottja ezúttal sem tárgyalt Szálasival, akinek pártja éppen a mélyponton volt: az 1940. évi 300 ezerről 100 ezer alá esett taglétszáma. Imrédyt viszont, aki október

1-én újabb memorandumban tiltakozott Kállaynál a nem elég németbarát bel- és külpolitika miatt, igen nagyra tartotta, és a kívánt politikai fordulatot elsősorban őreá akarta alapozni. Veesenmayer egyébként ehhez katonai puccs esetleges igénybevételére is gondolt, s számított az általa megbízhatónak tartott magyar honvédelmi miniszter és vezérkari főnök közreműködésére. Tény, hogy Csatay és Szombathelyi az október 26-i minisztertanácson keresztül akarták vinni, hogy a vezérkari főnök a kormány megkérdezése nélkül is dönthessen a karhatalom alkalmazásáról az ország belső rendjét veszélyeztető rendkívüli események idején. Kállay átlátta e javaslat veszedelmességét, s levette a kérdést a napirendről.

Ezután az október 21-e óta újra ülésező parlamentben történt kísérlet a Kállay-kormány megbuktatására. November 30-án a Nemzetiszocialista Pártszövetség nevében Imrédy, a Nyilaskeresztes Párt nevében Szöllősi olvasott fel bizalmatlansági nyilatkozatot, minden visszhang nélkül. Az egyre rosszabbodó háborús kilátások az óvatossá vált, kiutat kereső, a „hibák" korrigálását megkísérlő Kállay politikáját erősítették. Az utóbbi hónapokban a szélsőjobbról sokan áttértek a kormánypártba vagy nyilvánosan „önkritikát gyakoroltak".

E kudarcok után Veesenmayer december 10-i jelentése azt javasolta, hogy a kormányzót Hitler csalja ki az országból, ultimátumszerűen követelje tőle — követelésének határ menti csapatösszevonások által is nyomatékot adva — Kállay menesztését, s egy olyan kormány kinevezését Imrédy vagy Ruszkay vezetésével, amely egy Magyarországra küldendő német politikai különmegbízott ellenőrzése alatt működne. Akkor aztán megszüntethetnék Magyarország „önállóskodását", megvalósíthatnák az ország zsidóságának deportálását, az ország gazdaságát és emberanyagát a háború céljaira a végsőkig kihasználhatnák. Addig is, amíg erre az ultimatív fellépésre a kedvező alkalom elérkezik, szakadatlan „lelki megdolgozásra" van szükség: Kállayt le kell járatni korábbi és későbbi beszédeinek szembeállításával, a szélsőjobboldalt pedig támogatni kell a magyarországi zsidókérdés élesedő bírálatával. Jagow követ december 31-i jelentése szerint Kállaytól leginkább akkor lehetne megszabadulni, ha Magyarország német felvonulási területté válna. Ez esetben, véleménye szerint, Szombathelyi vezérkari főnök alakíthatna reszortszakemberekből álló hivatalnokkormányt.

A német előkészületek Magyarország háborúból való kiválásának megakadályozására ténylegesen gyorsabb ütemben haladtak előre, mint a kormány előkészületei. A nemzetközi helyzet alakulása ugyanis 1943 őszén és telén sem katonailag, sem politikailag nem igazodott Kállay elképzeléseihez, vágyaihoz. A szövetséges seregek Olaszországban rendkívül lassan haladtak előre. A keleti fronton viszont a decemberi szovjet offenzíva sikereket ért el. Az a remény tehát, amelyre Kállay kivárási taktikája épült, hogy ti. az angol—amerikai csapatok előbb érik el Magyarország határait, mint a szovjet hadsereg, kezdett szétfoszlani. Politikai téren az antifasiszta nagyhatalmak koalíciója éppen ebben az időben vált olyan együttműködéssé, amelyben a nézeteltéréseket, a háború utáni rendezésre vonatkozó véleménykülönbségeket háttérbe szorította a közös cél, a hitleri Németország teljes katonai szétzúzásának mielőbbi megvalósítása. A háborús célok, a katonai és diplomáciai akciók összehangolása szervezett formákat kezdett ölteni nemcsak Németország, hanem a csatlós országok vonatkozásában is. Kiemelkedő állomása volt ennek a folyamatnak az 1943. november 28. és december 1. között tartott teheráni konferencia, ahol első ízben tanácskozott együtt Roosevelt, Churchill és Sztálin. A teheráni konferencia határozatai sorsdöntőek voltak a háború további menetére. Itt határozták el véglegesen 1944-re a szövetségesek normandiai partraszállását és az azt támogató dél-franciaországi kisegítő partraszállást; a Tito vezette jugoszláv partizánok közös támogatását; Törökország bevonását a háborúba a szövetségesek oldalán. (Ez utóbbi ugyan csak közvetlenül a háború befejezése előtt valósult meg, de a határozat véget vetett a Törökországgal kapcsolatos kombinációknak, amelyekre, mint láttuk, Kállay erősen épített.)

A konferencia titkos katonai egyezményeiről Kállayék nem szerezhettek ugyan pontos információkat, de a Teheránt követő hetek diplomáciai és katonai eseményei — Beneš moszkvai útja, a csehszlovák—szovjet szövetségi szerződés, a szovjet misszió Titónál, angol—amerikai támogatás a jugoszláv partizánoknak, a már említett törökországi változások — eléggé világossá tették, milyen jellegű megállapodások születtek a három nagyhatalom között. Kállaynak is le kellett vonnia bizonyos következtetéseket, mindenekelőtt azt, hogy a Szovjetuniónak igenis lesz beleszólása a közép-európai ügyekbe. Törökország ismételten tanácsolta, hogy a magyar kormány keressen közvetlen érintkezést a Szovjetunióval. A decem-

beri nagy szovjet offenzíva után, 1944. január 12-én az angolok Barczán keresztül azt üzenték, hogy a magyar kormány hallgasson a józan észre, és ne várja, amíg a szovjet csapatok elérik az ország határait, vagy „ami még rosszabb, ne kövessék el a hihetetlen baklövést, hogy ne mondjam, bűnt, a szovjet elleni fegyveres ellenállás megkísérlésével", mert a „vakmerő kalandorság ilyen aktusa" nem csupán a magyar hadsereg teljes megsemmisítéséhez vezethet, de „politikailag a németekkel egy kategóriába helyezné az országot".[153]

Kállay megdöbbenve fogadta az angol üzenetet, annál is inkább, mert tapasztalnia kellett, hogy az angol magatartás ehhez az állásponthoz kezdett igazodni. Nem arról volt szó természetesen, mintha az angol kormány és hadvezetés véglegesen feladta volna azt a törekvését, hogy a háború végén jelen legyen Délkelet-Európában. Ezt a lehetőséget Teherán sem zárta ki még véglegesen, de 1943–1944 telén a frontok helyzetéből könynyen adódhatott az a következtetés, hogy a szovjet hadsereg, ha tartani tudja lendületét, hamarosan megjelenhet a Kárpátok térségében. Senki sem sejthette akkor, hogy 1944 szeptembere lesz, mire a szovjet hadsereg – véres harcok után – eléri Magyarország határait. 1944 nyarán a magyar külpolitika megint aktívabbá vált. 1943 és 1944 fordulóján azonban a már kialakult helyzet, valamint a szeptemberi megállapodásban kifejezésre jutott álláspont – hogy a magyarországi fordulatra csak akkor kerüljön sor, ha a szövetségesek elérik a határokat – ahhoz a felfogáshoz vezetett, amelyet Barcza távirata közölt.

Az angol és az amerikai álláspont között ekkor is érezhető volt a különbség Magyarországgal kapcsolatban. Az amerikaiak változatlanul a mielőbbi kiugrást szorgalmazták, míg az angolok pillanatnyilag arra szorítkoztak, hogy Magyarország akkor kérjen fegyverszünetet a Szovjetuniótól, ha annak seregei elérik a magyar határt. Az amerikaiak 1944 januárjában több közvetítő csatornán a kiugrás előkészítését szorgalmazták – függetlenül a frontok helyzetétől –, s a magyar kormány tudomására hozták, hogy a Szovjetunió, Anglia és az USA közösen tárgyalnák meg a magyar kapitulációt egy semleges helyen, ami jobb – tették hozzá –, mintha a magyarok egyedül állnának a Szovjetunióval szemben. Kállay nemet mondott az amerikai ajánlatra.

[153] MACARTNEY: i. m. II. 209.

A külpolitikai problémák megoldását vagy a lehetőségek rugalmasabb keresését azonban alapjában gátolta, hogy a külpolitika alárendelődött a belpolitikának, a hatalom megtartása igényének. Ez a helyzet rendkívül szűk mozgási lehetőséget hagyott a külpolitikai gyakorlat számára, jóllehet a Németországtól való elszakadás elsődleges követelménnyé lett. A horthysta politikusok csak egyetlen lehetőséget tudtak elképzelni Kelet-Európában a németek veresége után: nemzetközi tekintetben az angol érdekszférát, belpolitikai tekintetben a konzervatív erők győzelmét. A hatalom megtartásának taktikai érdekei azonban még az ilyen megoldást elősegítő határozott külpolitikai lépéseket is kátyúba vitték. Amikor pedig 1943 őszétől nagyon valószínűvé vált, hogy Magyarország a szovjet hadsereg hadműveleti zónájába fog tartozni, s hogy a háború realitásai nem igazodnak a horthysta politikusok vágyaihoz, éppen a rendszer fenntartásának igénye vált olyan erővé, amely szinte odatapasztotta a Horthy-rendszert a fasiszta Németországhoz, bármennyire a Hitler nélküli Európába való átmentés volt is a cél.

A hatalom megtartásának igénye jelentkezett Kállaynak a baloldali erőkkel folytatott taktikájában is. Bár ez utóbbiakat nemegyszer kecsegtette azzal, hogy történelmi jelentőségű szerepük lesz a háborúból való kibontakozás időszakában, valójában meghatározott korlátok között igyekezett tartani mozgásukat. Különösen szembetűnő volt e tekintetben a kormány reakciója Bajcsy-Zsilinszky 1943. szeptember 12-i miskolci beszédére, amely a Kisgazdapárt emlékezetes memorandumának legfőbb téziseit a szélesebb nyilvánossággal is megismertette, továbbá Bajcsy-Zsilinszky és Peyer kihagyása a képviselőház külügyi bizottságából. Mindketten felismerték, hogy politikájukat jobban el kell határolniuk az azt amúgy sem vállaló Kállaytól; Peyer 1944. január 30-i kassai beszéde ezt nyilvánosan is kifejezésre juttatta, a kormány felelősségét hangsúlyozva a vesztésre álló háborúban való részvétel nyomán előállt helyzetért. Február elején azonban a kormánypárt jobbszárnyának 30 képviselője, köztük Hóman, memorandumban követelte Kállaytól a „népfrontos" szervezkedéssel s különösen a Békepárttal szembeni erélyes fellépést, hangsúlyozva, hogy a háborút becsületesen végig kell harcolni. A miniszterelnök a nemzetvédelmi kereszttel kitüntetettek előtt mondott február 20-i beszédében úgy reagált erre, hogy óva intett azoktól, akik a „Békét, kenyeret!" jelszó hangoztatásával valójában az ország belső békéjére törnek, s ezzel a

dolgozókat mindennapi kenyerüktől akarják megfosztani. Azt fejtegette, hogy most mások a körülmények, mint 1918-ban voltak: a kormány ma abban a helyzetben van, hogy eredményesen léphet fel minden belső bomlasztási kísérlettel szemben.

Ilyen magatartás eleve nem lehetett alkalmas arra, hogy Kállay maga mögé tömöríthesse a német és hazai nácị veszély elhárítására képes erőket. A kisgazda—szociáldemokrata együttműködésnek a polgári liberális pártok irányában való kiszélesítését célzó törekvések viszont ez utóbbiaknak a Szociáldemokrata Párttól való idegenkedése miatt nem haladtak előre. Bethlen és Rassay egy olyan Demokratikus Polgári Szövetség tervével álltak elő, amely a Kisgazdapártot a Szociáldemokrata Párttal való együttműködés kiküszöbölésével fogta volna össze a Rassay-féle Polgári Szabadság Párttal, a Vázsonyi-féle Nemzeti Demokrata Párttal, Bartha Albert Független Magyar Polgári Pártjával. Bajcsy-Zsilinszky hatására a Kisgazdapárt ingadozó vezetősége végül is úgy foglalt állást, hogy csakis a Szociáldemokrata Párttal való együttműködéshez ragaszkodva hajlandó tovább tárgyalni Bethlennel és Rassayval.

A „HINTAPOLITIKA" KUDARCA

A kormány 1943. őszi politikája arra utal, hogy a határozott cselekvés helyett továbbra is a várakozást, a lavírozást választotta. Ez visszatetszést szült az antifasiszta ellenzéki pártok egyes képviselőiben, elsősorban a Bajcsy-Zsilinszky körül tömörülőkben, akik — főleg Teherán után — részben el is távolodtak Kállay hintapolitikájától. E pártok vezetőinek többsége azonban — bár esetenként élesen bírálta Kállay politikáját — kitartott a kormány mellett, közösséget vállalt mind irreálisabbá váló politikájával, és ezzel gátolta a tömegek körében annak felismerését, hogy ez az út a teljes csőd felé vezet. A Békepárt viszont a Kállay-kormány taktikájából azt a következtetést vonta le, hogy a háborúból való kilépést vele már nem lehet végrehajtani, ezért követelte eltávolítását és a tömegek mozgósítása útján egy különbékére törekvő nemzeti kormány megteremtését.

A három nagyhatalom kormányfőinek teheráni tanácskozása után a Békepárt röpiratban, majd a demokratikus pártok vezetőihez eljuttatott memorandumban szögezte le: Kállay és az őt támogató csoportok, a kis-

gazda, a szociáldemokrata vezetők politikája ma már teljesen tarthatatlan, és ha „a demokratikus pártok nem fordulnak határozottan szembe" vele, „akkor megássák saját sírjukat és meg nem másítható felelősséget vállalnak az ország katasztrófába döntéséért". Hangsúlyozta: a „határaink védelmét" hirdető nacionalista politika a nácik ügyét szolgálja, s a tömegek nagyfokú nacionalista fertőzöttségét felhasználva tovább fékezi a tömegek aktivitásának kibontakozását. Ma már minden hazája sorsáért aggódó magyarnak tudomásul kell vennie, hogy a háborúból kilépni a Szovjetunió nélkül lehetetlen. A feladat tehát: rászorítani a magyar kormányt, hogy forduljon közvetlenül a Szovjetunióhoz. Megállapította egyben azt is, hogy a „különbéke közvetlen kockázatai és veszélyei tekintetében is előnyösebb a Hitler háborújának folytatásánál".[154]

Az SZDP és a Kisgazdapárt vezetői is érezték a helyzet súlyosságát. Több alkalommal, például a vasasszakszervezetben rendezett, 1944. februári összbizalmi értekezleten, határozott intézkedéseket követeltek, főleg a nyilasok ellen, de továbbra is óva intettek a munkások által javasolt tömegfellépésektől. Élesen elítélték a Bethlen-csoport és Nagy Ferencék azon törekvését, hogy felbomlasztva a kisgazda—szociáldemokrata pártszövetséget, az SZDP mellőzésével egy liberális polgári blokkot hozzanak létre. A mind kritikusabbá váló helyzet miatt azonban erősödött soraikban a bizonytalanság és tanácstalanság.

Falun ebben az időben a Parasztszövetség égisze alatt folyt a földmunkás tagozat kongresszusának előkészítése. A kormány többszöri halasztás után 1944. február 13-ára engedélyezte a kongresszus összehívását. Vésztőn 7 megye mintegy 1500 küldötte tanácskozta meg az ország s ezen belül a szegényparasztság sorsát és az előttük álló feladatokat. Követeléseik többsége a parasztság helyzetének javítását sürgette, de erőteljes hangot kapott a háborúból való kiválás is. Nagyfokú elégedetlenség nyilvánult meg a „sültgalambvárás" politikájával szemben. A résztvevők többsége vallotta, hogy a háborúból való kiválás és a béke csak demokratikus összefogás révén érhető el, s ezért is fogadták el a kommunisták kezdeményezésére beterjesztett programot, amely állást foglalt a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtése mellett.

[154] A memorandum teljes szövegét lásd: *Magyar Csillag*, 1947. december, 1948. január.

Március elején megjelent a Békepárt központi lapja: a Béke és Szabadság. A lap szintén ostorozta a kivárást, és a cselekvést sürgette. Figyelmeztetett arra, hogy a háború határainkhoz közeledik, a németek és kiszolgálóik révén az egész ország hadszíntérré válhat.

A figyelmeztetés azonban hatástalan maradt, nemcsak a kormánynál, mely a külpolitikai változást semmiképp sem akarta baloldali belpolitikai fordulattal egybekötni, sőt éppen a baloldali fordulat megakadályozása volt külpolitikai célja, de nem talált kellő visszhangra a tömegek körében sem. Nem csupán az illegalitásból fakadó szűk lehetőségek, a baloldali erőknek a több évtizedes üldöztetésből fakadó viszonylagos gyengesége játszott ebben szerepet, hanem a háború alatti német—magyar viszony sajátossága és ennek belpolitikai következményei is.

Az ellenforradalmi rendszer jellege következtében a náci Németországgal való szövetséget, annak kül- és belpolitikai következményeivel együtt, ugyanaz a vezető réteg vállalta, mely már két évtizede az ország élén állt, s ennek volt köszönhető, hogy 1944-ig itt nem következett be a hatalmi viszonyokban — sem gazdasági, sem politikai téren — egy teljes „őrségváltás" a szélsőjobboldali erők javára. Bármilyen nagy volt is — Németország, valamint a magyar szélsőjobboldal nyomása folytán — a hivatalos politika jobbratolódása, 1944-ig érvényesülni tudott a hatalmat kézben tartó erők azon törekvése, hogy uralmuknak a háború utánra való átmentése érdekében fékezzék a belpolitikai élet német mintájú fasiszta átalakulásának ütemét, és gátat vessenek a fasiszta diktatúra bevezetésére irányuló kísérleteknek.

Így vált lehetővé, hogy a háború alatt Magyarországon az ellenforradalmi rendszer politikai berendezkedése kisebb — nem alapvető — változásokkal fennmaradhatott; hogy bizonyos fokig érvényesülhetett a már korábban is csak formális parlamenti rendszer; hogy az európai kontinensen — a semleges országokon kívül — a háború alatt (1944-ig, a megszállásig) egyedül itt működött legális szociáldemokrata párt parlamenti képviselettel; hogy bármilyen megszorításokkal is, de a kormánynak volt nemcsak szélsőjobboldali, hanem legális baloldali ellenzéke is; hogy a szakszervezetek így vagy úgy, de tevékenykedtek, s megjelentek baloldali napilapok, mint a Népszava és a Magyar Nemzet; hogy a zsidótörvények ellenére — amelyek elsősorban a zsidó kisemberek és értelmiség helyzetét tették kiszolgáltatottá — a kormányzat a német megszállásig nem tett

eleget a „zsidókérdés" radikális megoldására irányuló német követeléseknek (sárga csillag kitűzetése, deportálás). Így Magyarországon, amelynek elavult társadalmi berendezkedése és politikai viszonyai a 20-as és 30-as években kirívóak voltak Közép-Európában, a nagy világégés küszöbén és alatt — 1944-ig — a környező, leigázott vagy német befolyás alatt álló országokhoz képest, ahol a német nácizmus korlátlan terrorja tombolt, viszonylag kevésbé súlyos politikai és társadalmi körülményeket tudott fenntartani.

Természetesen nem a magyarországi állapotok javultak meg (sőt, inkább romlottak), hanem a német megszállás és befolyás alatt nyögő Európa, s főleg Közép-Európa helyzete romlott gyors ütemben. Más szóval: a külső és a magyarországi viszonyok között fáziseltolódás következett be. Ez a fáziseltolódás — bár Magyarország háborús szövetségese lett Németországnak, bár a szélsőjobboldal nyomása és a németek mind nyíltabb és brutálisabb követelései eredményeként a belpolitikai viszonyok egyre elviselhetetlenebbé váltak — egészen a német megszállásig megmaradt. Az elnyomó apparátus jobban működött, mint valaha. De az üldözések, a megtorlások a baloldali ellenzéki erők közül elsősorban a kommunistákat sújtották teljes súllyal. A polgári, sőt a népies, de még a szociáldemokrata ellenzéknek is volt bizonyos legális lehetősége nézeteinek képviseletére.

A német—magyar viszony sajátosságaiból következett az a tragikus jelenség, hogy Magyarországon a második világháború első éveiben a németbarátságból származó látszatelőnyök a nép nagy része előtt még elhomályosították azokat a veszélyeket, amelyeket a fasiszta Németországhoz fűződő csatlós politika a nemzeti függetlenségre jelentett. Ebből következett az is — bár nem lehet lebecsülni a két évtizedes szovjetellenes propaganda hatását sem —, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépés korántsem volt ugyan népszerű, a lakosság mégis — meglehetős passzivitással — tudomásul vette azt.

A német segítséggel elért területgyarapodások a 20 éves revíziós irredenta propaganda által felszított nacionalizmust erősítették, s a polgári és kispolgári rétegekben, de a munkásság és parasztság soraiban is egy ideig táplálták azt a hamis tudatot, hogy a német—magyar kapcsolatok nem ellentétesek a nemzeti érdekekkel. A nemzeti elem a háború első éveiben éppen ezért Magyarországon nem válhatott az antifasiszta függetlenségi mozgalom kialakításának és kibontakozásának olyan lendítőerejévé, mint

Közép-Európa más országaiban. A fasiszta Németország igazi arca — éppen mert a szövetséges Magyarországon a nemzeti szuverenitás és függetlenség megsértése, a nemzetgazdaság alárendelése a német érdekeknek, a nemzeti érzés megalázása természetszerűleg nem volt olyan nyílt és brutális, mint Csehszlovákiában, Jugoszláviában vagy Európa más leigázott országaiban — hosszú ideig nem vált ismeretessé a maga teljes szörnyűségében az ország lakossága előtt. Ezért volt lehetséges, hogy a függetlenségi mozgalom tömegereje lassabban gyarapodott, s 1943—1944 kritikus időszakában a hatalmon levők úgy vélhették, hogy a régi módon politizálhatnak, taktikai terveiket a tömegek kizárásával, azok ellen érvényesíthetik.

Kállay taktikai elképzelései és a reális helyzet között 1944 elejére belés külpolitikailag egyre nyilvánvalóbbá lett a szakadás. A miniszterelnök azonban a taktikát olyan irányban módosította, amely a szakadást csak növelte. Az ellenkező értesülések, figyelmeztetések ellenére makacsul ragaszkodott ahhoz a gondolathoz, hogy a szövetségesek szívesen vennék a szovjet csapatok feltartóztatását. Abból a tényből, hogy az angolszász csapatok távol vannak, az orosz seregek viszont közelednek, egyetlen következtetést tudott levonni: ellen kell állni a szovjet hadseregnek, meg kell akadályozni, hogy az ország területére lépjen, azaz ki kell tartani Németország oldalán. Február 2-án ezzel kapcsolatban a következőket írta Barczának: „Ha nekünk választani kell — míg más tényező nem jelentkezik (azaz az angol—amerikai hadsereg) — egy lényegében defenzív Németország és egy expanzív Oroszország között, mi nem tehetünk mást, mint kitartunk Németország mellett."[155]

Ezen az alapon született meg Kállay új terve: a Kárpátok vonalán be kell rendezkedni a védelemre, ehhez haza kell hozatni a Szovjetunióban harcoló katonaságot, és mozgósítani kell a belső katonai tartalékokat. A szövetségesekkel pedig közölni kell, hogy Magyarország csak védekező hadműveleteket folytat — szükség esetén saját határainál —, a szovjet csapatok tehát elkerülhetik Magyarországot. Fegyverszünetet a magyar kormány nem köt, nem szünteti meg formálisan a szövetséget Németországgal, de nem engedi meg német csapatok tartózkodását az ország területén, és a gazdasági támogatást is beszünteti. Az elképzelés realizálására nemzetközi vonatkozásban két tényezőt kellett volna biztosítani: elfogad-

[155] MACARTNEY: i. m. II. 210.

tatni az antifasiszta hatalmakkal a koncepciót, és meggyőzni a németeket, hogy szükség van a magyar haderő kivonására a szovjet frontról.

Kállay február elején juttatta el kapcsolatain keresztül elképzeléseit a nyugati hatalmakhoz. Az angolok ismét csak azt a tanácsot adták, hogy Magyarország kérjen fegyverszünetet a Szovjetuniótól, ha annak csapatai a határokhoz érnek; ilyen irányú volt a végső amerikai állásfoglalás is.

Miután Szombathelyi vezérkari főnök január 24-i személyes, majd írásbeli újabb kísérlete a német főparancsnokságon a magyar csapatok hazahozatalára kudarcot vallott, s Kállay érvei sem győzték meg Keitelt, február 12-én Horthy kérte levélben a csapatok hazahozatalát Hitlertől. Válasz nem érkezett, s így Kállay kétségbeesett próbálkozásokat tett még, hogy elképzeléseit keresztülvigye. Ezek sorában a legjellegzetesebb kísérlet az az elgondolás volt, hogy ha más mód nincs a Szovjetunió elleni harcokból való kivonulásra, a fronton levő magyar haderő kapituláljon a szovjet hadsereg előtt, de a szovjet csapatok viszonzásul ne lépjék át Magyarország határait. 1944. február végén Veress László azzal a megbízatással utazott Isztambulba, hogy az angolokon keresztül tegye meg ezt az ajánlatot. Veress március elején ismertette a tervet az isztambuli angol megbízottakkal. Hasonló megbízatást kapott a stockholmi követ, Ullein-Reviczky is. Ezekre azonban már nem érkezett semmiféle válasz.

A diplomáciai akciókkal egyidejűleg Kállay megpróbálta a közvéleményt és a magyarországi antihitlerista erőket megnyerni új koncepciójának. A „belső mozgósítás" érdekében nagyarányú propagandakampány indult, amelyhez felhasználták Kossuth Lajos halálának 50. évfordulóját. (Az évforduló napjára tervezett ünnepség egyébként a német megszállás miatt már elmaradt.) A minisztertanács külön határozatban szögezte le, hogy az emlékünnepségeket a függetlenség, a magyar ellenállás, az alkotmányosság és a jogegyenlőség gondolatának jegyében kell megrendezni, külön hangsúlyt adva a honvédség szerepének és a pánszláv veszély elleni védekezésnek. Kállay most valamiféle honvédő hangulatot szeretett volna kelteni az országban.

1944. március 1-én a miniszterelnök levelet írt a semleges országokban működő magyar követekhez, amelyben vázolta elképzeléseit. A levél elején elismerte, hogy az a feltevés, amely szerint „az angol—amerikai csapatok az orosz katonák előtt érik el ezt a térséget, és Kelet-Közép-Európa jövőjét az angol—amerikai politika fogja meghatározni", az adott hely-

zetben már nem aktuális: „A partner, akire számítottunk, nem materializálódott." Majd így folytatta: „Meggyőződésem — noha nem becsülöm túl az angolszászok és Oroszország közötti jelenlegi feszültségeket, és szakadásra sem számítok a szövetségesek között —, hogy az angolszász hatalmak felismerik, hogy Oroszország mind ideológiailag, mind potenciálisan veszélyt jelent számukra. . . . Ha ezt felismernék, akkor a kelet-európai kérdést talán egészségesebb és kedvezőbb fényben ítélnék meg." A magyar diplomácia fő célját abban látta, hogy próbálja meg az ellenforradalmi rendszert a nyugati közvéleményben szalonképesnek feltüntetni. „Nagyon fontos célunknak annak kell lennie — írta —, hogy megválaszoljuk a Magyarország ellen felhozott három fő vádat: hogy a magyar politikai és társadalmi rendszer feudális, antidemokratikus és antiszociális; hogy Magyarország elnyomja a nem magyarokat; hogy megcsonkította szomszédainak területét."[156] A miniszterelnök levele végén kifejtette ama meggyőződését, hogy a magyar hadsereg meg tudja védeni a Kárpátokat a szovjet hadsereg előrenyomulásával szemben, hacsak a szovjet seregek nem akarnak minden áron áttörni.

Kállay feltételezéseinek és reményeinek semmilyen alapja nem volt. Az ellenforradalmi rendszer átmentése 1944 elején már csak irreális tervekben szerepelhetett.

4. A HÁBORÚ HATÁSA A NEMZETGAZDASÁGRA ÉS A DOLGOZÓK ÉLETKÖRÜLMÉNYEIRE

A háborúba való bekapcsolódás új szakaszt nyitott a magyar nemzetgazdaság történetében. Bár a termelés folyamata már a győri programtól a háborús szükségletekhez kezdett idomulni, az aktív háborús részvétel jelentős mértékben kiszélesítette ezt a folyamatot, s teljessé tette a hadigazdaságra való átállást.

Az állam rendkívül nagy gazdasági szerepe, a szabályozás és ellenőrzés bonyolult mechanizmusa ebben az időszakban egyben az állam monopolista kapitalizmusba való átnövését jelentette. Az állammonopolista kapitalizmussal a tőkés piac az állami gazdasági beavatkozás következtében

[156] N. KÁLLAY, Hungarian Premier, New York, 1954. 404—405.

mindinkább és egyre nagyobb mértékben vesztette el szabadságát. A piac jellegében beálló változás természetszerűen az állam számára végzett termelésen és ezzel kapcsolatban a termékpiac területének állami szabályozásán túl kiterjedt a pénzpiacra és a munkaerőpiacra is.

A modern háború folytatásához, a hadsereg ellátásához ugyanis hatalmas tömegű hadianyagra, fegyverzetre volt szükség, s ennek érdekében az állam rendelésekkel árasztotta el a nagyipart, ezen belül is elsősorban a hadsereg ellátásában legfontosabb szerepet játszó nehézipart, illetve az érintett iparágak legnagyobb üzemeit. Az állami megrendelések a katonai szükséglet egyes területeinek megfelelően széles körű termelési programot biztosítottak, s abban a vezető vállalatok igen nagy mértékben részesedtek.

Magyarország legnagyobb üzemei, a csepeli Weiss Manfréd Művek, a Győri Vagongyár, a Ganz és a MÁVAG a lőszergyártástól a harckocsigyártásig, a puska- és ágyúgyártástól a katonai szállítóeszközök és híradási eszközök előállításáig óriási állami megrendelést kaptak.

A nagy hadiprogramok, mint például a különböző páncélos járművek (Csaba, Toldi, Turán) gyártási programja, a járműgyártás fejlesztése, a lőszer-, fegyver- és ágyúgyártás, a légvédelem szükségletei több száz milliós megrendelést juttattak elsősorban a legnagyobb üzemeknek, de mint bedolgozók, részprogram-végrehajtók, más kisebb vagy középüzemek is nagy konjunktúrát élveztek. A haditermelés emellett néhány középüzemet — például a Gammát is — a legnagyobb gyárak közé emelt.

Kiegészíthetjük ezt a képet a könnyűiparral is, ahol a háború éveiben szintén az állam lett a legfőbb vásárló. 1942-ben a pamutipar termelésének csaknem 2/3-a katonai rendelésre készült, 1944-ben a polgári fogyasztás a pamutiparban a termelés 10 %-át, a gyapjúiparban 20—30 %-át tette ki. Jórészt hasonló volt a helyzet a papír-, a bőr- és más iparágakban is. Egyes vállalatok teljesen leállították az alapvető közszükségleti cikkek termelését.

Az állami beavatkozás fontos területét képezte a nyersanyag- és energiakérdés megoldása. A háború első szakaszában ez elsősorban abban állt, hogy a különböző vállalatok nagy állami hiteleket kaptak nyersanyagtartalékaik bővítésére. Később azonban mindinkább az egyre szűkebben rendelkezésre álló nyersanyagok elosztása, a szén- és az energiaellátásnak a legfontosabb hadiipari vállalkozások számára való biztosítása vált az

állami anyaggazdálkodási bizottságok feladatává. Ezek a bizottságok viszont az GYOSZ hasonló szerveire támaszkodtak, így a hadiüzemek szükségleteinek biztosítását úgy intézték, hogy azok teljesen egybeestek a legnagyobb tőkés csoportok termelési és profitérdekeivel.

A nyersanyag-gazdálkodás terén érvényesülhetett ugyanakkor a legerősebben az állami irányítás, hiszen itt lehetett a legkönnyebben felmérni a rendelkezésre álló belföldi termelést, a készleteket és szükségleteket, illetőleg a behozatali lehetőségeket, s ennek alapján szabályozni a készletek elosztását. Az állami beavatkozás révén viszont a nyersanyagok és alapanyagok szabadpiaci értékesítését mindinkább az állami kiutalások rendszere váltotta fel. Ide kapcsolódott a mezőgazdaság területére irányuló állami beavatkozás a háború alatt. Míg ez korábban, a háború előtt, főként a terményértékesítés megszervezését célozta, hogy az árak emelkedését lehetővé tegye, a háborúban kezdetben a mezőgazdasági terménykészlettel való rendelkezésre, annak elosztására, majd egyre erőteljesebben a termelés háborús érdeknek megfelelő fellendítésére, a termelés szerkezetének szabályozására irányult. Az állami beavatkozás célja az volt, hogy a mezőgazdasági terményeknek csak egy meghatározott része maradjon a termelők kezén, a többivel az állam rendelkezzék, s felhasználását befolyásolja.

A mezőgazdasági termények zárolásáról szóló, 1940-ben megjelent rendelet kiterjedt a legfontosabb mezőgazdasági termékekre: a kenyérgabonára, a hüvelyesekre, a kukoricára, a burgonyára, valamint a szárított zöldségre és a főzelékfélékre. A szovjetellenes háborúba való belépés után a nehézségek fokozódtak: 1941-ben a zárolás tovább terjedt a legfontosabb termékek közül a cukorrépára, a dohányra, az ipari növényekre és a takarmánygabonára; 1941-ben elrendelték a zsirbeszolgáltatást is, és fejadagot állapítottak meg a sertészsírra, zsiradékra és a szalonnára, valamint a gabonára is. 1942-ben a termények igénybevétele jelentős mértékben fokozódott.

A termények értékesítése továbbra is monopolizálva volt. A gabonát 1943-ig a Hombár mint a Futura gabonakereskedési osztálya értékesítette.

A termények igénybevételének ez a rendszere azonban nem elégítette ki sem a növekvő háborús szükségleteket, sem a németek követeléseit. Ezért 1942-ben új beszolgáltatási rendszert léptettek életbe: az ún. Jurcsek-féle rendszert, amely azt célozta, hogy az állam állandó nagyságú

termékmennyiséggel gazdálkodhasson. A beszolgáltatást a szántóterület kataszteri tiszta jövedelme után vetették ki. A rendelet szerint a beszolgáltatási kötelezettség a szántóföld kataszteri tiszta jövedelmének minden aranykoronája után 50 kg kenyérgabonával volt egyenlő. A beszolgáltatandó mennyiség 1/5—1/5 részét kenyérgabonában és zsírban, 3/5 részét pedig szabadon választott termékben teljesíthették. A beszolgáltatásnak ez a korábbinál rugalmasabb rendszere hatással volt a termelésre is, amennyiben a meghatározott terményfajták és a terménymennyiségek beszolgáltatására megkövetelte a termelés növelését, valamint a termelés szerkezetének változtatását is.

A Jurcsek-féle beszolgáltatási rendelet életbe léptetésekor a mezőgazdasági termények értékesítésének lebonyolítására különböző központokat létesítettek, amelyek a régi egykéz-szervezetek szerepét vették át. A központokban a szövetkezetek mellett csak a legnagyobb kereskedelmi részvénytársaságok és nagykereskedők kaptak kontingenseket.

A kormányzat ezen intézkedésekkel sem tudta megszüntetni a fokozódó ellátási nehézségeket s kielégíteni a hitleri Németország egyre nagyobb követeléseit. Több terményből az előírt beszolgáltatási kötelezettséget nem teljesítették. A beszolgáltatott tojás- és baromfimennyiség a háború előtt piacra került mennyiségnek csak 32, illetve 26 %-át tette ki. Hivatalos kimutatás szerint a 100 kat. holdnál kisebb gazdaságok 7,7 %-kal kevesebbet teljesítettek az előírtnál.

Az állami beavatkozás további formáját közvetlenül a mezőgazdasági termelés fokozására tett intézkedések képezték. Ilyen volt egyebek közt az ipari növények termelésének kötelezővé tétele. Az 1942-re előírták, hogy cukorrépát, dohányt, rostlent és kendert mindenki akkora területen köteles termelni, mint az előző két évben. Napraforgót az 50 holdnál nagyobb birtokokon a szántóterület 5 %-án, az 50 holdon aluli birtokosoknak pedig a kukorica-vetésterület szegélynövényeként kellett termelniök. A 200 holdnál nagyobb gazdaságok birtokosait szántóföldjük további 2 %-án ricinus termelésére kötelezték. Az 1942 nyarán kiadott rendelet a kötelező termesztést az 1943. évre kiterjesztette a 15 holdon felüli birtokosokra, az ipari növények vetésterületét pedig az eddigi 5 % helyett a szántóföld 7 %-ára emelte fel.

Az állam gazdasági tevékenysége a hadigazdaság körülményei között a termelésbe való közvetlen beavatkozáson túl kiterjedt a kereslet és kíná-

lat egyensúlyát megteremtő intézkedésekre is. A háború alatt a kínálat tartósan elmaradt a kereslet mögött, s az egyensúlyt az állami árszabályozással, illetve a polgári fogyasztás korlátozásával igyekeztek helyrebillenteni. Ez a tevékenység ugyanakkor az infláció mértékét, ütemét a meghatározott korlátok mögött kívánta tartani. Az állami árszabályozás bizonyos mértékig beavatkozott ugyan a tőkések profitjának alakulásába — a háborús gazdasági és politikai egyensúly érdekében —, ugyanakkor azonban azt is biztosította, hogy a munkások bérének emelkedése mind jobban elmaradjon az áremelkedés mögött.

Ténylegesen 1943 végére az árak már a háború előtti árak háromszorosára növekedtek, ezzel szemben az ismételt hivatalos árrendezések a munkások számára csupán 60 %-os béremelést biztosítottak. Jóllehet a tényleges nominálbérek — a mind erősebb munkaerőigény következtében — ennél jobban emelkedtek, az állami bérszabályozás biztosította, hogy a munkásosztály egy keresőre eső vásárlóereje — s ezáltal elsősorban iparcikkfogyasztása — csökkenjen, s így a foglalkoztatottság növekedéséből származó gazdasági előnyök ellensúlyozódjanak.

Az állami ár- és bérszabályozás azonban csupán korlátozni tudta a tőkés gazdaság spontán folyamatait. A kereslet és kínálat egyensúlyban tartása nem sikerült, annak ellenére sem, hogy a fogyasztás korlátozására a jegyrendszer útján közvetlen kísérlet történt. A háború alatt szinte valamennyi fontosabb élelmiszerre — kenyér, liszt, zsír, cukor, burgonya — élelmiszerjegyeket, a ruházati cikkekre vásárlási jegyet vezettek be, mégpedig igen alacsony fejadagok mellett.

A jegyrendszer csak látszólag teremtett egyenlőséget: elsősorban az alacsonyabb keresetűek fogyasztásának szabott felső határt, hiszen az uralkodó osztályok számára a luxuscikkek vásárlásának lehetősége, valamint a kifejlődött feketepiac a jegyrendszer adagjainál jóval magasabb minimumot biztosított. A tömegek minimális fogyasztásának adagolás útján történő biztosítása az állam részéről a tőkések érdeke is volt, hiszen a spontán áremelkedés sok esetben a minimum fogyasztását is lehetetlenné tette volna a munkásosztály számára, s ez rendkívül kiélezte volna a belső helyzetet.

A katonai megrendelések, a nyersanyagelosztás stb. elsősorban a termelőeszközöket előállító iparágakra nézve szüntették meg gyakorlatilag a szabadpiacot. (Bizonyos mértékig természetesen a könnyűipar területén

is.) Az állami árszabályozás és fogyasztáskorlátozás viszont éppen a piac eddig szabályozatlan területein idézett elő döntő változást. Az állami intézkedések kiterjesztésével e területen is fokozatosan korlátozódott a piaci szabadság. A tulajdonképpeni piacot a termékek adagolás útján történő elosztása váltotta fel.

A háború éveiben tehát fokozatosan egyre nagyobb mértékben, az áruk mind nagyobb körére vonatkozóan szűnt meg a piacok szabadsága, vagyis a tulajdonképpeni piac, és helyét az állam számára végzett termelés, illetve az állami elosztás foglalta el.

Az árupiac jellegében bekövetkezett módosuláshoz hasonló változások mentek végbe a pénzpiacon. A haditermelés fejlesztése nagy anyagi befektetéseket kívánt, melyeket a magántőkés keretek mellett — a belső felhalmozás s a pénzpiac igénybevétele ellenére — nem lehetett biztosítani. Egyébként a nagytőke sok esetben nem is volt hajlandó a szükséges beruházásokat eszközölni, kockázatot vállalni. A termelés háborús fejlesztésének finanszírozására egyre inkább állami hitelek és befektetések útján került sor.

A szükséges beruházások finanszírozására az állam minden meglevő tőkét a haditermelés céljára akart felhasználni. Ezért a tőkék átcsoportosítására és a legnagyobb hadiszállító vállalatok rendelkezésére bocsátására, a pénzpiac korábbi szabadságát megszüntetve, a szovjetellenes háború idejétől fokozatosan ellenőrzése alá vonta a bankhiteleket.

Kötelezővé tette a bankok számára a hiteligények felülvizsgálatát olyan szempontból, hogy a hitelkérők mire akarják felhasználni a hitelt, s ha nem találták eléggé indokoltnak a kérelmet — s ezt a későbbiekben, így például 1943-ban is, tovább szigorították —, el kellett utasítaniuk. Ha ezt nem tették volna meg, a Nemzeti Bank nem fogadta volna el váltóikat. Ilyen módon a magánbankhiteleket gyakorlatilag az állam irányította, s azok a háborús iparfejlesztés finanszírozásának igen fontos részét képezték.

A rendelkezésre álló magántőkék felhasználásának szabályozásán túl, az állam a háborús termelés bővítésének finanszírozására közvetlenül is nagy kölcsönöket folyósított a hadiüzemeknek, s ez egyben a termelés közvetlen állami finanszírozását jelentette.

A háború alatt az új beruházásokon túl, a hatalmas katonai rendelések és a háborúval kapcsolatos egyéb kiadások fedezése csakis az állam anyagi

eszközeinek felhasználásával mehetett végbe, ezek a kiadások pedig oly nagy méretűek voltak, hogy szükségessé tették a nemzeti jövedelem mind nagyobb részének a költségvetésen keresztül történő mozgósítását. Ennek megfelelően az állami költségvetés összege a háború éveiben rohamosan nőtt:

A költségvetési kiadások alakulása a háború éveiben

Év	Költségvetési kiadások	Nemzeti jövedelem	Költségvetési kiadások a nemzeti jövedelem %-ában
	folyó áron millió pengőben		
1938–1939	1 723	5 192	33,1
1939–1940*	4 033	9 311	43,3
1941	3 807	7 526	50,5
1942	5 740	9 329	61,5
1943	8 688	12 889	67,4
1944	15 993	22 298	71,7

* Másfél év adatai

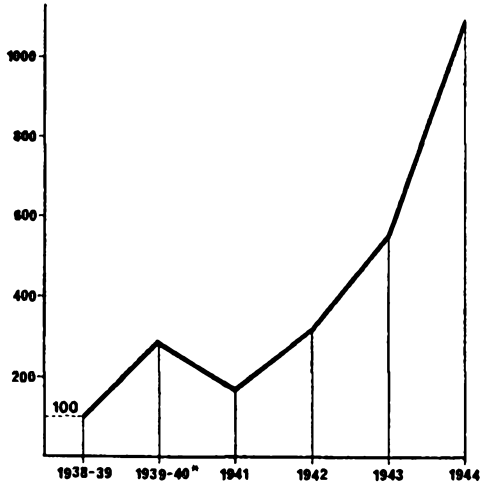

* Másfél év adatai

A hadikiadások alakulása (1938–1944)

Magyarország hadigazdasága azonban — mint a korábbiakban már több vonatkozásban is utaltunk rá — a német nácizmus háborús céljainak szolgálatában is állt. A német imperializmus részéről nem volt új keletű az a törekvés, hogy a délkelet-európai országok gazdaságát saját irányításuk alá helyezve, azt mind teljesebben kihasználják. Az ún. nagytérgazdaság (Grossraumwirtschaft) kiépítése a 30-as években a náci gazdaságpolitika egyik vezető irányelve volt. Sikeres külkereskedelem-politikájuk — mellyel vezető szerephez jutottak ezen országok külkereskedelmében —, valamint az Ausztria és a cseh—morva területek bekebelezése után kezükbe került gazdasági pozíciók révén már a háború kitörésekor bizonyos közvetett és közvetlen alárendeltségi viszonyba hozták ezen országok gazdaságát. Teleki Pál miniszterelnök 1939-ben szögezte le: „A német birodalom hazánkban olyan nagymérvű és szétágazó érdekeltséggel rendelkezik, hogy ezen keresztül az egész magyar gazdasági életet ellenőrizni, sőt bizonyos mértékben befolyásolni is tudja."[157]

1939-től pedig a németek követelései tovább erősödtek. Céljaikat az 1939. évi kereskedelmi tárgyalásokon összefoglalva úgy fogalmazták meg, hogy „a magyar népgazdaságnak a korábbinál erősebben a német piac szükségleteihez kell igazodni".[158] Ennek megfelelően követelték, hogy az állam ne támogassa az iparfejlesztést, s hogy tegye szabaddá a német behozatalt Magyarországra; a magyar ipart pedig a német kiviteli érdekek szerint kell alakítani. Hogy gazdasági elképzeléseiket még egyértelműbbé tegyék, kijelentették: a délkelet-európai államoknak természetes körülményeikhez kell igazodniuk, iparosodásuk ellentétben áll mezőgazdasági jellegükkel. Magyarországnak tehát a német nemzetiszocialista kormány a mezőgazdaságitermék- és nyersanyagszállító szerepét szánta, iparát el akarta sorvasztani vagy közvetlenül német ellenőrzés alá kívánta helyezni.

A háború első szakaszában a németek a mezőgazdasági termékek s a hadigazdasághoz szükséges nyersanyagok fokozódó exportját kívánták. 1941-re ez odáig ment, hogy a kereskedelmi egyezmény megkötése során a magyar fél vállalta a búza- és rozsfeleslegek 50 %-ának, a kukorica 80 %-ának, az olajos magvak 100 %-ának Németországba szállítását. Mindez

[157] OL KÜM Gazdaságpolitikai o. 1939. Német dosszié, 358. Res.
[158] Központi Gazdasági Levéltár. Magyar Nemzeti Bank 7/1940.

kiegészült azzal a kötelezettségvállalással, hogy a háború időtartamára a Bácska teljes élelmiszer-feleslege Németországot, illetve kis részben Olaszországot illeti. A feleslegeket pedig a német gazdaságpolitikusok úgy értelmezték, hogy azt a hazai ellátás erős korlátozásával kell elérni.

A gabona, a hús, a zsír és más élelmiszerek, mezőgazdasági termékek kivitele mellett egyre fokozódó, hatalmas követelésekkel lépett fel a német kormány a stratégiai fontosságú magyar nyersanyagok, elsősorban az olaj és a bauxit szállítása tekintetében is. Már az 1941. júliusi tárgyaláson vállalta a magyar küldöttség a nyersanyagok nagy mennyiségének exportját. 1941-ben és 1942-ben közel 1 millió tonna bauxitot, a termelés 90 %-át, 1943—1944-ben a termelés erőltetett fokozásával már 1,5 millió tonna, 1944—1945-ben pedig 2 millió tonna bauxitot követeltek a németek. Hasonlóképp egyre növelték igényeiket a magyar olajkincset illetően is. A háború küszöbén megindult és évről évre növekvő olajtermelés jó része, 50—60 %-a ugyancsak Németországba került.

A magyar nehézipari üzemek hamarosan több százmillió pengős megrendeléseket kaptak a németektől. 1942-re már úgy alakult a helyzet, hogy a hadiipar egyes ágai többet termeltek a német, mint a magyar hadsereg számára. A német ún. bérmunka rendszere 1941-ben 130 millió, 1944-ben már 825 millió pengő értékű volt. A németek 1944 elején elhatározták, hogy külön bizottságot — Deutsche Industrie Comission in Ungarn — hoznak létre, formailag a német megrendelések teljesítése, ténylegesen a magyar gyáripar ellenőrzése céljából. Különleges szerephez jutott a magyar gazdaság háborús kihasználásában a közös repülőprogram. A németek részben hazai elégtelen kapacitásuk miatt, részben a bombázások elkerülése végett először 1, majd 3 milliárd pengős magyarországi repülőgépgyártó programot dolgoztak ki, melyet a Weiss Manfréd Művek és a Győri Vagongyár hajtott volna végre. A Messerschmitt típusú gépek, valamint repülőgépmotorok sorozatgyártása az említett gyárakban, továbbá a szigetszentmiklósi Dunai Repülőgépgyárban 1944 elején megindult; csak az 1944-es nyári bombázások vetettek ennek véget. Német háborús ipari érdek szorgalmazta a bauxit hazai feldolgozását is. A 30-as években ezt minden erővel gátolták, a háború alatt viszont a korábbi magyarországi gyártáshoz képest óriási méretű timföld- és alumíniumgyártás kiépítését kezdték meg.

A német hadigazdasághoz való kapcsolódás együtt járt a német tőke fokozódó térhódításával is a magyar gyáriparban. A német tőke terjeszkedése mindenekelőtt az újonnan létrejövő, illetve kiépülő iparágakat, a repülőgépgyártást, az alumíniumipart, az olajipart érintette.

A német tőkeérdekeltség a háború első éveiben tovább növekedett a magyar gazdasági életben, gyáriparban. Ezekben az években, mikor az ország mind jobban német függésbe került, azokon a vállalatokon kívül, amelyek teljesen vagy túlnyomóan német érdekkörbe tartoztak, a német tőke kisebb-nagyobb részesedést szerzett a magyar nagytőke szinte valamennyi jelentősebb vállalkozásában.

A mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok nagyarányú kiszállítása, a német hadimegrendelések és a bérmunka, a német tőke növekvő térhódítása nemcsak a magyar gazdasági életnek a német hadigazdaságba történő bekapcsolását, az ország legfontosabb gazdasági pozícióinak megszerzését jelentette, de mindinkább az ország nyílt, közvetlen kihasználását is.

A magyar szállításokat és a Németországnak végzett bérmunkát a német kormány egyre csökkenő mértékben egyenlítette ki; 1942 nyarától a német tartozások már olyan rohamosan nőttek, hogy azok rendezésére államközi tárgyalások váltak szükségessé. A német kormány szokásos cinikus nyíltságával ekkor már kifejezésre juttatta, hogy ez az adósság a továbbiakban még jelentősen nőni fog, vagyis nem hajlandó a magyar szállításokat megfizetni, azt teljesen a magyar kincstárra kívánja hárítani. Mint Hitler a német pénzügyminisztérium egyik vezető tisztviselője előtt kijelentette, a magyar szállítások zömét „. . . tulajdonképpen . . . a közös háborúhoz való hozzájárulásnak kell tekinteni, amelynek ellenértéke el lesz könyvelve . . . Az ilyeténképpen felírt összegek rendezése a háború befejezése után felmerülő és elintézendő kérdés!"[159]

A német adósságok 1942-ben és 1943-ban rohamosan tovább nőttek. Míg 1941 végén 326 millió pengő volt a német tartozások összege, addig 1942-re ez már 558 millió lett. A magyar kormány hadikiadásai ugyanekkor közel 40 %-kal kevesebbet tettek ki. „A német kincstárnak tehát mi 60 %-kal többet hiteleztünk — állapította meg a Nemzeti Bank elnöke —, mint a magyar kincstárnak. Itt tehát igen nagy megterhelésről van

[159] OL KÜM Gazdaságpolitikai o. Magyar—német tárgyalások. 1942.

szó!"[160] 1943-ra a német tartozások összege közel 1 milliárd, végül 1944-ben 2 milliárd pengőt tett ki.

A háborús költségek vizsgálatánál nem lehet csupán az állami költségvetés katonai kiadásait alapul venni, hanem ide kell számítani a német

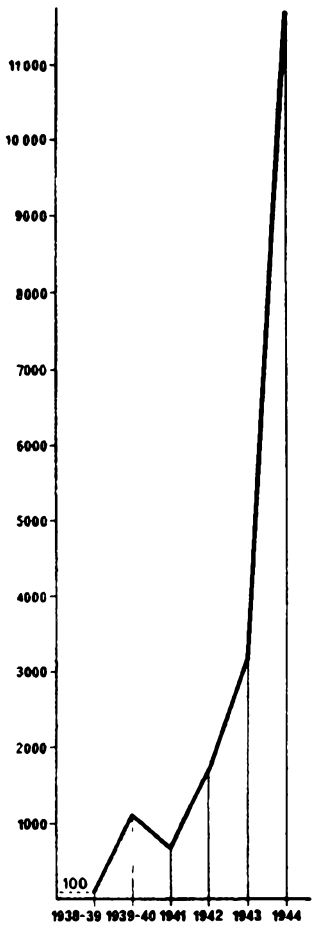

Az államkölcsönök növekedése
(1938—1944)

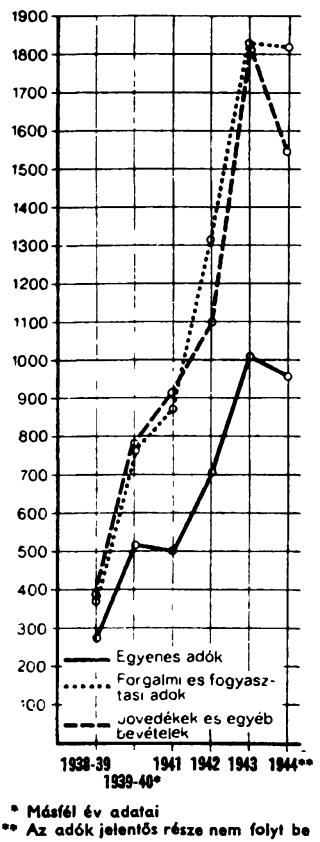

Az adóbevételek alakulása
(1938—1944)

[160] OL 42-es bizottság jegyzőkönyvei XXXI. 384. 1943. április 8.

tartozások fedezésére szolgáló hatalmas összegeket is mint a háborús kiadások egyik döntő tényezőjét Magyarországon. A német tartozásokkal együtt a hadikiadások 1941-ben a nemzeti jövedelem 20 %-át, 1942-ben 28 %-át, 1943-ban 35 %-át, 1944-ben pedig 44 %-át emésztették fel.

A hadikiadások növekedésével az állam bevételi forrásai nem tudtak lépést tartani. A deficit az 1938. évi 100 millió pengőről 1943-ra 2 milliárd pengőre emelkedett. Az állam különböző kölcsönök felvételével igyekezett a deficitet ellensúlyozni, de mivel a kölcsönök fedezetéül nem vette igénybe a bankoknál felhalmozódó tőkéket, és nem korlátozta a háborús szállításokon gazdagodó tőkések profitját, a kölcsönök fedezetéül kizárólag a fedezetlen papírpénz-kibocsátás, az infláció szolgált. A bankjegyforgalom 1938 és 1941 között kétszeresére, 1943-ig ötszörösére, majd 1944-ben tizennégyszeresére emelkedett.

Az infláció, a pengő elértéktelenedése csökkentette a bérek és fizetések vásárlóértékét, és egyik eszköze volt a nemzeti jövedelem újraelosztásának.

A nemzeti jövedelem újraelosztását azonban nagymértékben befolyásolta az a tényező, hogy az inflációs politikát Magyarországon nem egyedül az ország növekvő kiadásainak áthárítására, hanem nagymértékben az ellenszolgáltatás nélkül történő németországi kiszállítások fedezésére folytatták.

A német tartozások a háború éveiben 4765 millió pengőt tettek ki, ugyanakkor a bankjegyforgalom szaporodása 1938 és 1944 között 11 357 millió pengő volt, vagyis az egész bankjegyszaporulat 42 %-át a német adósság okozta.

A haditermelés és a háborús gazdálkodás finanszírozása tehát, mint láttuk, egy burkolt, lassított, de a háború utolsó időszakában már nyílttá és

A gyáripar termelésének értéke változatlan (1938. évi) országterületen

Év	Tényleges árakon		Változatlan (1938. évi) árakon	
	Ezer pengő	%	Ezer pengő	%
1938	3 044 470	100,0	3 044 470	100,0
1939	3 622 275	119,0	3 677 391	120,7
1940	4 316 620	141,8	4 045 567	132,8
1941	4 915 499	161,5	3 901 190	128,1
1942	6 022 848	197,8	4 119 154	135,2
1943	8 642 578	283,8	4 187 295	137,5

rohamossá váló infláció útján történt. Az infláció, amely a legvilágosabban mutatta Magyarország gazdasági függését a náci Németországtól, elsősorban a magyar háborús pénzügyi politika eredménye volt.

A háború alatt az ipari termelés gyorsan növekedett. 5 év alatt — csak a területrevíziók előtti 1938. évi területet véve figyelembe — mintegy 100 ezer fővel emelkedett a gyáriparban dolgozó munkások száma. Tehát többel, mint a két világháború közötti két évtizedben. Jelentősen kibővült a gyáripar állóalapja, az erőgépek lóerő-teljesítménye mintegy 25 %-kal.

A háború éveiben a minden eszközzel felfokozott, hajszolt termelés — a munkáslétszám megnövelése, a nagyarányú beruházások, a munkaidő meghosszabbítása, a munkatempó stb. fokozása folytán — jelentősen emelkedett.

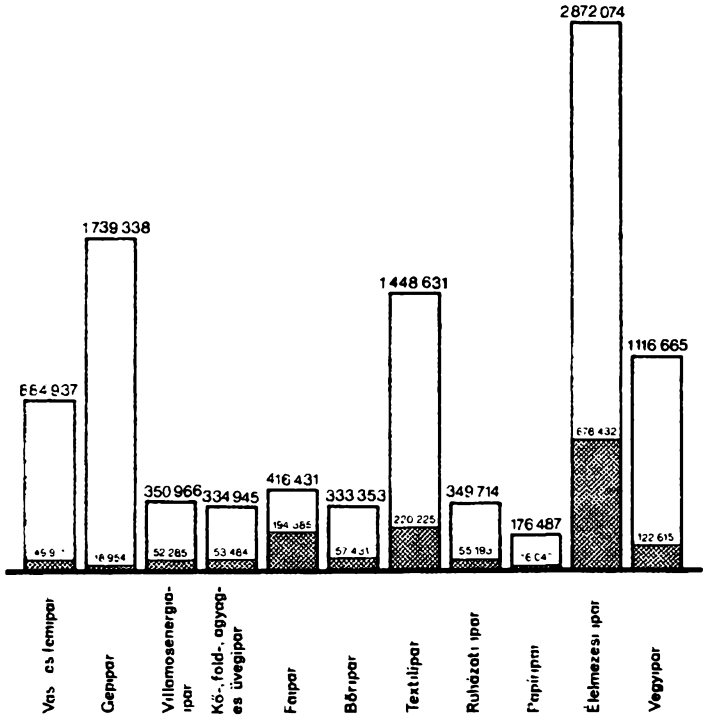

A Magyarországhoz csatolt területek termelésének részesedése a magyar gyáripar termelésében, iparágak szerint (1943)

A termelés értéke — az 1940 közepén bekövetkezett és 1941 nyaráig tartó átmeneti visszaeséstől eltekintve, ami az 1941. évi eredményben mutatkozik — folyamatosan emelkedett, és 6 év alatt több mint 37 %-kal nőtt. Ez jóval túlhaladja a háborút megelőző két évtized fejlődési eredményét.

Bár a Magyarországhoz csatolt területek iparilag fejletlenebbek voltak, természetesen hozzájárultak a magyar hadiipar teljesítményének fokozódásához. Az ország 1943. évi területén 62 %-kal volt magasabb az ipari termelés — változatlan áron számítva —, mint 1938-ban. Az országhoz csatolt területek együttesen az ország ipari termelésének 15 %-át szolgáltatták. Egyes visszacsatolt területek jelentősége azonban jóval nagyobb volt. Mindenekelőtt az ország nyersanyagellátása terén. Az északi területek vasérce, az erdélyi — a hadiipari termelés szempontjából alapvető jelentőségű — színesfém- és ércbányászat nagymértékben hozzájárult a magyar hadigazdaság kiépítéséhez. Ezek mellett rendkívül jelentős volt az új területek faipara, valamint élelmiszeripara (az egész ország faiparának 46 %-a, élelmiszeriparának 23 %-a). Jelentéktelen volt viszont e területek vas- és fémipara (15 %), szinte teljesen hiányzott a gépipar (1 %).

Az ipari termelés emelkedése azonban csupán 1940-ig volt gyors ütemű, vagyis addig, míg a hadikonjunktúra valamennyi iparágra kiterjedt. 1941-től azonban az ipar fejlődése teljesen egyoldalú, háborús jelleget öltött: míg a hadicikkeket termelő vállalatok — tehát a nehézipar jelentős része — továbbra is gyorsan növelték termelésüket, a fogyasztási iparágak visszaestek, elsorvadtak. Ennek következtében az egész ipari termelés 1940 és 1943 (a háborús csúcspont) között már csupán néhány százalékkal emelkedett.

Az ipar háborús eltorzulása mutatkozott abban, hogy a 100 ezer új munkásból több mint 80 ezret a vas- és gépiparban foglalkoztattak. ugyanakkor a textil- és bőripari munkások száma csökkent. A széntermelés 9,3 millió tonnáról 12,7 millió tonnára, a vastermelés 335 ezerről 434 ezer tonnára, az acéltermelés 647 ezerről 748 ezer tonnára emelkedett. Míg a gépipar, ahol a hadianyaggyártás összpontosult, több mint megkétszerezte termelését, addig a textilgyárak 25 %-kal, a bőrgyárak 30 %-kal termeltek kevesebbet, mint a háború előtt, s jórészt hasonló ütemű volt az élelmiszeripar termelésének visszaesése is.

Növekedett tehát a nehézipar szerepe az ipar struktúrájában, fokozódott a gyáripar termelésének jelentősége a nemzetgazdaságban, de mindez szervesen a háborúhoz, a hadigazdálkodáshoz kapcsolódott. Így alakult ki az a sajátos ellentmondás, hogy midőn a magyar ipar a magyarországi kapitalizmus története során a legtöbbet termelte, akkor jutott a legkevesebb a békés termelés folytatására.

A hadigazdaság és a gyáripar háborús fejlődése természetesen nemcsak a gyáriparon belül éreztette hatását, hanem a nemzetgazdaság egész szerkezetében változásokat okozott. A háborús konjunktúra — az iparon belül — nemcsak a gyáriparra, hanem a kisiparra is kiterjedt. Magyarországon, ahol a világháború kirobbanásának idején a gyáripar volumene — a fejlődés egész korábbi sajátos menete, a háborút megelőző évtizedek stagnálása következtében — viszonylag szűk volt, a termelés koncentrációjának gyors előrehaladása ellenére sem került sor a kisipari üzemek nagy tömegének bezárására. Ellenkezőleg, a gyáripar termelésének kiegészítéseként szükség volt a kisipar fokozott foglalkoztatottságára, ami be is következett, nagy konjunktúrát, gazdasági megerősödést teremtve a kisipar számára. A kisipar növekedése azonban elmaradt a gyáripar mögött. Míg 1930-ban a kisipar részesedése az ország egész ipari termelésében (bányászattal és kohászattal együtt) 28 %, addig 1940-ben már csak 25 % volt.

A mezőgazdaság háború alatti fejlődésében a vetésterület bizonyos változásairól kell először szólnunk. Ez a változás az ipari növények javára ment végbe, melyek vetésterülete 1944-re az 1931—1938. évekhez viszonyítva 3,2-szeresére nőtt, közel ennyivel emelkedett a hüvelyesek vetésterülete is (1943-ra háromszorosára). Ezzel szemben a kapásnövényeké — és 1942-ig a gabonaneműeké is — csökkent. Mindebből következően a vetésterület szerkezete jelentősen módosult. Amíg például az ipari növények 1931—1938-ban a vetésterület 1,2 %-át foglalták el, 1944-ben már 3,9 %-át, a hüvelyesek részesedése 0,76 %-ról 1943-ra 2,33 %-ra emelkedett. Ezzel szemben a gabonaneműeké 52,6 %-ról 50,3 %-ra, a kapásnövényeké közel 30 %-ról nem egészen 28 %-ra csökkent.

Lényegesen kisebb változás figyelhető meg a terméseredmények alakulása terén. Az államnak a termelés fokozására tett intézkedéseit, melyek a földművelésügyi tárca növekvő dotálásában jelentkeztek, csak a hüvelyes- és az ipari növények területén követte siker: e növények terméseredménye

— vetésterületük nagyarányú kiterjesztése révén — jelentősen, 300—400 %-kal is megnövekedett, sőt egyes esetekben, mint például a napraforgónál, a növekedés 9-szeres volt. Ezzel szemben más növényeknél a háború alatt inkább a terméseredmények csökkenése figyelhető meg. A műtrágya, az ásványolaj, a rézgálic, a gépi technika, a munkaerő, sokszor a legfontosabb, egyszerű mezőgazdasági munkaeszközök hiánya jelentősen közrejátszott ebben.

Az 1929—1938. éveket 100-nak véve, a kenyérgabona-termelés indexe 1940-ben 83, 1941-ben 84, 1942-ben 76, és csak az 1943. jó termésű évben 101. Az 1935—1939. évek termését 100-nak, véve a szálastakarmány-termelés indexe 1942-ben 85, 1943-ban pedig 78.

Nem volt kedvezőbb a helyzet az állattenyésztés területén sem. A szarvasmarha-állomány 1942-ig gyarapodott, azután jelentősen csökkent, s 1943-ban 10 %-kal, 1944-ben pedig 12 %-kal volt kevesebb, mint 1942-ben. A sertésállomány 1939 és 1943 között 32 %-kal csökkent.

Amint látható, a háború alatt a különböző állami intézkedések — a kényszertermelés, az anyagi érdekeltségnek az árarányok megváltozása útján való növelése, a mezőgazdasági fejlesztési törvény alkalmazása stb. — következtében a mezőgazdaság bizonyos mértékben belterjesebbé vált. A termelés szerkezetében egészségesebb arány alakult ki. Viszont a legfontosabb termények termelésében nem mutatkozott növekedés, és így a mezőgazdaság termelési értéke egészében nem nőtt.

A gyáripar, valamint a kisipar háborús fejlődése, termelésük gyors emelkedése következtében a második világháború éveiben jelentős eltolódás ment végbe a nemzetgazdaság két nagy ága, az ipar és a mezőgazdaság egymáshoz való arányában. Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből 1929—1930-ban 31 % volt, 1938—1939-re ez fokozatosan 37,5 %-ra emelkedett. 1938 után az ipar részesedésének emelkedése meggyorsult. A mezőgazdaság részesedése viszont, ami már 1929 és 1938 között is csökkent, tovább esett.

A nemzeti jövedelemből való részesedés azonban az ipar szerepének növekedését eltúlzottan mutatja, mivel a számítás nem küszöbölheti ki az ipar és mezőgazdaság termékei közötti jelentős áreltéréseket, ami az arányt erősen befolyásolja. Az ipar javára végbemenő kétségtelen eltolódást mutatja viszont a népesség megoszlásában végbemenő változás. Erre vonatkozóan csupán a népszámlálás adatai állnak rendelkezésünkre, amelyek

alapján nem tekinthetjük át évről évre a vizsgált időszakot, sőt nem ölelhetjük fel az egész vizsgált szakaszt sem. Ennek ellenére az adatok így is sokat mutatnak: 1930-ban az ország lakosságának 51,8 %-a őstermeléssel foglalkozott, és ezzel szemben 23 % volt a bányászati-ipari népesség aránya. 1941-ben viszont — s a változás legnagyobbrészt 1938 után következett be — az őstermelők aránya 48,7 %-ra csökkent, amíg a bányászati ipari népesség aránya 25,4 %-ra nőtt. A kereskedelmi és közlekedési népességet is figyelembe véve, az ún. ipari-forgalmi népesség aránya 32,3 %-ról 34,9 %-ra emelkedett.

A haditermelés emelkedése is jórészt csak 1943 végéig tartott. Már ősszel mutatkozni kezdtek a termelés dezorganizálódásának jelei. Az ipar termelőberendezése a felújítás és karbantartás elhanyagolása miatt elhasználódott; a bányákban a rablógazdálkodás ellenére sem tudták tovább növelni a termelést.

A magyarországi munkásosztály létszáma a háború alatt gyorsan növekedett. 1943-ban a gyáriparban és a bányászatban 451 ezer munkás dolgozott az 1938. évi 330 ezerrel szemben. Az országhoz csatolt területek munkáslétszámát is figyelembe véve, a nagyiparban 550 ezer ember dolgozott, a kisipari munkások létszáma is túlhaladta a 400 ezret. A munkanélküliség megszűnt, s tekintettel arra, hogy több százezer fiatal munkaerőt katonának hívtak be, inkább jelentős munkaerőhiány lépett fel.

A munkanélküliség megszűnése természetesen kedvezően hatott a munkásosztály életszínvonalára, hiszen a nagy munkaerő-kereslet folytán mód nyílott arra is, hogy egy családban több kereső legyen. Az egy munkásra eső nominálbér összegének mintegy kétszeres emelkedését azonban a létfenntartási költségek, az árak emelkedése kiegyensúlyozta, sőt a háború utolsó éveiben túl is haladta. Ennek folytán az egy főre eső reálbér csak 1940-ig emelkedett, utána lassan csökkent, s 1943-ban már mintegy 20%-kal alatta maradt az 1939. évinek; ezt azonban a családi jövedelem növekedése többnyire kiegyenlítette. Az életszínvonal alakulását azonban a nominálbérek és a létfenntartási költségek mechanikus összevetése sohasem mutathatja reálisan, különösen nem a háború időszakában, mikor a munkaidő hossza, a munkaintenzitás foka mellett számos sajátos háborús tényező is közrejátszik a munkásosztály helyzetének alakulásában. A jegyrendszer valamennyi szükségleti cikkre való

kiterjesztése azt jelentette, hogy a munkás, bár keresete talán elegendő lett volna arra, hogy létfenntartási szükségleteit a hivatalos árak mellett kielégítse, a szűkös fejadagok következtében ezt nem tehette, a feketepiaci árak mellett pedig keresete már nem volt elegendő szükségletei fedezésére. Nem is beszélve arról, hogy az iparcikkek minőségének hallatlan leromlása (műrostos szövetek, fatalpú cipők) azonos árak mellett is a reálkeresetek alacsonyabb értékét jelentette.

A szociális törvényhozás legtöbb intézkedését 1939 őszén, a második világháború kirobbanását követően a rendkívüli állapotokra hivatkozva hatályon kívül helyezték, felfüggesztették, s az 1939: II. tc. az ipari vállalatok nagy részét hadiüzemmé nyilvánította, katonai ellenőrzés alá helyezve a munkásokat. A rendelkezések értelmében a hadiüzemek munkásai nem hagyhatták el munkahelyüket, fegyelmi szempontból a katonai hatóságok hatáskörébe tartoztak. Munkahelyelhagyás miatt több heti, sőt több havi fogházbüntetést szabtak ki, nemegyszer hetenkénti böjttel és kemény fekhellyel súlyosbítva. A Weiss Manfréd Művekben szinte naponta róttak ki büntetéseket „nemzetárulás" címén a munkásokra. Elzárás és pénzbüntetés várt igazolatlan mulasztás esetén is a munkásra, sőt 1943-ban már internálás, frontra küldés fenyegette a tőkés munkafegyelem lazítóit. A munkások felett az üzemi katonai parancsnokok önkénye döntött. Természetesen ilyen körülmények között a tőkések ismét szabad kezet kaptak a munkaidő meghosszabbítására, a munkakörülmények lerontására.

A katonai elnyomás mellett az uralkodó osztályok meg akarták fosztani a munkásokat az önvédelem lehetőségétől. Ezért követelték állandóan a szakszervezetek feloszlatását, s helyettük a fasiszta ún. munkáskamarák felállítását. A háború éveiben a nyílt katonai terrort mindvégig kiegészítette a szélsőséges nacionalista, fasiszta demagógia, amely a munkásosztály megtévesztését, megnyerését célozta.

A mezőgazdasági munkásság és a dolgozó parasztság helyzete is igen kedvezőtlenül alakult a szovjetellenes háború időszakában. Az 1938. évi rekordtermés, majd a kibontakozó háborús konjunktúra növelte a parasztság pénzbevételeit, és javított a 30-as években kialakult helyzeten. A háború második szakaszában viszont a háborús konjunktúrát elsősorban a viszonylag jelentősebb mennyiségű felesleggel rendelkezők élvezhették. Azok számára viszont, akiknek nem vagy kevéssé volt nélkülöz-

hető mezőgazdasági termékük — így az agrárproletároknak, szegényparasztoknak, de még a középparasztok egy részének is —, a háború számos új gazdasági nehézséget okozott.

A dolgozó parasztság helyzetét a háború alatt a behívások mellett elsősorban a beszolgáltatási rendszer szabta meg. A beszolgáltatás aránytalanul sújtotta a parasztság alsóbb kategóriáit. A Jurcsek-féle rendszerben a beszolgáltatási kötelezettség alapjául — mint korábban már szó volt róla — a föld tiszta aranykorona jövedelme szolgált, márpedig ismeretes, hogy a dolgozó parasztság földje kat. holdanként sokkal magasabb aranykorona-jövedelemmel volt felbecsülve, mint a nagybirtokosoké. Ezen túlmenően a parasztgazdaságok termelési szerkezete intenzívebb volt, a műveleti ágakat illetően nagyobb volt a szántó aránya is. A dolgozó parasztok nagy része csak saját fogyasztása csökkentése árán tudta teljesíteni beszolgáltatási kötelezettségét, míg a nagybirtokosoknak és a gazdagparasztoknak bőven maradt a feketepiacra is. Jellemző, hogy a beszolgáltatási kötelezettség 4/5 része a 100 kat. holdon aluli szántóföldel rendelkező gazdaságokra esett, s mindössze 1/5-e jutott a 100 holdnál nagyobb területen gazdálkodókra, holott az előbbiek 1935-ben a földterületnek kb. 1/3-át tartották kezükben.

A nagybirtokok és a nagyparaszti gazdaságok számos formában kaptak kedvezményt a beszolgáltatással kapcsolatban. A Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszer az akkori földadórendszerben ismeretes regresszivitást kiterjesztette a beszolgáltatásra is. Amikor pedig a dolgozó parasztok nem tudtak eleget tenni a beszolgáltatási kötelezettségnek, a hatóságok a legnagyobb kíméletlenséggel léptek fel ellenük.

A rekviráláson túlmenően súlyos büntetéseket szabtak ki a beszolgáltatási kötelezettségüket nem teljesítő, illetve teljesíteni nem tudó parasztokra. 1943-ban „Csongrád vármegyében — amint a főispán a vármegyei közgyűlésen bejelentette — 4000, Szentesen pedig 1200 kisgazda ellen indult eljárás, mert nem tettek eleget kukoricabeszolgáltatási kötelezettségüknek".[161] Ha a mezőgazdasági munkások militarizálása nem is történt meg olyan formában, mint az iparban, ahol az üzemeket egyszerűen hadiüzemeknek nyilvánították, az állam megszüntette a most már a munkásoknak kedvező szabad munkaerőpiacot. Ennek értelmében

[161] Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. V. Bp. 1955. 154.

mezőgazdasági munkára igénybe lehetett venni a 14—70 éves férfiakat és nőket egyaránt, még abban az esetben is, ha az illető saját birtokán dolgozik vagy elszerződött, de a „rendes munkahelyén csupán olyan munkát folytathat, amelyet később is elvégezhet, és ha azokat a munkákat, amelyek a hatóság megítélése szerint az általa végzettnél sürgősebbek, még nem fejezték be" mindenütt.[162]

A nagybirtokok munkaerő-ellátása céljából elrendelték, hogy a gazdasági cselédek munkahelyüket nem változtathatják meg. A rendelet alapján azokat, akik nem szerződtek le a megszabott határidőig, és akik „a honvédelmi munkakötelezettségre vonatkozó felhívásnak nem tesznek eleget, illetve közérdekű és halaszthatatlan munkák vállalását megtagadják, a katonai vezetés alatt álló munkatáborokba"[163] utalták. Ez a rendelkezés az 1941. évi népszámlálás adatai szerint — az ország 1938 előtti területére vonatkozóan — 207 061 cseléd helyhez kötését eredményezte.

A bevonulások okozta munkaerőhiány miatt az 1944—1945-ben érvényben volt beszolgáltatási rendeletben olyképpen is igyekeztek a nagybirtokokat munkaerővel ellátni, hogy a dolgozó parasztoknak beszolgáltatási kötelezettségük munkával való teljesítését is megengedték.

Mindezen esetekben természetesen viszonylag olcsón munkaerőhöz jutott a nagybirtok, hiszen a munkabéreknek a háború első szakaszában mutatkozó emelkedését a munkabérek rögzítéséről hozott intézkedés már akadályozta. Így a háború utolsó éveiben az áremelkedések jóval túlhaladták a bérnövekedést, még akkor is, ha a rögzített munkabért sok esetben áthágták.

Ezenkívül a ruházati cikkek, valamint az ipari fogyasztási cikkek hiánya stb. is jelentős mértékben hozzájárult a dolgozók helyzetének háború alatti romlásához.

Az Országos Mezőgazdasági Kamara 1943. évi jelentése a mezőgazdasági munkásság helyzetéről a következőket írja: ha „a munkabérkeresmény vásárlóerejét vesszük tekintetbe, akkor arra a sajnálatos következtetésre jutunk, hogy a mezőgazdasági munkásság legelsőrendű cikkeit sem tudja megjavult keresetéből beszerezni, mert eltekintve attól, hogy ennek a lehetőségét gyakran az áruhiány megakadályozza, még az

[162] 2620/1941 ME. sz. rendelet. Gazdasági jogszabályok 1867—1941. 307.
[163] A Mezőgazdasági Kamara 1943. évi jelentése. Bp. 1944. 218.

akciók során a munkássághoz jutott ruhaneműek és lábbelik hivatalos ára is sokkal nagyobb mértékben emelkedett, mint a mezőgazdasági munkásság munkabérkeresete". A jelentés szerint „a helyzet fokozatos rosszabbodása sötét árnyékot vetett az 1944. év tavaszán meginduló mezőgazdasági munkálatok elé. . .". A jelentés végül megállapítja, hogy „a háborús erőfeszítések a mezőgazdasági munkásságtól kívánják a legnagyobb áldozatvállalást, mert háborús nélkülözéseik elsősorban a munkásság legelemibb szükségleteinél jelentkeztek, de ugyanakkor a katonaság zömét is a nemzet lakosságának e rétege szolgáltatja".[164]

[164] Uo. 10.

XIII. FEJEZET

MAGYARORSZÁG A NÉMET MEGSZÁLLÁS IDŐSZAKÁBAN

1. A NÉMET MEGSZÁLLÁSI RENDSZER

A NÉMET MEGSZÁLLÁS KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI

Várakozásteljes feszültség és dermedt tehetetlenség jellemezte a magyar politikai életet 1944 első hónapjaiban. Az évet mindenki a döntés és kibontakozás esztendejének tekintette. A kibontakozás aktív formálására azonban a Kállay-kormány egyre képtelenebbnek bizonyult; politikája nem igazodott a nemzetközi helyzet alakulásához, tárgyalásai a nyugati hatalmakkal elakadtak, másodrendű kérdésekre összpontosultak.

Mind a szélsőjobb-, mind a baloldal — felismerve, hogy holtpontra jutott a kormány politikája — saját elképzelése irányában igyekezett azt onnan kimozdítani.

Az Imrédy-párt és a Magyar Nemzeti Szocialista Párt közös nyilatkozatában a németek mellett való végső harcra szólított fel, a kormánypárt egy csoportja pedig memorandumban tette szóvá a legális baloldal — a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt — erősödését, s határozottabb szélsőjobboldali politikát követelt. A baloldal akcióit a Békepárt memoranduma vezette be, amely a Kállay-politika csődjére hivatkozva, éles és félreérthetetlen szakítást követelt a reakcióval, de a korábban Kállay politikájában még valamelyest bízó Bajcsy-Zsilinszky is úgy vélte, Kállay quieta non movere elve az országot egy Quisling-rendszer gyalázatába és katasztrófa felé sodorja.

Kállayt sem a szélsőjobb-, sem a baloldal érvei nem győzték meg; az egyikre nem tudott, a másikra nem akart hallgatni, saját korábbi politikájának megfelelő új tervek kidolgozásán tűnődött, s 1944 márciusában valamiféle semleges állapotba való óvatos visszavonulásban látta a megoldást. Úgy akart szakítani a németekkel, hogy az oroszokkal ne

kelljen semmiféle egyezségre lépni. Az volt az álláspontja, hogy Magyarországnak időt kell nyernie, mivel idővel a körülmények javulhatnak. Ennek értelmében katonailag a Kárpátok vonulatának önálló védelmére készült fel. E koncepció azonban nemcsak a szovjet hadsereg ereje következtében mutatkozott irreálisnak, hanem a németek álláspontja miatt is. A szovjet csapatok ekkor már közeledtek a magyar határokhoz, s a német politikai és katonai vezetés tisztában volt Magyarország döntő stratégiai jelentőségével. Magyarország esetleges kiválása az egész német balkáni front összeomlásának veszélyével fenyegetett. A Kállay-kormány kiugrási kísérleteiről és tárgyalásairól a német hírszerző szolgálat többnyire tájékozva volt, és Hitler semmiképpen nem engedhette a német délkeleti front veszélybe hozását Magyarország kiválásával. A cselekvés, az ország megszállása mellett döntött.

1944 februárjában napirendre került a Magyarország megszállására 1943 szeptemberében kidolgozott terv konkrét katonai és politikai előkészítése. A szovjet fronton katasztrofális vereségeket szenvedő német erőket nem lehetett meggyengíteni, de — az év tavaszán várt invázió ellen — a nyugati partokat védő csapatok átcsoportosítása is nehézségekbe ütközött. Ilyen körülmények között a náci vezetés politikai és katonai okok következtében egyaránt a megszállás minél békésebb módját kereste. A magyar belpolitikai helyzetet elemző német jelentések nem zárták ki a megszállás békés lehetőségét, úgy vélték, hogy amennyiben a német szervek meg tudják nyerni Horthy hozzájárulását, ellenállástól nem kell tartaniuk. Ezért hívta meg Hitler Horthyt a megszállást jelentő Margarete-terv végrehajtása előtti napra, 1944. március 18-ára, egy utolsó beszélgetésre. Ötödször találkozott ekkor Magyarország kormányzója a német kancellárral, ezúttal ismét a Salzburg melletti Klessheim kastélyban. Már az alig egy évvel korábbi itteni találkozó sem nélkülözte a feszültséget, a mostani egyenesen drámai volt. Horthy — akinek egyébként néhány józanabb tanácsadója, figyelembe véve a határon észlelhető német csapatösszevonásokat, Hitler meghívásának elhárítását javasolta — először megdöbbenéssel és felháborodással utasította vissza a megszállást. A német vezetők és a kormányzó kíséretének tárgyalásai azonban végül azzal zárultak, hogy Horthy, midőn a nap folyamán harmadszor beszélt Hitlerrel, tudomásul vette a másnapra jelzett megszállást, s a kíséretében levő vezérkari főnök éjszaka az ellenál-

123. A háromhatalmi egyezmény aláírása. Berlin, 1940. szeptember 27.

124. Magyarország csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez (Jobbról balra: Csáky, Ciano, Ribbentrop, Kurusu). Berlin, 1940. november)

125. A jugoszláv—magyar örökbarátsági egyezmény aláírása. (Az asztalnál Cincar-Marković és Bárdossy László; balra Teleki Pál) Budapest, 1940. december 12.

126. A 48-as zászlók átadása a Hősök terén. Budapest, 1941. március 23.

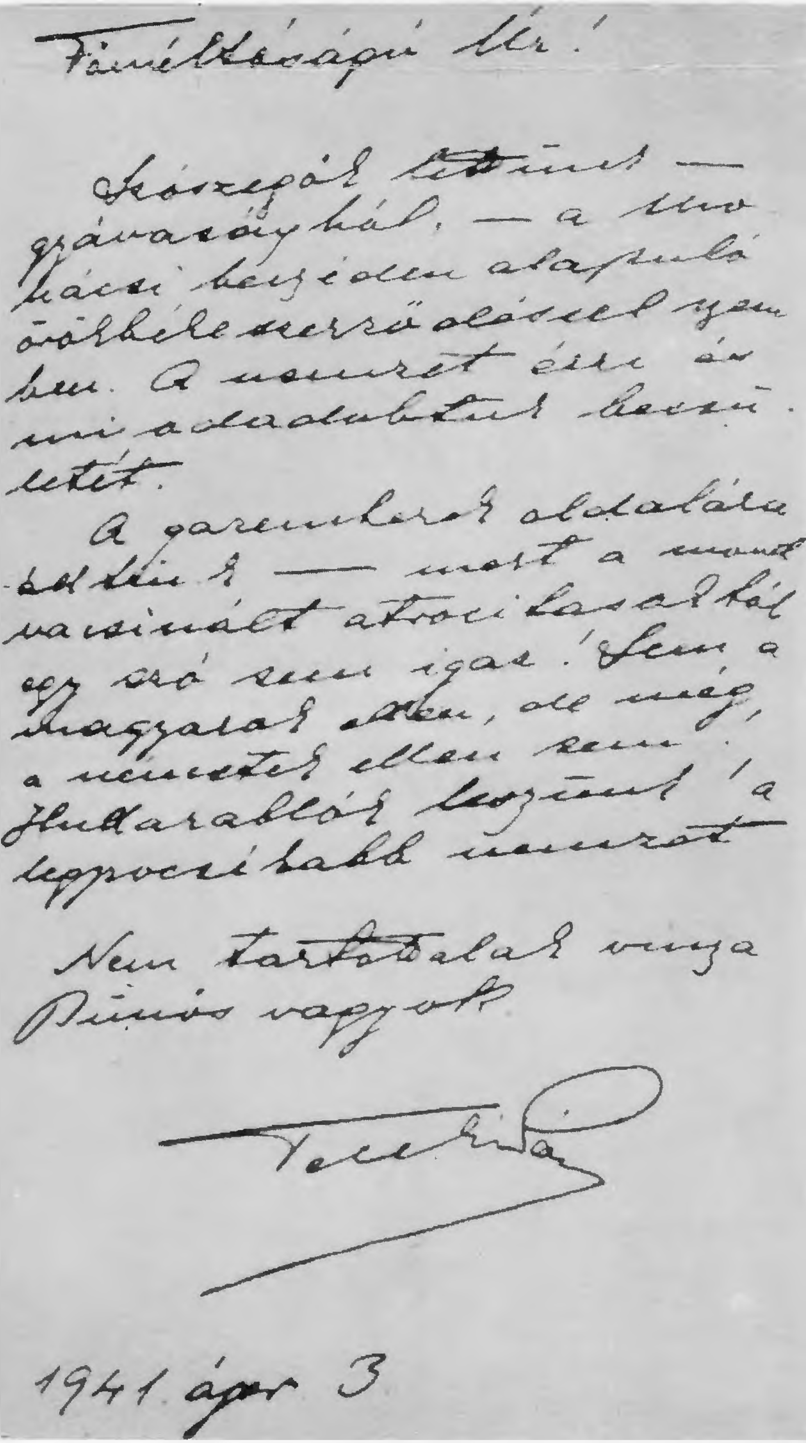

Főméltóságú Úr!

Hűtlenek lettünk — gyávaságból, — a mohácsi beszéden alapuló örökbéke szerződéssel szemben. A nemzet érzi és mi odadobtuk becsületét.

A gazemberek oldalára álltunk — mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók leszünk! a legpocsékabb nemzet.

Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.

Teleki Pál

1941. ápr. 3

127. Teleki Pál búcsúlevele Horthy Miklós kormányzóhoz

128. Bárdossy László

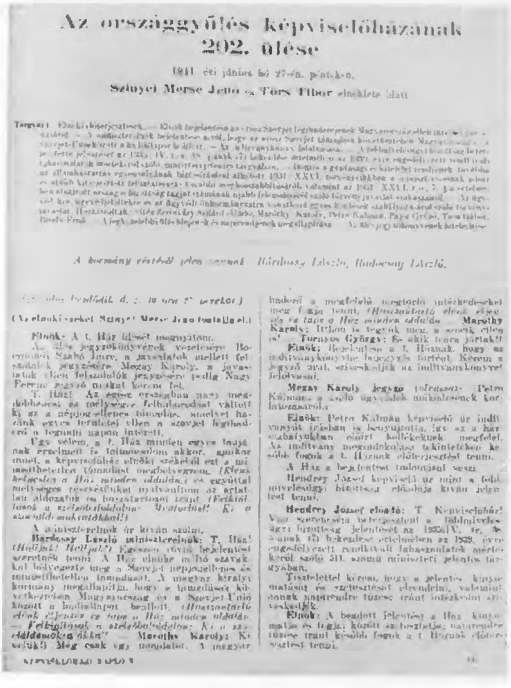

Az országgyűlés képviselőházának 202. ülése

1941. évi június hó 27-én, pénteken.

Szinyei Merse Jenő a Tört. Filoz. elnökletében.

A hivatalos részből jelen voltak: Bárdossy László, Rudnyánszky László.

(Az ülés kezdődik d. e. 10 óra 5 perckor.)

(Az elnöki széket Szinyei Merse Jenő foglalja el.)

Elnök: A t. Ház ülését megnyitom.

Az ülés jegyzőkönyvének vezetésére Szabó József, a jegyzőkönyv hitelesítésére pedig Nagy Ferenc jegyző urakat kérem fel.

T. Ház! Az egész országban nagy megdöbbenést és mélységes felháborodást váltott ki az a népjogellenes támadás, amelyet határaink ellen, területi épsége ellen a szovjet légihadereje a legutóbbi napokban intézett.

Úgy vélem, a t. Ház minden egyes tagjának érzelmeit is tolmácsolom akkor, amikor ennek a képviselőházi ülésnek szokásától eltérő módon, a legmesszebbmenő tömegtámogatással, *Határozatilag kijelentem a Ház minden oldaláról*, és egyúttal mélységes részvétünket nyilvánítom az áldozatok hozzátartozóinak és hozzátartozói iránt. *Határozatilag kijelentem a szélsőbaloldalról:* Úgy van! *Ki a szélsőbaloldalról?*

A miniszterelnök úr kíván szólni.

Bárdossy László miniszterelnök: T. Ház! *Hallják! Hallják!* Egészen rövid bejelentést szeretnék tenni. A Ház előtt is ismeretes, hogy a tegnapi napon a Szovjet-Oroszország és Németország közötti háborúban beállott. *Határozatilag kijelentem az egész Ház minden oldaláról:* Helyesen! *Határozatilag kijelentem a szélsőbaloldalról:* Ki a szélsőbaloldalról? **Marothy Károly:** Ki a szélsőbaloldalról? Ki a szélsőbaloldalról? Meg csak egy megjegyzést. A magyar honvéd a megfelelő megtorló intézkedéseket meg fogja tenni. *Határozatilag kijelentem a Ház minden oldaláról:* Úgy van! *Ki a szélsőbaloldalról?* **Marothy Károly:** Itthon is legyen vége, a szerelt ellenségnek! **Tuboly György:** Ez akkor nem játék!!

Elnök: Bejelentem a t. Háznak, hogy az indítványkiosztóhoz beérkezett bizottsági jelentésekről kéremi a jegyző urat, szíveskedjék azokat felolvasni.

Mezei Károly jegyző *(olvassa)*: Peter Kálmán a szülő ügyvédek munkásmesterek kor. Interpellációk.

Elnök: Peter Kálmán képviselő úr indítványát írásban is benyújtotta, így az a házszabályoknak eleget kölcsönösek megfelel. Az indítvány megtárgyalásának tekintetében kérdést fognak a t. Háznak előterjesztést tenni.

A Ház a bejelentést tudomásul veszi.

Hendrey József képviselő úr mint a földművelésügyi bizottság előadója kíván jelentést tenni.

Hendrey József előadó: T. Képviselőház! Van szerencsém bejelentést tenni a földmívelésügyi bizottság jelentéséről az 1925. IV. tc. 3-ának (5) bekezdése értelmében az 1929. évre engedélyezett gazdálkodási felhatalmazások megtörténő szám 211. számú miniszteri jelentés tárgyában.

Tisztelettel kérem, hogy a jelentés kapcsolatosan az előterjesztett elrendelni, valamint annak tudomásulvétele iránt intézkedni szíveskedjék.

Elnök: A bemutatott jelentést a Ház kívánja-e tenni, kíván szólni? (Senki sem jelentkezik.) Ha nem kívánnak szólni, kérdem a t. Házat, elfogadják-e a bizottság előterjesztését?

129. Részlet a Képviselőházi Naplóból. Az 1941. június 27-i ülés. A hadiállapot bejelentése Magyarország és a Szovjetunió között

130. Kállay Miklós kormányának díszmagyaros csoportképe
(Ülő sor, balról jobbra: Reményi-Schneller Lajos, Keresztes-Fischer Ferenc, Kállay Miklós, Hóman Bálint, Bartha Károly; álló sor: Radocsay László, Bánffy Dániel, Györffy-Bengyel Sándor, Varga József és Bárczy István)

131. Jány Gusztáv vezérezredes és Kovács Gyula vezérőrnagy látogatása Hitler főhadiszállásán

132. Kállay Miklós látogatása Hitler főhadiszállásán. 1942

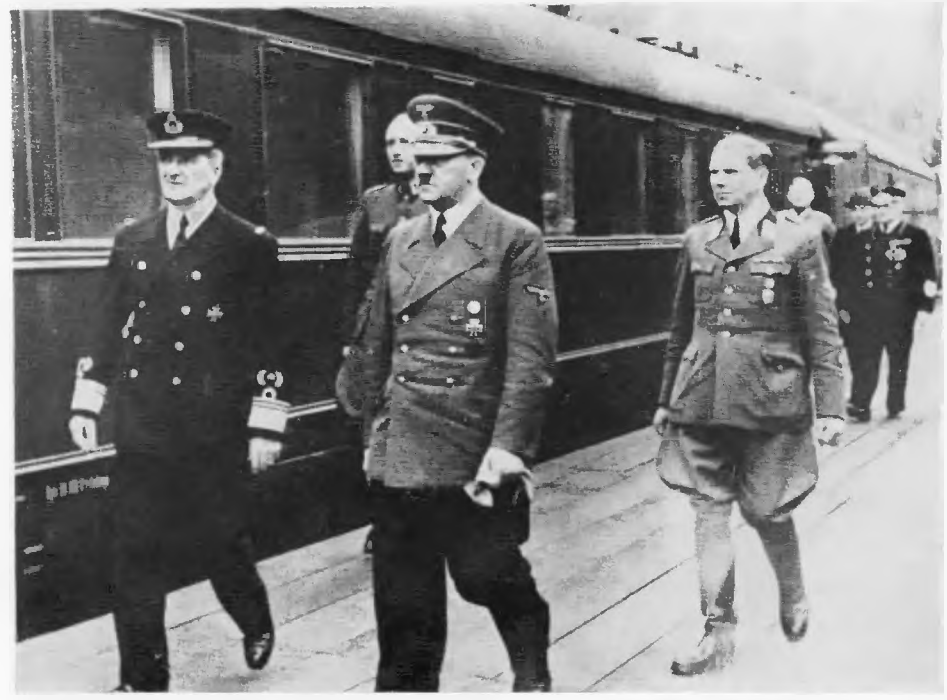

133. Horthy és Hitler találkozója. Klessheim, 1943. április 16—17.
(Hitler mögött Borman)

134. Repülős leventealakulat tiszteleg az országzászlónál, 1940-es évek

135. Leventék március 15-i ünnepsége 1943-ban

136. Rózsa Ferenc

137. Schönherz Zoltán

138. A KMP lapjai a háború alatt

139. Ságvári Endre

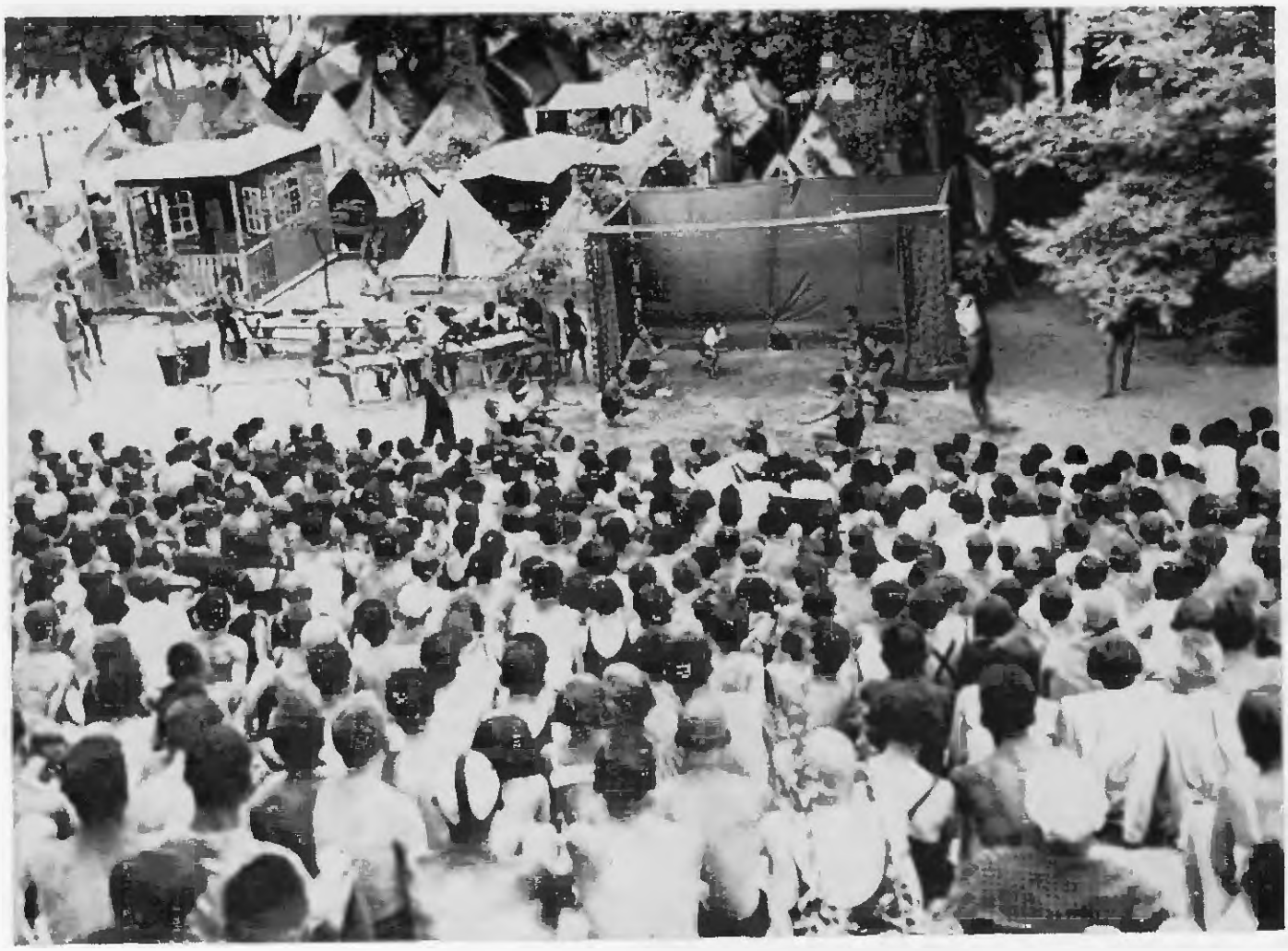

140. Kultúrelőadás a gödi Fészekben, 1942

141. Vasas ifik kirándulása, 1943

142. Balatonszárszó (az első sorban, középen: Veres Péter, Darvas József, Erdei Ferenc)

143. Haladó írók indexre került könyvei

144. Edmund Veesenmayer

145. Sztójay Döme és Vörös János Hitlernél, 1944. június

146. Kirakat a Rákóczi úton „Őskeresztény cég" felirattal. Budapest, 1943

147. Deportálás Kőszegen, 1944 május

148. Sztójay német tisztekkel, 1944. május

149. Betiltott lapok

150. Deportáltak bevagonírozása

151. Magyarországi deportáltak csoportja. Auschwitz. 1944

152. Lakatos Géza vezérezredes, miniszterelnök rádióbeszédet mond

153. A szovjet csapatok harcai az Alföldön

lást megtiltó utasítást küldött a magyar hadseregnek. A német csapatok bevonulásáról az éjszaka folyamán értesülő Kállay miniszterelnöknek a hadsereg vezetői egyébként is az ellenállás lehetetlenségét és értelmetlenségét fejtették ki.

A SZTÓJAY-KORMÁNY KINEVEZÉSE

1944. március 19-én a magyar határokat három irányból átlépő, mintegy 8-9 hadosztálynyi német hadsereg nem került összeütközésbe a számban őket felülmúló, bár fegyverzetben alattuk maradó magyar katonasággal. Néhány helyi csatározás és Bajcsy-Zsilinszky Endrének a letartóztatására érkező gestapósokra leadott lövései jelképezték ebben a pillanatban az ellenállást. A magyar baloldali erők politikai és szervezeti befolyása sokkal gyengébb volt annál, semhogy a hadsereg vagy legalább a hadsereg egy részének támogatása nélkül, sőt annak ellenére képesek lettek volna azonnal szélesebb körű ellenállást kibontakoztatni. Ennek nehézségeit tovább fokozta, hogy Horthy néhány napi huzavona után hivatalosan is leváltotta Kállayt, s ha a kormány összetételére nézve nem is akceptálta a németek minden kívánságát, Sztójay Döme volt berlini követ miniszterelnöki kinevezésével a legfőbbet, a bábkormány kinevezését teljesítte. Az új kormány kinevezése a jogfolytonosságot, a megszállás baráti jellegét látszott igazolni; a megalakulását követően, március 23-án közzétett nyilatkozat szerint ugyanis a német csapatok előzetes megegyezés alapján jöttek be az országba.

A megszállás és a kormányalakítás között eltelt néhány nap nem múlt el események nélkül: a bevonuló német katonai egységeket a Gestapo csoportjai kísérték, s ezek már az első napon megkezdték a baloldali vagy angol orientációjú politikusok, újságírók, gazdasági vezetők letartóztatását. A Szociáldemokrata Párt ismert vezetői, Peyer, Buchinger, Mónus mellett a kisgazdapárti Bajcsy-Zsilinszky, Nagy Ferenc, a legitimista politikusok, mint Apponyi György, Sigray Antal, a német származású, de náciellenes Gratz Gusztáv, a polgári liberális Rassay, valamint néhány zsidó nagytőkés, Aschner, Chorin, és nem utolsósorban a volt belügyminiszter, Keresztes-Fischer találkoztak hamarosan a Gestapo börtöneiben. Bethlen illegalitásba vonult, Kállay pedig a török követségen kapott ideiglenes menedéket. A megszállással egyidejűleg

megkezdődött a zsidó lakosság üldözése; néhány száz embert azonnal letartóztattak, s internáló táborba zártak.

A két világháború közötti magyar politikai vezető réteg nem bővelkedett koncepciózus, tehetséges államférfiakban. Sztójay Döme, az új miniszterelnök azonban még ebben a gárdában is a lista végén foglalt helyet. Nemcsak Bethlen helyzetfelmérő képessége és politikai rutinja, Teleki emberi gondolkodásmódja és műveltsége hiányzott belőle, de még Darányi adminisztrációs készségével vagy Imrédy gazdasági szakértelmével sem rendelkezett. Hivatásos katonatisztként kezdte pályáját, s egyike volt azoknak, akik a Gömbös-korszak militarizáló hulláma hátán kerültek diplomáciai szolgálatba. Közel 10 évet töltött Berlinben, ahol közvetlen közelről figyelve Hitler s a Harmadik Birodalom felemelkedését, a náci Németország mániákus csodálójává, magyarországi szószólójává lett. A magyar politikai életben járatlan diplomatát a németek bizalma tette posszibilissé a miniszterelnöki székre. A német külügyminisztérium bizton számíthatott rá, nem utolsósorban éppen gyengesége, szűklátókörűsége, politikai tapasztalatlansága miatt: Berlinben helyesen vélték úgy, hogy éppen ezek a „kvalitásai" teszik majd tehetetlen bábuvá az új német követ és birodalmi megbízott, Magyarország tényleges irányítója, Edmund Veesenmayer kezében. Veesenmayer, az ambiciózus és tehetséges SS-Standartenführer, mint Ribbentrop embere került a háború alatt a német külügyminisztérium kötelékébe, s kedvenc kifejezését idézve: „a mézeskalács és a korbács politikájával" eredményesen intézett el már jó néhány feladatot. A német felsőbbrendűség pökhendisége párosult nála bizonyos taktikai érzékkel a leigázandó partnerek ügyes kijátszására és felhasználására. A terror és elnyomás politikáját képviselte, de hajlandó volt — ha jónak látta — a diplomáciai játékokra is. Kezdeményezője volt a békés megszállás gondolatának, Horthy és a magyar vezető réteg további felhasználására irányuló tervnek. Az első napok sikere után úgy tűnt, alkalmas lesz a dolgok irányítására, úgy, hogy a magyar hatóságok és szervek bizonyos mozgásszabadságát fenntartva, a megszállási rendszer olyan formáját vezesse be, mely mentesíti a németeket a közvetlen közigazgatási és rendőri feladatoktól, s így viszonylag kevés katonát vesz igénybe, ugyanakkor biztosítja, hogy a német politika legfőbb magyarországi céljai a kormányon, a hadseregen és más magyar szerveken keresztül érvényesüljenek.

A MEGSZÁLLÁS GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

A németek az ország megszállásával mindenekelőtt Magyarország háborúból való kiválását akarták megakadályozni, s az ilyen irányban tevékenykedő politikai erőket kívánták felszámolni. Egyidejűleg azonban arra is törekedtek, hogy biztosítsák Magyarország nagyobb katonai részvételét a háborúban, fokozzák a magyar gazdasági élet kiaknázását, és végül, de nem utolsósorban a megszállt országok s részben a többi csatlós ország példájára megvalósíthassák az ún. zsidókérdés megoldását, azaz a magyarországi zsidó lakosság deportálását és kiirtását.

A Sztójay-kormány megalakulásával úgy tűnt, sikerült a hatalomból kirekeszteni mindazokat, akik a háborúból való kiugrással vagy a németekkel való szembefordulással kacérkodtak. A kormány, mintegy 22 évvel a Bethlen-féle Egységes Párt megalakulása s elnevezésének későbbi változásaitól független szakadatlan kormányzása után ismét több párton nyugodott. Sztójay ugyanis a volt kormánypárt, a MÉP több prominens jobboldali politikusa mellett miniszteri tárcákat bízott az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja egyes képviselőire — akiket elsősorban a német külügyminisztérium támogatott —, és helyet kapott a kormányban a Himmler támogatta Magyar Nemzeti Szocialista Párt is. A kormány tehát a szélsőjobboldali erők kezébe került. A politikai élet gleichschaltolása azzal a március 29-i rendelettel folytatódott, mely a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt, valamint a Parasztszövetség feloszlatásáról intézkedett, a szakszervezetek és a munkásegyletek élére pedig kormánybiztost jelölt ki. A magyarországi politikai baloldal felszámolása számos liberális párt és egyesület feloszlatásával folytatódott, majd a volt kormánypárt megtisztítására került sor. 27 képviselőt kizártak, köztük Kállay volt miniszterelnököt és Keresztes-Fischer Ferenc volt belügyminisztert, akiket nyugati orientációjúnak tekintettek.

Természetesen a kormány a hatalomnak csak egyik — s a háború idején a kormány és a vezérkar között kialakult hatalmi dualizmusnak nem is mindig legdöntőbb — faktorát alkotta. Fontos kérdés volt, mi lesz a hadsereg álláspontja és további sorsa. Az előzetes német tervek, melyek még bizonytalanok voltak a megszállás lebonyolításának módozatait illetően, a hadsereg lefegyverzését tartották a helyzet stabilitása biztosítékának. Március 19-e után Veesenmayer és mások is ellenezték ezt,

mert úgy vélték, hogy összeegyeztethetetlen lenne a szuverenitás látszatának megőrzésével, másrészt arra gondoltak, hogy az újabb szovjet katonai sikerek következtében a galíciai német vonalakban keletkezett réseket a magyar hadsereggel lehetne betölteni. A hadsereg kérdése egyébként Horthy személyéhez is kötődött. Az agg kormányzó nem utolsósorban azzal indokolta megmaradását hivatali posztján, hogy így módja nyílhat a helyzeten enyhíteni, s adandó alkalommal a hadsereget belátása szerint felhasználhatja. Érthető tehát, hogy midőn még egy héttel a megszállás után is bizonytalanság uralkodott e kérdésben, s még tartott a magyar csapatok kaszárnyazárlata, Horthy világossá tette a kérdést: amennyiben a hadseregheż hozzányúlnak, lemond — jelentette ki —, ellenkező esetben viszont hajlandó a hadsereget „a bolsevizmus leverésére" a németek rendelkezésére bocsátani. A súlyos katonai helyzet mellett — melynek következtében már ezekben a napokban csökkenteni kellett a megszálló német csapatok létszámát — bizonyára a magyarországi helyzet megoldásának egyszerűbb lehetősége is hozzájárult március 28-án Hitler döntéséhez: nem fegyverzik le a magyar hadsereget, hanem fokozatosan bevetik a keleti fronton. A hadsereg, s különösen annak vezetése, eddig is elsősorban németbarát kezekben volt. Veesenmayernek azonban sikerült újabb jelentős személyi változásokat kikényszerítenie Horthynál. Így nemcsak a legfelsőbb katonai vezetés került német ellenőrzés alá, hanem az alacsonyabb szerveknél is ott működtek a német ellenőrző tisztek. Formailag a hadsereg intakt maradt, s alkalmas volt arra, hogy a lakosság körében fenntartsa a szuverenitás látszatát, Horthyban pedig azt az illúziót, hogy rendelkezik az eseményeket adandó alkalommal módosítani képes hatalom eszközeivel.

A német vezetés számára a magyar hadsereg fenntartása lehetővé tette, hogy a megszálló erőket májusra már mintegy 50-60 ezer emberre (alig több mint 4 hadosztály) csökkentsék. A Wehrmacht és a Waffen-SS megszálló egységei mellett a Gestapo és más biztonsági szervek mintegy 1000 embere — köztük a hírhedt „zsidótlanító" Eichmann-különítmény — szolgálta a német megszállási rendszert. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a megszállási rendszer messzemenően támaszkodhatott és támaszkodott a magyar államapparátusra. Tény, hogy a német megszállási rendszer az állami szuverenitás lényegesen több attri-

bútumát hagyta meg a Sztójay-kormánynak, mint bárhol másutt Európában. A németek jórészt megelégedtek a felső posztokon végrehajtott személycserékkel, a politikai élet gleichschaltolásával (új miniszterek, főispánok, néhány felső katonai és rendőri vezető kicserélése), s ezáltal elérték, hogy a magyar államgépezetet érdekeiknek megfelelően tudják működtetni. Az államigazgatás átszervezését mindenekelőtt az Imrédy-párthoz tartozó Jaross belügyminiszter s két hirhedt szélsőjobboldali államtitkára, Baky László és Endre László irányította. Lecseréltek a 41 főispán közül 29-et, továbbá Budapest főpolgármesterét, a magyarországi városok polgármestereinek 2/3-át, a Nemzeti Bank, a Rádió, a kormánylapok vezetőségét, s helyükre zömmel a Magyar Megújulás Pártja és részben a Magyar Nemzeti Szocialista Párt embereit ültették. Betiltottak közel 200 egyesületet, más egyesületeket pedig új vezetés alá helyeztek. Gleichschaltolták a sajtót: több száz lap és folyóirat betiltásával. A német könyvégetés mintájára zúzdába küldték számos neves magyar író, költő, tudós (Kiss József, Ignotus, Molnár Ferenc, Jászi Oszkár stb.) munkáit.

Üldöztetés szakadt a háború alatt a németek elől Magyarországra menekült lengyel katonákra, más emigránsokra, a náci hadifogolytáborokból megszökött francia és angol katonákra. A politikai elnyomás, a csendőr- és Gestapo-terror kettős ereje fordult a baloldal ellen, s a totális fasizmus elveinek megfelelően Jaross belügyminiszter a baloldal fizikai kiirtásával fenyegetőzött. A politikai viszonyok átalakítására irányuló program szerves része volt a megmaradt jobboldali pártok fasiszta egységpártba tömörítése. Ez viszont nemcsak a kormányban részt vevő három politikai pártot érintette volna, de a kormányon kívül maradt, Szálasi vezette Nyilaskeresztes Pártot is. Veesenmayer azonban helyesen ismerte fel, hogy Horthy bizalmát s támogatását csak úgy lehet biztosítani, ha Szálasit egyelőre háttérben tartják. Sem a nyilasokat, sem a vezetőjüket nem becsülte sokra, s úgy vélte, jobban szolgálja a német érdekeket, ha a nyilasok nem vesznek részt a kormányzásban, viszont — ha kell — a kormánnyal szemben mindig felhasználhatják őket. Szálasi magának és pártjának követelte a kulcspozíciókat, személyi követelései így ezután újból és újból gátat vetettek az egységes fasiszta párt létrejöttének, amit egyébként más súlyos személyi ellentétek is gátoltak. Így a totális fasiszta rendszer eme jellegzetes szerve végül is nem

született meg Magyarországon, de Veesenmayer jelentéseiből úgy tűnik, erre a németek nem is fektettek nagy súlyt.

A németek áprilistól kezdődően szilárdan ellenőrzésük alatt tartották az országot, s mintegy 2-3 hónapon át úgy tűnt, hogy a magyar szervek segítségével zavartalanul biztosíthatják céljaikat.

AZ 1. MAGYAR HADSEREG FRONTRA KÜLDÉSE

Április első felében megkezdődött a magyar hadsereg mozgósítása. A már Galíciában állomásozó és korábban megszálló feladatokat ellátó 3 hadosztályhoz további 3 hadosztály érkezett. Ezek alkották más egységekkel együtt az 1. magyar hadsereget, melyet a Model tábornok vezette német hadseregcsoport alá rendeltek. A hadsereg parancsnoka, Náday István altábornagy, védelemre akart berendezkedni, de a német parancsnokság őt leváltatta, helyére Lakatos Géza került. A németek tehermentesítésére április 17-én a Dnyeszter és a Prut között a magyar csapatok támadást indítottak. Néhány napon keresztül előrenyomulva, ideig-óráig visszaszorították a szovjet erőket. A katonai sikerek, melyeket az újságok nagy hangon propagáltak, nem tartottak soká. A támadó egységek jelentős veszteségeket szenvedtek, s az előrenyomulás részben a szovjet reguláris erők, részben pedig a partizánok tevékenysége folytán április végére teljesen elakadt. A drasztikus partizánellenes rendeletek nem segítettek, a támadás folytatásáról nem lehetett szó. Májusban az 1. magyar hadsereg, melyet további 3 hadosztállyal egészítettek ki, védelemre rendezkedett be. Tekintettel arra, hogy a szovjet csapatok nem indítottak jelentősebb akciókat, a fronthelyzet nyugodt volt. A hadsereg vonatkozásában Horthyt elsősorban az foglalkoztatta, hogy a németek a magyar hadsereg szeme fényének, a lovas hadosztálynak frontra küldését kívánták; súlyosbította a helyzetet, hogy a hadosztályt nem is a Kárpátok térségében, hanem a keleti arcvonal északi részén, a német egységek részeként kívánták harcba vetni. Horthy tiltakozása hiábavaló volt; rövid huzavona után a magyar vezérkar hozzájárult, hogy a lovas hadosztályt fokozatosan a német véderő-főparancsnokság által kívánt helyre, lengyel területekre irányítsák. Júniusban újabb 4 magyar hadosztály vonult ki a frontra, s ezzel a magyar csapatok létszáma meghaladta a 300 ezer főt. Július 22-én megindult a szovjet támadás, mely

hamarosan 8—10 kilométer mélységben visszanyomta az 1. magyar hadsereg védelmi vonalát, később pedig áttöréssé fejlődött, és a VI. és VII. hadtestet elvágta egymástól. Tekintettel arra, hogy a szovjet támadás súlya nem a magyar arcvonalszakasz felé irányult, a helyzetet néhány nap múlva konszolidálni lehetett azáltal, hogy a magyar hadvezetés elrendelte a visszavonulást a Kárpátok vonulata előtt mintegy 20 km-re kiépült ún. Hunyadi-állásba. Miután újabb szovjet támadás ezen a szakaszon nem indult, szeptember végéig jelentősebb harci cselekményre nem került sor.

A meglehetősen rosszul felszerelt magyar hadsereg veszteségei súlyosak voltak, de nem katasztrofálisak. A háború még nem ért az ország területére, de az április 3-tól megkezdődött légitámadások már éreztették a modern háború szörnyűségeit az ország lakosságával.

A megszállás körülményeit, a Sztójay-kormány szolgalelkűségét a németek arra is felhasználták, hogy a Fegyveres-SS magyarországi toborzóakcióinak harmadik hullámát egy olyan egyezménnyel alapozzák meg, amely az önkéntesség látszólagos meghagyásával valójában kényszersorozást tett lehetővé a német nemzetiségű lakosság körében, és — immár visszamenőleges hatállyal is — megszüntette az SS-önkéntesek és hozzátartozóik magyar állampolgárságtól való megfosztását. A harmadik akció során — most már a magyar hatóságok aktív segítségét is igénybe véve — 1944 szeptemberéig több mint 60 ezer embert soroztak be az SS-be; ezzel a három akció összesített eredménye 100 ezer főt meghaladó lett.

A ZSIDÓSÁG ÜLDÖZÉSE ÉS A DEPORTÁLÁS

A németek által irányított magyar állami szervek — mindenekelőtt a csendőrség — elsősorban az ún. zsidókérdés „megoldásában", vagyis az ország akkori területén mintegy 800 ezer főre tehető zsidó vallású, illetve származású lakosság üldözésében látták legfontosabb feladatukat. Az újságokban a hadijelentések — egyébként is dicstelen — tényei háttérbe szorultak a zsidó lakosság üldözésének eredményeiről szóló, további lépésekre uszító beszámolók mögött. A hivatalos lapban nap nap után megjelenő rendelettömeg bizonyította, hogy a zsidóság üldözése foglalkoztatja legjobban a magyar állami szerveket, s ezen a téren igyekeznek maradéktalanul eleget tenni a német követeléseknek. Pontos terv, hatá-

rozott elképzelés arra vonatkozóan, hogy mit jelent „a zsidókérdés megoldása" Magyarországon, nem volt. Természetesen a vezetők, s mindenekelőtt Sztójay előtt — aki még berlini követként számos, a zsidóság deportálását követelő német jegyzéket továbbított — a deportálás szándéka nem lehetett kétséges. A zömmel prominens szélsőjobboldali antiszemita politikusokból álló kormány már első ülésén magáévá tette a német követelést, hogy a zsidók viseljenek megkülönböztető jelzést, s a városokban gettókba, vidéken táborokba összpontosítsák őket, vagyonukat pedig kobozzák el. Tekintettel arra, hogy Horthy szabad kezet adott a kormánynak a zsidóellenes rendeletekre, az 1944. március 29-i minisztertanács elindította a zsidóellenes intézkedések áradatát, melyek közül mindenekelőtt a sárga színű hatágú csillag viselésének kötelezettsége, az emberi méltóság és önérzet megalázása volt a legsúlyosabb. Emellett a zsidó vallású lakosságot ekkor már eltiltották bizonyos szellemi pályáktól. Egyidejűleg a kormány és a sajtó nagyarányú antiszemita kampányt bontakoztatott ki. Antiszemita hetilapot indítottak, német mintára s tanácsra felállították az ún. zsidókutató intézetet. Mindazon szenvedésekért, melyeket a háború a lakosságra hozott, s melyet a német megszállás újakkal tetézett, a zsidókat akarták felelőssé tenni. Pogromokra uszító röplapok tízezreit terjesztették Budapesten. Ez a propaganda csak a lakosság jelentéktelen töredékét, főleg a lumpenelemeket tudta ugyan a zsidóüldözésben való aktív közreműködésre csábítani, de a Gestapóhoz érkezett több ezer feljelentés nem volt elhanyagolható tényező. A lakosság zöménél azonban elsősorban bizonyos közöny vagy tenni nem merés mutatkozott, s csak lassan gyarapodott azoknak a száma, akik vállalták az üldözötteknek nyújtott aktív segítség kockázatát.

A zsidóellenes rendeletek pedig egyre súlyosbodtak. Zsidó nem lehetett többé tanár vagy tanító, ügyvéd, színész, újságíró, sőt orvos sem; elbocsátották őket az ipari és kereskedelmi vállalatoktól, a hitelintézetektől. Vagyonukat zár alá helyezték. Ha üzletük vagy műhelyük volt, azt bezáratták, s keresztény igénylőknek adták át. Eltiltották őket mindennemű szórakozóhely látogatásától, korlátozták élelmiszer-fejadagjukat, s naponta tömegesen tartóztatták le őket szabotázs, kémkedés, kommunista szimpátia vagy egyszerűen a rendeletek áthágása címén.

Míg a minisztériumokban gyártották a rendeletek özönét, tapasztalt jogászok keresték hozzájuk a paragrafusokat, államhivatalnokok segéd-

keztek az utasítások megfogalmazásában, s a rendőrség új részlegeket létesített a rendeletek végrehajtásának ellenőrzésére, az Eichmann-csoport, valamint Baky László és Endre László belügyi államtitkárok már a gettókba tömörítés és a deportálás tervén dolgoztak. 1944. április 7-én megjelent a bizalmas rendelet a zsidó lakosoknak vidéken gyűjtőtáborokba, a városokban pedig gettókba tömörítéséről, hozzátéve, hogy az átköltözés során legfeljebb 50 kg poggyászt vihetnek magukkal. Ezek a gettók, illetve gyűjtőtáborok többnyire téglagyárak voltak, ahol a szabad ég alatt borzalmas zsúfoltságban, elemi higiéniai lehetőségek és élelmiszer-ellátás nélkül szenvedtek öregek, fiatalok, csecsemők. A gettókba költöztetést a magyar csendőrség a legnagyobb brutalitással hajtotta végre. A német egységek többnyire csak tanácsadóként léptek fel; aktívabbak voltak a zsidóság vagyonának szétosztásánál, miután annak egy részét, mint a magyar nemzet ajándékát, Németországba küldték.

A zsidóság azonban még inkább a kezdetén, semmint a végén járt kálváriájának. Április végén ugyanis már a deportálás előkészítéséről folytak a tárgyalások, s mivel semmiféle magyar szerv nem emelt ez ellen kifogást, sőt biztosították a németeket arról, hogy az akciót a magyar csendőrség hajtja végre (a néhány száz főnyi Eichmann-csoport egymagában képtelen lett volna rá), már csupán a szállítóeszközök biztosítása volt probléma. Ezt május elejére megoldották, s az ország területét — Budapest kivételével — 4 zónára osztva, május 15-től megindult a deportálás. Naponta átlag több mint 10 ezer emberrel haladt át Kassán a vonat Auschwitz felé. 70—75 embert zsúfolva egy-egy marhavagonba, a szögesdróttal behálózott ablakú, leólmozott kocsikban már útközben jelentős volt a halálozások száma. Az első két zónából, melyek zömmel a háború alatt visszacsatolt területeket ölelték fel, június 7-ig mintegy 300 ezer embert deportáltak; ezután megkezdődött az Alföld és a Dunántúl zsidó lakosságának elszállítása.

Közben azonban, részben az országban, s még inkább az országon kívül, erősödött a tiltakozás a deportálás ellen. A deportálás brutalitása már akkor is látható volt, s mindinkább ismertté vált az is, hogy a deportáltak túlnyomó többsége nem munkatáborokba, hanem gázkamrába kerül. Itthon az egyházak, a Magyar Front, külföldről a svéd és az angol király és Roosevelt amerikai elnök intéztek felháborodott tiltakozást Horthyhoz. Míg a Magyar Front azt hangoztatta, hogy a zsidók üldözése a

magyarok üldözésének lényeges része, a svéd király kijelentette, hogy az országnak meg kell őriznie jó hírnevét a nemzetek összessége előtt; az angol és az amerikai tiltakozás arra utalt, hogy a háború után a zsidókkal történtekért az egész országnak viselnie kell a felelősséget. Tiltakozott a Vatikán is, mindenekelőtt azért, mert a deportálás keresztény vallásúakat is érintett.

A nemzetközi közvélemény felháborodása mellett a hadihelyzet újabb fejleményei — további német vereségek a keleti fronton; sikeres angol—amerikai partraszállás Franciaországban s ezzel a régóta várt második front megteremtése — Horthyt arra ösztönözték, hogy tegyen valamit a zsidóüldözés korlátozására. Szóvá tette, hogy a zsidók üldözésében „számos vonatkozásban több történt nálunk, mint maguknál a németeknél";[165] ennek ellenére a deportálás tovább folytatódott. Újabb, mintegy 100 ezer embert szállítottak ki, s a németek magyar munkatársaikkal együtt már azokon a terveken dolgoztak, melyek a Budapesten június végén „csillagos házakba" költöztetett 200 ezer ember deportálását irányozták elő. Június végén Horthy — nem utolsósorban attól is tartva, hogy a Pest környéki (s esetleg budapesti) zsidóság deportálására koncentrált csendőregységek Baky László vezetésével egy ellene irányuló puccsot terveznek — a további deportálást lényegében leállította. A Pest környéki zsidóság elszállítását azonban még így is végrehajtották. Veesenmayer jelentése szerint július 9-ig összesen 437 402 embert hurcoltak a haláltáborokba. Közülük hozzávetőlegesen 320 ezer ember lelte halálát az auschwitzi gázkamrákban vagy más koncentrációs táborokban.

AZ ORSZÁG GAZDASÁGI ERŐFORRÁSAINAK KIAKNÁZÁSA

A zsidókérdés magyarországi „megoldását" — minthogy a fővárosi zsidóságon kívül csupán a munkaszolgálatot teljesítők egy része maradt az országban — a németek tehát nagy részben biztosították, s igyekeztek ezt egybekötni az ország megszállásának egy másik céljával, Magyarország fokozott gazdasági kiaknázásával. A megszállás sajátos rendszere ugyanakkor azt is lehetővé tette, hogy ez is a Sztójay-kormány hozzájárulásával, sőt segítségével történjék. Magyarország gazdasági kihasz-

[165] Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 451.

nálása a német hadigépezet céljaira természetesen nem volt új keletű. A háború korábbi szakaszában a magyar politika tervszerűen arra irányult, hogy a németeket inkább gazdaságilag, mint katonailag segítsék. Ennek ellenére a német katonai és gazdasági szakértők úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a magyar gazdaság kihasználását még jócskán fokozni lehet, sőt a megszállás lehetővé teszi, hogy a gazdasági élet bizonyos területeit ne csak ellenőrzésük alá vonják, hanem tulajdonukba is vegyék.

1944. március végétől sorra érkeztek Magyarországra a különböző gazdasági szakemberek, hogy személyesen ellenőrizzék, miként lehet itt a haditermelést mind az iparban, mind a mezőgazdaságban fokozni.

1944. április 1-én a németek megbízottat neveztek ki a fegyverkezés és haditermelés irányítására Magyarországon. Ennek jórészt az volt a feladata, hogy támogassa a megszállás után kinevezett Sztójay-kormányt az ország gazdasági erőforrásainak totális mozgósításában. Az elképzelés az volt, hogy a közös hadfelszerelési — lőszergyártási, repülőgépgyártási — programokat tovább bővítik, s más gyártási ágakra is kiterjesztik. Elhatározták, hogy rövid időn belül 50 ezer munkást visznek Németországba munkára, valamint a mezőgazdasági tartalékok jó részét is kiszállítják.

A német külügyminisztérium hamarosan foglalkozni kezdett a Magyarországon folytatandó gazdaságpolitikával. Veesenmayer kiszámította, milyen pénzügyi szükségletei vannak a megszállásnak. Úgy vélte, a Magyarországon tartózkodó német megszálló csapatok költségei havi 200 millió pengőt tesznek ki, melyet véleménye szerint természetesen a magyar kormányra kell áthárítani. Egyidejűleg azonban biztosítani akarták, hogy a magyar gazdasági javak kiszállítására is meglegyen a pénzügyi fedezet; ez Veesenmayer véleménye szerint havi 80 millió pengőre emeli a Magyarország által addig is nyújtott klíring-hitelek összegét. Mindez további mintegy havi 160 millió pengő szükséglettel egészült ki, melyet ipari áttelepítésekre és a nyersanyag-kitermelés fokozásának finanszírozására kívántak fordítani. Veesenmayer világosan látta, hogy — függetlenül annak további gazdasági kihatásától — ez a megterhelés teljesen felbomlasztja a magyar pénzügyi helyzetet, s rohamos inflációhoz vezet.

Sztójay Döme miniszterelnök és Reményi-Schneller pénzügyminiszter, akiket Veesenmayer tájékoztatott a német pénzügyi követelésekről, igyekeztek azokat csökkenteni, de végül havi 200 millió pengő fizetésébe beleegyeztek.

A különböző német gazdasági szervek és minisztériumok féktelen igénye Magyarország mind teljesebb gazdasági kiaknázására már a kiaknázás szervezettségét is veszélyeztette. Szükségessé vált egységes irányelvek kidolgozása. Ebből a célból 1944. április 15-re Hitlernél összehívtak egy megbeszélést, melyen több miniszter — köztük Speer, Ribbentrop — és Veesenmayer vett részt.

Az itt született elvi döntés alapján 1944. április 19-én a német külügyminisztériumban megbeszélést tartottak a Magyarországon folytatandó gazdaságpolitika elveiről. Megállapodtak abban, hogy ami a pénzügyi kérdéseket illeti, semmilyen fontos hadi érdeket nem lehet a magyar infláció veszélye miatt mellőzni, csupán arra kell ügyelni, hogy az infláció ne fokozódjék túl gyorsan. A magyar mezőgazdaságot a legteljesebben a német ellátás igényeinek kell alávetni, s amit csak lehetséges, ki kell hozni belőle. A nyersanyagtermelést — mint leszögezték — szintén a maximumig kell fokozni. Az ipart pedig a német hadiipari termelés kiegészítésére kell beállítani. A magyar szállításokért — ezt ismételten hangoztatták — Németország természetesen nem fizet, s ezért a klíringhitelt havi 120 millió pengőre kell felemelni. Ezek mellett a németek minél nagyobb számú magyar munkaerő Németországba irányítására is igényt tartottak. Mindenekelőtt zsidó kényszermunkások rendelkezésre bocsátását s Németországba deportálását írták elő. Végül leszögezték, hogy más országokkal a magyar külkereskedelmet csak annyiban engedélyezik, amennyiben az nem mond ellent a német érdekeknek.

Alig egy héttel a német igények megfogalmazása után a magyar bábkormány miniszterelnöke már arról számolt be, hogy jelentős mennyiségű kukoricát szállítottak Németországba. Április—májusra viszont jóval nagyobb arányú szállításokat irányoztak elő, megkezdődött az ország tartalékainak elherdálása. Tekintettel arra, hogy 1944-re nem állnak rendelkezésünkre megbízható statisztikai adatok, nem tudjuk megállapítani, milyen mennyiségekről volt szó. Egyes adatok szerint a magyar kormány 700 ezer tonnát ígért, de csak 100 ezer tonnát szállított, más

források viszont 400—500 ezer tonna tényleges gabonaszállításról emlékeznek meg.

A gazdasági kifosztásnak mindezen módszerei 1944. június 2-án törvényes formát nyertek Boden, az új német gazdasági megbízott és Imrédy, magyar gazdasági csúcsminiszter nagyszabású „egyezményében". Ennek aláírására Milch államtitkár, Göring helyettese is Budapestre utazott. Az egyezmény szerint, mely „A magyar kormány betagozása az összeurópai tervezésbe" címet viselte, Magyarországnak fokoznia kellett a légelhárító ágyúk, géppisztolyok és repülőgépek gyártását a német hadigépezet számára. A szállítások mellett a megszállás finanszírozását is szabályozták, leszögezték, hogy a magyar kormánynak ún. háborús alapra kell befizetnie ezt az összeget, mely a Wehrmacht magyarországi szükségleteit — személyi kiadásokat, utazási költségeket, épületeket stb. — elégíti ki. Ebből a célból a magyar kormány havi 200 millió pengőt vállalt magára, de kötelezte magát ezenfelül nemcsak minden magyarországi német kiadás fedezésére, hanem minden magyar megrendelés és szállítás finanszírozására.

Ezek az intézkedések a magyarországi gazdasági helyzetet tovább súlyosbították, annak ellenére, hogy a németek nem tudták maradéktalanul érvényesíteni gazdasági elképzeléseiket. A Sztójay-kormánnyal való együttműködés látszatának fenntartása mindenekelőtt a német tulajdon kiterjesztését gátolta. Szabad rablásra a gettókban, a kiürített lakásokban stb. sor kerülhetett, de a zsidó tulajdonban levő föld vagy üzem kézbe kaparintására csak egy alkalommal került sor. Igaz, ez az akció a legvagyonosabb nagytőkés dinasztiát, a Weiss—Chorin—Kornfeld családot érintette, melynek tagjai személyes szabadságuk fejében 25 évre átadták magyarországi vagyonukat, mindenekelőtt a csepeli üzemet a Himmler vezette SS-nek. Ez a vagyon, mely jó néhány más fontos gyárat s a vezető Kereskedelmi Bank döntő többségű részvénypakettjét is magában foglalta, közvetlen „legális" befolyást biztosított volna az SS-nek a magyar gazdasági életben. Az ügy azonban a konkurrens magyarországi burzsoázia, mindenekelőtt vezető politikusa, a német külügyminisztérium által leginkább támogatott Imrédy Béla tiltakozását is kiváltotta. A dolog odáig fajult, hogy Imrédy, akit a németek május végén segítettek az irányító gazdasági miniszteri székbe, lemondott. S bár a németeknek sikerült a minisztertanács utólagos jóváhagyását biztosítani a tranzakcióhoz, az

ellenállás még a németbarát politikusok részéről is túlságosan nagy volt, semhogy a németek továbbmehettek volna a magyar vagyon megszerzésében.

Nem lehet állítani, hogy eredményesebbek lettek volna a magyar haditermelés fokozására tett intézkedések. Ellenkezőleg, 1944 áprilisától a termelés szinte minden területen csökkenni kezdett. A megszállás ténye, ha nyílt ellenállást, feltűnő szabotázsakciókat nem is váltott ki, csökkentette a munkatermelékenységet, rontotta a légkört. Ezen azok a drákói rendeletek sem változtattak, melyeket az üzemek katonai parancsnokai a távolmaradók, a rosszul dolgozók stb. ellen hoztak, s melyek munkatáborba küldést, több hetes fogházbüntetést s a munkaidő általános meghosszabbítását foglalták magukban.

Érthetően erősen zavarták a gazdasági életet, mind a termelést, mind a termelés irányításának menetét a zsidóság ellen hozott intézkedések is. Végül nagymértékben bénították a termelést az április 2-án meginduló bombatámadások. 1944. március 19-ig egy-két elszórt esettől eltekintve az angol—amerikai légierő nem intézett bombatámadást az ország területe ellen. A megszállás után azonban a kímélet korábbi szempontjai nem álltak fenn, s április elején a csepeli gyárak, valamint a Horthy-ligeti Dunai Repülőgépgyár (ez Messerschmitt gépeket gyártott) elleni, súlyos károkat okozó támadással megindultak a bombázások. Április 12-én a dunántúli olajvezetéket, majd Győrt és Bánhidát, újból több alkalommal Pestet, ezt követően a legtöbb ipari központot és vasúti csomópontot légitámadás érte. S jóllehet e támadások sokszor lakóterületeket is sújtottak, művészeti értékeket is elpusztítottak, hatásuk a termelésre volt igen jelentős. A termelőberendezésekben okozott károk mellett azt is előidézték, hogy a munkások egy része kiesett a termelésből. Pontos számítások nincsenek, de közel járhatunk a valósághoz, ha egyes területeken mintegy 30—40%-os termeléscsökkenéssel számolunk a bombázás, a munkakiesés, nyersanyaghiány és ellátási nehézségek következtében. Emellett a közlekedésben is állandóan zűrzavar keletkezett, s ez a gazdasági élet működését még inkább bénította. A légitámadásoknak jelentős pszichológiai és politikai hatásuk is volt; ezt a kormány igyekezett angol- és amerikaellenes, valamint antiszemita irányba terelni.

A MAGYAR FRONTBA TÖMÖRÜLŐ ANTIFASISZTA ERŐK KÜZDELME A MEGSZÁLLÓK ÉS CINKOSAIK ELLEN

A német megszállás a terror új hullámát indította el. A Gestapo a magyar politikai rendőrség és csendőrség segítségével néhány nap alatt több mint 3000 antifasisztát hurcolt el. Mindenekelőtt a szakszervezetek, az SZDP-szervezetek, a szocialista kulturális és sportegyesületek, valamint a Parasztszövetség földmunkás tagozatának baloldali aktivistáit fogták el. A Sztójay-kormány — mint láttuk — betiltotta az SZDP-t és a Kisgazdapártot, feloszlatta a náciellenes szervezeteket, köztük a Parasztszövetséget. Betiltották az összes baloldali, náciellenes hangvételű sajtóterméket is. A szakszervezeteket formálisan ugyan meghagyták, de kormánybiztosi ellenőrzés alá helyezték, s így azok működése lényegében csak néhány központra korlátozódott.

A kegyetlen terror, a különböző antifasiszta csoportok megtizedelése, szervezeti kapcsolataik szétzilálódása következtében rendkívül megnehezült az ellenállási mozgalom szervezése. Ugyanakkor éppen a megszállás miatt elhárult az összefogás útjából néhány alapvető akadály. A kivárást hirdetők politikai bukása megnövelte az együttműködés lehetőségeit. Ezt azonnal felismerte a Békepárt és ennek figyelembevételével kezdte meg munkáját a megváltozott körülmények között.

A Békepárt még a német megszállás napján felhívással fordult a magyar nemzethez. Kiáltványa megállapítja: Hitlerék „vesztett háborújukat a mi pusztulásunk árán akarják meghosszabbítani".[166] E veszéllyel szemben csak az egységbe forrt nemzet szabadságharca mentheti meg a hazát. A Kossuth Rádió is „szent önvédelmi háborúra", fegyveres harcra hívott fel.

Néhány nappal később a Békepárt a munkás, majd ezt követően a paraszttömegekhez, illetve a társadalom különböző rétegeihez intézett újabb felhívásaiban hangsúlyozta Horthy felelősségét a német megszállásban. A röpiratok az egyes társadalmi rétegekhez szólva, a közvetlen, konkrét feladatokat is megjelölték. A munkásokat — a nemzeti ellenállás vezető erejét — felszólították, hogy szabotálják a termelést, rongálják meg

[166] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. III. Bp. 1964. 493.

a gépeket a hadiüzemekben, bénítsák a közlekedést, alakítsanak ki illegális üzemi és szakmai bizottságokat, bújtassák a kommunistákat és a nemzeti ellenállás más harcosait. A parasztokhoz szólva, a terméseny elrejtésére hívták fel őket, a tisztviselőknek pedig azt javasolták, hogy bénítsák meg a nácikat kiszolgáló közigazgatást. E felhívásokkal egyidejűleg a párt megkezdte az üldözött náciellenes elemek illegális okmányokkal való ellátását és a nemzeti front szervezését.

A Békepárt képviselői s az SZDP szabadon maradt, Szakasits Árpád körül tömörülő baloldali vezetői között sikerült kapcsolatot teremteni, majd hamarosan tárgyalások kezdődtek. Szervezett együttműködésről, a többi föld alá szorított párttal való kapcsolatteremtésről, közös antifasiszta szerv, a Magyar Front létrehozásáról folytak megbeszélések. Az SZDP vezető gárdájának reformista szárnya Peyer letartóztatásával meggyengült, szakszervezeti területre szorult. Ők a szakszervezetek legalitásához mindenáron ragaszkodva, tudomásul vették az SZDP betiltását, illegális újjászervezését elvetették, és a szakszervezetek védelmének fontosságát hangsúlyozva, elhatárolták magukat a „politikai" mozgalomtól, az antifasiszta harc illegális eszközeitől. A párt balszárnya viszont ennek ellenére vállalta a kommunistákkal való együttműködést és az illegális szervezkedést. Az SZDP baloldalának állásfoglalása, közreműködése a náciellenes szervezet létrehozásában jelentősen hozzájárult a Kisgazdapárt és néhány náciellenes horthysta csoport csatlakozásához. A kommunisták és baloldali szocialisták komoly erőfeszítéseket tettek a szakszervezetek bevonására is, de ezek vezetői a legalitásra és a szakszervezetek vagyonának védelmére, a harc kilátástalanságára hivatkozva elutasították azt. A szervezett együttműködés hiánya ellenére a szakszervezeti tagok, helyi vezetők támogatták az antifasiszta küzdelmet.

Hosszabb tárgyalások és előkészítő munka után alakult meg 1944. május közepén a Magyar Front, amelyben kezdetben a Békepárt, az SZDP, a Kisgazdapárt és a Kettős Kereszt Vérszövetség elnevezésű legitimista csoport vett részt. Később csatlakozott a Magyar Fronthoz a Nemzeti Parasztpárt is.

1944. június elején a Magyar Front kiáltványt adott ki. Ebben bejelentette az antifasiszta nemzeti front megalakulását, és megjelölte azokat a harci feladatokat, amelyek szükségességét a kommunisták eddig is hirdették, de csak most sikerült az SZDP és a Kisgazdapárt képviselői-

vel elfogadtatni. A Magyar Front „új szabadságharcot, új népháborút" hirdetett, s célja „a német hódítók és cinkosaik kiverése, béke a szövetségesekkel, s minden ízében demokratikus, szabad Magyarország alapjainak lerakása" volt. A Magyar Front elvetette az ellenzéki pártoknak azt a korábbi álláspontját, amely csak a nyugati nagyhatalmakra támaszkodva akarta a kiugrást végrehajtani, és leszögezte: „a Szovjetunió nem veszélyezteti, hanem megvédi függetlenségünket."[167]

A Magyar Front a kiáltványt követően is drámai hangú felhívásokban kísérelte meg a nemzet felrázását. A döntés órájában mindenkinek, a németekkel együttműködőknek, a harcot elutasítóknak látniuk kell, hogy nemcsak hazánk sírját ássák, hanem a magukét is. „Mindenki felelős tetteiért a nemzet ítélőszéke előtt, amint a nemzet is felelősséggel tartozik magatartásáért a népek ítélőszéke előtt."[168]

A Magyar Front megalakulása és kiáltványa — a rendőri jelentések szerint is — mozgósító hatással volt azokra a náciellenes erőkre, amelyekre a kommunista propaganda egymaga nem tudott volna befolyást gyakorolni. Kezdettől fogva vonzási központja és egyben serkentője volt a gyorsan szaporodó, különféle célú és erejű, de alapjában nácinémetellenes illegális csoportosulásoknak. Olyan közeg szerepét töltötte be, amely növelte a kommunisták cselekvési lehetőségét és harcuk hatásosságát. Még a hadseregre is kezdte kiterjeszteni befolyását, melynek keretei között korábban antifasiszta propagandára alig nyílott lehetőség. Gyorsan gyarapodtak a németellenes csoportok az egyetemi ifjúság körében is. A Magyar Front és ezen belül a kommunisták és baloldali szociáldemokraták munkája éreztette hatását a tömegek ellenállásának fokozódásában is. Kudarcba fulladt a kormánynak a különböző fasiszta és szocialista munkásszervezeteket egy csúcsszervben, ún. munkáskamarában egyesítő terve. Hasonló sorsra jutott az üzemi munkások „érdekképviseleti szervezete", az „üzemi választmányok" létrehozására irányuló kísérlet. A munkások gyorsan belátták, hogy itt ténylegesen nem munkásszervezetről, hanem fasiszta manőverről, a hadigépezet, a termelés folyamatosságát tűzön-vízen keresztül biztosító szervezet létrehozásáról van szó, és többnyire bojkottálták a választásokat. A Szaktanács vezetői

[167] Uo. III. 507–510.
[168] Uo. III. 523.

is kénytelenek voltak belátni, hogy kormánytámogató politikájukat Sztójayék nem hajlandók honorálni, ezért ők is határozottabban léptek fel az említett fasiszta manőverekkel szemben.

A haditermelés szabotálása, a munkalassítás — különösen a vasiparban és a bányákban — a megszállás hónapjaiban nagy méreteket öltött. Rohamosan nőtt a munkahelyről önkényesen távol maradók száma. Ebben a hadiüzemeket ért mind súlyosabb bombázások is közrejátszottak. A hadiüzemi parancsnokok jelentései szerint a bányákban augusztus—szeptemberben a termelés már felére, egyes vasipari hadiüzemekben pedig még ennél is mélyebbre zuhant. Országszerte nőtt a kisebb-nagyobb szabotázsakciók száma. Az 1944 nyarán készült rendőrségi, csendőrségi jelentések tükörképei annak, hogyan változott meg néhány hónap alatt az ország lakosságának hangulata. „Országszerte nap nap után fokozódnak . . . a kormányzósértések, az állami és társadalmi rend elleni bűncselekmények, a fegyveres erők, az alkotmány, a hatóság és a hatósági közegek elleni izgatások"[169] — olvashatjuk a belügyminisztérium augusztusi összefoglaló jelentésében.

A SZTÓJAY-KORMÁNY VÁLSÁGA

1944 nyarán az ország helyzete már minden vonatkozásban a lehető legsúlyosabb volt. A katonai vereség, a gazdasági káosz, a légitámadások következtében előállott zűrzavar arra utalt, hogy a Sztójay-kormány programjából csak a zsidóság elleni intézkedéseket tudta végrehajtani. Az új kormány szociális demagógiája is csak ebben az összefüggésben funkcionált, a deportálások során adódó szabad rablási lehetőségek s a zsidó tulajdonban levő üzletek, vagyontárgyak állami szétosztása a lakosság egy kis részének bizonyos gazdagodást jelentett. Ezen túlmenően azonban érdemleges szociális intézkedésre nem került sor, és kudarcot vallott a kormány kísérlete, hogy fasiszta munkásszervezetek létesítésével erősítse tömegbázisát. A szakszervezeteket ugyan nem oszlatta fel, de államosították a munkaközvetítést, és felfüggesztették a biztosító intézetek autonómiáját. A Nemzeti Munkaközpont vezetői újból előálltak a

[169] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből (1935—1945). Bp. 1964. 523.

fasiszta korporációs elvvel, és sürgették az üzemekben a választmányok létesítését. A legnagyobb üzemekben június 29-én és 30-án lezajlott választás azonban — mint már említettük — egyrészt a munkások passzivitását, másrészt a hivatalos jelöltekkel való szembenállását bizonyította.

A Sztójay-kormány belső elszigeteltsége még jobban aláhúzta a nemzetközi helyzet alakulásából származó, Horthy előtt is egyre világosabbá váló követelményt, hogy ti. meg kell szabadulni a német bábkormánytól, ki kell vezetni az országot a háborúból. A kormányzó mintegy három hónapon át teljesen visszavonultan élt, s alig avatkozott be a dolgok menetébe. Horthy június végi tiltakozása a zsidók további deportálása ellen mintegy kezdetét jelentette egy új politikai szakasznak, amelyben úgy tűnt, a kormányzó igazolni akarja korábbi elhatározását, hogy a német megszállás ellenére sem mondott le tisztéről: most mint az ország legmagasabb katonai és alkotmányos tényezője, megkísérel változásokat eszközölni a március óta folytatott politikában. Ha voltak még korábban az iránt kételyei, hogy a németek elvesztették a háborút, az invázió sikere után — mely ténnyé tette a német katonai körök által mindig is végzetesnek tartott kétfrontos háborút — többé aligha lehettek. Intő jel volt számára, hogy a július 20-án megkísérelt merénylettel a német tábornoki kar s a felső rétegek tekintélyes része is a Hitlerrel való szakítás útjára kívánt lépni. A merénylet kudarca viszont egyúttal arra is figyelmeztethette volna Horthyt, hogy a szakítást gondosan elő kell készíteni.

Július elején régi tanácsadója, a bujkáló Bethlen István is intette a kormányzót: legfőbb ideje elzavarni a Sztójay-kormányt. Bethlen arra az időre javasolta ennek végrehajtását, amikor a németek képtelenek lesznek ellenlépésre, s amikor a magyar hadsereg kész lesz szembefordulni a németekkel. Horthy a gondolatot magáévá tette, a végrehajtás taktikai elemeivel azonban nem sokat törődött. Júliusban több alkalommal tárgyalt Lakatos Gézával, az 1. hadsereg volt parancsnokával egy katonai kabinet megalakítása céljából. Az első alkalommal (július 8-án) Lakatos a németek közbeavatkozásától tartva visszariadt a megbízatástól. A második alkalommal, egy hét múlva, Horthy Veesenmayerrel is közölte elhatározását. Annak fenyegetésére: „Ilyen körülmények között azonnali visszahívásomra számíthat.... és azután a dolgok olyan

irányt vennének, amely teljesen eltérne attól, amit ő és tanácsadói elképzeltek"[170], a kormányváltozást Hitler jóváhagyásától tette függővé. Július 17-én megérkezett a válasz: minden változás a március 18-i megállapodás megszegése lenne, s ebben az esetben Hitler az eredeti megszállási terv második változatát érvényesíti, amely a megszállási rendszert nyílttá teszi, a magyar szuverenitást semmilyen formában sem tartja fenn, és a megszállásba esetleg román csapatokat is bevon.

Horthy ismét visszakozott. Lakatost visszaküldte vidéki birtokára, és a Sztójay-kormány továbbra is hivatalban maradt. Az egész júliusi epizód nem volt több halva született kísérletnél. Mindenekelőtt azért, mert egy ilyen változást csakis a német erőkkel szemben lehetett végrehajtani, vagy legalábbis akkor, amikor a németek nem tudnak tenni ellene. Igaz, hogy a Magyarországon állomásozó német erők jelentéktelenek voltak, de riadókészültségbe helyezésük kellően alátámasztotta Hitler fenyegető üzenetét. Az is tény, hogy mivel a magyar fegyveres erők javát a németek kívánságára a frontra küldték, a kormányzó nem rendelkezett itthon megfelelő csapatokkal. Így tehát jó néhány hét telt el, míg újabb alkalom nyílt a cselekvésre. Horthy július 24-én újból megerősítette ugyan Sztójayt, de a kormány most már csak egyik válságból a másikba vergődött. Nemcsak nem sikerült megvalósítania elképzelését a szélsőjobboldali egység megteremtésére, de a német megszállás után nagy befolyásra szert tett Magyar Megújulás Pártjának csillaga is hanyatlóban volt; vezetői augusztusban kiváltak a kormányból.

A nyilasok, a Pálffy-féle nemzetiszocialisták, az Imrédy vezette Magyar Megújulás Pártja és a Sztójay irányította kormánypárt közötti ellenségeskedés egyre nyíltabbá vált, s az ellentéteket legfeljebb a budapesti zsidóság deportálására irányuló német követelés támogatása tudta áthidalni. Ennek feltételei azonban Horthy június végi tilalma óta nem javultak, hiszen Jaross belügyminiszter helyét Horthy jelöltje, a politikailag nem túlságosan aktív Bonczos Miklós foglalta el, s Baky és Endre, a deportálást irányító két államtitkár helyzete is tisztázatlan maradt.

[170] OL Filmtár. 99110/673. A német Külügyminisztérium 1944. július 15-i jelentése.

2. KÍSÉRLET A HÁBORÚBÓL VALÓ KIVÁLÁSRA

ROMÁNIA SZAKÍTÁSA ÉS SZEMBEFORDULÁSA NÉMETORSZÁGGAL. A LAKATOS-KORMÁNY MEGALAKULÁSA

A pár hetes átmeneti időszaknak azok a hírek vetettek véget, melyek Romániából érkeztek az Antonescu-kormány elkergetéséről, Románia fegyverszüneti kérelméről, szakításáról és szembefordulásáról Németországgal.

A romániai események politikai és katonai hatása egyaránt felmérhetetlen volt. Ami a kérdés politikai oldalát illeti, a második világháború első szakaszában mind a román, mind a magyar kormánykörök Hitler kegyeiért elsősorban Erdély birtoklása végett versengtek. De a kiugrási tapogatózások alkalmával is érvényesült ez a szempont mindkét fél részéről; ezúttal az antifasiszta hatalmaknál éppen Erdély birtoklása érdekében szerzendő érdemek formájában. A végrehajtott átállás lényegesen javította Románia diplomáciai és nemzetközi politikai helyzetét, esélyeit arra, hogy igénye az egész Erdély birtoklására meghallgatásra találjon. A magyar katonai terveket is teljesen keresztülhúzta a romániai fordulat. Ezeket ugyanis arra alapozták, hogy a Kárpátok 200—250 km hosszú védelmi vonalán a szovjet csapatok előrenyomulását viszonylag hosszú időn át feltartóztathatják, s így lesz rá idő, hogy az Olaszországban előrenyomuló vagy esetleg a Balkánon partra szálló angol—amerikai csapatok szabadítsák fel az országot. Románia kiválása után viszont a szovjet csapatok Erdélyen keresztül is megkezdhették támadásukat, és szinte két hét alatt elérhették az Alföld keleti peremvidékét.

Az új helyzet, az idő sürgetése az eddig habozó, ingadozó Horthyt ismét bizonyos cselekvésre indította. A cselekvést mindenesetre megkönnyítette, hogy a pillanatnyi helyzetben a németek ellenlépésre nem voltak képesek. Augusztus 29-én tehát Horthy leváltotta a Sztójay Döme vezette bábkormányt, s Lakatos Géza vezérezredest bízta meg az új kormány megalakításával. A kormány feladatát a következőkben jelölte meg: 1. a német megszállás ellenére a magyar szuverenitás visszaállítása; 2. Magyarország háborúból való kilépésének előkészítése.

A célok és az alkalmazott eszközök között azonban kezdettől fogva nyílt ellentmondás mutatkozott. Egyrészt a kormány úgy alakult meg, hogy a kormánylistát Horthy előzőleg bemutatta Veesenmayernek,

s annak kívánságára a gazdasági tárcákat két olyan miniszterre bízta (Reményi-Schneller és Jurcsek), akik ebben az időben a kormány minden lépéséről, tervéről azonnal értesítették Veesenmayert. Másrészt Horthy a kormány többi tagját is kimondottan jobboldali politikusokból választotta, s erősebb angolszász orientációjú politikai múlttal rendelkező tagja a kormánynak alig volt. Egy olyan politika tehát, mely a német megszállás megszüntetését, a háborúból való kiugrást e kormány segítségével akarta megvalósítani, meglehetősen bizonytalan alapokra épült. A cél és az eszközök közötti ellentmondás jutott érvényre akkor is, midőn Horthy utasítására augusztus 28-án a magyar diplomaták ismét felvették ugyan a német megszállás óta megszakadt érintkezést — Svájcon keresztül — a nyugati hatalmakkal, de Harrison svájci amerikai követ és más megbízottak ismételt állásfoglalása ellenére, mely szerint a tárgyalásokat egyidejűleg a Szovjetunióval is meg kell indítani, Horthy erre hosszú ideig nem volt hajlandó. Pedig augusztus végén ismét megmozdult az antifasiszta nagyhatalmak diplomáciája Magyarország irányában. Az angol külpolitika hangsúlyozta ugyan, hogy Magyarország fegyverszüneti kérelmét nem intézheti kizárólag a nyugati országokhoz, és a tárgyalások csakis a Szovjetunió részvételével folyhatnak, viszont határozottan törekedett arra, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokat az angolok irányítsák. Augusztus végén kidolgozták, és a másik két antifasiszta nagyhatalomhoz eljuttatták a fegyverszüneti feltételek tervezetét, azzal az elképzeléssel, hogy amennyiben Washington és Moszkva is hozzájárul, mint közös javaslatot fogalmazzák meg véglegesen. Egyidejűleg kérték szövetségeseik hozzájárulását, hogy amennyiben Horthy megfelelő felhatalmazásával a magyar kormány valamely megbízottja fegyverszünetet kér, úgy a javaslatot a szövetségesek nevében átnyújthassák. Ilyen kérés azonban nem érkezett, mivel Horthy csak szeptember második felében látta be a Szovjetunióval való tárgyalás elkerülhetetlenségét. Mikor a szövetségesek közötti esetleges ellentét kijátszására irányuló utolsó kísérlete — Náday tábornok szeptember 20-i olaszországi missziója — is kudarcot vallott, akkor úgy döntött, hogy fegyverszüneti delegációt küld Moszkvába. A döntést — nem kétséges — elsősorban az sugallta, hogy az előrenyomuló szovjet csapatok Dél-Erdélyből a németekkel együtt már azokat a magyar csapatokat is kiverték, melyek Románia kiugrására hivatkozva szeptem-

ber 5-én betörtek oda, és napokon belül várható volt, hogy a hadműveletek átterjednek Magyarországra. Ez az egyhónapos késedelem viszont a németeknek is elegendő volt, hogy valamelyest megszilárdítsák a román kiugrás miatt megrendült délkelet-európai frontjukat. Horthy új tervei felől Veesenmayernek nem volt kétsége; egyébként a kormányzó az augusztus 31-én Budapestre látogató Guderian német vezérkari főnöknek meg is mondta, hogy a politikában mindig több vasat kell a tűzben tartani. Így Veesenmayer számára az volt a fontos, hogy legyen elegendő ideje a megfelelő ellenlépések megtételére.

KIUGRÁS VAGY NYILASPUCCS

A német ellenlépések kétirányúak voltak. Egyrészt már jóval korábban megtették a megfelelő katonai intézkedéseket a romániaihoz hasonló meglepetések elkerülésére, másrészt előkészítették a magyar szélsőjobboldalt, a nyilaskeresztes eket a német segítséggel való hatalomátvételre. Augusztus végén Horthy a háborúból való kiugrásra a — katonai és politikai szempontból egyaránt — legkedvezőbb időpontot mulasztotta el. Heteken belül ugyanis gyökeresen megváltozott a németek helyzete. Míg augusztus végén viszonylag kevés német katona volt az országban, szeptember közepére a Romániából és Bulgáriából visszavonuló mintegy 11 hadosztály özönlötte el Erdélyt és az Alföldet (nem állva meg, mint Horthyék kérték, az erdélyi hágók védelmére). Igaz, ezek megvert és felbomlott erők voltak, de mindenesetre hamarosan több százezerre emelték a Magyarországon levő német katonák számát. Ugyanakkor Horthy az új kormány kinevezése után képtelen volt további elhatározásra jutni. A német hadvezetés katonai és politikai okokból javasolta, hogy a magyar hadsereg támadja meg Dél-Erdélyt, és a Kárpátok vonalán próbálja megakadályozni a szovjet hadsereg előrenyomulását. A fegyveres akció sikeres végrehajtására nem sok remény volt, és ha a kormány határozottan döntött volna a háborúból való kiugrás mellett, úgy e katonai szempont nem is lett volna lényeges. De mivel még mindig nem tudtak határozott döntésre jutni, hosszabb ingadozás után, a román kiugrásra hivatkozva, Horthy a Lakatos-kormánnyal együtt Dél-Erdély elfoglalása mellett döntött. Ez a döntés, amely az újonnan létesített, de igen rosszul felszerelt 2.

hadsereg szeptember 5-én indult s néhány nap alatt elakadt támadásához vezetett, katonai szempontból nevetséges, politikai szempontból pedig végzetesen elhibázott volt.

A politikai helyzet még nem bontakozott ki teljes súlyosságában, amikor Románia háborúból való kiugrása után — mint már utaltunk rá — gyökeresen megváltozott a magyar haderők helyzete. A Kárpátok védelmi frontja elvesztette korábbi jelentőségét. A Dálnoki Miklós Béla parancsnoksága alatt itt harcoló 1. hadsereg kötelékéből jelentős erőket Erdélybe irányítottak, majd a 4. Ukrán Front szeptember 14-én megindult támadásával szemben a Kárpátokon belüli ún. Árpád-vonalra húzódtak vissza. Ekkor azonban az Erdélyben előrenyomuló szovjet erők az 1. hadsereg hátába kerültek, s a hadsereget az országtól való elvágással fenyegették. A 2. magyar hadsereg (Dálnoki Veress Lajos parancsnoksága alatt), mely a Wöhler vezette 8. német hadseregnek volt alárendelve, szeptember 5-én a Maros irányában támadott, és a kárpáti hágókra akart előrenyomulni; pár nap múlva azonban a Marost átlépve vissza kellett vonulnia, és szeptember 13-tól Tordánál védekezett a német csapatokkal együtt mintegy 3 héten keresztül. A szovjet csapatok támadása ugyanis főleg a 3. magyar hadsereg és a 6. német hadsereg ellen irányult. A frissen létrehozott, gyenge 3. magyar hadsereg szeptember 13-án Arad irányába nyomult előre, de Arad, Temesvár térségéből a szovjet támadás mintegy 10 nap múlva már visszavetette őket. Majd az október 6-án indított szovjet páncélos támadás felszabadította a Sebes-Körös és a Tisza közötti területet, Kolozsvár irányába visszaszorítva a 2. magyar hadsereget, és megsemmisítő vereséget mérve a 3. magyar hadseregre. Október 9-én a szovjet csapatok egyik szárnya már Debrecennél járt. Horthy néhány napon belül két alkalommal is (szeptember 8-án és 10-én) megbeszélést folytatott titkos tanácsosaival, s a fegyverszüneti kérés mellett döntött, de a kormány mindkét alkalommal visszakozott, és olyan határozatot hozott, hogy előbb német csapaterősítésekkel tesz kísérletet a katonai helyzet stabilizálására. Ez a huzavona arra volt alkalmas, hogy a németek újabb 4 hadosztályt küldjenek, ha nem is a frontra, de Budapest környékére, nyilván egy, a Romániában történthez hasonló fordulat katonai megakadályozására. Sőt, az időhúzás mindinkább lehetőséget nyújtott arra is, hogy a kiugrási kísérlet ellen politikai lépéseket is tegyenek.

Szálasi és a Nyilaskeresztes Párt más vezetői már augusztus végétől követelték a németektől, hogy a romániaihoz hasonló „árulás" megakadályozása céljából adják át nekik a hatalmat. A katasztrofális helyzetben levő németek erre ebben az időpontban nem voltak képesek, a javaslatot azonban megfelelő körülmények kialakulása esetére ekkor már maguk is reálisnak látták. A Lakatos-kormány perspektivikus céljai iránt nem voltak kétségeik. A kérdés az volt, hogy Horthy képes-e és akar-e előbb lépni, mint a németek, illetve a németek támogatásával Szálasiék tudnak-e lépni. Horthy a Lakatos-kormány kinevezésével a régi Kállay-féle politikai vonalra szeretett volna visszatérni, de gyökeresen más körülmények között. A kormányzó az ország politikai szuverenitását szerette volna visszaállítani, a németek viszont épp azért tettek átmenetileg kisebb engedményeket, hogy a szuverenitás minden maradványát felszámolhassák. A Lakatos-kormány Horthy számára a kiugráshoz való átmenetet, a németek számára a megszállási rendszer súlyosabb formájához való átmenetet jelentette. A kérdést, hogy melyik variáció érlelődik meg, az döntötte el, hogy a két fél közül melyik használja ki gyorsabban és ügyesebben a katonai és politikai lehetőségeket.

A Lakatos-kormány kétségtelenül hozott bizonyos változást a belpolitikában: ezt elég világosan mutatta néhány prominens szélsőjobboldali politikus menesztése, főispánok lecserélése, a budapesti zsidóság deportálásának elutasítása, sőt néhány rendelet enyhítése, néhány letartóztatott magyar politikusnak a német fogságból — jórészt az utolsó napokban — történő kiszabadítása. A kormány politikájának próbaköve azonban a háborúból való kiválás volt. Közel 5 hét telt el Horthy ismételt kísérleteivel, a nyugati hatalmakhoz küldött javaslataival, kérdéseivel, végleges elhatározásával a fegyverszünet kérésére, majd a döntő lépéstől való újabb visszakozásával. 5 hétig folyt a huzavona; ezalatt a szovjet csapatok már mélyen behatoltak Erdélybe, s felszabadították a Székelyföldet. Szeptember 28-án határozta el magát Horthy — felismerve, hogy a Kállay-féle elképzelések fölött eljárt az idő —, hogy magyar delegáció utazzék a Szovjetunióba fegyverszüneti kéréssel. Vonakodva és bizonytalankodva járult hozzá, s ezt nemcsak a fegyverszüneti tárgyalások körüli huzavona tanúsította, hanem az a tény is, hogy a Kállay-féle politikai elképzelés belpolitikai vonatkozásait még kevésbé

volt hajlandó módosítani: a fegyverszünet belpolitikai előkészítésére a baloldal, a Magyar Front erőivel nem volt hajlandó együttműködni.

A MAGYAR FRONT ÉS A HORTHY-FÉLE KIUGRÁSI KÍSÉRLET

A Békepárt 1944 nyarán már kevésnek tartotta a Magyar Front főleg propagandára szorítkozó tevékenységét. Sürgette a fegyveres harcra, a fegyveres felkelésre való felkészülést. De nemcsak sürgette, hanem saját szervezetein belül meg is kezdte a fegyveres harc szervezését. E szervező munka egyik vezetője volt Ságvári Endre, a kommunista-szocialista ifjúsági mozgalom és nemzeti összefogás egyik kiemelkedő alakja. Egyik illegális találkozóján kísérelték meg elfogását a detektívek; Ságvári tűzharcot vívott velük, és hősi halált halt.

1944. szeptember elején — a romániai kiugrást és a szlovák nemzeti felkelést követően — a Magyar Frontot alkotó pártok közös intéző bizottságot létesítettek. Ebben a kommunistákat Kállai Gyula, a szociáldemokratákat Szakasits Árpád (ő egyben a bizottság elnöke is volt), a Kisgazdapártot Tildy Zoltán, a Nemzeti Parasztpártot pedig Kovács Imre képviselte. A Magyar Frontban teljes volt az egyetértés a háborúból való azonnali kiválás szükségességének kérdésében. Nem egyformán ítélték meg viszont a végrehajtás módját és lehetőségét. A Kisgazdapárt és a legitimisták arra összpontosították tevékenységüket, hogy az új helyzetben sürgessék Horthynál és a Lakatos-kormánynál a fegyverszünet kérését; a tömegek mozgósításától, az önálló cselekvéstől viszont féltek. A kommunisták és szocialisták a tömegek mozgósítását tartották szükségesnek, bár felismerve az új helyzet lehetőségeit, számolni kezdtek azzal, hogy — az adott körülmények között — a nép önerejéből még nem képes a szakításra, ezért elfogadták a polgári szárny javaslatát, s beleegyeztek a Horthyval való tárgyalásokba is. Kialakulóban volt egy olyan reális koncepció, mely szerint a megegyezés és a közös cselekvés megkönnyíti és meggyorsíthatja az átállást a tömegek és a hadsereg együttes fellépése esetén.

A kialakult új helyzetben — szeptember elején — a Békepárt Központi Bizottsága úgy döntött, hogy felveszi a Kommunista Párt nevet, hogy ezzel is egyértelműbbé tegye álláspontját, és segítse az antifasiszta

erőket a gomba módra szaporodó, különböző nézeteket vallć illegális csoportok közötti eligazodásban. A párt nevében történt változást bejelentő röpirat, majd röviddel ezt követően a magyar néphez intézett kiáltvány a fő figyelmet az ország felszabadításáért vívott harc szélesebb kibontakoztatására irányította. Tömegmegmozdulásokkal, sztrájkokkal, tüntetésekkel kell átállásra kényszeríteni a magyar kormányt, fegyverrel kell kiverni a német megszállókat — hirdette. A Kommunista Párt nem titkolta, hogy végcélja a szocialista Magyarország, de ismételten hangsúlyozta, hogy közvetlen feladatának a demokratikus Magyarország megteremtését tekinti. A szabadságharcnak kettős, egymástól elválaszthatatlan jellege van, szögezte le a kiáltvány: „Harc a megszálló német imperialista hatalom kiűzésével a független Magyarországért! Harc a magyar reakció megdöntésével a demokratikus Magyarország megteremtéséért."[171]

1944. szeptember végén ismét megjelent a Szabad Nép, és kiadta a párt a Harcoló Bányász című lapot is. A párt újjáalakulása után a Központi Bizottság titkára a börtönből szabadult, gazdag mozgalmi tapasztalatokkal rendelkező Rajk László lett. Megalakult a párt Katonai Bizottsága, amelyet Pálffy György irányított.

Szeptember második felében tárgyalások kezdődtek a két munkáspárt között, amelyhez később csatlakoztak a szakszervezetek képviselői is. A tárgyalások eredményeként a két párt képviselői, Szakasits Árpád és Kállai Gyula aláírták az egységfront-megállapodást. Az okmány leszögezte, hogy a két párt szorosan együttműködik a háború gyors befejezéséért és az új, demokratikus Magyarország megteremtéséért folyó küzdelemben. Megállapította, hogy a háborút követően a két párt egyesülésével meg kell teremteni az „egységes és egyetlen szocialista munkáspártot". A megállapodás állást foglalt a szakszervezeti és ifjúsági egység mellett, és konkrétan körvonalazta a szakszervezetek feladatait az antihitlerista harcban. Miután több peyerista vezető — többek között Szeder Ferenc volt főtitkár is — helytelenítette a tárgyalásokat, főként a közös okmány szövegét, a tárgyaláson a szakszervezet részéről

[171] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. III. Bp. 1964. 541.

részt vevő vezetők, Kabók Lajos és Bán Antal, nem voltak hajlandók az egységokmányt aláírni.

A két munkáspárt tárgyalásai, majd megállapodása kedvezően hatott a Magyar Front tevékenységére. Ennek eredményeként 1944. szeptember 20-án a Magyar Frontba tömörült pártok memorandumban fordultak Horthyhoz, közös együttműködést és azonnali cselekvést szorgalmazva. Magyarország számára „elérkezett az utolsó pillanat — hangoztatták —, amikor a magyar földön előrenyomuló orosz hadsereggel egyesülve megakadályozhatjuk, hogy országunk földje hadszíntérré váljon". A memorandum a következőkben összegezte a közös tennivalókat:

„1. A magyar hadsereg beszünteti a további ellenségeskedést a szövetséges hatalmak haderőivel, és az ország területén levő német haderőt lefegyverzi.

2. Magyarország bejelenti, hogy hadat üzen Németországnak.

3. Ezzel egyidejűleg delegációt küld a szövetséges hatalmak kormányaihoz a fegyverszünet megkötése és a Németország elleni katonai együttműködés megteremtése érdekében.

4. Koalíciós kormány alakul a Magyar Front pártjai és a hadsereg képviselőiből."[172]

A Magyar Front hangoztatta, kész együttműködni a horthysta hadsereg vezető köreivel is, ha azok vállalják az átállást a szövetséges hatalmak, elsősorban a hazánk földjére lépő szovjet hadsereg oldalára.

Horthy csak igen nehezen volt hajlandó a tárgyalásokra. A kiugrásra vonatkozó koncepciójában a baloldalnak eredetileg nem volt helye. Az a körülmény, hogy végül is a Szovjetunióhoz kellett fordulnia fegyverszünetért, előtte is elkerülhetetlenné tette viszont a Magyar Front vezetőivel való — legalábbis formális — kapcsolatokat. Ezt javasolták egyébként a Magyar Fronthoz nem csatlakozott, de a kiugrást ugyancsak sürgető illegális polgári csoportok is.

Ebben az időben már egyes kispolgári, illetőleg más antihitlerista csoportok is aktivizálódtak. Egy részük támogatta a Magyar Frontot, mások pedig különféle náciellenes, illegális szervezeteket hoztak létre. Legjelentősebb volt közöttük a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert professzor körül tömörülő polgári, értelmiségi csoportokból és részben katona-

[172] Uo. III. 545–547.

tisztekből álló laza szervezet. Ez több szálon, elsősorban vezetőjén keresztül, közvetlen kapcsolatban állt Horthyékkal, és befolyása a kormányzó környezetére is kiterjedt. Részben kispolgári, részben értelmiségi erőkből — kisebb számban munkásokból is — szerveződött a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége, a Magyar Szabadságharcosok Szövetsége és a Szovjetunió Magyarországi Barátainak Egyesülete. Ezek vezetőiből állították össze 1944. szeptember közepén a Szovjetunióba küldött nem hivatalos fegyverszüneti delegációt is. 1944 augusztusában megalakult a haladó egyetemisták szervezete is, a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma.

„Letagadhatatlan — írja az egyik belügyminiszteri jelentés —, hogy a szovjet hadsereg előnyomulásával szorosan összefügg az ország belpolitikai helyzetében beállt változás ... A kishitű, fásult lelkületű tömeg könnyű zsákmányává vált az egységbe tömörülő baloldali ellenállási mozgalmaknak és ezek mellett gomba módra elszaporodó egyéni kezdeményezéseknek, amelyek ma már nemcsak Budapesten, hanem vidéken is igen nagy számmal tapasztalhatók."[173]

Mindezek az illegális szervezetek 1944 szeptemberében a kiugrást, a Szovjetunióval való kapcsolatfelvételt s ezek előkészítését sürgették. Az ország határain kívül is történtek hasonló erőfeszítések.

A Szovjetunióban élő magyar kommunisták az 1. magyar hadsereg hadifogságba került tisztjeinek egy csoportját meggyőzték arról, hogy mennyire jelentős volna Dálnoki Miklós Béla hadseregének átállása és a németekkel való szembefordulása. A hadifogságba került tisztek egy küldöttsége a Vörös Hadsereg támogatásával átment a frontvonalon, és személyes beszélgetésben szólította fel Dálnoki Miklós Bélát és a hadsereget az átállásra, azt az ígéretet is tolmácsolva, hogy átállás esetén az 1. magyar hadsereg a szovjet hadsereg messzemenő támogatását fogja élvezni.

Az öt hét, míg Horthy késlekedett, elegendő volt arra, hogy a nyilasok a hatalomátvételre megfelelő szervezeti intézkedéseket hajtsanak végre. Szálasi, aki ebben az időben már a német követségen volt védőőrizetben, a többi szélsőjobboldali pártra támaszkodva egyrészt a háborúból

[173] PI Archívum 651 f. 2/1944.

való kiugrás megakadályozását, másrészt egy új kormány előkészítését szorgalmazta.

Veesenmayer szeptember 29. és október 2. között Hitlerrel tárgyalt, s visszatérte után közölte Szálasival, hogy Hitler őt szemelte ki Magyarországon a politikai vezetésre. Előkészítették az új kormánylistát, Bécsben kinyomatták a puccs esetén kibocsátandó hadparancsot, elkészítették a letartóztatandók listáját stb. Október 12-én a nyilaskeresztes képviselők az imrédystákkal, a nemzetiszocialistákkal és a kormánypárt prominens szélsőjobboldali vezetőivel — Törvényhozók Nemzeti Szövetsége elnevezéssel — mintegy 150 képviselőből álló parlamenti csoportot alkottak, kimondottan azzal a céllal, hogy a parlament jogaira hivatkozva megakadályozzák a fegyverszüneti tárgyalásokat, a Lakatos-kormányt lemondásra kényszerítsék, s Szálasit alkotmányos úton hatalomra segítsék.

A németek katonai előkészületeit illetően elég arra utalni, hogy szeptember végén Skorzenyt — Mussolini kiszabadítóját — Magyarországra küldték azzal a megbízatással, hogy speciális egységével puccs esetén Horthyt fogja el; október elején követte őt Zelewsky tábornok is, aki korábban Varsó lerombolásában játszott szerepet.

Az augusztus végétől eltelt több mint másfél hónap tehát elegendő volt arra, hogy a németek katonailag és politikailag megerősítsék helyzetüket Magyarországon és megtegyék a lépéseket, hogy Horthyt és a Lakatos-kormányt eltávolítva, utolsó belpolitikai tartalékukat, a nyilasokat juttassák hatalomra, és megakadályozzák Magyarország kiválását a második világháborúból. A titkos tárgyalásokról, a kiugrásra, illetőleg a Szálasi-puccsra vonatkozó előkészületekről az ország lakossága nem sokat tudott. Az újságok továbbra is kitartásra buzdítottak, 5 hold földet ígértek azoknak a katonáknak, akik szovjet tankot lőnek ki. Lakatos a parlamentben a határok védelméről s a németekkel szemben fennálló erkölcsi kötelezettségről beszélt, bár nem titkolta, hogy nyugati hatalmak hadseregének szívesen megadnák magukat.

A háború mindennapos terhei ebben az időben már egyre súlyosabban nehezedtek a lakosságra. Az ország mind nagyobb területe vált hadiövezetté, s került katonai közigazgatás alá. A helyi autonóm szervek működését az egész országban felfüggesztették, a hadiövezetekben az utazástól az istentiszteletig mindent megtiltottak. Az élelmezési hely-

zet — annak ellenére, hogy a termés rendkívül bőséges volt — egyre rosszabbá vált. A légitámadásoktól tönkretett közlekedési hálózatot most már a katonai szállítások, a kiürítés vette igénybe, és menekültek áradata terhelte. Az iparcikkek jórészt eltűntek az üzletek kirakataiból, a feketepiaci árak az egekig emelkedtek, s már többnyire csak élelmiszerjegyeket lehetett kapni, de nem élelmiszert. Lóhúst és kolbászt még osztottak, de tojás már nem volt, a só kifogyott, s olykor még kenyeret sem lehetett kapni. Szeptemberben honvédelmi munkára írták össze a 14—60 éves férfiakat és a 14—50 éves nőket, az 1925-ös korosztályt katonai szolgálatra hívták be, meghosszabbították a munkaidőt, a szórakozóhelyeket bezárták.

Szeptember második felében a helyzet tovább súlyosbodott. A légitámadásokhoz most már a szovjet légierő is csatlakozott. Budapest lakossága átlagosan napi 6 órát töltött az óvóhelyeken. Igaz, a támadások többnyire csak ipari üzemeket és katonai célpontokat értek, de a polgári lakosság is sokat szenvedett. Volt olyan nap, mikor Budapesten 19 villamosjárat szünetelt. A budapesti hidak még álltak, de számos dunai és tiszai híd megrongálódott.

A közlekedés zűrzavarát fokozta a tömeges menekülés. A menekültek áradata már az év nyarától kezdte elözönleni az országot. Először csak az Ukrajnából evakuált német lakosokról, a németekkel együttműködő — s ezért menekülni kényszerülő —ukránokról és más kollaboránsokról volt szó. A romániai fordulat nyomán azután megindult az erdélyi szászok, a bánáti, majd bácskai svábok SS által szervezett — Magyarországon keresztül történő és decemberig elhúzódó — kiürítése a német birodalom határai mögé. Amikor a magyar kormány is elrendelte a Székelyföld, majd Észak-Erdély s végül a Bácska önkéntes kiürítését, ennek elsősorban az e területek feletti magyar uralom apparátusához tartozók és családjaik tettek eleget, de sokan mások is, akik —nem alaptalanul — nacionalista revanstól féltek. Az erdélyi magyar menekültek száma például mintegy 300 ezer volt. A menekültek szállítására, letelepítésére, élelmezésére csak elégtelen intézkedések történtek.

Az első terv, a Tisza menti letelepítés hamarosan illúziónak bizonyult, hiszen szeptember végén már a Tiszántúl kiürítése is napirendre került. Szeptember végén több mint 300—400 ezer emberre tették a Budapesten élő menekültek számát; a zsúfoltságon csak némileg enyhített,

hogy a bombázások elől Budapestről is jelentős számban menekültek az emberek vidékre, főleg a Dunántúlra. A különböző segélyakciók nem sokat enyhítettek a menekültek nyomorán és szenvedésén. Annál is kevésbé, mivel a menekülteket a visszavonuló német csapatok követték, s ezek mindent elhurcoltak, ami az anyagi javakból mozgatható volt. Amit nem hurcolhattak el, azt elpusztították. Míg 1944 tavaszán és nyarán a német csapatok csak a zsidó lakosságot fosztogatták, most már senkit sem kíméltek. Ez még inkább fokozta az elkeseredést, s a háború mihamarabbi befejezésének óhaját.

FEGYVERSZÜNETI ELŐKÉSZÜLETEK

Még ha a lakosság nem is tudott róla, október első felében a háború befejezésének lehetősége elérhető közelségbe került. Nemcsak azért, mert szeptember utolsó napjaiban a szovjet hadsereg nemcsak az akkori, de az 1938 előtti határokat is átlépte, s a Viharsarok irányából megkezdte Magyarország felszabadítását, hanem azért is, mert október 1-től végre magyar fegyverszüneti delegáció tartózkodott Moszkvában. A Faragho Gábor altábornagy vezette delegáció még néhány napig szeretett volna ugyan a feltétel nélküli kapituláció elől kitérni, de miután világossá vált, hogy ez lehetetlen, megkezdődtek az érdembeni tárgyalások.

A szovjet fél október 8-án a nyugati hatalmakkal egyetértésben előterjesztette a fegyverszünet előzetes feltételeit. „Magyarország köteles kiüríteni minden csehszlovák, jugoszláv és román területet, amelyeket az 1937. december 31-i állapot óta szerzett és birtokában tart, köteles visszavonni az összes csapatokat és köztisztviselőket. A kiürítésnek 10 napon belül meg kell történnie. Kezdő időpontnak az a nap számít, amikor a magyar kormány megkapta a nyilatkozatot. A kiürítés megfigyelésére és ellenőrzésére a három szövetséges kormány szövetségközi bizottságot küld Magyarországra orosz elnöklet alatt. Magyarország kötelezi magát, hogy Németországgal minden összeköttetést megszakít, azonnal megüzeni Németországnak a háborút, a szovjet kormány pedig kijelenti, hogy ehhez csapataival kész segítséget nyújtani."[174]

[174] Rozsnyói Ágnes, 1944. október 15. A Szálasi-puccs története. II. rész. *Századok*, 1959. 5—6. 872.

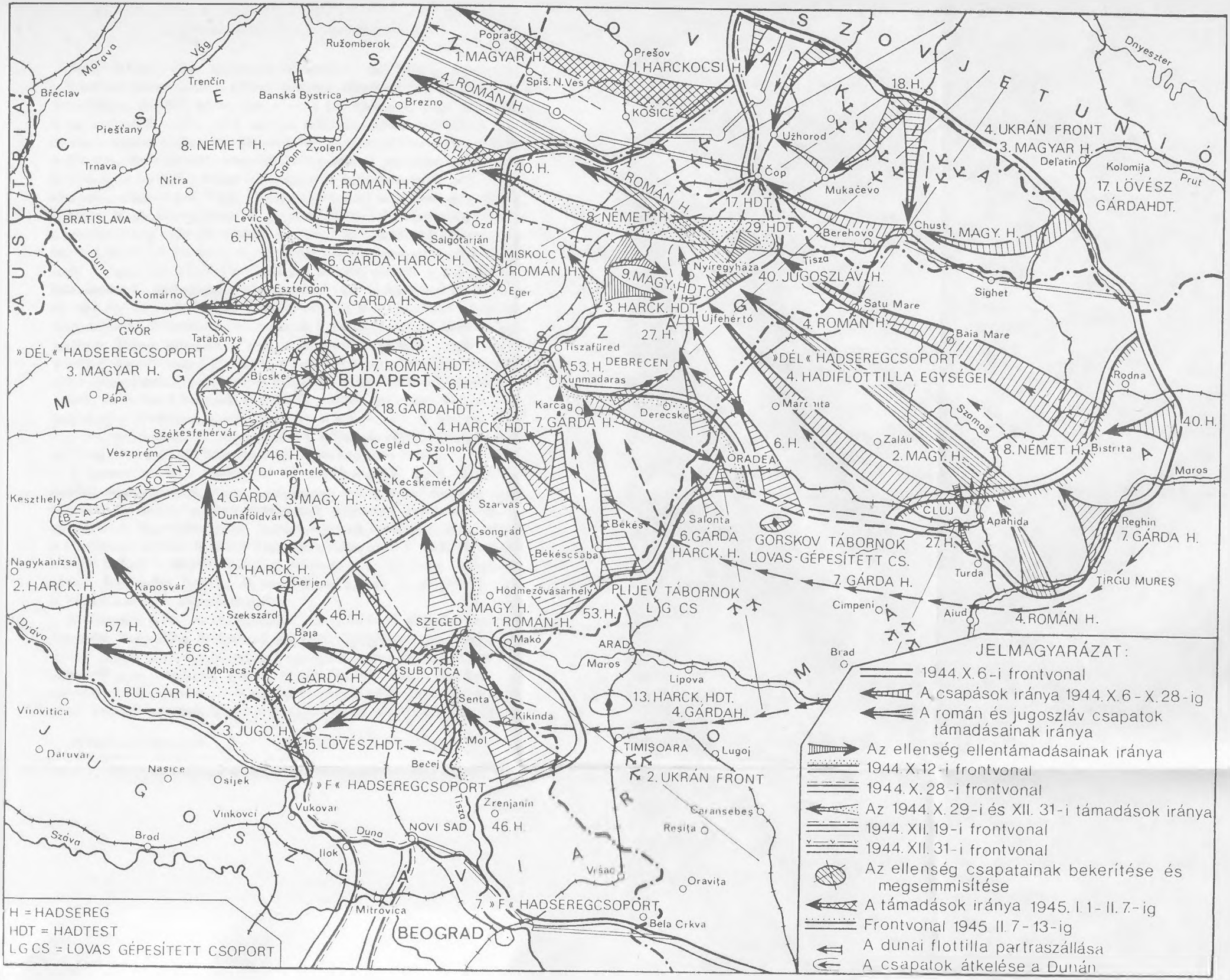

A szovjet csapatok felszabadító hadműveletei az Alföldön. Budapest felszabadítása

Ismét néhány napos huzavona következett, míg Horthy beleegyezett a feltételek elfogadásába. Ebben nemcsak Horthynak a Szovjetuniótól való félelme játszott közre, hanem az a körülmény is, hogy az október 6-án megindult újabb nagy szovjet offenzíva délen eredményt ért el ugyan (október 11-én a szovjet csapatok elfoglalták Szegedet, s átkeltek a Tiszán), de Debrecen környékén nagyarányú páncélos csata bontakozott ki, s eleinte a német ellentámadás jelentős szovjet erők bekerítése révén sikerrel járt. Végül a csata kimenetelét nem várva meg, Horthy október 11-én beleegyezett a fegyverszüneti feltételek elfogadásába, s azt még aznap éjjel alá is írták. A szovjet fél egyidejűleg vállalta, hogy teljesíti Horthyék kívánságát, s leállítja a szovjet csapatok offenzíváját, mely a leginkább számottevő magyar katonai erőnek, a Kárpátokban állomásozó 1. hadseregnek a fővárostól való elvágásával fenyegetett. Horthy ugyanis a háborúból való kiugrást, a fegyverszüneti egyezmény végrehajtását elsősorban ezen erőknek a visszavonásával akarta végrehajtani. Ebben nemcsak s nem is elsősorban katonai megfontolások vezették, hanem sokkal inkább az a szándék, hogy a háborúból való kiugrás végrehajtásában továbbra se kelljen a baloldali erőkre támaszkodnia, hanem kizárólag a katonákra, mert úgy vélte, hogy ezen a módon belpolitikailag továbbra is ura maradhat a helyzetnek. A Magyar Front képviselőivel folytatott tárgyaláson sem a kiugrás végrehajtásának módját, sem a munkásság felfegyverzését nem tisztázta kellően.

A kommunisták a Horthyval és megbízottaival folyó tárgyalások mellett szorgalmazták, hogy a munkások a különböző katonai alakulatokkal és helyőrségekkel teremtsenek közvetlen kapcsolatokat, így próbáljanak fegyverhez jutni. A párt Katonai Bizottsága mozgósította a fővárosban alakult és Fehér Lajos irányítása alatt álló akciógárdákat, köztük a Szir, a Marót és a Laci elnevezésű csoportokat, a fegyveres akciók fokozására. Így került sor többek között — október 6-án — a Gömbös-szobor felrobbantására.

Horthynak azok az intézkedései, melyekkel a kiugrás bonyolult feladatát katonailag biztosítani kívánta, valójában igen elégtelenek voltak. Annál aktívabbak voltak a németek, akik a fegyverszünet megkötéséről nem értesültek ugyan, de a helyzetet — egy napokon belül tervezett nyilas puccsal — a maguk javára akarták fordítani. A budapesti hadtest parancsnokát — Bakay Szilárd altábornagyot, Horthy

megbízható emberét — elrabolták, előkészítették Skorzeny SS-őrnaggyal a Vár elfoglalását, az esetleges utcai harcok vezetésére készen állt Zelewsky tábornok; a Horthyval való tárgyalásra pedig Rahnt, a Mussolini mellé akkreditált német követet hívták Budapestre.

Horthy eredetileg néhány nappal későbbre tervezte a kiugrást, de ezt a szovjet vezetéssel nem tisztázta, mint ahogy nem közölte az október 17-re általános sztrájkot tervező Magyar Fronttal sem, hogy szovjet sürgetésre álláspontja megváltozott, s a fegyverszünetet hamarabb, október 15-én nyilvánosságra hozza. Horthy 14-én jutott erre az elhatározásra, s ezen a napon végre valóban meggyorsította a kiugrásra tett előkészületeit, de ezek az intézkedések nélkülözték a végrehajtás megfelelő politikai és katonai biztosítását. Tájékoztatták a kormányt Horthy másnapi bejelentéséről, a kormány tagjai azonban, nem tudván, hogy az egyezményt megkötötték, továbbra is alkotmányjogi vitákat folytattak, azokról a feltételekről gondolkoztak, melyek alapján hajlandók lennének magukévá tenni a fegyverszünet gondolatát. (Egyetlen tényleges döntésük a baloldali politikai foglyok szabadon engedése volt, melyre még aznap este sor került.) A vezérkari főnöknek átadták Horthy titkos parancsát, melyet másnap kellett a csapatoknak továbbítani.

OKTÓBER 15. A KIUGRÁSI KÍSÉRLET KUDARCA

Október 15-e eseményeit Horthy fiának a németek által történt elrablása vezette be. A fiatal Horthyt, aki a kormányzó melletti ún. kiugrási irodában tevékenykedett, német ügynökök hamis üzenettel titkos találkozóra hívták, és elfogták. Nagyjából ezzel egyidőben kezdődött a koronatanács ülése, melyen Horthy bejelentette, hogy fegyverszünetet kért (nem közölte, hogy az egyezményt már alá is írta), s kérte ehhez a kormány jóváhagyását. Vörös János vezérezredes vezérkari főnök ismertette a katonai helyzetet, közölve, hogy elrendelte az 1. és 2. hadsereg visszavonását, mire azonban a németek kijelentették, hogy egész Magyarország saját hadműveleti területük, ahol parancs kiadására csak a német főparancsnokság jogosult. A koronatanács támogatta Horthy álláspontját, aki ezek után a magához kéretett Veesenmayerrel közölte elhatározását. Nem sokkal ezután a rádióban felolvasták Horthy prok-

lamációját, melyben — részletezve a német megszállás következményeit — bejelentette, hogy mivel a németek az országot meg akarják fosztani szabadságától és függetlenségétől, a súlyos helyzetben a fegyverszünet mellett döntött, és utasította a honvédséget parancsai végrehajtására.

Az előzetes fegyverszüneti egyezmény — mint már idéztük — kikötötte, hogy „Magyarország Németországgal minden összeköttetést megszakít, azonnal megüzeni Németországnak a háborút".[175] Horthy azonban a fegyverszüneti egyezmény végrehajtását nem biztosította. Elzárkózott az elől, hogy az egyezményt az antifasiszta ellenállási mozgalomra támaszkodva hajtsa végre, attól tartva, hogy ezért politikai engedményeket kell tennie. Úgy döntött, hogy a háborúból való kiugrást, melynek bejelentését október 15-ére tervezte, egyedül a hadseregre támaszkodva viszi véghez. Nem sokkal ezután Horthy Rahnnal is tárgyalt, s kérésére — a fegyverszüneti egyezményt megszegve — megígérte, hogy a magyar csapatok nem támadják meg a németeket. Valóban, a magyar hadsereg Horthy rádiószózata után egyáltalán nem mozdult. Az egész átállás katonailag nem volt előkészítve, senki sem tudta, hogy Horthy homályos szövegezésű rádiónyilatkozata után mi a teendő. Annál is kevésbé, mert a németbarát s részben kifejezetten a nyilasok felé orientálódó vezérkar tisztjei a titkos hadparancs mellé olyan utasítást adtak, mely lényegében semlegesítette a titkos parancs értelmét. Néhány órás „üresjárat" keletkezett, s ez elegendő volt arra, hogy a németek és a nyilasok ellentámadásba menjenek át. A különböző csapategységeknél a németek segítségével nyilas tisztek vették át a parancsnokságot, s letartóztatták az ellenálló, a kiugrást végrehajtani akaró parancsnokokat. Budapesten a délutáni órákban a német csapatok megszállták a város stratégiai pontjait, elfoglalták a rádiót, ahol este már Szálasi előre előkészített proklamációját olvasták be a hatalom átvételéről.

A háborúból való kiugrásnak Horthy által elképzelt terve tehát összeomlott, a németek urai maradtak a helyzetnek, s a Vártól eltekintve, melyet Horthy testőrsége védett, Budapestet a kezükben tartották. A német csapatok már felvonultak, hogy 16-án hajnalban megkezdjék a Vár ostromát. Erre azonban nem került sor. Horthy estére átlátta ugyan, hogy a kiugrás nem sikerült, de még azzal számolt, hogy a Várban

[175] Uo. 872.

ellenállást fejt ki a németekkel szemben. Éjjel azonban hagyta magát arra rávenni, hogy lemondjon kormányzói tisztségéről, és német védelem alá helyezze magát, amibe Hitler távirati úton azonnal beleegyezett. Így a hajnali szürkületben támadásra induló német csapatok már nem ütköztek ellenállásba. Horthyt tehát a németek formailag a legkedvezőbb módon, erőszak nélkül távolították el a kormányzói székből, s ez a nyilas hatalomátvételt bizonyos fokig legalizálta. Ezt az tette teljessé, hogy Horthy — természetesen német nyomásra — október 16-án visszavonta előző napi proklamációját, majd pedig újabb német követelésre Szálasit megbízta a „nemzeti összefogás" kormányának megalakításával.

Horthy lemondásával s Szálasi miniszterelnöki megbízásával lezárultak október 15—16-a drámai eseményei. (A volt kormányzó 17-én vonatra szállt, hogy Németországba utazzon, ahol Hitler őt és kíséretét szigorú őrizet alatt tartatta.) A kiugrás kudarca s Horthy lemondása pontot tett a Horthy-rendszer negyedszázados uralmára.

Október 15-e minden szempontból Horthy és rendszere teljes politikai csődjét jelentette. Nem csak abban az értelemben, hogy Horthy képtelen volt keresztülvinni a háborúból való kiugrást, jóllehet azt az ország, s nem utolsósorban saját rendszere szempontjából maga is elkerülhetetlenül szükségesnek látta. A kudarc egyaránt bizonyította Horthy s a körülötte csoportosuló politikusok államférfiúi gyengeségeit. Ha ugyanis a baloldallal való tényleges szövetség hiánya, a tömegek kiugrás érdekében való mozgósításának elmaradása elsősorban politikai szűklátókörűségből fakadt, a katonai előkészítés gyengéi és csődje mindenekelőtt határozatlanságuk és tehetetlenségük következménye volt.

Kudarc volt ez abban az értelemben is, hogy Horthyt a kiugrás után azok a társadalmi erők sem voltak hajlandók követni, melyek rendszerének negyedszázadon át hű támaszai voltak, azok fordultak szembe vele (elsősorban a hadsereg. de nagymértékben az államigazgatás is), akiknek politikai gondolkodásában, nézeteiben ő és rendszere hintette el s nevelte szinte mániákus megrögzöttséggé a kommunizmusellenséget, a Szovjetuniótól való félelmet, a vak németbarátságot, a Németországgal való szövetség és együtt menetelés szükségességét. Horthy kudarca így az egész rendszer s a magyar vezető réteg csődje volt, s mintegy betetőzése annak a politikai, szellemi és erkölcsi süllyedésnek, amelyen ez a vezető réteg 1919 óta átment. A Szálasi-féle uralom bizonyos fokig szakítást

jelentett a Horthy-rendszerrel, a közvetlen kormányzati hatalom — amennyiben erről egyáltalán beszélhetünk — olyan réteg kezébe került, amelyik ebből korábban jórészt ki volt zárva, de azokat a rétegeket mozgatta, azt az államapparátust és hadsereget használta fel, melyet Horthy teremtett. Az új uralom ebben az értelemben nem volt más, mint az ellenforradalmi rendszer következménye, mélypontja és egyben véres epilógusa. Ahogy Szekfű írja: „Egy vonalnak, hosszú történeti vonalnak, vége szakadt, dicstelenül, szégyenletesen, vagy ha jobban tetszik, groteszkül véres tragikomédiában."[176]

3. SZÁLASI „ORSZÁGLÁSA"

A NYILAS URALOM ÉS A HADSEREG

Az a bénult tehetetlenség, mely már a német megszállás kezdete óta jellemezte a magyar társadalmat, s mely az utolsó hetekben már-már feloldódni látszott, most mintha újból áthatotta volna az országot. Október 17-én ismét működtek Budapesten az üzemek, a minisztériumokban és hivatalokban a nyilas hatalomátvétel — a nyilasok számára is meglepően — könnyen ment.

A hadseregben nem látszott súlyosabb megrázkódtatás. Az 1. hadseregnél — amelyre Horthy annyira számított tervei során — Dálnoki Miklós Béla parancsnok átment ugyan a szovjet csapatokhoz, de csupán néhány tisztje társaságában, s felhívása a hadsereg átállására eleinte csak szórványosan talált meghallgatásra. Közrejátszott ebben, hogy a németek mindent megtettek a hadsereg átállásának megakadályozására, hiszen ez katonailag katasztrófába sodorta volna őket; ebben a tevékenységükben viszont bizton számíthattak a magyar hadseregben szép számban található nyilas katonatisztekre is. A németeknek nyilas tisztek segítségével sikerült letartóztatniuk a 2. hadsereg parancsnokát, Dálnoki Veress Lajost, aki engedelmeskedni akart Horthy parancsának. A déli fronton tevékenykedő 3. hadsereg németbarát vezetés alatt állott, így itt átállással eleve nem kellett számolni. Az ellenállási mozgalom erői néhány nappal későbbi cselekvésre készültek, és most az új helyzet-

[176] Szekfű Gyula, Forradalom után. Bp. 1946. 75.

ből adódó feladatok és lehetőségek átgondolásán és egy felhíváson túl szintén nem jutottak tovább. Úgy tűnt tehát, hogy a nyilas hatalmi rendszer kiépítésének csupán a szovjet hadsereg előrenyomulása vethet véget.

Az új rezsim legfőbb feladatának „a nemzet totális hadba vetését" és a „fegyveres nemzet vezetésére alkalmas vezérkar" megteremtését tartotta. A legfőbb katonai posztokat nem volt nehéz nyilas vezérkari tisztekkel betölteni; sokkal bonyolultabb feladatnak látszott Szálasi ígéretének megtartása egy új, egymilliós hadsereg felállítására. Októberben a rendeletek özöne hívta be katonai vagy munkaszolgálatra a legkülönbözőbb korosztályokat. A különböző parancsok és utasítások, melyek a behívandók korhatárát — lefelé és felfelé egyaránt — újból s újból kiterjesztették, sőt már a 10 éveseknek is légoltalmi kötelezettséget írtak elő, csak teljes zűrzavart teremtettek. Az országban ugyanis már nem működött olyan államapparátus, mely a totális mozgósítást biztosítani tudta volna. A lakosságtól pedig igen távol állt az a gondolat, hogy a parancsoknak engedelmeskedjék. De elegendő fegyver sem volt egy ilyen méretű hadsereg felszerelésére, így a sok rendelet és nagyhangú terv, felhívás ellenére a kormány kénytelen volt két új hadosztály — a Szent László és a Hunyadi SS gránátos hadosztály — felállításával megelégedni. Az igyekezet most már sokkal inkább arra irányult, hogy a meglevő hadsereget fenntartsák, annál is inkább, mivel azt a szovjet hadsereg előrenyomulásával az átállások vagy egyszerű dezertálások egyre jobban tizedelték. Október 19-én a szovjet erők elfoglalták Debrecent; ezzel egyidejűleg, átkelve a Kárpátokon, északról is lejutottak a Tiszáig; délen pedig elérték a Dunát, s előőrseik október végén már Kecskeméten állomásoztak.

SZÁLASI MINISZTERELNÖKSÉGE ÉS „NEMZETVEZETŐI" HATALMA

A hatalom új birtokosai október 17-én ültek össze először minisztertanácsra, hogy teendőiket megvitassák. A kormány tagjai között nemcsak a nyilas vezetőkkel, hanem imrédysta és más szélsőjobboldali szervezetek embereivel is találkozunk (ez utóbbi szervezetek egyébként a nyilasokhoz való csatlakozásra hívták fel tagjaikat), de helyet kapott a kabinet-

ben a volt kormánypárt néhány ismert képviselője is. A miniszter-tanács a bor- és sörfogyasztás újbóli engedélyezése és a hadsereg új köszöntési módja — Kitartás! Éljen Szálasi! — bevezetése mellett a németeknek fizetendő havi 200 millió pengő hadihozzájárulást felemelte 300 millió pengőre, egyidejűleg pedig elfogadta „az ország újjáépítésének tervét". A terv szerint Magyarország helyzetét a hungarista alapelvek — „hungarizmus és keresztény nemzeti szocializmus" — és a háromhatalmi egyezmény szabályozzák. A terv, jóllehet az újjáépítés nevet viselte, elsősorban a hatalomátvétel közvetlen jogi feladataival foglalkozott, s a hatalom fenntartásának erőszakos eszközeit foglalta össze. Érdemleges feladat a belügy-, a honvédelmi, s az igazságügyminiszternek jutott, s ezek a feladatok a rögtönítélő bíróság hatáskörének ismételt — két hónap alatt hat alkalommal történt — kiterjesztésében csúcsosodtak ki. A szaktárcák feladatait — akár a földművelésügyi miniszterét, akinek rövid időn belül meg kellett volna szerveznie a falu gép- és hitelellátását; a közellátási miniszterét, akinek egy évre szóló háztartási tervet kellett kidolgoznia — aligha lehetett komolyan venni. A program és a valóság közötti összhang legfeljebb a pénzügyminiszter reszortjában jelentkezett, aki — mivel a terv szerint a pénz csupán eszköz a nemzet totális hadvezetésének szolgálatában, mértékadó a harc mindenkori szükséglete — szabad kezet kapott az infláció féktelen növelésére.

A kormány megalakulása Szálasi hatalomátvételének csak első jogi aktusa volt. Horthy lemondásával ugyanis az államfői tisztség is megüresedett, s Szálasi erre is igényt tartott. Tekintettel arra, hogy a nyilasok körül kijegecesedő szélsőjobboldali egységhez szép számmal csatlakoztak a volt kormánypárt hívei is, Szálasi kénytelen volt eredeti szándékától — a kormányzói jogkör megszüntetésétől és saját nádori kinevezésétől — eltekinteni. Végül hosszas tárgyalások után kompromisszum született, mely az államfői tisztet egyelőre üresen hagyta, s azt egy formai ellenőrzést gyakorló háromtagú kormányzótanáccsal és az ún. nemzetvezetővel (aki a kormányzó valamennyi, az 1920:I. tc.-ben biztosított jogkörét bírja, beleértve a hadsereg főparancsnokának tisztét is) kívánta helyettesíteni. A nemzetvezető egyidejűleg a miniszterelnöki tisztet is betöltötte. Így a végrehajtó hatalom mindkét döntő posztját Szálasi Ferenc foglalhatta el. Miután november 3-án elfogadtatta ja-

vaslatát a parlamenttel, semmi akadálya sem volt, hogy másnap megtörténjék az ünnepélyes nemzetvezetői beiktatás. A királyi palota márványtermében teljes pompában és díszben gyűltek össze a Horthy-rendszer Szálasinak behódolt reprezentánsai. Ott voltak a Habsburg-főhercegek, a koronaőrök, a felsőház számos arisztokrata tagja, miniszterek és képviselők, magas rangú katonatisztek. Ott volt tehát az „ancien régime" díszmagyarban, kócsagtollas kalapokban, szőrmékkel, ékszerekkel, kardokkal ékesítve. De ott voltak a hatalom új birtokosai is zöld ingben és bilgericsizmában. Ebben a képben szinte egybemosódott a régi és az új, jelképezve a folytonosságot, de a szakítást is. Tanúsítva, hogy a nyilas hatalomátvétel a politikai hatalom vezető rétegeibe új elemeket emel be, hogy a régi hatalom birtokosainak egy részét is magába olvasztja. A polgári ruhába öltözött Szálasi Ferenc letette esküjét a Szent Koronára, hogy hű lesz Magyarországhoz, törvényeit megtartja, illetve megtartatja, és mindent megtesz jólétéért és dicsőségéért. A ceremónia után Szálasi a koronát Nyugat-Magyarországra szállíttatta, hogy időben Németországba vihesse.

A NYILAS ÁLLAMAPPARÁTUS

Bár a hatalomátvétel — mint utaltunk rá — az államigazgatás részéről nem ütközött kifejezett ellenállásba, a felső posztokon bekövetkezett személycserék száma mégis többszörösen meghaladta az egyszerű kormányváltozás szokásos következményeit. A főispánok jelentős részét kicserélték; ugyanez történt az államtitkárokkal a minisztériumokban, a pénzintézetek, az újságok, a Rádió vezetőivel. A közalkalmazottaknak és a tiszteknek novemberben esküt kellett tenniük Szálasira, s túlnyomó többségük le is tette az esküt. Ennek ellenére a nyilasok további személycserék lehetőségével is foglalkoztak. Ennek előkészítésére minden minisztériumba pártmegbízottat neveztek ki, akinek jogköre a minisztérium által irányított valamennyi területre kiterjedt. Az idő azonban már sokkal kevesebb, s a zűrzavar sokkal nagyobb volt, semhogy valamennyi szándékolt cserét végre lehetett volna hajtani. Így is ideiglenesen kialakult egy új politikai vezető gárda, többnyire a nyilas értelmiségből és kispolgárságból. Október 17-én a még Horthy által augusztusban kiadott, a politikai pártok működésére vonatkozó tilalmat a Nyilaskeresztes Párt

tekintetében módosították: nemcsak engedélyezték tevékenységét, hanem mint a nemzet politikai akarata megtestesítőjének, különleges helyzetet biztosítottak számára, mely jórészt hasonló volt a nemzetiszocialista párt helyzetéhez Németországban. A pártszervezeteknek együtt kellett működniük az állami szervekkel, de ellenőrizniük kellett azok tevékenységét. Esetleges nézeteltérés, konfliktus esetére Szálasi kijelentette: mivel „a párt ... az én szemem, az én fülem, élő lelkiismeretem kell legyen ... én mindig a pártnak fogok igazat adni."[177] A párt tagjainak száma pedig jelentősen növekedett. Ha nem is adhatunk hitelt a korabeli sajtójelentéseknek, melyek szerint „az emberek egymásnak adják a kilincset a párthelyiségekben",[178] tény, hogy szép számmal akadtak, akik az erőszak, a gyors meggazdagodás, a szabad rablás lehetőségét látva, sietve csatlakoztak vagy visszatértek a nyilasokhoz. Különösen nagyszámú volt a csatlakozás a lumpenelemek, az alvilág s a félrevezetett fiatalság soraiból. A szélsőjobboldali egység gondolata ismét előtérbe került, s a Magyar Nemzetiszocialista Párt, valamint a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség felszólította tagjait november közepén a Nyilaskeresztes Pártba való belépésre. Ez sokak számára előnyösnek tűnt, hiszen hamarosan kidolgozták a Nyilaskeresztes Párt tagjait illető egyéni kedvezményeket; egyidejűleg eltöröltek minden korábbi bírósági büntetést, melyet a mozgalomban való részvétel miatt bárki is kapott. Ezt követte, hogy a párttagokat kivonták a bíróság hatásköréből is, illetve kimondták, hogy nyilas párttagok ellen minden bírósági ítélet csak Szálasi hozzájárulásával érvényesíthető.

A BUDAPESTI ZSIDÓSÁG ÜLDÖZÉSE

A nyilasok számára a szabad rablás időszaka volt ez. Nemcsak a zsidók ellen indultak meg a féktelen — s szinte kivétel nélkül rablással párosult — atrocitások, hanem a különböző nyilas fegyveres különítmények — pártszolgálat, az újonnan létesített tábori csendőrségi szolgálat, a nemzeti számonkérő szék — féktelen terror alatt tartották az országot; loptak, raboltak, önkényeskedtek, gyilkoltak. A zöldinges, bricseszna drágos,

[177] Teleki Éva, Nyilas uralom Magyarországon. Bp. 1974. 94.
[178] Uo. 118.

bilgericsizmás, többnyire géppisztolyos csoportok politikai ürügyekkel személyes bosszújukat hajtották végre; ahogy Szekfű írja: „az állam szétesett, a társadalom szétrohadt."[179]

A terror s az üldöztetés a nyilas programnak megfelelően mindenekelőtt a zsidóságnak jutott osztályrészéül. Már október 18-án jelentette Veesenmayer, hogy „a budapesti zsidók ellen egyéni kilengések és gyilkosságok is napirenden vannak".[180] Vajna Gábor belügyminiszter ugyanaznap közölte, hogy a Budapesten tartózkodó mintegy 150—160 ezer zsidót — a férfiak jelentős része ugyanis munkaszolgálatot teljesített — különböző kategóriákba sorolja. Azokat, akik külföldi védőlevéllel rendelkeznek (a semleges országok követségei egyre nagyobb számban bocsátottak ki ilyen menleveleket, s hamarosan tömeges hamisításuk is megindult; ezen túlmenően a Horthy által kibocsátott pár ezer menlevél is mentesíthetett egy csekély töredéket), amennyiben december 1-ig elhagyják az országot, nem bántják, a többieket viszont 12—70 éves kor között munkaszolgálatra veszik igénybe. Eichmann, aki augusztusban távozott az országból, most újból visszatért, és azonnal 50 ezer munkaszolgálatosra tartott igényt; ezek kiszállítására hamarosan meg is született a megállapodás. Október 20-án kiment a behívóparancs, és a házmesterek és házparancsnokok is felelősek voltak azért, hogy a zsidó lakosság eleget tegyen a behívásnak. Hamarosan megindult a gyalogmenet a német határ felé. A behívottak többségét asszonyok tették ki, hiszen a férfiakat korábban elvitték. A kísérők kegyetlenkedése, brutalitása következtében az áldozatok egy része már az úton elpusztult, más része pedig olyan állapotban került a munkahelyre — Hitler az osztrák—magyar határ vonalán kívánt egy új „keleti falat" kiépíteni —, hogy ott várt rá hamarosan a pusztulás. Az 50 ezer nő és fiatalkorú gyalogmenetben történő deportálása csak egy részét tette ki a budapesti zsidóság kálváriájának.

November közepén Szálasi a deportálásokat, mindenekelőtt a külföldi követségek, nem utolsósorban a Vatikán tiltakozására kénytelen volt leállítani. A Pesten maradtakat azonban nap nap után zaklatták a különböző nyilas különítmények, amelyek teljes büntetlenséggel rabolhattak,

[179] Szekfű Gyula, Forradalom után. Bp. 1946. 75.
[180] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968. 715. sz. dok.

kegyetlenkedhettek, gyilkolhattak a zsidók között. November közepétől százakra tehető azoknak a száma, akiket a különböző nyilasházak pincéiben, illetve a Duna-parton kivégeztek; hol a Mexikói út közelében találtak felkoncolt zsidó hullákat, hol a Szabadság téren felakasztottakat. A terrorral együtt — ha azzal nem is arányosan — nőtt a segítőkészség. A külföldi követségek menlevelei mintegy 30 ezer embernek nyújtottak némi biztonságot. Különösen jelentősek voltak Raoul Wallenberg svéd diplomata mentőakciói; az egyház is fokozta mentőtevékenységét; az ellenállási mozgalom szervezetten gyártott hamis papírokat az üldözötteknek, s szép számmal akadtak, akiket barátaik, ismerőseik, szomszédaik bújtattak. A garázdálkodásoknak egyébként a behívóparancsok mellett a november 3-i rendelet kölcsönzött legalitást, melynek értelmében a zsidók minden tulajdona „kétheti élelem, imakönyvek, családi arcképek, sírok és sírboltok kivételével"[181] az államra száll. Az új zsidóügyi kormánybiztost felhatalmazták, hogy a zsidó (ún. csillagos) házakból minden vagyontárgyat elmozdítson; átvegye és szétoszthassa a még a Sztójay-kormány idején zárolt üzletek vagyonát. Megindult tehát a nagy osztozkodás, s a Nyilaskeresztes Pártban tömörült bűnözők, suhancok, kalandorok és lumpenelemek ezt az osztozkodást természetesen saját javukra akarták elvégezni.

A zsidókérdés nyilas „megoldásában" újabb lépést jelentett a december 2-i rendelet, mely a budapesti VII. kerületben gettó felállításáról intézkedett. Pár napon belül ide kellett költöznie minden fiatalnak, öregnek, illetve munkaszolgálatra alkalmatlan zsidónak, kivéve a mintegy 30 ezer külföldi menlevéllel rendelkezőt, s azokat, akik már bujkáltak. Néhány nap alatt mintegy 70 ezer embert költöztettek ki — a lakásuk természetesen ismét a nyilasok és hozzájuk csatlakozók szabad prédája lett — s zsúfoltak össze olyan területen, ahol korábban alig 7 ezer ember lakott. Egy-egy lakásban átlag 18 ember élt, és a gettó valóságos Dante pokla lett. „A halálozás arányszáma kolosszális volt, mert a gettó élelmezése megoldhatatlanná vált; a nyilas pártszolgálatosok megakadályozták még annak az élelmiszernek a behozatalát is, amelyet a főváros hivatalosan utalt ki, vagy a semleges követségek juttattak a gettó éhezőinek. Azután, nem lévén férőhely az óvóhelyeken 60—70 ezer ember szá-

[181] TELEKI ÉVA, Nyilas uralom Magyarországon, Bp. 1974. 135—136.

mára, a gettó lakosainak nagy része kénytelen volt lakásokban elhelyezkedni, és az ostrom következtében természetesen rendkívül sokan pusztultak el.

Előfordult, hogy a pártszolgálatosok a gettó területén az utcán lőttek agyon embereket, egy esetben pedig 43 embert lőttek agyon egy óvóhelyen. A gettó létszáma egyébként folyton változott, mert közben vittek el zsidókat a németek és a pártszolgálatosok. Hogy a nyilas uralom alatt mennyi volt a halottak száma, azt pontosan megmondani nem tudom, mert voltak olyan napok, amikor a temetetlen hullák százával feküdtek, és amikor temetni tudtunk, nem számolhattuk meg őket; de általában háromszáz halott is volt egy napon" — írja egy visszaemlékezés.[162]

A nyilas gyilkosságok és a gettó embertelen körülményei egészében mintegy újabb 15-20 ezer ember halálát okozták. Midőn Budapest felszabadult, mintegy 100-110 ezer zsidó élt Budapesten; közel 100 ezerre volt tehát tehető Budapest zsidó lakosságának a háború, az üldöztetés, a gyilkosságok, a deportálás okozta embervesztesége.

A NYILAS PROGRAM MEGVALÓSÍTÁSA

A katonai mozgósítás és a zsidóság üldözése kétségtelenül az új rezsim legaktívabb tevékenységi területe volt, de e tevékenység távolról sem korlátozódott erre. A kormány aktivitását részben saját elméleti elképzelései, részben a hadihelyzetből fakadó konkrét feladatok határozták meg. Szálasi korábbi beszédeiből, a Nyilaskeresztes Párt különböző brosúráiból és újságcikkekből nehéz képet nyerni arról, hogy volt-e a nyilasoknak átgondolt programjuk a gazdaság irányítására, s ha igen, az miben állt. Homályos utalások a kulcsiparágaknak „a nemzet szolgálatába állításáról" kifejeztek ugyan bizonyos államosítási vagy központi ellenőrzési igényt, ezek gyakorlati végrehajtása azonban inkább arra utal, hogy ezt az ellenőrzést a vállalatok élére kinevezett nyilas vezetőkkel akarták megoldani. Ezek a vállalat hasznából megfelelő részesedést kaptak, s feladatuk volt a vállalat vezető munkaterületeire mennél több nyilast kinevezni.

[162] Munkácsi Ernő, Hogy történt. *Új Élet*, 1946 szeptember.

Mint minden más nemzetiszocialista, illetve fasiszta mozgalomra, a nyilasokra is nagy hatást gyakorolt az olasz fasiszták korporációs elmélete. Az átültetési kísérlet, amely a Dolgozó Nemzet Hivatás Rendje (DNHR) felállításáról szóló november 8-i rendelet kiadásához vezetett, azt mutatta, hogy a nyilasok az olasz példát annak belső logikáján — az osztályok kibékítése; az állam, illetve a fasiszták döntőbírói szerepe — túlmenve, saját zavaros elképzeléseikkel kiegészítve akarták alkalmazni. A végrehajtási utasítás ugyanis 14 hivatásrend felállításáról intézkedett. A hivatásrendeket a következők alkották: katonák, egyháziak, anyák, nemzetnevelők, egészségvédők, közalkalmazottak, önálló értelmiségiek, parasztok, bányászok, munkások, céhbeliek, közlekedési dolgozók, kereskedők, hiteléletben dolgozók. A hivatásrend feladata: 1. az osztályharc megszüntetése; 2. a dolgozó nemzetről való szociális gondoskodás; 3. a nemzetnevelés szakosítása; 4. a nemzet termelőeszközeinek igénybevétele. A hivatásrendnek kellett rendeznie a munkabérkérdéseket és a munkaközvetítést, nemzetközileg pedig a világ népeinek „szociálnacionálében" való összefogását. Egyidejűleg minden olyan egyesületet, mely korábban érdekvédelmi stb. tevékenységet fejtett ki, megszüntettek.

Aligha kétséges, hogy a részleteiben itt nem ismertetett terv olykor rendkívül zavaros, máskor katonai bürokratikus intézkedéseinek éle elsősorban a munkásosztály hagyományos érdekvédelmi szervei ellen irányult, egyidejűleg azonban fellépett minden olyan egyesület ellen is, mely a polgári liberalizmus gondolatkörének megfelelően az állam, illetve a munkaadó és munkavállaló kettőségén vagy szembenállásán alapult. Maga Szálasi, mint „szövőmunkás" (kizárólag a börtönben foglalkozott ilyen munkával), a munkások hivatásrendjének élére állt, ezzel is kifejezni akarván, hogy szemben a korábbi rendszerrel, a munkáskérdéseknek különös jelentőséget tulajdonít. A különböző szociális ígéretek mellett az üzemi tanácsok létrehozásáról szóló rendelettel kívánták demonstrálni, hogy a nyilasok valóban a kisemberek, s nem utolsósorban a munkások érdekeit védik. Az üzemi tanács, melyet minden 20 alkalmazottnál többet foglalkoztató üzemben létre kellett hozni, s tagjai különböző nyilas üzemi funkcionáriusok voltak, először is a dolgozók hungarista életszemléletre nevelését, másodszor a dolgozók munkaviszonyaira vonatkozó rendeletek és jogszabályok megtartásának ellenőrzését kapta feladatul. A nyilas

vezetők kijelentették: „A munkásság osztályharca Magyarországon befejeződött abban a pillanatban, amikor a hungarizmus átvette a hatalmat s a munkásságnak az évszázados osztályharci törekvései, annak az élethez, a szocializmushoz való joga államhatalmi tényezővé és nemzetépítő eszmévé lett." Szerintük a jövőben nem lesz „születési kiváltság", helyette „tehetség és munka" lesz az emberek értékmérője. Viszont a sztrájkokat betiltották, mivel azzal a munkás megalázza magát, mert „a sztrájk nem más, mint amikor a kis tolvaj meglopja a nagy tolvajt".[183]

Ténylegesen azonban az üzemi tanácsok a munkásokért — mint osztályért — semmit sem tettek; tevékenységük, amellett, hogy saját tagjaik hatalmi vagy rablási vágyát kielégítették, s ennek hasznában az üzem néhány nyilas munkását is részesítették, elsősorban a kiürítés és kitelepítés megszervezésére összpontosult.

A KIÜRÍTÉS

Amikor Szálasi magához ragadta a hatalmat, a kiürítés és áttelepítés már megindult, de szeptemberben a szovjet csapatok váratlanul gyors előrenyomulása folytán még meglehetősen szervezetlen volt. Október elején azonban a németek előre megjelölték azt a védővonalat, az ún. Margit-vonalat — hozzávetőleg a Dukla-hágótól délnyugat felé Budapestig, majd innen a Balaton keleti és déli partjait követve le Nagykanizsán át Fiuméig —, melyen, úgy vélték, tartósan megállíthatják a szovjet előrenyomulást, s az ország többi részének szervezett kiürítését kérték. A Lakatos-kormány formálisan nem vette tudomásul Magyarország jelentős részének átengedését, de a tényleges előkészületek a kiürítésre azért megindultak. Szálasi eleinte a lakatlan föld taktikáját óhajtotta követni, később — feltehetően felismerve, hogy a lakosság ellenállása miatt ez lehetetlen — megelégedett azzal, hogy mintegy félmillió embert telepítsenek át. A közalkalmazottaknak, a nyilas párttagoknak és családjaiknak kötelezővé tette az áttelepülést, jóllehet az utóbbiak többségükben önként is mentek. Hasonlóan kötelező volt az áttelepülés mindazok számára, akik katonai és munkaszolgálatra alkal-

[183] Teleki Éva, Nyilas uralom Magyarországon. Bp. 1974. 106.

masak voltak, valamint az egyetemi oktatók, a tudósok s néhány más kategória számára. A lakosság többi része számára a kiürítést nem tették kötelezővé.

A különböző intézkedések azonban távolról sem tették szervezetté az áttelepítést. A Szálasi-kormány, a bürokratizmust szervezetlenséggel párosítva, számos kormánybiztost nevezett ki, egymással érintkező, sőt egymást fedő hatáskörrel. Ezek intézkedései csak növelték a fejetlenséget. Növelte a zűrzavart az is, hogy különösen a társadalom felső osztályaiban s a tisztviselők körében erős félelem mutatkozott a szovjet hadseregtől, amit a nyilas „elrettentő propaganda" céltudatosan igyekezett fokozni. Ezért a legtöbb helységben éppen a vezetők távoztak elsőnek, jóval hamarabb, mint azt a hadihelyzet indokolta volna, s teljes zűrzavart hagytak maguk után. Ebben maga a kormány járt elöl „jó példával". Midőn ugyanis a november eleji szovjet támadás során az előőrsök megközelítették a fővárost, Szálasi kormányával és a vezető nyilas gárdával azonnal Sopronba akart távozni, s csupán Veesenmayer ismételt tiltakozása bírta rá néhány hetes további maradásra. A lakosság többsége, ha egyáltalán elhagyta lakhelyét, ezt nem önként, hanem a kényszer, a hatósági erőszak hatása alatt tette. Különösen tragikus volt a fiatal leventekötelesek elhurcolása. Egy svájci újságcikk írta a következő sorokat Budapest nyilas kiürítéséről: „Megváltoztak az idők. A kötelet most már nemcsak a zsidók, de a nem zsidók nyakán is meghúzzák. Most már nemcsak a zsidókra vadásznak, hanem katonaszökevényekre, a kiürítési parancsot nem teljesítőkre. A keresztények már ugyanolyan veszélyben vannak, mint a zsidók. Nekik is bújkálniuk kell, és ha nem tudnak elrejtőzni, ők is megindulhatnak gyalogmenetben, hátizsákkal a hátukon a bécsi országúton Nyugat felé, mint azt mostanáig a zsidók tették... a zsidóság kálváriája az egész nemzet kálváriájává vált."[184] Sok helyen az ellenállási mozgalom hatására szervezetten megtagadták a nyilas kiürítési parancs teljesítését. Kecskemét, Miskolc, Pest környékének lakossága szinte egyöntetűen nem tett eleget a kiürítési parancsnak. Csepelen pedig a kiürítésre történt felszólítás antifasiszta tüntetést váltott ki, melynek során a lakosság elérte a kiürítés leállítását.

[184] Peter Gosztonyi, Endkampf an der Donau. 1944—1945. Wien—München—Zürich, 1969. 109.

A személyi kiürítés iránt a németek — kivéve a német nemzetiségű lakosság „átmentését a birodalomba" — kevés érdeklődést tanúsítottak. Inkább tehernek tekintették, mely igénybe veszi a közlekedési hálózatot, nehezíti a katonai mozgást, csökkenti az élelmiszerkészletet, sőt, Németországba való áttelepülés esetén súlyos nehézségeket okoz a német közigazgatásban és közellátásban. Sokkal nagyobb érdeklődést mutattak az anyagi javak kiszállítása iránt. Míg szeptemberig a német csapatok a lakossággal szemben általában fegyelmezetten viselkedtek, s legfeljebb a zsidó javakat tulajdonították el, ősztől az egész lakosság ki volt téve garázdálkodásuknak.

AZ ORSZÁG GAZDASÁGI KIFOSZTÁSA

A Tiszától keletre eső területeken a németek mindent elvittek, amit csak tudtak, s amit nem tudtak elvinni, annak egy részét felégették, felrobbantották vagy legalább megrongálták. Október 17-én megszületett a megegyezés Veesenmayer és Szálasi között: kinevezték a kiürítési kormánybiztost, aki megnyugtatta a lakosságot, hogy „e nemes munka (ti. a kiürítés) gyümölcsét nemcsak a ma magyarja, de az örök nemzet jövendő generációja is érezni és áldani fogja."[185] A kiszállítandó anyagi javak körébe az élelmiszerkészletet, a gépeket, az ipari nyersanyagokat, a kórházi felszereléseket és a műkincseket egyaránt besorolták. A parasztok spontán és a munkásság szervezett ellenállása nagymértékben akadályozta a kiürítés hatékonyságát.

Az ózdi munkások a gyár légoltalmi pincéjébe rejtették el a fontos üzemi felszereléseket, motorokat, karbantartó anyagokat. A Steyer-művek dolgozói a fasiszta gyárvezetéstől arra kaptak parancsot, hogy a gépeket szereljék le, és dobják a Dunába. A munkások és műszakiak a leszereléseket végrehajtották, a gépeket biztos helyre elrejtették, majd jelentették, hogy a parancsot végrehajtották. A diósgyőri, ózdi gyárakban letakargatták a gépeket, és törmeléket szórtak rájuk, hogy légitámadás okozta kár látszatát keltsék. A Németországba induló vagonokba ócskavasat, roncsolt gépeket és alkatrészeket raktak be. A Danuvia gyárban,

[185] Berend T. Iván—Ránki György, Magyarország gyáripara a második világháború előtt és annak időszakában. 1933—1944. Bp. 1958. 537.

154. A Magyar Front lapjának első száma

155. Faragho altábornagy (balra)

156. Gömbös Gyula szobra a Döbrentei téren

157. A felrobbantott Gömbös-szobor

158. A Szálasi-kormány. Budapest, 1944. október 16.
(Ülő sor, balról jobbra: Reményi-Schneller Lajos, Kemény Gábor, Szálasi Ferenc, Beregfy Károly, Szász Lajos; álló sor: Rajniss Ferenc, Pálffy Fidél, Vajna Gábor, Jurcsek Béla, Kovarcz Emil, Kassai-Schallmayer Ferenc, Szakváry Emil, Szőllősi Jenő)

159. Nyilas felvonulás a Hősök terén, 1944

160. A budapesti zsidókat gettóba költöztetik

161. A városmajori nyilas vérengzés áldozatainak exhumálása

162. A Lánchíd romokban

163. Bajcsy-Zsilinszky Endre

164. Uszta Gyula (baloldalt) és Nógrádi Sándor (jobboldalt) partizánparancsnokok

165. Kiss János

166. Tartsay Vilmos

167. Malinovszkij marsall

168. Tolbuhin marsall

169. Harcok a Dunántúlon, 1945 tavaszán

a mosonmagyaróvári Vadásztölténygyárban fegyveres munkáscsapatok akadályozták meg a gépek elszállítását, az elrendelt rombolásokat. Viszont amit a nyilasok nem tudtak szervezetten végbevinni, azt a német Déli Hadseregcsoport (Heeresgruppe Süd) visszavonuló egységei szervezetlenül is végrehajtották, midőn mindent felrobbantottak, illetve elraboltak, ami csak útjukba került. Végül a német csapatok parancsnoksága kénytelen volt utasítást adni, hogy a lakosság létfenntartásához szükséges víz-, gáz- és villamosműveket hagyják épségben.

November 14-én a németek megállapodtak a nyilasokkal abban, hogy „a termelés folytonosságának biztosítása céljából bizonyos — a háború továbbfolytatásához fontos — termelési ágakat átmenetileg Magyarországról a Birodalomba... kell áttelepíteni".[186] A megállapodás értelmében a németek megőrzik ezeket az értékeket, illetve a közös hadicél érdekében felhasználják azokat. A magyar állam tulajdonjoga azonban a kiszállított javak fölött megmarad, s amennyiben a németek felhasználják ezeket a javakat, úgy ellenértéküket Magyarország javára írják.

Az egyezmény még inkább elősegítette, hogy a német katonaság és a magyar kormány egymással vetélkedve szállítsa ki az ország értékeit: gyárakat és laboratóriumokat, kórházakat és egyetemeket, a bankok és pénztárak vagyonát, állatokat, vasúti gördülő anyagot, a gyárak és üzletek anyag-, illetve árukészletét. Egyes adatok szerint napi 4 8 vonat 100 tengelyes szerelvény hagyta el a magyar határt, s mindez kiegészült azzal, amit hajón vagy tehergépkocsin szállítottak el. Nem csupán a német katonaság és hatóságok harácsolási, kizsákmányolási szándéka következtében került az ország nemzeti vagyonának jelentős része a határokon túlra: a magyar szervek s főként a nagybirtokosok is úgy vélték, javaik nagyobb biztonságban vannak Németországban. József Ferenc főherceg 5 millió üveg borának elszállítását szorgalmazta például a németeknél. A kiszállított anyagi javak mennyiségéről nincsenek pontos adatok; a nyilas minisztériumok feljegyzései szerint összesen 55 ezer vagon áru került át 1945. március végéig Németországba, ahol a javak egy részét heteken belül széthordták vagy elárverezték.

A lakosság passzív ellenállása a náci-német és nyilas garázdálkodással szemben nem csupán a kiürítés vagy gyárleszerelés megtagadása formájá-

[186] Uo. 541.

ban ment át szervezett ellenállásba. Bár a háborúból való kilépés meghiúsulása a magyar ellenállási mozgalom munkájának gyengesége is volt, a nyilas hatalomátvételt követően az ellenállási mozgalom bázisa mégis kiszélesedett, befolyása elmélyült, tevékenysége megsokszorozódott.

A munkásmozgalom üldözése a nyilas puccs után meghatványozódott. A szakszervezetek formális betiltására ugyan továbbra sem került sor, de legális működésük ténylegesen lehetetlenné vált, annál is inkább, mivel országos és helyi vezetői közül sokan — akik nem rejtőztek el időben — a nyilas terror áldozataivá lettek. Az elfogott és kivégzett szakszervezeti vezetők — Mónus Illés, Kabók Lajos, Karácsony Sándor, Koltói Anna — mártírhalála azon politikai erők számára is figyelmeztetés lehetett, akik az aktív harc helyett a demokratikus erők átmentését a passzivitás révén kívánták biztosítani.

A Kommunista Párt igyekezett október 15-e tanulságait levonni, rámutatva, hogy mindeddig a magyar tömegek békevágya nem párosult kellő harckészséggel és áldozatvállalással. Az eddiginél intenzívebb harcra, általános nemzeti ellenállásra szólította fel a lakosságot.

4. HARC AZ ORSZÁG FELSZABADÍTÁSÁÉRT

A MAGYAR NEMZETI FELKELÉS FELSZABADÍTÓ BIZOTTSÁGA

A Kommunista Párt vezetősége október 15-e után legfontosabb feladatának a szétszórt antifasiszta erők egyesítését és a tömegek mozgósítását tekintette. Október 28-án a magyar néphez intézett röpiratban, az ún. Nyílt Levélben leszögezte: „Legdöntőbb, legnagyobb és legfontosabb feladatunk a munkásság és honvédség közös harci frontjának kiépítése... a honvédség és munkásság együttműködése alapján a fegyveres nemzeti ellenállás, partizáncsapataink megszervezése."[187]

A nyilas puccs után a különböző náci- és nyilasellenes, sok esetben Horthy-barát politikai csoportok kapcsolatot kerestek az egyetlen poli-

[187] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. III. Bp. 1964. 574.

tikai erőként jelentkező Magyar Fronttal, hogy együttműködjenek vele a nemzeti ellenállás szervezésében. November elején létrejött a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB), amelynek elnöke a börtönből október 15-én szabadult és azóta bujdosó Bajcsy-Zsilinszky Endre lett. A bizottságban a Magyar Front pártjainak képviselőin kívül ott voltak az illegális polgári és katonai csoportok és egy-két horthysta szervezet küldöttei is. Az MNFFB megalakulása után felhívásban tudatta az ország népével, hogy legfőbb célja a fegyveres szabadságharc kibontakoztatása, és e harc támogatására, aktív részvételre szólította fel a társadalom minden rétegét. A bizottság egy olyan katonai vezérkar felállítását határozta el — Kiss János altábornagy vezetése alatt —, amely a bizottságnak alárendelten dolgozik, és annak politikai elgondolásait katonai vonalon hajtja végre.

E katonai irányító szerv létre is jött, és vállalta, hogy az ellenállásra megnyerhető magyar katonai alakulatok és felfegyverzett munkásalakulatok részvételével felkelést szervez. A terv az volt, hogy miközben Budapest legnagyobb értékeit a nácik rombolásától védik, a déli körzetben utat nyitnak a főváros felé törő szovjet csapatok előtt, és velük együttműködve meggyorsítják Budapest felszabadítását. A továbbiakban pedig részben a Szovjetunióban levő hadifoglyokból és az átállt hadseregből, partizánokból, munkáscsapatokból új hadsereget szerveznek, amely a Szovjetunió oldalán folytatja a harcot a náci Németország ellen.

A terv azonban nem valósult meg. A nyilas Számonkérő Szék pribékjei november végén rajtaütéssel elfogták a tanácskozásra gyülekező katonai vezetőket, és letartóztatták Bajcsy-Zsilinszky Endrét is. A nyilasok brutálisan megkínozták az elfogott ellenállókat, majd hűtlenségi pert indítottak ellenük. A per során Bajcsy-Zsilinszky és társai bátran vállalták tettüket: az országot és a nemzetet a pusztulástól kívánták megmenteni. A nyilasok természetesen a legsúlyosabb ítéleteket hozták. Bajcsy-Zsilinszkyt Sopronkőhidán, a katonai szervezkedésben fő szerepet játszó három tisztet — Kiss Jánost, Nagy Jenőt, Tartsay Vilmost — pedig a fővárosban, a Margit körúti fegyházban kivégezték. Az MNFFB ezzel szétesett, a központi irányítás megszűnt, antifasiszta politikai csoportokat szélesebben magába foglaló fegyveres harc megszervezésére már nem került sor.

A PARTIZÁNHARC

Október 15-e után viszont tovább szélesedett a Kommunista Párt, majd a Kommunista Ifjúsági Szövetség fegyveres akciógárdáinak tevékenysége a főváros területén. Ezek továbbra is kis létszámú, könnyen mozgó operatív egységek voltak. Tevékenységük két irányban bontakozott ki: egyrészt német gépkocsikat és lövegeket robbantottak fel, katonai hírközlő vonalakat rongáltak meg, másrészt demonstratív jellegű akciókat hajtottak végre nyilas és német székházak, szállodák ellen; szétkergették az egyetlen fővárosi nyilas nagygyűlést a Városi Színházban. A peremvárosokban és a külső kerületekben — Újpesten, Kőbányán, Kispesten, Pesterzsébeten, Rákoshegyen, Zuglóban, Rákospalotán, Óbudán, Angyalföldön — már nagyobb létszámú — 30-40, esetenként 100 tagú — kommunista partizáncsoportok, fegyveres védelmi egységek alakultak. Harcaik során kapcsolatot teremtettek több magyar katonai egység náciellenes tisztjeivel, akiknek segítségével felszerelést, lőszert és egyenruhát is kaptak; a csoportok egy részét különféle katonai alakulatoknak álcázták. Főleg az angyalföldi és zuglói KISKA (kisegítő karhatalom)-alakulatokban szerveződtek náciellenes csoportok, amelyek a partizánok segítése mellett maguk is részt vettek a fegyveres harcokban. A zuglói KISKA-alakulatban álcázva dolgozott a kommunista és szocialista fiatalokat tömörítő Vörös Brigád. A peremkerületi csoportok közül a legjelentősebb a Földes László vezette újpesti és a Kiss Károly és Horváth István szervezte kőbányai-kispesti partizánok tevékenysége volt. Az újpestiek legismertebb akciója a nyilasok által aláaknázott újpesti víztorony megmentése, az újpesti nyilasház felrobbantása és 48 politikai fogoly kiszabadítása volt.

Szökött katonákból és szociáldemokrata ifjúmunkásokból szerveződött a Magyar Szabadság Mozgalom elnevezésű partizáncsoport, amely az illegális röpiratokat és újságokat kibocsátó Légrády-nyomdát védte. A nyilasokkal vívott harcban 22 hősi halottjuk volt. Egyetemistákból és orvosokból szerveződött a Táncsics-zászlóalj, amely a rákoshegyi partizánokkal teremtett kapcsolatot, és így vett részt a fasiszták elleni küzdelemben. A Magyar Diákok Szabadságfrontja és náciellenes katonai vezetők kölcsönös egymásra találása tette lehetővé az ugyancsak egyetemistákból, ifjúmunkásokból, katonaszökevényekből szerveződött Görgey-

zászlóalj létrejöttét. Az egység először a fővárosban, majd az Ipoly és Garam közé áttelepülve fejtett ki partizántevékenységet. Az utóbbi térségben szoros együttműködés alakult ki a zászlóalj és a szovjet hadsereg egységei között.

Fegyveres ellenállási csoportok más vidékeken is működtek. A legjelentősebb a Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéja (MOKAN Komité) volt, amely Miskolc, Diósgyőr körzetében harcolt, és segítséget nyújtott a város felszabadításához. Fegyveres csoportok harcoltak Karcagon, Sárisápon, a Mecsek, valamint a Börzsöny vidékén. Ezek erejükhöz mérten zavarták a németek hadműveleteit, különösen fontos szerepet töltöttek be az evakuálások, a nyugatra telepítés szabotálásában, a nácik által pusztulásra ítélt üzemek megmentésében.

Katonailag jelentősebb volt azoknak a partizáncsoportoknak a tevékenysége, amelyek a Szovjetunióban élő kommunista emigránsok közreműködésével és vezetésével alakultak meg. Az ezekben részt vevő partizánok nagy része már a Szovjetunió területén is harcolt partizánegységekben.

A Szovjetunió területén kiképzést nyert magyar partizánok — 1944. augusztus, szeptember, október folyamán — 11 szervezőosztagban érkeztek repülőn, illetve ejtőernyőn magyar vagy Magyarországgal határos területekre. Ezek közül egyesek, mint pl. Szőnyi Márton csoportja, a fasisztákkal vívott egyenlőtlen küzdelemben elvéreztek, míg mások kedvezőbb körülmények közé kerülve, sikeresen oldották meg partizánküldetésüket. Kárpát-Ukrajnában harcolt a mintegy 200 főt számláló Rákóczi-egység, melynek parancsnoka Uszta Gyula és Priscsepa szovjet partizán volt.

Hasonlóan eredményesen működött Dél-Szlovákiában a közel 300 főt számláló, Fábry József vezette Petőfi-egység. A salgótarjáni szénmedencében rendezkedett be a közel 100 partizánt tömörítő, Nógrádi Sándor vezette csoport.

E partizáncsoportok bizonytalanná tették a megszállók helyzetét, rombolták a német és magyar fasiszták utánpótlási útvonalait, kisebb-nagyobb, nemegyszer zászlóalj erejű ellenséges alakulatokkal is megütköztek, és megsemmisítették azokat. Felderítést végeztek a szovjet hadsereg számára, és rendkívül értékes felvilágosító munkát folytattak a lakosság körében. E csoportok összlétszáma a felszabadulás idejére

elérte az 1000—1500 főt. Magyarországon hozzávetőleges adatok szerint 2000—2500 ember vett részt hosszabb-rövidebb ideig a fegyveres partizánharcokban.

A SZOVJET CSAPATOK FELSZABADÍTÓ HADMŰVELETEI

Malinovszkij marsall október 12-én — mint említettük — Horthy kérésére leállította délkeletről előrenyomuló csapatait. Az újabb nagy támadás megindítására csak október 27-én, már Szálasi uralma idején került sor. A támadástól Sztálin Budapest elfoglalását várta, s az első napok nagy katonai sikerei, a gyors előrenyomulás igazolni látszott a várakozást. A szovjet csapatok Kecskemét körzetében előretörve, november 2-án már erősen megközelítették a fővárost. Azonban hamarosan bebizonyosodott, hogy igaza volt Malinovszkijnak, aki a támadást néhány nappal később, nagyobb előkészületek és csapatösszevonások után akarta csak elkezdeni, nem látva lehetőséget Budapest menetből való elfoglalására. A német és magyar csapatoknak sikerült némileg visszaszorítaniuk a frontális támadást nem is túlságosan erőltető szovjet egységeket.

A Malinovszkij vezette 2. Ukrán Front inkább északról és délről indította el Budapest bekerítésére irányuló támadó akcióit. A szovjet seregek balszárnya a Duna bal partját tisztította meg Bajától egészen Pestig (csupán Dunaföldvárnál maradt egy kisebb hídfő), a jobbszárny viszont a Bükk, a Mátra vidékét egészen a Miskolc—Gyöngyös—Hatvan vonalig. Rövid időn belül mindhárom várost elfoglalták, amit Miskolc esetében megkönnyített, hogy az ottani munkásság nemcsak szabotálta a német és nyilas kiürítési parancsot, hanem olyan fenyegetően lépett fel a német katonasággal szemben, hogy azok nem merték megkockáztatni a város védelmét. A kommunista irányítású MOKAN Komité még a szovjet csapatok bevonulása előtt ténylegesen a város urává lett. A volt 3. magyar hadsereg — részben a szökések miatt — teljesen felmorzsolódott, s így a további harcokban csak az 1. magyar hadsereg vett részt, amely ezután a 4. Ukrán Front egységei ellen harcolva Szlovákia irányában vonult vissza, valamint a 2. magyar hadsereg, mely a Dunántúlra s Pestre szorult. Ezek körében is egyre tömegesebbé vált az átállás. Most már nem egyenként szökve, hanem sok esetben zárt — század, zászlóalj

erejű — kötelékben álltak át a magyar katonák, ennek következtében a németek oldalán harcoló magyar hadsereg több tízezer fős veszteséget szenvedett. Katasztrofálissá tette a német csapatok helyzetét, hogy november végén a 3. Ukrán Front is támadásba lendült. Átkelve a Dunán és a Dráván, Mohácsot, Baját, majd Pécset és mintegy 300 kisebb helységet foglalt el, s előrenyomult egészen a Balaton vonaláig, a németek által kiépített ún. Margit-vonal itteni szakaszáig. A 3. Ukrán Front csapatainak egy része ugyanakkor a Duna jobb partján észak felé, Budapest irányában tört előre. Míg az előbbi a féltve őrzött zalai olajvidéket, az utóbbi a főváros közelében kiépített állásokat veszélyeztette.

A főváros bekerítése és ostroma tehát november végén előreláthatóvá vált. A Szálasi-kormánynak döntenie kellett: kiteszi-e Budapestet a súlyos harcoknak, vagy pedig megkíméli a fővárost, s közel egymillió lakóját a súlyos megpróbáltatásoktól. A döntés természetesen nem Szálasi, hanem Hitler kezében volt, s úgy tűnt, december 4-én, midőn Szálasi ismételt sürgetésére Hitler hajlandó volt a „nemzetvezetőt" fogadni, ezt a kérdést is megbeszélhetik.

SZÁLASI TALÁLKOZÓJA HITLERREL

Valóban, Szálasi és Hitler találkozója során Budapest védelme volt az egyetlen kérdés, amiről érdemben szó esett. A németek, az egész látogatást kötelező formalitásnak tekintve, egyetlen katonai vagy politikai kérdést sem voltak hajlandók magyar csatlósukkal megtárgyalni. (Szálasi ugyan élete legnagyobb élményének nevezte a Führerrel való tárgyalást, kíséretének tagjai azonban bizalmas feljegyzésekben szóvá tették, hogy a német vezetés minden lényeges politikai és katonai kérdés megvitatása elől kitért.)

Budapest kérdésében azonban a németek álláspontja egyértelmű és világos volt; megígérve, hogy a „csodafegyver" és csapatok segítségével tavasszal az egész országot visszafoglalják, kijelentették: nem lehet szó a főváros harc nélküli feladásáról. Ellenkezőleg, Budapest védelmét az egész háború menete szempontjából különlegesen fontosnak nyilvánították. A német utasítások Friessner vezérezredestől, a Magyarországon harcoló Heeresgruppe Süd parancsnokától már november végén eljutottak a harcoló egységekhez. Ezek szerint a magyar fővárost erődítménynek

tekintik, melyet tekintet nélkül a következményekre, házról házra védeni kell. Az utasítás előírta, hogy ha a budapesti lakosság ez ellen fellépne, esetleg felkelést szervezne, úgy azt erőszakkal le kell verni. December 1-én Otto Winkelmann SS-tábornokot, aki március 19-e óta a Magyarországon állomásozó SS rendőri erők főparancsnoka volt, nevezték ki „Budapest-erőd" főparancsnokának, majd tőle december 5-én Pfeffer von Wildenbruch SS-tábornok vette át ezt a feladatot.

BUDAPEST OSTROMA

A Budapest körüli gyűrű december közepére kezdett bezárulni. December 9-én a szovjet csapatok áttörték a német állásokat, és elfoglalták Vácot. Az áttörésnek különös jelentőséget adott a németek korábbi hivatkozása arra, hogy a tervezett Margit-vonalra vonulnak vissza; Vác elfoglalása viszont már ezen a védvonalon vágott rést. Igaz, hogy a Bécs felé irányuló gyors szovjet előrenyomulást az Ipoly vonalán sikerült megállítaniuk, közben azonban a Dunántúlon a németek számára katasztrofálissá vált a helyzet. December 22-én a Tolbuhin vezette 3. Ukrán Front délről, a Balaton és a Duna között, a 2. Ukrán Front északról indított támadást. A következő napokban kemény harcokban elfoglalták Székesfehérvárt és Bicskét. Karácsony előestéjén a szovjet csapatok elérték Buda elővárosait. 25-én ugyan még Esztergom és Szentendre felé két út nyitva állt, de másnapra Esztergom elfoglalásával a kör bezárult. A főváros, mintegy 800 ezer itt maradt lakosával s közel 100 ezer német és magyar katonával, be volt kerítve. Megkezdődött Budapest ostroma.

A nyilasok maximális segítséget kívántak nyújtani Hitlernek, aki Bécset ·Budapestnél kívánta védeni; már december 10-én kihirdették a fővárosban a hadiállapotot. A minisztériumok, közhivatalok sürgősen áttelepültek az ország nyugati részébe. Vajna belügyminiszter utolsó gondja azon utcák nevének megváltoztatása volt, amelyek zsidókról voltak elnevezve. Egyes intézményeket, mint például az egyetemeket, kényszerítették a távozásra. A gyárak berendezésének jó részét szerették volna elhurcolni, de a munkások — elsősorban a csepeliek — ezt megakadályozták. A városban a közállapotok és életviszonyok egyre súlyosabbá váltak. A napi kenyérfejadag 15 dekára csökkent; húst, zsírt és tejet nem lehetett kapni, a feketepiaci árak csillagászati számokban vol-

tak csak kifejezhetők. Gázszolgáltatás már nem volt, és a villany is csak 2-3 órán át égett.

A lakosságban egyre fokozódott a félelem és az elkeseredés Budapest sorsa felett. A nyilasok tömegesen rendelték ki az embereket a város határába a tankok feltartóztatására árkot ásni. A katonai szolgálatot egyre újabb és újabb évjáratokra terjesztették ki. Egy december 10-i rendelet 14 és 70 év között mindenkit hadkötelesnek nyilvánított, férfiakat és nőket egyaránt, de fontolgatták, hogy munkaszolgálatra 12 évtől hívnak be mindenkit. De hiába fenyegettek a rögtönítélő bíróságokkal, amelyek a szökevényeket, a szabotálókat azonnal halálra ítélték; hiába fenyegettek — német mintára — azzal, hogy a szökevények családjait is rögtönítélő bíróság elé állítják, ez sem javított a harci morálon. Nem segített a föld, a ház — a Rózsadombon ígértek háztelkeket —, az új nemesség teremtésének ígérete sem, a harcoló csapatok létszáma egyre fogyott. Egyenként vagy kisebb csoportokban szöktek meg, dobták el a fegyvert, vetették le az uniformist, s egyre több volt a csoportos, olykor zárt egységekben történő átállás a szovjet csapatokhoz. A behívásoknak az emberek nem tettek eleget. Budapesten például egy napon 1862 katonai szolgálatra behívott közül mindössze 29 vonult be. A nyilasok terve 4 ún. hungarista hadosztály létesítésére — melyek Kossuth, Petőfi, Klapka és Görgey nevét viselték volna — nem valósult meg. Világossá vált, hogy Budapest védelmében, ha a lakosság ellenállásával nem is, aktív támogatásával sem számolhatnak. „Budapest-erőd" védelme tehát a IX. német hegyi hadtestre és az I. magyar hadtestre maradt, melyet legfeljebb néhány ezer nyilas rohamosztagos egészíthetett ki. (A nyilas egységek többsége azonban csak az üldözöttek kirablásában s gyilkolásában jeleskedett.) Az ostromgyűrűbe zárt német hadsereg 5 rendkívül megfogyatkozott létszámú hadosztályból s néhány kisebb egységből állt, amit 3 ugyancsak kis létszámú magyar hadosztály s néhány ezred egészített ki.

Bár a körülzárt egységek aknamezőkkel, különböző műszaki zárakkal stb. igyekeztek az ostromot megnehezíteni, a szovjet csapatok számbeli s anyagi túlereje a csata kimenetelét nem tette kétségessé. December 29-én a szovjet főparancsnokság ultimátumban szólította fel a bekerített csapatokat a megadásra, hangsúlyozva, hogy „a harc céltalan folytatása csak a csapatok teljes megsemmisüléséhez, a békés polgári lakosság lelket-

len feláldozásához és a főváros teljes elpusztulásához vezetne".[188] A német és magyar parancsnokok azonban nemcsak visszautasították a fegyverletételt, hanem csapataik a jegyzéket átnyújtó parlamentereket is — Steinmetz és Osztapenko kapitányokat — meggyilkolták. Hitler és Szálasi ígéretekkel igyekezett kitartásra bírni a budapesti erők katonáit. A szovjet csapatok, nehéz harcokban nyomulva előre, már elfoglalták Pest külvárosait, amikor január 1-én a Heeresgruppe Süd új parancsnoka, Wöhler tábornok, támadást indított az ostromgyűrű áttörésére Komáromtól délkeletre. A német támadás 4-én és 5-én a Lengyelországból ideirányított új egységekkel bizonyos sikereket ért el: elfoglalták Esztergomot, s mintegy 20-30 km-t nyomultak előre Bicske—Dorog irányában. A szovjet ellenállás azonban erősödött, s 6-án a német támadást egyelőre megállították, a Duna északi partján pedig a 2. Ukrán Front csapatai támadásba mentek át. Pillanatnyilag azonban a szovjet támadás is csak csekély eredményeket hozott.

A német parancsnokság január 9-én újabb kísérletet tett, most már déli irányból, az ostromgyűrű áttörésére. 12-én Pilisszentkereszt elfoglalásával az északon újból támadásba lendült szárny 21 km-re megközelítette Budapestet, délen pedig 20-án elérték Dunapentelét, s a 3. Ukrán Frontot kettészakítással fenyegették. Ezek a napok azonban a fordulópontot jelentették a budapesti gyűrű széttöréséért vívott harcokban. A szovjet csapatok újból kisebb támadó hadműveleteket kezdtek, s jóllehet a német egységek Tordas felől mintegy 18 km-re megközelítették Budapestet, támadásaikat nem tudták tovább folytatni. Január 26-án a szovjet ellentámadás teljes erővel kibontakozott, a német csapatok súlyos veszteségeket szenvedtek, s hamarosan visszavonultak: az ostromgyűrű áttörésére irányuló kísérletük véglegesen meghiúsult.

A fővárosért folyó küzdelem ereje a dunántúli harcok idején nem csökkent. A városban borzalmas állapotok uralkodtak. A lakosság a pincékben húzódott meg, híjával volt fűtőanyagnak, élelemnek; az utolsó napokban már víznek is. Hindy városparancsnok január elején már a csüggedőket is felkoncolással fenyegette. A fegyveres nyilas csoportok garázdálkodása tovább folyt; válogatás nélkül üldözték a zsidókat, az elfogott baloldaliakat és a katonaszökevényeket.

[188] Felszabadulás. (1944. szeptember 26 — 1945. április 4.) Bp. 1955. 67.

Az előrenyomuló szovjet csapatok január első napjaiban elfoglalták az elővárosokat, majd 10-től Pesten törték meg az ellenállást a város belső kerületeiben. Január 15-én érték el a Nagykörút vonalát, majd 18-án jutottak ki a Dunáig. Pest felszabadult, de Budáért még tovább folyt a harc; a Dunán már csak a németek által felrobbantott hidak csonkjai meredtek az ég felé.

Buda ostroma katonailag még nehezebb feladatot jelentett. A hegyes-dombos városrész, középpontjában a Várral, nagy előnyöket biztosított a védőknek, akiknek erejét a szovjet gyalogság, tüzérség és légierő támadásai csak fokozatosan törték meg. A magyar csapatok egy része, látva, miként pusztítják el a németek az ország fővárosát, átállt a szovjet csapatok oldalára, s Budai Önkéntes Ezred néven aktívan kivette részét a főváros felszabadításából. Február 10-e körül már csak a Vár és a Gellért-hegy volt a németek ellenőrzése alatt. Midőn kétségtelenné vált, hogy a küzdelem már nem tarthat soká, a még harcoló mintegy 30 ezer főnyi német és magyar egységek február 11-én kitörési kísérlet mellett döntöttek. A csapatok az Olasz fasorban, a parancsnokok a Vár föld alatti folyosóin az Ördögárok irányában próbáltak menekülni, de kísérletük kudarcot vallott.

Február 13-án több mint 6 hetes küzdelem után Budapest felszabadult. 35 674 lakóházából 29 987 megsérült, 461 280 lakószobából 25 795 teljesen megsemmisült, 8849 pedig használhatatlan volt. Mindenütt rom és pusztulás, kiégett vagy még lángoló házak, leszakadt villanyvezetékek, felrobbantott hidak. A főváros szabad volt, de az új életet rendkívül nehéz körülmények között kellett megkezdeni.

NYILAS ÁLLAMHATALOM A DUNÁNTÚLON

Szálasi — jóllehet „birodalma" mindössze néhány dunántúli megyére zsugorodott — a főváros eleste után sem mérlegelte azokat a felszólításokat, melyeket az ország legkülönbözőbb tényezőitől — ideértve a dunántúli püspököket is — kapott a reménytelen harc feladására, az ország lakossága és anyagi javai megkímélésére. Ha nem lett volna mindez olyan véresen tragikus, azt mondhatnánk, Szálasi még eljátszotta élete megálmodott nagy szerepét, a „nemzetvezetőt". De ehhez a játékhoz passzívan az ország még fel nem szabadított részének egész lakossága, aktívan a 2. hadsereg közel negyedmillió katonája statisztált. (Az 1. had-

sereg szlovák területen harcolt, a Szálasi-kormány formálisan sem rendelkezett vele.) Míg Budapesten folytak a harcok, Szálasi kidolgozta az ország egészére vonatkozó új közigazgatási beosztást: az ország területét kormányszékekre, s azokon belül kisebb egységekre, megyeszékekre, faluszékekre és községszékekre osztotta. Bár az államhatalom sohasem volt ténylegesen a kezében, hiszen a németek juttatták hatalomra, s így az ő fegyveres erejük támasztotta azt alá, Szálasi mégis megkísérelte ennek az árnyékhatalomnak új jogi formákba öntését, kidolgozta az állam új felépítésének rendjét, s foglalkoztatta azt a mintegy 30 ezer tisztviselőt, akik nyugat-magyarországi városokban várták a „szebb jövendőt". Az új állam törvényhozó szerve két házból állott volna; az egyik a politikai pártok képviselőit tömörítette volna, a másik, a Dolgozó Nemzet Háza, szakmai képviselőkből állt volna, az olasz korporációs rendszer valamiféle változataként. A végrehajtó hatalom a kormányzótanács és a nádor (azaz Szálasi) kezében összpontosult volna.

Az új államszervezetben természetesen különleges helyzetet kívántak biztosítani a Nyilaskeresztes Pártnak, ezért minden hatósági szervhez, de üzemhez és vállalathoz is nyilas pártmegbízottat neveztek ki. Jóllehet a nyilas megbízottak és a közigazgatási vezetők között nem egy esetben ellentét keletkezett, a pártmegbízotti rendszert tovább erősítették. Különösen 1945 márciusában, midőn a nyilasok és a Nemzeti Szövetségben tömörült egyéb jobboldali erők között gyakoribbá váltak az összeütközések, Szálasi nemzetpolitikai irodák egész sorát — köztük a Számonkérő Irodát hozta létre azzal a céllal, hogy a hungarista célokat biztosítsák, illetve az ellenük vétőket felelősségre vonják. 1945 februárjában külön törvényben örökíttette meg a Nyilaskeresztes Párt és más szélsőjobboldali pártok és szervezetek „történelmi érdemeit", szabályozta a koronatanácsok formaságait (a miniszteréknek állva kellett várniuk a nemzetvezetőre, 15 perces jelentést kellett tenniük), új címert bocsátott ki; „véglegesen" rendezte a zsidó- és a cigánykérdést; kidolgozta külpolitikai koncepcióját, melynek lényegét — saját szavait idézve — a következőkben látta: „Integrálom a mennyiséget és differenciálom a minőséget. Ez a nemzeti szocializmus elve, ami különösen külügyi vonatkozásban lesz jelentős."[189] Szálasi szerint Délkelet-Európában a magyar

[189] OL Filmtár, 16724.

külpolitikát illeti a vezető és kezdeményező szerep, s a rövidesen megteremtődő közvetlen Berlin—Tokió kapcsolatban Magyarországnak mint közvetítőnek igen nagy szerepe lesz.

Márciusban azonban ez a fantaszta, katonai bürokratikus, tragikus államosdi játék is alábbhagyott. Ettől kezdve már csupán néha ment el — kedvenc kifejezésével élve — „országjárásra", idejének nagy részét 6 kötetre tervezett, a Hitler-féle „Mein Kampf" „jelentőségével vetekedő művének" szentelte. Ezen dolgozott egészen március 29-ig, midőn a német csapatokkal együtt elmenekült az országból.

Míg a Szálasi-féle rendeletek, tervek inkább csak jogi kuriózumot jelentettek, semmint reális valóságot, a nyilas és német uralom a Dunántúl jelentős részében még mint nagyon is reális valóság éreztette hatását. A terror újabb és újabb rétegekre terjedt ki. Letartóztattak több főpapot, akik a nyilas parancsok végrehajtását valamilyen formában megtagadták (Szálasi ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy „áprilisban levelet óhajtok írni a Pápa úrnak, melyben ... kifejezésre akarom juttatni a hungarista mozgalom és hungarista világnézet viszonyát az Egyházhoz");[190] őrizetbe vettek katonatiszteket, akik nem akarták végrehajtani az esztelen parancsokat. Razziák, bebörtönzések, statáriális ítéletek, kivégzések még a szervezettség látszatát is megszüntették. A Dunántúlon a helyzet katasztrofálissá vált; semmiféle szervezett gazdasági életről nem lehetett szó; az üzemekben termelés vagy nem, vagy alig folyt; a készletek vagy Németországba áramlottak, vagy a nyilasok hordták szét. A közellátás nem működött, pedig volt olyan időszak, amikor több mint egymillió menekült tartózkodott a Dunántúlon. A német csapatok, a nyilasok s az átvonuló ukrán nacionalista egységek is korlátlanul raboltak, fosztogattak. S a szervezetlen rablás mellett tovább folyt a szervezett rablás is: a németek most már a kiürítést jobban megszervezték, mint azt korábban tehették. A nyilasokkal nem volt nehéz újabb parancsot kibocsáttatni, mely szerint el lehet rendelni a Németországba való kitelepítést, és kérni annak kényszer útján történő foganatosítását. Nem pontos adatok szerint több mint 100 ezer katonát hurcoltak ki Németországba, és a kitelepülők száma megközelítette a félmilliót.

[190] OL Filmtár, 16772.

AZ ORSZÁG TELJES FELSZABADÍTÁSA

Németországból pedig jöttek a hírek, hogy a kitelepített javakat a németek széthordták, a személyeket pedig nemegyszer internálták. Ezek a hírek nyilván nem erősítették az amúgy is gyenge harci szellemet. A magyar csapatok létszáma — ütközetek nélkül is — napról napra csökkent, a hadsereg szinte a szó szoros értelmében elolvadt. S bár nap nap után beszéltek új hadsereg létesítéséről, ehhez hiányzott a megfelelő fegyverzet, sőt a ruházat is: a halott katonákról húzták le az uniformist és a bakancsot. A források nemcsak a katonaszökevények magas számáról beszélnek, de a tisztek lehetetlen viselkedéséről, erőszakoskodásáról, visszaéléseiről. Ez a felszerelésben gyenge, szellemében megtört hadsereg a német egységek közé beékelve sorakozott fel 1945 tavaszán, hogy ellenálljon a szovjet csapatok további előrenyomulásának, sőt ellentámadásba menjen át. Hitler ugyanis ekkoriban elhatározta, hogy még egy utolsó kísérletet tesz a keleti hadszíntér valamelyik szakaszán a kezdeményezés visszaszerzésére. Katonai és gazdasági okok (mindenekelőtt a zalai olajmezők biztosítása) arra a döntésre késztették, hogy utolsó offenzíváját éppen a Dunántúlon kísérelje meg. Egyik legjobb alakulatát, a 6. SS páncélos hadsereget a Dunántúlra küldte, hogy megerősítse az ottani egységeket. 1945. március elején összesen 30 hadosztállyal megindította a második világháború utolsó német offenzíváját, melynek első állomása a szovjet csapatoknak a Duna bal partjára való visszaszorítása lett volna.

Március 6-án indult meg a német támadás a Dráván való átkeléssel; ezt követte a Balaton és a Velencei-tó közötti áttörési kísérlet. Rendkívül heves harc bontakozott ki, melyben a német csapatok március 9-re némi területnyereségre tettek szert. A legnagyobb előrenyomulást március 15-én érték el, kijutva a Sárvíz folyóig, s elfoglalva a Velencei-tó keleti partját. Ennél tovább azonban nem jutottak. A veszteségek túl súlyosak voltak, a kedvezőtlen terepen indított offenzívában a 6. SS páncélos hadsereg elvesztette páncélosainak 2/3-át. A szovjet erők keményen védekeztek, s közben megérkeztek erősítéseik a pár nappal későbbre tervezett nagy szovjet offenzívához is. Ennek célja az ország teljes felszabadítása és Bécs elfoglalása volt. A szovjet támadás Várpalota—Veszprém, illetve Győr irányában bontakozott ki. Már március 17-én

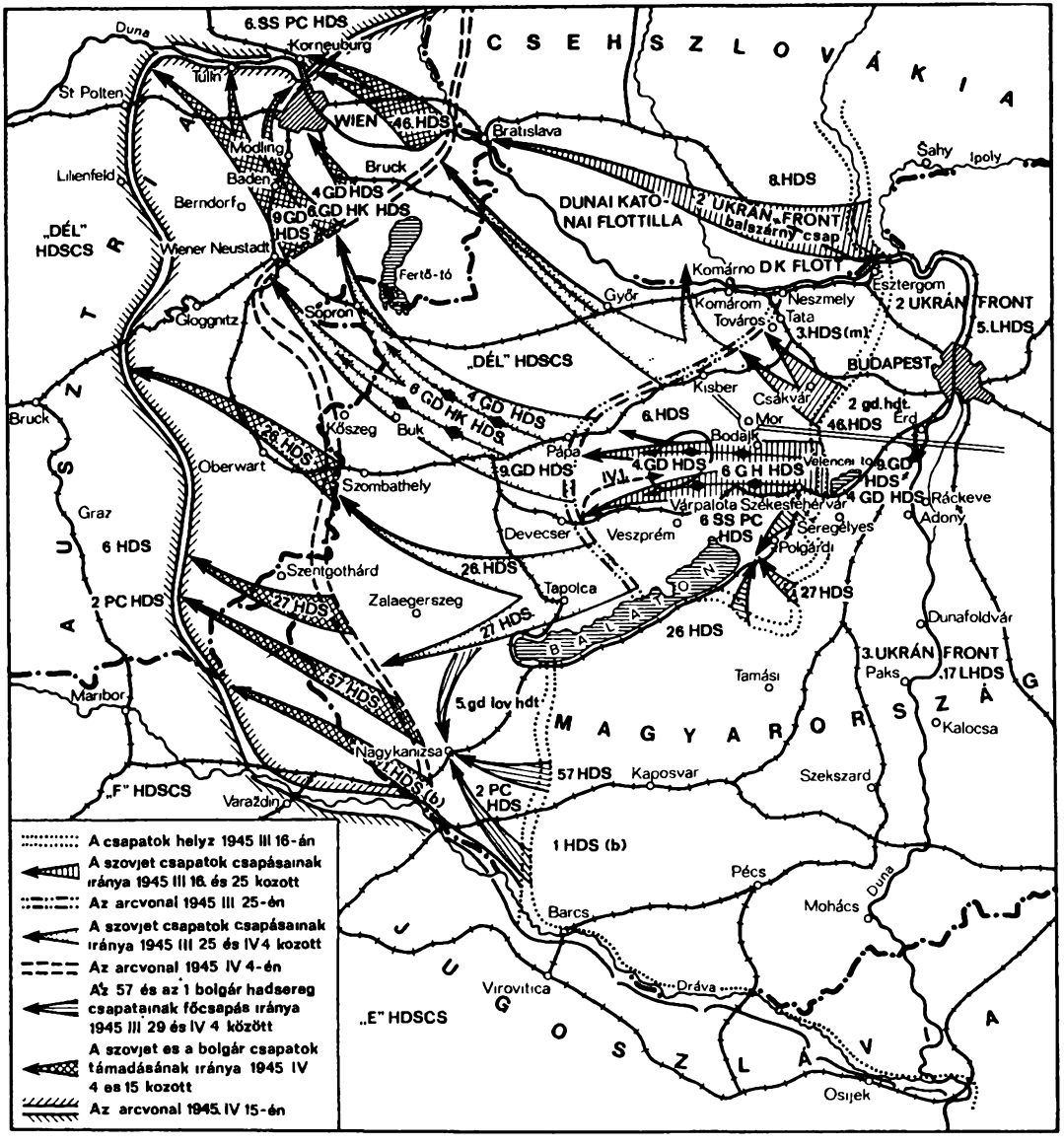

A Dunántúl felszabadítása és a bécsi hadművelet

Szár és Bánhida között áttörték a frontot, és ha a németeknek és a magyar egységeknek taktikai visszavonulással néhány napig még sikerült is betömniük az arcvonalban támadt réseket, a helyzet egyre kilátástalanabbá vált számukra. Március 19-én a szovjet erők ismét benyomultak a többször gazdát cserélt — Székesfehérvárra. Az áttörés akkor már 35 km széles és 15 km mély volt, de további 3 napos kemény harcra volt szükség, míg a város végleges elfoglalásával az egész német frontot visszanyomták, és a Margit-vonalat teljesen felszámolták. Hiába volt a parancs: kitartani az utolsó emberig, most már a legmegbízhatóbb SS-csapatok sem voltak hajlandók a szovjet hadsereg ellen küzdeni. Egész egységek hagyták el parancs nélkül a csatateret. Ami a magyar csapatokat illeti, ezek zárt egységekben álltak át a szovjet hadsereg oldalára. A németek látván, hogy a magyar egységek teljesen megbízhatatlanokká váltak számukra, március 23-án elrendelték teljes lefegyverzésüket. Ugyanaznap azonban felismerték azt is, hogy képtelenek bármiféle egységes front kiépítésére és tartására Magyarországon.

Az addig elsősorban a Balaton és a Duna között folyó támadást március 28-án a Balatontól északra és délre is kibontakozó szovjet offenzíva egészítette ki. A szovjet hadijelentésekben sorra tűntek fel ekkor a Dunántúl ismert városai. Március 28-án Komárom és Győr szabadult fel, 29-én Szombathely és Kőszeg. A rendkívül céltudatosan vezetett szovjet egységek jól használták fel a német front visszavonulását; volt olyan nap, amikor 70 km-t nyomultak előre. Március 31-én elfoglalták Sopront, s elérték az országhatárt. Ezzel az északnyugati területek megtisztítása a német és nyilas csapatoktól nagyjából befejeződött. De ezzel tarthatatlanná vált a déli front helyzete is. Április 2-án felszabadult Nagykanizsa s a féltve őrzött zalai olajvidék, s április 4-én az utolsó magyar helységből is kiverték a náci csapatokat.

Az ország felszabadítása a német megszállás alól véget ért.

MELLÉKLETEK

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

1918

október 25. Megalakul a Magyar Nemzeti Tanács.

Az olasz fronton fellázad a 22. honvéd gyalogezred és az egész 38. honvéd gyaloghadosztály. A lázadás átterjed az olasz arcvonal nagy részére.

Diákok és katonatisztek béketüntetése a királyi Várban.

Megalakul a Forradalmi Katonatanács.

október 26. Megalakul a Szlovák Nemzeti Tanács Végrehajtó Bizottsága

október 27. Andrássy Gyula külügyminiszter különbékét kér az antanttól.

Az osztrák—magyar flotta tengerészeinek felkelése Polában.

október 28. Megalakul a Csehszlovák Köztársaság. Nagy tüntetések Budapesten a békéért.

A lánchídi csata. Sortűz a tüntetők ellen.

október 29. A budapesti munkások félórás általános sztrájkkal tiltakoznak a kormány vérengzése ellen.

A rendőrség csatlakozik a Nemzeti Tanácshoz.

Hadik Jánost nevezi ki miniszterelnökké a király.

Horvátország elszakad a Monarchiától.

október 30. A Szlovák Nemzeti Tanács elfogadja a Turócszentmártoni Deklarációt.

Megalakul a magyarországi és erdélyi Román Nemzeti Tanács.

A forradalmi tömegek megakadályozzák egy menetszázad frontra indulását, és kiszabadítják a politikai foglyokat, majd elfoglalják a Térparancsnokságot és a fontosabb középületeket.

A bécsi forradalom.

október 30—31. A felfegyverzett munkás- és katonatömegek megszállják az összes stratégiai pontot. Győz a forradalom.

október 31. Egynapos általános sztrájk Budapesten.

A Nemzeti Tanács pártjaiból koalíciós kormány alakul, Károlyi Mihállyal az élén.

Tisza Istvánt frontról hazatért katonák agyonlövik.

november 1. A budapesti munkások gyűléseken követelik Magyarország függetlenségét és a köztársaság kikiáltását.

A király felmenti a Károlyi-kormányt esküje alól.

A Magyarországon tartózkodó orosz és ukrán hadifoglyok csatlakoznak a magyar dolgozók forradalmához.

november 2. Megalakul a Budapesti Munkástanács.

november 3. Az Osztrák—Magyar Monarchia fegyverszüneti megállapodást köt Padovában az antanthatalmakkal.

A Pravda közli a szovjet kormánynak az Osztrák - Magyar Monarchia népeihez intézett, Lenin, Szverdlov és Kamenyev által aláírt üdvözletét.

november 3—4. A polgári demokratikus forradalom kezdete Németországban.

november 4. Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportjának értekezlete Moszkvában.

november 7. Károlyi Mihály Belgrádban Franchet d'Esperey-vel, az antant keleti frontjának főparancsnokával tárgyal.

november 11. A compiègne-i erdőben a német küldöttség aláírja a franciák által diktált fegyverszüneti feltételeket. Bartha Albert hadügyminiszter rendeletet ad ki az új hadsereg felállításáról.

november 12. Az osztrák köztársaság kikiáltása.

november 13. Linder Béla aláírja a belgrádi fegyverszüneti feltételeket. IV. Károly Eckartsauban nyilatkozatot ad ki, amelyben lemond a részvételről az államügyek vitelében, de a trónról nem.

november 16. A Nemzeti Tanács néphatározatot hirdet ki, amely szerint Magyarország „független és önálló népköztársaság".

november 17. Budapestre érkezik Kun Béla és az Oroszországban szervezett magyar kommunista csoport más vezetői.

november 20. A Népszava a baloldal követelésére közli a szovjet kormánynak a volt Osztrák—Magyar Monarchia népeihez intézett táviratát.

november 23. Nyilvánosságra hozzák az 1918. évi I. néptörvényt a választójogról.

november 24. Megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártja.

november 29. A minisztertanács hozzájárul a rendőrség és a csendőrség létszámának emeléséhez.

november 30. Megalakul az Ifjúmunkások Országos Szövetsége.
Megalakul a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE).

december 1. Az erdélyi románok gyulafehérvári gyűlése elhatározza a csatlakozást Romániához.

december 2. A román hadsereg engedélyt kap az antanttól a demarkációs vonal átlépésére.

december 3. Vix jegyzékben követeli Szlovákia kiürítését.

december 6. Frontról hazatért katonák tüntetése Budapesten gazdasági és politikai követelésekkel.

december 7. Megjelenik a Vörös Újság, a Kommunisták Magyarországi Pártjának hivatalos lapja.

december 8. A sajtószabadságról szóló néptörvény megjelenése.
A földreformjavaslat minisztertanácsi vitája.

december 12. A budapesti katonaság tüntetése lemondásra kényszeríti Bartha hadügyminisztert. Lemond Batthyány belügyminiszter is.

december 13. A Budapesti Munkástanács vitája a KMP és az MSZDP agrárprogramjáról.

december 17. Az Aszódi Repülőgépgyár munkásai csatlakoznak a kommunista párthoz.

december 18. A famunkások kommunista csoportot alakítanak.

december 19. Tanácshatalmat követelő katonagyűlés és tüntetés Budapesten.

december 20. A Ganz—Danubius Hajógyár munkásai csatlakoznak a Kommunisták Magyarországi Pártjához.
A Munkástanács elfogadja a Magyarországi Szociáldemokrata Párt földreformtervezetét.

december 22. Az újpesti munkások megalakítják a Kommunisták Magyarországi Pártjának helyi szervezetét.

december 23. A kispesti Lipták gyár és a Teudloff—Dittrich gyár munkásai csatlakoznak a Kommunisták Magyarországi Pártjához.

december 25. 1918. X. néptörvény a Magyarország területén élő ruszin nép autonómiájáról.

december 26. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Zemplén megyei pártgyűlése és a megye munkás-, paraszt-, katonatanácsainak gyűlése csatlakozik a Kommunisták Magyarországi Pártjához.

Salgótarján munkássága csatlakozik a Kommunisták Magyarországi Pártjához.

Román kommunista csoport alakul Budapesten.

december 28. Megjelenik a Kommunisták Magyarországi Pártjának Ideiglenes Szervezeti Szabályzata a Vörös Újságban.

december 30. Az Ifjúmunkások Országos Szövetségének összvezetőségi és összbizalmi értekezlete kimondja az Ifjúmunkások Országos Szövetségének elszakadását a szociáldemokrata párttól.

A Károlyi-kormány hadügyminiszterévé gróf Festetics Sándort nevezik ki.

A pozsonyi „proletárdiktatúra".

december 31. Megalakul a VI. kerületi kommunista pártszervezet.

Az 1-esek és a 32-esek kaszárnyájában Kun Béla beszél a katonákhoz.

1919

január 1. Megalakul a Kommunisták Németországi Pártja.

január 2. Karl Liebknecht a Kommunisták Németországi Pártja nevében üdvözli a Kommunisták Magyarországi Pártját.

január 3. A salgótarjáni bányászok eltávolítják az igazgatóságot, kezükbe veszik a bányák vezetését.

január 3—4. A Ganz Villamossági Gyárban és a Fegyvergyárban a munkások átveszik az üzem vezetését.

január 4. A budapesti helyőrség bizalmi férfiai állást foglalnak a reakciós tisztekkel szemben, a katonatanácsok mellett.

január 5. Kisteleken a földművesgyűlés kimondja a szociáldemokrata szervezet átalakulását kommunista szervezetté.

A minisztertanács statáriumot rendel el Salgótarjánban és környékén.

Megalakul a fővárosi tanítók kommunista csoportja.

január 5—11. Politikai tömegsztrájk Németországban.
Spartakus-felkelés Berlinben.

január 6. Pápán megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártja helyi szervezete.
Békéscsabán megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártja helyi szervezete.
Budapesten délszláv kommunista csoport alakul.

január 7. Megjelenik az Ifjú Proletár első száma.
A Munkástanács átveszi a Weiss Manfréd gyár vezetését.
Festetics hadügyminiszter sikertelen puccskísérlete.
A szociáldemokrata pártválasztmány ülése.

január 8. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt budapesti V. kerületi gyűlése csatlakozik a Kommunisták Magyarországi Pártjához, üdvözli Lenint és Liebknechtet.
A Budapesti Munkástanács a koalíciós kormány mellett dönt.
A Kommunisták Magyarországi Pártja felhívja az üzemek munkásait: alakítsanak gyári kommunista csoportokat.

január 9. Megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártjának budapesti VIII. kerületi szervezete.

január 11. Leverik a berlini munkásság felkelését.
Károlyi Mihály a Nemzeti Tanács ülésén bejelenti a kormány lemondását. A Nemzeti Tanács Károlyi Mihályt köztársasági elnöki minőségben ideiglenes államfői hatáskörrel ruházza fel. Károlyi Berinkey Dénes addigi igazságügyi miniszternek megbízást ad a kormány megalakítására.

január 12. A kispesti vasasok csatlakoznak a Kommunisták Magyarországi Pártjához.

január 13. Ifjúmunkások sztrájkja és tüntetése Budapesten.

január 14. Megalakul a Ganz Villamossági Gyár kommunista csoportja.

január 15. Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg meggyilkolása.
Megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártjának budapesti IX. kerületi szervezete.
Megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártjának budapesti IV. kerületi szervezete.

Szamuely Tibort, a Vörös Újság egyik szerkesztőjét, a Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottsága tagját letartóztatják, néhány napig fogva tartják.

Coolidge vezetésével antant politikai küldöttség tárgyal Budapesten.

január 17. A Kommunisták Magyarországi Pártjának tiltakozó gyűlése Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg meggyilkolása miatt.

január 18. Megalakul a Berinkey-kormány.

A mátyásföldi repülőgépgyár munkásai kommunista szervezetet alakítanak.

Debrecenben megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártja helyi szervezete.

A békekonferencia ünnepélyes megnyitása Párizsban.

január 19. Ellenforradalmi szervezetek nacionalista, antiszemita tüntetése Budapesten.

A MOVE közgyűlése.

január 21. Az Az erdélyi vasutassztrájk kezdete.

január 23. A minisztertanács határozata kommunistaellenes intézkedések életbe léptetéséről.

január 24. A Vörös Újság közli „A Kommunista Internacionalé I. Kongresszusához!" című kiáltványt.

január 25. A Függetlenségi Párt kettészakadása.

január 26. Munkások és katonák megakadályozzák az Ébredő Magyarok Egyesületének gyűlését.

január 27. Ady Endre halála.

Budapesten megalakul a katonák kommunista csoportja.

Munkanélküliek nagygyűlése az Országház téren.

január 28. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőinek javaslatára kizárják a kommunistákat a Budapesti Munkástanácsból.

január 29. Megjelenik a Vörös Katona című újság. A Budapesti Tudományegyetem megtagadja az új haladó tanárok kinevezésének elismerését.

január 30. Makón a város vezetését — fegyveres harc után — a munkástanács veszi át.

február 3. A rendőrség házkutatást tart a Kommunisták Magyarországi Pártjának helyiségeiben, a Vörös Újság szerkesztőségében és nyomdájában.

Székesfehérvárott a megyei közgyűlés gróf Károlyi József indítványára megvonja bizalmát a kormánytól.

február 3—10. A szociáldemokrata pártok nemzetközi konferenciája Bernben.

február 4. A Kommunisták Magyarországi Pártja által szervezett munkanélküli-nagygyűlés Budapesten.

február 5. Nagy Vince belügyminiszter bizalmas értekezleten tárgyal a karhatalmi alakulatok összevonásáról a katonatanács ellen. Székesfehérvárott a munkások megszállják a megyeházát, és a hatalmat a direktórium kezébe adják.

február 6. Weimarban összeül a német alkotmányozó gyűlés, elfogadja a polgári demokratikus ún. weimari alkotmányt.

február 9. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt rendkívüli kongresszusa.

február 12. A kormány rendelete néptanácsok alakításáról a törvényhatósági bizottságok helyett.

február 13. A Gép- és Fémárugyári Általános Iparművek Rt. munkásai eltávolítják az igazgatót, és saját kezelésükbe veszik a gyárat.

február 14. A párizsi békekonferencia Wilson előterjesztésére elfogadja a Nemzetek Szövetsége alapokmányának tervezetét.

február 16. Az 1919. XVIII. néptörvény a földreformról.

Választások Ausztriában.

február 19. Megalakul a Nemzeti Egyesülés Pártja Bethlen István vezetésével.

Kiskunfélegyházán a Munkástanács átveszi a hatalmat.

február 20. Odesszában a francia katonák és matrózok megtagadják az engedelmességet, nem hajlandók a szovjethatalom ellen harcolni. Munkanélküliek nagygyűlése a Vigadóban, majd tüntetése a Népszava szerkesztősége előtt. Itt lövöldözésre kerül sor, több halálos áldozattal.

február 21. A Kommunisták Magyarországi Pártja vezetőinek letartóztatása. Nem jelenhet meg a Vörös Újság.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt kommunistaellenes gyűléseket, tüntetéseket szervez.

Általános sztrájk Pécsett és a Vajdaságban.

február 22. A hadügyminiszter rendelete zsoldos hadsereg szervezéséről.
A minisztertanács elfogadja az internálásról szóló néptörvényt.
A MOVE feloszlatása.

február 23. Károlyi Mihály saját birtokán ünnepélyesen megkezdi a földosztást.

február 24. A budapesti vas- és fémmunkások gyűlése tiltakozik a kommunisták letartóztatása ellen.

február 25. Salgótarjánban a munkások sztrájkkal tiltakoznak a katonaság brutalitása ellen.
A debreceni famunkások összvezetősége határozatában megtagadja a kommunistaelleues intézkedések végrehajtását.

február 26. A minisztertanács határozatot hoz a nemzetgyűlési választásokról.

március 1. Ismét megjelenik a Vörös Újság.
A Kommunisták Magyarországi Pártjának röplapja közli a párt központi helyiségének újbóli megnyitását.
A Székesfehérvár és Vidéke híradása: a szilfamajori, sárszentágotai és belsőmajori gazdaságokban termelőszövetkezet alakul.

március 2. Az alföldi munkástanácsok kongresszusa Szegeden.

március 2—6. A Kommunista Internacionálé I., alakuló kongresszusa Moszkvában.

március 3. A Munkástanács és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt felhívása a kommunista munkásokhoz, hogy lépjenek be újból a szociáldemokrata pártba.

március 4. Termelőszövetkezet alakul Lengyeltótiban.
A kormány pártközi értekezletet tart a földfoglalások elleni intézkedésekről.

március 6. A Kommunista Internacionálé Kiáltványa a világ proletariátusához.

március 7. A Budapesti Munkástanács határozata a szocializálásról.

március 9. Budapesten, Szegeden és más városokban a dolgozók gyűléseken követelik a kommunisták szabadon bocsátását.

március 10. Kaposvárott több ezer paraszt és munkás követelésére Nagyatádi Szabó István miniszter jóváhagyja a földfoglalásokat.
A munkásság követelésére direktórium veszi át Somogy megye vezetését.

március 11. Kun Béla levele Bogár Ignáchoz a két munkáspárt egyesítésének feltételeiről.

március 14. Tolna megyében a Szekszárdi Munkástanács veszi át a közigazgatást.

Szegeden a Munkástanács átveszi a közigazgatást.

március 15. Földosztást követelő tüntetés Endrődön és Gyomán.

március 17. A minisztertanács elfogadja a vagyonadó-törvényt és április 13-ra kitűzi a választásokat.

március 18. Aszódon és környékén a dolgozó parasztok kisajátítják a nagybirtokokat.

A csepeli vasmunkások nagygyűlésükön követelik a letartóztatott kommunisták azonnali szabadon bocsátását és a proletárdiktatúra kikiáltását.

március 19. 15 ezer munkanélküli tüntet a népjóléti minisztérium előtt a kommunisták vezetésével.

Sátoraljaújhelyen a kommunisták elfoglalják a városházát.

március 20. Vix alezredes átadja a magyar kormánynak az antant jegyzékét.

Miskolcon a munkástanács veszi át a hatalmat.

Általános nyomdászsztrájk.

Lemond a Berinkey-kormány.

március 20—21. Tárgyalások a letartóztatott kommunisták és a szociáldemokraták között a fogházban.

március 21. A szociáldemokrata párt vezetőségi ülésén elhatározzák a Kommunisták Magyarországi Pártjával való megegyezést.

A Kommunisták Magyarországi Pártja és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyesülése. A Budapesti Munkástanács határozatot hoz a hatalom átvételéről.

A Tanácsköztársaság kikiáltása.

március 22. A Forradalmi Kormányzótanács és a Magyarországi Szocialista Párt „Mindenkihez!" című kiáltványában közzéteszi a Tanácsköztársaság alapelveit.

Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt VIII. kongresszusa üdvözli a Tanácsköztársaságot.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a statáriumról, a fegyverviselési tilalomról és a szesztilalomról.

Kun Béla bejelenti a két munkáspárt egyesülését.

március 23. A Forradalmi Kormányzótanács felhívása a világ dolgozóihoz a magyar Tanácsköztársaság támogatására.

Lenin az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt VIII. kongresszusán méltatja a magyar Tanácsköztársaság kikiáltását.

március 24. A Szociális Termelés Népbiztosságának rendelete az üzletek bezárásáról és leltározásáról.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a Vörös Hadsereg létesítéséről.

március 25. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a rangok és címek eltörléséről és a forradalmi törvényszékek felállításáról.

március 26. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete az ipari, a közlekedési és a bányaüzemek, a pénzintézetek és a lakóházak szocializálásáról.

Rendelet az általános munkakényszerről és a munkához való jogról.

A Belügyi Népbiztosság rendelete a csendőrség és rendőrség megszüntetéséről és a Vörös Őrség felállításáról.

A Hadügyi Népbiztosság rendelete politikai biztosok kirendeléséről a Vörös Hadsereg magasabb egységeihez.

március 27. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete az árukészlet leltározásáról.

A fővárosi közoktatásügyi megbízottak rendelete a hitoktatás megszüntetéséről a fővárosi iskolákban.

Tüntetések a Muraközben a Magyarországi Tanácsköztársaság mellett.

Megmozdulások a cseh hadseregben a Magyarországi Tanácsköztársaság mellett.

A szegedi direktórium elhagyja a franciák által megszállt Szegedet.

Andrássy Gyula gróf beadványban kéri a párizsi békekonferenciától az antant katonai beavatkozását a magyar Tanácsköztársaság ellen.

március 28. A Kommunista Internacionálé felhívja a világ dolgozóit: támogassák a Magyarországi Tanácsköztársaságot.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a munkásegyetemek és előkészítő tanfolyamok szervezéséről, a Központi Lakásbiztosság felállításáról és a lakásrekvirálásról.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a lakbérek leszállításáról.
Az antant Legfelsőbb Gazdasági Tanácsának határozata: fenntartja a gazdasági blokádot Magyarország ellen.

március 29. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete az általános baleset-biztosításról és a biztosítási díjak felemeléséről.
A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a nevelési és oktatási intézmények köztulajdonba vételéről.
A Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság rendelete az üzemek leltározásáról, az épületanyagok lefoglalásáról és a szén- és kokszkészletek bejelentéséről.

március 30. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a biztosítóintézetek szocializálásáról.
Toborzógyűlések a fővárosban és vidéken.
Az első nemzetközi ezred 1. zászlóaljának felvonulása a Várban.
A bécsi magyar munkások gyűlésükön kimondják csatlakozásukat a Magyarországi Tanácsköztársasághoz.

március 31. A Földmívelésügyi Népbiztosság rendelete a gazdasági cselédek fejadagjának felemeléséről.
Megindul a budapesti gőzfürdőkben a proletárgyerekek ingyenes fürdetési akciója.
Szocialista átképző tanfolyam indul a középiskolai tanárok részére.

március vége Nemzetközi Szocialista Föderáció alakul Budapesten 15 szekcióval.

április 1. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a vidéki direktóriumok feladatairól és hatásköréről.
A volt csendőröket, rendőröket, pénzügyőröket testületileg átveszik a Vörös Őrségbe.
Megalakul az írói direktórium.

április 2. A Forradalmi Kormányzótanács kibocsátja a Magyarországi Tanácsköztársaság ideiglenes alkotmányát.
Rendelet a tanácsválasztások megtartásáról, a nagykereskedelem szocializálásáról, a szocializált üzemek igazgatóinak és tisztviselőinek munkakötelezettségeiről és illetményeiről.
Rendelet a 100 korona kölcsönösszegnél kevesebbért elzálogosított tárgyak visszaadásáról.
A reakciós egyetemi professzorok eltávolítása.

április 3. A Forradalmi Kormányzótanács átalakítása.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a közép- és nagybirtokok szocializálásáról.

A Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság rendelete a munkásbiztosítás kiépítéséről.

A Magyarországi Tanácsköztársaság árucsere-forgalmi egyezményt köt Ausztriával.

április 4. Bécsből 1200 önkéntes érkezik a Vörös Hadseregbe.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a birtokrendező tanácsok felállításáról.

A Szociális Termelés Népbiztosságának rendelete a kisiparosoknak folyósítható termelési kölcsönről.

A Forradalmi Kormányzótanács tárgyalása Smuts tábornokkal, a békekonferencia megbízottjával, a demarkációs vonalról és a blokád megszüntetéséről.

április 5. Bizalmas rendelet a földreformot végrehajtó szerveknek a kis méretű földosztásról azokon a helyeken, ahol a termelés más módon nem biztosítható.

április 6. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a hivatalos beadványoknak bármely, az országban használatos nyelven való kötelező elfogadásáról.

A Vörös Hadsereg felszabadítja Odesszát.

A kommunista és szociáldemokrata ifjúmunkások közös vezetőségi ülése kimondja a két szervezet egyesülését.

A Tanácsköztársaság ellen szervezkedő ellenforradalmár papokat tartóztatnak le Nagykapornakon.

április 6—8. Tanácsválasztások.

április 7. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a törvényesség védelméről.

A Közoktatásügyi Népbiztosság rendelete az oktatási és kulturális rendeltetésű épületek szocializálásáról.

Ellenforradalmi puccskísérlet Sárospatakon.

április 8. Megkezdődik a gyári tartalék zászlóaljak felállítása.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a szállítóvállalatok, a mozik, a filmgyárak és a filmgyártással kapcsolatos üzemek szocializálásáról.

Ellenforradalmi zavargások Kalocsán.

április 9. A Forradalmi Kormányzótanács szolgálatra hívja be a volt tiszteket.

A Ruszin Népbiztosság rendelete a Ruszin Vörös Gárda felállításáról.

április 10. A Fővárosi Népbiztosság Közoktatásügyi Ügyosztályának rendelete a tanítás előtti és utáni iskolai imádkozás megszüntetéséről.

A Közellátási Népbiztosság rendelete az üzletek megnyitásáról és az árusítás szabályozásáról.

A román koronatanács határozata a Tanácsköztársaság elleni fegyveres intervencióról.

április 12. Politikai és Gazdasági Bizottság alakul a Forradalmi Kormányzótanácson belül.

Bécsben megalakul az Antibolsevista Comité (ABC).

április 13. A Margitszigetet átadják a proletárgyermekeknek.

Megalakul a Bajor Tanácsköztársaság.

április 14. A Hadügyi Népbiztosság rendelete a katonatanácsok megszüntetéséről.

április 16. A román királyi hadsereg támadást indít a magyar Tanácsköztársaság ellen.

április 17. Folytatódik a román támadás a Szamos és a Maros között.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete az ipari munkabérekről, a gyógyfürdők, a gyógyforrások és a gyógyvízfeldolgozó üzemek szocializálásáról.

április 18. A Közoktatásügyi Népbiztosság bevezeti a nyolcosztályos egységes iskolát.

Ellenforradalmi megmozdulás Debrecenben.

április 19. A Keleti Hadsereg vezérkarának főnökévé Stromfeld Aurélt nevezik ki. A Szociális Termelés Népbiztosságának rendelete az ipari termelés ügyeinek központosításáról, ipari kísérleti állomás létesítéséről és külkereskedelmi hivatal felállításáról.

A Belügyi Népbiztosság rendelete az egyház és az állam különválasztásának végrehajtásáról.

A Budapesti Munkástanács elhatározza a munkásság mozgósítását. Elrendelik tűszok szedését a burzsoázia soraiból.

április 20. A román csapatok bevonulnak Nagyváradra.
Nagy toborzógyűlések a fővárosban és vidéken.
A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a helyi ipari és termelési tanácsok felállításáról.

április 21. Egységes vezetés alá helyezik a keleti frontot.
Főparancsnok Böhm Vilmos. A front mögötti területeken a rendfenntartás teljhatalmú megbízottja Szamuely Tibor.

április 22. A román hadsereg elfoglalja Mátészalkát.

április 23. A román csapatok elfoglalják Debrecent.
Gyári munkásezredek szemléje Budapesten.
A csehszlovák burzsoá hadsereg támadása Ungvárnál.

április 24. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a kórházak szocializálásáról.
A Közoktatásügyi Népbiztosság rendelete a tanoncok ingyenes oktatásáról.

április 25. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete az iskolai gyermekvédelemről.

április 26. A székely hadosztály ellenforradalmár vezetői leteszik a fegyvert a román hadsereg előtt.

április 27. A francia hadsereg megszállja Makót, Nagylakot, a román királyi hadsereg elfoglalja Kabát, Balmazújvárost, Hajdúnánást, Nyíregyházát. Megindul a csehszlovák burzsoá hadsereg általános támadása a magyar Tanácsköztársaság ellen.

április 28. A Kommunista Internacionálé május 1. alkalmából az orosz, a bajor és a magyar tanácsköztársaságok védelmére hívja fel a világ munkásságát.

április 29. A Keleti Hadsereg-parancsnokság elrendeli a tiszántúli területek kiürítését.

április 30. A román csapatok a tiszajenői hídfő kivételével mindenütt elérik a Tisza vonalát.
Kun Béla jegyzéke Wilsonhoz, a csehszlovák, a román és a jugoszláv kormányhoz: a Tanácsköztársaság nem áll a területi integritás alapján, nincsenek hódító törekvései, békét akar a környező államokkal.

május 1. Országszerte nagy május elsejei ünnepségek.
Vita a Forradalmi Kormányzótanács ülésén a tanácshatalom sorsáról.

május 2. Böhm Vilmos parancsot ad a harc beszüntetésére.

Kun Béla és Szántó Béla parancsot ad a hadműveletek továbbfolytatására, az ellentámadás előkészítésére és a Tisza-vonal megerősítésére.

A Vörös Hadsereg kiüríti Miskolcot.

A Budapesti Munkástanács ülése állást foglal a proletárdiktatúra fegyveres védelme mellett.

A Forradalmi Kormányzótanács ülésén a többség a kommunisták mellé áll.

A budapesti munkásezredek, a munkások gyári és szakszervezeti gyűlései elhatározzák a proletárdiktatúra védelmét.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete az általános mozgósításról.

Fehérgárdisták kirabolják a Tanácsköztársaság bécsi követségét, ellenforradalmi puccsot kísérelnek meg Királyhidán.

május 3. A Forradalmi Kormányzótanács fegyverszüneti javaslatára a románok elfogadhatatlan feltételekkel válaszolnak.

A Vörös Hadsereg visszafoglalja Szolnokot az ellenforradalmi erőktől.

május 5. Aradon Károlyi Gyula gróf vezetésével ellenforradalmi kormány alakul.

május 6. A Keleti Hadsereg-parancsnokság átalakul Hadsereg-főparancsnoksággá. Stromfeld Aurélt a Vörös Hadsereg vezérkari főnökévé nevezik ki.

Ellenforradalmi lázadás Devecserben.

május 7. A Hadsereg-parancsnokság parancsa a katonai forradalmi törvényszékek felállításáról.

május 8. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a vöröskatonák rendes munkabérének kifizetéséről.

május 9. A Vörös Hadsereg támadása a salgótarjáni fronton.

május 10. A Vörös Hadsereg elfoglalja Szécsényt.

május 11. A hadügyi népbiztosok parancsa a Vörös Hadsereg fő erőinek a Duna - Tisza közén való csoportosítására.

május 12. A Vörös Hadsereg elfoglalja Füleket.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a 100 holdnál kisebb birtokok adómentességéről.

május 14. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a pedagógusok fizetéséről.

A Földművelésügyi Népbiztosság rendelete az aratómunkások béréről.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a polgári lapok betiltásáról.

május 16. A Vörös Őrség leleplezi a Dietz Károly volt budapesti rendőrfőkapitány által vezetett ellenforradalmi összeesküvést.

május 19. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a Népgazdasági Tanács felállításáról és az ellenforradalmárok vagyonának elkobzásáról.

május 21. A Vörös Hadsereg felszabadítja Miskolcot.

Szamuely Tibor Leninhez utazik.

május 27. A Pravda közli Lenin „Üdvözlet a magyar munkásoknak" című üzenetét.

május 30. Megindul a Vörös Hadsereg északi hadjárata.

A Vörös Hadsereg elfoglalja Putnokot, Bánrévét, Losoncot, Ipolyságot.

május 31. A Vörös Hadsereg elfoglalja Rimaszombatot.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete az általános védkötelezettségről.

Károlyi Gyula gróf ellenforradalmi kormányt alakít Szegeden.

június 1. A Vörös Hadsereg elvágja egymástól a csehszlovák és román csapatokat, egész hosszában átlépi az Ipolyt, elfoglalja Szerencset, Lévát.

A soproni és székesfehérvári ellenforradalmi vasutassztrájk kezdete. Fegyveres ellenforradalmi felkelés Vas, Sopron és Moson megyékben.

június 1—2. Országos földműveskongresszus.

június 3. A Vörös Hadsereg elfoglalja Érsekújvárt.

A Népgazdasági Tanács rendelete a mezőgazdaságban dolgozó ipari munkások munkabéréről.

A Népgazdasági Tanács rendelete a katonai szolgálatra alkalmas munkanélküliek segélyének megszüntetéséről.

június 4. A Vörös Hadsereg visszafoglalja Tokajt.

A Forradalmi Kormányzótanács az ellenforradalom megfékezésére hadműveleti területté nyilvánítja a Dunántúlt.

június 6. A Vörös Hadsereg elfoglalja Kassát, Korponát és Selmecbányát.

június 6—22. Általános sztrájk Szegeden az ellenforradalmi kormány ellen.

június 7. Clemenceau jegyzékében a csehszlovákok elleni támadás azonnali beszüntetését követeli a Forradalmi Kormányzótanácstól.

június 8. A Vörös Hadsereg elfoglalja Zólyomot, a csehszlovák hadsereg visszafoglalja Érsekújvárt.

június 9. A Vörös Hadsereg elfoglalja Eperjest.

június 10. A Vörös Hadsereg elfoglalja Rozsnyót és Bártfát, de elveszíti Selmecbányát.

június 12—13. A Magyarországi Szocialista Párt kongresszusa.

A kongresszus elfogadja a párt programját. A párt új neve: Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártja.

június 13. Újabb Clemenceau-jegyzék követeli a Vörös Hadsereg visszavonását, és kijelöli Magyarország új határait.

június 14. A Népgazdasági Tanács rendelete a szakmai üzemközpontok szervezéséről.

Bécsben a rendőrség letartóztatja az osztrák kommunista párt vezetőit.

június 14—23. A Tanácsok Országos Gyűlése elfogadja a Magyarországi Tanácsköztársaság Alkotmányát, megválasztja a Szövetséges Központi Intéző Bizottságot.

június 15. Leverik a bécsi kommunista felkelést.

június 16. Eperjesen kikiáltják a Szlovák Tanácsköztársaságot.

június 18. A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága felhívja a világ dolgozóit az antant oroszországi és magyarországi intervenciója elleni tüntetésre.

A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a közalkalmazottak fizetéséről.

június 19. Ellenforradalmi lázadás a kalocsai és dunavecsei járásban.

június 20. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete a nagykorúság határát a betöltött 18. évben állapítja meg.

június 20—21. Ellenforradalmi lázadások a Duna—Tisza közén.

június 23. Fegyverszüneti egyezmény Csehszlovákia és a Tanácsköztársaság között.

június 24. Ellenforradalmi lázadás a fővárosban és Pest megye több helységében.

A Szövetséges Központi Intéző Bizottság első ülése. Újjáválasztják a Forradalmi Kormányzótanácsot, állást foglalnak a diktatúra szigorú alkalmazása mellett.

A Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság rendelete a mezőgazdasági munkásbiztosításról.

június 25. Kun Béla Clemenceau-hoz intézett táviratában kezességet kér az antanttól a román hadsereg visszavonulására.

június 28. Németország aláírja a versailles-i békeszerződést.

június 30. Megkezdődik a Vörös Hadsereg visszavonulása az északi fronton.

július 1. Tárgyalások Pozsonyban a csehszlovák—francia hadsereg és a Forradalmi Kormányzótanács küldöttei között a semleges zónáról.

július 3. A lemondott Stromfeld Aurél helyére Julier Ferencet nevezik ki a Vörös Hadsereg vezérkari főnökévé.

A vidéki városokban is megkezdődik a munkásezredek szervezése.

július 7. A csehszlovák hadsereg bevonul Kassára.

július 9. A Közoktatásügyi Népbiztosság rendelete az iskolai diákbizalmi rendszer megszüntetéséről.

július 10. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete az általános mozgósításról.

A Vörös Hadsereg főparancsnokságáról lemondott Böhm Vilmost bécsi követté nevezik ki.

július 11. A Külügyi Népbiztosság jegyzékben tiltakozik Clemenceaunál a román támadó hadműveletek miatt.

július 12. Szegeden megalakul a P. Ábrahám-kormány.

július 13. Clemenceau válasza a Külügyi Népbiztosság jegyzékére.

július 14. A Forradalmi Kormányzótanács Landler Jenőt nevezi ki a Vörös Hadsereg főparancsnokává.

július 20. A Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának felhívása a világ munkásaihoz a július 21-i nemzetközi tiltakozó sztrájk alkalmával.

Megindul a Vörös Hadsereg támadása a keleti fronton.

A Vörös Hadsereg átkel a Tiszán.

július 21. Nemzetközi szolidaritási megmozdulások az oroszországi és magyarországi tanácsállamok mellett.

július 24. Megindul a román hadsereg ellentámadása.

július 26. Megkezdődik a Vörös Hadsereg visszavonulása a tiszai fronton. A csehszlovák hadsereg támadást indít a Vörös Hadsereg ellen.

július 27. A Vörös Hadsereget a Tisza mögé vonják vissza.

július 28. Az antant a Forradalmi Kormányzótanács lemondását követeli.

július 29. A román hadsereg átlépi a Tiszát. A Vörös Hadsereget Budapest irányába vonják vissza.

augusztus 1. A Forradalmi Kormányzótanács és a pártvezetőség együttes ülése határozatot hoz a Forradalmi Kormányzótanács lemondásáról. A Budapesti Központi Munkástanács elfogadja a Forradalmi Kormányzótanács lemondását.

Megalakul a szakszervezeti kormány Peidl Gyula elnökletével.

augusztus 2. A békekonferencia nem ismeri el a Peidl-kormányt.

augusztus 3. Rendelet a Vörös Őrség megszüntetéséről és az államrendőrség felállításáról.

augusztus 4. A román királyi hadsereg bevonul Budapestre.

Rendelet a lakóházak visszaadásáról a régi tulajdonosoknak. A forradalmi törvényszékek megszüntetése és a régi bíróságok visszaállítása.

augusztus 5. A szakszervezetek új helyiségeit visszaadják a régi tulajdonosoknak.

augusztus 6. Rendelet az ipari és kereskedelmi vállalatok visszaadásáról a régi tulajdonosoknak.

Ellenforradalmi különítményesek Csilléry András és Friedrich István vezetésével lemondatják a szakszervezeti kormányt.

augusztus 7. Friedrich István vezetésével hivatalnokkormány alakul. Habsburg József főherceg bejelenti, hogy kormányzóként átveszi az államfői hatalmat.

Rendelet a köztulajdonba vett földek visszaadásáról.

augusztus 8. Megalakul a Keresztény Nemzeti Párt.

augusztus 9. Horthy Miklós megalakítja az ellenforradalmi „Nemzeti hadsereg" fővezérségét.

augusztus 10. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 4507/1919. sz. rendelete hatályon kívül helyezi a tanácskormány oktatási és művelődési rendelkezéseit.

augusztus 13. Rendelet a munkanélküli- és szénsegélyek megszüntetéséről.

augusztus 19. A második Friedrich-kormány megalakulása.
A szegedi ellenforradalmi kormány lemondása.

augusztus 22. Újjáalakul a Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt Lovászy Márton vezetésével.

augusztus 23. Az antant hatalmak felszólítására József főherceg lemond a kormányzói tisztségről.

augusztus 24. Újra megalakul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt.

augusztus 27. A harmadik Friedrich-kormány megalakulása.

augusztus vége A Keresztényszocialista Párt és a Keresztény Gazdasági Párt fúziója Keresztényszociális Gazdasági Párt néven.

augusztus 28. Horthy utasítása a kommunisták elleni terror fokozására.

szeptember 3. A Friedrich-kormány érvényteleníti a mezőgazdasági munkások kollektív szerződéseit.

szeptember 3. Sokorópátkai Szabó István elnökletével megalakul az Egyesült Kisgazda és Földműves Párt.

szeptember 6. Bányászmegmozdulás Tatabányán és Felsőgallán, hat bányász meggyilkolása.

szeptember 10. A Saint Germain-en-Laye-i békeszerződés aláírása Ausztriával.

szeptember 18. Fehérgárdisták Kaposvárott meggyilkolják Latinca Sándort és kommunista társait.

szeptember 24. Horowitz amerikai alezredes siófoki nyilatkozatában cáfolja a fehérterrorról szóló híreket.

szeptember 28. Ismét megjelennek a régi napilapok.

október 12. A Nagyatádi Szabó István vezette Országos Kisgazda és Földmíves Párt Kaposvárott rendezett nagygyűlésével megindítja az országos szervezést.
Megalakul a Nemzeti Demokrata Párt Vázsonyi Vilmos vezetésével.

október 23. Sir George Clerk a párizsi ötös tanács megbízásából Budapestre érkezik.

október 25. A Keresztény Nemzeti Párt és a Keresztényszociális Gazdasági Párt fúziója Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja néven.

november 5. Clerk tárgyalásai Budapesten Horthyval és a pártok vezetőivel.

november 14—16. A román királyi hadsereg kivonul Budapestről és a Duna — Tisza közéről.

november 16. Horthy és „nemzeti hadserege" bevonul Budapestre.

november 17. Rendeletek a választójogról és a választásokról. (Ezen rendeletek alapján zajlottak le 1920-ban a választások.)

november 25. Clerk az antant nevében elismeri Huszár Károly koncentrációs kormányát.

november 27. Neuillyben aláírják a békeszerződést Bulgáriával.

november 29. A kisgazdapártok fúziója Országos Kisgazda és Földmíves Párt néven.

november vége Megalakul Bécsben a Kommunisták Magyarországi Pártjának Ideiglenes Központi Bizottsága.

december 2. Az antant meghívja a Huszár-kormányt a béketárgyalásokra.

december 5. A Huszár-kormány rendelete az internálás kiterjesztéséről.

december 7. A Népszava szerkesztőségének, nyomdájának és Az Est kiadóhivatalának szétdúlása.

december 18. A Lenin-fiúk kivégzése.

december 20. Kinevezik a magyar békedelegációt.

december 29. Korvin Ottó, László Jenő és nyolc társuk kivégzése.

1920

január 5. Elutazik Párizsba a magyar békedelegáció.

január 10. A német békeszerződés ratifikálása.

január 15. A szociáldemokrata párt választmánya határozatot hoz a kormányból való kilépésről és a választások bojkottálásáról.

január 16. Párizsban átadják a békeszerződés tervezetét a magyar delegációnak.

A szociáldemokrata párt kilép a kormányból.

Az Ostenburg-különítmény meggyilkolja Cservenka Miklóst, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt panaszirodájának vezetőjét.

január 25—26. Nemzetgyűlési választások.

február 10. A magyar kormány válasza a békefeltételekre.

február 16. Megnyílik a nemzetgyűlés.

február 17. Az Ostenburg-különítmény meggyilkolja Somogyi Bélát és Bacsó Bélát.

február 21. A Petőfi Társaság kizárja tagjai közül Babits Mihályt és Móricz Zsigmondot.

február 22. Százezres munkásdemonstráció Somogyi Béla temetésén.

február 24. A román hadsereg megkezdi a Tiszántúl kiürítését.

február 29. Az 1920: I. tc. kimondja, hogy az államfői hatalmat ideiglenesen a kormányzó gyakorolja.

március 1. Horthy Miklóst kormányzóvá választják.
Lemond a Huszár-kormány.

március 12. A KNEP és a Kisgazdapárt Keresztény Pártok Szövetsége néven koalíciót alakít.

március 15. Simonyi-Semadam Sándor kormányának eskütétele.

március 30. A román csapatok kiürítik a Tiszántúlt.

április 1. Horthy székhelyét a Gellért-szállóból a királyi várba teszi, megszünteti a fővezérséget, de a vezérkari főnökség közvetlen irányítása a kezében marad.

április 6. Sipőcz Jenő kormánybiztost a minisztertanács megbízza a főpolgármesteri teendők ellátásával.

április 7. A budapesti liberális pártok szövetségi nyilatkozata.
Francia—magyar tárgyalások kezdete.

április 8. Az Osztrák—Magyar Bank által kibocsátott bankjegyek felülbélyegzésének jóváhagyásáról szóló rendelet kihirdetése.

április 11. A „nemzeti hadsereget" felesketik Horthyra.

április 12. Friedrich István 6 társával kilép a KNEP-ből, és ellenzéki pártként újjáalakítja a Keresztény Nemzeti Pártot.

május 6. Az antant a végleges békefeltételeket átnyújtja a magyar békedelegációnak.

május 27. A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség felhívja valamennyi ország szakszervezeti központját, hogy teremtsék meg a feltételeket Magyarország bojkottjához.

május 30. Az 1550/1920 sz. kormányrendelet feloszlatja a magyarországi szabadkőműves páholyokat.

június 4. A magyar kormány és az antant képviselői aláírják a trianoni békeszerződést.

június 15. Rendelet a fővárosi törvényhatósági bizottság újjáalakításáról.
június 20—augusztus 8. A szállítómunkások nemzetközi szervezetének bojkottja tiltakozásul a magyarországi fehérterror ellen.
június 22. Képviselő-választások a tiszántúli országrészen.
június 26. A Simonyi-Semadam-kormány lemondása.
június 30. Bécsben megjelenik a Proletár, a Kommunisták Magyarországi Pártja hetilapjának első száma.
július 5. Megkezdődik a népbiztosok pere.
július 11—12. Községi választások Budapesten. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a választásokon nem vesz részt.
július 12. A KNEP, a Kisgazdapárt és az ún. Egyesült Kereszténypárt Nemzeti Kisgazda és Földmívespárt néven kormánypártot alakítanak.
július 14. Megalakul a Keresztény Községi Párt Budapesten Wolff Károly vezetésével.
július közepe A Vörös Hadsereg előrenyomul Varsó és Lvov irányába.
július 19. Megalakul Teleki Pál kormánya.
július 23—augusztus 7. A Kommunista Internacionálé II. Kongresszusa.
augusztus 8. Csicserin távirata a törvényszék elé állított népbiztosok ügyében.
augusztus 10. A sèvres-i békeszerződés aláírása Törökországgal.
augusztus 14. Csehszlovák—jugoszláv szövetségi szerződés.
augusztus 19. A lengyel hadsereg ellentámadása az antant támogatásával.
augusztus 19. 1920: XVII. tc. kiterjeszti a kormányzó jogkörét a nemzetgyűlés korlátozott időtartamú elnapolására, feloszlatására, és jogot biztosít számára a hadsereg alkalmazására az ország határain kívül a nemzetgyűlés előzetes hozzájárulása nélkül.
augusztus 31. A nemzetgyűlésen megszavazzák a botbüntetés kiterjesztéséről szóló törvényjavaslatot.
szeptember 6. A rendőrség letartóztatja az illegális kommunista párt 41 tagját.
szeptember 9. Lévai Oszkár kivégzése.
szeptember 25. Kormányzói döntés az Országos Vitézi Szék megalakításáról.

szeptember 26. 1920: XXV. tc. az egyetemekre való beiratkozás szabályozásáról (numerus clausus).
október 12. Szovjet-orosz—lengyel fegyverszüneti megállapodás és előzetes békeegyezmény.
október 24. A magyarországi szakszervezetek országos értekezlete.
november 7. A francia—magyar tárgyalások megszakadása.
november 13. A nemzetgyűlés megszavazza a trianoni békeszerződés becikkelyezéséről szóló törvényjavaslatot.
december 7. 1920: XXXVI. tc. a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről (Nagyatádi Szabó-féle földreformtörvény).
december 16. A második Teleki-kormány megalakulása.
december 28. Ítélethirdetés a népbiztosok perében.

1921

január 16—18. Sztrájk az Esztergom megyei bányákban.
január 26. A szovjet—magyar fogolycsere-tárgyalások kezdete.
február 3. A kormánypárt értekezletén a királykérdésben leszavazzák Teleki Pál miniszterelnököt.
február 4. Teleki Pál és harminchat képviselő kilép a kormánypártból.
február 10. A KNEP és a Kisgazdapárt szétválása.
Megalakul a Függetlenségi Kisgazda Földmíves és Polgári Párt Rassay Károly vezetésével.
február 18. Megalakul a Polgárok és Munkások Szövetsége.
február 22—27. A Szocialista Pártok Nemzetközi Munkaközössége („Két és feles" Internacionálé) alakuló kongresszusa.
február 28—március 4. A budapesti nyomdászok sztrájkja.
március 14—26. Csehszlovák—magyar tárgyalások Bruckban.
március 18. A rigai békeszerződés, egyfelől Oroszország és Ukrajna, másfelől Lengyelország között.
március 26—április 6. IV. Károly első puccskísérlete.
április 6. 1921: III. tc. az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről. (Ez a törvény nyújtott jogi alapot a kommunista párt illegalitásba kényszerítéséhez.)
április 13. A Teleki-kormány lemondása.

április 14. A Bethlen-kormány megalakulása.
április 23. Román—csehszlovák védelmi szövetségi szerződés.
április vége A rendőrség letartóztatja Andics Erzsébetet, Berei Andort, Vas Zoltánt és több más kommunistát, akik a Kommunisták Magyarországi Pártja és a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetsége újjászervezésén dolgoztak.
június 7. Rendelet a vitézi telkek adományozásáról.
június 7. Román—jugoszláv védelmi szövetségi szerződés.
június 10—23. Csehszlovák—magyar tárgyalások Mariánské Lazněban.
június 22—július 12. A Kommunista Internacionálé III. Kongresszusa.
június 26. 1921: XXV. tc. intézkedik a szegedi és a pécsi egyetem létrehozásáról.
június 30—július 2. Andics Erzsébet, Berei Andor, Vas Zoltán és társaik pere a budapesti törvényszék statáriális tanácsa előtt.
július 28. Rigában aláírják a szovjet—magyar fogolycsere-egyezményt.
augusztus 2. A Komintern új ideiglenes vezetőséget állít a Kommunisták Magyarországi Pártja élére.
augusztus 22. A magyar hadsereg bevonul az addig jugoszláv megszállás alatt álló pécs—baranyai területre.
augusztus 29. Az USA különbékét köt Magyarországgal.
augusztus 29—október 3. Felkelés Nyugat-Magyarországon.
szeptember 12. A rendőrség letartóztatja Esküt Lajost, Nagyatádi Szabó István titkárát, panamavádak miatt.
október 11—13. Velencei konferencia Nyugat-Magyarország ügyében.
október 20—24. IV. Károly második puccskísérlete.
október 25. Kézigránátos merénylet az Athenaeum nyomda ellen.
november 6. A nemzetgyűlés megszavazza a Habsburg-ház trónfosztásáról szóló 1921: XLVII. tc.-t.
december 3. Újjáalakul a Bethlen-kormány, az új miniszterek között van Klebelsberg Kunó belügy- és Kállay Tibor pénzügyminiszter.
december 4. A magyarországi szakszervezetek rendkívüli kongresszusa.
december 14—16. Népszavazás Sopronban és környékén.
december 21. A kormány és a szociáldemokrata párt paktumának aláírása (Bethlen—Peyer-paktum).

1922

január 1. Ismét megjelenik a Szocializmus, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóirata.

január 4. A Tanácsköztársaság megdöntése utáni első szociáldemokrata pártnapok a fővárosban és környékén.

január 5. Bethlen első nagy beszéde a Kisgazdapárt vacsoráján az Egységes Párt létrehozása érdekében.

január 14. Az Andrássy Gyula gróf vezette legitimisták kilépnek a KNEP-ből, és a Keresztény Nemzeti Párthoz csatlakoznak. (Az 1922. évi választásokon Keresztény Nemzeti Földmíves és Polgári Párt néven indulnak.)

január 10—23. A Ganz Danubius gyár kizárja munkásait, mert azok hat bizalmi elbocsátása miatt sztrájkba léptek.

január 27. Klebelsberg Kunó belügyminiszter a nemzetgyűlés elé terjeszti a választójog reformjáról szóló törvényjavaslatot.

február 3. Minisztertanácsi határozat a Csepel-szigeti szabadkikötő létesítésére.

február 8. A magyar—osztrák kereskedelmi egyezmény aláírása.

február 13. A nemzetgyűlés megszavazza a csendőrségről, a rendőrségről és a vámőrségről szóló törvényjavaslatot.

február 16. Az első nemzetgyűlés feloszlatása.

február 16—április 21. 3000 budapesti festő- és rokonipari munkás sztrájkja.

február 18. A Nemzeti Munkapárt csatlakozik az egységes kormánypárthoz.

A Nemzeti Középpárt kimondja feloszlását, a Magyar Rendpárt csatlakozik az Egységes Párthoz.

február 23. Kimondja megalakulását a Keresztény-keresztyén Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt, közkeletű nevén Egységes Párt.

március 2. 2200 ME sz. rendelet az 1922. évben összeülő nemzetgyűlés tagjainak választásáról.

március 2. Az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt csatlakozása az Egységes Párthoz.

március 10—április 14. Több ezer vasmunkás sztrájkja a fővárosban és környékén.

március 21. A szociáldemokrata párt választmánya a választáson való részvétel mellett dönt.

április 1. IV. Károly halála Madeira szigetén.

április 2. Az ellenzéki pártok Jog- és Szabadságvédő Ligájának tiltakozása a kormány választójogi rendelete ellen.

április 16. A rapallói egyezmény aláírása.

május 3—7. 3000 építőmunkás sztrájkja Budapesten.

május 11—12. 5000 pécsi bányász sztrájkja.

május 27. Kormányzói elhatározás m. kir. kormánytanácsosi és m. kir. kormányfőtanácsosi címek adományozásáról.

május 28—június 1. Nemzetgyűlési választások.

június 4—16. 12 ezer munkás sztrájkja a diósgyőri MÁVAG-ban.

június 10—30. 5000 budapesti szabómunkás sztrájkja.

június 16. A Bethlen-kormány rekonstrukciója. Nagyatádi Szabó István átveszi a földművelésügyi, Klebelsberg Kunó a vallás- és közoktatásügyi, Rakovszky Iván a belügyi tárcát.

június 19. A második nemzetgyűlés első ülése.

június 23. A szövetkezett Keresztény Ellenzék Andrássy Gyulát választja elnökéül.

július 1. 2500 fővárosi kereszténységszocialista közüzemi alkalmazott sztrájkja.

július 28—augusztus 24. A salgótarjáni bányászok sztrájkja.

augusztus 1. Megjelenik az Ifjú Proletár, a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetsége lapjának első száma.

augusztus 8. Gaál Gaszton kilépése az Egységes Pártból.

augusztus 17—27. 40 ezer vasipari munkás sztrájkja.

augusztus 21—22. A fővárosi bőripari munkások sztrájkja.

augusztus 31. A csehszlovák—jugoszláv szövetségi szerződés kiegészítése.

szeptember 1. 1922:XIX.tc. Országos Magyar Gyűjteményegyetem néven külön önkormányzati szervezetbe egyesíti az Országos Levéltárat, a Nemzeti, a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeumokat, valamint az Egyetemi Könyvtárat.

szeptember 18. Magyarországot felveszik a Nemzetek Szövetségébe.

október 5. Megalakul a liberális pártok és a szociáldemokrata párt új szövetsége.

október 28. „Marcia su Roma". A fasiszták bevonulása Rómába.
november—december 5. A III. Internacionálé IV. kongresszusa.
december 30. Megalakul a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, a Szovjetunió.
december 21. Megalakul a Magyar Munkaadók Központja ifj. Chorin Ferenc elnökletével.
december 24—27. A szociáldemokrata párt XXI. kongresszusa.

1923

január 1. Megkezdi működését a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság (BSZKRT).
január 3. 1923:I.tc. a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásáról.
január 6—8. Seipel osztrák kancellár budapesti tárgyalásai.
január 11. Franciaország megszállja a Ruhr-vidéket.
január 16. ÉME-csoportok provokációja.
február 16. Giesswein Sándor elnökletével Reformpárt néven új ellenzéki párt alakult.
február 21. Itélet Károlyi Mihály perében.
A magyar—csehszlovák szénegyezmény megkötése.
február 27. Rendelet az egyes külföldi államokkal való kereskedelmi és forgalmi viszonyok ideiglenes rendezéséről.
február 26—március 24. Általános vasmunkássztrájk Budapesten és környékén.
március 15. Összeütközés a tüntető egyetemisták és az egyetem vezetői között.
március 22. A kizárt vasmunkások tüntetése Budapesten.
március 25—27. A Magyarországi Szakszervezeti Tanácshoz tartozó szakszervezetek VII. kongresszusa.
április 11—28. Cipészmunkások sztrájkja a fővárosban.
április 21. A Magyar Tudományos Társulatok és Intézmények Szövetségének alakuló ülése.
május 2—5. Bethlen István és Kállay Tibor kölcsöntárgyalásai Párizsban.
május 7—10. Bethlen és Kállay kölcsöntárgyalásai Londonban.

május 13—22. Bethlen tárgyalásai Rómában.
május 21. A „Két és feles" Internacionálé megszűnése.
május 21—25. A Szocialista Munkásinternacionálé I. kongresszusa Hamburgban.
június 19. Gömbös lemond az Egységes Párt ügyvezető alelnöki tisztségéről.
július 18. A fővárosi törvényhatósági bizottság ellenzéki tagjainak lemondása Zilahi-Kiss Jenő alpolgármesterré választása miatt.
július 31—augusztus 4. 6000 téglagyári munkás sztrájkja a fővárosban.
augusztus 2. Gömbös, Eckhardt, Zsilinszky és társaik kilépnek az Egységes Pártból, és megalakítják a Fajvédő Pártot.
augusztus 2—3. A mozdonyvezetők és fűtők sztrájkja.
augusztus 24—szeptember 14. A budapesti malomipari munkások sztrájkja.
szeptember 5—24. Bethlen genfi tárgyalásai.
szeptember 15. Megjelenik az Esti Kurir, Rassay Károly lapja.
szeptember 23. Antifasiszta felkelés Bulgáriában.
szeptember 29. A Nemzetek Szövetsége jóváhagyja a Magyarországra vonatkozó pénzügyi tervezetet.
október 23—25. Kommunisták vezette általános sztrájk és fegyveres felkelés Hamburgban.
november 7. Ulain Ferenc és társai letartóztatása.
november 8—9. Ludendorff és Hitler puccskísérlete Münchenben.
november 19. A Palestrina kórus bemutatja Kodály Zoltán Psalmus Hungaricus című művét.
december 18. Az ÉME új elnökévé Eckhardt Tibort választják.
december 18. Megalakul a Keresztény Nemzeti Gazdasági Párt, kormánytámogató programmal.
december 28. Sipőcz Jenő felmentése a budapesti főpolgármesteri teendők ellátása alól.

1924

január 8. Bethlen bejelenti a külföldi kölcsön felvételét.
január 19. A Nemzetek Szövetsége magyar albizottsága elfogadja a pénzügyi bizottság javaslatait.
január 21. V. I. Lenin halála.

január 27. A magyar—olasz gazdasági és pénzügyi egyezmény aláírása.
február 2. Nagy-Britannia diplomáciai kapcsolatot létesít a Szovjetunióval.
február 7. Diplomáciai kapcsolatok felvétele Olaszország és a Szovjetunió között.
február 25. Diplomáciai kapcsolat létesítése a Szovjetunió és Ausztria között.
március 14. A kisantant képviselői aláírják a magyar kölcsönről szóló jegyzőkönyvet.
március 17—24. A dorogi, pilisvörösvári és pilisszentiváni bányászok sztrájkja.
március 20. Megalakul a Kossuth-párt a Függetlenségi és 48-as párt, valamint a Reformpárt fúziójából.
március 30. A magyarországi szakszervezetek országos értekezlete.
március 31. A nemzetgyűlés elfogadja a földreform-novellát.
április 7—14. A budapesti hírlapszedők sztrájkja.
április 18. A nemzetgyűlés elfogadja a szanálási törvényjavaslatot (1924: IV.tc.).
április 20—22. Baloldali ellenzéki csoport fellépése a Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXII. kongresszusán.
április 29—május 5. A Népszava betiltása.
május 7—június 12. 30 ezer bányamunkás országos sztrájkja.
május 20. 1924:XI.tc. a középiskoláról.
június 17—július 8. A Kommunista Internacionálé V. kongresszusa.
június 24. A Magyar Nemzeti Bank alakuló közgyűlése.
július 1. A pénz stabilizálása, népszövetségi kölcsön felvétele.
augusztus 3. 1924:XXI.tc. a vámtarifáról.
augusztus 22. A kormányzó kinevezi Ripka Ferencet Budapest kormánybiztosává.
augusztus 26. Megkezdődik Esküt Lajos panamapere.
augusztus 26—szeptember 12. Magyar – szovjet kereskedelmi és diplomáciai tárgyalások Berlinben.
augusztus 30. A londoni jegyzőkönyv (Dawes-terv) aláírása.
október 9. Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter lemondása.
október 23. A szociáldemokrata párt és a liberális pártok megalakítják az Országos Demokratikus Szövetséget.

október 31. Nagyatádi Szabó István halála.

november 15. Átalakul a Bethlen-kormány. Pénzügyminiszter Bud János, földművelésügyi miniszter Mayer János, külügyminiszter Scitovszky Tibor.

november 28. A nemzetgyűlés a házszabályok módosítását tárgyalja. A módosítás ellen fellépő képviselők többségét erőszakkal eltávolítják az ülésteremből.

december 29—1925. május 26. Az Országos Demokratikus Szövetség képviselői nem vesznek részt a képviselőház ülésein.

november 30. A belügyminiszter megvonja a Népszava utcai árusítási jogát.

december 11. A nemzetgyűlés megszavazza a házszabályokat megszigorító javaslatot.

december 31. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének határozata alapján megjelenik a Népszavában a Bethlen—Peyer-paktum.

1925

január 1. Életbe lép a 2244 vámtételt tartalmazó vámtarifa.

január 26—27. Bécsben ülésezik a Szocialista Munkásinternacionálé Végrehajtó Bizottsága által kiküldött 4 tagú bizottság a Bethlen—Peyer-paktum ügyében.

február 3—április 14. Bányászsztrájk Tatabányán a munkaidő meghosszabbítása miatt.

március 18. A képviselőház elfogadja az első arany-költségvetést.

április 14. A Magyarországi Szocialista Munkáspárt megalakulása.

április 18. Megnyitja kapuit az első Budapesti Nemzetközi Vásár.

május 21—22. Fővárosi törvényhatósági bizottsági választások.

május 31. Elkobozzák és betiltják Az Ujság című napilapot, mert közölte Beniczky Ödön volt belügyminiszter vallomását a Somogyi—Bacsó-gyilkosság ügyében.

június 1. Beniczky Ödön letartóztatása.

június 3. A csepeli szabadkikötő megnyitása.

június 21. Legitimisták zászlóbontása Körmenden.

június 27. Megkötik a Speyer-bankházzal a városi kölcsönszerződést.

június 28. Letartóztatják Vági Istvánt és az MSZMP több más vezetőjét.

július 7. A képviselőház elfogadja az új választójogi törvényjavaslatot.

július 10. A képviselőház ratifikálja a Speyer-féle kölcsönszerződést.

július 11. Ripka Ferencet választják meg Budapest főpolgármesterévé.

augusztus 18—21. A Kommunisták Magyarországi Pártja I. kongresszusa Bécsben.

augusztus 22—27. A Szocialista Munkásinternacionálé II. kongresszusa Marseille-ben.

szeptember 5. Olasz—magyar kereskedelmi szerződés.

szeptember 22. Letartóztatják Rákosi Mátyást, Gőgös Ignácot, Hámán Katót, Őry Károlyt, Vas Zoltánt, valamint a kommunista és a szociáldemokrata párt 50 tagját.

október 5—16. A locarnói konferencia.

november 5. A képviselőház elfogadja a pengőről szóló törvényjavaslatot.

november 14—16. Rákosi Mátyás és társai a statáriális bíróság előtt.

november 18. Rendelet az Országos Közegészségügyi Intézet felállításáról.

december 1. A Magyar Rádió megkezdi működését.

december 18. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt kilép a parlamenti demokratikus blokkból.

december 18—31. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának XIV. kongresszusa.

december 19. A hágai rendőrség nyilvánosságra hozza a hamis frankok értékesítőinek letartóztatását.

december 25—27. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXII. kongresszusa.

1926

január 4. Windischgrätz Lajos herceg letartóztatása.

január 5. Nádosy Imre országos rendőrfőkapitány letartóztatása.

január 20. A magyar parlament vizsgálóbizottságot küld ki a frankhamisítás politikai vonatkozásainak tisztázására.

február 16. Az ÉME két tagja utcai merényletet követ el Vázsonyi Vilmos ellen.

február 26. Gaál Gaszton megalakítja az Agrárpártot.
április 24. Német—szovjet barátsági szerződés.
április 27. A salgótarjáni bányászok éhségfelvonulása.
május 1. Betiltják a Világ című lapot.
május 2. Vázsonyi Vilmos halála.
május 7—26. A frankhamisítási bűnper törvényszéki tárgyalása.
június 28. Londonban kibocsátják a magyar vármegyei kölcsönt.
július 1. Megszűnik a népszövetségi főbiztos magyarországi működése, az ellenőrzést kisebb hatáskörű megbízottak veszik át.
július 12—augusztus 4. Rákosi Mátyás és társai perének törvényszéki tárgyalása.
július 22. A Nemzeti Demokrata Párt fuzionál Rassay pártjával.
augusztus 29. Horthy mohácsi beszédében szól a magyar—jugoszláv viszony rendezéséről.
szeptember 8. Németország belépése a Nemzetek Szövetségébe.
október 12. A Magyarországi Szocialista Munkáspárt egységfrontjavaslata a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének.
október 14. A Kúria jogerős ítélete lezárja a frankhamisítási pert.
október 15. A Bethlen-kormány beadja lemondását, amelyet a kormányzó nem fogad el. Az új belügyminiszter Scitovszky Béla.
október 16. Kodály Háry János című daljátékának bemutatója az Operaházban.
november 11. A nemzetgyűlés elfogadja a felsőházról szóló törvényt (1926: XXII.tc.).
december 8—10. Országgyűlési választások.

1927

január 1. Az új pénznem, a pengő és a fillér bevezetése.
január 3—10. A felsőházi tagok választása.
január 24. Bethlen programnyilatkozata az Egységes Pártban.
január 28. A felsőház alakuló ülése.
február 24—március 3. A rendőrség letartóztatja a Kommunisták Magyarországi Pártja és a Magyarországi Szocialista Munkáspárt mintegy 100 vezetőjét, közöttük Szántó Zoltánt, a kommunista párt titkárát.

március 8. Walko Lajos külügyminiszter genfi tárgyalása Chamberlain angol külügyminiszterrel.
március 9. A képviselőház elfogadja a polgári iskolai törvényt.
március 16. Klebelsberg látogatása Mussolininél.
április 5. A magyar—olasz barátsági szerződés aláírása.
május 8. Belügyminiszteri rendelet a földmunkás- és aratósztrájk-mozgalmakban részt vevő kommunisták letartóztatására.
május 27. Nagy-Britannia megszakítja diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval.
június 21. Lord Rothermere cikket közöl a Daily Mailben a magyar revíziós törekvések támogatására.
július 15. Forradalmi munkástüntetés Bécsben.
július 25—augusztus 31. 17—18 ezer budapesti vasmunkás sztrájkja.
július 27. A Magyar Revíziós Liga megalakulása.
augusztus 15. Megjelenik a Kommunisták Magyarországi Pártja legális folyóirata, a 100 %, Tamás Aladár szerkesztésében.
augusztus 23. Az USA-ban kivégezik Saccót és Vanzettit, az amerikai olasz munkások vezetőit.
szeptember 5. Felavatják a tihanyi biológiai intézetet.
szeptember Megjelenik a Magyar Szemle.
október 17—november 9. A kommunista és a szociáldemokrata párt vezetőinek pere a budapesti törvényszék előtt.
november 7. A parlament törvénybe iktatja Kossuth Lajos érdemeit és március 15-ét mint nemzeti ünnepet.
november 30. Serédi Jusztiniánt a pápa kinevezi esztergomi érsekké.
december 2—19. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának XV. kongresszusa.

1928

január 1. Fegyvercsempészési botrány a szentgotthárdi határállomáson.
január 16. A Magyar Demokrata Párt beolvadása a Független Nemzeti Demokrata Pártba.
január 29. Megalakul a Munkás Kulturszövetség.
február 1. A törvényszék Hatvany Lajost „nemzetgyalázás bűne" miatt 7 évi fegyházra ítéli.

A kisantant tiltakozó jegyzéke a Nemzetek Szövetségéhez a szentgotthárdi fegyvercsempészés ügyében.

február 13. Fasiszta diáktüntetések az egyetemen a numerus clausus enyhítése ellen.

február 24. A képviselőház megszavazza a numerus clausus törvény módosítását.

február 25. Landler Jenő halála.

február 27. Elkészül a lakihegyi 60 kW-os rádióadó.

április 2—5. Bethlen—Mussolini találkozó Milánóban.

június eleje Megjelenik a Kommunista, a Kommunisták Magyarországi Pártja illegális központi lapja.

május 1. A Magdolna utcai Vasmunkás Otthon felavatása.

július 17—szeptember 1. A Kommunista Internacionálé VI. kongresszusa.

augusztus 5—11. A Szocialista Munkásinternacionálé III. kongresszusa Brüsszelben.

augusztus 27. Párizsban 15 állam képviselői aláírják a Briand—Kellogg-paktumot.

szeptember 6. Gömbös Gyula visszalépése az Egységes Pártba.

szeptember 7. Gömbös Gyulát honvédelmi államtitkárrá nevezik ki.

szeptember közepe Megjelenik a Munka, Kassák Lajos új folyóirata.

október 1. A Szovjetunió első ötéves tervének indulása.

október 8. A magyar kormány bejelenti csatlakozását a Briand—Kellogg-paktumhoz.

október 25. A Magyar Rádió Sándor utcai székházának felavatása.

november 20—25. Sztrájkok a magyar bányaiparban.

november 23—1929. január 8. A pilisvörösvári bányászok sztrájkja.

december 11. 2000 pilisvörösvári bányamunkás éhségfelvonulása.

december 13. A fővárosban megkezdik az utcai távbeszélő-hálózat felszerelését.

1929

január 5. Jugoszláviában Sándor király diktatúrát vezet be.

január 24. Munkanélküliek tüntetése a fővárosban.

augusztus 1. Az első Nemzetközi Vörös Nap, amelyet a Kommunista Internacionálé az imperialista háború elleni harc és a Szovjetunió védelme jegyében hirdetett meg.

augusztus 31. A Young-terv elfogadása.
október 3. Nagy-Britannia ismét felveszi a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval.
október 10. Gömbös Gyula kinevezése honvédelmi miniszterré.
október 12. Pertörlés Garami Ernő, Buchinger Manó és Weltner Jakab ügyében. Így lehetővé válik Garami és Buchinger hazatérése az emigrációból és Weltner politikai tevékenységének újrakezdése.
október 21—november 5. Kommunisták éhségsztrájkja valamennyi börtönben. Lőwy Sándor (október 27.) és Sztáron Sándor (november 23.) meggyilkolása a mesterséges táplálás során.
október 24. A New York-i tőzsdekrach. A gazdasági világválság kezdete.
november 1—27. Több ezer bányász sztrájkja a kommunista párt irányításával Salgótarjánban.
november 3. Törvényhatósági választások a városokban és a megyékben.
november 7. Kommunista ifjúmunkások tüntetése az Októberi Forradalom évfordulója alkalmából Budapesten.
december eleje A Kommunisták Magyarországi Pártja vezetésével megalakul a Munkanélküliek Országos Egységbizottsága.
december 23. A Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetsége első illegális országos küldöttértekezlete.

1930

január 18—20. A rendőrség letartóztatja a Kommunisták Magyarországi Pártja titkárságát, és felszámolja központi nyomdáját.
január 20. A hágai döntőbíróság ítélete az optáns-ügyben.
január 26. Több ezer munkanélküli tüntetése Budapesten.
január 25—27. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt értekezlete Békéscsabán a községpolitika kérdéseiről több mint száz szociáldemokrata városi és községi képviselőtestületi tag részvételével.
február 27—március 15. A Kommunisták Magyarországi Pártja II. kongresszusa Aprelevkában (Szovjetunió).
február 14. Tárgyalás Bethlen István és a szociáldemokrata párt, valamint a szakszervezetek vezetői között a munkanélküliek ügyéről.
március 10—május 6. Bedőellenes sztrájk a Ganz Hajógyárban.
április 11—12. Bethlen római tárgyalásai Mussolinivel.

május 1. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a korábbi évektől eltérően utcai felvonulást szervez a fővárosban 10—15 ezer ember részvételével. Hasonló megmozdulásokra kerül sor a vidéki városokban is.

május 2. 2000 munkanélküli földmunkás tüntetése Csongrádon.

május 16. A képviselőház megszavazza a hágai egyezmények ratifikálását.

május 17. Briand nyilvánosságra hozza Páneurópa-tervét.

május 18. Kommunisták tömeges letartóztatása az alföldi földmunkásszervezetekben.

május 27. 1930:XVIII.tc. a főváros közigazgatásáról.

május 29. Belügyminiszteri rendelet a főváros új kerületi beosztásáról. (Az eddigi tíz helyett tizennégy kerületet alakítanak ki.)

június 15—18. Bethlen angliai tárgyalásai.

június 26—július 13. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának XVI. kongresszusa.

július 3. 1000—1500 munkanélküli tüntetése Budapesten a Belvárosban.

július 4. A képviselőház megszavazza a bolettatörvényt.

július 7—8. Schober osztrák kancellár budapesti tárgyalásai.

szeptember 1. A budapesti munkásság harcos tüntető felvonulása, az ellenforradalmi korszak legnagyobb munkásmegmozdulása. Tüntetések Győrben, Miskolcon, Pécsett és számos más helységben.

szeptember 6. Tüntetés Budapesten a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetsége vezetésével a Nemzetközi Ifjúmunkásnap alkalmából.

szeptember 7—9. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXVII. kongresszusa. Az agrárprogram elfogadása.

október 13. A Független Kisgazdapárt zászlóbontása Békésen. Vezetőjévé Szijj Bálintot választják.

október 25. Átadják rendeltetésének a szegedi egyetem új épületcsoportját.

november 19—december 15. Sztrájkok a budapesti textilgyárakban, tiltakozásul a bedó ellen.

november 22—24. Bethlen berlini tárgyalásai.

december 3. A Nemzeti Sportuszoda megnyitása a Margitszigeten.

december 10. Lemond Walko Lajos külügyminiszter. Utódja gróf Károlyi Gyula.

A Független Kisgazdapárt egyesül Gaál Gaszton Agrárpártjával. Az új párt neve: Független Kisgazda, Földmíves és Polgári Agrárpárt.

december 15. A magyar—csehszlovák „vámháború" kezdete.

december 21—22. Törvényhatósági választások Budapesten.

december 31. A rendőrség letartóztatja Révai Józsefet és a kommunista párt hat más funkcionáriusát.

1931

január 14. Garami Ernő kiválik a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségéből.

január 21. Munkanélküliek tüntetése Budapesten.

január 26. Bethlen Bécsben aláírja az osztrák—magyar barátsági szerződést.

január 27. A kartelltörvény-javaslat benyújtása a parlamentnek.

január 30. Mintegy 1000 munkanélküli tüntetése Csongrádon.

február 8. A Szakszervezeti Tanács rendkívüli szakszervezeti kongresszusa.

február 15. A Független Kisgazdapárt zászlóbontó nagygyűlése.

február Megalakul az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék (ESZE).

február 20—március 5. A koronatanács ülései.

március 21. Az osztrák—német vámunió terve.

március 19. A képviselőház megszavazza a földteher-rendezési törvényjavaslatot.

április 14. A spanyol köztársaság kikiáltása.

április 22. A parlament leszavazza Bud János minisztert.

április 29. Megindul a hangosfilmgyártás a Hunnia filmgyárban.

május 8—25. Több ezer munkás kizárása a Ganz gyárakból.

május 27—június 3. A Gyűjtőfogház kommunista foglyainak éhségsztrájkja.

június eleje Megjelenik a Társadalmi Szemle, a Kommunisták Magyarországi Pártjának legális elméleti folyóirata, Madzsar József szerkesztésében.

június 1—10. Az újpesti famunkások sztrájkja.

június 6. Horthy feloszlatja az országgyűlést.
június 28—30. Országgyűlési választások.
július eleje A Komintern Végrehajtó Bizottsága a konspirációs válság és a lebukások miatt új vezetőséget állít a Kommunisták Magyarországi Pártja élére.
július 11. Bankcsőd Németországban.
július 14—16. Bankzárlat a minisztertanács döntése alapján.
augusztus 7. Kormányrendelet a pengőkiviteli tilalomról.
augusztus 7. A 33-as bizottság megkezdi működését.
augusztus 14. Párizsban aláírják az 5 millió fontos magyar kölcsönt.
augusztus 17. Munkanélküliek tüntetése az Est-lapok szerkesztősége előtt.
augusztus 18. A Bethlen-kormány lemondása.
augusztus 22. Megalakul Károlyi Gyula kormánya.
augusztus 25. A 33-as bizottság 5-ös bizottságot választ a költségvetés felülvizsgálására.
augusztus 27. A kartelltörvény kihirdetése.
szeptember 1. Kormányrendelet a közalkalmazottak fizetésének és nyugdíjának csökkentéséről. (Hasonló intézkedés történt 1932. január 1-én, 1932. július 1-én és 1933. március 1-én.)
szeptember 7. Magyar jegyzék a Nemzetek Szövetségéhez a pénzügyi helyzetről.
szeptember 13. A biatorbágyi vasúti merénylet.
szeptember 18. Japán megkezdi Mandzsúria megszállását.
szeptember 19. A Károlyi-kormány életbe lépteti a statáriumot.
október 30—november 17. 2000 bányász sikeres sztrájkja Pécsett.
november 7. Gyűlések és tüntetések a fővárosban az Októberi Forradalom évfordulóján.
november 28. A Vannay-féle puccskísérlet leleplezése.
december 6—8. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXVIII. kongresszusa.
december 12. A Kereszténypárt tagjai kilépnek a 33-as bizottságból.
december 17. Több ezres munkanélküli-tüntetés Budapesten.
december 19. Korányi Frigyes pénzügyminiszteri kinevezése.
december 23. A transzfermoratórium életbe léptetése.
december 31. A kommunista párt vezetése alatt működő Mozgás Kórus kultúrszervezet tagjainak letartóztatása.

1932

január 18. Munkanélküliek tüntetése a fővárosban a Kommunisták Magyarországi Pártja jelszavaival.

február 5. Ivády Béla lemondása a földművelésügyi tárcáról. Utóda Purgly Emil.

február 5. Munkanélküliek tüntetése Csepelen.

február 11. A kormánypárt agrárblokkja átadja követeléseit a földművelésügyi miniszternek.

február 18. Csendőrsortűz Pacsán a végrehajtások ellen tiltakozó parasztokra.

március 2. Tardieu francia miniszterelnök bejelenti a dunai államok kooperációjára vonatkozó tervét.

március 13—16. Az ESZE vezetésével textil- és építőmunkás-tüntetések.

március 27—április vége Szállítómunkások sztrájkja az ESZE vezetésével.

április 5. A belügyminiszter betiltja a Népszavát.

április 7. Tüntetések és munkabeszüntetések országszerte a szociáldemokrata párt felhívására.

április 19. Ismét megjelenik a Népszava.

május 14. A rendőrség letartóztatja a kommunista párt Pest környéki kerületének számos tagját.

május Elkészül a debreceni egyetem új épülete.

június 1. A kormánypárt agrárblokkjának memoranduma a miniszterelnökhöz.

június 1. Munkanélküliek tüntetése Kispesten, Pesterzsébeten és Rákospalotán.

június 6. A vasmunkás-ellenzék vezetőinek letartóztatása.

június 13. Az Eötvös-kollégium több diákjának letartóztatása kommunista szervezkedésben való részvétel miatt.

június 22. Munkanélküliek tüntetése Debrecenben.

július 3. Az ESZE nagyszabású sportünnepélye Gödön.

július 15. A rendőrség letartóztatja Sallai Imrét, Fürst Sándort és Karikás Frigyest, a Kommunisták Magyarországi Pártja vezetőit.

július 18. A rendőrség letartóztatja Kilián Györgyöt, a KIMSZ titkárát.

július 23—29. Tiltakozó gyűlések és tüntetések a statáriális tárgyalás ellen.
július 29. Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése.
július 31. Választások Németországban. Hitler pártja közel 14 millió szavazatot kap.
augusztus 7. Kommunisták vezette tüntetés a rákoskeresztúri temetőben Sallai Imre és Fürst Sándor sírjánál.
augusztus 12. Letartóztatják Poll Sándort, a Kommunisták Magyarországi Pártja titkárságának vezetőjét.
szeptember 11. Automatizálják a főváros telefonhálózatát.
szeptember 12. Budapest és Komárom között megindul a vasúti villamos vontatás.
szeptember 21. A Károlyi-kormány lemondása.
október 1. Gömbös Gyula kormányalakítása.
október 10. Rendelet a rögtönbíráskodás megszüntetéséről.
október 26. Gömbös Gyula nyilvánosságra hozza 95 pontból álló programját.
október 27. Az Egységes Párt felveszi a Nemzeti Egység Pártja nevet; elnökévé Sztranyavszky Sándort, ügyvezető főtitkárává Marton Bélát választják.
november 6. Hitler 2 millió szavazatot veszít a választásokon.
november 8. Huszár Aladár Budapest új főpolgármestere.
november 8. Rooseveltet megválasztják az USA elnökének.
november 10—13. Gömbös látogatása Mussolininél.
november 20—21. Dollfuss osztrák kancellár budapesti látogatása.
november 29. Francia—szovjet megnemtámadási egyezmény.
december 7. Eckhardt Tibort a Független Kisgazdapárt vezérévé választják.

1933

január 6—8. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXIX. kongresszusa.
január 8. Az osztrákok feltartóztatják Hirtenbergben a Magyarországnak küldött titkos fegyverszállítmányt.

január 16. Munkanélküli-tüntetések Budapesten, Kispesten és Újpesten.
január 30. Hitler uralomra jutása Németországban.
január vége A Komintern Végrehajtó Bizottságának felhívása a kommunista és szociáldemokrata pártokhoz a fasizmus elleni közös harcra.
február 4. Gömbös Kánya Kálmánt nevezteti ki külügyminiszterré.
február 6. A kormány újból életbe lépteti a gyűléstilalmat.
február 7. Munkanélküli-tüntetés Budapesten.
február 16. A kisantant szervezeti paktuma.
február 17. Az ESZE több vezetőjének letartóztatása.
február 27. A berlini Reichstag provokációs felgyújtása.
február—március Textilgyári sztrájkok a bedó bevezetése miatt.
március 8. Letartóztatások a BSZKRT-nál kommunista szervezkedés miatt.
március 11. A Társadalmi Szemle szerkesztőinek letartóztatása.
március 14. A Kommunisták Németországi Pártjának betiltása.
március 15. Dollfuss hatályon kívül helyezi az osztrák alkotmányt.
március 27. Japán kilép a Nemzetek Szövetségéből.
március 29—április 6. 3000 cipőipari munkás sztrájkja Budapesten és környékén.
április 4. A törvényszék elrendeli József Attila „Döntsd a tőkét" című verseskötetének elkobzását.
május 2. Németországban betiltják a szakszervezeteket.
június 17—19. Gömbös látogatása Hitlernél.
június 19. Letartóztatják Kádár Jánost és a Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szervezete több vezetőségi tagját.
július 8. Törvény a kormányzói jogkör kiterjesztéséről.
július 9. Gömbös bécsi tárgyalásai.
július 18—augusztus 19. Bedóellenes mozgalom a három Ganz gyárban.
szeptember 16—21. Papen német birodalmi alkancellár budapesti látogatása
szeptember 21. Lipcsében megkezdődik Dimitrov pere.
október 3—november 6. 10 ezer budapesti építőmunkás sztrájkja.
október 14. Németország kilép a Nemzetek Szövetségéből.
október 27. A belügyminiszter betiltja a munkás szavalókórusokat.
október 27—november 4. Szabómunkások bérharca.

november 16. Az Egyesült Államok felveszi a diplomáciai kapcsolatokat Szovjetunióval.

november 22—28. A győri selyemgyár munkásainak sztrájkja.

december 2. Megkezdi rendszeres működését a 120 kW-os lakihegyi nagyadó.

1934

január 15—február vége A Lóden Posztógyár munkásainak sztrájkja és szolidaritási sztrájkok a fővárosi textilgyárakban.

január 26. Német—lengyel megnemtámadási egyezmény.

január 26—február 10. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának XVII. kongresszusa.

február 6. Magyarország felveszi a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval.

február 6. Meghiúsul a franciaországi fasiszta puccskísérlet.

február 8—10. Sztrájk a Soroksári Textilgyárban.

február 9. Jugoszlávia, Románia, Görögország és Törökország megköti a Balkán-paktumot.

február 12. Antifasiszta általános sztrájk Franciaországban 4 $^1/_2$ millió munkás részvételével.

február 12—16. A bécsi munkások antifasiszta fegyveres felkelése.

március 2—6. A női konfekcióipari munkások sztrájkja a fővárosban.

március 12—14. Mintegy 6000 budapesti és környéki cipészmunkás általános sztrájkja.

március 17. A magyar—osztrák—olasz hármas egyezmény (római paktum) aláírása.

május Megjelenik a Válasz első száma.

május 18—június 13. Mintegy 1200 famunkás általános sztrájkja Újpesten és Rákospalotán.

június 2. Az 1934:VIII.tc. megszünteti az Országos Magyar Gyűjteményegyetemet, s a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa autonóm hatáskörébe utalja az országos jellegű múzeumi, levéltári, könyvtári intézményeket, valamint azokat a vidékieket is, amelyek a Múzeumok és Közgyűjtemények Országos Felügyelősége alá tartoznak.

június 2. 1934:XI.tc. a középiskoláról.

június 7—21. Kommunista foglyok éhségsztrájkja a fegyintézetekben.
június 25—augusztus 22. 400 nemesfémipari munkás általános sztrájkja Budapesten.
június 29—30. A „hosszú kések éjszakája" Németországban.
július 5—október 29. A Hofherr—Schrantz gyár munkásainak sztrájkja.
július 25. Fegyveres náci puccskísérlet Bécsben. Dollfuss kancellár meggyilkolása.
szeptember 18. A Szovjetunió belép a Nemzetek Szövetségébe.
szeptember 21—24. Bányászsztrájk a mecsekszabolcsi és vasasi bányákban.
október 5—23. Általános sztrájk Spanyolországban.
október 9. Gyilkos merénylet Marseille-ben Sándor jugoszláv király és Barthou francia külügyminiszter ellen.
október 11—16. A tárnákat megszálló bányászok éhségsztrájkja Pécsett.
október 19—22. Gömbös varsói tárgyalásai.
október 31. A rendőrségen meggyilkolják Hoffmann Ottót, a kommunista párt illegális apparátusának vezetőjét.
november 4—7. Gömbös tárgyalásai Mussolinivel.
november 8. Gömbös tárgyalásai Schuschnigg-gal.
november 13—16. A II. Internacionálé Végrehajtó Bizottsága feloldja az egységfrontra vonatkozó tilalmat.

1935

január eleje Megjelenik a Gondolat, a Kommunisták Magyarországi Pártja féllegális folyóirata.
január 7. A dunai paktum terve.
január 12. Rendelet a közoktatásügyi igazgatásról.
Eckhardt benyújtja a magyar kormány jegyzékét a Nemzetek Szövetségének a marseille-i merénylettel kapcsolatos vizsgálatról.
január 22. A bethlenista NEP-képviselők nyílt fellépése az Eckhardt—Gömbös-szövetség ellen.
január 21—február 4. A második Rákosi-per tárgyalása a budapesti törvényszéken.
február 16. Rómában aláírják a magyar—olasz kulturális egyezményt.

február 26. A Reformnemzedék vigadói ülése az Eckhardt—Gömbös-szövetség mellett.
március 1. Németország megszállja a Saar-vidéket.
március 4. Szálasi Ferenc megalakítja a Nemzeti Akarat Pártját.
március 4. Újjáalakul a Gömbös-kormány.
március 5. A kormányzó feloszlatja az országgyűlést.
március 6. Bethlen István kilépése a Nemzeti Egység Pártjából.
március 16. A német kormány semmisnek nyilvánítja a békeszerződésben előírt katonai korlátozásokat.
március 20. Csendőrsortűz Endrődön a választási harcban részt vevő ellenzéki kisgazdapárti parasztok ellen.
március 31—április 7. Országgyűlési választások.
április 2—7. 3350 cipőipari és mintegy 5000 szabóipari munkás általános sztrájkja.
április 14. Zilahy Lajos meghirdeti a Pesti Naplóban az Új Szellemi Frontot.
április 14. A stresai konferencia.
április 17. Kozma Miklós belügyminiszter feloszlatja a fővárosi törvényhatósági bizottságot.
április 26. Megválasztják a NEP új vezetőségét.
május 2. Szovjet—francia kölcsönös segélynyújtási szerződés.
május 16. Csehszlovák—szovjet kölcsönös segélynyújtási szerződés.
május 28. Garami Ernő halála.
június 1—2. Fővárosi törvényhatósági választások.
június 11—24. 1400 újpesti famunkás sztrájkja.
június 18. A német—angol flottaegyezmény megkötése.
június 24—július 6. A Csepeli Posztógyár munkásainak sztrájkja.
június 26. Kormányrendelet a heti 48 órás munkaidőről és a minimális munkabérekről.
július 25—augusztus 21. 10 ezer építőmunkás sztrájkja az ESZE és a MÉMOSZ vezetésével Budapesten és környékén. A mozgalomhoz csatlakoznak a pécsi, a székesfehérvári és a soproni építőmunkások is.
július 25—augusztus 20. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa.
szeptember 15. A nürnbergi fajvédelmi törvények kihirdetése.
szeptember 29. Gömbös—Hitler találkozó.
október 3. Olaszország agressziója Abesszínia ellen.

1936

január 28—április 25. 800 munkás sztrájkja a Kispesti Textilgyárban.

február 16. A Népfront győzelme a spanyolországi választásokon.

március eleje Szép Szó címmel Ignotus Pál és József Attila szerkesztésében baloldali irodalmi folyóirat indul.

március 7. A német csapatok bevonulnak a rajnai demilitarizált övezetbe.

március 23. A római hármas egyezmény kiegészítő jegyzőkönyveinek aláírása.

április 2—május 15. 6000 cipészmunkás sztrájkja Budapesten és környékén.

április 26—május 3. A Népfront választási győzelme Franciaországban.

május 7—8. A Komintern Végrehajtó Bizottságának határozata a Kommunisták Magyarországi Pártja helyzetéről és a KMP Központi Bizottságának feloszlatásáról.

május 9. Olaszország annektálja Abesszíniát.

május 14. Gömbös Gyula miniszterelnök betegszabadságra megy. Helyettesítésével a kormányzó Darányi Kálmán földművelésügyi minisztert bízza meg.

május 19. 1936:XI.tc. a családi hitbizományról.

május 28. A német—magyar szellemi és kulturális együttműködésről szóló egyezmény aláírása Berlinben.

június 3. A belügyminiszter betiltja a kaszáskeresztes mozgalmat.

június 19—július 27. A Magyar Kender-, Juta- és Textilipari Rt munkásainak sztrájkja.

június 22. Egyesül a Magyar Nemzetiszocialista Párt és a Magyar Nemzetiszocialista Földmunkáspárt.

július 11. Német—osztrák egyezmény

július 15. 1936:XXVII.tc. a telepítésről és más földbirtok-politikai intézkedésekről.

július 18. A fasiszta tábornokok fellázadnak a Spanyol Köztársaság ellen. Megkezdődik a spanyol polgárháború.

augusztus 5—10. 2000 munkás sztrájkol a Csepeli Posztógyárban.

augusztus 22. Horthy látogatása Hitlernél Berchtesgadenben.

október 6. Gömbös Gyula halála.

október 10. Az Operaházban felújítják Bartók Béla „A kékszakállú herceg vára" című operáját.
október 12. Megalakul a Darányi-kormány.
október 25. Német—olasz szövetségi szerződés.
november 3. Rooseveltet választják ismét az USA elnökévé.
november 25. Németország és Japán megköti az antikomintern paktumot.
november 30. A Nemzeti Radikális Párt csatlakozik a Független Kisgazdapárthoz.

1937

január 26. Megalakul az Egyesült Kereszténypárt a Keresztény Községi Párt, a Keresztény Ellenzék és a Nemzeti Legitimista Néppárt fúziójával.
február 3. Kozma Miklós lemond a belügyminiszteri tárcáról.
február 28—március 16. 4000 pécsi bányász sztrájkol.
március 10. Darányi a képviselőházban cáfolja a szélsőjobboldali puccstervekről elterjedt híreket.
március 13. A Komintern Titkársága határozatot hoz egy magyarországi illegális központ létrehozására.
március 15. A Márciusi Front zászlóbontása, a 12 pontból álló program kibocsátása.
március 18—19. Schuschnigg budapesti tárgyalásai.
április 1—23. 2000 fővárosi szobafestő munkás sztrájkja.
április 10. Széll József belügyminiszteri kinevezése.
április 12—24. Famunkássztrájk Újpesten és Rákospalotán.
április 15. A rendőrség őrizetbe veszi Szálasi Ferencet, és betiltja a Nemzeti Akarat Pártja működését.
április 18. Darányi bejelenti, hogy van „zsidókérdés", de „alkotmányosan kell megoldani".
április vége Prágában megjelenik a Dolgozók Lapja, a Kommunisták Magyarországi Pártja orgánuma.
május 19—22. Az olasz király budapesti látogatása.
június 20. A budaörsi repülőtér megnyitása.
július 7. Japán hadüzenet nélkül megtámadja Kínát.
július 15. Hess—Széll nyilatkozatcsere.
július 28. 1937:XIX.tc. a kormányzói jogkör kiterjesztéséről

augusztus 2—4. Szociáldemokrata ifjúsági gyűlések a fővárosban antifasiszta és háborúellenes jelszavakkal.
szeptember 12. A Horthy Miklós-híd (ma Petőfi-híd) megnyitása.
szeptember 16. Több mint 20 ezer építőmunkás 24 órás országos sztrájkja.
október 10. Legitimista ellenzéki gyűlés Körmenden.
október 13. Az első légoltalmi gyakorlat Budapesten.
október 17. Több nyilas párt és frakció egyesülése révén Szálasi Ferenc vezetésével megalakul a Magyar Nemzeti Szocialista Párt.
november 6. Olaszország csatlakozik az antikomintern paktumhoz.
november 19—26. Darányi és Kánya németországi tárgyalásai.
december 3. József Attila halála.
december 11. Olaszország kilép a Nemzetek Szövetségéből.
december 31. A felsőház jogkörének újabb megállapítása (1937:XXVII. tc.).

1938

január 11. Pest megye törvényhatósága Endre Lászlót alispánná választja.
január 27. A Nemzetek Szövetségének pénzügyi tanácsa felszabadítja Magyarországot a pénzügyi ellenőrzés alól.
február 6. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt rendkívüli kongresszusa tiltakozik a választójogi törvényjavaslat ellen.
február 21. Széll belügyminiszter betiltja Szálasi pártját.
március 5. Darányi meghirdeti Győrben az egymilliárdos fegyverkezési programot.
március 9. A Darányi-kormány újjáalakulása.
március 13. A német csapatok bevonulnak Ausztriába (Anschluss).
március 21. Hat képviselő Matolcsy Mátyás vezetésével kilép a Kisgazdapártból, és a nyilasokhoz csatlakozik.
április 2—május 9. 3000 textilgyári munkás sztrájkja a fővárosban és környékén.
április 3. Horthy rádióbeszéde a szélsőjobboldali izgatás ellen.
április 8. A kormány benyújtja a parlamentnek az első zsidótörvényjavaslatot.
április 19. Romániában letartóztatják Codreanut, a vasgárdisták vezetőjét.

április 29. A szociáldemokrata párt mintegy 1000 résztvevővel értekezletet tart, amelyen meghirdetik a párt harcát a nyilasok ellen.

április 30. A parlament megszavazza az egymilliárdos beruházási és fegyverkezési programot.

május 4. A parlament elfogadja a sajtórendészeti törvényjavaslatot.

május 13. Darányi lemondása.

május 14. Imrédy Béla megalakítja kormányát.

május 20. 3400/1938. ME sz. kormányrendelet „az egyesületi tagságra vonatkozó rendelkezések ellen vétő közalkalmazottak felelősségre vonásáról".

május 25. Megkezdődnek a XXXIV. Eucharisztikus Kongresszus ünnepségei Budapesten.

május 29. 1938:XV.tc. „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" (az ún. első zsidótörvény).

június 1. Az 1938:XVIII.tc. (sajtótörvény) elfogadása.

június 9. A Független Kisgazdapárt országos értekezlete állást foglalt az ellenzéki politika mellett.

június 13. Új parlamenti párt alakulása Keresztény Nemzeti Szocialista Front néven.

július 18—20. Imrédy és Kánya római tárgyalásai.

augusztus 12. Lengyelország kilép a Nemzetek Szövetségéből.

augusztus 16. A Kúria Szálasi Ferencet jogerősen 3 évi fegyházra ítéli.

augusztus 20. Az Országos Ifjúsági Bizottság országos ifjúsági találkozója Budapesten.

augusztus 21. A Munkás Testedző Egyesület ifjúsági összejövetele a gödi Fészekben.

augusztus 21—26. Horthy és Imrédy németországi látogatása.

augusztus 22. Magyar—kisantant megállapodás Bledben.

szeptember 1. A miniszterelnökség sajtófőnökévé Kolosváry-Borcsa Mihályt nevezik ki.

szeptember 20. Imrédy Berlinben Hitlerrel tárgyal.

szeptember 29. A müncheni egyezmény.

október 1. A német hadsereg megkezdi bevonulását a Szudéta-vidékre.

október 6. Autonóm szlovák, majd kárpátukrán kormány alakul Csehszlovákiában.

október 9—13. Csehszlovák—magyar tárgyalások Komáromban.

október 14. Darányi tárgyalásai Hitlerrel.
november 2. Az első bécsi döntés.
november 5. Imrédy általános felhatalmazás iránti igényének leszavazása a minisztertanácsban.
november 12. Nyilas tüntetők támadásai a peremkerületi munkásotthonok ellen.
november 15. A Vasas Székházban 2500 bizalmi tiltakozik a szélsőjobboldali támadás ellen.
november 15. Az Imrédy-kormány újjáalakulása.
november 21. A Kárpátalja megszerzésére előkészített katonai akció leállítása.
november 22. Képviselők tömeges kilépése a kormánypártból.
november 23. A képviselőházban leszavazzák a kormányt.
november 26. A Volksbund megalakulása.
november 27. Horthy továbbra is Imrédyt bízza meg a kormány vezetésével.
november 28. Kánya Kálmán lemondása a külügyminiszteri tárcáról.
december 1. Nagyszabású nyilas tüntetés Budapest utcáin.
december 10. Csáky István gróf az új külügyminiszter.
december 19—23. Ciano látogatása Budapesten.
december 23. A második zsidótörvény-javaslat beterjesztése.

1939

január 6. Imrédy meghirdeti a Magyar Élet Mozgalmat a vigadói nagygyűlésen.
január 13. Csáky bejelenti Magyarország csatlakozási szándékát az antikomintern paktumhoz.
január 14. A „keresztény jobboldali ellenzék" memoranduma Horthyhoz.
január 16. Csáky berlini látogatása.
január 29. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt XXXII. kongresszusa a párt nevét Szociáldemokrata Pártra változtatta.
február 2. A Szovjetunió megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.
február 3. Nyilas terroristák bombamerénylete a Dohány utcai zsinagóga ellen.

február 15. Imrédy lemond a miniszterelnökségről.
február 16. Teleki Pál kormányának megalakulása.
február 24. Magyarország csatlakozása az antikomintern paktumhoz. A Magyar Nemzeti Szocialista Párt — Hungarista Mozgalom, valamint a Hungarista Párt betiltása.
március 5. 2550. ME sz. rendelet a visszacsatolt felvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozásáról.
március 7. A kormánypárt felveszi a Magyar Élet Pártja nevet.
március 9. Hubay Kálmán bejelenti a képviselőházban a Nyilaskeresztes Párt megalakulását.
március 10—21. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának XVIII. kongresszusa.
március 11. 1939:II.tc. a honvédelemről (széles körű felhatalmazást ad a kormánynak a rendeleti úton való kormányzásra háborús veszély és háború esetén).
március 14. Tiso bejelenti az „önálló" Szlovák Köztársaság megalakulását.
március 15. A magyar hadsereg alakulatai megkezdik Kárpátalja megszállását.
március 15. Hitler csapatai megszállják Cseh- és Morvaországot.
március 22. Hitler csapatai bevonulnak a Memel-vidékre.
március 28. Madrid eleste. A Franco-fasizmus győzelme.
április 6. Kölcsönös segélynyújtási megállapodás Nagy-Britannia és Lengyelország között.
április 7. Olaszország megkezdi Albánia megszállását.
április 11. Magyarország bejelenti kilépését a Nemzetek Szövetségéből.
április 13. Nagy-Britannia és Franciaország garanciális egyezményt köt Romániával és Görögországgal.
április 17. A Szovjetunió javaslata Angliának és Franciaországnak egy hármas szövetségi szerződés megkötésére.
április 18—20. Teleki és Csáky római tárgyalásai.
április 28. Hitler felmondja a német—lengyel megnemtámadási egyezményt és a német—angol flottaegyezményt.
április 29—május 1. Teleki és Csáky berlini látogatása.
május 5. 1939:IV.tc. „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" (ún. második zsidótörvény).

május 28—29. Országgyűlési választások.
június 1—24. A kolenföldi Goldberger Textilgyár 3000 munkásának sztrájkja.
augusztus 17—23. A budapesti és Budapest környéki építőmunkások sztrájkja.
augusztus 23. Moszkvában aláírják a szovjet—német megnemtámadási szerződést.
szeptember 1. A náci Németország megtámadja Lengyelországot.
szeptember 2. Rendeletek a sajtóellenőrzésről (8140. ME sz.), a gyülekezési és egyesülési jog korlátozásáról (8120. ME sz. és 8110. ME sz.).
szeptember 3. Anglia és Franciaország hadüzenete Németországnak.
szeptember 10. A Teleki-kormány visszautasítja a németek átvonulási kérelmét.
szeptember 17. A szovjet kormány deklarációja Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia felszabadításáról.
szeptember közepe A Szociáldemokrata Pártban és a szakszervezetekben dolgozó kommunisták vezetésére 3 tagú politikai irányító szerv alakul Rózsa Ferenccel az élén.
szeptember 24. A diplomáciai kapcsolat helyreállítása a Szovjetunió és Magyarország között.
november 30. A szovjet—finn háború kitörése.
december 9. 10 800. ME sz. rendelet a sajtóellenőrzésről.

1940

január 17. A Független Kisgazdapárt a lemondott Eckhardt Tibor helyébe Tildy Zoltánt választja ügyvezető elnökké. Nagy Ferencet országos főtitkárrá választják.
március—április Tömeges letartóztatások a munkásszervezetekben.
március 12. A szovjet—finn békeszerződés aláírása Moszkvában.
március 30—31. A Földmunkásszövetség közgyűlése.
április 1. Jaross Andor tárca nélküli miniszteri státusának és az ún. felvidéki minisztériumnak megszüntetése.
április 9. A német csapatok megtámadják Dániát és Norvégiát.
április 10. Letartóztatják Kulich Gyulát, az Országos Ifjúsági Bi-

zottság titkárát, a kommunista párt ifjúsági munkájának irányítóját.

április 14. Cukor- és zsírjegyek bevezetése.

április 14—16. Nagyarányú építőmunkássztrájk Budapesten.

április 20. 1940: IV.tc. a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról és más földbirtok-politikai rendelkezésekről.

május 1. Az Országos Ifjúsági Bizottság röpirata a független és demokratikus Magyarországért.

május 10. A német csapatok átlépik a belga és a holland határt, támadásba mennek át a francia és az angol hadsereg ellen. Churchill lesz az angol miniszterelnök.

május 10. A honvédelmi miniszter katonai parancsnokokat nevez ki a hadiüzemek élére.

május 27—június 4. A dunkerque-i csata.

június 3. Teleki a MÉP értekezletén visszaveri Imrédy támadását a kormány politikája ellen.

június 7. A Hubay—Vágó-féle nyilas nemzetiségi törvényjavaslat benyújtása a képviselőházban.

június 10. Olasz hadüzenet Angliának és Franciaországnak.

június 14. Párizs eleste.

június 22. Franciaország kapitulációja.

június 26. Szovjet ultimátum Romániának Besszarábia és Észak-Bukovina kérdésében.

július 10. Teleki és Csáky tárgyalásai Münchenben Hitlerrel és Cianóval.

július 12. Törvény „a magyar állam biztonságát és nemzetközi érdekeit veszélyeztető egyes cselekmények büntetéséről" (1940:XVIII.tc.).

július 12. Törvény az iskolázási kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról (1940:XX.tc.).

július 22. Hubay és Vágó megfosztása a képviselői mandátumtól.

július 23. A kárpátaljai autonómiáról szóló törvényjavaslat beterjesztése.

augusztus 16—24. A Turnu Severin-i román—magyar tárgyalások.

augusztus 30. A második bécsi döntés.

szeptember 3. Szovjet—magyar kereskedelmi egyezmény kötése Moszkvában.

szeptember 16. Antonescu fasiszta diktatúrát vezet be Romániában.

szeptember 27. Németország, Olaszország és Japán szerződése, az ún. háromhatalmi egyezmény.
szeptember 27. Szálasi vezetésével létrejön a nyilas pártok egysége.
szeptember 29. A 3400/1938. sz. törvényerejű rendelet felfüggesztése.
október 7—november közepe Országos bányászsztrájk.
október 4. Imrédy Béla kilépése a MÉP-ből.
október 8. Bartók Béla és felesége Pásztory Ditta búcsúhangversenye.
október 12. Romániában német csapatokat helyeznek el.
október 21. Imrédy bejelenti a Magyar Megújulás Pártja megalakulását.
október 28. Olaszország támadása Görögország ellen.
november 5. Az USA elnökévé harmadszor választják Rooseveltet.
november 20. Magyarország csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez.
november 23. Románia csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez.
november 24. Szlovákia csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez.
november 29. Bajcsy-Zsilinszky Endre tiltakozása a képviselőházban a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozás miatt.
december 9. Angol ellentámadás Egyiptomban.
december 12. Belgrádban aláírják a magyar—jugoszláv örök barátsági szerződést.
december 18. Hitler aláírja a Fall Barbarossát, a Szovjetunió elleni támadás tervét.
december közepe Megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártja Titkársága, Schönherz Zoltán, Skolnik József részvételével.

1941

január eleje Megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottsága.
január 23. A Vasgárda lázadásának leverése Romániában.
január 26. Csáky István külügyminiszter halála.
február 4. Bárdossy László kinevezése külügyminiszterré.
február 6. A 10. olasz hadsereg megsemmisítése Észak-Afrikában.
február 14. Anglia megszakítja diplomáciai kapcsolatait Romániával.
március 1. Bulgária csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez.

március 25. Jugoszlávia csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez.
március 27. Katonai puccs Jugoszláviában.
március 30. Német—magyar katonai megbeszélés Jugoszlávia megtámadásáról.
március 30—április 4. Famunkássztrájk Újpesten.
április 3—10. A Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottsága kidolgozza az antifasiszta függetlenségi front programját.
április 3. Teleki Pál öngyilkossága.
Részleges mozgósítás Magyarországon.
április 4. A Bárdossy-kormány megalakulása.
április 6. Német támadás Jugoszlávia és Görögország ellen.
április 7. Anglia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.
április 10. Horvát szeparatisták kikiáltják Horvátország függetlenségét.
április 11. Magyarország bekapcsolódik a Jugoszlávia elleni támadásba.
április 16. Kormányrendelet az 1939:IV.tc. által zsidónak minősített személyek katonai szolgálatáról.
április 24. Horthy látogatása Hitlernél.
április 27. A német hadsereg elfoglalja Athént.
május 2—12. Nemzetközi Vásár Budapesten a Szovjetunió részvételével.
május 6. Werth Henrik vezérkari főnök emlékirata a Szovjetunió elleni támadásban való részvételről.
május 10. Rudolf Hess, Hitler helyettese Angliába repül.
június 22. Németország megtámadja a Szovjetuniót.
június 24. Magyarország megszakítja diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval.
június 26. Kassa provokatív bombázása.
június 27. Magyarország belépése a Szovjetunió elleni háborúba.
július Az élelmiszerjegy-rendszer kiterjesztése
július 3. Sztálin rádióüzenete a népi ellenállásról és partizáncsoportok alakításáról.
július 23. 1941:X.tc. „a közellátás érdekeit veszélyeztető cselekmények büntetéséről".
augusztus 8. 1941:XV.tc. „fajvédelmi" alapon megtiltja zsidók és nem zsidók házasságát (ún. harmadik zsidótörvény).
augusztus 14. Az Atlanti Charta aláírása.

szeptember 1. A Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottságának határozata arról, hogy a párt minden antihitlerista erővel kész együttműködni.

szeptember 6. Szombathelyi Ferenc kinevezése vezérkari főnökké.

szeptember 7. Horthy és Bárdossy Németországba utazik.

szeptember 7. Az építőmunkások megvédik a MÉMOSZ-székházat a nyilas támadás ellen.

szeptember 12. Szakadás a Nyilaskeresztes Pártban.

szeptember 18. A Magyar Nemzeti Szocialista Párt ismét önállósul, Pálffy Fidél és Baky László vezetésével.

szeptember 24. A Pálffy—Baky párt és az Imrédy-párt megalakítják a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetséget.
A Szovjetunió csatlakozása az Atlanti Chartához.

szeptember 28. Megalakul a Magyar Parasztszövetség. Elnökévé Nagy Ferencet, főtitkárává Kovács Bélát választja.

szeptember vége A Szovjetunióban élő magyar kommunisták megindítják a Kossuth Rádió működését.

október 6. Antifasiszta tüntetés a Batthyány-örökmécsesnél.

október 30. Főpolgármesteri rendelet „a zsidónak tekintendő közüzemi alkalmazottak elbocsátásáról".

november 1. Antifasiszta tüntetés a Kerepesi-temetőben Kossuth és Táncsics sírjánál.

november 25. Az antikomintern paktum meghosszabbítása további öt évre.

december 5. A Vörös Hadsereg ellentámadása Moszkvánál.

december 6. Anglia hadüzenete Finnországnak, Magyarországnak és Romániának.

december 7. Japán támadás Pearl Harbor kikötője ellen.

december 11. Németország és Olaszország hadüzenete az USA-nak.

december 12. Magyarország hadiállapotban levőnek tekinti magát az USA-val.

december 25. A Népszava karácsonyi száma az antifasiszta függetlenségi front jegyében.

1942

január 1. Az Egyesült Nemzetek nyilatkozata.
január 4—30. A délvidéki vérengzések.
január 6—9. Ribbentrop Budapesten újabb magyar katonai erők harcba vetését követeli a Szovjetunió ellen.
január 15. Liszt- és kenyérjegy bevezetése az ország egész területén.
január 18. Német—olasz—japán katonai egyezmény.
január 20—22. Keitel látogatása Budapesten. Megegyezés a 2. magyar hadsereg bevetéséről a keleti fronton.
február 1. Megjelenik az illegális Szabad Nép első száma, Rózsa Ferenc szerkesztésében.
február közepe Megalakul a Történelmi Emlékbizottság.
február 15. Szingapur kapitulációja a japánok előtt.
február 19. Horthy Istvánt az országgyűlés kormányzóhelyettessé választja.
március 1. Megjelenik a Történelmi Emlékbizottság első felhívása.
március 7. A Bárdossy-kormány lemondása.
március 9. A Kállay-kormány megalakulása.
március 15. Nagyszabású antifasiszta tüntetés a Petőfi-szobornál a kommunisták kezdeményezésére.
március 18. Rendelet a zsidók tulajdonában levő erdő- és mezőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról és zárlat alá helyezéséről.
április 11. Megkezdődik a 2. magyar hadsereg kiszállítása a keleti frontra.
április 18. Munkásszínjátszók bemutatják a Bánk bánt a Vasas székházban.
április—június Több száz kommunista és baloldali szociáldemokrata letartóztatása.
május 26. Szövetségi szerződés a Szovjetunió és Anglia között.
május 30. A Szovjetunióban megalakul a partizánmozgalom központi vezérkara.
június 3—7. A Midway-szigeti csatában a japán flotta vereséget szenved.
június 5. Az Egyesült Államok hadüzenete Magyarországnak.
június 7—8. Kállay bemutatkozó látogatása a német főhadiszálláson.

június 11. Az Egyesült Államok egyezményt köt a Szovjetunióval, a háborúban egymásnak nyújtandó segítség elveiről.
június 13. Rózsa Ferenc mártírhalála.
június 23. Rommel előretörése El-'Alameinig.
június 28. Megindul a nyári német támadás a keleti arcvonalon.
június 29. A napi kenyérfejadag megállapítása.
július 7. Beszolgáltatási rendelet a gabonaféleségekre.
július 17. A volgai csata kezdete.
július 25. A 2. magyar hadsereg elfoglalja állásait a Donnál.
augusztus 8. A zsírfejadagokról szóló rendelet.
augusztus 12—18. Churchill és Harriman látogatása Moszkvában.
augusztus 13. Megszüntetik az eljárást Feketehalmy-Czeydner és társai ellen.
augusztus 20. Horthy István halála.
augusztus 26. A parlament elnapolása.
szeptember 4. Az első légitámadás Budapest ellen.
szeptember 24. Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszteri kinevezése.
október 3. Oleksza Borkanyuk kárpátukrán partizán kivégzése.
október 9. Schönherz Zoltánnak, a Kommunisták Magyarországi Pártja KB titkárának kivégzése.
október 10. Megjelenik az Igaz Szó, a szovjetunióbeli magyar hadifoglyok lapja.
október 23. Az angol hadsereg győzelme El-'Alameinnél.
október 30. Kilenc újvidéki partizán kivégzése.
november 8. Angol—amerikai partraszállás Észak-Afrika nyugati részén.
november 11. Német—olasz csapatok megszállják Vichy-Franciaországot.
november 20. A szovjet ellentámadás megindulása a sztálingrádi frontvonalon.
november 23. Bezárul a gyűrű a német csapatok körül Sztálingrádnál.
december 2. Bajcsy-Zsilinszky interpellációja a délvidéki vérengzések ügyében.
december 13. A Szociáldemokrata Párt XXXIII. kongresszusa.
december 28. A Kossuth Rádió ismerteti a Nemzeti Függetlenségi Front programját.

1943

január 12. Szovjet támadás indul Leningrádnál.
január 12—február 9. A 2. magyar hadsereg pusztulása a Donnál.
január 14—16. A casablancai konferencia Churchill, Roosevelt, majd De Gaulle és Giraud részvételével.
Hatályba lép a Jurcsek-féle beszolgáltatási terv.
február 2. A 6. német hadsereg kapitulációja Sztálingrádnál.
február 19. Kállay Miklós nyilatkozata a külügyi bizottságban.
március 30. A minisztertanács elutasítja a német kérelmet újabb csapatok küldésére.
április 1. Kállay tárgyalásai Rómában Mussolinivel és XII. Pius pápával.
április 17—18. Horthy látogatása Hitlernél Klessheimben.
április 19—május 16. A varsói gettó lázadása.
május 1. A mecsekszabolcsi és vasasi bányászok egy része munkaszünettel ünnepli május elsejét.
május 9. Megalakul a földmunkás tagozat a Parasztszövetségben.
május 11—15. A „Trident" fedőnevű konferencia Washingtonban Roosevelt és Churchill részvételével a második front 1944. tavaszi megnyitásáról.
május 13. Az olasz—német erők fegyverletétele Észak-Afrikában.
május 13. A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának elnöksége kimondja a Komintern feloszlatását.
június 10. A diósgyőri vasmunkások bérmozgalma.
július eleje A Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottságának határozata arról, hogy a párt a Békepárt nevet veszi fel.
július 5. A kurszki csata kezdete.
július 10. A szövetségesek partraszállása Szicíliában.
július 24. Ghyczy Jenő külügyminiszteri kinevezése.
július 25. Az olasz király felmenti Mussolinit miniszterelnöki tisztétől. Utódja Badoglio marsall.
július 31. A Független Kisgazdapárt memoranduma a miniszterelnökhöz.
augusztus 5. Kállay Miklós tárgyalása a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazdapárt és a Polgári Szabadságpárt vezetőivel.
augusztus 19. A Kisgazdapárt országos értekezlete.

augusztus 23—28. Munkás, paraszt és értelmiségi demokratikus ifjúsági konferencia Balatonszárszón.

szeptember 2—5. 5000 munkás sztrájkja Csepelen.

szeptember 8. Nyilvánosságra hozzák az olasz fegyverszünetet. Isztambulban átnyújtják a magyar megbízottaknak az angol kormány előzetes fegyverszüneti feltételeit.

szeptember 10. Rómát megszállják a német csapatok.

szeptember 11. A Szociáldemokrata Párt és Kisgazdapárt közös nyilatkozata a háború továbbfolytatása ellen.

szeptember 12. Német ejtőernyős egységek kiszabadítják Mussolinit.

szeptember 15. Mussolini Észak-Olaszországban fasiszta ellenkormányt alakít.

október 10. A magyar kormány lisszaboni követe útján az előzetes fegyverszüneti feltételek tudomásulvételéről értesíti a szövetségeseket.

október 13. A királyi olasz kormány hadat üzen Németországnak.

október 19—30. A Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok külügyminisztereinek értekezlete Moszkvában.

október 23. A szovjet csapatok átkelnek a Dnyeperen.

november 2. A szövetségesek közös nyilatkozata Ausztria függetlenségéről és a német háborús bűnösök megbüntetéséről.

november 6. Kijev visszafoglalása.

november 12. Kállay külpolitikai expozéja a képviselőházban.

november 22. Szamosfalván a börtönben meggyilkolják Józsa Bélát.

november 28—december 1. A teheráni konferencia Sztálin, Roosevelt és Churchill részvételével.

november 29. Jugoszláv kormány alakul Tito vezetésével.

december 14. A vezérkari főnök különbírósága megkezdi Feketehalmy-Czeydner és társai ügyének tárgyalását.

december 12. Csehszlovák—szovjet szövetségi szerződés megkötése Moszkvában.

december 31. Megalakul a Békepárt Központi Bányászbizottsága.

1944

január 27. A leningrádi német ostromzár végleges szétzúzása.
február 7. A Békepárt 4 vezetőjét Székesfehérvárott halálra ítélik.
február 13. A vésztői földmunkáskongresszus.
március 1. Megjelenik a Béke és Szabadság, a Békepárt lapja, Ságvári Endre szerkesztésében.
március 1—8. Általános sztrájk Olaszországban.
március 18. Horthy—Hitler találkozó Klessheimben.
március 19. Magyarország német megszállása.
március 22. 400 magyar, szerb, szlovák és román kommunista fegyveres kitörést kísérel meg a sátoraljaújhelyi börtönből.
március 22. A Sztójay-kormány megalakulása.
március 28. A szovjet csapatok elérik a Prut folyót.
március 29. A belügyminiszter betiltja a Szociáldemokrata Pártot, a Kisgazdapártot és a Parasztszövetséget. A szakszervezetek élére kormánybiztost nevez ki.
április 3. A Magyarország elleni légitámadások sorozatának megindulása.
április 5. A zsidókat sárga csillag viselésére kötelezik.
május 15—június 27. A zsidónak nyilvánított magyar állampolgárok deportálása megsemmisítő táborokba Magyarország egész területéről, a főváros kivételével.
április 9. Odessza felszabadulása.
április 17. Az 1. magyar hadsereg támadása a nyugat-ukrajnai frontszakaszon.
május közepe Megalakul a Magyar Front.
május 12. A szovjet csapatok felszabadítják a Krím félszigetet.
május 23. Imrédy Béla kinevezése gazdasági miniszterré.
június 2. Német—magyar gazdasági egyezmény.
június 4. A szövetséges csapatok bevonulnak Rómába.
június 6. A szövetségesek partra szállnak Normandiában.
június 17—24. A zsidónak nyilvánított lakosokat csillagos házakba költöztetik Budapesten.
július 2. Sikertelen szélsőjobboldali puccskísérlet Budapesten.
július 20. Sikertelen merénylet Hitler ellen.

július 24. A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság megalakulása Lublinban.

július 27. Ságvári Endre a detektívekkel folytatott tűzharcban életét veszti.

augusztus 1. A varsói felkelés kitörése.

augusztus 8—október 26. Uszta Gyula partizánegységének tevékenysége Kárpát-Ukrajna területén.

augusztus 19—25. A párizsi felkelés.

augusztus 23. Szovjet csapatok áttörik Iaşinál a német—román frontot.

augusztus 23. Románia fegyverszüneti kérelme.

augusztus 24. Magyarországon felfüggesztik a politikai pártok működését.

augusztus 25. Az új román kormány hadat üzen Németországnak.

augusztus 29. Megalakul Lakatos Géza vezérezredes kormánya.

augusztus 29. A szlovák nemzeti felkelés kirobbanása.

augusztus 31. Bukarest felszabadítása.

szeptember 3. A szovjet csapatok elérik a bolgár határt.

szeptember 5. A szovjet csapatok elérik a román–jugoszláv határt.

szeptember 5. A 3. magyar hadsereg betör Dél-Erdélybe.

szeptember 9. Antifasiszta felkelés Szófiában.

szeptember 10. Bulgária hadat üzen Németországnak.

szeptember 10. Koronatanács Horthy elnökletével.

szeptember 11. Az amerikai egységek Triernél elérik a német határt.

szeptember 12. Röpirat jelenti be: a Békepárt elnevezés helyett Kommunista Párt néven folytatja harcát az illegális párt.

szeptember 19. Finnország aláírja a fegyverszüneti egyezményt Moszkvában.

szeptember 28. Fegyverszüneti delegáció utazik Moszkvába Faragho Gábor vezetésével

szeptember vége Ismét megjelenik az illegális Szabad Nép.

október 4. Angol egységek partraszállása Dél-Görögországban.

október 6. A szovjet csapatok támadása megindul Magyarország felszabadítására.

október 8. A Szovjetunió előterjeszti előzetes fegyverszüneti feltételeit Magyarország képviselőinek.

október 9—17. Churchill és Eden moszkvai tárgyalásai.
október 10. A Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt vezetőinek egységfront-megállapodása.
október 11. A magyar delegáció aláírja az előzetes fegyverszüneti egyezményt Moszkvában.
október 15. Horthy rádiószózatban bejelenti, hogy fegyverszünetet kért. Szálasi a németek támogatásával átveszi a hatalmat.
október 16. Horthy visszavonja előző napi proklamációját, és Szálasit bízza meg a kormányalakítással.
október 19. Debrecen felszabadulása.
október 20. Belgrád felszabadulása.
november 4. Szálasi „nemzetvezető" eskütétele az országgyűlés előtt.
november 7. Rooseveltet negyedszer választják az USA elnökévé.
november 22. Budapesten letartóztatják a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottságának vezetőit.
november 29. Pécs felszabadítása.
december 2. Szegeden megalakul a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front.
december 3. Partizánok bombát dobnak a Városi Színházban tartott nyilas gyűlésen.
december 4. Szálasi látogatása Hitlernél.
december 5. A belügyminiszter elrendeli a fővárosi zsidóság gettóba költöztetését.
december 8. Kiss János altábornagy, Nagy Jenő ezredes és Tartsay Vilmos százados kivégzése.
december 9. Vác felszabadítása.
december 16. Német ellentámadás az Ardennekben.
december 21—22. Debrecenben összeül az Ideiglenes Nemzetgyűlés, és megalakul az Ideiglenes Nemzeti Kormány.
december 24. Bajcsy-Zsilinszky Endre, Pesti Barnabás, Kreutz Róbert, Pataki István kivégzése Sopronkőhidán.
december 26. Megkezdődik Budapest ostroma.
december 28. A magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány hadat üzen Németországnak.
december 29. A szovjet parlamenterek meggyilkolása.

1945

január 8. Az újpesti partizánok felrobbantják a nyilasházat.
január 17. Varsó felszabadulása.
január 18. Pest felszabadítása.
január 19. Megjelenik a Szabadság első száma a felszabadított Pesten.
január 26. A Vörös Brigád tagjainak mártírhalála.
február 4—11. A jaltai konferencia a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az USA kormányfőinek részvételével.
február 13. Budapest teljes felszabadulása.
március 6—16. A szovjet hadsereg balatoni védelmi hadműevelete.
március 25. Megjelenik a Szabad Nép első legális száma.
április 4. A szovjet hadsereg befejezi Magyarország felszabadítását.

FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK

ELSŐ RÉSZ

A FORRADALMAK KORA (1918—1919)

A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM

I. FEJEZET

AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA ÖSSZEOMLÁSA ÉS FELBOMLÁSA. A FORRADALOM GYŐZELME MAGYARORSZÁGON

1. A MONARCHIA VÉGNAPJAI

Az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlásával foglalkozó irodalom igen bőséges.

A két világháború közötti időszakból, az utolsó hónapokra összpontosító, átfogó jellegű kiadvány Edmund von Glaise-Horstenau, Die Katastrophe (Zürich—Leipzig—Wien, 1929) és Jan Opočenský, Umsturz in Mitteleuropa (Hellerau bei Dresden, 1931).

1945 után az alábbi fontosabb átfogó jellegű feldolgozások jelentek meg: Z. A. B. Zeman, The break-up of the Hapsburg Empire 1914—1918. (London, 1961); E. I. Rubinstejn, Krusenyije Avsztro-Vengerszkoj Monarhii (Moszkva, 1963); Henryk Batowski, Rozpad Austro-Węgier 1914—1918 (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965); Arthur J. May, The Passing of the Hapsburg Monarchy 1914—1918. I—II. (Philadelphia, 1966). E könyveknek csupán a záró fejezetei foglalkoznak a „végső" összeomlás történetével.

Az újabb kutatásokról és nézetekről bővebben tájékoztat Henryk Batowski, A legújabb kutatások az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlásáról és Dolmányos István, Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása és a marxista történetírás c. írása. (Mindkettőt lásd *Világtörténet*, 1966. 9—10)

A világháború utolsó hónapjainak hadtörténetét részletesen tárgyalják az Ausztriában és Németországban, levéltári források alapján összeállított hivatalos kiadványok: Österreich-Ungarns letzter Krieg. I—VIII. (Wien, 1930—1938) és Der Weltkrieg 1914 bis 1918. I—XIV. (Berlin, 1925—1944). Az 1918-as esztendő eseményei az osztrák kiadvány VII., a német kiadvány XIII—XIV. kötetében találhatók. Szempontjaiban, módszerében újat ad az NDK-ban megjelent háromkötetes feldolgozás: Deutschland im ersten Weltkrieg. I—III. (Berlin, 1968). A két világháború között megjelent magyar nyelvű kiadványok közül leginkább Julier Ferenc, A világháború magyar szemmel (Bp. 1933) c. munkája használható. A háború befejező szakaszával igen röviden foglalkozik Balázs József újabb, népszerű összefoglalása: Négy év vasban és vérben. (Bp. 1966). Galántai József, Magyarország az első világháborúban 1914—1918.

(Bp. 1974) c. monográfiája is csak vázlatos áttekintést ad az 1918. nyári és őszi eseményekről.

A Balkán-front összeomlását a francia hadtörténészek több kiadványban is feldolgozták. Legrészletesebb: LARCHER, La Grande Guerre dans les Balkans (Paris, 1929) és LARCHER, Les Armées françaises dans la Grand Guerre. VIII. /La campagne d'Orient, d'avril 1918 à décembre 1918/ (Paris, 1937). PAUL AZAN, Franchet d'Esperey (Paris, 1949) c. életrajza Franchet kinevezésére és elgondolásaira nézve közöl értékes, első kézből származó adatokat. Bulgária belső viszonyaira, a szeptemberi felkelésre lásd M. A. BIRMAN, Revoljucionnaja situacija v Bolgarii v 1918—1919 gg. (Moszkva, 1957) c. monográfiáját.

A Hussarek-kormány nemzetiségi politikájáról gondos forrástanulmányokon alapuló feldolgozást készített HELMUT RUMPLER, Max Hussarek, Nationalitäten und Nationalitätenpolitik in Österreich im Sommer des Jahres 1918. (Graz—Köln, 1965). Tisza István délszláv körútját részletesen leírja a zágrábi honvédkerületi parancsnokság vezérkari főnöke: NÁDASDY BÉLA, Az utolsó kísérlet. 1918. Tisza István gróf utolsó politikai missziója (Bp. 1938). Lásd ugyanerről TONELLI SÁNDOR, Tisza István utolsó útja /Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina .utolsó tartományi főnökének naplója/ (Szeged, 1941) c. könyvét.

A Monarchia diplomáciájára, az utolsó hónapok diplomáciai erőfeszítéseire bőséges anyag található a közös külügyminisztérium levéltárában, melyet Bécsben a *Staatsarchiv*ban őriznek. Burián István irathagyatéka a *Református Egyetemes Konvent Budapesti Levéltár*ában található. E hagyaték értékes részeként említendők Burián naplófeljegyzései. Forrásértékűek — bár az önigazolás szándékával íródtak — a Monarchia utolsó külügyminisztereinek emlékiratai: OTTOKAR CZERNIN, Im Weltkriege (Berlin—Wien, 1919); STEPHAN BURIÁN, Drei Jahre aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege (Berlin, 1923); ANDRÁSSY GYULA, Diplomácia és világháború (Bp. 1920). A szeptember—októberi békejegyzékek, Wilson pontjai megtalálhatók RUBINT DEZSŐ, Az összeomlás (Bp. 1922) c. könyvében. A közös minisztertanács utolsó üléseiről készült jegyzőkönyvekre lásd: Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch—Ungarischen Monarchie /1914—1918/ (Bp. 1966).

Az október 16-i császári manifesztum történetét dolgozta fel HELMUT RUMPLER, Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches (München, 1966) c. könyve, mely a szereplő személyek irathagyatékának felhasználásával készült, s új megvilágításba helyezi a kiáltvány keletkezését és céljait.

A Monarchia hadseregének felbomlásáról és az antant október végén indított észak-olaszországi offenzívájáról lásd HUGO KERCHNAWE, Der Zusammenbruch der Österreichisch-Ungarische Wehrmacht im Herbst 1918. (München, 1921). Lásd továbbá FARKAS MÁRTON, Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban (Bp. 1969) c. könyvét és FARKAS MÁRTON: A Monarchia megmentésének kísérletei és a páduai fegyverszünet *(Századok*, 1969. 2—3) c. tanulmányát. A fegy-

verszünettel foglalkozó korábbi magyar nyelvű irodalomból NYÉKHEGYI FERENC, A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés /a páduai fegyverszünet/ (Bp. 1922) c. írása említhető. Nyékhegyi könyvének tendenciózus, Károlyi-ellenes megállapításait a bécsi *Kriegsarchiv*ban található gazdag iratanyag nem igazolja. A Károlyi-kormány elleni vádaskodás jegyében született a két világháború közötti időszakban SZENDE ZOLTÁN, A magyar katasztrófa 1918—19. (Bp. 1937) c. könyve is.

A lengyelországi viszonyokra és az 1918. októberi lengyelországi fejleményekre lásd a Monarchia varsói követének, Ugron Istvánnak, az *Országos Levéltár*ban, a Külügyminisztérium iratai között őrzött jelentéseit. Az osztrák—magyar katonai közigazgatás tevékenységét és felszámolását ismerteti: ARTHUR HAUSNER, Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreich-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges (Wien, 1935). A német megszállás történetét, a német főkormányzó — Hans Hartwig von Beseler — irathagyatékának felhasználásával feldolgozta: WERNER CONZE, Polnische Nation und deutsche Politik im ersten Weltkrieg (Köln—Graz, 1958). A kérdés marxista feldolgozása: WERNER BASLER, Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914—1918. (Berlin, 1962).

A felszabadulást követően ide vonatkozóan megjelent egyetlen magyar nyelvű kiadvány: SZOKOLAY KATALIN, Az osztrák—magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején (Bp. 1967).

A lengyel történészek állásfoglalására és nézeteire lásd KOVÁCS ENDRE, Vita Lengyelország 1918—1921 közötti történelméről *(Századok*, 1966. 4—5).

A nyugat-ukrán állam megalakulásának történetét tárgyalja nacionalista beállítottságú könyvében: W. KUTSCHABSKY, Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. (Berlin, 1934). Bukovina elszakadására és az ottani osztrák uralom megszűnésére lásd ERICH PROKOPOWITSCH, Das Ende der österreichischen Herrschaft in der Bukowina (München, 1959).

Az 1918. októberi csehszlovákiai események pontos és részletes leírása megtalálható RICHARD GEORG PLASCHKA, Cattaro—Prag. Revolte und Revolution (Graz—Köln, 1963) c. könyvében. Az október végi genfi tárgyalásokat és a csehszlovák emigráció szerepét az októberi eseményekben leírja EDUARD BENEŠ, Nemzetek forradalma. I—III. (Bratislava—Pozsony, 1936). A csehszlovák köztársaság megalakulásának marxista értékelésére és egyben e kérdéskör historiográfiai áttekintésére lásd KAREL POMAIZL, Vznik ČSR [Československé Republiky] 1918. Problem marxistické vědecké interpretáce (Praha, 1965) c. munkáját.

A Délszláv Nemzeti Tanács megalakulására, a délszláv területeken jelentkező tömegmozgalmakra vonatkozó legfontosabb dokumentumok megtalálhatók a DRAGOSLAV JANKOVIĆ és BOGDAN KRIZMAN által szerkesztett és összeállított gyűjteményes kötetben: Gradja o stvaranju jugoslovenske države. I—II. (Beograd, 1964). Az események rövid francia nyelvű összefoglalását közli: FRAN ZWITTER, La formation de l'Etat Yougoslave *(Revue d'Histoire moderne et contemporaine*, XVI. 1969). Zwitter tanulmánya bibliográfiai útbaigazítást is ad. Magyar nyelvű

feldolgozás BAJZA JÓZSEF, A magyar—horvát unió felbomlása (*Budapesti Szemle*, 1925. október—november). (Megjelent: A horvát kérdés. Bp. 1941. c. gyűjteményes kötetben is.) Bajza tanulmányai a magyar nacionalizmus és a szerbellenes horvát nacionalizmus szövetkezése mellett érveltek.

A Német-Ausztria megalakulásával foglalkozó kortársi irodalomból leginkább OTTO BAUER, Die österreichische Revolution (Wien, 1923) c. könyve figyelemre méltó. Bauer beszámolója nemcsak Ausztriával foglalkozik, kitér a felbomlásra, a Monarchia helyére lépő új államok kialakulásának történetére is. A kérdést érintő újabb irodalomból még az alábbi feldolgozásokra utalhatunk: VLAGYIMIR MIHAJLOVICS TUROK, Ocserki isztorii Avsztrii 1918—1929 (Moszkva, 1955); JACQUES HANNAK, Karl Renner und seine Zeit (Wien, 1965); LUDWIG JEDLIČKA, Ende und Anfang. Österreich 1918/19. (Salzburg, 1969). Az Anschluss kérdésével foglalkozó újabb keletű tanulmány: KEREKES LAJOS, Az Anschluss és a dunai konföderáció alternatívája Otto Bauer külpolitikájában /1918—1919/ (*Történelmi Szemle*, 1971. 3—4). Lásd ugyanerről SUSANNE MILLER, Das Ringen um „die einige großdeutsche Republik". Die Sozialdemokratie in Österreich und im Deutschen Reich zur Anschlussfrage 1918—19. (*Archiv für Sozialgeschichte*, XI. 1971) és ARTHUR G. KOGAN, Germany and the Germans of the Hapsburg Monarchy on the Eve of the Armistice of 1918: Genesis of the Anschluss Problem (*Journal of Central European Affairs*, 20. 1960. 1).

2. A POLITIKAI HELYZET ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON. A FORRADALOM GYŐZELME

A magyarországi polgári demokratikus forradalom közvetlen előzményeiről és történetéről mind ez ideig két nagyobb szabású, átfogó jellegű feldolgozás jelent meg.

Még a második világháború idején íródott JUHÁSZ NAGY SÁNDOR, A magyar októberi forradalom története /1918. okt. 31—1919. márc. 21/ (Bp. 1945) c., jórészt személyes ismereteken és benyomásokon alapuló feldolgozása. Az 50. évforduló alkalmából látott napvilágot HAJDU TIBOR, Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom (Bp. 1968) c. munkája.

Az idevágó visszaemlékezések közül első helyen KÁROLYI MIHÁLY, Egy egész világ ellen. I. Harcom a békéért (München, 1923. Új kiadása: Bp. 1965) c. emlékiratára kell utalni. Károlyi visszaemlékezései 1918. október 31-ig ismertetik az eseményeket. A Népköztársaság időszakával foglalkozó, befejezetlenül, kéziratban maradt második részt KÁROLYI MIHÁLY, Az új Magyarországért (Bp. 1968) c. kiadvány közli. BATTHYÁNY TIVADAR, Beszámolóm. I—II. (Bp. é. n.) c. munkájában a Károlyi-párt jobbszárnyának álláspontját képviseli. A radikálisok nézetei JÁSZI OSZKÁR, Magyar kálvária, magyar feltámadás (Wien, 1920) c., visszaemlékezés és feldolgozás határán mozgó könyvében kerülnek kifejtésre. A szociáldemokrata vezetők visszaemlékezései közül az alábbiak említhetők:

GARAMI ERNŐ, Forrongó Magyarország (Wien, 1922); BÖHM VILMOS, Két forradalom tüzében (München, 1923. és Bp. 1946); WELTNER JAKAB, Forradalom, bolsevizmus, emigráció (Bp. 1929); BUCHINGER MANÓ, Tanúvallomás. Az októberi forradalom tragédiája (Bp. 1936); BUCHINGER MANÓ, Októberi forradalom—emigráció (Bp. 1947). Kun Bélának a forradalmak történetével és előtörténetével foglalkozó írásai megtalálhatók: KUN BÉLA, A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások (Bp. 1958); KUN BÉLA, Válogatott írások és beszédek. I—II. (Bp. 1966). A kommunista szerzők visszaemlékezései közül forrásértékű: LENGYEL JÓZSEF, Visegrádi utca (Moszkva, 1932. és Bp. 1957) c. munkája; HEVESI GYULA, Egy mérnök a forradalomban (Bp. 1959. és Bp. 1965) c. emlékirata. Figyelemre méltó SZÁNTÓ BÉLA, A Magyar Tanácsköztársaság. Visszaemlékezések az 1919-es proletárdiktatúra idejére c., a forradalmak történetével foglalkozó, személyes élményekkel átszőtt feldolgozása, mely kéziratban a *Pártörténeti Intézet Archívumában* található.

A forradalmak történetének forrásait és irodalmát részletesen ismerteti SIKLÓS ANDRÁS, Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások (Bp. 1964) c. könyve.

A Wekerle-kormánynak az eseményekben játszott szerepét leírja SZTERÉNYI JÓZSEF, Régmúlt idők emlékei. Politikai feljegyzések (Bp. 1925) c. visszaemlékezésében. A kormányválsággal és a forradalmat megelőző hetek történetével WINDISCHGRÄTZ LAJOS, Küzdelmeim. (Bp. 1920) c., valót és valótlant elegyítő emlékirata is foglalkozik.

Károlyi Mihály és a Függetlenségi és 48-as Párt programja a *Magyarország*, 1916. júl. 19-i számában jelent meg. A párt alakulására, céljaira lásd KÁROLYI, BATTHYÁNY, JUHÁSZ NAGY már idézett munkáit. Károlyi beszédeit, cikkeit, nyilatkozatát KÁROLYI MIHÁLY, Az új Magyarországért c. idézett könyve közli.

Az Országos Polgári Radikális Párt 1914. évi programja megtalálható MÉREI GYULA, Polgári radikalizmus Magyarországon 1900—1919. (Bp. 1947) c. könyvében. Az 1918. évi követelésekre lásd JÁSZI OSZKÁR, Mi a radikalizmus? (Bp. 1918) c. röpiratát. JÁSZI OSZKÁR, A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok (Bp. 1918) c. könyve néhány héttel később Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok (Bp. 1918) címmel is megjelent. Jászi koncepciójának újabb értékelése: D[OMOKOS] KOSÁRY, Ungarische politische Bestrebungen und die Probleme der Monarchie im Zeitalter des Dualismus (*Acta Historica*, 1971. 1—2) és VARGYAI GYULA, Nemzetiségi kérdés és integráció. Adalékok Jászi Oszkár nemzetiségi koncepciójának értékeléséhez (Pécs, 1970). Az 1918. októberi kongresszusról részletes, de cenzúrázott beszámoló található a *Világ* 1918. október 15-i számában.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenységét, állásfoglalását az első világháború idején értékeli NEMES DEZSŐ, A magyar munkásmozgalom történetéhez (Bp. 1974) c. monográfiája. Összefoglaló áttekintést közöl: A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Szerk. NEMES DEZSŐ (Bp. 1972). Az idevágó fontosabb dokumentumok megtalálhatók A magyar munkásmozgalom történe-

ének válogatott dokumentumai [továbbiakban: MMTVD] 4. köt. 2. rész: 1914—1918. Szerk. MUCSI FERENC (Bp. 1969) és MMTVD 5. köt. 1917. nov. 7.—1919. márc. 21. Szerk. GÁBOR SÁNDORNÉ (Bp. 1956). A Szabó Ervin halála alkalmából megjelent beszámolókra, újságcikkekre lásd a Szabó Ervin 1877—1918. Szerk. REMETE LÁSZLÓ (Bp. 1968) c. összeállítást. Az október 8-i kiáltvány teljes szövege a *Népszavában*, az ezt követő rendkívüli pártgyűlés jegyzőkönyve az MMTVD 4. köt. 2. rész: 1914—1918. c. már idézett mű függelékében található. A baloldal tevékenységét ismerteti MILEI GYÖRGY, A hazai baloldali szocialista irányzatok a proletariátus feladatairól /1917. november—1918. november/ *(Párttörténeti Közlemények*, 1968. 4) c. tanulmánya. A szovjet-oroszországi magyar kommunista csoport tevékenységére fontos forrás a csoport hetilapja, a *Szociális Forradalom*. Értékes dokumentumokat közöl: MILEI GYÖRGY, Dokumentumok az OK/b/P magyar csoportjának történetéből. 1918—1919. *(Párttörténeti Közlemények*, 1958. 1); MILEI GYÖRGY, Kun Béla 1917—1918-ban Tomszkban megjelent írásai *(Párttörténeti Közlemények*, 1961. 1); MILEI GYÖRGY, Az OK/b/P magyar csoportja a KMP megalakításáért. /1918. október—november/ *(Párttörténeti Közlemények*, 1964. 2); MILEI GYÖRGY, Karikás Frigyes és Németi Lajos levelei magyar kommunista hadifogoly agitátoroknak a megszálló német csapatok és a hazatérő hadifoglyok között végzett munkájáról. 1918. június—november *(Párttörténeti Közlemények*, 1967. 3). A csoport történetét összefoglalóan is feldolgozza: MILEI GYÖRGY, A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáról (Bp. 1962. és Bp. 1972). A *Párttörténeti Közleményekben* már megjelent dokumentumok továbbiakkal kiegészítve megtalálhatók A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban /1917—1922/ (Bp. 1967) c. gyűjteményes kötetben is. A kommunista csoport tevékenységére figyelemre méltó KUN BÉLA bevezetője, lásd SZAMUELY TIBOR, Riadó. Válogatott cikkek és beszédek (Moszkva, 1932. és Bp. 1957) c. kötetében. Érdekes adalékok találhatók NÉMETI LAJOS, Egy internacionalista visszaemlékezése 1917—1919. (Bp. 1972) c. könyvében. Az október 24-i értekezlet jegyzőkönyvéből részleteket közöl SZAMUELY GYÖRGY, A Kommunisták Magyarországi Pártjának előkészítése *(Sarló és Kalapács*, 1932. 4) c. tanulmányában. Az értekezleten elfogadott kiáltvány szövegére lásd MILEI GYÖRGY, Az OK/b/P magyar csoportja... c. már idézett tanulmányát.

Az országgyűlés utolsó üléseinek jegyzőkönyvét közli: Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai *(Képviselőházi Napló*, XLI. Bp. 1918).

A Tisza elleni merényletről és annak hátteréről érdekes részleteket találhatunk LENGYEL JÓZSEF, Visegrádi utca és HEVESI GYULA, Egy mérnök a forradalomban c. már idézett visszaemlékezésében.

Az október 30—31-i eseményeket és az azokat megelőző napok történetét részletesen ismertetik a cenzúrától megszabadult napilapok cikkei, riportjai és KÁROLYI, BATTHYÁNY, GARAMI, BÖHM, WELTNER már idézett emlékiratai. Az egykorú kiadványok közül figyelemre méltó Hatvany Lajos és Magyar Lajos

személyes élmények alapján készült beszámolója: HATVANY LAJOS, Egy hónap története *(Esztendő*, 1918. december) és MAGYAR LAJOS, A magyar forradalom. Élmények a forradalom főhadiszállásán (Bp. 1919. Új kiadása: Késői tudósítások. Bp. 1966). Gazdag anyag található: A diadalmas forradalom könyve. Szerk. GELLÉRT OSZKÁR (Bp. é. n.) c. kiadványban, amely a forradalom vezetőinek, szereplőinek önvallomásait tartalmazza. A katonatanács tevékenységével foglalkozik: BÚS-FEKETE LÁSZLÓ, Katona forradalmárok (Bp. 1919). Az itt közölt adatokat kiegészítik a katonatanács tagjainak későbbi visszaemlékezései: LENGYEL LÁSZLÓ, A katonatanácsról *(Társadalmi Szemle*, 1958. 10); SZTANYKOVSZKY TIBOR, A katonatanácsról (in Nagy idők tanúi emlékeznek. Összeáll. LÁNYI ERNŐNÉ. Bp. 1958). A budapesti helyőrségnek a forradalomban játszott szerepét, saját magatartásának okait LUKACHICH később terjedelmes emlékiratban ismertette és indokolta: LUKACHICH GÉZA, Magyarország megcsonkításának okai (Bp. 1932). Ezt a kérdést a másik oldalról világítja meg SZÁNTÓ BÉLA már idézett kézirata. József főherceg szerepére lásd feljegyzéseit: JÓZSEF FŐHERCEG, A világháború amilyennek én láttam. VII. Tirol védelme és az összeomlás. /1918. július 21—1918. november 26./ (Bp. 1934). A Tisza-gyilkosság ügyében indított későbbi — erősen konstruált — perek aktáit és jegyzőkönyveit a *Párttörténeti Intézet Archívuma* őrzi. A vidéki városokban és a falvakban lejátszódott eseményekről a vidéki sajtó és a helytörténeti kiadványok tájékoztatnak. Ez utóbbiak felsorolása 1961-ig bezárólag megtalálható SIKLÓS ANDRÁS, Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak c. idézett munkájában; az újabbakra lásd GECSÉNYI LAJOS—GLATZ FERENC, 1918—1919 évfordulója a helytörténeti irodalomban *(Párttörténeti Közlemények*, 1970. 3).

II. FEJEZET

A NÉPKÖZTÁRSASÁG

A polgári demokratikus forradalom történetének — a minisztertanács jegyzőkönyvei mellett — fontos forrását képezik a Nemzeti Tanács és a Munkástanács jegyzőkönyvei is. A Nemzeti Tanács és a Munkástanács üléseiről készült feljegyzések csak töredékesen maradtak fenn. A forradalom történetére sok érdekes adalék található a forradalmak vezetői és kisebb szereplői ellen később indított politikai perek iratanyagában. A népbiztos-per és a Tisza-per jegyzőkönyveit, aktáit a *Párttörténeti Intézet Archívuma*, a Károlyi-per anyagát a *Fővárosi Levéltár* őrzi. A központi és vidéki közigazgatási szervek iratanyagáról, fennmaradt állagairól tájékoztat SIKLÓS ANDRÁS, Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások (Bp. 1964). A korszak egészét átfogó feldolgozások, visszaemlékezések, dokumentumkiadványok kiegészítéseként említendő a „Mindenki újakra készül." Az 1918—19-es forradalmak irodalma. Szerk. JÓZSEF,

FARKAS. I—IV. (Bp. 1959—1967) c. szöveggyűjtemény, melynek I. és II. kötete foglalkozik a polgári demokratikus forradalom idején megjelent, a forradalomhoz kapcsolódó szépirodalommal, publicisztikával.

1. A GYŐZTES FORRADALOM ELSŐ NAPJAI. A KÖZTÁRSASÁG KIKIÁLTÁSA

A november eleji vidéki tömegmozgalmak és az ellenük alkalmazott megtorlás történetét elsőként dolgozta fel KATÓ ISTVÁN, Az 1918-as novemberi parasztmozgalmak *(Századok,* 1956. 3) c. tanulmányában. Az itt közölt adatokat újabbakkal egészíti ki HAJDU TIBOR, Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom (Bp. 1968) c. monográfiája; továbbá SZEMERE VERA, Az agrárkérdés 1918—19-ben (Bp. 1963); MÉSZÁROS KÁROLY, Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919 (Bp. 1966); SCHÖNWALD PÁL, A magyarországi 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései (Bp. 1969) c. műve.

A Nemzeti Tanács Irodájának néhány napos működésére és megszűnésére lásd MAGYAR LAJOS, Késői tudósítások (Bp. 1966). A tanácsok kérdését összefoglalóan tárgyalja HAJDU TIBOR, Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben (Bp. 1958) c. könyve és SCHÖNWALD PÁL fent idézett munkája, amely behatóan foglalkozik a forradalom idején kialakult államszervezettel, a forradalom jogrendjével, jogalkotásával. A zászlósurak eckartsaui látogatására KÁROLYI MIHÁLY, Az új Magyarországért (Bp. 1968) és BATTHYÁNY TIVADAR, Beszámolóm I—II. (Bp. é. n.) c. visszaemlékezései mellett lásd WLASSICS GYULA, Az eckartsaui nyilatkozat. A királykérdés *(Új Magyar Szemle,* 1921. 1—2) c., az eseményeket szépítő leírását. A Nagy Nemzeti Tanács november 16-i I. ülésének jegyzőkönyve az idézett országgyűlési napló kötet függelékeként jelent meg (Bp. 1918). A néphatározat szövegét közli: Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1918. évi törvénycikkek és néptörvények (Bp. 1919).

2. GYŐZTESEK ÉS LEGYŐZÖTTEK. A KÁROLYI-KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJA

A Károlyi-kormány külpolitikájára vonatkozó levéltári állagokat ismerteti: SZÉKELY VERA, A polgári demokratikus köztársaság és a Tanácsköztársaság külképviseleteinek iratanyaga az Országos Levéltárban *(Levéltári Szemle,* 1969. 1). A külügyminisztérium szervezésére lásd HARRER FERENC, Egy magyar polgár élete. I. (Bp. 1968). A győztes hatalmak diplomáciájára és annak belpolitikai tényezőire új, figyelemreméltó feldolgozás: ARNO MAYER, Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918—1919. (New York, 1969). A balkáni fegyverszüneti bizottság tevékenységéről a hadsereg-főparancsnokság (AOK), bécsi *Kriegsarchiv*ban őrzött bizal-

mas iratai tájékoztatnak. A magyar történetírás által mind ez ideig figyelmen kívül hagyott előzetes feltételek szövegét közli BOGDAN KRIZMAN, The Belgrade Armistice of 13 November 1918. *(The Slavonic and East European Review*, 1970. jan.) c. tanulmányában. Krizman tanulmánya ismerteti Pašić és Vesnić üzenetét, valamint a szerb hadsereg ezt követő hadmozdulatait is. Franchet d'Esperey terveire és az erőviszonyok alakulására lásd PAUL AZAN, Franchet d'Esperey (Paris, 1949) és Franchet későbbi nyilatkozatát BATTHYÁNY idézett visszaemlékezésének II. kötetében, továbbá az alábbi — újabban megjelent — kiadványokat: ROGERS CROS, La victoire des Armées Alliés en Orient 1918. (Montpellier, 1968); J. BERNACHOT, Les Armées Françaises en Orient après l'armistice de 1918. (Paris, 1970). Köves jelentése a Károlyi-per *(Fővárosi Levéltár)* anyagában található.

A belgrádi tárgyalásokat leírják: KÁROLYI MIHÁLY, Az új Magyarországért (Bp. 1968); JÁSZI OSZKÁR, Magyar kálvária, magyar feltámadás (Wien, 1920); HATVANY LAJOS, Egy hónap története *(Esztendő*, 1918. december) c. visszaemlékezései. Lásd Károlyi angol nyelvű memoárját is: MICHAEL KÁROLYI, Faith without Illusion, Memoirs of Michael Károlyi (London, 1956). Francia részről lásd PAUL AZAN, Franchet d'Esperey c., már idézett életrajzát és PAUL AZAN, L'armistice avec la Hongrie *(L'Illustration*, 1921. november 5.) c. írását. Szerb részről lásd: D. KALAFATOVIĆ, Naša primirja u 1918 godini *(Srpski Književni Glasnik*, X—XII. 1923). A belgrádi katonai egyezmény szövegét közli a párizsi békekonferencia részére összeállított hivatalos kiadvány: Documents concernant l'execution de l'armistice en Hongrie /november 1918—mars 1919./ (Bp. 1919). Magyar fordítása NYÉKHEGYI FERENC, A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés /a páduai fegyverszünet/ (Bp. 1922).

A fegyverszünet és a külpolitika kérdéseit összefoglalóan tárgyalja: L. NAGY ZSUZSA, A párizsi békekonferencia és Magyarország (Bp. 1965).

A Vix-misszió történetét francia levéltári források alapján Vadász dolgozta fel több tanulmányában. Legrészletesebb: VADÁSZ SÁNDOR, Vix és Károlyi *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1969. 2). Ugyancsak francia forrásokon alapul P. PASTOR, The Vix Mission in Hungary, 1918—1919: A Re-examination *(Slavic Review*, 1970. 3) c. tanulmánya. A csehszlovák diplomácia tevékenységéről EDUARD BENEŠ, Nemzetek forradalma. I—III. (Bratislava—Pozsony, 1939) c. visszaemlékezése tájékoztat. Az olasz kormány állásfoglalására lásd LEO VALIANI, La politica estera dei governi rivoluzionari ungheresi del 1918—1919. *(Rivista Storica Italiana*, 1966. 4) c. feldolgozását. A csehszlovák és román követelésekre vonatkozó jegyzékek szövegét közli a Documents concernant... c. fentebb idézett hivatalos kiadvány. A román diplomácia tevékenységét részletesen tárgyalja SHERMAN DAVID SPECTOR, Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Ioan J. C. Brătianu (New York, 1962).

A belgrádi egyezménnyel és a Károlyi-kormány külpolitikájával kapcsolatos ellenforradalmi vádakat taglalja és cáfolja SUPKA GÉZA, A nagy dráma (Miskolc, 1924) és SUPKA GÉZA, Az összeomlás *(Századunk*, 1931. jún.—júl.).

3. A SOKNEMZETISÉGŰ MAGYARORSZÁG FELBOMLÁSA

A Károlyi-kormány nemzetiségi politikájára és a felbomlás folyamatára alapvető forrás a Jászi vezetése alatt álló nemzetiségi minisztériumnak az *Országos Levéltár*ban található iratanyaga.

Az elszakadt területeken a lakosság anyanyelvi megoszlásáról az 1910. évi népszámlálás adatai tájékoztatnak: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 64. Bp. 1920).

A Vajdaság elszakadását részletesen tárgyalja Kővágó László, A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben (Bp. 1964) c. monográfiájában. Kővágó alapos feldolgozása közli az újvidéki népszkupstina november 25-i határozatait. Lásd ugyanerről Lőrinc Péter és Toma Milenković előadását a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon: Lőrinc Péter, A Vajdaság és Magyarország forradalmi kapcsolatai 1919. és Toma Milenković, Adalékok a Szerb—Bunyevác Agitációs Bizottságnak a nemzeti kérdésre vonatkozó álláspontjához (in A Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Bp. 1970). Több érdekes dokumentumot közöl: A vajdasági munkásmozgalom szocialista szakasza /1890—1919/. Okmánytár. Szerk. Lőrinc Péter (Újvidék, 1953). A pécsi sztrájkmozgalom történetét visszaemlékezéseiben részletesen leírja: Hajdú Gyula, Harcban elnyomók és megszállók ellen (Pécs, 1957). A bánáti eseményekre lásd Josef Gabriel, Fünfzigjährige Geschichte der Banater Arbeiterbewegung (Temesvár, 1928) c. könyvét.

A Szlovákia elszakadását bejelentő turócszentmártoni deklarációt közli a Kelet-Európa 1900—1945. 5/1. köt. Szerk. Dolmányos István (Bp. 1970) c. szöveggyűjtemény és Steier Lajos, A turócszentmártoni deklaráció *(Magyar Szemle*, 1928. 2) c. tanulmánya. Steier a magyar revizionizmus szellemében fogant, csehellenes írása, a deklaráció hitelessége körüli vitára is kitér. A katonai eseményeket részletesen tárgyalja Fogarassy László, Az öthónapos fegyverszünet. Adatok a Károlyi-kormány hadtörténetéhez c., a *Hadtörténelmi Intézet*ben őrzött kézirata. A Hodžával folytatott tárgyalásokat a magyar újságok tudósításai és a minisztertanácsi jegyzőkönyvek adatai mellett megvilágítják Milan Hodža, Slovenský rozchod s Mad'armi roku 1918. (Bratislava, 1929) c. visszaemlékezései is. Csehszlovák részről az 1918—1919. évi események új feldolgozása: Ladislav Tajták, Úsilie mad'arských vládnúcich tried o udržanie Slovenska v ramci Mad'arska roku 1918. *(Historický Časopis*, 1966. 4) és L'udovít Holotík, Oktobrová revolúcia a revolučné hnutie na Slovensku koncom roku 1918. *(Historický Časopis*, 1967. 4). Václav Král, A csehszlovák burzsoázia intervenciós háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben (Bratislava, 1956) c. magyarul is megjelent könyvében ugyancsak kitér Szlovákia megszállásának történetére.

Az Erdélyben 1918 végén, 1919 elején lejátszódott eseményekről beszámolnak visszaemlékezéseikben: Apáthy István, Erdély az összeomlás után *(Új Magyar Szemle*, 1920. december); Kertész Jenő, A tíz év előtti Erdély napjai *(Korunk*,

1929. 1, 2, 3). Érdekes adatokat közöl, különösképpen a magyar vezető réteg magatartására MIKES IMRE, Erdély útja. Magyarországtól Nagyromániáig (Brassó, 1931) c., a publicisztika színvonalán mozgó könyve. A felszabadulást követően Magyarországon két tanulmány jelent meg Erdély 1918—1919. évi történetéről: GULYA KÁROLY, Az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldására irányuló törekvések 1918—1919-ben (*Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* IX. Szeged, 1961) és SZÁSZ ZOLTÁN, Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén (*Századok*, 1972. 2). A Romániában magyar nyelven megjelent tanulmányok közül figyelemre méltó: BÁNYAI LÁSZLÓ, A Nagy Októberi Szocialista Forradalom erdélyi hullámai (*Korunk*, 1957. 10); VICTOR CHERESTEŞIU, Szocialisták és szociálsoviniszták a román munkásmozgalomban (*Korunk*, 1957. 12); CONSTANTIN DAICOVICIU—BÁNYAI LÁSZLÓ—VICTOR CHERESTEŞIU—VASILE LIVEANU, A tömegek forradalmi harca — döntő tényező Erdély Romániával való egyesülésénél (*Korunk*, 1959. 1). Az 1918. évi eseményekre kitér az Erdély története. II. Szerk. MIRON CONSTANTINESCU (Bucureşti, 1964) c. monográfia és VASILE LIVEANU, 1918. Din istoria luptelor revoluţionare din Romînia (Bucureşti, 1960) c. könyve. Az újabban megjelent tanulmányok, szemben az 50-es évek végén és a 60-as évek elején írt, az osztályszempontokat előtérbe állító feldolgozásokkal, a nemzeti szempont elsődlegességét vallják. Ebből kiindulva az egyesülés mellett állást foglaló irányzatokat fenntartás nélkül pozitívan értékelik, ugyanakkor vagy elhallgatják, vagy elítélik a szociáldemokrata párt — a királyi Romániával szembeforduló, más megoldást kereső — egykori balszárnyának fellépését, a kommunisták tevékenységét. Fő vonásként e felfogás jellemzi az 50. évforduló alkalmából megjelent tanulmányokat: lásd a *Revue Roumaine d'Histoire*, 1968. 6. számát és a Unification of the Romanian National State. The Union of Transylvania with Old Romania (Bucharest, 1971) c. gyűjteményes kötetet. Lásd továbbá Porţeanu előadását a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon: ALEXANDRU PORŢEANU, Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom és Erdély (A Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Bp. 1970). Az egyesülés igen gazdag román és magyar nyelvű irodalmáról tájékoztat: Contribuţii bibliografice privind unirea Transilvaniei cu România (Bucureşti, 1969).

A Román, Magyar és Szász Nemzeti Tanács november 1-i közös felhívásának, valamint a Román Nemzeti Tanács november 9-i üzenetének eredeti példányai megtalálhatók a nemzetiségi minisztérium anyagában (*Országos Levéltár*). Az aradi tárgyalásokra lásd JÁSZI OSZKÁR, Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra (Cluj—Kolozsvár, 1921). A gyulafehérvári határozat szövegét közli a már idézett szöveggyűjtemény: Kelet-Európa 1900—1945. 5/1. köt. Megtalálható SZÁSZ ZSOMBOR, A gyulafehérvári resoluciók (*Magyar Szemle*, 1928. 4) c. tanulmányában is. A gyulafehérvári események újabb feldolgozása román részről: I. GHEORGIU—C. NUŢU, A gyulafehérvári nemzeti gyűlés. 1918. december 1. (Bukarest, 1968); VASILE NETEA, Die Vereinigung Transsilvaniens mit Rumänien (Bukarest, 1968). A román hadsereg bevonulását

és az ezzel kapcsolatos hadműveleteket szakszerűen leírja G. D. MARDARESCU, az erdélyi román hadsereg parancsnoka: Câmpania pentru desrobirea Ardealului şi occuparea Budapeştei. 1918—1920. (Bucureşti, 1921). Az eseményeket magyar részről ismertetik Kratochvil Károly és Breit József a Károlyi-kormánnyal szemben ellenséges beállítottságú könyveikben: KRATOCHVIL KÁROLY, A székely hadosztály 1918—1919. évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Magyarország területi épségéért és Európáért (Bp. 1938); BREIT JÓZSEF, A magyarországi 1918—19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. I—II. (Bp. 1925). Lásd ugyanerről FOGARASSY LÁSZLÓ, Az öthónapos fegyverszünet... c. már idézett kéziratát. A szász nemzetgyűlés Medgyesen hozott határozatának szövegét közli: FRIEDRICH TEUTSCH, Geschichte der Siebenbürger Sachsen. IV. (Hermanstadt, 1926).

Kárpát-Ukrajna 1918—1919. évi történetéről lásd M. V. TROJÁN, Bereg vármegye dolgozóinak harca a tanácshatalomért az 1918—1919-es években *(Századok*, 1964. 1—2) és B. SPIVAK—M. TROJÁN, Felejthetetlen 40 nap (Uzshorod, 1969). Az idevágó ukrán nyelven megjelent munkákról áttekintést ad M. V. TROJÁN, A Kárpáton túli ukrán történészek legújabb kutatásai *(Századok*, 1963. 2), M. V. TROJÁN, Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak története a szovjet történészek munkáiban *(Századok*, 1969. 2—3). A magyar történetírásban Gergely Ernő tanulmányai foglalkoznak e kérdéssel: GERGELY ERNŐ, Adalékok a nemzetiségi kérdés problémájához a magyarországi polgári demokratikus forradalom idején (A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1967—68. Bp. 1969); GERGELY ERNŐ, Az ukrán és a német kérdés a Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájában *(Századok*, 1969. 2—3). A nemzetiségi néptörvényeket ismerteti és elemzi SCHÖNWALD PÁL, A magyarországi 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom c. idézett munkájában. Az autonómia körüli vitákra lásd: Ruszka-Krajna politikai jelentősége. Vitaülés az Országos Néptanulmányi Egyesületben 1919. február 23. (Bp. 1919).

A Burgenlandra vonatkozó irodalom igen kiterjedt. A polgári demokratikus forradalom eseményeit is tárgyalja SOÓS KATALIN, A nyugat-magyarországi kérdés /1918—1919/ (Bp. 1962) c. munkája. A délvidéki svábok történetére lásd MADARAS ÉVA, Adalékok a vajdasági németség politikai történetéhez /1918. okt.—1919. aug./ (*Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica* 5. 1966). LUDMILLA SCHLERETH, Die politische Entwicklung des ungarländischen Deutschtums (München, 1939) c. könyve reakciós szempontjai és nacionalista beállítottsága miatt kevéssé használható. A kérdés részletes bibliográfiáját összeállította FOGARASSY LÁSZLÓ, Bevezetés a burgenlandi kérdés forrásaiba és irodalmába *(Soproni Szemle*, 1971. 2).

4. AZ ORSZÁG BELSŐ HELYZETE

Az ország gazdasági helyzetéről és a polgári demokratikus forradalom időszakának gazdaságpolitikájáról átfogó feldolgozás még nem jelent meg. A kérdés vázlatos áttekintése megtalálható Berend T. Iván—Szuhay Miklós, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. (Bp. 1973) c. kiadványában, továbbá Hajdu Tibor, Az 1918-as magyarországi ... c. már idézett monográfiájában.

A pénzügyi helyzetre vonatkozóan jól használható feldolgozás: Láng Imre, A Károlyi- és Berinkey-kormány pénzügyi politikája *(Századok*, 1960. 5—6). Lásd továbbá Orbán Antal írását: Fogyasztási szövetkezetek a polgári demokratikus forradalom idején (A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1967—68. Bp. 1969). Petrák Katalin, Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája, 1919. (Bp. 1969) c. könyvében a polgári demokratikus forradalom időszakának intézkedéseire is utal, azok rövid összegezését adja. A népjóléti minisztérium tevékenységére lásd Bognár Iván gondosan összeállított tanulmányát: A Népjóléti Minisztérium és a Népjóléti Népbiztosság szervezete 1917—1919. *(Levéltári Közlemények*, 1962. 2).

A földkérdéssel kapcsolatos problémákat összefoglalóan tárgyalják Szemere Vera, Az agrárkérdés... és Mészáros Károly, Az őszirózsás forradalom... c. már idézett monográfiái. Buza Barna földbirtok-politikai elgondolásait és azok forradalomellenes, a parasztság leszerelését célzó jellegét A kommunista összeesküvés... (Bp. 1919) c. brosúrájában és Az októberi földreform c. cikkében (Öt év múltán. A Károlyi korszak előzményei és céljai. Bp. 1923) ismerteti. A római katolikus egyház állásfoglalását tükröző dokumentumok megtalálhatók az *Esztergomi Prímási Levéltár*ban, Csernoch János iratai között. A földművelésügyi minisztériumban tartott értekezlet jegyzőkönyveit lásd: Értekezlet a birtokreformról (Bp. 1918). A georgeisták nézeteit kifejti: Pikler J. Gyula, Magyar földreform (Bp. 1919). A szociáldemokrata agrárprogramot közli és indokolja: Varga Jenő, Földosztás és földreform Magyarországon (Bp. 1919). A mezőgazdasági munkások helyzetére lásd Hamburger Jenő, A mezőgazdasági munkásság helyzete a Károlyi forradalom alatt *(Proletár*, 1920. szept. 2.) c. cikkét. Móricz Zsigmond egykorú idézett írása: Népszavazás a földreformról *(Esztendő*, 1919. január).

A hadsereg leszerelésére és újjászervezésére lásd Böhm Vilmos, Két forradalom tüzében (München, 1923) és Breit József, A magyarországi 1918—19. évi forradalmi mozgalmak... c. már idézett munkáját. Új feldolgozás: Őry Károly, A katonapolitika és a hadseregszervezés főbb kérdései az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1970. 1. és 1971. 1). Vázlatos áttekintést ad Liptai Ervin, Vöröskatonák előre! A Magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. (Bp. 1969).

Linder a hadsereg leszerelését célzó elgondolását részletesen kifejti: Linder Béla, Kell-e katona? A militarizmus csődje (Bp. 1919) c. könyvében. A had-

sereg újjászervezésére vonatkozó jogszabályokat SCHÖNWALD PÁL, A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom... c. már idézett monográfiájában ismerteti.

5. A KOMMUNISTÁK MAGYARORSZÁGI PÁRTJA

A pártalakulás körülményeit és a párt történetét a polgári demokratikus forradalom időszakában összefoglalóan tárgyalja: A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Szerk. NÉMES DEZSŐ (Bp. 1972) c. kiadvány és MILEI GYÖRGY, A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáról (Bp. 1962) c. tanulmánya. A fontosabb dokumentumok összegyűjtve megjelentek az MMTVD 5. kötetében (Bp. 1956) és KUN BÉLA, A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások (Bp. 1958); KUN BÉLA, Válogatott írások és beszédek. I–II. (Bp. 1966) c. munkájában. Forrásértékű SZÁNTÓ BÉLA, A magyar Tanácsköztársaság. Visszaemlékezések az 1919-es proletárdiktatúra idejére c. kéziratos feldolgozása (*Párttörténeti Intézet*) és közvetlenül a proletárdiktatúra megdöntése után írt könyve: SZÁNTÓ BÉLA, A magyarországi proletariátus osztályharca és diktatúrája (Wien, 1920). Értékes adalékokkal gazdagítja a pártalakulás történetét a Nagy idők tanúi emlékeznek. Összeáll. LÁNYI ERNŐNÉ (Bp. 1958) c. visszaemlékezésgyűjtemény.

A szovjet kormány felhívását lásd a Lenin Magyarországról. 3. kiad. (Bp. 1974) c. dokumentumgyűjteményben. A szovjet sajtóból idézett cikkek a *Pravda* okt. 16-i és az *Izvesztyija* okt. 18-i és 20-i számában jelentek meg.

A november 4-i moszkvai értekezlet határozatát közli: A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban/1917–1922/ (Bp. 1967) c. kiadvány. A párt magyarországi megalakulását leírja KUN BÉLA visszaemlékezése: Hogyan alakult meg a Kommunisták Magyarországi Pártja? („Új Előre" jubileumi albuma. New York, 1927) — Összehívjuk az alakuló ülést címmel közli a *Társadalmi Szemle*, 1958. 11. száma —; továbbá SZÁNTÓ BÉLA, Hogyan alakult meg a KMP? *(Új Március*, 1928. március).

A párt programjáról, céljairól, szervezeti kiépüléséről a pártsajtó, leginkább a *Vörös Újság* cikkei és az egykorú pártkiadványok tájékoztatnak. A Vörös Újság történetére lásd VÁGÓ BÉLA visszaemlékezését: A Vörös Újság első számáról *(Új Március*, 1928. márc.) és HAJDÚ PÁL személyes élményekkel átszőtt tanulmányát: A Vörös Újság *(Sarló és Kalapács*, 1934. 4). A KIMSZ megalakulásáról beszámol visszaemlékezésében BOROSS F. LÁSZLÓ, A KIMSZ megalakulása és első lépései *(Sarló és Kalapács*, 1934. 1). A kérdés monografikus feldolgozása: SVÉD LÁSZLÓ, Utat tör az ifjú sereg (Bp. 1962). Ugyancsak ő gyűjtötte egybe az ifjúmunkás-mozgalom fontosabb dokumentumait is: A vörös lobogó alatt. Válogatott írások a magyar kommunista ifjúsági mozgalom történetéből 1917–1919. Összeáll. SVÉD LÁSZLÓ (Bp. 1955).

A nemzetiségi csoportok megalakulását és későbbi tevékenységét összefoglalóan tárgyalja Kővágó László, Internacionalisták a Tanácsköztársaságért (Bp. 1969) c. könyve. A kérdés előtörténetéről: Kende János, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1903—1919. (Bp. 1973).

A hadsereg és a fegyveres testületek körében végzett pártmunkára lásd Szántó Rezső, A kommunisták munkája a Népőrségben 1918—1919-ben *(Társadalmi Szemle*, 1958. 11); Szekér Nándor, Leszerelt katonák csatlakozása a KMP-hez *(Társadalmi Szemle*, 1959. 1). A 32-es gyalogezred laktanyájában rendezett gyűlést és az azt követő eseményeket leírja: Polák Károly, Pártmunkám a forradalomban *(Párttörténeti Közlemények*, 1968. 4).

6. KORMÁNYZATI VÁLSÁG

A kormányzati válságról és a Berinkey-kormány megalakulásáról részletesen beszámol: Juhász Nagy Sándor, A magyar októberi forradalom története /1918. okt. 31—1919. márc. 21./ (Bp. 1945) és Hajdu Tibor, Az 1918-as magyarországi... c. már idézett összefoglaló munkája. Vix jelentését Lovászy január 5-i látogatásáról Vadász Sándor, Vix és Károlyi c. idézett tanulmányában ismerteti. A pártválasztmány január 7-i és a Munkástanács 8-i ülésének jegyzőkönyve a *Párttörténeti Intézet Archívumában* található.

A polgári pártok tevékenységét behatóan tárgyalja Mérei Gyula, A magyar októberi forradalom és a polgári pártok (Bp. 1969). Ugyanitt megtalálhatók a forradalom idején nyilvánosságra hozott pártprogramok is. Lásd ugyanerről Erdély Jenő, Mit akarnak: Károlyi pártja, a szociáldemokraták, radikálisok, keresztényszocialisták, földművelők, bolsevikok? Az összes magyar politikai pártok programja és szervezete (Bp. 1919) c. egykorú brosúráját.

A keresztényszocialisták tevékenységéről Gergely Jenő, a Kisgazdapárt 1918—1919. évi történetéről J. Tóth Dezső és Király István készített tanulmányt: Gergely Jenő, Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban *(Történelmi Szemle*, 1969. 1—2); J. Tóth Dezső, A Kisgazdapárt az 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom idején *(Tájékoztató*, 1968. 5); Király István, Nagyatádi Szabó István útja a képviselői mandátumtól az őszirózsás forradalom miniszteri székéig. II. *(Agrártörténeti Szemle*, 1972. 1—2). A MOVE történetét részletesen feldolgozta Dósa Rudolfné, A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918—1944. (Bp. 1972). A tudományegyetem szembefordulására lásd Litván György, A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918—1919 fordulóján *(Történelmi Szemle*, 1968. 4). A vidéki /Makó, Székesfehérvár, Gyöngyös/ ellenforradalmi megmozdulásokról az összefoglaló munkák adatain túlmenően a helyi sajtó és a helytörténeti kiadványok tájékoztatnak. A Tóbi-féle szervezkedés történetét ismerteti: Környei Attila, A dunántúli Polgárszövetség. *Arrabona*, 14. (Győr, 1972).

7. KÍSÉRLET A KORMÁNYKOALÍCIÓ HELYZETÉNEK MEGERŐSÍTÉSÉRE

A szovjet vöröskeresztes misszió tagjainak letartóztatásáról érdekes adatokat közöl Szántó Rezső, A magyar Vörös Hadsereg nemzetközi alakulatairól *(Párttörténeti Közlemények*, 1959. 2.) c. tanulmányában. Az esetet és a budapesti rendőrség abban játszott szerepét leírja visszaemlékezéseiben Dietz Károly, Októbertől augusztusig. Emlékirataim (Bp. 1920). Dietz beszámol a kommunista párt vezetőinek letartóztatásáról is. A letartóztatás körülményeit a letartóztatottak részéről ismerteti: Rabinovits József, A Központi Bizottság letartóztatása *(Új Március*, 1929. márc. Különszám).

A földreformról és a néptanácsokról szóló néptörvények szövege megtalálható a belügyminisztérium hivatalos kiadványában: Az 1919. évi törvények gyűjteménye (Bp. 1919). Elemzésükre lásd Schönwald Pál, A magyarországi 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom... c. már idézett könyvét. A kápolnai földosztásról eleven leírást ad Krúdy Gyula, A kápolnai földosztás (Bp. 1919) c. riportja.

A külpolitika eseményeire, az újságokban és a minisztertanácsi jegyzőkönyvekben *(Országos Levéltár)* található adatokon kívül forrásértékű Berinkey Dénes vallomása a népbiztos-perben *(Párttörténeti Intézet Archívuma)*. Az osztrákokkal folytatott titkos tárgyalásokról, az osztrák, az ukrán és a lengyel hadianyagszállításról a magyar külügyminisztérium iratanyaga *(Országos Levéltár)* tartalmaz figyelemre méltó jelentéseket. Kunfi Zsigmond memorandumát közli: Székely Vera, Kunfi Zsigmond 1919. februári memoranduma Magyarország külpolitikai helyzetéről *(Levéltári Közlemények*, 1962. 2).

8. AZ ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE. A VIX-JEGYZÉK ÉS A KORMÁNY LEMONDÁSA

Az illegalitásba vonult kommunista párt tevékenységére lásd Rákos Ferenc, A Kommunisták Magyarországi Pártja második /illegális/ Központi Bizottságának munkájáról *(Társadalmi Szemle*, 1959. 2) c. visszaemlékezését; Kun Bélának az egyesülés kérdésében Bogár Ignáchoz írt levelét: Kun Béla, Az egység okmányai (Bp. 1919) c. egykorú kiadványban.

A Somogy megyei eseményeket részletesen ismerteti Mészáros Károly, Az őszirózsás forradalom... c. idézett monográfiája és Kávássy Sándor, Latinca Sándor (Bp. 1973) c. disszertációja. A történtekre Gyetvai is kitér visszaemlékezéseiben: Gyetvai János, Fegyverek és emberek (Bp. 1959).

A gazdasági helyzettel február végén—március elején a Munkástanács is foglalkozott. Böhm előadói beszéde nyomtatásban is megjelent: Böhm Vilmos, A háborús korszak bűnei. A nyomorúság Magyarországa (Bp. 1919).

A párizsi békekonferencia dokumentumai jórészt megtalálhatók az amerikai külügyminisztérium hivatalos kiadványaiban: Papers Relating to the Foreign

Relations of the United States. The Paris Peace Conference. I—XIII. [továbbiakban: PPC] (Washington, 1942—1947) és D. H. MILLER, My Diary at the Conference of Paris I—XXI. (New York, 1924) c. iratgyűjteményében. A tízek tanácsának üléseiről készült jegyzőkönyvek és az albizottságok üléseiről készített tájékoztatók a PPC III. és IV. kötetében, illetve MILLER gyűjteményének XIV., XV., XVII. köteteiben találhatók. A február 25-i döntés végrehajtására, a jegyzék átnyújtásának közvetlen előzményeire lásd J. BERNACHOT, Les Armées... c. idézett könyvét és VADÁSZ SÁNDOR, Vix-jegyzék (*Valóság*, 1969. 6); VADÁSZ SÁNDOR, Vix és Károlyi c. már idézett tanulmányát. A jegyzék átadásáról beszámolnak: BÖHM VILMOS, Két forradalom... c., KÁROLYI MIHÁLY, Az új Magyarországért c. visszaemlékezései és Berinkey Dénes vallomása a népbiztos-perben; az amerikaiak részéről N. Roosevelt százados, aki Vix kísérőjeként ugyancsak jelen volt az átadásnál. Roosevelt jelentése megjelent a PPC XII. kötetében, magyarul: A magyarországi forradalmak krónikája. Szerk. HETÉS TIBOR (Bp. 1969) c. dokumentumgyűjteményben. A jegyzék és az arra adott válasz szövegét közli a Documents concernant... c. már idézett kiadvány.

A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

A Tanácsköztársaság 133 napos történetének ma már elég terjedelmes irodalma van, amely a forrásokról is jó áttekintést ad. Ezért megelégedhetünk az alapvető, fontosabb publikációk rövid ismertetésével.

A *Levéltári Közlemények* 1959. évi 29. kötete A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban címmel több mint kétszáz oldalon igen alapos ismertetést közöl, ez azonban nem terjed ki a különböző könyvtárak és múzeumok, valamint a Párttörténeti Intézet Archívumának tanácsköztársasági iratgyűjteményére.

A főbb lelőhelyeket megadja, de sokkal rövidebb áttekintést nyújt a levéltári forrásokról SIKLÓS ANDRÁS, Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások (Bp. 1964) c. idézett művében. Részletesen ismerteti a Tanácsköztársaság sajtóját és egyéb kiadványait, beleértve a plakátokat, röplapokat, híradófilmeket is. Siklós kritikai elemzését adja a felszabadulás előtti kommunista, szociáldemokrata és polgári irodalomnak — lényegében a magyar szerzők munkáira szorítkozva —, valamint a felszabadulástól 1962-ig megjelent hazai irodalomnak. Aki közelebbről meg akar ismerkedni a Tanácsköztársaság historiográfiájával, Siklós e művét, illetve az alapjául szolgáló, eredeti formájában meg nem jelent kandidátusi disszertációját kell tanulmányoznia. Az 1963—1968. között megjelent irodalomra nézve csak részben egészíti ki ezt: A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945—1968. (Bp. 1971) — az idevágó VIII. fejezet szerzője L. NAGY ZSUZSA —, illetve HAJDU TIBOR, A Magyarországi Tanácsköztársaság (Bp. 1969) c. könyvének tájékoztatója a felhasznált forrásokról.

Kommunista és szociáldemokrata értékelést a felszabadulás előtt elsősorban polémikus cikkek és az előző fejezetnél ismertetett memoárok tartalmaztak.

A történeti feldolgozás igényeinek kommunista részről Szántó Béla, A Magyar Tanácsköztársaság. Visszaemlékezések az 1919-es proletárdiktatúra idejére c. kézirata *(Párttörténeti Intézet)*; szociáldemokrata részről Böhm Vilmos, Két forradalom tüzében (München, 1923) c. műve felel meg leginkább. Fontos még: Kun Béla, Válogatott írások és beszédek. I—II. (Bp. 1966).

Az ellenforradalmi korszak nagyszámú gúny- és vádirata fölött áll — ha nem is elfogulatlanságban — alaposabb tényközlésével: A bolsevizmus Magyarországon. Szerk. Gratz Gusztáv (Bp. 1921) és Gratz Gusztáv, A forradalmak kora (Bp. 1935). Egyenetlen színvonalú A proletárdiktatúra Magyarországon. Szerk. Huszár Károly (Bp. 1920) c. kiadvány.

A felszabadulás után sokáig nem készült komoly tudományos összefoglalás. Rákosi Mátyás, A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és harca a proletárforradalom győzelméért. A Magyar Tanácsköztársaság (Bp. 1954) c. hamis beállítottságú, elterjedtsége folytán széles körben ható füzetének kiiktatását a köztudatból elsősorban Nemes Dezsőnek a Tanácsköztársaság 40. évfordulóján elhangzott előadása: Nemes Dezső, A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége *(Századok*, 1959. 1); valamint A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Szerk. Nemes Dezső (Bp. 1972) c. mű végezte el. Az első terjedelmesebb népszerű összefoglalás nem Magyarországon jelent meg: M. F. Lebov, Vengerszkaja szovetszkaja reszpublika 1919 goda (Moszkva, 1959). Magyar nyelvű összefoglalások: Liptai Ervin, A Magyar Tanácsköztársaság (Bp. 1965), valamint Hajdu Tibor, A Magyarországi Tanácsköztársaság c. idézett műve.

A legfontosabb dokumentumokat tartalmazó válogatás: az MMTVD 6. köt. 1. rész: 1919. március 21—június 11.; 2. rész: 1919. június 11—augusztus 1. Szerk. Gábor Sándorné (Bp. 1959—1960). A kormányzótanács és az egyes népbiztosságok rendeleteit közli a Tanácsköztársasági törvénytár. Szerk. Pongrácz Jenő. A Forradalmi Kormányzótanács és a népbiztosságok rendeletei. I—V. füzet (Bp. 1919). Az utolsó rendeletek a *Tanácsköztársaság* c. hivatalos közlönyben találhatók meg.

I. FEJEZET

SZOCIALISTA FORRADALOM MAGYARORSZÁGON

1. A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG LÉTREJÖTTE

Március 21-e történetére Hajdu Tibor, Március huszonegyedike. Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez (Értekezések a történeti tudományok köréből 15. Bp. 1959); diplomáciai hátterére L. Nagy Zsuzsa, A párizsi békekonferencia és Magyarország (Bp. 1965); Sherman David Spector, Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Ioan J. C. Brătianu (New York, 1962); Leo Valiani, La politica estera dei governi rivoluzionari ungheresi del 1918—1919. *(Rivista Storica Italiana*, 1966. 4). Alfred

D. Low, Soviet Hungary and the Paris Peace Conference (Philadelphia, 1963). ARNO MAYER, Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918—1919. (New York, 1969). Valiani, Low és Mayer munkái előnyösen eltérnek a szovjetológia és az Ostforschung-irodalom egyoldalú, inkább szociologizáló, mint történeti módszereitől. Érdekes NICHOLAS ROOSEVELT memoárja: A Front Row Seat (Norman, 1953). Újabb adatokat tartalmaz KÁROLYI MIHÁLY, Egy egész világ ellen 2. kötetének kézirata (in KÁROLYI MIHÁLY, Az új Magyarországért. Bp. 1968), továbbá SIKLÓS ANDRÁS, Mi történt március 21-én? *(Párttörténeti Közlemények*, 1970. 4) és HAJDU TIBOR, Adatok a Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez *(Párttörténeti Közlemények*, 1972. 3).

Az egységokmányt más fontos dokumentumokkal közli: MMTVD 5. köt. 1917. november 7—1919. március 21. Szerk. GÁBOR SÁNDORNÉ (Bp. 1956). Az ún. népbiztos-perben sok szó esett a Tanácsköztársaság kikiáltásáról, a pert ismerteti: RÉV ERIKA, A népbiztosok pere (Bp. 1969).

Március 21-e diplomáciai hátterére új fényt vetnek a nyugati levéltárak (Washington, London, Róma, Párizs, Bonn stb.) néhány éve hozzáférhető állagai — anélkül, hogy alapvetően módosítanák eddigi ismereteinket —, de magyar feldolgozásuk és publikálásuk a következő évek feladata lesz. Néhány fontos iratot ismertetett Karsai Elek, Vadász Sándor, L. Nagy Zsuzsa, illetve Zsuppán Ferenc Tibor, Pásztor Péter és mások, kisebb publikációk keretében. Lásd: KARSAI ELEK, Iratok a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez angol levéltárakban *(Levéltári Közlemények*, 1969); L. NAGY ZSUZSA, Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben *(Történelmi Szemle*, 1965. 2—3); L. NAGY ZSUZSA, Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában *(Történelmi Szemle*, 1963. 2); VADÁSZ SÁNDOR, Vix és Károlyi *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1969. 2); P. PASTOR, The Vix Mission in Hungary, 1918—1919: A Re-examination *(Slavic Review*, 1970. 3) és újabb kutatásairól P. PASTOR, Franco-Rumanian Intervention in Russia and the Vix Ultimatum: Background to Hungary's Loss of Transylvania (*The Canadian-American Review of Hungarian Studies*, 1974. 1—2); F. T. ZSUPPÁN, The Hungarian Soviet Republic and the British Military Representatives, April—June 1919. (*The Slavonic and East-European Review*, 1969. Jan.) stb.

Lenin értékeléseinek és nyilatkozatainak eddig legteljesebb gyűjteménye: Lenin Magyarországról. 3. kiad. (Bp. 1974).

A már idézett szociáldemokrata memoárokon kívül fontos KUNFI ZSIGMOND, Jegyzetek a diktatúra keletkezéséről *(Az Ember*, 1919. november 13.) és PROPPER SÁNDOR kézirata a *Párttörténeti Intézet Archívumában*. Forrásértékű KASSÁK LAJOS, Egy ember élete. VII—VIII. (Bp. é. n.)

2. A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG NEMZETKÖZI HELYZETE

A forradalom nemzetközi visszhangjáról sok adatot tartalmaz: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. Szerk. GÁBOR SÁNDORNÉ (Bp. 1960) és A Magyarországi Tanácsköztársaság 50. évfordulója.

Szerk. GÁBOR SÁNDORNÉ—MUCSI FERENC (Bp. 1970); az évfordulók alkalmával tartott ünnepi ülésszakok anyagát közzétevő kötetek; továbbá JEMNITZ JÁNOS, A Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi szocialista sajtóvisszhangjához (in Ötven év. Szerk. L. NAGY ZSUZSA—ZSILÁK ANDRÁS. Bp. 1967) stb.

A Szovjet-Oroszországgal való katonai összefogás lehetőségeiről: Isztorija grazsdanszkoj vojni v SZSZSZR. IV. (Moszkva, 1959); V. A. ANTONOV-OVSZEJENKO, Zapiszki o grazsdanszkoj vojnye. I—IV. (Moszkva, 1924); LIPTAI ERVIN, Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország fegyveres szövetségének kérdéséhez *(Hadtörténelmi Közlemények,* 1958. 1—2) és HAJDU TIBOR, Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez *(Párttörténeti Közlemények,* 1961. 3).

Ukrajnáról: W. KUTSCHABSKY, Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. (Berlin, 1934); továbbá A. V. LIHOLAT, Razgrom nacionalisztyicseszkoj kontrrevoljucii na Ukrainye (Moszkva, 1954) és V. K. VINNICSENKO, Vidrodzsennja nacii (Kijev—Wien, 1920).

Az osztrák forradalomról GÁBOR SÁNDORNÉ, Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság (Bp. 1969). Az olasz tárgyalásokról lásd: L. NAGY ZSUZSA, A párizsi békekonferencia és Magyarország, továbbá L. NAGY ZSUZSA, Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben és L. NAGY ZSUZSA, Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában c. már idézett műveket. Smuts jelentését közli KARSAI ELEK, Iratok a Smuts-misszió történetéhez *(Levéltári Közlemények,* 1967. 2).

Az intervenció katonai előkészítését részletesebben ismerteti LIPTAI ERVIN, A Magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. (Bp. 1960) c. alapvető munkája. Csehszlovák viszonylatban VÁCLAV KRÁL, A csehszlovák burzsoázia intervenciós háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben (Bratislava, 1956).

Kun és Csicserin táviratváltásából válogatást közöl GÁBOR SÁNDORNÉ, Dokumentumok Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatairól *(Párttörténeti Közlemények,* 1961. 1). A Nemzetközi Szocialista Föderációra lásd: KŐVÁGÓ LÁSZLÓ, Internacionalisták a Tanácsköztársaságért (Bp. 1969). A nemzetiségi kérdésre: SOÓS KATALIN, A nyugat-magyarországi kérdés /1918—1919/ (Bp. 1962); KŐVÁGÓ LÁSZLÓ, A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben (Bp. 1964); B. SPIVAK—M. V. TROJÁN, Felejthetetlen 40 nap (Uzshorod, 1969).

3. A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG A SZOCIALIZMUS MEGVALÓSÍTÁSÁÉRT

Alapvető monográfia VARGA JENŐ, Die wirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur (Wien, 1920). Újabb áttekintés: BERENDT. IVÁN—SZUHAY MIKLÓS, Magyar gazdaságtörténet 2/2 /1918—1941/ (Bp. 1966); HEVESI GYULA, Szociális termelés (Bp. 1959). Az iparról számos részadatot tartalmaznak az elmúlt évtizedben nagy számban megjelent üzemtörténeti munkák. Az üzemi

tanácsokról: VARGA JENŐ, A Magyar Tanácsköztársaság gazdasági szervezete (Moszkva, 1920); HAJDU TIBOR, Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben (Bp. 1958).

A pénzügyről: NAGY TIBOR—HUSZTI ERNŐ, A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere (Bp. 1959); a külkereskedelemről sok adatot közöl GÁBOR SÁNDORNÉ, Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság c. idézett műve.

Az agrárkérdésről szóló sok értékes tanulmány közül lásd: SZEMERE VERA, Az agrárkérdés 1918—19-ben (Bp. 1963) és MÉSZÁROS KÁROLY, Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919. (Bp. 1966) c. idézett monográfiáit. Az 1919-es agrárpolitika apológiája: VARGA JENŐ, A földkérdés a magyar proletárforradalomban (Berlin, 1921). Ellenkező szándékúak, de anyaggazdagságuk miatt említésre méltók az ellenforradalom által létrehozott, az úgynevezett Tanácsköztársaság Történeti Adatainak Gyűjtésére Szervezett Országos Bizottság [TAGYOB] mezőgazdasági jelentései *(Párttörténeti Intézet Archívuma)*. A TAGYOB-iratok népszerű ismertetése: RÉTI LÁSZLÓ, Így látta az ellenség (Bp. 1969). A gazdag helytörténeti irodalomból leginkább talán a Somogy és Hajdú megyei kutatásokat kell kiemelni. A legújabb helytörténeti munkák adatait lásd a *Századok*, 1970. 5—6. és 1971. 6. számának bibliográfiájában. Lásd még: A szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején. Szerk. SZIGETVÁRI ISTVÁN (Bp. 1959) c. dokumentumkötetet.

A Tanácsköztársaság népjóléti intézkedéseiről aránylag sok írás jelent meg, de vagy publicisztikai, vagy adatközlő jellegűek, tehát nem emelkednek VARGA JENŐ, Die wirtschaftspolitischen... c. idézett művének szintjére. A legfontosabb dokumentumokat közli: A Magyar Tanácsköztársaság szociálpolitikája. Szerk. PETRÁK KATALIN—MILEI GYÖRGY (Bp 1959); KISS GYÖRGY, A budapesti várospolitika 1873—1944. (Bp. 1954); PETRÁK KATALIN, Az első magyar munkáshatalom szociálpolitikája, 1919 (Bp. 1969); DÓSA RUDOLFNÉ—LIPTAI ERVINNÉ—RUFF MIHÁLY, A Magyar Tanácsköztársaság egészségügyi politikája (Bp. 1959); MADZSAR JÓZSEF, Válogatott írásai. Szerk. KÁRPÁTI ENDRE (Bp. 1967). Lásd még a bérekre: GÁL BENŐ, Munkanélküliség, munkabér, munkaidő (Bp. 1934).

Jogi szempontból vizsgálja a szociális vívmányokat: A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotása (Bp. 1959), illetve A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Szerk. SARLÓS MÁRTON (Bp. 1959) c. gyűjteményes kötet. Ugyanezek a kötetek bő anyagot közölnek a Tanácsköztársaság jogalkotásáról, a szocialista állam szervezéséről. A tanácsokról: HAJDU TIBOR, Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben c. idézett műve, továbbá főleg BEÉR JÁNOS, Szocialista államépítés (Bp. 1968) és SZENTPÉTERI ISTVÁN, A tanácsok megalakulása és jogi szabályozása a Tanácsköztársaságban (Szeged, 1957). Úttörő jelentőségű RÁKOS FERENC, Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban (Bp. 1953) c. műve; részletesebb és alaposabb összefoglalás: SARLÓS BÉLA, A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása (Bp. 1969). Sarlós dolgozta fel monografikusan az

igazságszolgáltatást is: SARLÓS BÉLA, A Tanácsköztársaság forradalmi törvényszékei (Bp. 1961). A kivégzett ellenforradalmárok adataira lásd: VÁRY ALBERT, A vörösuralom áldozatai Magyarországon (Vác, é. n.).

A közoktatásról: A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900—1920. Szerk. KELEN JOLÁN (Bp. 1958); LADÁNYI ANDOR, A Tanácsköztársaság felsőoktatási politikájának kérdéseihez *(Századok*, 1965. 1—2); A magyar műszaki értelmiség és a Műegyetem a Tanácsköztársaság idején. Szerk. DEVICS JÓZSEF—KÁROLYI ZSIGMOND—ZÁDOR MIHÁLY (Bp. 1960); KÖTE SÁNDOR, A magyar nevelésügy a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején (Bp. 1963); Testnevelés és sport Magyarországon a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Szerk. KISS DEZSŐ (Bp. 1970); „A szent, a várt szélvész". Tanulmányok a Tanácsköztársaság közoktatásügyéről. Szerk. MÉSZÁROS ISTVÁN (Bp. 1970); LITVÁN GYÖRGY, A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918—1919 fordulóján *(Történelmi Szemle*, 1968. 4).

A népművelésre sok adatot közöl: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Szerk. PETRÁK KATALIN—MILEI GYÖRGY (Bp. 1959).

Az irodalomról: JÓZSEF FARKAS, Rohanunk a forradalomba. A modern magyar irodalom útja. 1914—1919. (Bp. 1969); „Mindenki újakra készül." Az 1918—19-es forradalmak irodalma. Szerk. JÓZSEF FARKAS. I—IV. (Bp. 1959—1967), amely túl azon, hogy szinte teljes képet ad a két forradalom irodalmi terméséről és életéről, páratlan gazdagságú adattára a forradalmak történetének, művészeti életének.

A Tanácsköztársaság zenei életére vonatkozóan lásd a Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéből. Szerk. ÚJFALUSSY JÓZSEF (Bp. 1973) c. kötetet.

A filmiparról: MAGYAR BÁLINT, A magyar némafilm története (Bp. 1967).

4. A TANÁCSHATALOM BELSŐ HELYZETE

E fejezetnél elsősorban a helytörténeti irodalomra támaszkodtunk. A Dunántúl speciális helyzetére lásd L. NAGY ZSUZSA, Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon (Bp. 1961); Károlyi szerepére a Tanácsköztársaság idején lásd KÁROLYI MIHÁLY, Az új Magyarországért (Bp. 1968) c. kötetét és HAJDU TIBOR, Károlyi Mihály (Életek és korok. Bp. 1970).

A párt belső helyzetére lásd: A magyar forradalmi munkásmozgalom története c. összefoglalást, valamint a már idézett memoárokat; továbbá RUDAS LÁSZLÓ, A szakadás okmányai (Bécs, 1920) c. könyvét. A rövidebb, de sokszor perdöntő fontosságú kommunista memoárokat SIKLÓS ANDRÁS, Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak c. műve részletesen ismerteti. LENGYEL JÓZSEF, Visegrádi utca c. művéhez hasonlóan memoár és szépirodalom elemeit egyesíti SINKÓ ERVIN, Egy regény regénye (Novi Sad, 1961).

A tanácsválasztásokat HAJDU TIBOR, Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben c. idézett műve tárgyalja. A Vörös Hadsereg harcainak színvonalas összefoglalása LIPTAI, A Magyar Vörös Hadsereg harcai c. már idézett könyve; a tisztikar összetételéről lásd FOGARASSY LÁSZLÓ, Kik vezették az 1919-es Vörös Hadsereget? (*Borsodi Szemle*, 1971. 1); a toborzásról: HETÉS TIBOR, Munkásezredek, előre! (Bp. 1959).

II. FEJEZET

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG HONVÉDŐ HÁBORÚJA

1. KATONAI INTERVENCIÓ A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ELLEN

Az intervenció előkészítésére lásd az előző fejezetnél megadott irodalmat. Az áprilisi hadműveletekre — mint a továbbiakra is — elsősorban LIPTAI ERVIN, A Magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. (Bp. 1960) c. művét használtuk fel; a székely hadosztályra lásd: BREIT JÓZSEF, A magyarországi 1918—19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. I—II. (Bp. 1925); KRATOCHVIL KÁROLY, A székely hadosztály 1918—1919. évi bolsevistaellenes és ellenforradalmi harcai a székely dicsőségért, Magyarország területi épségéért és Európáért (Bp. 1938) és FOGARASSY LÁSZLÓ, Az ismeretlen székely hadosztály (Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen, 1971). A túszszedésre és az egyházak helyzetének szabályozására elsősorban publikálatlan iratanyagra támaszkodhattunk /perek, TAGYOB/; utóbbi rövid összefoglalását lásd ORBÁN SÁNDOR, A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban (Bp. 1960) és OTTLYK ERNŐ, Az 1918—19-es forradalmak és az evangélikus egyház (*Theológiai Szemle*, 1959 1—2).

Stromfeld szerepét megvilágítja HETÉS TIBOR, Stromfeld Aurél (Bp. 1967). A diplomáciai háttér bemutatásánál L. NAGY ZSUZSA, A párizsi békekonferencia és Magyarország (Bp. 1965) c. műve mellett Hajdu Tibor anyaggyűjtése szolgált alapul, pl. a Coolidge-misszió irataiból. Brown jelentéseinek egy részét más fontos iratok mellett közli a PPC már idézett amerikai kiadvány.

BALÁZS JÓZSEF, Salgótarján 1919. /A Magyar Vörös Hadsereg északi arcvonalának eseményei. Március 21—május 29./ (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1954. 3—4) c. tanulmánya ismerteti a csapatok összetételét, a harc lefolyását. A Vörös Hadsereg létszámának alakulására felhasznált jelentések a *Hadtörténelmi Levéltár*ban találhatók, lásd továbbá DERKOVITS JENŐ, A Magyar Vörös Hadsereg gyári munkásezredeinek szervezése (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1955. 3—4) c. tanulmányát.

A bécsi emigránsokról: GÁBOR SÁNDORNÉ, Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság (Bp. 1969). Az aradi és szegedi kormányok történetére sok dokumentumot közöl: KELEMEN BÉLA, Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (Szeged, 1923). Érdekes GUIDO ROMANELLI, Nell'Ungheria di Bela Kun e durante l'occupazione militare romena (Udine, 1963) c. memoárja.

2. A VÖRÖS HADSEREG ÉSZAKI HADJÁRATA

Az északi hadjáratra lásd: LIPTAI, A Magyar Vörös Hadsereg harcai; HETÉS TIBOR, Munkásezredek, előre! (Bp. 1959); FOGARASSY LÁSZLÓ, Az ismeretlen székely hadosztály; FOGARASSY LÁSZLÓ, Kik vezették az 1919-es magyar Vörös Hadsereget? *(Borsodi Szemle*, 1971. 1). Különösen fontos KEREKESS JÓZSEF egykori vörös hadosztályparancsnok minden részletre kitérő, a *Hadtörténelmi Levéltár*ban őrzött kézirata. A döntések politikai hátterére lásd: SZÁNTÓ REZSŐ, A magyar Vörös Hadsereg nemzetközi alakulatairól *(Párttörténeti Közlemények*, 1959. 2) és LANDLER JENŐ, A Vörös Hadsereg diadalmas útja és bomlása *(Új Március*, 1926. március—április).

A szakszervezeti vezetők konspirációjáról lásd WIESENBERGER VILMOS, Az Abonyi utcai értekezletek *(Typographia*, 1919. okt. 17.). Erről és a Cserny-különítmény feloszlatásáról lásd: BÖHM VILMOS, Két forradalom tüzében. 2. kiad. (Bp. 1946). Szamuely útjának jelentőségéről, az orosz—magyar kapcsolatról lásd: HAJDU TIBOR, Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez *(Párttörténeti Közlemények*, 1961. 3); LIPTAI ERVIN, Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország fegyveres szövetségének kérdéséhez *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1958. 1—2). Az angol tárgyalásokról FREEMAN jelentései számolnak be, amelyek megtalálhatók a londoni *Public Record Office*-ban. Lásd még: W. CUNINGHAME, Dusty Measure (London, 1941).

A Clemenceau-jegyzék vitáját közli: A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója (Bp. 1919).

3. A BELSŐ HELYZET ÉS A KATONAI VISSZAVONULÁS

A kongresszusok — nem teljes — anyagát a MMTVD 6. köt. 2. rész: 1919. június 11—augusztus 1. Szerk. GÁBOR SÁNDORNÉ (Bp. 1960) c. mű nagyrészt a korabeli pártsajtó alapján közli, ugyancsak tartalmazza Kun előadássorozatát a pártprogramról. A KIMSZ-ről: SVÉD LÁSZLÓ, Utat tör az ifjú sereg (Bp. 1962).

A Szlovák Tanácsköztársaságra vonatkozóan MARTIN VIETOR, Slovenská Sovietska Republika v r. 1919 (Bratislava, 1955) c. művét használtuk fel.

A júniusi ellenforradalmakról: GÁBOR SÁNDORNÉ, Az 1919 június 24-i ellenforradalmi kísérlet *(Párttörténeti Közlemények*, 1962. 2). A tisztikar szerepéről: JULIER FERENC, Ellenforradalmi lélekkel a Vörös Hadsereg élén *(Magyarság*, 1927. július—augusztus) c. cikksorozata tájékoztat.

A párizsi békekonferenciáról magyar szempontból is jól használható: HAROLD NICOLSON, Peacemaking 1919 (London, 1933).

4. A TISZAI OFFENZÍVA

A belső vitákra lásd Böhm Vilmos, Szántó Béla, Julier Ferenc stb. memoárjait. A problémákról eredeti értékelést ad Nód Aladár, Válaszutak 1918—1919 (Bp. 1970) c. műve. Haubrich szerepét megvilágítja vallomása a népbiztos-perben (megtalálható a *Párttörténeti Intézet Archivumában*); Hönig Vilmos fegyelmi aktáját a *Hadtörténelmi Levéltár* őrzi. Az ellenforradalmi készülődésről: Gratz Gusztáv, A forradalmak kora (Bp. 1935).

Forradalmi megmozdulások a román csapatokban: Gheorghe Unc, Szolidarnoszty ruminszkovo rabocsevo i demokratyicseszkovo dvizsenyija sz Velikoj Oktyabrszkoj Szocialisztyicseszkoj Revoljucijej (Bukarest, 1968).

A jugoszláv hadsereg hadba lépésének akadályairól: Vuk Vinaver, Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején (*Századok*, 1971. 6).

Hoover és Balfour intervenciós álláspontjára: a Hoover-misszió iratai a *Hoover Intézet*ben. A júliusi sztrájkról lásd Jemnitz János, A Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi szocialista sajtóvisszhangjához (in Ötven év. Bp. 1967) c. tanulmányát; továbbá az 1959-es és 1969-es nemzetközi ülésszakok anyagát közzétevő, már idézett kiadványokat.

A júliusi támadásra az idézett hadtörténeti munkák mellett lásd Stromfeld Aurél, Népköztársaság és Tanácsköztársaság Magyarországon (*Független Szemle*, 1922. 288.) c. tanulmányát. A júliusi bécsi tárgyalások fontos forrása Ágoston Péter naplója a *Párttörténeti Intézet Archivumában*.

Kun és a moszkvai vezetők táviratváltásait, valamint sok más fontos idevágó dokumentumot közöl a MMTVD 6. köt. (Bp. 1959—1960); Kun Béla augusztus 1-i beszéde a *Párttörténeti Intézet Archivumában* található. A Szaktanács július 31-i ülését ismerteti az *Arbeiter Zeitung* 1919. aug. 2.; a kormányzótanács utolsó ülését Ágoston idézett naplója.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ELLENFORRADALMI KORSZAK (1919—1945)

I. FEJEZET

EURÓPA ÉS MAGYARORSZÁG

1. EURÓPA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS A FORRADALMAK UTÁN

A két világháború közötti általános történetre elsősorban lásd: Világtörténet. IX. Szerk. L. I. Zubok—A. M. Dubinszkij—G. U. Szevosztyanov (Bp. 1966). A szovjet történészek e részletes enciklopédikus feldolgozása mellett a Cambridge Modern History. I—XII. 1898—1945. (Cambridge, 1960) c. mű alapos, ugyancsak enciklopédikus feldolgozás. A hasonló jellegű, adatait tekintve jól használható német szintézisek közül lásd: Propyläen Weltgeschichte. IX. Das 20. Jahrhundert (Berlin, 1960); Historia Mundi. X. Das 19. und 20. Jahrhundert (Bern—München, 1961). A francia szerzők szintézisei közül lásd elsősorban: Peuples et civilisations. XX. Maurice Baumont, La faillite de la paix /1918—1939/. 1. De Rethondes à Stresa /1918—1935/ (Paris, 1960) 2. De l'affaire éthiopienne à la guerre (Paris, 1961), Jacques Pirenne, Les grands courants de l'histoire universelle. VI. De 1904 à 1939 (Paris, 1955). Az olasz szintézisek közül legalaposabb: Luigi Salvatorelli, Momenti di storia mondiale recentissima 1919—1960 (Firenze, 1960).

A két világháború közötti gazdasági fejlődésre, mindenekelőtt az első világháború következményeire lásd elsősorban: John Maynard Keynes, Les conséquences économiques de la paix (Paris, 1920); S. Saucerman, International Transfers of Territory in Europe (Washington, D. C. 1937) és Berend T. Iván—Ránki György, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században (Budapest, 1969) c. munkáját. Az inflációs konjunktúrára és termelésalakulásra: I. Svennilson, Growth and Stagnation in the European Economy (Genova, 1954). A 20-as évek második felére Svennilson munkája mellett lásd elsősorban Colin Clark, The Conditions of Economic Progress (H. n. 1951); C. Day, Economic Development of Europe (New York, 1948). A két világháború közötti gazdasági növekedésre és struktúraváltozásra lásd még: Industrial Statistics. OEEC Statistiques Bulletins (Paris, 1955).

A két világháború közötti legfontosabb diplomáciai dokumentumokra lásd az alábbi forráskiadványokat: Documents on British Foreign Policy 1919—1939. (London, 1947), amely az angol külügyminisztérium válogatott diplomáciai iratait foglalja magában, erősen szelektálva, kevés tárgyi és magyarázó jegyzettel.

A Documents diplomatiques francais 1932—1939. (Paris, 1963—1966) c. mű a francia külügyminisztérium fontos dokumentumait tartalmazza különböző lényeges kérdéscsoportokra /Kelet-Közép-Európa s a kisantant vonatkozásában is/. A Documents on German Foreign Policy 1918—1945. (London, 1951) c. jól szerkesztett sorozat a német külügyminisztérium két világháború közötti iratainak publikációja, megfelelő magyarázó jegyzetekkel; elsősorban a német külpolitika egészének megvilágítását szolgálja, s természetesen Németország közép-európai politikája szempontjából is jelentős. A két világháború közötti legfontosabb olasz diplomáciai dokumentumokra lásd: I documenti diplomatici italiani 1917—1943. Serie 6—7. (Roma, 1956). Az Egyesült Államok külpolitikájára: The foreign Relations of the United States 1861—1945. (Washington, 1968). Hasznos, jól szerkesztett okmánygyűjtemény: Nemzetközi szerződések. 1918—1945. Szerk. HALMOSSY DÉNES (Bp. 1966), mely a két világháború között keletkezett legfontosabb nemzetközi politikai szerződéseket közli.

A nemzetközi kapcsolatok történetére lásd mindenekelőtt VLAGYIMIR PATYOMKIN, A diplomácia története. II—III. (Bp. 1950) c. nagy forrásanyagon alapuló, részletes szovjet diplomáciatörténeti feldolgozását, valamint a Világtörténet. IX. (Bp. 1966) c. — az általános történetnél elsősorban kiemelt — szovjet szintézis megfelelő fejezeteit. Az egyetemes — és főként európai — diplomáciatörténeti szintézisek és feldolgozások tekintetében jelentős szerepük van a francia történészeknek. Így elsősorban lásd: PIERRE RENOUVIN, Histoire des relations internationales. VII—VIII. Les crises du XXe siècle (Paris, 1957—1958) c. alapvető művét, amely objektivitásra törekedve rajzolja meg a nemzetközi diplomácia, a nagypolitika eseményeit. Jellegében, szemléletében és felfogásában ehhez hasonló: JEAN BAPTISTE DUROSELLE, Histoire diplomatique de 1919 à nos jours (Paris, 1970) c. ugyancsak alapvető munkája. E szintézisek több problematikus, tovább kutatandó kérdésre is ráirányítják a figyelmet. Alapvető áttekintést nyújt FERNAND L'HUILLIER, De la Sainte Alliance au Pact Atlantique. II. Deux guerres placent l'Europe en face des nouveaux Empire (Neuchatel, 1955) c. munkájában. A Szovjetunió fejlődésére és a nemzetközi munkásmozgalomra lásd elsősorban: A Szovjetunió Kommunista Pártjának története (Bp. 1972); A Kommunista Internacionálé története (Bp. 1971), valamint DOLMÁNYOS ISTVÁN, A Szovjetunió története (Bp. 1971) c. műveket.

2. A BÉKERENDSZER ÉS A HÁBORÚT KÖVETŐ FORRADALMI VÁLSÁG

Az I. világháborút lezáró imperialista békeszerződésekre és következményeikre lásd többek közt: F. S. MARSTON, The Peace Conference of 1919 (Oxford, 1944); A. TORRE, Versailles: Storia della conferenza della pace (Milano, 1940); HAROLD W. V. TEMPERLEY, A history of the peace conference of Paris. I—VI. (London,

1920—1924); André Tardieu, La Paix (Paris, 1921); Paul Mantoux, Les délibérations du Conseil des quatre /24 mars—28 juin 1919/ (Paris, 1955); Harold Nicolson, Peace making 1919 (London, 1933); Arno Mayer, Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918—1919 (New York, 1969), valamint Pierre Rain, L'Europe de Versailles (Paris, 1945) c. művét.

II. FEJEZET

AZ ELLENFORRADALOM HATALOMRA JUTÁSA ÉS BERENDEZKEDÉSE MAGYARORSZÁGON

1. AZ ELLENFORRADALOM GYŐZELME

Az ellenforradalom hatalomra jutásának és berendezkedésének 1919—1921 közötti szakaszára egyetlen összefoglaló kötet áll rendelkezésre: Nemes Dezső, Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. (Bp. 1962). Válogatott dokumentumokat ad erre az időszakra: Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919—1945. I. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. Szerk. Nemes Dezső. 2. kiad. (Bp. 1956).

A Peidl-kormány megalakulásának körülményeit és tevékenységét Kirschner Béla, A „szakszervezeti kormány" hat napja /1919/ (Bp. 1968) c. monográfiája foglalja össze.

A Friedrich-kormányok idején kibontakozott hatalmi harcok, a fővezérség és a katonai csoport jelentőségét új anyaggal és új szempontokkal mutatja be Vargyai Gyula, Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör /1919—1921/ (Bp. 1971) c. munkája. Pataki István, Az ellenforradalom hadserege. 1919—1921. A hadsereg szerepe az ellenforradalmi rendszer kialakulásában és megszilárdulásában Magyarországon /1919. augusztus—1921. július/ (Bp. 1973) c. műve szintén gazdag anyagot tárt fel. A központi kormányhatalom oldaláról világítja meg a kérdést Karsai Elek, Kormánybiztosok hatásköre és tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első hónapjaiban *(Levéltári Közlemények*, 1955) c. tanulmánya. A hatalmi harc társadalmi hátterére és összefüggéseire elsőként irányította rá a figyelmet: Ránki György, Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején *(Történelmi Szemle*, 1962. 3—4).

A fehérterror vérengzéseit annak szervezői is megörökítették: A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. Szabó Ágnes—Pamlényi ervin (Bp. 1963) és Páter Zadravecz titkos naplója. Szerk. Borsányi György (Bp. 1967).

Az ellenforradalom győzelmét, a különítményes terror időszakát és a munkásmozgalommal szembeni féktelen atrocitásokat, a munkásmozgalom törvényen kívüliségének időszakát részletesen tárgyalja: A magyar forradalmi munkásmozgalom története. (Bp. 1972) és Nemes Dezső, Az ellenforradalom hatalom-

rajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. (Bp. 1956). A keresztényszocialista szakszervezetek tevékenységére, a velük kapcsolatos politikai elképzelésekre, majd ezen elképzelések kudarcára értékes és figyelemre méltó adatokat közöl GERGELY JENŐ, Adalékok a magyarországi keresztényszocialista szakszervezetek történetéhez /1919. augusztus—1921. december/ *(Párttörténeti Közlemények*, 1971. 3) c. tanulmánya.

FEHÉR ANDRÁS: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer 1919. augusztus—1921. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 50. Bp. 1969) c. munkájában részletesen és igen sokoldalúan tárgyalja a legális munkásmozgalom helyzetét, a forradalmak leverése utáni szociáldemokrácia eszmei arculatát és politikai irányvonalát. A kommunista mozgalom reorganizációs kísérleteivel SZABÓ ÁGNES, Az illegális kommunista pártmunka kezdetei a Tanácsköztársaság megdöntését követő hónapokban c. tanulmánya foglalkozik *(Párttörténeti Közlemények*, 1966. 1). Ennek a korszaknak a sajtóanyagából említést érdemelnek a *Népszava* vonatkozó cikkei, a *Vas- és Fémmunkások Lapja* és az *Új Barázda* című lap; a levéltári állagok közül az *Országos Levéltár*ban őrzött Kozma-iratok.

Az ellenforradalom programját RÁNKI GYÖRGY, Gondolatok az ellenforradalmi rendszer... c. már idézett tanulmánya mellett HANÁK PÉTER—LACKÓ MIKLÓS—RÁNKI GYÖRGY, Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában *(Történelmi Szemle*, 1969. 3—4) c. elemzése összegezi.

2. A RENDSZER TÖRVÉNYESÍTÉSE

Az 1919. őszi pártviszonyokat SIPOS PÉTER, A bethleni Egységes Párt c., kötetünk számára készített előtanulmánya mutatja be szélesebb keretben. A Kisgazdapárt vonatkozásában csak korabeli feldolgozásra hivatkozhatunk: MAYER JÁNOS, Nagyatádi Szabó István (Bp. 1935); míg a liberális polgári pártokat L. NAGY ZSUZSA, A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. (Értekezések a történeti tudományok köréből 59. Bp. 1972) c. műve vázolja. A szélsőjobboldali szervezetekről ad képet: Páter Zadravecz titkos naplója; A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál naplójából c. már idézett mű; valamint DÓSA RUDOLFNÉ, A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet. 1918—1944. (Bp. 1972) c. könyve.

A Clerk-misszió tevékenységét RÁNKI GYÖRGY, A Clerk-misszió történetéhez *(Történelmi Szemle*, 1967. 2) c. tanulmánya foglalja össze; a külpolitikai, nemzetközi összefüggéseket JUHÁSZ GYULA, Magyarország külpolitikája 1919—1945. (Bp. 1969) c. monográfiája ismerteti.

Az 1920. évi választások és a kormányzóválasztás, kormányzói jogkör problematikáját VARGYAI, Katonai közigazgatás... c. idézett műve mellett jogi vonatkozásban elemzi BARABÁS ALICE, A képviselőház fasizálódásának egyes jogi

jelenségei a Horthy-korszakban és SAMU MIHÁLY, A Horthy-korszak államformája és jogrendszere c. tanulmánya (Mindkettőt lásd Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp. 1958). Az 1920. évi választások adatait SÁRDI ANNA kéziratos tanulmánya értékeli.

Horthy Miklós pályáját, tevékenységét dokumentumokban mutatja be: Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. SZINAI MIKLÓS—SZŰCS LÁSZLÓ (Bp. 1965).

Magyarország nemzetközi helyzetét és a trianoni békeszerződést JUHÁSZ GYULA fent idézett műve ismerteti részletesen, míg a nacionalizmus, revízió érvényesülését GALÁNTAI JÓZSEF, Trianon és a revíziós propaganda és KIS ALADÁR, Az ellenforradalmi rendszer revíziós külpolitikájának kialakulása c. tanulmányai mutatják be (Mindkettőt lásd A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Szerk. ANDICS ERZSÉBET. Bp. 1964).

3. A KONSZOLIDÁCIÓ KEZDETEI

Teleki Pál politikai karakterét TILKOVSZKY LORÁNT, Teleki Pál. Legenda és valóság (Bp. 1969) c. biográfiája rajzolja meg; a hatalmi harc alakulását VARGYAI, Katonai közigazgatás... és PATAKI, Az ellenforradalom hadserege c. már idézett művei elemzik. Az 1920. évi földreform monográfiája még hiányzik. A főbb adatokat értékeli és helyezi nemzetközi összefüggésbe BERENDT. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, A Duna-medence gazdasági problémái az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása után *(MTA II. Osztály Közleményei*, 1969. 17. köt.); jogi vonatkozásban tárgyalja NAGY LÁSZLÓ, A mezőgazdasági földtulajdon-viszonyok a Horthy-korszakban (Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp. 1958). A szállítómunkás-bojkott értékelését adja SZABÓ ÁGNES, A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919—1926. (Bp. 1970).

Az első királypuccs nemzetközi összefüggéseit és kihatásait JUHÁSZ GYULA, Magyarország külpolitikája c. idézett műve, valamint ÁDÁM MAGDA, Magyarország és a kisantant a harmincas években (Bp. 1968) c. műve tárja fel. A legitimizmus problematikájának újszerű elemzését adja VARGYAI GYULA, A legitimisták és a szabad királyválasztók közjogi vitájáról az ellenforradalmi államban (Bp. 1964) c. könyve; míg KARSAI ELEK, Számjeltávirat valamennyi m. kir. követségnek (Bp. 1969) c. műve új forrásokat hoz a puccs lefolyásáról.

III. FEJEZET

A KONSZOLIDÁLT ELLENFORRADALOM

1. A KONSZOLIDÁCIÓ NEHÉZSÉGEI

A trianoni békeszerződés közvetlen gazdasági hatását és a háború előtti gazdasági adatoknak az új országterületre való átszámítását BUDAY LÁSZLÓ, Magyarország küzdelmes évei (Bp. 1923) c. munkájában végezte el rendkívül alaposan, de az új Magyarország gazdasági életképtelensége bizonyításának célzatával.

Ugyanerre a statisztikai munkálatra alapvető a *Magyar Statisztikai Szemle* 1923. évi 7—8. száma is.

Az első évek gazdasági káoszára vonatkozóan értékes adatokkal szolgál: Laky Dezső, Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai (Bp. 1923); Aliquander Ödön, Magyarország bánya- és kohóipara az 1912—1926-os években (Bp. 1931). A korszakra vonatkozó levéltári, statisztikai és sajtóforrások feldolgozásával készült összefoglaló monográfia: Berend T. Iván—Ránki György, Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. (Bp. 1966).

A kérdés alapvető kútfői közül kiemelhetjük a gazdasági sajtót, elsősorban a sok részletinformációval szolgáló *Magyar Nemzetgazda, Magyar Gyáripar, Köztelek* és *Magyar Pénzügy* című lapokat. Gazdag anyagot tartalmaznak a Gyáriparosok Országos Szövetsége és a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara rendszeresen közzétett évi jelentései.

A széles körű levéltári forrásanyagból felhívjuk a figyelmet az *Országos Levéltár* két alapvető állagára: a Pénzügyminisztérium anyagában található Kállay-, illetve Szabóky-iratokra.

Bethlen István miniszterelnökről, kormányának 10 éves tevékenységéről marxista monográfia még nem készült. Ezért hézagpótló jelentőségű a Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend. Szinai Miklós—Szűcs László (Bp. 1972) c. forráskiadvány és annak bevezető tanulmánya. A politikai konszolidációt válogatott dokumentumokkal mutatja be: Iratok az ellenforradalom történetéhez. II. A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921—1924. Szerk. Nemes Dezső (Bp. 1956). Az Egységes Párt létrejöttével, körülményeivel részletesen foglalkozik Pölöskei Ferenc, Bethlen István törekvései az ellenforradalmi rendszer konszolidálására /1921—1932/ *(Párttörténeti Közlemények*, 1974. 3) c. tanulmánya. A rendszer néhány fontos jellegzetességére világít rá Márkus László, A bethleni kormányzati rendszer bukása *(Századok*, 1964. 1—2, 3) c. munkája. Bethlen törekvéseit bizonyos mértékig feltárja a Bethlen István gróf beszédei és írásai. I—II. (Bp. 1933) c. kiadvány.

A második királypuccsal s a nemzetközi helyzettel, a külpolitikával összefüggő kérdéseket Juhász Gyula, Magyarország külpolitikája 1919—1945. (Bp. 1975) c. műve tárgyalja; a belpolitikai oldalt Karsai Elek, Számjeltávirat... c. idézett könyve, valamint Vargyai Gyula, Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör /1919—1921/ (Bp. 1971) c. monográfiája világítja meg.

2. A KONSZOLIDÁCIÓ ÉS A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT

A legális munkásmozgalom, a szociáldemokrata párt megváltozott társadalmi-politikai helyzetével s az új helyzetnek az MSZDP politikai irányvonalára és ideológiai arculatára történt kihatásával Hanák Péter—Lackó Miklós—Ránki György, Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon

a kapitalizmus korában *(Történelmi Szemle*, 1969. 3—4) c. tanulmánya mellett behatóan foglalkozik: A magyar forradalmi munkásmozgalom története. (Bp. 1972) és SERFŐZŐ LAJOS, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922—1926. (Bp. 1967) c. monográfiája. A szociáldemokrata párt parlamenti tevékenységére vonatkozó igen értékes összeállítás: Szociáldemokraták a parlamentben (A szociáldemokrata párt választási küzdelmeinek dokumentumai. Szerk. SZAKASITS ÁRPÁD. Bp. 1922). A párton belüli irányzatokat és azok politikai törekvéseit SIKLÓS ANDRÁS, Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások (Bp. 1964) c. munkája vizsgálja igen árnyaltan és mélyrehatóan, bemutatva a különböző irányzatok viszonyát a demokratikus örökséghez és a szocialista programhoz. Az MSZDP szövetségi politikáját SERFŐZŐ LAJOS, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben c. idézett munkája mellett SZAKÁCS KÁLMÁN, Adalékok az MSZDP 1930-as agrárprogramjához *(Párttörténeti Közlemények*, 1967. 2) c. tanulmánya taglalja, melyben a szerző áttekinti az MSZDP agrárpolitikai elveinek alakulását a századfordulótól az 1930-ban elfogadott agrárprogramig. A szociáldemokrata és kommunista agrármozgalmakat SZAKÁCS KÁLMÁN, A szegényparasztság gazdasági helyzete és mozgalmai a gazdasági válság után, a második világháború kitöréséig 1934—1939. (Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon, 1848—1948. II. Bp. 1962) c. tanulmányában dolgozta fel.

A szociáldemokrata párt tevékenységére vonatkozó források közül kiemelhetjük még a Bethlen—Peyer-paktum eredeti jegyzőkönyvét, a *Nemzetgyűlési Napló*kat, a *Népszava* cikkeit és a Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. I. 1919—1929. Összeáll. IMRE MÁTYÁSNÉ—S. MÁNDI MAGDA—SZABÓ ÁGNES (Bp. 1964) c. kötetet.

Az 1922. évi nemzetgyűlési választásokat SÁRDI ANNA, A 20-as évek választásainak adatai c. kézirata; SIPOS PÉTER, A bethleni Egységes Párt c. kéziratos tanulmánya; BARABÁS ALICE, A képviselőház fasizálódásának egyes jogi jelenségei a Horthy-korszakban (Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp. 1958) c. munkája mellett fővárosi vonatkozásban elemzi: L. NAGY ZSUZSA, A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. (Értekezések a történeti tudományok köréből 59. Bp. 1972). Bethlen szerepét világítják meg a Bethlen István titkos iratai c. már idézett kötet vonatkozó fejezetének dokumentumai. A pártok és osztályok elhelyezkedését PÁNDI ILONA, Osztályok és pártok a Bethlen-konszolidáció időszakában (Bp. 1966) c. munkájában vázolja fel.

3. AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER FŐ VONÁSAI ÉS A HATALOM STRUKTÚRÁJA

Az ellenforradalmi rendszer jellegét a társadalmi bázis oldaláról mutatja be RÁNKI GYÖRGY, Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején *(Történelmi Szemle*, 1962. 3—4); míg az uralkodó csoportok szerkezetét, egymáshoz való viszonyát MÁRKUS LÁSZLÓ, A Horthy-

rendszer uralkodó elitjének jellegéről *(Történelmi Szemle*, 1965. 4) c. tanulmánya elemzi. HANÁK—LACKÓ—RÁNKI, Gazdaság, társadalom... c. idézett tanulmánya a probléma szisztematikus összefoglalását nyújtja; JUHÁSZ GYULA, Magyarország külpolitikája c. már idézett monográfiája viszont a külpolitikai összefüggések bevonása révén gazdagítja az elemzést. Jogi oldalról jellemzi a rendszert SAMU MIHÁLY, A Horthy-korszak államformája és jogrendszere (Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp. 1958) c. tanulmánya. Az egyház szerepét ORBÁN SÁNDOR, Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése 1945—1950. (Bp. 1962) c. munkájának Történeti előzmények c. fejezete világítja meg.

A magyarországi rendszer nemzetközi elhelyezése és értékelése szempontjából nélkülözhetetlenek a *Történelmi Szemle* 1962. 3—4. számának tanulmányai a fasizmus problémaköréből. Ugyancsak a kelet-közép-európai kép megrajzolásához szolgáltat fontos adatokat néhány külföldi összehasonlító feldolgozás: HUGH SETON-WATSON, Eastern Europe between the wars, 1918—1941. (London, 1961); HUGH SETON-WATSON, The East European Revolution (New York—Washington, 1966); C. A. MACARTNEY—A. W. PALMER, Independent Eastern Europe (London—New York, 1966), valamint European Fascism (London, 1968).

4. GAZDASÁGI STABILIZÁCIÓ ÉS FEJLŐDÉS A 20-AS ÉVEKBEN

A háborút követő infláció, stabilizáció és vámpolitika kérdéskörének irodalmából mint a téma modern, átfogó feldolgozását emelhetjük ki: BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. c. már idézett munkáját.

Az inflációra vonatkozó irodalom értékes egykori, kizárólag közgazdasági aspektusú alkotása GEORG HEIDELBERG, Die Wirkung der Inflation und Sanierung auf den ungarischen Geld- und Kapitalmarkt (Bp. 1927). A téma egyik részletét ragadja meg: IMREH BÉLA, Az inflációs évek hitelpolitikája (Bp. 1926). A probléma társadalmi hatására is kitér RÁCZ TIBOR, Valutaügyünk története a Magyar Nemzeti Bank alapításáig (Bp. 1934) és GYÖRGY ERNŐ, Az infláció mérlege (Bp. 1932) c. műve.

A stabilizáció szorosan vett közgazdasági vonatkozásait vizsgálja DOMÁNY GYULA, A magyar szanálás (Bp. 1927) c. munkája. Hasznosíthatók továbbá: VARGA ISTVÁN, Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése (Bp. 1932) és ECKHART FERENC, A magyar közgazdaság száz éve /1841—1941/ (Bp. 1941); valamint Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. INCZE MIKLÓS (Bp. 1955) vonatkozó fejezetei. A népszövetségi kölcsön diplomáciai hátterét legátfogóbban világítja meg: ORMOS MÁRIA, Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése (Bp. 1964). Egyoldalúsága, súlyos szakmai hibái miatt csak kevéssé hasznosítható MAGOS GYÖRGY két munkája: Az angol és amerikai monopoltőke szerepe a Horthy-fasizmus megszilárdításában (Bp. 1953) és Az amerikai

imperialisták szerepe a Horthy-fasizmus stabilizálásában /1924—1929/ *(Századok*, 1952. 1).

A vámpolitika történetére gazdag levéltári és sajtóforrásanyagot dolgoz fel Reményi Lajos, Külkereskedelempolitika Magyarországon 1919—1924. (Bp. 1969). A kérdés közgazdasági megközelítése szempontjából Buzás József—Nagy András, Magyarország külkereskedelme 1919—1945. (Bp. 1961) c. összefoglalása emelhető ki. A kérdés körüli gazdaságpolitikai ellentéteket világítja meg: Berend T. Iván—Ránki György, A nagybirtok és a nagytőke „agrárius—merkantil" ellentétének kérdéséhez 1919—1925 *(Történelmi Szemle*, 1959. 1—2).

Az infláció, stabilizáció és vámpolitika alapvető forrásai közül a már említett gazdasági sajtó mellett a levéltári állagok sorából különösen két forráscsoport hasznosítható eredménnyel: a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztályának iratai és a Pénzügyminisztérium genfi iratai */Országos Levéltár/*. A rekonstrukció és gazdasági konjunktúra kérdéseiről a 20-as évek második feléből kevés feldolgozás áll rendelkezésre. Az elsődleges források elemzését nyújtja erre a témára is Berend T. Iván—Ránki György, Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. c. már idézett szintetizáló monográfiája. Ugyancsak hasznosíthatók: Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. Incze Miklós, valamint Eckhart Ferenc, A magyar közgazdaság... c. már idézett művek e korszakra vonatkozó fejezetei.

Külön említést érdemel két hasonló statisztikai-közgazdasági elemzés: Matolcsy Mátyás—Varga István, Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25—1934/35 (Bp. 1936) és Fellner Frigyes, Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme (Bp. 1930).

A korszak vizsgálatához fontos támpontokat nyújtanak a *Közgazdasági Szemle* megfelelő évfolyamainak cikkei, valamint az *Ungarisches Wirtschafts-Jahrbuch* (Bp. 1926—1934) fontos gazdasági problémákat megvilágító, színvonalas adatközlései és elemző cikkei.

5. A GAZDASÁGI SZANÁLÁS POLITIKAI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A kölcsöntárgyalások egész menetét Ormos Mária, Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése c. idézett művében dolgozta fel. A külpolitikai összefüggéseket állítja előtérbe Juhász Gyula, Magyarország külpolitikája c. már idézett és Ádám Magda, Magyarország és a kisantant a harmincas években (Bp. 1968) c. munkája; míg az uralkodó osztályok és csoportok ellentéteit tárgyalja Sipos Péter, A bethleni Egységes Párt c. kéziratos tanulmánya; valamint Berend T. Iván—Ránki György, A nagybirtok és a nagytőke... c. már idézett tanulmánya. A kölcsöntárgyalások számos fontos és jellegzetes dokumentumát közli a Bethlen István titkos iratai (Bp. 1972) c. kötet /Esküttügy c. fejezete/.

6. A KORMÁNY ÉS A BALOLDALI ELLENZÉK KÜZDELME

A központi kormány- és államhatalom erősítésével kapcsolatos alkotmányos, jogi vonatkozásokat a Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról (Bp. 1958) c. kötet több tanulmánya tárgyalja: Barabás Alice, Samu Mihály már idézett írásai mellett elsősorban Pintér Jenő, A Horthy-korszak büntetőjogáról; Takács Imre, A Horthy-rendszer felsőháza; Szatmári Lajos, A területi önkormányzat egyes kérdései a Horthy-rendszerben és Pécsváradi János, A Horthy-rendszer testületi önkormányzatairól c. itt megjelent cikkeire hivatkozhatunk.

A frankhamisítás körülményeire és Bethlen szerepére jól használhatók a Bethlen István titkos iratai c. már idézett kötet megfelelő dokumentumai, de Tilkovszky Loránt, Teleki Pál. Legenda és valóság (Bp. 1969) c. műve is.

A legális baloldali ellenzék és a kormányhatalom összecsapásait, a szociáldemokrácia és a liberális polgári ellenzék törekvéseit, együttműködésének problémáit az MSZDP oldaláról tárgyalja Serfőző Lajos, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben c. már idézett monográfiája; míg L. Nagy Zsuzsa, A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. c. már idézett műve a központi államhatalom és az autonómia viszonyának oldaláról közelíti meg a kérdést.

7. A MUNKÁSMOZGALOM A 20-AS ÉVEK DEREKÁN

A szakszervezeti mozgalom és a két munkáspárt /KMP és MSZDP/ szakszervezeti politikájának főbb problémáit vizsgálja: Borsányi György, Adalékok a munkásosztály szervezettségének alakulásához a két világháború között és Szakács Kálmán, A Kommunisták Magyarországi Pártjának szakszervezeti politikája a Horthy-korszakban /1920—1945/ c. munkája (Mindkettőt lásd Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Bp. 1969).

Az MSZMP megalakulásával és tevékenységével foglalkozó feldolgozások közül a már idézett A magyar forradalmi munkásmozgalom története mellett mint teljességre törekvő munkát kell kiemelni Liptai Ervinné, A Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1925—1928. (Bp. 1971) c. monográfiáját; valamint az MSZMP több dokumentumát: az MSZMP Elvi Nyilatkozatát, az MSZMP megalakulását kimondó határozatot és az MSZMP agrárprogramját (Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. I. 1919—1929. Bp. 1964).

A Kommunisták Magyarországi Pártja reorganizációjára és a párt politikai irányvonalára, gyakorlati tevékenységére vonatkozó levéltári források mellett elsősorban az alapvető és részletekbe menő szakmunkákra hívjuk fel a figyelmet: a már említett A magyar forradalmi munkásmozgalom története mellett Szabó Ágnes, A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919—1926. (Bp. 1970) c. monográfiája részletesen foglalkozik a kommunista mozgalom politikai nézeteivel, a KMP I. kongresszusával. Ugyancsak Szabó

Ágnes tollából látott napvilágot A Kommunisták Magyarországi Pártja az ellenforradalmi rendszer társadalmi viszonyairól *(Történelmi Szemle,* 1962. 3–4) c. tanulmány. A KMP agrárpolitikáját Szakács Kálmán, A Kommunista Párt agrárpolitikája 1920–1930. (Bp. 1961) c. könyvében dolgozta fel, amelyben az agrárpolitikai kérdéseken kívül a párt általános politikai irányvonalának a kérdéseit is tárgyalja.

8. A BETHLEN-KORMÁNY ERŐSÖDÉSE ÉS AKTÍV KÜLPOLITIKÁJA

Az időszak legfontosabb bel- és külpolitikai forrásai az Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919–1945. II. A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon. 1921–1924. Szerk. Nemes Dezső (Bp. 1956) és IV. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1–1931. augusztus 24. Összeáll. Karsai Elek (Bp. 1967) c. kötetekben találhatók; lásd továbbá a Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend. Szinai Miklós–Szűcs László (Bp. 1972) c. kötetet; valamint a Bethlen István gróf beszédei és írásai c. már idézett kiadványt. Monografikus feldolgozás Nemes Dezső, A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben (Bp. 1964). A magyar–olasz külpolitikai kapcsolatokra lásd még Ormos Mária, Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről, 1927–1931 *(Történelmi Szemle,* 1971. 1–2) c. tanulmányát.

9. A KOMMUNISTÁK MAGYARORSZÁGI PÁRTJA POLITIKAI IRÁNYVONALÁNAK MEGVÁLTOZÁSA

Az MSZMP-vel kapcsolatban itt is Liptai Ervinné, A Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1925–1928. c. már idézett munkájára utalhatunk.

A KMP politikai irányvonalának változásairól a KMP 1926. decemberi plénumának jegyzőkönyve (Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. I. 1919–1929. Bp. 1964) és Kirschner Béla, A Kommunisták Magyarországi Pártjának 1928. júliusi plénuma *(Párttörténeti Közlemények,* 1961. 1) c. tanulmánya ad áttekintést. A kommunista politika egészét segítenek megérteni a *Párttörténeti Intézet* levéltárában őrzött, a moszkvai testvérintézet levéltárából kapott fotokópiák s a kommunista párt vezető egyéniségeinek korabeli cikkeiből és tanulmányaiból összeállított dokumentumkötetek: Kun Béla, Válogatott írások és beszédek. II. (Bp. 1966); Landler Jenő, Válogatott beszédek és írások (Bp. 1960), s a Kommunista Internacionálé politikájának egyes kérdéseit értékelő tanulmány: Palmiro Togliatti, A Kommunista Internacionálé történetének néhány kérdése *(Párttörténeti Közlemények,* 1960. 1–2).

IV. FEJEZET

A POLITIKAI IDEOLÓGIA KÉRDÉSEI A 20-AS ÉVEKBEN

A 20-as évek ideológiatörténete eddig feldolgozatlan történeti irodalmunkban. A fejezet forrásanyagát a korszak sajtója, továbbá az ideológiai szférában ható publicisztikai munkák képezik: ZSILINSZKY ENDRE, Nemzeti újjászületés és sajtó (Bp. 1920); LENDVAI ISTVÁN, A harmadik Magyarország (Bp. 1921); MILOTAY ISTVÁN, Tíz esztendő (Bp. 1924); SZABÓ DEZSŐ, Összegyűjtött munkái (Bp. 1926); BANGHA BÉLA, Magyarország újjáépítése és a kereszténység (Bp. 1920); PROHÁSZKA OTTOKÁR, Összes művei (Bp. 1928—29); SZEKFŰ GYULA, Három nemzedék (Bp. 1920), illetve MOLNÁR ERIK, Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rend. RÁNKI GYÖRGY (Bp. 1969); RÉVAI JÓZSEF, Válogatott irodalmi tanulmányok (Bp. 1960); RÉVAI JÓZSEF, Válogatott történelmi írások (Bp. 1966); NAGY LAJOS, Író, könyv, olvasó (Bp. 1959), továbbá IGNOTUS (Veigelsberg Hugó), MÓNUS ILLÉS, VÁMBÉRY RUSZTEM és mások írásai a korabeli hazai, illetve emigráns lapokban, folyóiratokban.

A marxista történeti irodalomban a politikatörténet kapcsán több vonatkozásban is érintik a tárgyat az előző /II. és III./ fejezetekben felsorolt művek. A 20-as évek politikai ideológiájának egy sajátos vetületét tárgyalja BALOGH SÁNDOR, A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus" *(Történelmi Szemle*, 1962. 3—4).

A fejezet szélesebb alapanyagát MÁRKUS LÁSZLÓ, A húszas évek ideológiája c. kézirata szolgáltatta.

V. FEJEZET

A GAZDASÁGI VÁLSÁG. A KONSZOLIDÁCIÓ ÖSSZEOMLÁSA

1. A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS MAGYARORSZÁG

A válság alapvető feldolgozása Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. INCZE MIKLÓS (Bp. 1955), amely alapjában statisztikai forrásokra épül, de egyes témáknál levéltári anyagokat is felhasznál.

Fontos részletproblémákat tárgyalnak: KONKOLY-THEGE GYULA, A magyar föld jelzálogos terhei az 1932. év végén (Bp. 1933); Hungary Economic Statistical Data 1928—1932. (Bp. 1933); HORTI JÓZSEF, A jelenlegi mezőgazdasági válság magyar nézőpontból 1920-tól napjainkig (Bp. 1931); MILHOFFER SÁNDOR, A mezőgazdaság a gazdasági válságban (Bp. 1933). A korábbiakban már említett gazdasági sajtó és évkönyvek rendkívül gazdag anyaga mellett kiemelhetjük az ezen években először kiadásra került új forrást: a Magyar Gazdaságkutató Intézet Helyzetjelentését, mely 1929-től áll rendelkezésre.

További új statisztikai forrás a Fővárosi Statisztikai Hivatal Statisztikai Közlemények sorozata ILLYEFALVI I. LAJOS szerkesztésében, melynek néhány ez időre eső értékes kiadványa a válság gazdasági és társadalmi kérdéséről nyújt

gazdag anyagot és nemegyszer értékes elemző feldolgozást. A válság nyomán kibontakozó állami beavatkozás feldolgozására az alapvető statisztikai, levéltári, sajtó- és egyéb forrásanyagok felhasználásával két szintetizáló monográfiában került sor. A kérdés ipari, pénzügyi és külkereskedelmi aspektusait egyaránt tárgyalja: BERENDT T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933—1944. (Bp. 1958); míg főként a mezőgazdaság és a kereskedelem oldaláról dolgozza fel a témát SZUHAY MIKLÓS, Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években (Bp. 1962) c. műve. A pénzügyi intézkedésekre Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. INCZE MIKLÓS c. már idézett monográfia is összefoglalást nyújt.

Az összefoglaló feldolgozások mellett viszonylag kiterjedtebb egykorú irodalom áll rendelkezésre; a mezőgazdasággal összefüggő kérdésekre MILHOFFER SÁNDOR, A világgazdasági válság mezőgazdasági árpolitikája (Bp. 1937); HEGEDŰS ISTVÁN, Az egykéz (Bp. 1938); LIPTÁK LÁSZLÓ, Magyar agrárpolitika a jövő tükrében (Bp. 1939).

A pénzügyi beavatkozásról értékes egykorú munkák: ÓVÁRI PAPP ZOLTÁN, Magyar devizagazdálkodás (Bp. 1937); ELLIS G. HOWARD, Exchange Controll in Central-Europe (Oxford, 1941).

A téma egyéb fontos vonatkozásait színvonalasan vizsgáló munkák közül említhető: DOBROVITS SÁNDOR, A kartellek helyzete és működése Magyarországon (Bp. 1934).

A 30-as évek német—magyar gazdasági kapcsolatairól, a fokozódó német térhódításról átfogó, gazdag levéltári és statisztikai forrásokat elemző feldolgozás: BERENDT T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország a fasiszta Németország „életterében" 1933—1939 (Bp. 1960). Fontos adalékokkal szolgál: BUZÁS JÓZSEF—NAGY ANDRÁS, Magyarország külkereskedelme 1919—1945. (Bp. 1961) c. műve, és SZUHAY MIKLÓS, Az állami beavatkozás... c. már idézett monográfiája is.

Általános délkelet-európai vizsgálódása keretében — Magyarországot is bekapcsolva — dolgozza fel e kérdés történetét: A. BASCH, The Danube Basin and the German Economic Sphere (London, 1944).

A gazdasági kapcsolatok külpolitikai összefüggéseihez igen gazdag forrásanyagot közöl: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról /1933—1944/. Összeáll. RÁNKI GYÖRGY és munkatársai (Bp. 1968), továbbá a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. c. sorozat kötetei.

2. A MUNKÁSMOZGALOM A VÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN

Az 1929—1933. évi világgazdasági válság magyarországi következményeivel és a munkásmozgalomra gyakorolt hatásával foglalkozik Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. INCZE MIKLÓS c. már idézett kötet. A gazdasági válság közvetlen kihatását és következményeit a munkás-

mozgalom válság alatti tevékenységét, politikáját és taktikáját számos munka érinti, illetve vizsgálja. BORSÁNYI GYÖRGY, Munkát, kenyeret! (Bp. 1971) c. munkájában a válság alatti tömegmozgalmakat, azok tömegerejét, szervezettségét, politikai töltését, a kommunista és szociáldemokrata befolyás mértékét s a két munkáspárt politikai tevékenységét vizsgálja és értékeli. Figyelmet érdemel az MSZDP-n belüli irányzatok vizsgálata szempontjából az ellentétek okait szélesebb összefüggések alapján elemző SZAKÁCS KÁLMÁN, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájáról /1929—1933/ *(Párttörténeti Közlemények*, 1966. 3) c. fejtegetés. SIKLÓS ANDRÁS, A földmunkások és szegényparasztok helyzete, a parasztság szervezkedése és mozgalmai a gazdasági válság időszakában 1929—1933. (Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. II. Bp. 1962) c. tanulmányában a parasztság gazdasági helyzetének alakulásából kiindulva a kommunista és szociáldemokrata agrármozgalmakat, az MSZDP agrárpolitikai tevékenységét és a parasztság politikai emancipációjának kérdéseit vizsgálja igen sokoldalúan. Az MSZDP agrárprogramját és agrárpolitikai elveit elemzi SZAKÁCS KÁLMÁN, Adalékok az MSZDP 1930-as agrárprogramjához *(Párttörténeti Közlemények*, 1967. 2) c. már említett tanulmánya is; a kommunista párt falusi szervezeti tevékenységét pedig SZAKÁCS KÁLMÁN, A KMP falusi szervezeti tevékenységéről a II. kongresszustól 1933 májusáig *(Párttörténeti Közlemények*, 1968. 3) c. tanulmányában veszi vizsgálat alá.

A kommunista mozgalom szervezeti erejét a Legyőzhetetlen erő. A kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve. Szerk. ERÉNYI TIBOR—RÁKOSI SÁNDOR (Bp. 1968) c. munka foglalja össze, rendkívül nagy forrásanyag alapján. Feltétlenül említést érdemel SZIGETI ENDRE, A magyar szociáldemokrácia nézetei a gazdasági válságról /1929—1933/ *(Párttörténeti Közlemények*, 1967. 1) c. tanulmánya, melyben a szerző az MSZDP gazdasági válságról vallott elméleti-politikai koncepcióját összegezi.

A kommunista párt politikai irányvonalának alakulásához ad fontos adalékokat RÉVAI JÓZSEF, Marxizmus, népiesség, magyarság (Bp. 1946) c. tanulmánykötete, valamint ERÉNYI TIBOR, Révai József történelemszemléletéről *(Párttörténeti Közlemények*, 1967. 2) c. tanulmánya. A szociáldemokrata politika egészének értékeléséhez igen hasznos segítséget nyújt MAROSÁN GYÖRGY, Megjegyzések a szociáldemokrácia szerepének értékeléséhez párttörténeti irodalmunkban *(Párttörténeti Közlemények*, 1956. 3) c. tanulmánya. A nagy összefoglaló munkák között meg kell említeni a korszak munkásmozgalmának egészét felölelő és értékelő, A magyar forradalmi munkásmozgalom története. (Bp. 1972); A magyarországi munkásmozgalom 1929—1939-ig (Bp. 1958—1959) c. kiadványt.

A korszak igen gazdag és alapvető dokumentumai közül kiemelnénk a KMP II. kongresszusának jegyzőkönyvét: A KMP II. kongresszusának irányelvei (Wien, 1930); A Magyarországi Szociáldemokrata Párt mezőgazdasági programja c. írást *(Világosság*, 1932); a szociáldemokrata párton belüli ellentétek okait felfedő Adalékok Garami Ernő második emigrációjának történetéhez *(Párttörténeti Közlemények*, 1967. 2) c. dokumentumközlést; az MSZDP kongresszusának jegyző-

könyveit; s a korszak munkásmozgalmára vonatkozó jelentős összegezést: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. II. 1929–1935. Összeáll. Borsányi György–Friss Istvánné (Bp. 1964) c. kötetet.

Igen fontos forrásokként kell megemlíteni a munkásmozgalom korabeli sajtóját; a kommunista párt folyóiratát, az *Új Márciust*, az MSZDP társadalompolitikai folyóiratát, a *Szocializmust*, és napilapját, a *Népszavát*. Ezek mellett sok részletinformációt szolgáltat a polgári sajtó, melynek sorában említést érdemel a *Pesti Hírlap* és a *Budapesti Hírlap*. A korszak elsőrendű jelentőségű forrásanyaga azonban a *Párttörténeti Intézet Arhívumának* két alapvető állaga: a KMP és az MSZDP iratai.

3. BETHLEN KORMÁNYZATI RENDSZERÉNEK BUKÁSA

A témát Márkus László, A bethleni kormányzati rendszer bukása című tanulmányában dolgozta fel (*Századok*, 1964. 1–2., 3); felhasznált levéltári, sajtóstb. forrásait ott részletesen idézi.

4. KÁROLYI GYULA KORMÁNYA

Itt elsősorban Márkus László, A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája (Bp. 1968) c. monográfiájára utalhatunk, amely a forrásbázisról is gazdagon tájékoztat.

VI. FEJEZET

A FASIZMUS ÉS A NÉMET BEFOLYÁS ERŐSÖDÉSE

1. A NEMZETKÖZI HELYZET ALAKULÁSA A GAZDASÁGI VILÁGVÁLSÁGTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

A gazdasági világválságra és következményeire lásd: Eugen Varga, Die grosse Krise und ihre politischen Folgen (Moskau–Leningrad, 1934); J. Hoffmann, Die grosse Krise (Frankfurt, 1952); Berend T. Iván–Ránki György, Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944. (Bp. 1958), valamint Statistisches Handbuch der Weltwirtschaft (Berlin, 1937). A náci-német gazdasági térhódításra lásd elsősorban: René Erbe, Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933–1938 in Lichte der modernen

Theorie (Zürich, 1958); ARTHUR SCHWEITZER, Big Business and the Third Reich (Bloomington, 1964); BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország a fasiszta Németország „életterében" 1933—1939. (Bp. 1960).

Az egész korszakot felölelő — az I. fejezet jegyzeteiben felsorolt — diplomáciatörténeti művek mellett erre az időszakra különösen az alábbiak vehetők figyelembe. A szovjet külpolitikára jelentős: M. E. AJREPETRAN—G. A. GYEBORIN, Etapi vnyesnyej polityiki SZSZSZR (Moszkva, 1961); V. IVANOV—V. LEONJAN, V intyereszah narodov. K voproszu ob usztanovlenyii diplomatyicseszkih otnosenyij mezsdu SZSZSZR i SZSA v 1933 g. (Moszkva, 1957); V. I. HAJCMAN, Szovjetszkij Szojuz. Razoruzsenyije. Mir. Szobityija i fakti. 1917—1962. (Moszkva, 1962).

Általánosítási igény és áttekintési készség jellemez néhány angol munkát, köztük ELISABETH WISKEMANN, The Rome—Berlin Axis. A History of the Relations between Hitler and Mussolini (London, 1949) c. művét. Jó problémalátásával kiemelkedik az amerikai munkák közül: ARTHUR H. FURNIA, The Diplomacy of Appeasement. Anglo—French Relations and the Prelude to World War. II. 1931—1938 (Washington, 1960).

ORMOS MÁRIA, Franciaország és a keleti biztonság 1931—1936 (Bp. 1969) c. monográfiája a 30-as évek első felének európai diplomáciatörténetét a középeurópai problémák szempontjából vizsgálja részletesen, és elemzi marxista szemlélettel. A spanyol polgárháborúval kapcsolatos náci-német politikára lásd többek között: MANFRED MARKES, Die deutsche Politik gegenüber dem spanischen Bürgerkrieg 1936—1939 (Bonn, 1961). Ausztria német annexiójáról és az Anschluss előzményeiről lásd KEREKES LAJOS, Anschluss 1938 (Bp. 1963) c. művét.

A fasizmusra és nemzetközi előretörésére lásd: GEORGI DIMITROV, A munkásosztály a fasizmus ellen (Bp. 1952); PALMIRO TOGLIATTI, Lezioni sul fascismo (Roma, 1970). A fasizmus fogalmi szűkítésére napjainkban többek között lásd: HUGH R. TREVOR-ROPER, The Phenomenon of Fascism (European Fascism. London, 1968); NORMAN KOGAN, Fascism and modernisation (London, 1968). A fasizmust a kispolgárság lázadásának fogja fel: LUIGI SALVATORELLI, La rivolta piccolo-borghese (Le origine del fascismo. Bologna, 1970). A tömegmozgalomra mint előfeltételre lásd megfelelő kritikával: E. WEBER, The Varieties of Fascism (New Jersey—Toronto—London—New York, 1964); ERNST NOLTE, Die faschistische Bewegungen (München, 1966); ERNST NOLTE, Der Faschismus in seiner Epoche (München, 1963).

2. KÍSÉRLET A TOTÁLIS DIKTATÚRA MAGYARORSZÁGI KIÉPÍTÉSÉRE

A Gömbös-kormány időszakának belpolitikai eseményeit, s különösen a diktatorikus kísérletet monografikusan feldolgozta: KÓNYA SÁNDOR, Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére (Bp. 1968).

A Gömbös-kormány külpolitikájáról az első korszerű feldolgozást C. A. MACARTNEY, October Fifteenth. A History of Modern Hungary. 1927—1945. 2. kiad. (Edinburgh, 1961) c. monográfiájának I. kötetében találhatjuk; az újabb forrásokra és résztanulmányokra támaszkodó összefoglalást JUHÁSZ GYULA, Magyarország külpolitikája 1919—1945 (Bp. 1975) c. könyve adja. A korszakhoz kapcsolódó forráskiadványok segítséget adnak a magyar külpolitika feltárásához. Olasz vonatkozásban jelentős az I documenti diplomatici italiani 1917—1943. Serie 6—7. (Roma, 1956—1965); a német külügyminisztérium magyar vonatkozású diplomáciai irataiból pedig A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. /1933—1944/ Összeáll. RÁNKI GYÖRGY és munkatársai (Bp. 1968) c. mű tartalmaz jó válogatást. Gömbös 1933-as németországi tárgyalásairól lásd KARSAI ELEK, Iratok a Gömbös—Hitler találkozó /1933. június 17—18./ történetéhez *(Levéltári Közlemények*, 1961) c. publikációját. A római hármas paktumhoz nyújt adatokat: RÁNKI GYÖRGY, A római hármas egyezmény és a német külpolitika *(Századok*, 1961. 4—5) A marseille-i gyilkosság magyar vonatkozásaival is foglalkozik ORMOS MÁRIA, Merénylet Marseille-ben (Bp. 1968) c. könyve. A német orientáció felülkerekedéséhez találunk fontos okmányokat KEREKES LAJOS, A Berlin—Római-tengely kialakulása és Ausztria annexiója. 1936—1938. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. 1. Bp. 1962) és ÁDÁM MAGDA, A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája. 1936—1938. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. 2. Bp. 1965) c. művében. A kisantant-kapcsolatokról és a Hodža-tervről képet ad ÁDÁM MAGDA, Magyarország és a kisantant a harmincas években (Bp. 1968) c. monográfiája.

VII. FEJEZET

MAGYARORSZÁG NEMZETGAZDASÁGA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A két világháború közötti magyar gazdaság fejlődésének és a második világháború előtti évekre elért fejlettsége szintjének összefoglaló bemutatását adja: BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972), valamint ugyanezen szerzők további két monográfiája: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929 (Bp. 1966) és Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944 (Bp. 1958). A fejlettségi színvonal nemzetközi összehasonlítását nyújtja: BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország ipari színvonala az európai összehasonlítás tükrében a II. világháború előtt *(Közgazdasági Szemle*, 1961. 1).

A mezőgazdaság fejlődéséről lásd: SZUHAY MIKLÓS, Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években (Bp. 1962). A statisztikai anyag úgy-

szólván teljességére támaszkodó, az egész periódust átfogó munka GUNST PÉTER, A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920—1938 (Bp. 1970) c. könyve.

Az egykorú feldolgozások köréből fontos adatokkal, elemzésekkel szolgál a GYOSZ kiadványa: A magyar gyáripar a két világháború között (Bp. 1941); továbbá az értékes, bár főként leíró jellegű tanulmányok gyűjteményeként kiadott Magyar ipar. Szerk. ÁRVAY JÓZSEF (Bp. 1941). Ide sorolható még: ECKHART FERENC, A magyar közgazdaság száz éve /1841—1941/ (Bp. 1941) c. jubileumi munkája is.

A gazdasági fejlődés áttekintéséhez érdekes és értékes adatokkal szolgál a fellendülő üzemtörténet-írás. Egyre gyarapodó gazdag terméséből említhetjük: HANÁK PÉTER—HANÁK KATALIN, A magyar pamutipar története 1867—1962. (Bp. 1964); a szerzői kollektíva által készített Csepel története (Bp. 1965); BABICS ANDRÁS, A pécsvidéki kőszénbányászat története (Bp. 1952); SZEKERES JÓZSEF—TÓTH ÁRPÁD, A Ganz villamossági gyár története (Bp. 1962) c. feldolgozásokat. Ezek mellett számos más üzemtörténeti tanulmány és monográfia is rendelkezésre áll.

VIII. FEJEZET

A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1. DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK. AZ ORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK MEGOSZLÁSA

Az ország népességének alakulására, a születési és halálozási arányra, a nemzetiségi összetételre és a vallási megoszlásra elsősorban az 1920., 1930. és 1941. évi népszámlálások adatai nyújtanak felvilágosítást. A városi és falusi népesség megoszlására is ezt a forrást hasznosítottuk.

Az irodalomból — a kisebb tanulmányokat mellőzve — a következő munkákat lehet kiemelni: KOVÁCS ALAJOS, Magyarország népe és népesedésének kérdése (Bp. 1941); THIRRING GUSZTÁV, Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben (Bp. 1935); illetve ACSÁDY GYÖRGY—KLINGER ANDRÁS, Magyarország népesedése a két világháború között (Bp. 1965); HOÓZ ISTVÁN, Népesedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között (Bp 1970).

2. A TÁRSADALOM SZERKEZETE ÉS PROBLÉMÁI

A társadalom struktúrájára vonatkozó elemzés mindenekelőtt a rendkívül gazdag statisztikai anyagra támaszkodik. Elsősorban a népszámlálásokat kell kiemelnünk, melyek közül az 1920. és 1930. évi népszámlálás eredményeit több kötetben teljesen közzétette a Statisztikai Hivatal. Az 1941. évi népszámlálásnak viszont csak a legfőbb adatokat összefoglaló anyaga került kiadásra. A népszám-

lálási anyagon túl számos kisebb statisztikai cikk és tanulmány — részben a Magyar Statisztikai Szemlében, részben más kiadványokban — segítette képünk formálódását. Részben statisztikai anyag, részben azonban feldolgozás az a rendkívül értékes kiadványsorozat, melyet a Fővárosi Statisztikai Hivatal tett közzé Statisztikai Közlemények címen, ILLYEFALVI I. LAJOS szerkesztésében. A kiadványok részben összefoglalót nyújtanak Budapest társadalmáról: MÓRICZ MIKLÓS, Budapest társadalomrajza (Statisztikai Közlemények 64. köt. 2. sz. Bp. é. n.), részben az egyes társadalmi osztályok és rétegek nagyságáról, helyzetéről adnak képet, lásd: BENE LAJOS, Budapest székesfőváros iparosai (Statisztikai Közlemények 56. köt. 3. sz. Bp. 1928); BENE LAJOS, Budapest székesfőváros kereskedői (Statisztikai Közlemények 59. köt. 3. sz. Bp. é. n.); BENE LAJOS, A magyar városok háztartása (Statisztikai Közlemények 76. köt. 4. sz. Bp. é. n.); ILLYEFALVI I. LAJOS, Budapest székesfőváros áruforgalma (Bp. 1935); ILLYEFALVI I. LAJOS, Budapest székesfőváros napjainkban és a világháború előtt. 1912—1931. (Bp. 1932); ILLYEFALVI I. LAJOS, A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai (Bp. 1935); LAKY DEZSŐ, Budapest székesfőváros népességének fejlődése 1900-tól 1920-ig (Statisztikai Közlemények 55. köt. 2. sz. Bp. 1927); LAKY DEZSŐ, Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai (Bp. 1930); LAKY DEZSŐ, A kereskedők szociális és gazdasági viszonyai (Statisztikai Közlemények 61. köt. 4. sz. Bp. é. n.); LAKY DEZSŐ, Népesedéspolitika (Bp. 1933). Átfogó korabeli feldolgozás: WEIS ISTVÁN, A mai magyar társadalom (Bp. 1930), továbbá SZEKFŰ GYULA, Három nemzedék és ami utána következik (Bp. 1934) c. találó fejtegetése a neobarokk társadalomról; lásd továbbá RUDAI REZSŐ, A politikai ideológia, pártszervezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében 1861—1935. (Bp. 1936).

A szokások, magatartásformák, társadalmi légkör igen jó összefoglalása MAKKAI JÁNOS, Úri Magyarország (Bp. 1937) és MAKKAI JÁNOS, Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája (Bp. 1942); valamint SZABÓ ZOLTÁN, Cifra nyomorúság (Bp. 1938) c. könyve.

A magyar társadalom osztálytagozódásának vizsgálatát az 1930 évi népszámlálás adatainak átcsoportosításával a Központi Statisztikai Hivatal végezte el, és az 1949. évi népszámlálás anyagaival együtt tette közzé.

Összefoglaló társadalomtörténeti feldolgozás a magyar „feudális-nemesi" társadalomról, azaz a nagybirtokos osztályról és a dzsentriről mind ez ideig nem született. Számos gondolatot merítettünk Erdei Ferenc 1943. évi balatonszárszói előadásából: ERDEI FERENC, A magyar társadalom (Kolozsvár, 1945). Új kiadása: Emberül élni (Bp. 1974). Az 1935. évi birtokstatisztika a földbirtokmegoszlást tárja fel: Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben (Bp. 1936); a gazdálkodás, illetve az életmód tárgyszerű leírása azonban még hiányzik, ezért közvetett megközelítésekre és a politikatörténetből származó megállapításokra hagyatkoztunk. MÁRKUS LÁSZLÓ, A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről (*Történelmi Szemle*, 1965. 4) c. tanulmánya inkább elméleti általános vonatkozású, míg SIPOS PÉTER—STIER MIKLÓS—VIDA ISTVÁN, Változások a kormánypárt

parlamenti képviseletének összetételében 1931—1939. *(Századok*, 1967. 3—4) c. tanulmánya konkrét empirikus kutatásokon alapul. KÁROLYI MIHÁLY, Emlékezés az úri Magyarországra (Károlyi Mihály válogatott írásai. II. Bp. 1964) c. cikke a nagybirtokra és a dzsentrire egyaránt vonatkozik, végül PÁNDI ILONA, Osztályok és pártok a Bethlen-konszolidáció időszakában (Bp. 1966) c. könyvét kell megemlítenünk. A Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend. SZINAI MIKLÓS—SZŰCS LÁSZLÓ (Bp. 1972) c. mű sok adalékot nyújt az uralkodó osztályról. Felhasználható: Az arisztokrácia válsága és jövője (Bp. 1942) címen kiadott ankét anyaga; továbbá FÉJA GÉZA, Viharsarok (Bp. 1937) c. munkájának mind az arisztokráciára, mind a dzsentrire vonatkozó része.

A nagytőkére vonatkozó fejtegetéseinkhez részben BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. (Bp. 1966) és BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944. (Bp. 1958) c. munkái, illetve MARKOS GYÖRGY, A magyar finánctőke *(Társadalmi Szemle*, 1946. 4) c. cikke és RADNÓTI JÓZSEF, Pesti pénzoligarchák (Bp. 1929) című kisebb írása nyújtottak alapot. Az életmódra, a vagyoni és jövedelmi viszonyokra ZENTAY DEZSŐ, Beszélő számok (Bp. 1935) c. statisztikai gyűjteménye nyújtott bizonyos tájékoztatást.

A két világháború közötti írásokból a dzsentrire vonatkozóan TÓTH LÁSZLÓ, A gentry társadalomtörténetéhez (Bp. 1939) c. könyve; a dzsentriproblémára, az ún. dzsentri-államhivatalnoki-tiszti csoportra mindenekelőtt RÁNKI GYÖRGY, Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején *(Történelmi Szemle*, 1962. 3—4) c. tanulmánya ad képet. A problémát, bár inkább a politikatörténet társadalmi szempontjából, sokoldalúan vizsgálja: LACKÓ MIKLÓS, Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi hátteréről Magyarországon az 1930-as években *(Történelmi Szemle*, 1962. 3—4.) c. tanulmányában, valamint LACKÓ MIKLÓS, Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944 (Bp. 1966) c. monográfiájában; MÁRKUS LÁSZLÓ, A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája (Bp. 1968) c. könyvében, továbbá KÓNYA SÁNDOR, Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére (Bp. 1968) és SIPOS PÉTER, Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja (Bp. 1970); c. munkájában.

A katonatisztek szerepére még igen hasznosítható a Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. SZINAI MIKLÓS—SZŰCS LÁSZLÓ (Bp. 1965) c. kötetben található néhány memorandum, továbbá a „Csak szolgálati használatra". Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919—1938. Szerk. HETÉS TIBOR—MORVA TAMÁSNÉ (Bp. 1968) c. iratgyűjtemény. Végül igen fontos: SZEKFŰ GYULA, Forradalom után (Bp. 1947) c. könyvének fejtegetése a magyar középosztályról. A középpolgárságra vonatkozó érdemleges kutatások teljesen hiányoznak; e vonatkozásban a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadványai hasznosíthatók, s HARRER FERENC, Egy polgár élete. I. (Bp. 1968) c. könyve. Ugyanez áll jórészt a kisiparosságra is. RÁNKI GYÖRGY, A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben *(Történelmi Szemle*, 1964. 2) c. cikke inkább gazdaságtörténeti megközelítésű. WEIS ISTVÁN, A mai

magyar társadalom c. már idézett könyvének megállapításait azonban külön is ki kell emelnünk.

A tisztviselői rétegre lásd: SZABOLCS OTTÓ, Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920—1926. (Bp. 1965); BALOGH SÁNDOR—SZABOLCS OTTÓ, Pedagógusok a két világháború között 1919—1945. (Bp. 1963).

BALÁZS BÉLA, A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében (Bp. 1958) c. könyvével a felszabadulás utáni marxista irodalom újból visszatért erre a korábban felvetett — LOSONCZY GÉZA, A középosztály válsága (Bp. 1947) —, de nem kimunkált problémára. Ha a történeti irodalom ma már válaszait túl is haladta, gondolatilag még mindig lényeges, átfogó igényű feldolgozás. Lásd továbbá: ZENTAY /HOFFMANN/ DEZSŐ, A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében Budapesten (Bp. 1930).

KORNIS GYULA két kisebb munkája: Mi a középosztály? (Bp. 1926) és A szellemi munka válsága (Bp. 1931) a korabeli értelmiség és középosztály felfogását tükrözi.

Az értelmiség és a tisztviselők anyagi helyzetének részletes elemzését nyújtja LAKY DEZSŐ, A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai (Bp. 1932), továbbá LAKY DEZSŐ, Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere (Bp. 1931) c. munkájában. Lásd még: SZABOLCS OTTÓ, Munkanélküli diplomások a Horthy-rendszerben 1919—1944. (Bp. 1964).

A városi proletariátus létszámának megállapításánál mindenekelőtt ismét a népszámlálások anyagára támaszkodtunk. ILLYEFALVI I. LAJOS, A munkások szociális és gazdasági helyzete Budapesten (Bp. 1930) c. monográfiája gazdag statisztikai anyaggal mélyítette el ismereteinket, de a kutatási és megközelítési szempontokat illetően LACKÓ MIKLÓS, Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. (Bp. 1961) c. könyvét kell elsősorban kiemelnünk. Haszonnal forgattuk Molnár Erik néhány korabeli tanulmányát is: MOLNÁR ERIK, Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rend. RÁNKI GYÖRGY (Bp. 1969).

A munkásosztály származásáról korábban LAKY DEZSŐ készített felméréseket, lásd: Adalékok Budapest társadalmának összetételéhez *(Városi Szemle,* 1932). Újabban LACKÓ MIKLÓS fent idézett munkájára támaszkodhatunk.

A munkások foglalkozási megoszlására a Statisztikai Évkönyvek közölnek adatokat; feldolgozásuk megtalálható: BERENDT T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. és BERENDT T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944. c. már idézett munkájában.

A munkásmozgalom alakulására vonatkozóan a szakszervezetek jelentései mellett elsősorban A magyar forradalmi munkásmozgalom története (Bp. 1972) című összefoglaló kiadványra, továbbá BORSÁNYI GYÖRGY, Munkát, kenyeret! (Bp. 1971) c. monográfiájára támaszkodtunk.

A munkásosztály helyzetére és életviszonyaira az igen nagy kiterjedésű levéltári anyag mellett korabeli újság- és folyóiratcikkek, beszámolók, kisebb-nagyobb felmérések egész sora áll rendelkezésünkre.

Összefoglalóan KÁDÁR IVÁN, A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején (Bp. 1956) és Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerk. INCZE MIKLÓS (Bp. 1955) című könyv foglalkozott a kérdéssel. Értékelésük és főleg reálbérszámításuk azonban Berend T. Iván és Ránki György szerint módosításra szorult, s ezt kísérelték megtenni az ipar történetével foglalkozó, fent említett két könyvükben. Az itt közölt adatok az ő számításaikat követik.

Az utóbbi időben gyarapodó üzemtörténeti irodalom az egyes gyárak vonatkozásában mélyíti el ismereteinket a munkásosztály helyzetéről. Mélyebb elemzése s újabb vizsgálódási szempontjai miatt HANÁK PÉTER—HANÁK KATALIN, A magyar pamutipar története 1887—1962. (Bp. 1964) című monográfiájára külön is felhívjuk a figyelmet. A régi feldolgozások közül RÉZLER GYULA, Egy magyar textilgyár munkásainak társadalmi, gazdasági és kulturális helyzete (Pécs, 1943) c. munkája említhető, amely más egykorú szociográfiai írásokkal együtt a Magyar munkásszociográfiák 1888—1945. Szerk. és bev. LITVÁN GYÖRGY (Bp. 1974) c. gyűjteményben is hozzáférhető.

A munkaidő, a szociális törvényhozás és a munkaviszonyok kérdésére az említett irodalom mellett az iparfelügyelői és a szakszervezeti jelentések, továbbá a törvénytár és a rendeletek tára forgatható haszonnal.

A zsidóság társadalmi struktúrájára, a korabeli magyar társadalomban való elhelyezkedésére vonatkozó, rendelkezésre álló gazdag statisztikai anyagot részben összefoglalja KOVÁCS ALAJOS, A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében (Bp. 1938) c. munkája. Az igen gazdag, azonban jórészt torzított, antiszemita jellegű pamfletirodalmat, amely a két háború között látott napvilágot, értékesíteni alig lehetett, így SZEKFŰ GYULA, Három nemzedék és ami utána következik, valamint SZEKFŰ GYULA, Forradalom után című idézett munkájának néhány gondolatát használtuk fel. A kérdés marxista megközelítését nyújtja MOLNÁR ERIK, A zsidókérdés Magyarországon (Bp. 1946) c. kis tanulmánya. Igényes, gondolatgazdag, sokoldalú BIBÓ ISTVÁN, Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (*Válasz*, 1948. 10—11) című cikke. Az újabb marxista történeti irodalom még nem tette kutatásai tárgyává ezt a bonyolult, s korábban sok torzítással tárgyalt problémát, ezért itteni fejtegetéseink csak első kísérletét jelentik a kérdéskör felvázolásának.

A leggazdagabb társadalomtörténeti irodalom kétségkívül a parasztságra vonatkozik. Ezen a területen az összefoglalás igénye feltétlenül szelekciót kívánt. A legkorábbi igényes mű WEIS ISTVÁN, A magyar falu (Bp. 1931) c. munkája. A népies irodalom rendkívül gazdag szociográfiai munkásságából kiemelkedően értékesek ERDEI FERENC művei: Futóhomok (Bp. 1937), Parasztok (Bp. 1938), Magyar falu (Bp. 1940). ILLYÉS GYULA, Puszták népe (Bp. 1936) c. munkája a dunántúli cselédség életviszonyairól nyújt plasztikus képet. DARVAS JÓZSEF, A legnagyobb magyar falu (Bp. 1937); FÉJA GÉZA, Viharsarok (Bp. 1937); KOVÁCS IMRE, A néma forradalom (Bp. 1937); SZABÓ ZOLTÁN, Cifra nyomorúság (Bp. 1938) és SZABÓ ZOLTÁN, A tardi helyzet (Bp. 1936) c. munkája mellett még főként

néprajzi szempontból emelnénk ki Kiss Lajos, A szegény ember élete (Bp. 1939) c. könyvét.

A korabeli marxista irodalomból elsősorban Molnár Erik tanulmányait kell kiemelnünk, amelyek közül a legfontosabbak megjelentek Molnár Erik, Válogatott tanulmányok című idézett kötetében. Révai József, Marxizmus és népiesség (Bp. 1946) című munkája rendkívül fontos szempontokat nyújt a magyar parasztság különböző típusaira és fejlődési útjaira vonatkozóan.

A felszabadulás utáni történeti irodalom ezt a képet elsősorban a parasztság helyzetére vonatkozó anyaggal mélyítette el. Így a Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. Szerk. Pölöskei Ferenc—Szakács Kálmán (Bp. 1962) c. gyűjtemény, továbbá Incze Miklós, Válság és nyomor a Horthy-rendszerben 1929—1933 (Bp. 1952) c. kisebb munkája; a Parasztsors — parasztgond. Összeáll. és bev. Kiss Dezső (Bp. 1960) című kisebb dokumentumkötet, végül Szuhay Miklós, Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években (Bp. 1962) c. könyve érdemel említést.

A parasztság számára és rétegződésére vonatkozóan a népszámlálások voltak hasznosíthatók; természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy csupán a földterület szerinti megoszlás aligha fejezi ki a tényleges osztálystruktúrát.

3. A LAKOSSÁG ÉLETKÖRÜLMÉNYEINEK VÁLTOZÁSA

Az életmód, a szokások, az általános életkörülmények vizsgálatával mind ez ideig nem foglalkoztak behatóan. A népi írók falusi szociográfiáin túlmenően csupán egyes leírások részletei voltak értékesíthetők. A népmozgalom, az egészségügyi viszonyok, az orvosi és kórházi ellátottság tekintetében a statisztikai adatok mellett lásd: Laczkó István, A magyar munkás- és társadalombiztosítás története (Bp. 1968).

Az oktatási és kulturális helyzet tekintetében is a statisztikai adatokból indultunk ki. Korabeli munka: Földes Ferenc, Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon (Bp. 1945). Emellett a közelmúltban Sárközi István, Az ellenforradalmi rendszer népiskola-politikája Magyarországon 1919 augusztusától 1944-ig c. kéziratos disszertációja (1972) foglalkozott a kérdéssel.

Az oktatási beruházásokra vonatkozó számításra lásd Berend T. Iván—Szuhay Miklós, A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944 (Bp. 1973) c. munkáját.

A lakáskörülményekre, üdültetésre, sportolásra vonatkozó adataink statisztikai jellegűek. A fogyasztási szokásokra a Gazdaságkutató Intézet kiadványait hasznosítottuk.

IX. FEJEZET

A POLITIKAI IDEOLÓGIA IRÁNYZATAI. SAJTÓ, KÖZOKTATÁS, TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET AZ ELLENFORRADALMI KORSZAKBAN

1. AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER POLITIKAI IDEOLÓGIÁJÁNAK ÁTALAKULÁSA ÉS ÚJ SZERKEZETE

A 30-as évek politikai ideológiái történetének mindmáig igen szűk körű és hiányos a historiográfiája. Nagyobb munkák a problémakör egészéről nem készültek, csak egyes politikatörténeti feldolgozások tartalmaznak ideológiatörténeti vonatkozásokat. Ezek közül Lackó Miklós, Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. (Bp. 1966) c. könyvének bevezető fejezetét, valamint Márkus László, A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről *(Történelmi Szemle,* 1965. 4) c. tanulmányának egyes szempontjait használtuk fel.

A különböző áramlatok közül a szélsőjobboldali irányzat ideológiatörténete viszonylag kidolgozott. Erre vonatkozóan elsősorban Szakács Kálmán, Kaszáskeresztesek (Bp. 1963); Lackó Miklós, Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. (Bp. 1966); Sipos Péter, Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja (Bp. 1970); Sipos Péter, Milotay István pályaképéhez *(Századok,* 1971. 3—4); valamint Tilkovszky Loránt, A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről *(Századok,* 1965. 6) c. munkáiból merítettünk.

Az antiliberális újkonzervativizmus ábrázolásánál Szabó Miklós, A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón *(Történelmi Szemle,* 1974. 2) c. tanulmánya — mely a magyar neokonzervativizmus 1918 előtti történetét széles nemzetközi ideológiatörténeti keretbe ágyazza — szolgált elvi alapvetésül. Emellett — főleg Teleki Pál ideológiai arculatának elemzéséhez — Juhász Gyula, A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941. (Bp. 1964) és Tilkovszky Loránt, Teleki Pál. Legenda és valóság (Bp. 1969) c. monográfiái nyújtottak szempontokat.

Az autokratikus konzervativizmus irányzatának jellemzéséhez Márkus László, A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája (Bp. 1968), valamint az eléggé széles körű Szekfű-historiográfia adott segítséget, noha e munkák zöme — érthetően — nem Szekfű szorosabban vett ideológiai nézeteit, hanem történetfelfogását vizsgálják. Lásd: Mérei Gyula, Szekfű Gyula történetszemléletének bírálatához (Bp. 1960); Pach Zsigmond Pál, Az ellenforradalmi történetszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében *(Történelmi Szemle,* 1962. 2—4). Közvetlenebbül kapcsolódik a témához Tilkovszky Loránt, Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával *(Valóság,* 1959. 6) és Némedi Dénes, A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről *(Történelmi Szemle,* 1972. 1—2) c. tanulmánya. Szekfű ideológiai fejlődésére vonatkozóan elsősorban Szabó Miklós rövid Szekfű-vázlatára /kézirat/ támaszkodtunk. Bajcsy-

Zsilinszky fejlődését világítja meg TILKOVSZKY LORÁNT, Bajcsy-Zsilinszky Endre önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról *(Századok*, 1971. 5) c. forrásközlése.

2. AZ ELLENZÉK POLITIKAI-IDEOLÓGIAI IRÁNYZATAINAK ÁTALAKULÁSA

A polgári liberális és radikális irányzat elemzéséhez a LITVÁN GYÖRGY és VARGA F. JÁNOS által szerkesztett, még kéziratban levő munka: Jászi Oszkár válogatott írásai és levelei; valamint L. NAGY ZSUZSA, A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. (Értekezések a történeti tudományok köréből 59. Bp. 1972) c. politikatörténeti monográfiája nyújtott segítséget.

A Kisgazdapárt politikai ideológiájának vázolásához VIDA ISTVÁN, A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt politikája /1944—1947/ c. monográfiáját /kézirat/ és A Független Kisgazda Párt 1930. évi békési programja *(Történelmi Szemle*, 1967. 1) c. kisebb dolgozatát; valamint a Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Szerk. VIGH KÁROLY (Bp. 1969) c. visszaemlékezés-kötetet használhattuk fel.

A népi mozgalom igen kiterjedt irodalmából különösen BÉLÁDI MIKLÓS, A népi írók mozgalma (A magyar irodalom története. VI. Bp. 1966) c. összefoglaló tanulmányára; LUKÁCS GYÖRGY, Írástudók felelőssége *(Új Hang*, 1939. 5); RÉVAI JÓZSEF, Marxizmus és népiesség (Bp. 1946) c. munkájára; LACKÓ MIKLÓS, két tanulmányára: A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. A népi mozgalom kezdetei *(Új Írás*, 1971. 9) és az Új Szellemi Frontról *(Századok*, 1972. 4—5); valamint BATA IMRE, A Márciusi Front emlékezete *(Irodalomtörténet*, 1974. 4.) c. tanulmányára támaszkodtunk.

A szocialista és kommunista irányzat politikai ideológiájához A magyar forradalmi munkásmozgalom története (Bp. 1972) c. összefoglaló munka megfelelő fejezeteit; KENYERES ZOLTÁN, Lukács György 1885—1945-ig (A magyar irodalom története. VI. Bp. 1966) c. tanulmányát; BODNÁR GYÖRGY, Révai József /1898—1959/ (A magyar irodalom története. VI. Bp. 1966); valamint LACKÓ MIKLÓS, Révai-problémák c. tanulmánysorozatát *(Új Írás*, 1973. 8—9., 1974. 2.; *Történelmi Szemle*, 1972. 3—4); KOCZKÁS SÁNDOR, A felháborodás művésze. Vázlat Bálint Györgyről (BÁLINT GYÖRGY, A toronyőr visszapillant. II. Bp. 1961) c. tanulmányát használtuk fel.

3. AZ ELLENFORRADALMI KORSZAK SAJTÓJA

A kormányok sajtópolitikájáról összefüggő történeti feldolgozás nincs. A fejezet megírásához MÁRKUS LÁSZLÓ még kiadatlan sajtótörténeti tanulmányai szolgáltak alapul.

A felhasznált forrásanyag: 1. Az Országos Levéltár miniszterelnökségi, belügy- és igazságügyminisztériumi irataiból a sajtóra vonatkozó akták; a gazdasági

levéltárból a TÉBE és a GYOSZ sajtóiratai; a cégbírósági levéltárban található lapkiadói közgyűlési jegyzőkönyvek; a Széchényi, a Szabó Ervin, valamint az Országgyűlési és az Akadémiai Könyvtár kézirattárában található, a sajtóra vonatkozó levelezések. 2. Az ellenforradalmi rendszer időszakának sajtóanyaga. 3. Az emigráció magyar nyelvű sajtóanyaga. 4. Az Újságírók Évkönyve és a Sajtókamara Évkönyve vonatkozó évfolyamai; a *Sajtó* c. folyóirat. 5. A témát érintő feldolgozások: MARKOVITS GYÖRGYI—KONDOR VIKTÓRIA, Cenzor és költő harca Horthy-Magyarországon *(Valóság,* 1961. 3); MARKOVITS GYÖRGYI, Francia vonatkozású kiadványok és a horthysta cenzúra *(Magyar Könyvszemle,* 1964. 3); MARKOVITS GYÖRGYI, A „keresztény" Magyarország harca — versek ellen *(Világosság,* 1964. 9); MARKOVITS GYÖRGYI—TÓBIÁS ÁRON, A cenzúra árnyékában (Bp. 1966), továbbá MÁRKUS LÁSZLÓ—SZINAI MIKLÓS—VÁSÁRHELYI MIKLÓS, Sajtótörténet c., megjelenés előtt álló kötete.

4. AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJA

Történeti irodalmunk a témat szintetikus módon e korszakra vonatkozóan eddig nem tárgyalta.

Forrásanyagként KLEBELSBERG KUNÓ, KORNIS GYULA, IMRE SÁNDOR, FINÁCZY ERNŐ beszédei, cikkei, parlamenti felszólalásai, továbbá a korabeli sajtó- és folyóiratanyag, valamint a Magyar Törvénytár szolgált. Támaszkodtunk a Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából. /1919—1931/ Összeáll. SIMON GYULA (Bp. 1959) c. forráskiadványra; SZABOLCS OTTÓ, A Klebelsberg-féle iskolapolitika osztályjellegének kérdéséhez *(Pedagógiai Szemle,* 1962. 1); SZABOLCS OTTÓ, Pedagógus B-listázások Magyarországon az ellenforradalmi rendszer éveiben. /1922—1925/ *(Pedagógiai Szemle,* 1960. 7—8); JÓBORÚ MAGDA, A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában (Bp. 1963) és BELLÉR BÉLA, A Horthy-rendszer „hazafias" nevelésének forrásainál (Tanulmányok a magyar nevelés történetéből 1849—1944. Bp. 1957) c. pedagógiatörténeti feldolgozásokra.

5. TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET AZ ELLENFORRADALMI KORSZAKBAN

A két világháború közötti időszak művelődéstörténetéről összefoglaló munka nem állt rendelkezésünkre. Tudománytörténeti vonatkozásban a hiányt részben pótolta: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825—1975. Főszerk. PACH ZSIGMOND PÁL (Bp. 1975) c. munka KOSÁRY DOMOKOS által írt fejezete, amely sok szempontból nyújt segítséget a társadalomtudományok

fejlődésének ábrázolásához. Az Akadémia mint intézmény történetét lásd e jubileumi kötetben: TILKOVSZKY LORÁNT, A Magyar Tudományos Akadémia az ellenforradalmi korszakban, 1919—1945.

A társadalomtudományokat átható szellemi irányzatok jellemzéséhez a következő tanulmányokat használtunk fel: a szellemtörténetre SZŰCS JENŐ, A nacionalista szellemtörténet bírálatához *(Történelmi Szemle*, 1967. 3) c. tanulmányát; MÁTRAI LÁSZLÓ, Élmény és mű (Bp. 1974) c. esszéjének új kiadásához írott előszavát, valamint A magyar irodalom története. VI. (Bp. 1966) c. munka vonatkozó fejezeteit.

A marxista irányzat ábrázolásához nagy segítséget nyújtott a Magyar marxista filozófia a két háború között. Szerk. BERÉNYI GÁBOR—RADNÓTI SÁNDOR c. megjelenés előtt álló tanulmánygyűjtemény; A magyar irodalom története VI. kötetének (Bp. 1966) Lukács Györgyről, Révai Józsefről és Bálint Györgyről szóló fejezetei; MOLNÁR ERIK, Révai József történelemszemléletéről *(Kritika*, 1966. 7); ERÉNYI TIBOR, Révai József történelemszemléletéről *(Párttörténeti Közlemények*, 1967. 2) c. tanulmánya; KOCZKÁS SÁNDOR, A felháborodás művésze. Vázlat Bálint Györgyről (BÁLINT GYÖRGY, A toronyőr visszapillant. II. Bp. 1961); TÓTH SÁNDOR, Gaál Gábor (Kolozsvár, 1972) c. monográfiája; SZABOLCSI MIKLÓS, Fiatal életek indulója. József Attila pályakezdése (Bp. 1963); GYERTYÁN ERVIN, Költőnk és kora. József Attila költészete és esztétikája (Bp. 1963) c. könyve.

Az egyes tudományágakra vonatkozóan a jogtörténethez: SZABÓ IMRE, A magyar jogfilozófia története (Bp. 1953) c. munkáját; a magyar jogtörténet korszakunkról szóló egyetemi jegyzeteit; VARGYAI GYULA, A magyar közjogtörténet a két világháború között c. kéziratos tanulmányát használtuk fel. A történettudomány problémáinak ábrázolásához A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada c. már idézett mű KOSÁRY DOMOKOS tollából származó fejezete; LEDERER EMMA, A magyar polgári történetírás rövid története (Bp. 1969) c. műve; PACH ZSIGMOND PÁL, valamint GLATZ FERENC, SZABÓ MIKLÓS és mások tanulmányai nyújtottak segítséget.

Irodalomtudományi és irodalomtörténeti áttekintésünkhöz viszonylag széles körű irodalmat használhattunk fel. Különösen A magyar irodalom története c. nagy szintézis VI. kötetét (Bp. 1966); A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk. SZABOLCSI MIKLÓS (Bp. 1966) c. munkát; BÓKA LÁSZLÓ, Válogatott tanulmányait (Bp. 1967); NAGY PÉTER, Szabó Dezső (Bp. 1964) c. monográfiáját; a népi mozgalom irodalomtörténeti tevékenységét elemző tanulmányok közül POMOGÁTS BÉLA, A népi mozgalom irodalomszemlélete *(Kritika*, 1970. 4) c. tanulmányát. A szociográfia jellemzéséhez segítséget nyújtottak: ERDEI FERENC, Válogatott írásai (Bp. 1974); NÉMETH LÁSZLÓ, A magyarságtudomány feladatai *(Magyarságtudomány*, 1935. 1) c. tanulmánya, valamint FÉJA GÉZA, Szabadcsapat (Bp. 1970) c. önéletírása.

A zenetörténeti összefoglaláshoz felhasználtuk: MOLNÁR ANTAL, Az új magyar zene (Bp. 1922); SZABOLCSI BENCE, A magyar zenetörténet kézikönyve (Bp. 1955)

és Magyar zenetörténeti tanulmányok (Bp. 1969); JEMNITZ SÁNDOR, Válogatott írások (Bp. 1973) c. munkáját s ÚJFALUSSY JÓZSEF, Bartók Béla (Bp 1968) c. monográfiáját. A képzőművészet fejlődésének ábrázolásához A magyar képzőművészet a két világháború között c. konferenciáról szóló részletes beszámoló *(Művészettörténeti Értesítő*, 1973. 2); KÖRNER ÉVA, Derkovits Gyula (Bp. 1974); KÖRNER ÉVA, A magyar képzőművészet a két háború között (Bp. 1967) és KÖRNER ÉVA, Szentendre és a kelet-európai avantgarde *(Valóság*, 1971. 2); PASSUTH KRISZTINA, A magyar avantgarde (Bp. 1974); MAJOR MÁTÉ, Breuer Marcell (Bp. 1972) c. munkája nyújtott elsősorban segítséget.

X. FEJEZET

MAGYARORSZÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ÉVEKBEN

1. SIKERTELEN KÍSÉRLET A BEL- ÉS KÜLPOLITIKAI JOBBRATOLÓDÁS MÉRSÉKLÉSÉRE A DARÁNYI-KORMÁNY IDEJÉN

A Darányi-kormány belpolitikájáról nem jelent még meg monografikus feldolgozás. Bizonyos áttekintést belpolitikai vonatkozásban is C. A. MACARTNEY, October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1927—1945. (Edinburgh, 1961) c. munkája ad. Felhasználtuk STIER MIKLÓS készülő kandidátusi disszertációjának anyaggyűjtését, és támaszkodtunk egyes — például a MOVE-puccsra vonatkozó — már kidolgozott kisebb fejezeteire is. A budapesti német követ belpolitikai tárgyú jelentései (A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. /1933—1944/ Összeáll. RÁNKI GYÖRGY és munkatársai. Bp. 1968) igen sok lényeges — kritikailag értékesíthető — anyagot szolgáltattak. A szélsőjobboldali veszély kérdésével behatóan foglalkozik LACKÓ MIKLÓS, Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. (Bp. 1966) c. könyve; a MOVE szerepével DÓSA RUDOLFNÉ, A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasisztaszer vezet. 1918—1944. (Bp. 1972) c. munkája. A pángermán mozgalmakra lásd TILKOVSZKY LORÁNT, A német irredenta és Magyarország. A magyarországi népinémet /volksdeutsch/ mozgalom útja *(Történelmi Szemle*, 1970. 3). Az alkotmányjogi törvényekre: a kormányzói jogkör kiterjesztésére, a felsőház reformjára lásd BARABÁS ALICE, A képviselőház fasizálódásának egyes jogi jelenségei a Horthy-korszakban, és TAKÁCS IMRE, A Horthy-rendszer felsőháza (Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp. 1958) c. tanulmányát.

A 30-as évek második fele magyar munkásmozgalmának, a népfrontpolitika kialakulásának történetét átfogó monográfia ez ideig nem tárgyalja. E probléma legrészletesebb bemutatását A magyar forradalmi munkásmozgalom története (Bp. 1972) c. mű, Küzdelem a totális fasizmus és a háború ellen. A második világháború kitörése. A munkásegységfront és a népfront. 1934—1941. című fejezete nyújtja. A magyarországi népfrontpolitika kialakulására és formá-

lódására KÁLLAI GYULA, A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. 5. átdolg. kiad. (Bp. 1965) című könyvében és SÁGVÁRI ÁGNES, Népfront és koalíció Magyarországon. 1936—1948. (Bp. 1967) c. munkájában találunk fontos megállapításokat.

A népfrontpolitika elvi megalapozása és gyakorlati megvalósítása tekintetében mindenekelőtt RÉVAI JÓZSEF korabeli munkássága, főként az 1938-ban írott Marxizmus, népiesség, magyarság. 4. kiad. (Bp. 1955) c. munkája, valamint a *Korunk* (Kolozsvár, 1926—1940), a *Gondolat* (Bp. 1935—1937), a *Dolgozók Lapja* (Prága, 1937—1938) és az *Új Hang* (Moszkva, 1938—1941) c. kommunista társadalompolitikai folyóiratok, illetve az MSZDP folyóirata, a *Szocializmus* egykorú cikkanyaga nyújt eligazítást. E korszak legfontosabb munkásmozgalmi dokumentumai megtalálhatók: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéhez. III. 1935—1945. Összeáll. PINTÉR ISTVÁN—SVÉD LÁSZLÓ (Bp. 1964).

Számos részlettanulmány és monográfia tárgyalja e korszak munkásmozgalmi, illetve a népfronttal kapcsolatos problémáit: K. NAGY MAGDA, Válasz (Bp. 1963) c. monográfiája a Márciusi Front lapjának történetét; VARGA RÓZSA, Keressétek, ami összeköt... Népfrontpolitika, irodalom és a Magyar Nap (Bp. 1971) c. monográfiája a *Magyar Nap* /Moravska Ostrava 1936—1938/ köré csoportosult kommunisták és antifasiszták szellemi és politikai mozgalmait mutatja be; lásd még: ILLÉS LÁSZLÓ, Az Új Hang kritikai munkássága (Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Szerk. SZABOLCSI MIKLÓS—ILLÉS LÁSZLÓ. Bp. 1962). SZABÓ BÁLINT, A Kommunista Párt politikai irányvonalának alakulása a KI VII. kongresszusa után és a második világháború éveiben *(Párttörténeti Közlemények*, 1964. 1) és PINTÉR ISTVÁN, A KMP szövetségi politikájának főbb vonásai 1936 és 1945 között (A Kommunista Párt szövetségi politikája 1936—1962. Bp. 1966) c. tanulmánya elvi elemzését nyújtja a KMP népfrontpolitikájának, főként kialakulása éveiben. Az MSZDP történetét a különböző, e korszakkal foglalkozó tanulmányok inkább csak érintették. Az átfogó feldolgozás várat magára. Részletes és érdemi tanulmány ezen időszakról: OROSZ DEZSŐ—PINTÉR ISTVÁN, A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikai arculatáról 1936—1939. *(Párttörténeti Közlemények*, 1961. 2).

A parasztmozgalmak történetét tárgyalja SZAKÁCS KÁLMÁN, A szegényparasztság gazdasági helyzete és mozgalmai a gazdasági válság után, a második világháború kitöréséig 1934—1939. c. munkája (Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon, 1848—1948. II. Bp. 1962). E témához kapcsolódik DOBI ISTVÁN, Vallomás és történelem. I—II. (Bp. 1962) c. visszaemlékezése is. A munkásmozgalom helyzetére lásd CSÉPÁNYI DEZSŐ, Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája 1935—1939. (Bp. 1972) c. monográfiáját.

Ez időszak külpolitikáját részletesen elemzi C. A. MACARTNEY, October Fifteenth c. idézett munkája, továbbá T. L. SAKMYSTER, Hungary and the Coming of the European crisis 1937—1938. (Indiana University, 1971) c. könyve.

Az osztrák—magyar viszonyt és az Anschluss magyar vonatkozásait részletesen elemzi KEREKES LAJOS, Anschluss 1938 (Bp. 1963) c. könyve. A kisantant—magyar tárgyalásokra lásd ÁDÁM MAGDA, Magyarország és a kisantant a harmincas években (Bp. 1968) c. monográfiáját. Az 1937. decemberi magyar—német tárgyalásokkal a fentebb említett okmánykötetek és monográfiák mellett RÁNKI GYÖRGY, Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről (Bp. 1964) c. műve is foglalkozik.

A katonai vezető körök követeléseire lásd CSIMA JÁNOS, Adalékok a horthysta vezérkarnak az ellenforradalmi rendszer háborús politikájában betöltött szerepéről *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1968. 3); a hadsereg állapotára és a fegyverkezési programra TÓTH SÁNDOR, A Horthy-hadsereg szervezete 1920—1944. *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1958. 1—2., 3—4) c. tanulmányát. Az Anschluss belpolitikai hatására lásd a kormányzó rádióbeszédét (Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. SZINAI MIKLÓS—SZŰCS LÁSZLÓ Bp. 1965. 35. sz.); a szélsőjobboldali előretörésre, a kormánynak a nyilasokkal való egyezkedésére LACKÓ MIKLÓS, Nyilasok, nemzetiszocialisták... c. már idézett könyvét. Az új választójogi törvényre lásd BARABÁS ALICE, A képviselőház... c. idézett dolgozatát (Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról); az első zsidótörvényre lásd a Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. Szerk. BENOSCHOFSKY ILONA—KARSAI ELEK (Bp. 1958) és a „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...". Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I—II. Szerk. KARSAI ELEK (Bp. 1962) c. dokumentumgyűjtemények bevezetéseit, illetve apparátusát. A Darányi-kormányhoz való német ragaszkodásra és a kormány annak ellenére bekövetkezett felmentésére lásd: A Wilhelmstrasse és Magyarország c. már idézett mű 121. és 123. sz. dokumentumát.

2. IMRÉDY REFORMTERVEI — KORMÁNYA RÉSZLEGES REVÍZIÓS SIKERÉNEK KÖVETKEZMÉNYEI

Imrédy politikai egyéniségét, kormányának fogadtatását SIPOS PÉTER, Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja (Bp. 1970) c. monográfiája mutatja be, amely az Imrédy-kormány belpolitikáját is részletesen tárgyalja. Emellett TURÓCZI KÁROLY, Az Imrédy-kormány belpolitikája (Bp. 1970) c. monográfiája tanúskodik az időszak belpolitika-történetének kivételesen kedvező feldolgozottságáról. Ezek mellett LACKÓ MIKLÓS, Nyilasok, nemzetiszocialisták... c. idézett könyvének vonatkozó része szolgál a részletes előadás alapjául.

A szomszéd országok magyar kisebbségeinek kérdéséről nem rendelkezünk olyan átfogó áttekintést adó, korszerű történeti feldolgozással, mely az igen kiterjedt egykorú irodalmat is kritikailag számba véve egységbe foglalná az — alapos kutatómunkával még gyarapítandó — újabb eredményeket. ARATÓ ENDRE, A magyar—csehszlovák viszony ötven éve (Bp. 1969) c. történeti áttekin-

tése, valamint az újabb kutatások eredményeiből ízelítőt adó Arató Endre, Magyar—csehszlovák demokratikus és munkásmozgalmi kapcsolatok a második világháború előtt *(Párttörténeti Közlemények*, 1973. 3) c. tanulmány mellett figyelemre méltó Gyivicsán Anna, Adalékok a csehszlovák és magyar kommunisták kapcsolatához 1937—1939. *(A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 1964. 1. rész) c. írása, valamint Csizmadia Dezső, A csehszlovák—magyar haladó erők két világháború közötti kapcsolatainak problémáihoz *(MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 1968. 1) c. előadása. Igen szép és alapos történelmi háttérrel bemutatott életrajz a magyar kisebbség egyik nagy alakjáról Zdenka Holotiková, Steiner Gábor. Egy forradalmár élete (Bratislava, 1963) c. könyve. A Magyarok Csehszlovákiában (Bratislava, 1969) c. gyűjteményes kötetben Zdenka Holotiková, Marta Kordiková és Vigh Károly tanulmányai történeti, Csanda Sándor és Botka Ferenc irodalomtörténeti megközelítésben foglalkoznak e korszakra vonatkozóan a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdésével. A csehszlovákiai magyarság haladó forradalmi hagyományai megismeréséhez igen jelentős segítséget ad a Balázs Béla összeállításában megjelent gyűjteményes kötet: Mielőtt elfelejteném... Adalékok a dél-szlovákiai munkásmozgalom történetéhez (Bratislava, 1972). Történeti szempontból is nélkülözhetetlen irodalomtörténeti munkák: Csanda Sándor, Első nemzedék. A csehszlovákiai magyar irodalom keletkezése és fejlődése (Bratislava, 1968); Turczel Lajos, Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között (Bratislava, 1967); Kovács Endre, A Sarlós-mozgalom és a magyar irodalom (Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962), Csanda Sándor, Az Út küzdelme a csehszlovákiai szocialista magyar irodalomért (Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962); s Varga Rózsa, Keressétek, ami összeköt... c. már idézett könyve. Forrásértékű memoár Balogh Edgár, Hét próba. Egy nemzedék elindul (Bp. 1965); Gömöry János, Emlékeim egy letűnt világról (Bp. 1964) c. könyve; s Fábry Zoltán, Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez, 1918—1938. (Bratislava—Bp. 1964) c., e korszakot tükröző publicisztikai írásainak gyűjteménye.

A csehszlovákiai magyar kisebbségre vonatkozó fentebbi irodalommal egybevetve kitűnik a téma romániai és jugoszláviai vonatkozásban való kutatásának elmaradottsága. Csatári Dániel, A vásárhelyi találkozó (Bp. 1967) c. munkája mellett figyelembe vehető még Bányai László, Harminc év. Jegyzetek a romániai magyarság útjáról (Bukarest, 1949) c. könyve és Bányai László, Din lupta unită a vamenilor muncii-români şi de alte nationalităţi sub conducerea P. C. R. 1933—1944. *(Studii*, 1966. 3) c. tanulmánya. Jugoszláviai vonatkozásban a *Híd* 1934—1941. (Novi Sad, 1964) c. antológiára és Rehák László, A kisebbségek Jugoszláviában (Novi Sad, 1967) c. jogi-politikai tanulmányának történeti jellegű fejezeteire vagyunk utalva.

A revíziós törekvések és a szociális reformtervek összefüggésére, az ausztrofasiszta mintájú berendezkedés gondolatára lásd Tilkovszky Loránt, A magyar

kormányzat „társadalompolitikája" 1938—1942-ben *(Párttörténeti Közlemények*, 1971. 4) c. tanulmányát, valamint ugyancsak TILKOVSZKY, Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. (Bp. 1967) c. könyvét is. A honvédelmi törvénnyel kapcsolatos kérdéskomplexum megvilágításához A mai magyar honvédelmi igazgatás (Bp. 1943) címmel megjelent gyűjteményes munkát hasznosíthattuk.

Magyarország külpolitikáját a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés idején igen részletesen dolgozza fel ÁDÁM MAGDA, Magyarország és a kisantant... c. már idézett munkája.

3. A TELEKI-KORMÁNY ÁTMENETI ÉS LÁTSZÓLAGOS SIKEREI

A Teleki-kormány belpolitikájáról nem rendelkezünk monografikus feldolgozással. C. A. MACARTNEY, October Fifteenth. I. c. idézett munkájának vonatkozó részei mellett TILKOVSZKY LORÁNT, Teleki Pál. Legenda és valóság (Bp. 1969) és SIPOS PÉTER, Imrédy Béla... c. idézett könyve nyújt támpontot ezen időszak belpolitika-történetéhez. A nyilasok választási előretöréséről és annak okairól lásd LACKÓ MIKLÓS, Nyilasok, nemzetiszocialisták... c. idézett könyvét. A választások hatását a kormánypárt személyi állományának alakulására SIPOS PÉTER—STIER MIKLÓS—VIDA ISTVÁN, Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931—1939. *(Századok*, 1967. 3—4) c. tanulmánya vizsgálja.

A revíziós területgyarapodások folytán fellépő konszolidációs és egységesítési nehézségekkel, a megnövekedett jelentőségű nemzetiségi kérdéssel, Teleki nemzetiségpolitikai koncepciójával és gyakorlati megvalósításának problémáival TILKOVSZKY LORÁNT, Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. c. már idézett monográfiája részletesen foglalkozik. A külpolitikai összefüggéseket KIS ALADÁR, Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén 1938. november—1939. szeptember (Bp. 1963) c. műve világítja meg. A lengyel—magyar kapcsolatok kérdését KOVÁCS ENDRE, Magyar—lengyel kapcsolatok a két világháború között (Bp. 1971) c. munkája dolgozza fel.

XI. FEJEZET

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELSŐ SZAKASZA ÉS MAGYARORSZÁG HADBA LÉPÉSE

1. A „FURCSA HÁBORÚ" ÉS MAGYARORSZÁG

Magyarország második világháborús történetének első monografikus feldolgozása C. A. MACARTNEY, October Fifteenth. A History of Modern Hungary. 1927—1945. (Edinburgh, 1961). Újabb források alapján ANDREJ I. PUSKAS, Magyarország a 2. világháborúban (Bp. 1971); majd MARIO D. FENYO, Hitler, Horthy and Hungary (Newhaven—London, 1972) dolgozta fel a témát.

A magyar történetírásban JUHÁSZ GYULA, Magyarország külpolitikája 1919—1945. (Bp. 1975) c. munkája mutatja be részletesen Magyarország második világháborús történetét. Az egész korszak fontos, magyar vonatkozású német diplomáciai iratait A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. /1933—1944/ Összeáll. RÁNKI GYÖRGY és munkatársai (Bp. 1968) c. kötet tette közzé. A Horthy és Hitler tárgyalásairól készült német feljegyzéseket ANDREAS HILLGRUBER, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. I—II. (Frankfurt, 1961—1962) c. okmánygyűjteménye tartalmazza. A Teleki-kormány diplomáciai dokumentumait lásd: JUHÁSZ GYULA, Magyarország külpolitikája a 2. világháború kitörésének időszakában. 1939—1940. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. 4. Bp. 1962). A Teleki-kormány külpolitikájának részletes elemzését lásd JUHÁSZ GYULA, A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941. (Bp. 1964) c. munkájában. Fontos adatokat tartalmaz a finn—szovjet háború magyar vonatkozásaihoz PINTÉR ISTVÁN, Adalékok a finn—szovjet háború történetéhez a magyar követ jelentései alapján *(Párttörténeti Közlemények*, 1967. 2) c. tanulmánya; Teleki emigrációs kormány alakítására irányuló tervét BORBÁNDI GYULA, A Teleki—Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére *(Új Látóhatár*, 1966. 2) c. tanulmánya és iratközlése ismerteti.

A második világháború alatti magyar munkásmozgalom legfontosabb levéltári és sajtóanyaga: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéhez. III. 1935—1945. Összeáll. PINTÉR ISTVÁN—SVÉD LÁSZLÓ (Bp. 1964).

Az antifasiszta nemzeti egység létrehozása szempontjából tárgyalja a munkásegység problémáját ZÁGONI ERNŐ, A magyar kommunisták a munkásegységért 1939—1942. (Bp. 1963) c. könyve.

A belpolitikai helyzetet, a kormánypárt Imrédy-frakciójának tevékenységét részletesen tárgyalja SIPOS PÉTER, Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja (Bp. 1970) c. monográfiája. A nyilasok parlamenti bojkottjáról, a földkérdéshez való viszonyáról, a párt belső helyzetéről lásd: LACKÓ MIKLÓS, Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. (Bp. 1966).

2. AZ ÉSZAK- ÉS NYUGAT-EURÓPAI NÉMET KATONAI SIKEREK HATÁSA A MAGYARORSZÁGI POLITIKÁRA

A németeknek való felajánlkozásról lásd: TILKOVSZKY LORÁNT, A nyilasok törvényjavaslata a nemzetiségi kérdés rendezéséről *(Századok*, 1965. 6). A második bécsi döntésről s Teleki nemzetiségpolitikájának kudarcáról TILKOVSZKY LORÁNT, Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. (Bp. 1967); német vonatkozásban TILKOVSZKY LORÁNT, Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik 1938—1941. *(Acta Historica*, 1966. 1—2., 3—4).

A második bécsi döntés utáni román—magyar viszonyra alapvető CSATÁRI DÁNIEL, Forgószélben 1940—1945. (Bp. 1968) c. könyve.

A katonai vezetés politikai befolyásának elhatalmasodásáról, Teleki lemondási szándékáról lásd a Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. SZINAI MIKLÓS—SZŰCS

László (Bp. 1965) c. mű 49. sz. dokumentumát. További dokumentumok az újabb jobbratolódásról: uo. 50., 51. sz. A nemzetiszocialista szervezkedés szabaddá tételéről, a nyilasok egységesüléséről, a bányászsztrájk felhasználására irányuló kísérletről, Szálasi németek előtti „kegyvesztetté" válásáról lásd Lackó Miklós, Nyilasok, nemzetiszocialisták... c. már idézett művét. A bányászsztrájkot részletesen feldolgozta: Szekeres József, Az 1940. évi általános bányászsztrájk (*Századok*, 1967. 1—2), és A magyar bányamunkásság harcai, 1934—1944. (Bp. 1970) c. mű. Az Imrédy-frakció kormánypártból való kiválásáról és a Magyar Megújulás Pártja megalakulásáról lásd Sipos Péter már idézett művét. Az északerdélyi és a székelyföldi állapotokról, az Erdélyi Pártról lásd Tilkovszky Loránt, Revízió és nemzetiségpolitika... c. már idézett munkáját. A Teleki-féle alkotmányreform-tervezetet közli a fent is idézett Horthy Miklós titkos iratai c. kötet. Értékelésére lásd Beér János, A Horthy-korszak államtörténetéhez. A Teleki-féle alkotmányjavaslat (*Jogtudományi Közlöny*, 1959. 7—8). A kormány információs és propagandaszolgálatáról, a „magyar világnézet" terjesztéséről Tilkovszky Loránt, A magyar kormányzat „társadalompolitikája" 1938—1942-ben (*Párttörténeti Közlemények*, 1971. 4) c. tanulmánya ír bővebben.

3. MAGYARORSZÁG KATONAI RÉSZVÉTELE A NÉMETEK BALKÁNI AGRESSZIÓJÁBAN

A magyar—jugoszláv barátsági szerződés megkötésének, majd megszegésének problematikáját Juhász Gyula, A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941. és Juhász Gyula, Magyarország külpolitikája c. már idézett munkája mellett Tilkovszky Loránt, Teleki Pál. Legenda és valóság (Bp. 1969) c. műve dolgozza fel; az antifasiszta függetlenségi front kérdésére lásd Zágoni Ernő, A magyar kommunisták a munkásegységért 1939—1942. c. már idézett könyvét. A Bárdossy-kormány belpolitikája monografikusan nincs feldolgozva. C. A. Macartney, October Fifteenth. c. munkája idevágó részei mellett Karsai Elek, A budai vártól a gyepűig, 1941—1945. (Bp. 1965) c. népszerű munkájában számos belpolitikai vonatkozás is található. A Nyilaskeresztes Párt belső válságára, szakadására, a Nemzetiszocialista Pártszövetség létrejöttére lásd Lackó Miklós, Nyilasok, nemzetiszocialisták... c. már idézett munkáját. Werth vezérkari főnök leváltásának hátteréről és a kormányzóhelyettes-választásról lásd: Horthy Miklós titkos iratai 59. és 60. sz. dok.

4. MAGYARORSZÁG BELÉPÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBA

A Szovjetunió elleni hadba lépésre vonatkozóan alapvető adatokat ad Kun József, Magyarország második világháborúba való belépésének katonai vonatkozásai (*Hadtörténelmi Közlemények*, 1962. 1) c. tanulmánya.

5. A HÁBORÚHOZ VEZETŐ ÚT (A KÜLPOLITIKA FUNKCIÓI AZ ELLENFORRADALMI MAGYARORSZÁGON)

Az ellenforradalmi korszak külpolitikájának funkcióiról és mozgási lehetőségeiről Juhász Gyula, Magyarország külpolitikája c., a korszak magyar külpolitikatörténetét felölelő már idézett könyve ad első ízben elemzést.

XII. FEJEZET

A HÁBORÚ ÉVEI A NÉMET MEGSZÁLLÁSIG

1. A HÁBORÚS RÉSZVÉTEL FOKOZÓDÁSA ÉS AZ ANTIFASISZTA NEMZETI FÜGGETLENSÉGI MOZGALOM

Magyarország katonai részvételéről alapvető tájékoztatást ad Csima János, Magyarország katonai részvétele a második világháborúban *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1966. 3). A belpolitikai feszültségről C. A. Macartney, October Fifteenth. A History of Modern Hungary. 1927—1945. (Edinburgh, 1961) c. munkája ír; a nemzetiségi problémákról, felvidéki, kárpátaljai, észak-erdélyi és székelyföldi vonatkozásban lásd Tilkovszky Loránt, Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941 (Bp. 1967) c. monográfiáját; délvidéki vonatkozásban Buzási János, Az újvidéki „razzia" (Bp. 1963) c. munkáját; a német „népcsoportról" Tilkovszky Loránt, A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében *(Történelmi Szemle*, 1968. 3) c. tanulmányát.

Az angol, amerikai hadüzenet történetét Juhász Gyula, Magyarország hadbalépése Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellen *(Történelmi Szemle*, 1965. 1) c. tanulmányában dolgozta fel.

A KMP vezette antifasiszta nemzeti egység politikájának átfogó feldolgozását adja Pintér István, A magyar kommunisták harca a Hitler-ellenes nemzeti egységért (Bp. 1968) c. monográfiája. Ugyancsak átfogó jellegű Kállai Gyula, A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. 5. átdolg. kiad. (Bp. 1965) c. munkája.

2. A KÁLLAY-KORMÁNY ELSŐ IDŐSZAKÁNAK POLITIKÁJA A SZOVJETELLENES HÁBORÚ JEGYÉBEN

A Kállay-kormány belpolitikájának nincs monografikus feldolgozása. C. A. Macartney, October Fifteenth. c. idézett művének vonatkozó részei mellett a belpolitikára is számos utalást ad Nicholas Kállay, Hungarian Premier. A personal account of a nation's struggle in the Second World War (New York, 1954) c. memoárja. Ránki György, Emlékiratok és valóság Magyar-

ország második világháborús szerepéről (Bp. 1964) c. munkája segítséget ad Kállay emlékiratának kritikus felhasználásához, találóan jellemzi Bárdossy és Kállay politikai arculatát. A Bárdossy—Kállay váltás német fogadtatására lásd: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. /1933—1944/ Összeáll. RÁNKI GYÖRGY és munkatársai (Bp. 1968) c. mű 480—482. sz. dokumentumait. Az államfő utódlásának a kormányzóhelyettes halála folytán újra előtérbe került problémájáról Serédi hercegprímás feljegyzéseit KARSAI ELEK, A budai vártól a gyepűig, 1941—1945. (Bp. 1965) c. művében tette közzé; Kállay miniszterelnök állásfoglalását, a kormányzóhelyettes emlékét megörökítő törvény ügyét lásd: Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. SZINAI MIKLÓS—SZŰCS LÁSZLÓ (Bp. 1965) 64—65. sz. dokumentumában. A felsőház súlyának megnövelésére lásd: TAKÁCS IMRE, A Horthy-rendszer felsőháza (Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp. 1958); a nyílt kinevezési rendszer bevezetésére a törvényhatóságokban SZATMÁRI LAJOS, A területi önkormányzat egyes kérdései a Horthy-rendszerben (Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp. 1958). A zsidóbirtokok igénybevételére lásd: NAGY LÁSZLÓ, A mezőgazdasági földtulajdonviszonyok a Horthy-korszakban (Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp. 1958). A zsidó munkaszolgálat dokumentumait közli a „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...". Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I—II. Szerk. KARSAI ELEK. (Bp. 1962) c. mű. A nemzetiségi kérdés parlamenti vitáját lásd: Képviselőházi Napló, 1939. évi ciklus XV—XVI. kötet 1942. november 1—december 3/. A voronyezsi katasztrófáról okmányokat közöl, bevezető tanulmánnyal HORVÁTH MIKLÓS, A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál (Bp. 1958) c. munkája.

3. A HÁBORÚBÓL VALÓ KIVÁLÁS ALTERNATÍVÁJA: KÁLLAY POLITIKÁJA VAGY A FÜGGETLEN DEMOKRATIKUS MAGYARORSZÁG ESZMÉJE

A Kállay-kormány külpolitikájához a második világháborúval foglalkozó, már említett munkák mellett új, fontos mozzanatokat tisztáz E. L. WOODWARD, British Foreign Policy in the Second World War. I—III. (London, 1970—1971) c. könyve; továbbá eddig nem használt angol források alapján RÁNKI GYÖRGY, Kelet-Közép-Európa második világháborús irodalmának kérdései *(Történelmi Szemle,* 1973. 3—4) c. tanulmánya; valamint JUHÁSZ GYULA, Politikai és diplomáciatörténeti irodalom Magyarország második világháborús történetéről *(Történelmi Szemle,* 1973. 3—4) c. cikke.

KOROM MIHÁLY, A fasizmus bukása Magyarországon (Bp. 1961) és RÁNKI GYÖRGY, 1944. március 19. (Bp. 1968) c. munkája mellett A Wilhelmstrasse és Magyarország c. már idézett kötet számos dokumentuma vet fényt a doni katasztrófa és a német megszállás közti időszak belpolitikájára. A Nyilaskeresztes Pártról a háborús fordulat után lásd: LACKÓ MIKLÓS, Nyilasok, nemzetiszocialis-

ták 1935—1944. (Bp. 1966). A Kisgazdapárt emlékiratát PINTÉR ISTVÁN, A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt emlékirata Magyarország külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról Kállay Miklós miniszterelnökhöz /1943. július 31./ *(Századok*, 1965. 1—2) címmel közölte. DOBI ISTVÁN, Vallomás és történelem. I—II. (Bp. 1962) c. könyve mellett a Kisgazdapártra, Parasztszövetségre felhasználhattuk VIDA ISTVÁN, A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt politikája /1944—1947/ c. kandidátusi disszertációja kéziratának vonatkozó részeit. Bajcsy-Zsilinszky szerepére lásd VIGH KÁROLY, Bajcsy-Zsilinszky Endre harca a magyar függetlenségért és szuverenitásért a második világháború alatt *(Századok*, 1967. 6); VIGH KÁROLY, Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok" *(Történelmi Szemle*, 1968. 1—2) c. tanulmányait. A Magyarországhoz csatolt területek problémáira, a nemzetiségi politikára lásd TILKOVSZKY LORÁNT, A szlovák kérdés a magyar uralkodó osztályok politikájában *(Valóság*, 1968. 3.); TILKOVSZKY LORÁNT, A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében c. már idézett művét; CSATÁRI DÁNIEL, Forgószélben. 1940—1945 (Bp. 1968). Az SS toborzó akcióira lásd TILKOVSZKY LORÁNT, SS-toborzás Magyarországon (Bp. 1974). Átfogó áttekintés a nemzetiségpolitikai irányzatokról az ellenforradalmi korszak Magyarországán: TILKOVSZKY LORÁNT, Nationalitätenpolitische Richtungen in Ungarn in der gegenrevolutionären Epoche 1919—1945. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 123. Bp. 1975).

A korszak munkásmozgalmának átfogó szintézisét nyújtja: Magyarország a második világháborúban. Küzdelem a hitlerista rablóháborúból való kiválásért, a függetlenségért és a demokratikus átalakulásért. 1941—1944. c. fejezet A magyar forradalmi munkásmozgalom története. (Bp. 1972). c. kötetben.

Az ellenállási mozgalom történetére lásd HARSÁNYI JÁNOS, Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941—1945. (Bp. 1966); Az illegális Szabad Nép. Összeáll. SVÉD LÁSZLÓ (Bp. 1954).

4. A HÁBORÚ HATÁSA A NEMZETGAZDASÁGRA ÉS A DOLGOZÓK ÉLETKÖRÜLMÉNYEIRE

A második világháború gazdaságára vonatkozó irodalom eléggé gyér. Az egykorú feldolgozások közül kiemelhető HEGEDŰS MÁRTON, Magyarország közgazdasági értékelemzései. 1938—1940. (Bp. 1941) c. munkája. A háborús állami beavatkozásra lásd: FUTÓ MIHÁLY, Gyáripari termelésünk irányítása a II. világháborúban (Bp. 1943). A háborús gazdasági fejlődés közgazdasági áttekintését lásd: CSIKÓS-NAGY BÉLA—HANTOS ELEMÉR—RÉZLER GYULA, A magyar gazdasági élet (Bp. 1944).

A háborús pénzügyi politika marxista közgazdasági vizsgálatát végezte el AUSCH SÁNDOR, A háború finanszírozása és az 1938—1944. évi infláció *(Közgazdasági Szemle*, 1955. 10) c. tanulmányában. A téma monografikus feldolgozása

BERENDT. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944. (Bp. 1958) c. könyvében található.

A háború éveire néhány további fontos levéltári forrás érdemel említést. Min denekelőtt a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztályának különösen fon tos anyaga, valamint az Országgyűlés ún. 42-es bizottságának jegyzőkönyve *(Országos Levéltár)*. Jelentős forrás a Külügyminisztérium ún. Békeelőkészítő osztályának felszabadulás utáni iratanyaga *(Új Magyar Központi Levéltár)*, amely számos gazdasági kérdésben is összegező felmérést nyújt; végül a német külügyminisztérium Magyarországra vonatkozó iratai, melyeknek egy részét A Wilhelmstrasse és Magyarország c. már idézett dokumentumkötet is tartalmazza.

XIII. FEJEZET

MAGYARORSZÁG A NÉMET MEGSZÁLLÁS IDŐSZAKÁBAN

1. A NÉMET MEGSZÁLLÁSI RENDSZER

1944 tavaszának bel- és külpolitikai kérdéseit a kormánypolitika szemszögéből NICHOLAS KÁLLAY, Hungarian Premier. A personal account of a nation's struggle in the Second World War (New York, 1954). c. memoárja ismerteti. A légkört szintén igen sokoldalúan érzékelteti NAGYBACZONI NAGY VILMOS, Végzetes esztendők. 1938—1945. (Bp. 1947) c. könyve.

A forráskiadványok közül a magyar vonatkozású német dokumentumok egy részét közzétevő A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. Összeáll. RÁNKI GYÖRGY és munkatársai (Bp. 1968) c. kötet a legátfogóbb. Néhány további iratot közöl még a Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Szerk. ÁDÁM MAGDA—JUHÁSZ GYULA—KEREKES LAJOS (Bp. 1966) című kötet. Fontos német forrás a Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. I—IV. (Frankfurt am Main, 1961—1965) c. mű.

A feldolgozások közül C. A. MACARTNEY, October Fifteenth. A History of Modern Hungary. 1927—1945. (Edinburgh, 1961) c. műve a legátfogóbb, s az egész 1944. esztendőre nagy haszonnal forgatható, bár több szempontból részben már korábban is vitatható ábrázolását az újabb kutatások más megvilágításba helyezték. Ezen kívül, további átfogó, összefoglaló jellegű munkák: RÁNKI GYÖRGY, 1944. március 19. (Bp. 1968) és JUHÁSZ GYULA, Magyarország külpolitikája 1919—1945 (Bp. 1969). E három munkára a további részkérdéseknél már nem utalunk. RÁNKI GYÖRGY, Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről (Bp. 1975) c. könyve a kor diplomáciai problémáival foglalkozik; WALTER HAGEN, Die geheime Front (Linz—Wien, 1950) c. műve a német titkosszolgálat tevékenységét, majd a megszállás lebonyolítását mutatja be.

A Hitler—Horthy-találkozóról visszaemlékezést nyújt: PAUL SCHMIDT, Hitler tolmácsa voltam (Bp. 1971), valamint NICHOLAS HORTHY, Ein Leben für Ungarn (Bonn, 1953.) Magyarul: Emlékeim. (Buenos Aires, 1953).

Forrásértékűek a Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. SZINAI MIKLÓS—SZŰCS LÁSZLÓ (Bp. 1965) c. műben található koronatanácsi jegyzőkönyvek, valamint Szombathelyi vezérkari főnöknek a Magyarország és a második világháború c. idézett kötetben közzétett feljegyzései.

Német forrásokat közöl a már idézett A Wilhelmstrasse és Magyarország c. kötet, továbbá a szintén idézett Kriegstagebuch... c. mű IV. kötete.

Az ország megszállásának katonai vonatkozásait röviden összefoglalja KUN JÓZSEF, Magyarország német katonai megszállásának előkészítése és lefolyása 1943. szeptember—1944. március *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1963. 1) c. cikkében.

Apologetikus jellegű ADONYI FERENC, A magyar katona a második világháborúban (Klagenfurt, 1964) c. könyve.

A megszállás napjait a már idézett forrásokon kívül a magyar háborús bűnösök pereinek anyagából idézhetjük fel. Néhány tárgyalás kivonatos anyaga nyomtatásban is megjelent az Ítél a történelem című sorozatban (Bp. 1945); különösen az Imrédy-per ad sokat erre az időszakra vonatkozólag.

Lásd még a következő néhány pamfletszerű visszaemlékezést: VOZÁRY ALADÁR, Így történt (Bp. 1945); A tízhónapos tragédia 1944. március 19—1945. január 20. Szerk.: GYENES ISTVÁN, KISS KÁROLY stb. (Bp. 1945); GELEJI DEZSŐ, Magyarország 1944-ben (Bp. 1945). Rövid, anyagában és szempontjaiban még hiányos összefoglalást nyújt KOROM MIHÁLY, A fasizmus bukása Magyarországon (Bp. 1961) c. könyve.

A Sztójay-kormány megalakulására, intézkedéseire, az ország fasizálását célzó rendelettömegére forrásként lásd a Sztójay-per *Országos Levéltár*ban található anyagát.

A magyar hadsereggel kapcsolatos német álláspontra vonatkozóan A Wilhelmstrasse és Magyarország c. idézett kötet irataira hivatkozunk, valamint a már szintén idézett Kriegstagebuch... IV. kötetére.

Az Imrédy-párt szerepére SIPOS PÉTER, Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja (Bp. 1970); a nyilaskeresztesekre LACKÓ MIKLÓS, Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. (Bp. 1966) ad adatokat, bár egyik sem lép fel a teljes feldolgozás igényével. A volksbundistákról lásd TILKOVSZKY LORÁNT, A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika 1944. március 19.—1945. április 4. *(Századok*, 1973. 1); illetve TILKOVSZKY LORÁNT, SS-toborzás Magyarországon (Bp. 1974).

A magyar hadsereg részvételére a harcokban Vörös János naplója tanulmányozható, amit GOSZTONYI PÉTER tett közzé *(Új Látóhatár*, 1972), az eredeti fotokópiája megtalálható az *Országos Levéltár* nyilas anyagában.

Lásd továbbá: CSIMA JÁNOS, Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (Bp. 1961), valamint a sokszor

inkább visszaemlékezésszerű Magyar hadsereg a második világháborúban. I—II. Szerk. DÁLNOKI VERESS LAJOS (Köln, 1972) c. munkát.

A magyarországi zsidóüldözés és deportálás összefoglaló feldolgozása mindmáig hiányzik. Értékes források — részben dokumentumközlő, részben feldolgozásszerű publikációk — LÉVAI JENŐ, Fekete könyv a zsidóság szenvedéséről (Bp. 1946); LÉVAI JENŐ, Szürke könyv a magyar zsidóság megmentéséről (Bp. 1946); LÉVAI JENŐ, Fehér könyv. Külföldi akciók a zsidók megmentésére (Bp. é. n.); a „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...". Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerk. KARSAI ELEK. I—II. (Bp. 1962) és a Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetére. Szerk. BENOSCHOFSKY ILONA—KARSAI ELEK. I—III. (Bp. 1958—1967). A tárgyra vonatkozóan ez utóbbi ad a legtöbbet, bár a sorozat még nem fejeződött be.

Az ide vonatkozó német források bő válogatását R. BRAHAM, The Destruction of Hungarian Jewry (New York, 1964) c. műve nyújtja. Nagy számban közöl az erre vonatkozó német iratokból A Wilhelmstrasse és Magyarország c. már idézett kötet is.

Összefoglaló jellegű G. REITLINGER, The Final Solution (London, 1954) c. műve, itt azonban a Magyarországgal foglalkozó rész csak egy fejezetet tesz ki.

Az ország gazdasági kizsákmányolására vonatkozó német iratok szintén A Wilhelmstrasse és Magyarország c. kötetben találhatók. A gazdasági helyzet rövid összefoglaló feldolgozását nyújtja: BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944 (Bp. 1958).

A náci megszállás alatti ellenállás problematikáját PINTÉR ISTVÁN, A Magyar Front és az ellenállás (Bp. 1970) c. könyvében dolgozza fel. Az erdélyi ellenállási mozgalom történetéről CSATÁRI DÁNIEL, Forgószélben 1940—1945. (Bp. 1968) c. monográfiája ad átfogó képet.

Az 1944. júliusi válság legfontosabb iratai részben A Wilhelmstrasse és Magyarország, részben a Horthy Miklós titkos iratai c. már idézett kötetekben találhatók.

2. KÍSÉRLET A HÁBORÚBÓL VALÓ KIVÁLÁSRA

A romániai események hatására, a Sztójay-kormány bukására a már említett feldolgozások közül CSATÁRI DÁNIEL, Forgószélben... c. könyvét kell elsősorban említenünk. Részletproblémák szempontjából haszonnal forgatható: HEINZ GUDERIAN, Erinnerungen eines Soldaten (Heidelberg, 1950). NAGYBACZONI NAGY VILMOS, Végzetes esztendők c. már idézett könyve különösen a titkos tanács üléseire és a hadsereg elképzeléseire vonatkozóan fontos. Lásd továbbá Lakatos Géza vallomását a Szálasi-perben *(Országos Levéltár)*. Ez részben megjelent az Ítél a történelem c. sorozatban (Szálasi-per. Bp. 1946).

A nyugati szövetségesekkel való újbóli kapcsolatfelvételre: E. L. Woodward, British Foreign Policy in the Second World War. I–III. (London, 1970).

1944 szeptemberére lásd: Rozsnyói Ágnes, A Szálasi-puccs (Bp. 1962); Nemes Dezső, Magyarország felszabadítása (Bp. 1965). A minisztertanácsi jegyzőkönyvek egy részét közli a Magyarország és a második világháború c. idézett dokumentumgyűjtemény.

A katonai eseményekre lásd: Ölvedi Ignác, A budai vár és a debreceni csata (Bp. 1974); Peter Gosztonyi, Endkampf an der Donau 1944–1945. (Wien–München–Zürich, 1969).

A kiugrási tárgyalásokra a *Foreign Office* (London) levéltárában van értékes anyag. Erre utal Ránki György, Kelet-Közép-Európa második világháborús irodalmának kérdései *(Történelmi Szemle*, 1973. 3–4) c. tanulmánya.

A moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokra: A debreceni feltámadás. Szerk. Paál Jób–Radó Antal (Bp. 1947); továbbá C. A. Macartney, Ungarns Weg zu dem Zweiten Weltkrieg *(Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1966); lásd még Peter Gosztonyi kisebb közleményeit, mindenekelőtt a Magyar–szovjet fegyverszüneti tárgyalások *(Új Látóhatár*, 1969. 5) című.

A Nyilaskeresztes Párt előkészületeire elsősorban Rozsnyói Ágnes, 1944. október 15. *(Századok*, 1959. 1–2., 5–6); a magyarországi hadműveletekre Tóth Sándor, A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon (Bp. 1965); továbbá A Nagy Honvédő Háború története. 1941–1945. IV. (Bp. 1967), valamint Csima János, Magyarország katonai részvétele a második világháborúban *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1966. 3) ad felvilágosítást.

1944. október 15-re lásd Rozsnyói Ágnes idézett tanulmányát; Teleki Éva, Nyilasuralom Magyarországon (Bp. 1974); Nicholas Horthy, Ein Leben für Ungarn, valamint Rudolf Rahn, Ruheloses Leben (Düsseldorf, 1949) c. könyvét. Inkább irodalmi leírás Darvas József, Város az ingoványon (Bp. 1955). Mind az előzményekre, mind az október 15-i eseményekre vonatkozó német dokumentumok egy része A Wilhelmstrasse és Magyarország c. már idézett kötetben hozzáférhetőek. Sajátos szemszögből világítja meg az eseményeket: Otto Skorzeny, Missions Secrètes (Paris, 1950).

3. SZÁLASI „ORSZÁGLÁSA"

A Szálasi hatalomátvétele utáni időszak levéltári anyaga jóval szegényebb, mint a korábbié. A német külügyminisztérium iratai csak mintegy november közepéig terjednek, ebből néhányat közöl A Wilhelmstrasse és Magyarország c. kötet. A magyarországi anyag is töredékes, mivel a hadiesemények, a Szálasi-rezsim menekülése folytán az iratanyag különössen nagy mértékben pusztult el. A Nyilaskeresztes Párt iratanyagának egy jelentősebb állaga az Egyesült

Államokban levő német anyag közé került, ezek mikrofilmkópiái megtalálhatók az *Országos Levéltár*ban. A Szálasi-kormány elképzeléseire utaló idézetek is innen származnak. A Nyilaskeresztes Párt iratai mellett tartalmazza a németekkel folytatott tárgyalások több anyagát, így az 1944. decemberi Hitler—Szálasi-találkozón készült feljegyzéseket is.

A történeti irodalom sem hasonlítható össze a korábbi időszakéval. Átfogó összefoglalást csak TELEKI ÉVA, Nyilasuralom Magyarországon c. idézett műve ad. A levéltári anyag alapján ez a munka nyújt legtöbbet a nyilas államhatalom berendezkedésére, a különböző társadalmi, politikai tervekre és a belső hatalmi harcokra vonatkozóan. C. A. MACARTNEY, October Fifteenth c. munkája tárgyalja ugyan ez időszakot, de a korábbiaknál jóval szűkszavúbban. A Hitler—Szálasi-tárgyalás német jegyzőkönyvét lásd ANDREAS HILLGRUBER, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. II. (Frankfurt, 1962).

A hadieseményekre vonatkozó irodalmat tekinthetjük még a legkidolgozottabbnak. Itt mindenekelőtt a szovjet munkákra kell utalnunk. A Nagy Honvédő Háború története... c. már idézett mű mellett sokoldalúan és a szovjet levéltári forrásokból gazdagon merítve dolgozza fel e periódust: R. J. MALINOVSZKIJ, Budapest—Wien—Prága (Moszkva, 1965). Rendkívül részletes M. V. ZAHAROV, A második és harmadik ukrán front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában. 1944—1945. (Bp. 1972) c. munkája. Érdekes új szempontokat ad SZ. M. STYEMENKO, Európa szívében (Bp. 1972) c. írása.

Magyar részről TÓTH SÁNDOR, A szovjet hadsereg felszabadító harcai... c. már idézett könyve használható fel.

Német forrásokat elsősorban a Kriegstagebuch... c. idézett mű közöl. Erre és más német levéltári anyagra, valamint visszaemlékezésekre támaszkodik PETER GOSZTONYI, Endkampf an der Donau. 1944—1945. (Wien—München—Zürich, 1969) című könyve. Említésre méltó PETER GOSZTONYI, Der Kampf um Budapest (Zürich, 1964) c. tanulmánya is.

A számos résztanulmány közül megemlítendő: GAZSI JÓZSEF, A Honvédelmi Minisztérium a nyilas puccs után *(Levéltári Szemle*, 1964. 4); GAZSI JÓZSEF, Adatok és dokumentumok a Szálasi-hadsereg történetéhez *(Hadtörténelmi Közlemények*, 1960. 2), valamint BORUS JÓZSEF, Felszabadító hadműveletek Borsod—Abaúj—Zemplén megyében. (Borsodi Történelmi Évkönyv. Miskolc, 1971).

Végül a hadiesemények alakulásához fontos részleteket tudhatunk meg néhány Magyarországon harcoló német tábornok és tiszt meglehetősen apologetikus visszaemlékezéséből: MAXIMILIAN FRETTER—PICO, Missbrauchte Infanterie (Frankfurt, 1957); HANS FRIESSNER, Verratene Schlachten (Hamburg, 1956); ERICH KERN, Die letzte Schlacht. Ungarn, 1944—1945. (Göttingen, 1960); HANS KESSEL, Die Panzerschlachten in der Pussta in Oktober 1944 (Neckargemünd, 1960).

A nyilas korszak zsidóüldözésére vonatkozó anyag szintén nincs a korábbi alapossággal feldolgozva. LÉVAI JENŐ, Fehér könyv...; LÉVAI JENŐ, Fekete könyv...; LÉVAI JENŐ, Szürke könyv... c. már idézett művei és R. BRAHAM,

The Destruction of Hungarian Jewry c. dokumentumgyűjteménye terjed ki erre az időszakra. A budapesti gettóról számos visszaemlékezés szól ugyan, de alapos történeti feldolgozás még nincs.

Hasonlóan szórványos a politikai irodalom. LACKÓ MIKLÓS, Nyilasok, nemzetiszocialisták... c. munkája ezzel az időszakkal már nem foglalkozik. Sokkal többet meríthetünk a Szálasi-pernek az Ítél a történelem című sorozatban megjelent rövidített jegyzőkönyvéből.

4. HARC AZ ORSZÁG FELSZABADÍTÁSÁÉRT

Ebben a vonatkozásban is néhány részletkérdésben használható az alábbi két, már idézett mű: KOROM MIHÁLY, A fasizmus bukása Magyarországon; NEMES DEZSŐ, Magyarország felszabadítása. SZÉLESSY JENŐ, Hitler döntött (New York, 1959) c. kis pamfletje az ún. Hungarista Naplóból tesz közzé részleteket.

Haszonnal forgatható ebben a vonatkozásban KARSAI ELEK, A budai vártól a gyepűig, 1941—1945. (Bp. 1965) c. munkája is.

A szovjet hadsereg magyarországi hadműveleteire lásd TÓTH SÁNDOR, A szovjet hadsereg felszabadító harcai... c., valamint BORUS JÓZSEF, Felszabadító hadműveletek... c. idézett munkáit. Az antifasiszta ellenállás és partizánharc történetével foglalkozik a Fegyverrel a fasizmus ellen. Szerk. GAZSI JÓZSEF—PINTÉR ISTVÁN (Bp. 1968) c. tanulmánykötet.

Az ország háborús kifosztására és a háborús veszteségekre lásd BERENDT. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933—1944. c. munkáját, valamint a háború után készült statisztikai felméréseket.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Aba-Novák Vilmos 910
Abd el-Krim, Mohamed ibn 359
Ábrahám (Pattantyus-Ábrahám) Dezső 60, 69–70, 111, 334–335, 1236
Aesády György *1325*
Ádám Magda *1312*, *1316*, *1324*, *1337*, *1339*, *1345*
Adler, Friedrich 148
Adonyi Ferenc *1346*
Ady Endre 46, 250–251, 575, 842, 879, 888, 894–895, 899, 1064, 1224
Ágoston Péter 213, 261, 325–326, 337, 343, *1307*
Ajrepetran, M. E. *1323*
Albrecht főherceg 1074, 1115
Alföldi András 889
Aliquander Ödön *1313*
Almásy László 545
Alpári Gyula 541
Ambrus Zoltán 250
Andics Erzsébet 1243, *1312*
Andrássy Gyula, ifj. 33, 40–41, 48, 58–59, 62, 167, 217, 285–286, 292, 433, 443, 860, 1219, 1228, 1244–1245, *1284*
Angyal Dávid 885
Antal István 549, 857, 960, 1079
Antonescu, Ion 369, 1173, 1271
Antonov-Ovszejenko, V. A. *1302*
Apáthy István 116–118, 170, *1292*
Apponyi Albert 40, 58, 123, 249, 292, 415, 422, 452
Apponyi György 1153
Aragon, Louis 902
Arató Endre *1337–1338*
Árvay József *1325*
Asbóth Oszkár 748
Aschner Lipót 1153
Ausch Sándor *1344*
Avramescu, George 117, 155
Azan, Paul *93*, *1284*, *1291*

Babics Antal *1325*
Babits Mihály 248, 251, 894, 896–897, 899, 901, 1240
Bačik, Jan 1113
Bacsó Béla 415, 418, 524–525, 1240, 1249
Badoglio, Pietro 1112, 1277
Bajáki Ferenc 261, 314
Bajcsy-Zsilinszky Endre 432, 455, 515, 575, 625, 629, 656, 813, 829, 834, 837–839, 847, 858, 1060, 1065, 1072, 1075–1076, 1107, 1115–1116, 1122, 1123, 1151, 1203, 1247, 1272, 1276, 1281, *1319*, *1131*, *1344*
Bajza József *1286*
Bakách-Bessenyei György 1106, 1109–1110

Bakay Szilárd 1185
Baky László 1021, 1028, 1045, 1058, 1157, 1161—1162, 1172, 1274
Balázs Béla 880, *1328*, *1338*
Balázs József *1283*, *1305*
Balfour, Arthur James 334, 336, *1307*
Bálint György 853, 862, 882, 888, 901, *1332*, *1334*
Balla Aladár 99
Balla Borisz 820
Balogh Edgár 954—955, 1114, *1342*
Balogh István (ifj.) 690, 920
Balogh Sándor *1319*, *1328*
Balthazár Dezső 485
Bán Antal 1180
Bánffy Dániel 1030, 1109
Bánffy Miklós 1094
Bangha Béla 172, 578—580, 857, 859—860, *1319*
Bányai László 957, *1293*, *1338*
Barabás Alice *1311*, *1314*, *1317*, *1335*, *1337*
Baranyai Lipót 939, 1007, 1017, 1106
Baráth Tibor 878
Barcza György 1040, 1088, 1099, 1106, 1121, 1127
Bárczy István 409, 411, 521—522, 530
Barcsay Jenő 915
Bárdos Lajos 903
Bárdossy László 1031, 1036, 1043—1045, 1047—1049, 1056, 1059—1060, 1066—1074, 1077—1078, 1101, 1172—1275, *1342*
Barta János 888
Barta Lajos 252
Bartha Ábel 292
Bartha Albert 103, 106, 141—144, 160, 162, 1123, 1220
Bartha Károly 968, 1007, 1021, 1084
Barthou, Jean Louis 668—669, 701, 1262
Bartók Béla 250, 889, 903—907, 909, 915, 1265, 1272
Basch, A. *1320*
Basch, Franz 919, 916, 970, 1045
Basilides Mária 903
Basler, Werner *1285*
Bata Imre *1332*
Báthy Anna 903
Batowski, Henryk *1283*
Batthyány Tivadar 60, 71, 106, 162—163, 285, 292, 1221, *1286—1288*, *1290—1291*
Bauer, Otto 296, 331, 341, 847, *1286*
Baumont, Maurice *1308*
Beck, Karl 939
Bédy-Schwimmer Róza 61
Beér János *1303*, *1341*
Béládi Miklós *1332*
Bellér Béla *1333*
Benda, Julien 897
Bene Lajos *1326*
Benedek Marcell 45, 888
Beneš, Eduard 36, 95, 216, 296, 336, 385, 511, 516, 558, 642, 659, 948, 1120, *1285*, *1291*
Beniczky Ödön 523, 525, 527, 1249
Bennet, Sterndale 1107
Benoschofsky Ilona *1337*, *1347*
Beöthy Ákos 825, 884
Berecz Sándor *546*
Berei Andor 1243
Berend T. Iván *1295*, *1302*, *1308*, *1312—1313*, *1315—1316*, *1320*, *1322—1324*, *1327—1330*, *1345*, *1347*, *1350*
Berenz, Adam 1116
Berény Róbert 907, 909
Berényi Gábor *1334*
Berinkey Dénes 71, 161, 165—166, 174, 188, 191, 197, 200, 210, 241, 247, 256, 262, 1223—1224, *1297—1299*
Bernachot, J. *1291*, *1299*
Bernát István 135—136

Bernáth Aurél 909, 1076
Berthelot, Philippe 96, 117–118, 170
Berzeviczy Albert 885
Beseler, Hans Hartwig *1285*
Bethlen István 167, 172, 176, 195–196, 200, 217, 286, 292, 331, 337, 395, 413, 416–417, 427, 440–451, 453–459, 462, 464, 466, 468, 475, 479, 484, 488–489, 492, 494, 499, 509–510, 511–517, 519–529, 542, 544–562, 569, 615, 617, 624–628, 630–635, 637–640, 642–646, 653–654, 656–661, 675, 681, 683, 686, 689–691, 696, 698–700, 703–704, 706–711, 720, 726–727, 775, 796, 812–813, 837, 855–856, 860, 864, 866, 874, 914, 918, 923, 931, 960, 969, 974, 976–978, 986, 990–992, 1053, 1078, 1088, 1091, 1094, 1096, 1107, 1123–1124, 1153–1155, 1171, 1225, 1243–1247, 1249, 1251, 1253–1257, 1263, *1313–1314*, *1317*
Bettelheim Ernő 309
Bibó István 892, *1329*
Birman, M. A. *1284*
Biró család 776
Bíró Dezső 260
Biró Lajos 45, 61, 250
Biró Mihály 249
Bissolati-Bergamaschi, Leonida 89
Bláthy Ottó 744
Bleyer Jakab 123–124
Blomberg, Werner 722
Blum, Léon 566, 670, 715
Boden, Hans Constantin 1165
Bodnár György *1332*
Bogár Ignác 180, 193, 1227, *1298*
Bognár Iván *1295*
Bóka László *1334*
Bokányi Dezső 92, 111, 197, 261, 282, 313–314
Bolgár Elek 197, 276
Bonczos Miklós 1172
Borbándi Gyula *1340*
Borbereki Kovács Zoltán 909
Borghese, Livio 213–214, 337
Borisz, III. 370
Borkanyuk, Oleksza 1276
Bornemisza Géza 708, 943, 966, 968–969, 984
Bornemisza Gyula 292
Boross F. László *1296*
Borsányi György *1310*, *1317*, *1321–1322*, *1328*
Bortnyik Sándor 249, 907, 908
Borus József *1349–1350*
Bosnyák Géza 81
Botka Ferenc *1338*
Bozdogh, Emil 146
Bozsik Pál 169
Böhm, Emanuel 1070–1071
Böhm Vilmos 61, 165, 170, 174, 185, 188, 193–194, 196, 208, 257, 259–261, 274–275, 277, 281–283, 289, 291, 293, 295, 297, 307, 312–314, 316, 325–327, 329–331, 337–339, 341, 467, 924, 1232–1233, 1236, *1287–1288*, *1295*, *1298–1300*, *1306–1307*
Bölöni György 834
Böszörmény Zoltán 660, 920
Braham, R. *1347*, *1350*
Brătianu, Ion I. C. 115, 187, 316, 328
Braun Róbert 137, 833
Breit József *108*, *121*, *278*, *1294–1295*, *1305*
Breuer Marcell 907, 908
Briand, Aristide 385–386, 561, 1253, 1255
Brody, Andrij 966, 996, 1023, 1113
Bródy Imre 746
Bródy Sándor 250
Brown, Philip Marshall 276, 278, 293, *1305*
Buchinger Manó 193, 330, 398, 419, 466, 469, 1153, 1254, *1287*

Bud János 551, 553, 627, 634, 1249, 1256
Buday Barna 135
Büday László *1312*
Burián István 29, 33, 47 ,*1284*
Bús-Fekete László *1289*
Buza Barna 63, 71, 135—138, 140, 165, *1295*
Buzás József *1316*, *1320*
Buzási János *1342*
Büchler József 989

Campbell, Ronald 1112
Cankov, Alekszander 375
Chamberlain, Neville 385, 935, 960—961, 997, 1017, 1252
Cherestesiu, Victor *1293*
Chlepkó Ede 148
Chorin család 776, 1165
Chorin Ferenc, ifj. 1153, 1246
Churchill, Winston 1017, 1043, 1056, 1110, 1120, 1271, 1276—1278, 1281
Ciano, Galeazzo 932, 963, 967, 972, 1024, 1026, 1034, 1268, 1271
Clark, Colin *1308*
Clemenceau, Georges Benjamin 89, 93—94, 287, 307—309, 314—317, 322, 325, 328, 333, 339, 360—361, 1235—1236, *1306*
Clerk, George Russel 409, 410—411, 414, 1238—1239, *1311*
Codreanu, Corneliu Zelea 972, 1266
Constantinescu, Miron *1293*
Conze, Werner 1285
Coolidge, Archibald Carry 276, 383, 1224
Creţulescu, Jacob 155
Cros, Rogers *1291*
Cuninghame, Thomas 170, 306, 333, 337, 339—341, 343, *1306*
Cvetković, Dragiša 1039
Czakó Ambró 590—591
Czernin, Ottokar *1284*
Cziráky Antal 443
Czóbel Béla 908
Czóbel Ernő 881

Csáky István 963, 970, 972—975, 985, 1000—1001, 1003, 1007, 1017, 1021, 1024, 1028, 1031, 1035, 1045, 1268—1269, 1271—1272
Csanda Sándor *1338*
Csang Kai-sek 359—360
Császár Elemér 876
Csatári Dániel *1338*, *1340*, *1344*, *1347*
Csatay Lajos 1102, 1109, 1119
Csécsy Imre 833, 835
Csépányi Dezső *1336*
Csernoch János 200, 273, *1295*
Cserny József 244, 295, 397, *1306*
Csernyák Imre 65, 70, 92
Cservenka Miklós 276, 1239
Csicserin, Georgij Vasziljevics 217 218, 280, 319, 1241, *1302*
Csikós-Nagy Béla *1344*
Csilléry András 984, 1237
Csima János *1055*, *1337*, *1342*, *1346*, *1348*
Csizmadia Dezső *1338*
Csizmadia Sándor 137, 261—262, 398, 419
Csók István 249
Csontváry Kosztka Tivadar 249

Daicoviciu, Constantin *1293*
Daladier, Édouard 670
Dálnoki Miklós Béla 1176, 1181, 1189
Dálnoki Veress Lajos 1176, 1189, *1347*
Damian-Strengar, Sava 117, 155
D'Annunzio, Gabriele 383
Darányi Ignác 136, 272
Darányi Kálmán 546, 704, 858, 913—918, 920—921, 926, 931—932, 934—936, 938—941, 943—944, 963, 967, 970, 976, 983, 992, 1007, 1051, 1154, 1264—1268, *1335*

Darvas József 841, 931, 1064–1065, 1076, *1329*, *1348*
David, Eduard 137
Dawes, Charles Gates 379, 1248
Day, C. *1308*
Deák Ferenc 344, 824–825
Deák László 1115
Dékány István 889
Dénes István 626
Derkovits Gyula 249, 910
Derkovits Jenő *1305*
Déry Tibor 895
Dési Huber István 915
Devics József *1304*
Diaz, Armando Vittorio 93
Dienes Pál 248
Dienesné Götz Irén 248
Dietz Károly 195, 1234, *1298*
Dimitrov, Georgi 1260, *1323*
Diner-Dénes József 61, 208
Dobi István 1103, *1336*, *1344*
Dobrovits Sándor *1320*
Dohnányi Ernő 249–250, 903, 905
Dollfuss, Engelbert 666, 692, 944, 958, 1259–1260, 1262
Dolmányos István 1283, *1292*, *1309*
Domanovszky Sándor 885
Domány Gyula *1315*
Donáth Ferenc 844
Donáth György 882
Dósa Rudolfné *1297*, *1303*, *1311*, *1335*
Dovcsák Antal 257, 261, 276–277, 329
Drobnik, Franjo 146, 157
Dubinszkij, A. M. *1308*
Dula Máté 101
Dulles, Allan Welsh 1093, 1106
Duroselle, Jean Baptiste *1309*

Ebert, Friedrich 367
Eckhardt Sándor 877
Eckhardt Tibor 411, 432, 441–442, 455, 515, 625, 637, 639, 658, 698–699, 702, 707, 711–712, 813, 836–837, 857, 860, 919, 931, 969, 978, 991, 1058, 1082, 1102, 1247, 1259, 1262–1263, 1270
Eckhart Ferenc 885, *1315–1316*, *1325*
Eden, Robert Anthony 935, 1032, 1281
Egry József 909
Eichmann, Adolf 1156, 1161, 1194
Éluard, Paul 902
Ember Géza 1030
Endre László 918, 920, 938, 1157, 1161, 1172, 1266
Engels, Friedrich 249
Erbe, René *1322*
Erdei Ferenc 792, 841, 844, 882, 892, 931, *1326*, *1329*, *1333*
Erdély Jenő *1297*
Erdélyi Aladár 555
Erdélyi János 116
Erdélyi József 841, 845, 900, 901
Erdélyi Mór 261, 277
Erdmannsdorff, Otto 916, 967, 1047
Erényi Tibor *345*, *1321*, *1334*
Ernszt Sándor 408, 634, 638
Esküt Lajos 443, 521, 1243, 1248
Esterházy család 774
Esterházy János 954
Esterházy Móric 47, 1107

Fábián Béla 629
Fabinyi Tihamér 676, 704, 937, 938
Fábry József 1205
Fábry Zoltán 955, *1338*
Facta, Luigi 372
Faragho Gábor 1184, 1281
Faragó György 903
Farkas István 313, 398, 460
Farkas Márton *1288*
Fehér András *1311*
Fehér Lajos 844, 1185
Féja Géza 841, 842, 844–845, 888, 891, *1327*, *1334*
Fejes Jenő 748
Fejszál, I. 348

Fejtő Ferenc 849
Feketehalmy-Czeydner Ferenc 1115, 1276, 1278
Fellner család 776
Fellner Frigyes *1316*
Fencik, Sztyepan 1113
Fényes Adolf 908
Fényes László 61, 63, 69
Fenyo, Mario D. *1093*, *1339*
Ferdinánd, I. 113
Ferenc József, I. 415
Ferenczi Sándor 248
Ferenczy Béni 909
Ferencsik János 903
Festetics család 774
Festetics Sándor 160–161, 690–691, 920, 1222, 1223
Fiedler Rezső 148, 261
Filipović, Filip 158
Fináczy Ernő *1333*
Fischer Annie 903
Fischer József 909
Fisher, Irving 379
Flueraş, Ion 109, 114–115, 117, 156
Foch, Ferdinand 105, 187, 214, 324, 325, 335
Fogarassy László *1292*, *1294*, *1305–1306*
Fonó Albert 748
Földes Ferenc 1015, 1065, *1330*
Földes László 1204
Franchet d'Esperey, Louis Félix 25, 90–97, 100, 105, 118, 188, 215, 269, 334, 1220, *1284*, *1291*
Franco, Francisco 671, 1270
Franyó Zoltán 252
Freeman-Williams, F. 284, 305, 306, 333, 334, *1306*
Fretter-Pico, Maximilian *1349*
Frey András 1088, 1092, 1097, 1099
Fried, Ferdinand 843
Friedrich István 63, 140–141, 273, 390–393, 395–396, 407, 409, 413–414, 417, 451, 484, 854, 969, 1237–1238, 1240, *1310*
Friessner, Hans 1207, *1349*
Friss István 719
Friss Istvánné 1322
Frobenius, Leo 890
Fučík, Julius 955
Furnia, Arthur H. *1323*
Futó Mihály *1344*
Fülep Lajos 248, 883
Fürst Sándor 652, 1258–1259
Füst Milán 894

Gaál Gábor 882, 956, 1114
Gaál Gaszton 445, 518, 547, 551, 626, 628, 639, 698, 1245, 1251, 1256
Gabriel, Josef *1292*
Gábor Sándorné *194*, *208*, *1288*, *1300*, *1303*, *1305–1306*
Gál Benő *1303*
Galántai József *1283*, *1312*
Gáll János 923
Gandhi, Mohandas Karamchad 359
Garami Ernő 47, 59, 61, 71, 82, 129, 134, 163–164, 170, 193, 196, 257, 260, 285, 292, 330, 337, 341, 398, 409, 418–419, 463–464, 466–469, 525, 593, 614, 618–620, 626, 646, 848, 924, 1254, 1256, 1263, *1287–1288*
Garbai Sándor 61, 164, 197, 203, 257, 261, 266, 272, 314, 321, 342, 467, 469
Gárdonyi Géza 250
Gárdos Mária 924
Gaulle, Charles André de 1277
Gazsi József *1349–1350*
Gecsényi Lajos *1289*
Geleji Dezső *1346*
Gelléri Andor Endre 895
Gellért Oszkár 251, *1289*
Gerevich Tibor 877
Gergely Ernő *1294*
Gergely Jenő *1297*, *1310*
Gheorgiu, I. *1293*

Gherescu 117
Ghyczy Jenő 1089, 1278
Gide, André 843
Giesswein Sándor 1246
Giraud, Henri-Honoré 1277
Glaise-Horstenau, Edmund *1283*
Glattfelder Gyula 166
Glatz Ferenc *857*, *1289*, *1334*
Goldberger család 776
Goldiş, Vasile 114, 115
Gombocz Zoltán 883
Gombos Gyula 841
Gosztonyi Lajos 1016, 1065
Gosztonyi, Peter *1199*, *1346*, *1348—1349*
Gögös Ignác 525, 535, 544, 1250
Gömbös Gyula 168, 201, 305, 329, 405, 411, 432, 441—445, 451—453, 455, 509, 512—515, 520, 525, 549—550, 552—553, 555, 561, 625—626, 628, 632, 634, 637, 639, 645, 653, 657—658, 660, 674—679, 681—683, 685—694, 696—700, 702—717, 719—728, 778, 812—814, 822, 826, 828, 843, 857, 860, 875, 913—915, 923—924, 930, 934, 944, 968, 971, 976, 984, 1051, 1053, 1078—1079, 1154, 1247, 1253—1254, 1259—1260, 1262—1265, *1323—1324*
Gömöry János *1338*
Görgey Artúr 1209
Göring, Hermann 702, 722—724, 913, 935—936, 560, 1165
Götz Irén → Dienesné Götz Irén
Gramsci, Antonio 372
Grassy József 1115
Gratz Gusztáv *223*, *286*, *327*, 443—444, 655, 916, 1153, *1300*, *1307*
Grulović, Nikola 157
Guderian, Heinz Wilhelm 1175, *1347*
Gulya Károly *1293*
Gundolf, Friedrich 842
Gunst Péter *1325*
Guth Antal 261
Gyárfás Elemér 1114
Gyeborin, G. A. *1323*
Gyenes István *1346*
Gyenyikin, Anton Ivanovics 287—288, 302, 315, 341, 365—366
Gyergyai Albert 888
Gyertyán Ervin *1334*
Gyetvai János 71, *1298*
Gyivicsán Anna *1338*
György Ernő *1315*
Győrffy István 889
Győrffy-Bengyel Sándor 267, 342, 1059
Gyórki Imre 521

Habsburg család 774
Hácha, Emil 982
Hadik János 59, 64, 65, 71, 1219
Hagen, Walter *1345*
Hajcman, V. I. *1323*
Hajdú Gyula *1292*
Hajdú Pál *1296*
Hajdu Tibor *245*, *307*, *319*, *1286*, *1290*, *1295*, *1297*, *1299—1306*
Hajnal István 883, 885, 892
Halász Gábor 878—879, 895
Halder, Franz 1047—1048
Halifax, Edward 935—936, 1002
Haller István 393, 408, 863
Halmossy Dénes *1309*
Hámán Kató 525, 535, 544, 1250
Hamburger Jenő 47, 81, 181, 261, 329, 401, *1295*
Hanák Katalin *1325*, *1329*
Hanák Péter *1311*, *1313*, *1315*, *1325*, *1329*
Hannak, Jacques *1286*
Hantos Elemér *1344*
Harangozó Gyula 904
Haraszti Sándor 844
Harding, Warren G. 383
Harrer Ferenc 88, *1290*, *1327*
Harriman, William Averell 1276
Harrison, Leland 1174

Harsányi János *1344*
Harsányi Zsolt 893
Haţieganu, Emil 1114
Hatvany Lajos 61, 92, 251, 834—835, 1252, *1288—1289*, *1291*
Haubrich József 257, 261, 283, 313, 321—323, 330—331, 337, 341—344, *1307*
Hausner, Arthur *1285*
Hazai Samu 266
Hegedűs István *1320*
Hegedüs Lóránt 440
Hegedűs Márton *1344*
Heidelberg, Georg *1315*
Héjjas Iván 411, 421, 445, 547
Hekler Antal 876
Helfgott Ármin 148
Heller Farkas 889
Heltai Jenő 250
Heltai Viktor 103
Hemingway, Ernest 902
Henlein, Konrad 956
Herczeg Ferenc 250, 897
Herriot, Edouard 664
Hess, Rudolf 919, 1265, 1273
Hetés Tibor *309*, *1299*, *1305—1306*, *1327*
Hevesi András 895
Hevesi Gyula 148, 153, 224, 227, 261, 281, 291, *1287—1288*, *1302*
Hevesy György 248
Hevesy Iván 591, 909
Hillgruber, Andreas *1340*, *1349*
Himer, Kurt 1047, 1048
Himmler, Heinrich 1115, 1155, 1165
Hindenburg, Paul 30
Hindy Zoltán 1210
Hír György 528
Hirossik János 148, 401, 541
Hitler, Adolf 377, 379, 663, 667—669, 672—673, 675, 688, 692—695, 725—727, 841, 920, 933, 935—936, 947—949, 960—963, 973, 980, 981—982, 988, 1000—1001, 1008, 1011, 1018, 1024—1027, 1034—1036, 1039, 1041, 1044, 1046—1047, 1066—1067, 1069, 1072, 1074, 1077, 1086, 1090, 1098—1101, 1104, 1119, 1122, 1124, 1128, 1138, 1152, 1154, 1156, 1164, 1171—1173, 1182, 1188, 1194, 1207—1208, 1210, 1213—1214, 1247, 1259—1260, 1263—1264, 1267—1269, 1271—1273, 1278, 1280, 1282, *1346—1349*
Hlinka, Andrej 673, 956, 995
Hock János 60, 73, 87, 109, 834
Hodula Károly 70
Hodža, Milan 101, 104—106, 121, 671, 725, *1292*, *1324*
Hoffmann, J. *1322*
Hoffmann Ottó 1262
Hohler, Thomas B. 414
Hollán Sándor, id. 245
Hollán Sándor, ifj. 245
Holotík, L'udovít *1292*
Holotiková, Zdenka *1338*
Hóman Bálint 868—871, 873, 877, 885, 943, 971, 978, 1080
Honti János 889
Hoover, Herbert Clark 333, 383, *1307*
Hoóz István *1325*
Horowitz, Nathan 1238
Horthy István 1074, 1082, 1083, 1275—1276
Horthy István, ifj. 1083
Horthy Miklós 305, 322, 330—331, 334, 342, 369, 392—395, 401, 407—412, 414—417, 419—422, 431—434, 443—444, 451, 466, 477, 484, 488, 495, 511, 513, 529, 587, 615—620, 627—628, 632, 658, 675, 690—691, 703, 707—708, 722—723, 727, 775—779, 783, 786—787, 789, 792, 796, 802, 831, 834, 837, 853, 855, 859, 936, 938—940, 947—948, 960—962, 968—971, 975—977, 979, 981, 983, 992, 994, 1008, 1011, 1018—1019, 1021—1022, 1027, 1030, 1039—1041, 1047—1048,

1056, 1069—1070, 1072, 1074, 1078, 1083, 1090—1091, 1095, 1098—1101, 1107, 1109, 1112, 1115, 1128, 1152—1154, 1156—1158, 1160—1162, 1167, 1171—1178, 1180—1182, 1185—1189, 1191—1192, 1194, 1202, 1206, 1237—1240, 1251, 1257, 1264, 1266—1268, 1273—1274, 1277, 1279—1281, *1312*, *1346*, *1348*
Horthy Miklós, ifj. 1082, 1186
Horthy Paulette 1083
Horti József *1319*
Horváth Árpád 591
Horváth Barna 883, 884, 892
Horváth István 1204
Horváth János 877, 885, 887—888
Horváth Márton 1063
Horváth Miklós *1343*
Horváth (Horvatsanovics) Sándor 67
Horváth Zoltánné *612*
Hory András 656
Howard, Ellis G. *1320*
Hönig Vilmos 322, *1307*
Hrihorijov (Grigorjev), N. A. 288
Hubay Jenő 905
Hubay Kálmán 861, 940, 985, 995, 1007—1008, 1022, 1028, 1058, 1084 1269, 1271
L'Huillier, Fernand *1309*
Huss, Richard 916
Hussarek, Max 28, 30, *1284*
Huszár Aladár 1259
Huszár Károly 273, 393, 408, 410—413, 863, 1239—1240, *1300*
Huszti Ernő *1303*
Huszti József 876

Ibn Szaud, Abu-al-Aziz 359
Ignotus (Veigelsberg Hugó) 835, 1157, *1319*
Ignotus Pál 1264
Iliás Ferenc 1103
Illés Artúr 197, 261
Illés László *1336*
Illyefalvi I. Lajos *1319*, *1326*, *1328*
Illyés Gyula *794*, 841—842, 844—845, 862, 891, 893, 900—901, 1076, *1329*
Imre Mátyásné *1314*
Imre Sándor *1333*
Imrédy Béla 704, 813—815, 845, 858, 861, 938—939, 943—949, 958, 962, 964—966, 968—972, 975—978, 983—985, 992, 1007, 1019, 1021—1022, 1029—1031, 1045, 1051, 1058, 1082, 1091, 1100—1101, 1118—1119, 1151, 1154—1155, 1157, 1165, 1172, 1190, 1267—1269, 1271—1272, 1274, 1279, *1337*, *1340—1341*, *1346*
Imreh Béla *1315*
Incze Miklós *1315—1316*, *1319—1320*, *1329—1330*
Isac, Emil 114
Ivády Béla 634, 1258
Ivanov, V. *1323*

Jagow, Dietrich 1087, 1101, 1119
Jancsik Ferenc 148
Janković, Dragoslav *1285*
Jánosi Zoltán 60
Janoušek, Antonín 158, 318
Jány Gusztáv 1079
Jaross Andor 954, 968, 971, 995, 997, 1021, 1029, 1157, 1172, 1270
Jászai Samu 305, 398
Jászi Oszkár 42—45, 48, 60—61, 71, 92—94, 98, 104, 106, 109, 111—112, 116, 137, 165, 248, 285, 466, 516, 690, 934, 935, 1157, *1286—1287*, *1291—1293*
Jedlička, Ludwig *1286*
Jekel Péter 124
Jékely Zoltán 895
Jemnitz János *1302*, *1307*
Jemnitz Sándor 906, *1335*
Jendrassik György 748
Jóború Magda *1333*

Jodl, Alfred 1047—1048, 1057
Jordáky Lajos 1114
Józsa Béla 957, 1114—1115, 1279
József főherceg 62—65, 70—72 88, 202, 216—217, 281, 390—391, 393, 395, 1237, *1289*
József Attila 849, 882, 887, 895, 902, 915, 1064, 1260, 1264, 1266
József Farkas *1289*, *1304*
József Ferenc főherceg 272, 1201
Jugyenics, Nyikolaj Nyikolajevics 365
Juhász Gyula 252
Juhász Gyula *1311—1313*, *1315—1316*, *1324*, *1331*, *1340—1343*, *1345*
Juhász Nagy Sándor *1286—1287*, *1297*
Julier Ferenc 267, 294, 298, 322, 329, 332—333, 335, 338, 341—342, 344, 1236, *1283*, *1306—1307*
Jumanca, Josif 114—115, 117, 156
Junker János 124
Jurcsek Béla 1030—1132, 1147, 1174, 1277
Juriga, Ferdinand 57—58
Justus Pál 849, 882
Jusztusz, Vlagyimir Bogdanovics 158

Kabók Lajos 1180, 1202
Kádár Iván *1329*
Kádár János 1081, 1260
Kádár Lehel 857, 859
Kaffka Margit 252
Kagan, Henrik 155
Kalafatović, Danilo *1291*
Kállai Gyula 844, 1015, 1065, 1076, 1178—1179, *1336*, *1342*
Kállai Ernő 909
Kállay Miklós 820
Kállay Miklós 676, 704, 711, 1077—1081, 1085—1089, 1091—1102, 1106—1110, 1112—1113, 1118—1123, 1127—1129, 1151—1153, 1155, 1177, 1275, 1277—1278, *1342—1343*, *1345*
Kállay Tibor 1243, 1246
Kalmár Henrik 124, 261
Kamenyev, Lev Boriszovics 1220—1221
Kánya Kálmán 691, 696, 721—723, 934—936, 939—940, 943—944, 947—948, 970, 1260, 1266—1268
Karácsony Sándor 1202
Karikás Frigyes 322, 652, 1258
Karinthy Frigyes 251, 894
Károly, II. 1024
Károly, IV. 29, 33, 86, 293, 432—434, 441, 443—444, 484, 1220, 1242—1243, 1245
Károlyi Árpád 885
Károlyi Gyula 292, 304, 334, 633, 636—641, 643—644, 646, 648, 653—654, 656—661, 675—676, 683, 727, 1078, 1100, 1107, 1233—1234, 1255, 1257, *1331*
Károlyi Gyula, ifj. 1083
Károlyi József 169, 172—173, 393, 1225
Károlyi Mihály 41—42, 45, 48, 54—63, 65, 68—73, 83, 87—94, 96, 98—101, 103, 105—106, 112, 119, 122, 136—137, 140, 143—144, 161—166, 170, 173, 175, 177, 179, 185—186, 188—189, 192, 195—196, 200, 208, 214, 217, 236, 251—252, 256, 262, 273, 285, 309, 330, 368, 390, 425, 429, 466, 516, 590, 593, 834, 1220, 1222—1223, 1226, 1246, *1285—1288*, *1290*, *1292*, *1299*, *1301*, *1304*, *1327*
Károlyi Zsigmond *1304*
Kárpáti Endre *1303*
Karsai Elek *1285*, *1292*, *1301—1302*, *1310*, *1312—1313*, *1318*, *1324*, *1337*, *1341*, *1343*, *1347*, *1350*
Kassai Ferenc 817—818
Kassák Lajos 252, 817, 849, 897, 907 909, 915, 1253, *1301*
Kasztel András 1015
Kató István *1290*
Katona János 1076

Kautsky, Karl 139
Kávássy Sándor *1298*
Keitel, Wilhelm 1070, 1109, 1128, 1275
Kelemen Béla *1305*
Kelen Jolán *1304*
Kelen József 148, 226, 261
Kemény Gábor 867, *868*
Kellogg, Frank Billings 385, 561, 1253
Kende János *1297*
Kenéz Béla 634
Kenyeres Zoltán *1332*
Kerchnawe, Hugo *1284*
Kerecsényi Dezső 888
Kerekes Lajos *1286*, *1323—1324*, *1337*, *1345*
Kerekess József 297, *1306*
Keresztes-Fischer Ferenc 634, 645, 676, 704, 858, 943—944, 960, 968—969, 976, 982, 1021, 1102, 1107, 1109, 1153, 1155
Keresztes-Fischer Lajos 944
Kéri Pál 590
Kern, Erich *1349*
Kernstok Károly 249, 834, 907, 909—910
Kertész Jenő *1292*
Kessel, Hans *1349*
Keynes, John Maynard 378, 611, *1308*
Kilián György 652, 1*258*
Király István *1297*
Kirschner Béla *1310*, *1318*
Kis Aladár *1312*, *1339*
Kiss Dezső *1304*, *1330*
Kiss György *1303*
Kiss János 1203, 1282
Kiss József 250, 1157
Kiss Károly 1204, *1346*
Kiss Lajos *1330*
Kitajka Lajos 338
Klebelsberg Kunó 451, 484, 633, 653, 864—875, 885, 890, 908, 1243—1245, 1252, *1333*
Klein Antal 555
Klinger András *1325*
Kmetty János 909
Knatchbull-Hugessen, Hugh 1111
Knob Sándor 970
Koczkás Sándor *1332*, *1334*
Kodály Zoltán 249—250, 889, 903—907, 1247, 1251
Kodolányi János 841—842, 845
Kogan, Arthur G. *1286*
Kogan, Norman *1323*
Kolcsak, Alekszandr Vasziljevics 218, 365
Kolosváry-Borcsa Mihály 858, 959, 1267
Koltói Anna 1202
Komját Aladár 153, 252
Komlós Aladár 888
Kondor Bernát 261, 469
Kondor Viktória *1333*
Konkoly-Thege Gyula *1319*
Kónya Sándor *1323*, *1327*
Korányi Frigyes 639, 1257
Korda Sándor 250
Kordiková, Marta *1338*
Kornfeld család 775—776, 1165
Kornis Dezső 911
Kornis Gyula 866, 868, 872—873, 969—970, 978, 984, *1328*, *1333*
Korom Mihály 1343, 1346, 1350
Korvin Ottó 69, 148, 245, 291, 397, 1239
Kós Károly 956
Kosáry Domokos *1287*, *1333—1334*
Koszta József 908
Kosztolányi Dezső 251, 894, 896, 898
Kovač, Matej 146
Kovács Alajos *1325*, *1329*
Kovács Béla 1082, 1274
Kovács Endre *1285*, *1338—1339*
Kovács Imre 841, 844, 891, 1064, 1178, *1329*
Kovrig Béla 819—820
Kozma Lajos 248, 909

Kozma Miklós 432, 441, 515, 708, 916, 926, 1023, 1071. 1263, 1265
Körner Éva *1335*
Környei Attila *1297*
Köte Sándor *1304*
Kővágó László *1292*, *1297*, *1302*
Köves Hermann 90—91, *1291*
Köves Rózsa *345*
Král, Václav *1292*, *1302*
Kramář, Karel 35, 103—104
Krammer Sándor 322
Kratochvil Károly 116, 270, 274, 277, *1294*, *1305*
Krenner Miklós 956
Kreutz Róbert 1281
Kristóffy József 1047
Krizman, Bogdan *1285*, *1291*
Krsak, Matej 146
Krudy Ádám 1048
Krúdy Gyula 251, 894, *1298*
Krüger Aladár 859
Kulich Gyula 928, 1020, 1271
Kun Béla 51—52, 146—148, 152, 158—159, 161, 172, 178—180, 193—194, 198, 202—203, 205, 207—208, 212—215, 217—218, 227, 256—257, 259—262, 265—266, 276, 279—282, 291, 295—296, 299, 306, 309, 312—315, 317—320, 324—326, 328, 332—333, 337, 340—346, 401, 541, 566—567, 614, 719, 1220, 1222, 1227, 1232—1233, 1236, *1287—1288*, *1296*, *1298*, *1300*, *1302 1306—1307*, *1318*,
Kun József *1341*, *1346*
Kunder Antal 959, 968, 994, 1007, 1021
Kunfi Zsigmond 47—49, 60—61, 71, 79, 82—83, 132, 137—138, 163—165, 176—177, 185, 189—190, 194, 196, 213, 247—248, 253, 257, 261—262, 266, 272, 277, 282, 312—314, 316, 320—321, 323, 330, 345, 467, 469—470, 593—594, 848, 881, *1298*, *1301*
Kutschabsky, W. *1285*, *1302*
Lackó Miklós *1311*, *1313—1314*, *1327—1328*, *1331—1332*, *1335*, *1337*, *1339*, *1341*, *1343*, *1346*, *1350*
Laczkó István *1330*
Ládai István 261
Ladányi Andor *1304*
Lakatos Géza 267, 327, 1158, 1171—1173, 1175, 1177—1178, 1182, 1198, 1283, *1347*
Laky Dezső 1030, 1059, *1313*, *1326*, *1328*
Lammasch, Heinrich 33
Lánczy Leó 266
Landler Jenő 47, 50, 69, 70, 93, 233, 256, 261, 266, 281, 294, 306, 314, 322, 326—327, 329—330, 341—342, 401, 541, 1236, *1306*, *1318*
Lándor Béla 881
Láng Imre *1295*
Lansing, Robert 33, 112
Lányi Ernőné *1289*, *1296*
Larcher *1284*
László Jenő 148, 277, 397, 1239
Latinca Sándor 181, 1238
Laval, Pierre 668—670, 702, 721
Lázár Andor 938
Lázár Lajos 291
Lazíczius Gyula 883
Le Corbusier 909
Lederer Emma *1334*
Lebov, M. F. *1300*
Lehár Antal 393, 443—444
Lehocký, Emanuel 107
Lékai János 56, 154
Lendvai István 212, 574—575, 813, 857, 859, *1319*
Léner Jenő 903
Lengyel Gyula 261
Lengyel József *1287—1288*, *1304*
Lengyel László *1289*
Lenin, Vlagyimir Iljics 52, 144, 146, 148, 152, 199, 201, 203, 205, 207, 217, 240, 249, 262, 287, 301, 306, 312,

319, 340—341, 351, 364, 367 373—375, 541, 1220—1221, 1223, 1228, 1234, 1247, *1296*, *1301*
Leonjan, V. *1323*
Lévai Jenő *1347*, *1349*
Lévai Oszkár 431, 1241
Liebknecht, Karl 148, 170, 367, 1222—1224
Liholat, A. V. *1302*
Linder Béla 71, 74, 83, 91, 94, 103, 140—141, 1220, *1295*
Liptai Ervin *274*, *281*, *294*, *338*, *1295*, *1300*, *1302*, *1305—1306*
Liptai Ervinné *1303*, *1317—1318*
Lipták László *1320*
Litván György *1297*, *1304*, *1329*, *1332*
Litvinov, Makszim Makszimovics 973
Liveanu, Vasile 1293
Lloyd George, David 187, 216, 285, 297, 333—334, 360—361, 364
Lobit, Paul de 186, 188, 213, 292
Longuet, Jean 374
Losonczy Géza 844, *1328*
Losonczy István 1085
Lovászy Márton 55, 60, 63, 69, 71, 162—164, 166, 184, 200, 248, 253, 256, 273, 393, 409, 466, 1238, *1297*
Low, Alfred D. *333*, *1301*
Lőrinc Péter *1292*
Lőwy Sándor 1254
Ludendorff, Erich 30, 1247
Lukachich Géza 66, 70—71, *1289*
Lukács Béla 1030, 1079
Lukács György 148, 194, 197, 248, 253, 261—262, 270, 401, 541, 566, 596, 851, 880—882, 888, *1332*, *1334*
Lukovich Aladár 136
Luxemburg, Rosa 148, 170, 367, 1223—1224

Macartney, Carlile Aylmer *1033*, *1093*, *1121*, *1127*, *1315*, *1324*, *1335—1336*, *1339*, *1341—1342*, *1345*, *1348—1349*
Maček, Vladimir 369, 1040
Mackensen, August 113, 161, 183
Mackensen, Hans Georg 916, 934
Madaras Éva *1294*
Madzsar József 882, 1256, *1303*
Magos György *1315*
Magyar Bálint *1304*
Magyar Lajos *168*, *1288—1290*
Magyary Zoltán 884
Major István 953
Major Máté *1335*
Makkai János *1326*
Makkai Sándor 899
Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics 1206, *1349*
Málnási Ödön 817—818
Malraux, André 902
Mályusz Elemér 814, 885
Man, Hendrik de 843
Mándi Ilona, S. *1314*
Maniu, Iuliu 112, 114—115, 369, 1094
Mann, Thomas 902
Mannheim Károly 248, 889
Mantoux, Paul *1310*
Márai Sándor 252, 895
Mardarescu, G. D. *1294*
Márffy Ödön 909
Marinetti, Filippo Tommaso 371
Markes, Manfred *1323*
Markos György *1327*
Markovits Györgyi *855*, *1333*
Márkus László *1313—1314*, *1319*, *1322*, *1326—1327*, *1331—1333*
Marosán György *1321*
Marschall Ferenc 938
Marston, F. S. *1309*
Marton Béla 688, 703—704, 719—720, 914—916, 1259
Marx, Karl 249, 351
Masaryk, Tomaš Garrigue 36, 210, 216, 318
Matlekovits Sándor 223
Matolcsy Mátyás 845, 1021, 1266, *1316*

Mátrai László 879, *1334*
Matteotti, Giacomo 372, 525
Máttis Teutsch János 907
Matuzović, Ivan 146, 157
Mauthner család 776
May, Arthur J. *1283*
Mayer, Arno *1290*, *1301*, *1310*
Mayer János 634, 638, 1249, *1311*
Mecsér András 958, 1008
Medgyessy Ferenc 249, 909
Méhely Lajos 860
Meizler Károly 978
Melzer, Wilhelm 109
Mérei Gyula *167*, *1287*, *1297*, *1331*
Meskó Zoltán 660, 690, 1029
Mészáros Gyula 1093, 1099
Mészáros István *1304*
Mészáros Károly *1290*, *1295*, *1298*, *1303*
Metaxas, Joannisz 370, 666
Mező Imre 923
Mező István 953
Miákits Ferenc 282, 305—306, 313, 398, 419—420, 449
Mihajlović, Draža 1093
Mihali, Teodor 109, 114
Mihalovich Ödön 249
Mihelics Vid 820
Mikecz Ödön 938, 943, 965, 968—969, 978, 984
Mikes Ármin 176, 195, 200
Mikes Imre *1293*
Mikes János 172
Miklós Andor 860—861
Miklós Ödön 135
Miksa, badeni herceg 30
Mikulik József 148
Milch, Erhard 1165
Milei György *53*, *1288*, *1296*, *1303*, *1304*
Milenković, Toma 1292
Milhoffer Sándor *1319—1320*
Miller, D. H. *187*, *1299*
Miller, Susanne *1286*
Millerand, Alexandre-Étienne 422
Milotay István 575—576, 813—814, 857, 859, 861, *1319*
Mindszenty József 200
Mišić, Živojin 91—92
Mittelhauser, Eugéne 306, 310, 315, 317, 319, 326
Mocsáry Dániel 938
Mód Aladár 882, *1307*
Model, Walter 1158
Moholy Nagy László 907—908
Molnár Antal 880, 906, *1334*
Molnár Erik 882, *1319*, *1328—1330*, *1334*
Molnár Farkas 907—909
Molnár Ferenc 251, 1157
Molnár C. Pál 910
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 1047
Mónus Illés 320, 596, 847—848, 924, 926, 989, 1118, 1153, 1202, *1319*
Moór Gyula 884
Moór Pál 143, 195
Móra Ferenc 252
Móricz Zsigmond 139, 251, 894, 1240, *1295*, *1326*
Morva Tamásné *1327*
Mosorinski, Svetozar 157
Mucsi Ferenc *289*, *1302*
Muna, Alois 157—158
Munkácsi Ernő *1196*
Mussolini, Benito 370, 372, 385, 510, 512—513, 556—558, 560—561, 643, 675, 688, 694, 696—697, 701, 721, 723—725, 787, 962—963, 1000, 1017, 1024, 1085, 1096, 1106, 1112, 1182, 1186, 1252—1254, 1259, 1262, 1277—1278
Müller Ernőné 61
Münnich Ferenc 322, 923

Nádasdy Béla *1284*
Nádasdy Kálmán 904
Náday István 1158, 1174

Nádosy Imre 526, 1250
Nagy András *1316*, *1320*
Nagy Ferenc 71, 192
Nagy Ferenc 836, 1082, 1124, 1153, 1270, 1274
Nagy György 87
Nagy Gyula 953
Nagy István 1076
Nagy István 908
Nagy Jenő 1203, 1281
Nagy Lajos 252, 891, 894, *1319*
Nagy László *1312*, *1343*
Nagy Magda, K. *1336*
Nagy Péter *576*, *1334*
Nagy Tibor *1303*
Nagy Vince 144, 185, 192, 1225
Nagy Zsuzsa, L. *214*, *1291*, *1299*, *1302*, *1304—1305*, *1311*, *1314*, *1317*, *1332*,
Nagyatádi Szabó István 137, 165, 182, 185, 200, 393, 408, 409, 413, 427, 428, 433, 443, 445, 450—451, 484, 536—538, 594, 603, 632, 638—639, 792, 1226, 1238, 1242—1243, 1245, 1248—1249
Nagybaczoni Nagy Vilmos 1085, 1102, 1276, *1345*, *1347*
Návay Lajos 245, 292
Nedić, Milan 1043
Némedi Dénes *1331*
Nemes Dezső *1287*, *1296*, *1300*, *1310*, *1313*, *1318*, *1348*, *1350*
Nemes Lampérth József 249, 907
Németh Andor 888, 901
Németh László 822, 827, 840, 843, 845—846, 877, 883, 886, 888, 890—891, 895, 899—902, *1334*
Németi Lajos *1288*
Netea, Vasile *1293*
Neurath, Konstantin 916, 936
Nicolson, Harold *1306*, *1310*
Nietzsche, Friedrich 842, 850
Nógrádi Sándor 1205
Nolte, Ernst *1323*
Noske, Gustav 142
Nuţu, C. *1293*

Nyékhegyi Ferenc 97, *1285*, *1291*
Nyisztor György 47, 51, 261, 314, 328

Oláh Gusztáv 904
Oláh György 813—815, 861
Olgyay Ferenc 909
Opočenský, Jan *1283*
Oppenheimer, Franz 889
Orbán Antal *1295*
Orbán Sándor *1305*, *1315*
Orlando, Vittorio Emanuele 214, 216, 360
Ormos Mária *1315—1316*, *1318*, *1323—1324*
Orosz Dezső *1336*
Ortega y Gasset, José 843
Ostenburg-Moravek Gyula 396, 443, 445, 1239—1240
Osvát Ernő 252
Osztapenko, I. A. 1210
Ottlyk Ernő *1305*
Ottó főherceg 432, 1074
Óvári Papp Zoltán *1320*

Ölvedi Ignác *1352*
Őry Károly 525, 532, 535, 544, 1250
Őry Károly *1295*
Paál Gábor 1030
Paál Jób *1348*
Pach Zsigmond Pál *1331*, *1333—1334*
Pakots József 409
Paléologue, George Maurice 422
Pálffy Fidél 690, 920, 1021, 1028, 1045, 1058, 1172, 1274
Pálffy György 1179
Pallavicini család 774
Pallavicini György 167, 172, 176, 200, 393, 653

Pálmai Lajos 292
Palmer, A. W. *1315*
Pamlényi Ervin *1310*
Panajoth-Fehér Gyula *108*
Pándi Ilona *1314*, *1327*
Papen, Franz 1260
Pašić, Nikola 90, *1291*
Passuth Krisztina *1335*
Pastor, Peter *1291*, *1301*
Pásztory Ditta 1272
Pataki István 1281
Pataki István *1310*, *1312*
Patyomkin, Vlagyimir Petrovics *1309*
Pauler Ákos 876
Pátzay Pál 1076
Pavelić, Ante 1043
Pécsváradi János *1317*
Pehm → Mindszenty
Peidl Gyula 193, 196, 257, 295, 330, 337, 345, 387—390, 398, 460—461, 1237, 1310
Pelényi János 1018
Pell, Herbert Claiborne 1068
Pellé, Maurice César Joseph 325
Perényi Zsigmond 307, 445, 994, 1023
Péri László 907
Persián Ádám 200
Pescariu, Ariton 146
Pesti Barnabás 1281
Pethő Sándor *441*, 824, 826, 857, 860—861, 960
Petljura, Szimon Vasziljevics 207
Petrák Katalin *1295*, *1303—1304*
Peyer Károly 160, 257, 282—283, 295, 305, 312, 316, 337—339, 341, 398, 411, 419, 446—449, 458, 460, 462, 533, 615—616, 919, 924, 978, 987, 990, 1072, 1122, 1153, 1168, 1243, 1249, *1314*
Pfeffer v. Wildenbruch, Karl 1208
Pichon, Stéphen 95, 280
Pikler Gyula 137, 884
Pikler J. Gyula *1295*
Piłsudski, Jozef 365, 369
Pintér István *1336*, *1340*, *1342*, *1344*, *1347*, *1350*
Pintér Jenő 876
Pintér Jenő *1317*
Pirenne, Jacques *1308*
Pius, XII. 1278
Plaschka, Richard Georg *1285*
Podvojszkij, Nyikolaj Iljics 287
Pogány József 51, 69, 83, 144, 195, 197, 233, 260—261, 276, 315, 320, 328, 330, 541
Poincaré, Raymond 380
Polák Károly *1297*
Poll Sándor 1259
Pólya György 248
Pólya Jenő 248
Pomaizl, Karel *1285*
Pomogáts Béla *1334*
Pongrácz Jenő *1300*
Pop, Stefan C. 114—115
Popovics Sándor 553—555
Pór Bertalan 249
Pór Ernő 146, 148, 314, 326, 401
Porţeanu, Alexandru *1293*
Pölöskei Ferenc *1313*, *1330*
Presan, Constantin 96, 113, 278
Preusz Mór 82
Priscsepa, Ivan Szavrics 1205
Prohászka Lajos 829, 879
Prohászka Ottokár 247, 578. 580, 955, *1319*
Prokopowitsch, Erich *1285*
Prónay György 546, 557
Prónay Pál 395—396, 411, 445
Propper Sándor 193, 338, 460, 547, *548*, *1301*
Puky Endre 676
Purgly Emil 1258
Purjesz Lajos 61
Puskas, Andrej Ivanovics *1339*

Quisling, Vidkun 1107, 1151

Rabinovits József 148, *1298*
Rácz Tibor *1315*
Ráday Gedeon 393
Radić, Stepan 369
Radnóti József *1327*
Radnóti Miklós 895, 896
Radnóti Sándor *1334*
Radó Antal *1348*
Radocsay László 1007, 1022
Radvánszky Antal 1093
Rahn, Rudolf 1186—1187, *1348*
Rain, Pierre *1310*
Rajk László 923, 1179
Rajniss Ferenc 813—814, 861, 920
Rákos Ferenc *1298*, *1303*
Rákosi Jenő 860
Rákosi Mátyás 261, 291, 525, 528, 541, 544, 1250—1251, 1262, *1300*
Rákosi Sándor *1321*
Rakovszkij, Hrisztian Georgijevics 287
Rakovszky Iván 1245
Ránki György *1308*, *1310—1316*, *1319—1320*, *1322—1324*, *1327—1329*, *1335*, *1337*, *1340*, *1342—1343*, *1345*, *1347—1348*, *1350*
Rassay Károly 433, 452, 521—524, 530, 546, 549—550, 589, *590*, 832—833, 919, 943, 960, 969, 976, 978, 992, 1072, 1153, 1242, 1247, 1251
Rattigan, William 332
Rátz Jenő 937—938, 943, 968, 971, 978, 1021, 1029, 1058
Rátz Kálmán 982, 1029
Rehák László *1338*
Reich Koppel 547
Reinitz Béla 250
Reitlinger, Gerald *1347*
Reményi Lajos *1316*
Reményi-Schneller Lajos 938, 943, 1078, 1085, 1101, 1164, 1174
Remete László *1288*
Renner, Karl 208, 276, 341
Renouvin, Pierre *1309*
Réti László *1303*
Rév Erika *1301*
Révai József 566—567, 715, 719, 851, *852*, 880—882, 887—888, 922, 930, 1037, 1256, *1319*, *1321*, *1330*, *1332*, *1334*, *1336*
Révay József 591
Révész Béla 253
Révész Imre 885
Reza, Ahmed Pahlevi 358
Rézler Gyula *1329*, *1344*
Ribbentrop, Joachim 963, 967, 972, 974, 985, 1003, 1024, 1026, 1035—1036, 1047, 1069, 1071, 1073, 1086, 1098, 1154, 1164, 1275
Ripka Ferenc 520, 524—525, 1248, 1250
Rippl-Rónai József 908
Romanelli, Guido 293, 330, *1305*
Rommel, Erwin 1276
Rónai Zoltán 194, 261, 321, 344—345, 467
Rónay György 895
Roosevelt, Franklin Delano 1059, 1120, 1161, 1259, 1265, 1272, 1277—1278, 1281
Roosevelt, Nicholas *1299*, *1301*
Roósz József 1019
Rosenberg, Alfred 933—934
Roth Ottó 213, 215
Rothermere, Harold 558—559, 1252
Rothziegel, Leo 274
Rott Nándor 136
Rózsa Ferenc 1037, 1080, 1270, 1275—1276
Rozsnyói Ágnes *1184*, *1348*
Röder Vilmos 917, 937
Rösler Endre 903
Rubinek Gyula 135—136, 412, 427
Rubinstejn, E. I. *1283*
Rubint Dezső *1284*
Rudai Rezső *1326*
Rudas László 148, 153, 314, 316, *1304*
Rudas Zoltán *85*

Rudnay Gyula 908
Rudnyánszky Endre 541
Ruff Mihály *1303*
Rumpler, Helmut *1284*
Ruszkay Jenő 1028—1029, 1058, 1119

Sacco, Nicola 1252
Ságvári Ágnes *1336*
Ságvári Endre 928, 1065, 1178, 1279—1280
Sakmyster, T. L. *1336*
Salazar, Antonio 820, 944
Sallai Imre 652, 1258—1259
Salló János 920
Salvatorelli, Luigi *1309*, *1323*
Samu Mihály *1312*, *1315*, *1317*
Sándor, II. 92, 668, 701, 1253, 1262
Sándor László 67
Sándor Pál 522, 550
Sárdi Anna *1312*, *1316*
Sárközi István *1330*
Sarlós Béla *1303—1304*
Sarlós Márton *1303*
Saucerman, S. *1309*
Schacht, Hjalmar 379
Schlereth, Ludmilla *1294*
Schmidt, Paul *1346*
Schober, Johannes 1255
Schönberg, Arnold 906
Schönherz Zoltán 1037, 1080, 1273, 1277
Schönwald Pál *80*, *1290*, *1294*, *1296*, *1298*
Schöpflin Aladár 888
Schuschnigg, Kurt 666, 702, 820, 1262, 1265
Schwarz Géza 335
Schweitzer, Arthur *1323*
Scitovszky Béla 549, 633, 1251
Scitovszky Tibor 1249
Sebestyén Emil 147
Seidler Ernő 148
Seipel, Ignaz 1246
Serédi Jusztinián 971, 1059, 1252
Serfőző Lajos *1314*, *1317*
Seton-Watson, Hugh *1315*
Sigray Antal 393, 919, 1152
Siklós András *1287*, *1289*, *1299*, *1301*, *1304*, *1314*, *1321*
Simon Gyula *866*, *1333*
Simonyi-Semadam Sándor 273, 421, 1240—1241
Sinclair, Upton 250
Sinka István 841, 845
Sinkó Ervin *1304*
Sipos Péter *1311*, *1314*, *1316*, *1326—1327*, *1331*, *1337*, *1339—1341*, *1346*
Sipőcz Jenő 530, 1240, 1247
Sklenár János 748
Skolnik József 1037, 1272
Skorzeny, Otto 1182, 1186, *1348*
Šmeral, Bohumir 209
Smith, Jeremiah 517
Smuts, Jan Christian 215—217, 262, 269, 276, 285, 1230, *1302*
Sokorópátkai Szabó István 408
Somló Bódog 884
Somló Dezső 148
Somlyó Zoltán 252
Somogyi Béla 415, 418, 523, 525, 1240, 1249
Somogyi Miklós 1076
Sonnino, Sidney 95
Soós Károly 938
Soós Katalin *1294*, *1302*
Spann, Othmar 820
Spector, Sherman David *1291*, *1300*
Speer, Albert 1164
Spivak, Borisz *1294*, *1302*
Spranger, Eduard 890
Šrobár, Vavro 36, 102, 107, 291, 319
Stefán Ágoston 120, 220, 261
Štefánik, Milan Rastislav 36
Steier Lajos *1292*
Steiner Gábor 953
Steinmetz Miklós 1210
Stier Miklós *1326*, *1335*, *1339*

Stinnes, Hugo 500
Stresemann, Gustav 379, 385, 560
Stromfeld Aurél 192, 260, 267, 275, 277, 294, 298—299, 301—302, 306—307, 309, 315—316, 321—322, 327, 329, 336, 343, 537, 1231, 1233, 1236, *1305*, *1307*
Styemenko, Szergej Matvejevics *1349*
Suciu, Ioan 114
Supka Géza 45, 103, 591, *1291*
Svachulay Sándor 748
Svéd László *1296*, *1306*, *1336*, *1340*, *1344*
Svennilson, I. *1308*

Szabados Sándor 261
Szabó Ágnes *1310—1312*, *1314*, *1317—1318*
Szabó Bálint *1336*
Szabó Dezső 212, 251, 576—577 829, 837, 842, 843, 845—846, 888, 890, 895—896, 901, *1319*
Szabó Ervin 48, 54, *1288*
Szabó Ferenc 903
Szabó Imre *1334*
Szabó István 885
Szabó Lőrinc 841, 845, 895
Szabó Miklós *1331*, *1334*
Szabó Oreszt 120
Szabó Pál 836, 841, 931
Szabó Simon 119
Szabó Zoltán 841, 892, *1326*, *1329*
Szabolcs Ottó *1328*, *1333*
Szabolcsi Bence 880, *1334*
Szabolcsi Miklós *1334*, *1336*
Szabolcska Mihály 250
Szakács Kálmán *563*, *595*, *1314*, *1317—1318*, *1321*, *1330—1331*, *1336*
Szakasits Árpád 862, 989, 990, 1015, 1063, 1065, 1076, 1080—1081, 1168, 1178—1179, *1314*
Szálasi Ferenc 815—817, 917—918, 920—921, 938, 940—941, 945—946, 995, 1028—1030, 1045, 1058, 1091, 1101, 1118, 1157, 1177, 1181—1182, 1187—1194, 1196—1199, 1206—1207, 1210—1213, 1263, 1265—1267, 1272, 1281, *1341*, *1347—1350*
Szalmás Piroska 928
Szalvai Mihály 923
Szamuely György *53*
Szamuely László 397
Szamuely Tibor 148, 194, 197, 245, 260—261, 270, 275—276, 290, 296, 301—302, 305, 320—322, 326, 331, 343—345, 1224, 1232, 1234, *1288*, *1306*
Szántó Béla 47, 63, 69, 70, 148, 260—261, 281, *313*, 322, 329, 1233, *1287*, *1289*, *1300*, *1307*
Szántó Rezső *1296—1298*, *1306*
Szántó Zoltán 719, 1251
Szász Lajos 1085
Szász Zoltán *1293*
Szász Zsombor *1293*
Szatmári Lajos *1317*, *1343*
Szaton Rezső 159
Szeder Ferenc 1015, 1179
Székely Béla 261
Székely Mihály 903
Székely Vera *177*, *1094*, *1298*
Szekér Nándor *1297*
Szekeres József *1329*, *1341*
Szekfű Gyula 248, 582—583, *584*, 814, 818—819, 822, 826—830, 835, 877, 885—887, 1065, 1075, 1189, 1194, *1319*, *1326—1327*, *1329*, *1331*
Szélessy Jenő *1350*
Széll József 546, 916—918, 938, 1265—1266
Szemere Miklós 860
Szemere Vera *1290*, *1295*, *1303*
Szende Pál 43, 45, 61, 71, 129—131, 184, 467, 834, 881
Szende Zoltán *1285*
Szent-Györgyi Albert 1093, 1097—1099

Szent-Iványi Domokos *1040*, *1057*, *1109*
Szent-Iványi József 954
Szentpéteri István *1303*
Szép Ernő 250
Szerb Antal 878, 880, 895
Szerényi Sándor 567
Szevosztyanov, G. U. *1308*
Szigeti Endre *1321*
Szigetvári István *1303*
Szijj Bálint 626, 1255
Szilágyi Dezső 541
Szinai Miklós *554*, *1312—1313*, *1318*, *1327*, *1334*, *1337*, *1340*, *1343*, *1346*
Szini Gyula 252
Szinyei Merse Jenő 1080
Szmrecsányi György 292
Szobotka Imre 909
Szokolay Katalin *1089*
Szombathelyi Ferenc 267, 1055—1057, 1086—1087, 1100, 1115, 1119, 1128, 1274, *1350*
Szöllősi Jenő 1119
Szőnyi István 909, 1076
Szőnyi Márton 1205
Sztálin, Joszif Visszarionovics 1120, 1206, 1273, 1278
Sztambolijszki, Alekszander 369
Sztanykovszky Tibor *68*, *1289*
Sztáron Sándor 1254
Szterényi József 40, 172, 178, *1287*
Sztójay Döme 267, 725, 960, 967, 981, 1001, 1027, 1039, 1046, 1153—1155, 1157, 1159—1160, 1162—1165, 1167, 1170—1173, 1195, 1279, *1346—1347*
Sztranyavszky Sándor 638, 688, 699, 703—704, 944, 965, 968—969, 984, 1259
Szuhay Miklós *1295*, *1302*, *1320*, *1324*, *1330*
Szun Jat-szen 359
Szurmay Sándor 172, 178
Szűcs Jenő *1334*
Szűcs László *554*, *1312—1313*, *1318*, *1327*, *1337*, *1340*, *1343*, *1346*
Szüllő Géza 954, 1072
Szvatkó Pál 861
Szverdlov, Jakov Mihajlovics 1220—1221

Tabéry Géza 956
Tajták, Ladislav *1292*
Takács Imre *1317*, *1335*, *1343*
Takács József *536*
Tamás Aladár 1252
Tamási Áron 895, 957
Tardieu, André 654—657, 663, 1258, *1310*
Tartsay Vilmos 1203, 1281
Tasnádi Nagy András 938, 960, 968, 1107
Teleki Béla 1030
Teleki Éva *1193*, *1195*, *1198*, *1348—1349*
Teleki Mihály 968, 1030
Teleki Pál 217, 305, 331, 417, 422, 426—427, 430—431, 433—434, 447, 526, 820, 822, 855, 858, 944, 960, 968—969, 976—985, 991—998, 1000—1005, 1007—1008, 1011—1018, 1020—1024, 1026—1031, 1035—1036, 1038—1041, 1043—1044, 1051, 1053—1054, 1084, 1087, 1136, 1154, 1241—1242, 1269—1271, 1273, *1312*, *1331*, *1339—1341*
Temperley, Harold W. V. *1309*
Tersánszky Józsi Jenő 894
Teutsch, Friedrich *1294*
Thirring Gusztáv 876, *1325*
Tihanyi Lajos 907—908
Tildy Zoltán 836, 1076, 1082, 1178, 1270
Tilkovszky Loránt *1312*, *1317*, *1331—1332*, *1334—1335*, *1338—1340*, *1344*, *1346*
Timon Ákos 825, 884
Tiso, Jozef 962, 980, 1269

Tisza István 29, 40, 42, 47, 55—58, 67, 72, 291—292, 442, 470, 572, 581, 583, 635, 819, 1220, *1284—1285, 1287, 1289*
Tito, Joszip Broz 1095, 1120, 1278
Titulescu, Nicolae 385
Tóbi József 172
Tóbiás Áron *1333*
Togliatti, Palmiro *1318, 1323*
Tolbuhin, Fjodor Ivanovics 1208
Tombor Jenő 192, 267, 284
Tomcsányi Pál 1071
Tonelli Sándor *1284*
Tormay Cecil 176, 897
Tornyai János 908
Torre, A. *1309*
Tóth Aladár 906
Tóth Árpád 252
Tóth Árpád *1325*
Tóth Dezső, J. *1297*
Tóth László *1327*
Tóth Sándor *1334, 1337, 1348—1350*
Trevor-Roper, Hugh R. *1323*
Troján, M. V. *1294, 1302*
Troubridge, Ernest 213, 334
Tuka, Vojtech 1071
Turczel Lajos *1338*
Turóczi Károly *1337*
Turok, Vlagyimir Mihajlovics *1286*
Tyler, Royal 1093, 1106, 1109, 1111

Ugron Gábor 409, 521—522, 530
Ugron István *1284—1285*
Uitz Béla 249, 252, 907—908
Újfalussy József *1304, 1335*
Újhelyi Szilárd 844
Ujváry Dezső 1107
Ulain Ferenc 515—516, 712, 859, 1247
Ullein-Reviczky Antal 1128
Ullmann család 775
Unc, Gheorghe *1307*
Uraszov, Vlagyimir 158
Urmánczy Nándor 81
Uszta Gyula 1205, 1280

Vadász Elemér 248
Vadász Sándor *1291, 1297, 1299, 1301*
Vági István 309, 322, 525, 528, 533, 535, 1250
Vágó Béla 47, 148, 261, 276, 314, 342, 1271, *1296*
Vágó Pál 1019, 1022, 1084, 1272
Vaida-Voevod, Alexandru 57, 114—115
Vajda Lajos 915
Vajna Gábor 1194, 1208
Valiani, Leo *1291, 1300—1301*
Vámbéry Rusztem 248, 591, 833—835, *1319*
Vanczák János 82, 256, 316, 398, 419—420, 449, 460
Vándor Sándor 928
Vannay László 637, 652, 1257
Vántus Károly 146, 148, 261, 314
Vanzetti, Bartolomeo 1252
Varga F. János *1332*
Varga István 889, *1315—1316*
Varga Jenő 47, 137, 232, 248, 261—262, 320, 343, 541, 596, 880, 881, *1295, 1302—1303, 1322*
Varga József 747, 1007, 1021
Varga Rózsa *1336, 1338*
Vargha Gyula 250
Vargyai Gyula *1287, 1310—1313, 1334*
Varjas Sándor 880
Varjassy Lajos 292, 305
Várkonyi Albert 70
Várnai Zseni 68, 253
Váry Albert 266, *1304*
Vas István 895
Vas Zoltán 525, 544, 1243, 1250
Vásárhelyi Miklós *1333*
Vass János 63
Vay László 1030
Vázsonyi Vilmos 40—41, 48, 50, 292, 409, 414, 432—433, 528, 530, 546, 629, 832, 916, 1123, 1238, 1250
Vedres Márk 249

Veesenmayer, Edmund 1098, 1101, 1118—1119, 1154—1158, 1162—1164, 1171, 1173—1175, 1182, 1186, 1194, 1199
Veres Péter 841, 844—845, 891, 895, 931, 1076
Veress László 1107—1108, 1111—1112, 1128
Veress Sándor 903
Vesnić, Milenko 90—91, *1291*
Vida István *836*, *1326*, *1332*, *1339*, *1344*
Vida—Perényi család 775
Vietor, Martin *1306*
Vigh Károly *1332*, *1338*, *1344*
Viktor Emánuel, III. 372
Villani Frigyes 558
Vilmos, II. 33, 85, 293, 367
Vinaver, Vuk *1307*
Vinnicsenko, Vlagyimir Kirillovics 207, *1302*
Vix, Fernand 94—97, 105—106, 164, 170, 176—177, 186, 188—189, 192—193, 196, 199, 202, 213—217, 250, 313, 327, 1221, 1227, *1297*, *1299*
Voinovich Géza 876
Volosin Ágost (Avgusztin) 119, 121, 966, 981—982
Vozáry Aladár *1346*
Vörös János 1186, *1346*
Vrangel, Pjotr Nyikolajevics 366
Vukičević, Lazar 157

Waldbauer Imre 903
Walko Lajos 559, 634, 654, 656, 1252, 1255
Wallisch Kálmán 313
Weber, E. *1323*
Weber, Max 850, 883, 889
Weiner Leó 903
Weis István 821—822, *1326—1327*, *1329*
Weiss család 776, 1165
Weisshaus Aladár 535
Wekerle Sándor 29, 39—40, 47, 54—56, 58—59, 67, 97, 172, 202, 256, 546, 555, 634, *1287*
Weltner Jakab 61, 259—260, 276, 282, 295, 312—314, 330—331, 338, 341—342, *343*, 466, 469, 1254, *1287—1288*
Weöres Sándor 895
Werkmeister, Karl 933
Werth Henrik 267, 342, 960, 1007, 1023, 1046—1047, 1055—1056, 1071, 1273, *1341*
Wiesenberger Vilmos *1306*
Wilson, Thomas Woodrow 30—33, 36, 42, 49, 89, 93, 104, 112, 187, 216, 279, 297, 302, 316, 325, 333, 360—361, 364, 383, 1225, 1232, *1284*
Windischgrätz Lajos 526, 1250, *1287*
Winkelmann, Otto 1208
Wiskemann, Elisabeth *1323*
Wlassics Gyula 86, *1290*
Wodianer Andor 1112
Wolff Károly 453, 516, 524, 629, 984, 1241
Woodward, Ernest Llewellyn *1343*, *1348*
Wöhler, Otto 1176, 1210

Yates, H. E. 406
Young, Owen D. 384, 1254

Zádor Mihály *1304*
Zádor Pál 51
Zágoni Ernő *1340—1341*
Zaharov, Matvej Vasziljevics *1349*
Zaleski, August 385
Zelewsky v. d. Bach, Erich 1182, 1186
Zalka Máté 923
Zápotocký, Antonín 157
Zathureczky Ede 903
Zelk Zoltán 895
Zeman, J. A. B. *1283*
Zentay (Hoffmann) Dezső *1327—1328*

Zichy család 774
Zichy István 393
Zichy János 518, 1072
Zichy József 108
Zilahy Lajos 893, 1263
Zilahi-Kiss Jenő 1247
Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 257
Zogu, I. 370
Zolnai Béla 888
Zöldy Márton 1115
Zubok, L. I. *1308*
Zwitter, Fran *1285*

Zsilák András *1300*
Zsilinszky Endre → Bajcsy-Zsilinszky Endre
Zsombor Géza 123—124
Zsuppán Ferenc Tibor *1301*

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

Az egykori magyar, majd mai elnevezésük szerint megadott, Ausztriához (A), Csehszlovákiához (CS), Jugoszláviához (J), Romániához (R), Szovjetunióhoz (SZ) tartozó helységeket a megfelelő betűkkel jelöltük.

Abádszalók 550
Abony 290, 540
Adony 81
Amszterdam 373—374, 526
Ankara 1108, 1111
Apátfalva 326
Apatin (Apatin, J) 1116
Aprelevka 1254
Arad (Arad, R) 109—114, 156, 186, 215, 255, 274, 291—292, 297, 1176, 1233
Arhangelszk 364
Aszód 153, 1227
Athén 1273
Auschwitz (Oświęcim) 1160, 1161

Badaló (Bodolov, SZ) 956
Baja 91, 93, 213, 280, 282, 322, 769, 1206, 1207
Balassagyarmat 303
Balatonboglár 1005
Balatonszárszó 1118, 1278
Balázsfalva (Blaj, R) 110
Balmazújváros 645, 648, 1232
Bánffyhunyad (Huedin, R) 81, 118
Bánhida 1166, 1216
Bánréve 303, 1234
Bártfa (Bardejov, CS) 309, 210, 1235
Bécs 29, 34, 36, 38, 62, 63, 71, 77, 88, 122, 128, 148, 201, 207—208, 214—215, 220, 228, 238, 256, 265, 267, 274—275, 284—286, 292, 306—307, 309, 316, 331, 334, 338,

340—342, 387—388, 437, 466, 469, 541, 609, 688, 697, 757, 862, 907, 931—932, 935, 940, 983, 1026, 1028, 1030, 1035, 1176, 1208, 1214, 1219, 1229—1231, 1233, 1235—1236, 1239, 1241, 1249—1250, 1252, 1256, 1260—1262
Békés 1255
Békéscsaba 96, 118, 540, 769, 1223, 1254
Belgrád 27, 89—97, 113—114, 188, 210, 212, 216, 702, 932, 1035, 1040, 1220, 1272, 1281
Berchtesgaden 1264
Beregszász (Beregovo, SZ) 158
Berlin 29—30, 148, 201, 275, 558, 691, 696—697, 722—726, 757, 862, 907, 916, 931, 933, 936, 945, 960, 967, 972—973, 975, 981, 985, 1000, 1001, 1011, 1027, 1035, 1036, 1046, 1067—1068, 1071, 1153—1154, 1213, 1223, 1248, 1255, 1260, 1264, 1267—1271
Bern 88, 176, 374, 1106, 1225
Beszterce (Bistriţa, R) 93, 113
Besztercebánya (Banská Bystrica, CS) 306, 956
Biatorbágy 637, 1257
Bicske 1059, 1208, 1210
Bled 948—949, 973, 1267
Brassó (Braşov, R) 113
Braunschweig 211
Breszt 60
Bruck an der Leitha 292, 1242
Brüsszel 1253
Budaörs 446, 1265
Budapest 39, 41, 53, 62—63, 65, 67, 69, 70, 73, 77—81, 83, 87, 91—92, 94—95, 103—104, 108, 110, 112—113, 117—118, 120—121, 123, 126, 128, 134, 139, 141, 144, 147—148, 153—155, 157—160, 164, 168, 170, 172, 174, 176, 177, 183, 188, 191—192, 195, 202, 207—208, 210—211, 213—215, 218, 228, 233, 238—239, 241, 244—245, 248, 249—250, 252, 254—256, 259, 263, 265, 267, 272, 274—275, 278, 280—294, 297, 302—303, 306—307, 313, 318, 322, 324, 330—331, 333—335, 340, 342, 344, 388—389, 409—411, 413—414, 423, 431, 436, 443, 451, 453, 464, 465, 497, 517, 544, 564, 591, 613—615, 629—630, 647, 697, 701, 710, 717, 722, 726, 742, 747, 755—757, 768—769, 780, 785—786, 804, 807, 891, 904, 916, 927, 932—935, 941, 945—946, 948, 967, 970, 972—973, 981, 1004, 1014, 1017, 1020, 1026, 1037, 1039, 1043, 1047—1048, 1068,

1070, 1076, 1100, 1101, 1103, 1108, 1112, 1157, 1160—1161, 1165—1166, 1172, 1175—1177, 1181, 1183, 1187, 1189, 1194, 1196, 1198—1199, 1203—1204, 1206—1212, 1219—1227, 1229, 1232—1234, 1237—1248, 1250, 1252, 1254—1268, 1270—1271, 1273—1276, 1279, 1281—1283

Bukarest 60, 100, 115, 210, 216—217, 286, 288, 293, 302, 328, 336, 558, 1026, 1044, 1280

Casablanca 1277
Cattaro (Kotor) 27, 67
Cegléd 342, 614
Compiègne 1220

Csap (Csop, SZ) 278, 310
Csepel (Budapest XXI.) 53, 87, 147, 186, 193, 195, 250, 591, 645, 741—742, 753, 1130, 1165, 1199, 1227, 1249, 1258, 1278
Csongrád 335—336, 614, 1255, 1256
Csorna 291
Csucsa (Ciucea, R) 269
Czernowitz (Csernovci) 35

Danzig (Gdańsk) 362
Debrecen 58, 154, 186, 215, 255, 263, 267, 270, 272, 274, 332, 335, 392, 485, 768—769, 844, 875, 930, 945, 993, 1103, 1176, 1185, 1190, 1224, 1226, 1231—1232, 1258, 1260, 1281
Dénesfa 443
Derekegyház 794
Dés (Dej, R) 118
Devecser 291, 540, 1233
Diósgyőr 154, 280, 297, 1117, 1200, 1205, 1245, 1277
Diszel 396
Dnyepropetrovszk 1057
Dorog 1029, 1210, 1248
Dorozsma 614
Drogobics 207
Dubrin 41
Dunaföldvár 1206
Dunapataj 322, 326
Dunapentele (Dunaújváros) 322, 1210
Dunkerque 1271

Eckartsau 86, 1220
Edelény 303

Eger 278, 280, 290, 294, 299
El-'Alamein 1276
Endrőd 1227, 1263
Eperjes (Prešov, CS) 121, 307—308, 317, 1235
Érmihályfalva
(Valea lui Mihai, R) 274
Érsekújvár
(Nové Zámky, CS) 108, 306—307, 319, 1234—1235
Esztergom 136, 299, 757, 1208, 1210, 1252

Facsád (Făget, R) 81
Fehértemplom
(Bela Crkva, J) 91
Feldbach 393
Felsőgalla 1238
Fiume (Rijeka) 37, 58, 216, 383, 1197
Fonyód 340
Fót 161
Fülek (Fil'akovo, CS) 294, 299, 1233

Galgóc (Hlohovec, CS) 81
Genf 35—36, 386, 515—516, 722, 1247, 1252
Genova 377, 383
Göd 1258, 1267
Gödöllő 61, 294, 330, 343—344, 918

Gyékényes 294
Gyoma 540, 630, 1227
Gyöngyös 169, 1206
Gyönk 540
Győr 154, 614, 617, 769, 938, 1166, 1214, 1216, 1255, 1261
1266
Gyula 186, 274, 614, 617
Gyulafehérvár
(Alba Iulia, R) 110, 114—117, 119, 332, 1221

Hága 384, 526, 1250, 1254—1255
Hajdúnánás 630, 1232
Hajdúszoboszló 275
Hajdúszovát 275
Hamburg 374—375, 379, 1247, 1248
Hatvan 290, 294, 1206
Hegyeshalom 497, 755

Heidelberg 246
Hirtenberg 688, 1259
Hódmezővásárhely 277, 338, 540, 614
Hodonín 102
Honctő (Gurahonț, R) 270
Huszt (Huszt, SZ) 121, 274

Iași 111—112, 1280
Ipolyság (Šahy, CS) 303, 1234
Isztambul 366, 1108, 1112, 1128, 1278
Izsák 411

Jalta 1282
Jankapuszta 671
Jászberény 343, 1059
Jósikafalva (Beliș, R) 81

Kaba 1232
Kalocsa 322, 1231
Kamenyec-Podolszkij 207
Kápolna 173
Kaposvár 153, 172, 181—182, 614, 959—960, 1226, 1238
Karcag 338, 1205
Kassa (Košice, CS) 103, 107, 303—307, 310, 315, 956, 964, 1004, 1015, 1048—1049, 1092, 1103, 1122, 1161, 1235—1236, 1273
Kecel 322
Kecskemét 192, 256, 263, 272, 303, 411, 540, 629, 1190, 1199, 1206
Kijev 207, 297, 301—302, 340, 365, 1278
Királyhida (Bruckneudorf, A) 341, 1233
Kisjenő (Ineu, R) 274
Kisköre 342
Kiskunfélegyháza 181, 614, 1225
Kispest (Budapest XIX.) 290, 591, 614—615, 1015, 1204, 1222, 1223, 1258, 1260
Kistarcsa 1059
Kistelek 1222
Kladno 157
Klessheim 1099, 1101, 1106, 1152, 1277, 1279
Kolomea 1055
Kolozsvár (Cluj, R) 96, 109, 116—118, 336, 956, 1059, 1103, 1114, 1117, 1176
Komárom 291, 1210, 1216, 1259
Komárom (Komárno, CS) 299, 962, 1267
Konstantinápoly → Isztambul

Korpona (Krupina, CS) 1235
Körmend 291, 920, 1249, 1266
Körösmező (Jaszinja, SZ) 1055
Kőszeg 1216
Krakkó 34, 77, 376
Kula (Kula, J) 81
Kurszk 1089, 1277

Lakihegy 1253, 1261
Látrány 81
Lausanne 659, 674
Lemberg → Lvov
Lengyeltóti 1226
Leningrád 1277, 1279
Léva (Levice, CS) 303, 309–310, 317, 1234
Ligetfalu → Pozsonyligetfalu
Lipcse 1260
Lisszabon 1112, 1278
Livorno 371
Ljubljana 37
Locarno 385, 640, 668, 1250
London 269, 307, 514, 558, 933, 1004, 1017, 1038–1039, 1040, 1054, 1088, 1246, 1248, 1251
Losonc (Lučenec, CS) 303, 1234
Lublin 1281
Lugos (Lugoj, R) 81
Lvov 35, 1241

Madrid 1271
Magyaróvár 769
Makó 168, 181, 277, 540, 930–931, 1224, 1232
Máramarossziget
(Sighetul Marmaţiei, R) 118, 121, 278, 332
Marcali 396
Mariánské Lazně 1243
Marosvásárhely
(Tîrgu Mureş, R) 113
Marseille 366, 668–669, 690–691, 902, 703, 722, 1250, 1262
Mátészalka 1232
Mátyásföld
(Budapest XVI.) 153, 390, 1224
Mecsekszabolcs 1262, 1277
Medgyes (Mediaş, R) 116

Melence (Melenci, J) 81
Milánó 1253
Miskolc 81, 154, 181, 255–256, 278, 280, 282, 288, 294, 296–299, 301–303, 306–307, 342–343, 614, 617, 629, 757, 1015, 1103, 1122, 1199, 1205–1206, 1227, 1233–1234, 1255
Mohács 1041, 1207, 1251
Mosonmagyaróvár 1201
Mosonszentjános 540
Moszkva 52, 144, 146–147, 157, 179, 279, 297, 301, 365, 373, 716, 921, 973, 1047, 1069, 1097, 1108, 1174, 1184, 1220, 1226, 1270–1271, 1273, 1276, 1278, 1280–1281
Munkács (Mukacsevo, SZ) 81, 120, 158, 278, 963–964, 982, 1048
Murmanszk 364
München 211, 280, 379, 672–673, 757, 962, 974, 987, 1024, 1247, 1271

Nagybánya (Baia Mare, R) 118, 121
Nagybecskerek (Zrenjanin, J) 100
Nagykanizsa 81, 103, 1059, 1198, 1216
Nagykapornak 1230
Nagykároly (Carei, R) 96, 118, 274
Nagykikinda (Kikinda, J) 101
Nagylak 1232
Nagyszalonta (Salonta, R) 274
Nagyszeben (Sibiu, R) 115
Nagyszentjánospuszta 540
Nagyszombat (Trnava, J) 309
Nagyvárad (Oradea, R) 57, 96, 110, 118, 154, 156, 178, 186, 192, 215, 220, 255, 263, 267, 270, 274, 1232
Nagyzerénd (Zerind, R) 270
Nanking 359
Nemeskosút (Košúty, CS) 952
Neuilly 362, 1239
New York 597, 1254
Niš 27, 92
Nürnberg 1263

Nyergesújfalu 249
Nyírbakta 277
Nyíregyháza 81, 192, 274, 306, 335–336, 614, 1232

Nyírmeggyes 279
Nyírtura 648
Nyitra (Nitra, CS) 81, 306

Odessza 278, 1225, 1230, 1279
Orgovány 272, 411, 547
Orjol 1089
Orosháza 614, 1103
Oroszlány 740
Ózd 280, 298, 591, 1200

Őr 279

Pacsa 645, 1258
Padova 79, 89, 91, 94, 97, 1220
Pápa 181, 192, 263, 1223
Párizs 32—33, 90—91, 93—97, 164, 169, 176, 188, 190, 195, 202, 212—213, 215—217, 246, 269, 270, 275—278, 285—286, 292, 294, 296—297, 302, 306, 308, 314, 319—320, 324—325, 331, 334—335, 339—340, 360, 362, 423, 469, 514, 558, 631, 639, 642—643, 852, 911, 921, 973, 1017, 1224—1225, 1229, 1238—1239, 1246, 1253, 1257, 1271, 1280
Párkány (Šturovo, CS) 303
Pearl Harbor 1067, 1274
Pécs 67, 93, 101, 228—256, 265, 295, 316, 410, 443, 612, 614, 769, 875, 927, 1029, 1117, 1207, 1225, 1243, 1245, 1255, 1257, 1262—1263, 1265, 1281
Pelsőc (Plešivec, CS) 298
Perecsény (Perecsin, SZ) 158
Perkupa 298
Pesterzsébet (Budapest XX.) 1204, 1258
Pét 745
Pétervár (Leningrád) 52, 301, 365
Pilisszentiván 1248
Pilisszentkereszt 1210
Pilisvörösvár 1248, 1253
Póla (Pula) 37, 1219
Poltava 340
Poroszló 335
Pozsega (Slavonska Požega, J) 37
Pozsony (Bratislava, CS) 103, 107—108, 303, 306—309, 319, 325, 1222, 1236

Pozsonyligetfalu
(Bratislava—Petržalka, CS) 291
Prága 35—36, 77, 86, 88, 101—103, 105, 147, 209, 216, 643, 719, 862, 935, 948, 956, 961—962, 982, 1265
Pusztavám 740
Putnok 303, 1234
Püspökladány 275

Québec 1110

Rahó (Rahov, SZ) 120, 1048
Rakamaz 275, 279
Rákoshegy
(Budapest XVII.) 1204
Rákoskeresztúr
(Budapest XVII.) 1259
Rákospalota
(Budapest XV.) 1205, 1258, 1261, 1265
Riga 1242—1243
Rimaszombat
(Rimavská Sobota, CS) 96, 106, 294, 303, 1234
Róma 372, 514, 558, 656, 685, 687, 697—698, 702, 723, 726, 931—932, 934, 960—961, 967, 972, 980, 1000—1001, 1017, 1035, 1068, 1246—1247, 1254, 1262, 1264, 1267, 1269, 1277, 1278, 1279
Rozsnyó (Rožňava, CS) 298, 309, 318, 1279
Rudabánya 298

Saint Germain-en-Laye 362, 1238
Sajószentpéter 298
Salgótarján 154, 159, 160, 256, 278, 280—281, 288, 290—291, 293—294, 296—297, 299, 301, 324, 335, 544, 612, 927, 1029, 1205, 1222—1223, 1226, 1233, 1245, 1251, 1254
Salzburg 1001, 1099, 1152
Sárisáp 1205
Sárospatak 306, 1230
Sárszentágota 1226
Sárvár 1059
Sátoraljaújhely 154, 160, 278, 310, 769, 1227, 1279
Scsucsje 1090
Selmecbánya
(Bánská Štiavnica, CS) 306, 310, 319, 1235
Sèvres 1241
Siófok 393, 397, 854, 1238

Somogyszob 540
Sopron 123, 154, 172, 341, 363, 445, 1199, 1216, 1234, 1243, 1263
Sopronkőhida 1203, 1281
Stanislau →Sztanyiszlav
Stockholm 1089, 1098, 1128
Stresa 723, 725, 1264
Sümeg 540

Szabadka (Subotica, J) 91, 93, 101, 1059
Szakolca (Skalica, CS) 102—103
Szaloniki 27, 90, 92, 100, 1034
Szamosfalva (Someşeni, R) 1278
Szár 1216
Szarajevó 37
Szarvas 540, 630
Szatmár →Szatmárnémeti
Szatmárnémeti (Satu-Mare, R) 118, 175, 186, 215, 274
Szécsény 1233
Szeged 154, 180—181, 186, 192, 255, 263, 265, 272, 285, 291, 293—294, 305—306, 331, 334, 391—392, 415, 426—427, 614, 675, 757, 769, 875, 892, 917, 930, 938, 979, 992, 1028, 1185, 1226—1228, 1234—1236, 1238, 1243, 1255, 1281
Szegvár 614
Székesfehérvár 169, 173, 181, 395, 1216, 1225, 1234, 1263, 1279
Szekszárd 181, 322, 396
Szentendre 911, 1208
Szentes 338, 617, 1148
Szentgotthárd 178, 560, 1252—1253
Szerencs 303, 1234
Szigetszentmiklós 1137
Szikszó 296, 303
Szilágysomlyó (Şimleu Silvaniei, R) 269
Szilfamajor 1226
Szinérváralja (Seini, R) 270
Szingapur 1275
Szob 303
Szófia 1280
Szolnok 274—275, 280, 282, 290, 293, 334, 336, 339—344, 1233
Szolyva (Szvaljava, SZ) 158
Szombathely 172, 291, 395, 617, 1216

Sztálingrád (Volgográd) 1082, 1089—1091, 1094, 1276—1277
Sztanyiszlav 35, 207

Tab 540
Tapolca 396
Tata 154
Tatabánya 418, 447, 591, 1029, 1238, 1249
Técső (Tyacsev, SZ) 269, 270
Teherán 1121, 1122, 1124, 1278
Temesvár (Timişoara, R) 91, 101, 144, 193, 213, 643, 1176
Tihany 1252
Tiszafüred 275, 278
Tiszajenő 1232
Tiszasas 287
Tokaj 335—336, 338, 341—342, 1234
Tokió 1068, 1213
Tomszk 51
Topolya (Topolje, J) 1059
Torda (Turda, R) 1176
Tordas 1210
Tornalja (Tornal'a, CS) 298
Tornóc (Trnovec nad Váhom, CS) 956
Törökbecse (Novi Bečej, J) 81
Trencsén (Trenčín, CS) 309
Trier 1280
Turnu Severin 1026, 1271
Turócszentmárton (Martin, CS) 101, 1219

Ufa 365
Újpest (Budapest IV.) 87, 591, 987, 1015, 1205, 1221, 1256, 1260—1261, 1263, 1265, 1273, 1282
Újvidék (Novi Sad, J) 89, 94, 100, 1094, 1115, 1276
Ungvár (Uzsgorod, SZ) 119, 121, 963—964, 982, 1232
Uriv 1090
Uzsok (Uzsok, SZ) 96

Vác 296, 769, 1205, 1281
Vámospércs 274
Varasd (Varaždin, J) 37
Várpalota 1214
Varsó 34, 365, 939, 980, 1182, 1186, 1241, 1262, 1277, 1280, 1282

Vasas 1262, 1277
Velence 445, 1243
Versailles 106, 362, 423,
Versec (Vršac, J) 91
Veszprém 263, 769, 1214
Vésztő 1124, 1279
Vichy 1106, 1276
Világos (Şiria, R) 270
Visegrád 540
Vlagyivosztok 364, 366
Voronyezs 1089, 1091, 1094, 1100

Washington 384, 1018, 1038—1039, 1054, 1068, 1097, 1108, 1110, 1174, 1277
Weimar 367, 557, 907, 1225

Zágráb 37, 77, 88, 99, 101, 115, 147, 157, 701, 1040
Zalaegerszeg 548
Zalalövő 540
Zám (Zam, R) 119
Zaporozsje 1057
Zilah (Zalău, R) 118
Zólyom (Zvolen, CS) 103, 306, 310, 1235

Zsibó (Jibou, CS) 118
Zsolna (Žilina, CS) 107, 962

KÉPEK JEGYZÉKE

1. A 11-es Katonatanács /Magyar Munkásmozgalomi Múzeum. Továbbiakban: MM/
2. A Nemzeti Tanács, 1918. november /MM/
3. Az október 27-i tüntetés a Parlament előtt /MM/
4. Őszirózsás katonák csoportja feldíszített autóval. Budapest, 1918. október 31. /MM/
5. Tömeg a Parlament előtt a köztársaság kikiáltásakor. Budapest, 1918. november 16. /MM/
6. Hock János beszél a Parlament előtt. 1918. november 16. /MM/
7. A Károlyi-kormány és a Nemzeti Tanács tagjai, 1918. november /Tolnai Világlapja, 1918. 44. sz. 3./
8. Károlyi Mihály /Érdekes Újság, 1918. 46. sz. 3./
9. Kunfi Zsigmond, Buchinger Manó, Bíró Dezső hazaérkezése a berni nemzetközi szocialista kongresszusról, 1919 februárjában /Érdekes Újság címlapja. 1919. február 27./
10. Diaz táboronok /MM/
11. Franchet d'Esperey /MM/
12. Vix alezredes, a budapesti antantmisszió vezetője, francia tisztek társaságában /MM/
13. Városmajor utca 42. /Ötvenéves a Párt. Bp. 1968. 38./
14. A Vörös Újság első száma. 1918. december 7. /Magyarország története képekben. Továbbiakban: MTK Bp. 1972. 19. kép/
15. A Magyarországi Szocialista Párt és a Forradalmi Kormányzótanács felhívása az ország népéhez /MTK 586./

16. Járókelők olvassák az Est Lapok kiadóhivatalára kiragasztott plakátokat a proletárdiktatúra kikiáltásakor. Budapest, 1919. március 22. /MM/
17. Kun Béla beszél a munkászászlóaljakhoz /MM/
18. Kun Béla és Szamuely Tibor újságírókkal a Szépművészeti Múzeum előtt. Budapest, 1919. május 1. /MM/
19. Szamuely Tibor beszél a toborzónapon. Budapest, 1919. április 6. /MM/
20. Garbai Sándor beszél egy népgyűlésen. Miskolc, 1919. május 1. /MM/
21. Átadják a Budapesti Munkástanács zászlóját a hadseregparancsnokságnak /MM/
22. Pogány József katonai szemlén /MM/
23. Bokányi Dezső beszél a Parlament előtt a diadalmas északi hadjárat idején. Budapest, 1919. június 7. /MM/
24. Stromfeld Aurél és Böhm Vilmos a Vörös Hadsereg főparancsnokságának vonatán /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/
25. A Magyarországi Szocialista Párt kongresszusa a Parlamentben /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/
26. Ellenforradalmi puccskísérlet. Tüzelő vöröskatonák a Duna-parton. Budapest, 1919. június 24. /MM/
27. Balatoni nyaralásra utazó gyermekek csoportja /MM/
28. Lenin beszél a Szverdlov téren a frontra induló vöröskatonákhoz. Moszkva, 1920. május 5. /MM/
29. Párizsi békekonferencia, 1919 /MM/
30. T. G. Masaryk, a Csehszlovák Köztársaság elnöke eskütételre megy /Így történt! Bp. é. n. 66./
31. A II. Internacionálé Végrehajtó Bizottságának elnöksége. Marseilles, 1925. május /MM/
32. Karl Liebknecht temetése /Érdekes Újság. 1919. 5. sz. 31./
33. „Marcia su Roma" 1922 /MM/
34. A Peidl-kormány /MM/
35. A Friedrich-kormány /MM/
36. Huszár Károly kormánya /MM/
37. Simonyi-Semadam-kormány. Budapest, 1920. március 15. /MM/
38. Különítményesek akasztanak. Tab, 1919. augusztus /MM/
39. Korvin Ottó és László Jenő a bíróság előtt /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/

40. Somogyi Béla temetése 1920. február 22-én /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/
41. Horthy Miklós a kormányzóválasztás után megérkezik a Parlamentbe /MM/
42. Az 1921. III. tc. (Részlet.) /Magyar Törvénytár. 1921. évi törvénycikkek. Bp. 1922. 8./
43. Teleki Pál első kormányának díszmagyaros csoportképe /MM/
44. Az első Bethlen-kormány /MM/
45. IV. Károly és Zita. Győrszentiván, 1921. október 21. /MM/
46. A Héjjas-különítmény Burgenlandban, 1921 /MM/
47. Bethlen István, Nagyatádi Szabó István, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Gömbös Gyula, választási gyűlésen. Derecske, 1922. május /MM/
48. Vázsonyi Vilmos, Rassay Károly, Fábián Béla /MM/
49. Az első szociáldemokrata parlamenti frakció, 1922 /MM/
50. Magyarországi szociáldemokrata ifjúmunkások tanulmányúton Bécsben /MM/
51. Ebben a bécsi házban tartották a Kommunisták Magyarországi Pártjának I. kongresszusát, 1925. augusztusában /MTK 626./
52. Az illegális KMP lapjai /MTK 627./
53. Vági István, az MSZMP vezetője a bíróság előtt /MTK 627./
54. Kulich Gyula, a kommunista ifjúsági mozgalom egyik vezetője /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/
55. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter a debreceni Tisza-szobor leleplezésénél beszél, 1926 /MM/
56. Bethlen és Mussolini az olasz—magyar barátsági szerződés aláírása után. Róma, 1927. április 5. /MM/
57. Tüntetés a trianoni béke ellen /MM/
58. ÉME-felvonulás a Millenniumi Emlékmű előtt /MM/
59. Vitézavatás a Margitszigeten /MM/
60. A frankhamisítási per egyik résztvevője, Windischgrätz Lajos távozik a kihallgatásról. Budapest, 1926 /MM/
61. A pilisvörösvári bányászsztrájk, 1928. november /MM/
    a) A sztrájkbizottság /MM/
    b) küldöttség a Parlament előtt /MM/
    c) a bányászok éhségfelvonulása /MM/
62. Az MSZDP 1926. évi kongresszusa a régi képviselőházban /MM/

63. Az MSZDP lapjai /Párttörténeti Intézet Fotoarchívuma, továbbiakban PI Fotoarchívum/
64. A New York-i tőzsdepalota a Wall Streeten /Így történt! Bp. é. n. 177./
65. Rendőrök szétverik a tüntetőket. Budapest, 1930. szeptember 1. /MM/
66. KMP röplapok (PI Fotoarchívum)
67. Károlyi Gyula kormánya, 1931 /MM/
68. A Kisgazdapárt gyűlése a Vigadóban. Budapest, 1931. február /MM/
69. A Gömbös-kormány díszmagyaros csoportképe /MM/
70. Wolff Károly beszél a Keresztény Párt budapesti gyűlésén, 1935. március /MM/
71. Sallai Imre a tárgyaláson. 1932. július 29. /MM/
72. Fürst Sándor kiszáll a rabszállító autóból. 1932. július 29. /MM/
73. Politikai karikatúra /Pesti Hírlap, 1934. szeptember 11./
74. Hitler és Hindenburg /MM/
75. Hitler első kormánya. 1933. január 30. /MM/
76. Gömbös és Hitler SA díszszemlén Erfurtban, 1933 június /MM/
77. Litvinov és Barthou tárgyalnak a Népszövetség ülésszakának megnyitása után. Genf, 1934. szeptember /MM/
78. Barthou fogadja Sándor jugoszláv királyt. Marseille, 1934. október 9. /MM/
79. Masaryk 87. születésnapján Benešsel /MM/
80. A Komintern VII. kongresszusának elnöksége. Moszkva, 1935. augusztus /MM/
81. Népfronttüntetés. Párizs, 1935. július /MM/
82. Dolores Ibarruri, Valentin Gonzales, Eugeniusz Szyr, Szalvai Mihály a Nemzetközi Brigádok búcsúztatásán. Bellserrat, 1938 /MM/
83. Zalka Máté Spanyolországban /MM/
84. OMGE-kongresszus. Budapest, 1934 /MM/
85. A GYOSZ elnöksége. Budapest, 1928 /MM/
86. Szerelőterem az Orion gyárban, 1939 /MM/
87. Műhelyrészlet az Istvántelki Főműhelyben, 1930-as évek /MM/
88. Budapest Székesfőváros Elektromos Művei kelenföldi telepének gépterme, 1929. november /MM/

89. Olajfúrás Zalában, 1930-as évek /MM/
90. Téglagyári munkások szállása. Budapest, 1930-as évek /MM/
91. Mária Valéria-telep. Budapest, 1930-as évek /MM/
92. Kilakoltatottak a Hangya-telepen. Budapest, 1937 /MM/
93. Vagonlakó család. Budapest, 1920-as évek eleje /MM/
94. Csendőrök a választási helyiség előtt. Tura, 1935 /MM/
95. Kubikosok a Teleki téren. Budapest, 1930-as évek /MM/
96. Aratás /MM/
97. Cséplés /MM/
98. Gombocz Zoltán /MM/
99. Szekfű Gyula /MM/
100. Horváth János /Petőfi Irodalmi Múzeum, Művészeti Tár/
101. Molnár Erik /MM/
102. Bálint György /MM/
103. Révai József /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/
104. Kassák Lajos /MM/
105. Lukács György /MM/
106. A Történelem és osztálytudat 1923-as, német kiadásának címlapja
107. József Attila /MM/
108. Derkovits Gyula /MM/
109. A KMP lapjai a 30-as években (PI Fotoarchívum)
110. Haladó folyóiratok a 30-as években
111. A népfront-politikát előkészítő kiadványok
112. Bartók Béla /MM/
113. Kodály Zoltán /MM/
114. A falukutató irodalom
115. Darányi Kálmán kormányának díszmagyaros csoportképe /MM/
116. Mussolini és Horthy. Róma, 1936 /MM/
117. Neurath, Darányi, Kánya. Berlin, 1937. november /MM/
118. Imrédy Béla második kormányának díszmagyaros csoportképe /MM/
119. Horthy látogatása Hitlernél. Kiel, 1938. augusztus /MM/

120. Ribbentrop német külügyminiszter fogadja Chamberlain angol miniszterelnököt. München, 1938. szeptember /MM/

121. Kánya és Tiso tárgyalása. Komárno, 1938. október 10. /MM/

122. A „Rongyos-gárda" a Kárpátalján, köztük Héjjas Iván, 1938 /MM/

123. A háromhatalmi egyezmény aláírása. Berlin, 1940. szeptember 27. /MM/

124. Magyarország csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez. Berlin, 1940. november /MM/

125. A jugoszláv—magyar örök barátsági egyezmény aláírása. Budapest, 1940. december 12. /MM/

126. A 48-as zászlók átadása a Hősök terén. Budapest, 1941. március 23. /MM/

127. Teleki Pál búcsúlevele Horthy Miklós kormányzóhoz /MTK 661./

128. Bárdossy László /MM/

129. Részlet a Képviselőházi Naplóból. Az 1941. június 27-i ülés. A hadiállapot bejelentése Magyarország és a Szovjetunió között. /Az 1939. évi június hó 10-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. X. Bp. 1941. 305./

130. Kállay Miklós kormányának díszmagyaros csoportképe /MM/

131. Jány Gusztáv vezérezredes és Kovács Gyula vezérőrnagy látogatása Hitler főhadiszállásán /MM/

132. Kállay Miklós látogatása Hitler főhadiszállásán, 1942 /MM/

133. Horthy és Hitler találkozója. Klessheim, 1943. április 16—17. /MM/

134. Repülős leventealakulat tiszteleg az országzászlónál, 1940-es évek /MM/

135. Leventék március 15-i ünnepsége 1943-ban /MM/

136. Rózsa Ferenc /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/

137. Schönherz Zoltán /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/

138. A KMP lapjai a háború alatt (PI Fotoarchívum)

139. Ságvári Endre /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/

140. Kultúrelőadás a gödi Fészekben, 1942 /MM/

141. Vasas ifik kirándulása, 1943 /MM/

142. Balatonszárszó /MM/

143. Haladó írók indexre került könyvei /MM/

144. Edmund Veesenmayer /MM/

145. Sztójay Döme és Vörös János Hitlernél, 1944. június /MM/

146. Kirakat a Rákóczi úton „Őskeresztény cég" felirattal. Budapest, 1943 /MM/
147. Deportálás Kőszegen, 1944. május /MM/
148. Sztójay német tisztekkel, 1944. május /MM/
149. Betiltott lapok /MTK 1. kép/
150. Deportáltak bevagonírozása /MM/
151. Magyarországi deportáltak csoportja. Auschwitz, 1944 /MM/
152. Lakatos Géza vezérezredes, miniszterelnök rádióbeszédet mond /MM/
153. A szovjet csapatok harcai az Alföldön /MM/
154. A Magyar Front lapjának első száma /MTK 673./
155. Faragho altábornagy /MTK 674./
156. Gömbös Gyula szobra a Döbrentei téren /MM/
157. A felrobbantott Gömbös-szobor /MTK 674./
158. Szálasi-kormány. Budapest, 1944. október 16. /MM/
159. Nyilas felvonulás a Hősök terén, 1944 /MM/
160. A budapesti zsidókat gettóba költöztetik /MM/
161. A városmajori nyilas vérengzés áldozatainak exhumálása /Karsai—Somlyai: i. m./
162. A Lánchíd romokban /MM/
163. Bajcsy-Zsilinszky Endre /MM/
164. Uszta Gyula és Nógrádi Sándor partizánparancsnokok /Ötvenéves a párt. Bp. 1968/
165. Kiss János /MM/
166. Tartsay Vilmos /MM/
167. Malinovszkij marsall /MM/
168. Tolbuhin marsall /MM/
169. Harcok a Dunántúlon, 1945 tavaszán /Karsai—Somlyai: i. m./

TÉRKÉPEK, TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

TÉRKÉPEK

Frontvonalak Európában 1918 nyarán	26
Demarkációs vonalak, semleges övezetek 1918. november—1919. március	88—89 között
A magyar és a szovjet Vörös Hadsereg helyzete 1919 áprilisában és júniusában	206
A magyar Vörös Hadsereg visszavonulása és a Tiszántúl kiürítése, 1919. április 18—május 2.	271
A magyar Vörös Hadsereg északi hadjárata	304
Európa 1924 és 1938 között (színes)	384—385 között
Magyarország közigazgatási térképe, 1921—1938 (színes)	560—561 között
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1932. április 6-i országos akciója	640—641 között
A kenyérgabona vetésterületének részesedése a szántóföld összes vetésterületéből 1935-ben	734
A 100 kat. hold mezőgazdasági területre jutó állatállomány sűrűsége 1935-ben	739
Magyarország ipara, 1938—1939	752—753 között
Sztrájkmozgalom Magyarországon, 1936—1938	929
A hitleri német birodalom terjeszkedése	1025
Magyarország revíziós területgyarapodásai, 1938—1941	1042
A szovjet csapatok felszabadító hadműveletei az Alföldön. Budapest felszabadítása	1184—1185 között
A Dunántúl felszabadítása és a bécsi hadművelet	1215

TÁBLÁZATOK

A gyáripari termelés alakulása (1929—1934)	606
Magyarország külkereskedelme a válság alatt (1929—1933)	609

A földbirtokmegoszlás 1935-ben 729
A gyáripar fejlődésének mutatói (1913—1938) 748
A gyáripari termelés volumene (1913—1938) 749
A gyáripar struktúrája (1913—1938) 754
Magyarország népességének megoszlása település szerint (1920—1941) 769
A lakosság foglalkozás szerinti megoszlása (1920—1941) 770
A lakosság foglalkozási viszonyok szerinti megoszlása (1920—1941) 771
A magyar társadalom osztálytagozódása 1930-ban 772
A gazdasággal rendelkező agrárnépesség tagozódása 1910 és 1941 között 789
A városi proletariátus megoszlása (1920—1930) 796
A költségvetési kiadások alakulása a háború éveiben (1938—1944) 1135
A gyáripari termelésének értéke (1938—1943) 1141

ÁBRÁK

Az 1929—1933. évi válság hatása a magyar gazdaságra 607
A munkanélküliek számának alakulása az iparban (1929—1938) 608
Sztrájkok Magyarországon (1927—1937) 647
Földbirtokmegoszlás a két világháború közötti Magyarországon az ország területének arányában, birtokkategóriánként (1935) 730
A földterület %-os megoszlása művelési ágak szerint (1930) 732
Az egyes tájegységek részesedése a művelési ágakban (1930) 733
A vas- és acéltermelés alakulása (1913—1943) 742
A gyáripar szerkezetének alakulása 750
Az ipari munkáslétszám alakulása, a kis- és nagyipar aránya (1920—1938) 751
A magyar—német kereskedelmi forgalom alakulása (1938—1944) 759
A nemzetgazdasági ágak hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez (1924—1935) 763
A csecsemőhalandóság Magyarországon (1920—1938) 766
Az elhalálozások kor szerinti megoszlása (1923—1941) 767
A területi népesség megoszlása 769
A magyar társadalom szerkezete 1930-ban 771
A férfi keresők származás szerinti megoszlása 1930-ban 774
Szakképzett és tanulatlan munkások aránya a gyáriparban (1929) 799

A sztrájkolók %-os megoszlása területileg (1927—1937) 927
A hadikiadások alakulása (1938—1944) 1135
Az államkölcsönök növekedése (1938—1944) 1139
Az adóbevételek alakulása (1938—1944) 1139
A Magyarországhoz csatolt területek termelésének részesedése a magyar gyáripar termelésében, iparágak szerint (1943) 1141

AZ EGYES SZERZŐK SZÖVEGRÉSZEI

BEREND T. IVÁN	435—440, 488—501, 504—508, 597—598, 604—611, 740—809, 1008—1011, 1129—1146
HAJDU TIBOR	191—346
INCZE MIKLÓS	663—673
JUHÁSZ GYULA	674, 686—688, 691—698, 700—703, 721—727, 931—937, 939—940, 947—949, 960—964, 966—967, 972—975, 980—982, 997—1005, 1011—1013, 1016—1019, 1023—1027, 1032—1036, 1038—1043, 1046—1054, 1056—1057, 1066—1070, 1085—1089, 1091—1100, 1106—1113, 1120—1122, 1125—1129
KÓNYA SÁNDOR	675—686, 688—691, 698—700, 703—713, 719—721, 727—728
LACKÓ MIKLÓS	811—853, 868—911
MÁRKUS LÁSZLÓ	544—561, 569—596, 624—644, 652—661, 853—868
L. NAGY ZSUZSA	387—397, 402—416, 421—434, 440—446, 451—455, 470—488, 509—530
ORMOS MÁRIA	349—386
PINTÉR ISTVÁN	716—719, 921—931, 986—991, 1005—1007, 1013—1016, 1019—1021, 1029, 1037—1038, 1059—1066, 1075—1077, 1080—1082, 1103—1106, 1116—1118, 1123—1125, 1167—1170, 1178—1181, 1202—1206
RÁNKI GYÖRGY	435—440, 488—501, 504—508, 597—598, 604—611, 740—809, 1008—1011, 1129—1146, 1151—1166, 1170—1178, 1181—1202, 1206—1216
SIKLÓS ANDRÁS	25—190
SZAKÁCS KÁLMÁN	397—402, 416—421, 446—451, 456—470, 531—544, 562—567, 611—624, 644—652, 714—716

SZUHAY MIKLÓS 501—503, 599—604, 729—740, 1143—1144, 1146—1149

TILKOVSZKY LORÁNT 913—921, 937—939, 940—947, 949—960, 964—966, 968—971, 975—979, 982—985, 992—997, 1007—1008, 1019, 1021—1023, 1028—1029, 1030—1032, 1044—1045, 1055—1056, 1057—1059, 1070—1075, 1077—1080, 1082—1085, 1089—1090, 1096—1098, 1100—1102, 1113—1116, 1118—1119, 1122—1123

A kimutatás nem terjed ki a *Források és feldolgozások* című összeállítására, amelynek megfelelő részeit ugyancsak az egyes szerzők készítették. Az *Időrendi áttekintés* Márkus László munkája.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna és Tárnok Irén
Műszaki szerkesztő: Csákvári András
A borító- és kötésterv Somlai Vilma munkája
Terjedelem: 60,4 (A/5) ív + 40 oldal + 2 db melléklet
— AK 2043 k 8486 —
84.11540 Akadémiai Kiadó és Nyomda — Felelős vezető: Hazai György